

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

History series

№1 (72)

Алматы
«Қазақ университеті»
2014

1992 жылдың 22 сәуірінен бастап шыға бастады

*Тіркелу куәлігі № 766
Жылына 4 рет шығады*

Редакция алқасы:

*Таймағамбетов Ж.Қ. (ғылыми редактор), тел: 377 33 38 (12-80),
Кәрібаев Б.Б. (жауапты хатшы), тел: 377 33 38 (12-86),
Омарбеков Т.О. (ғылыми редактордың орынбасары),
Жұмағұлов Қ.Т., Миша Майер (Германия), Әбдуақап Қара (Түркия),
Мұхатова О.Х., Сұлтанғалиева Г.С., Қалыш А.Б., Ахмет Ташагыл (Түркия),
Юлай Шамиль Оғлы (АҚШ), Уяма Томохико (Жапония)*

Ғылыми басылым

ҚақУУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы
№1 (72)

ИБ №7154

Подписано в печать 12.03.2014. Формат 60х84 ¹/₈.

Бумага офсетная. Печать цифровая.

Объем 31,7 п. л. Тираж 500 экз. Заказ № 480.

Издательство «Қазақ университеті» Казахского национального
университета им. аль-Фараби. 050040, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 71. КазНУ.

Отпечатано в типографии издательства «Қазақ университеті».

© КазНУ им. аль-Фараби, 2014.

УДК 930.2: 94(574): 316.3

Z. Maydanali

Associate Professor of al-Farabi Kazakh National University, candidate of historical sciences
e-mail: vipZM@rambler.ru

“Duality” in social and political organization of nomadic society (historiographical aspect)

Main conceptual positions and methodological paradigms to problem «duality» (duality) nomadic political systems and traditions of inheritance are considered in the article. There are considered different approaches and methods of the study of the shaping and operating the dual political structures of nomadic groups. The onward development to modern history thought in study of «dual» socio – political structures of the nomadic formation is shown. Analysis of the modern historiography on «duality» the continuity and transformation of the political organization of nomadic societies has shown that the development and evolution of nomadic societies accompanied by similar features and special operations. Debate and conflicting conclusions of modern historical science reflect the level of theoretical and methodological approaches and show lack of logical tools for understanding the essence and nature of the «duality» social and political «dual» and traditions of nomadic associations. The article deals with different conceptual positions and approaches to the problem concerning the formation of «dual» social-political structures, traditions of inheritance and administrative – territorial system. The author presents of major historiographical review of the «duality», their interpretation and analysis of the modern historical science.

Key words: duality, nomadic structures, the scientific paradigm, inheritance, traditions, continuity, management.

З. Майданали

«Дуальность» в социально-политической организации кочевых обществ (историографический аспект)

В статье рассматриваются концептуальные заключения и методологические парадигмы о «дуальности» (двойственности) кочевых политических систем и традиций наследования. Выявлены разные подходы и принципы исследования проблемы существования и функционирования двойственных политических структур кочевых объединений. Показан прогресс исторического знания в изучении проблем «дуальных» социально-политических структур кочевого общества. Анализ современной историографии по проблемам «дуальности», преемственности и трансформации политической организации кочевых обществ показал, что развитие и эволюция кочевых обществ сопровождалось сходными и особенными чертами функционирования. Дискуссии и противоречивые заключения современной науки отражают уровень теоретико-методологических подходов и показывают недостаточность логических инструментов для понимания природы «дуальности» социально-политических структур и традиций в кочевых объединениях. В статье освещаются различные концептуальные положения и подходы к проблеме формирования «двойственных» социально – политических структур кочевого общества, традиций наследования и административно – территориального устройства. Автором, представлен историографический обзор основных аспектов проблемы «дуальности», их интерпретация и анализ в современной исторической науке.

Ключевые слова: дуальность, кочевые структуры, научные парадигмы, наследование, традиции, преемственность, управление.

3. Майдалаң

Көшпелі қоғамдардың әлеуметтік-саяси ұйымындағы «дуальділік» (тарихнамалық аспект)

Мақалада көшпелі саяси жүйелердің және мұрагерлік дәстүрдің «дуализм» мәселесі бойынша концептуалдық тұжырымдар және әдістемелік парадигмалар қарастырылады. Бірқатар әдіс-тәсілдер арқылы екіжақтылы көшпелі саяси жүйенің құрылуы мен қалыптасу ерекшеліктері айқындалады. Екіжақтылы көшпелі құрылымдардың саяси-әлеуметтік жағдайын зерттеуде тарихи ойдың дамуы көрсетіледі. Көшпелі қоғамның саяси құрылымының өзгерісі мен көшпелі қоғамның дамуына байланысты ерекшеліктері мен қызметі қазіргі тарихнамалық сараптамада «дуальдік» мәселенің зерттелу деңгейін айқындайды. Көшпелі қаумдылықтардың саяси-әлеуметтік құрылымдары және мұрагерлік дәстүрлердің «дуальді» табиғаты қазіргі ғылымдағы теориялық-әдістемелік көзқарастардың деңгейін және логикалық инструменттердің әлсіздігі мен қарама-қайшы тұжырымдар пікірталастарын қарастырады. Тарихнамалық сараптау қазіргі тарих ғылымының көшпелі қоғамдағы екіжақтылы саяси – әлеуметтік құралдардың, мұрагерлік дәстүрлердің және әкімшілік-территориялық қалыптасу мәселелерін көрсетеді. Автор, тарихнамалық шолу негізінде қазіргі тарих ғылымының «дуальді» мәселелерінің негізгі аспектілерін, олардың интерпретациясы мен сараптамасын айқындайды.

Түйінсөз: дуальді, көшпелі құрылымдар, ғылыми тұжырымдар, мұрагерлік, дәстүрлер, сабақтастық, басқару.

“Duality” in social and political organization of nomadic society (historiographical aspect).

An analytical study of theoretical and conceptual statements of historical research confirms the validity assertion that without a thorough scientific understanding of the historical reality the comprehensive development and the real definition of common patterns and peculiar phenomena of the historical process the setting problems is very difficult. Duality – (from the Latina dualism – dual), the philosophical doctrine that comes from the recognition of two principles – of spirit and matter, the ideal and the material, this interpretation offers us an encyclopedic dictionary. Historical thought differently interprets and represents a different version of the «duality»: a form of military organizational structure, the need to manage the huge state, the result of the contradictions between the dynasties, etc.

Researchers, who have chosen the version of «duality» as a form of military organizational structure, focus on the problem of separation of tribal militias on the right and left wings. «In the states created by the peoples of the Eurasian steppe belt, often there has been a «bifurcation» of the territory. It was divided into two parts – wing (generally east and west), with a special ruler in each of them» [1,p.75] – suggests the Russian scientist V. Trepavlov. Most of researchers among main factors point out to remnants of primitive dual practice systems, and this position appears in many conceptual approaches. The relationship between leaders of the wings Trepavlov V. define it as «co – government» which reflects the fact of simultaneous governance in different parts of Power [1, p.76]. Turning to the history of Nogai

Horde, a historian gives the example where «in the first years of independent rule of Edige over mangyts, the boundaries of their yurt moved to the west, close to the Volga. ... Apparently, at that time, a geographical division of mangyt wings onsol has been scheduled yet: right, the west wing was belonged at the beginning of Nur ad-Din; the left was located in the eastern encampments and was under the formal headship of beklyarbek. Later, when the Nogai Horde fully developed, the name of Nur ad – Din became a household word to refer to the ruler and commander of its right-wing» [2,p.77] Defining common patterns in the system of «co – government» Trepavlov concludes: «... the greatest similarity with the Mongolian (imperial and ulus) ... finds Zhuzhansky, ancient Turkic and Karakhanid kaganates. All of them connected to each other: the Turks built in the VI century their «eternal el» on the ruins of Zhuzhan state, Karakhanids (Karluk, Yagma, Chigils) profited of their traditions which located on the territory of the Western Turkic khanate. Thus, the common features almost of all of nomadic empires are: a) the separation of Power into two parts; b) the suzerainty over each of them a special ruler; c) co-ruler belonging to the same genus with the supreme khagan; d) co-rulers kagan did not inherit the throne ...» [1,p.95].

Kyrgyz researcher Dzhumanaliev notes that «East Turkic khanate was divided into teles and tardush, as that the vassal tribes were in tardush. Similarly, the Western Turkic Empire was divided into on ok budun that is «decimal» people called dulu and nushibi» [3, p. 92]. Here we see a combination of theoretical and conceptual terms and references as a condition of emergence «duality» the need to manage the huge state. «... has always been present

in a nomadic society in the form of military and political («el «in the ancient turkic society) union, associations, the right, the left wing, who acted within the khanate, did not allow the establishment of absolute power of khagan, generally opposed to strengthening the central government and etc. « [3, p.97] – defines a scientist. Gumilev L.N. analyzing the state of the West Turkic khanate, represented by the system in which «... the mainstay dynasty – begi of tribal alliances – dulu and nushibi sought to weaken its power, where they can have a maximum of autonomy» [4, p.173] – thus «duality ‘in the system of government was a factor which limited the centralization of power.

«Duality» as a result of conflicts between the dynasties has been discussed in scientific works of Klyashtorny S.G. Considering the structure of governance of the ancient Huns, he noted the following: «Higher person in the state after shanyu – left and right (ie east and west)» wise princes «- were his sons or close relatives. They ruled the western and eastern territories of the empire and commanded both the left and right sides of the army» [5, p.126]. The researchers believe it is «kinship relations maintained crucial in determining social status and political role of everyone who belonged to the upper strata of the Hyunnu» [5, p. 127]. The known kazakh historian Kumekov B.E. believes that the characteristic traditional administrative-territorial structure of the ancient Turkic state organization – a system of wings – has found expression in the organization of management of Kimekskii khanate «the eastern part located at Middle Irtysh and ruled by khagan, the western part, according to datas of the Arab al-Masudi (X c.) located in the area between Ural and Emba governed by yabgu (mamlaka kimek-yabgu) « [6,p.102] The historical-geographical component problem of «duality» indicates in his writings Sultans T.I. «In the Golden Horde from the time of its first rulers – Batu and his brother Berke – established a system of two residences: the city of Sarai (then Sarai al-Jadid) was the center of political life, the Horde – was nomadic residence of the khan, where coming for investiture, issued shortcuts and where was focused statecraft « [7,p.226] – here the author notes especially the functional significance of each of the headquarters. The same situation, but among the Khazar's society presents us by american scientist Hazanov A.M. «... fairly clear geographical demarcation of nomads and sedentary population, including citizens was

remaining. Khazar ruling elite, including khagan, spent winters in the two largest cities of the state – Itil and Samandar: springtime, they were going into the steppe, where they remained until the following winter. Likewise, the Yangikent served as winters headquarter of Oguz yabgu; the summer they're migrating to the steppe. Kimak's khakans also had two headquarters: winter and summer» [8, p.320]

Here, as we see, «duality» reflected in the presence of two options of headquarters depending on seasonal migration and directly related to the determinism lifestyle, nomadic ways.

Modern russian researcher Hrapachevsky R.P. basis of «duality» sees in the military organization of the Mongol Empire. «Genghis Khan carried out a number of reforms and innovations. Preserving the externally old decimal system inherent nomads of Central Asia, a division of wings – the «left» (Jungars), «right» (barungar) and «center» (nickel), which were subject to the closest qaans' associates, Genghis Khan filled with new content – the formation of dozens of, hundreds of thousands were held on the not old principle of tribal militias, and by decisions of the supreme power of the state ... « [9, p.125.] – summarizes historian. In this, the researcher explains the existence of the historical continuity of the military structure of nomadic societies. Another russian researcher Kostjukov V.P. believes that «... referring to Genghis Khan's sons the share of size of four thousand soldiers (about 20 thousand people) had a certain degree of symbolic meaning, defining an administrative tribal structure allocated ulus. As you know, later in the Mongolian state, such a structure would be almost universal four non – chingisids emir will form under khan likeness «State Council», representing the interests of four large swathes of population, united on an ethnic basis. Thus, according to later writers, Batu, giving uluses his brothers at the end of the western campaign, passed to Shiban omaks of kushchi, naimans, karlyks and buyraks, to the Tukai – Timur – tarkhans, ushuns and oirats, while the domain of the Batu may amounted kyyats, mangos, saldzhuits and kongrats omaks «[10, p.224] Trepavlov V.V. considered this widely recognized military organizational system too. Analyzing the development of nomadic societies, he says, that it is a widespread in nomadic system (and not only nomadic) history system of wings. The wings – two parts of khanate exhibiting militias for the right and left flank units of ulus' troops – practiced in

all nomadic empires. But they were descendents of earlier and smaller territorial clan and tribal formations [11, p. 343]. It should be noted that the same conceptual line adheres kazakhstan researcher Uskenbay K. «According to the tradition of nomads, for more efficient management, the state divided to military administration – wings and ulus. In this regard, the Mongol empire and its ulus-wing system is the most striking example. Division of the army and the population in the wings and uluses projected on the administrative structure of the whole empire» [12, p.355] – confirms historian.

The conceptual and theoretical position that the so-called ulus system formed the basis of the administrative-territorial structure of the entire Mongol Empire was the determining factor in all further not only the socio-political, but the ethnic processes. It served to prevent the collapse of the centrifugal tendencies and decay of newly created

state, continuing the ancient nomadic traditions, and received a positive assessment of the work of many scientific researchers.

Based on a brief review of «duality» in the socio-political organization of nomadic societies in the modern historical science can come to the following conclusion that the researchers were delivered methodologically important questions, and determined the main aspects of the problem under investigation. Studies show that all nomadic societies have passed a certain level of «duality» and each of them had its own specificity and consequences. Therefore, to determine the contours of the development and evolution of nomadic societies is impossible without an objective examination of the historical research on this subject. As follows from this review it has a scientific necessity for further development and deepening of historical knowledge in this direction.

References

- 1 Trepavlov V.V. Gosudarstvennyi stroi Mongol'skoi imperii XIII v.: Problema istoricheskoi preemstvennosti [State system of the Mongol Empire in the XIII c.: The problem of historical continuity] Moscow. 1993. p. 168.
- 2 Trepavlov V.V. Istoriya Nogaiskoi ordy [History of the Nogai Horde] Moscow, 2002. p.752.
- 3 Dzhumanaliev T.D. Problemy preemstvennosti politicheskoi vlasti u kochevnikov prityanwan'ya VII-ser. X veka// K novim standartam v razvitiі obshesvenih nauk v Centralnoy Azii. A/. 2006. p. 92.
- 4 Gumilev L.N. Drevnie tyurki [Ancient turks] Moscow, 2004. p.293.
- 5 Klyshornyy S.G. Stepnyі imperii drevnih kochevnikov centralnoy Azii// K novim standartam v razvitiі obshesvenih nauk v Centralnoy Azii. A/. 2006. p. 126.
- 6 Kumekov B.E. Stepnay I gorodskay cultura kimekov// Urbanizacia I nomadizm v Centralnoy Azii: istoria I problem. A., 2004. p. 102.
- 7 Sultanov T.I. Chingis khan I chingizidy. Sud'ba i vlast'. [Genghis Khan and Genghisids. Fate and power] Moscow, AST Publ., 2006. p.445.
- 8 Hazanov A.M. Kochevniki I goroda v evraziiskom stepmom regione I sosednih stranah// Urbanizacia I nomadizm v Centralnoy Azii: istoria I problem. A., 2004.p. 320.
- 9 Hrapachevsky R.P. Voennaya derzhava Chingis khana [Military power of Genghis Khan] Moscow, 2004. p.557.
- 10 Kostukov V.P. Bila li Zolotay Orda «Kipchakskim hanstvom»?//Turkologicheskii sbornik. Turkskii narodi Rossii I Velikoi stepi. M. 2005. p. 224.
- 11 Trepavlov V.V. Vlast I upravlenie v turkskom kochevom obshestve// Turkologicheskii sbornik. Turkskii narodi Rossii I Velikoi stepi. M. 2005. p.343.
- 12 Uskenbay K. Ulusi pervih dghuchidov. Problema terminov Ak I Kok Orda// Turkologicheskii sbornik. Turkskii narodi Rossii I Velikoi stepi. M. 2005. p.355.

Литература

- 1 Тrepавлов В.В.Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. М., 1993. 168 с.
- 2 Тrepавлов В.В. История Ногайской Орды. М., 2002.
- 3 Джуманалиев Т.Д. Проблемы преемственности политической власти у кочевников Притяньшанья VII-сер.X века).// К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии. А., 2006. С.92.
- 4 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 2004. С.173.
- 5 Кляшторный С.Г. Степные империи древних кочевников центральной Азии// К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии. А., 2006. С. 126.

-
- 6 Кумеков Б.Е.. Степная и городская культура кимеков//Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. А., 2004. С.102.
 - 7 Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть». А.,2000.С. 226.
 - 8 Хазанов А.М. Кочевники и города в евразийском степном регионе и соседних странах// Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы.А., 2004. С. 320.
 - 9 Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. М., 2004. С.125.
 - 10 Костюков В.П. Была ли Золотая Орда «Кыпчакским ханством»?// Тюркологический сборник. Тюркские народы России и Великой степи. М., 2005. С.224.
 - 11 Трепавлов В.В. Власть и управление в тюркском кочевом обществе// Тюркологический сборник. Тюркские народы России и Великой степи. М., 2005. С.343.
 - 12 Ускенбай К. Улусы первых Джучидов. Проблемы терминов Ак Орда и Кок Орда// Тюркологический сборник. Тюркские народы России и Великой степи. М., 2005. С.355

УДК 94(574)«1991/...»

Р.М. Таштемханова, М.С. Игимбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

e-mail: igimbaeva_ms@enu.kz

Изучение проблем новой истории Казахстана в условиях государственной независимости

В предлагаемой статье освещаются отличительные особенности развития исторической науки Казахстана в условиях государственной независимости. Деидеологизация исторического знания позволила активизировать научный поиск, вывести на адекватное прочтение исторического действия, на критическое переосмысление десятилетиями формировавшихся стереотипов и установок. К числу приоритетных задач относится разработка проблем изучения истории казахского народа в составе Российской империи. В статье предпринята попытка объективного анализа последствий колониальной политики царизма в Казахстане. Это стало возможным на основе использования архивных источников, работ авторов нового времени и материалов зарубежной историографии.

Ключевые слова: новая история Казахстана, государственная независимость, колониальная политика царизма, советская и зарубежная историография истории Казахстана.

Р.М. Таштемханова, М.С. Игимбаева

Мемлекеттік тәуелсіздік жағдайларындағы Қазақстанның жаңа тарихының мәселелерін зерттеу

Кеңестік шындық дәуірінде негізінде қоғам өмірінің барлық болмысына деген класстық-элеуметтік көзқарастар қалыптастырған әдіснаманың үстемдік еткені баршаға мәлім. Мұндай жағдай отандық тарихи ғылымдағы жаңа заман кезеңінің маңызды мәселелерін шешуде өз әсерін тигізбей қоймады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігінің арқасында империалистік көзқарастарды жеңіп, өз тарихымыздың өзекті мәселелерін зерттеуге қолайлы жағдай туындады. Ғылымның дамуына жаңа ғылыми еңбек көздері енді, бұрын отандық және шетелдік тарихнамада қолжетімсіз болып келген еңбектер қолданыла бастады. Мақала авторларының пікірі бойынша мұның барлығы негізінде объективті ғылыми талдаулар жасалатын Қазақстанның жаңа тарихын, сондай-ақ жаңа көзқарастағы ресейлік аймақтарды меңгеру тарихын зерттеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақстанның жаңа тарихы, мемлекеттік тәуелсіздік, патшалық колониалдық саясат, Кеңестік және шетелдік тарихнама, тәуелсіз Қазақстан.

R.M. Tashtemkhanova, M.S. Igimbayeva

The study of Kazakhstan's modern history issues in conditions of state independence.

It is well known, that under the Soviet reality there dominated a methodology, which was based on social class approach toward all phenomena of social life. Such state of affairs of domestic historical science had negative repercussions on coverage of key issues of contemporary history. Owing to the state independence of the Republic of Kazakhstan, favorable environment has been established for overcoming inertia of imperial thinking in the study of current issues of our history. New sources and previously inaccessible works of local and foreign historiography are now introduced to the scientific use. From the authors' point of view, this allows further research of the contemporary history of Kazakhstan in general, as well as history of Russian development of the region, in particular from the new stances of objective scientific analysis.

Key words: modern history of Kazakhstan, state independence, colonial policy of tsarism, state and foreign historiography of Kazakhstan's history.

Характерной чертой современной духовной жизни нашего общества является неподдельный интерес к отечественной истории вообще, к её слабоосвещённым сторонам в частности. Про-

цесс пробуждения национального самосознания и духовного возрождения нации неразрывно связан с обретением нашей страной государственной независимости, которой свыше двух

десятков лет. Принято считать, что историческое время – субстанция относительная. Качество его выверяется не столько хронологическими диапазонами, сколько динамикой сущностного и содержательного порядка. Более двадцати лет независимости Казахстана в масштабе мировой истории – период незначительный. Однако, по мнению казахстанских историков, для отдельно взятого государства – это и начало, и созидание, и историческая веха. По насыщенности сжатых в этом историческом коротком отрезке времени социально-экономических и общественно-политических трансформаций период независимого развития Республики Казахстан стал судьбоносным [1, с.8].

Вместе с кардинальными изменениями в обществе происходят важные перемены в исторической науке. Не секрет, что в условиях советской действительности отечественная история была глубоко идеологизирована и являлась составной частью истории российского государства. Существовавшая в науке система запретительной политики ограничивала источниковедческую базу исследования, а господство методологии, в основу которой был положен классово-социальный подход ко всем явлениям жизни общества, базировался на марксистско-ленинской интерпретации классов, идеи об особой роли России в истории народов бывшего СССР, в мировой истории, её особом мессианском предназначении.

Имперские традиции ставили историков национальных регионов в зависимое положение, история малых народов разрабатывалась по запрограммированной идеологической схеме [2, с.3].

С 1991 года, т.е. после обретения независимости страны в исторической мысли появились ростки нового осознания стремительно меняющейся реальности. Мы являемся свидетелями того, как отечественные ученые со всей ответственностью взялись за созидательную работу по воссозданию объективной истории Казахстана. Разработка новых методологических подходов, расширение источниковой базы исследований позволяет активизировать научный поиск, но и, что самое главное, вывести его на адекватное прочтение исторического действия, на критическое переосмысление десятилетиями формировавшихся стереотипов и установок [3, с.3]. В этой связи особый научный интерес

представляют актуальные проблемы изучения истории казахского народа в составе Российского государства (XVIII- начале XX вв.).

Одним из приоритетных направлений изучения новой истории Казахстана является разработка проблемы казахско-русских отношений с середины XVI в. до начала XX столетия. В представленном хронологическом срезе особое место занимает XVIII век. Предшествующая историография указанной проблемы претерпела различного рода оценки, начиная со ставшего классическим в советское время определения «присоединение» и завершая термином «вхождение», введенным в первые годы обретения Казахстаном своей независимости. В условиях государственной независимости впервые за долгие годы исследователи получили возможность изучения без вмешательства сверху и идеологического диктата проблем отечественной истории. Это касается, в первую очередь, неосвоенного в условиях советского режима огромного пласта отечественной историографии, связанного с именами выдающихся деятелей алашского движения. В этой связи особое место среди исследований, которые внесли значительный вклад в разработку проблем вхождения Казахстана в состав России, принадлежит А.Букейханову.

С позиции сегодняшних дней неопределимо значение исторического наследия Т. Рыскулова, Х. Досмухамедова, Г. Тогжанова, С. Асфендиярова, П. Галузо, которые открыто разоблачали несостоятельность концепции об особой цивилизаторской миссии русских в Центральной Азии.

Современные казахстанские историки, продолжая разработку узловых проблем отечественной истории нового периода, пришли к выводу, что понятие «присоединение» следует понимать, как многовекторный процесс, включающий в себя не только добровольность признания власти империи, но и завоевание, колонизацию (крестьянскую и военную).

Однако, не все исследователи согласны с такой постановкой вопроса, которая, на их взгляд, не отражает историческую истину. В этой связи представляет научный интерес интерпретация понятия «присоединение», данная М.К.Козыбаевым. Он считал, что термин «присоединение» неадекватно отражает суть исторического процесса, имеет оскорбительный оттенок, заключающий в себе силовое начало.

Казахстан, по его мнению, выступает в роли примкнувшего субъекта к основному объекту. Термин, в свое время сочиненный в имперской канцелярии и принятый в официальной советской исторической науке, на деле выступает синонимом термина «захват», «агрессия», «завоевание» [2, с.82].

Аналогичные взгляды характерны и отдельным представителям зарубежной историографии. Следует отметить, что характерной чертой современного состояния исторической науки Казахстана является раскрытие проблемных вопросов с использованием значительного потенциала зарубежных исследований. Это стало возможным благодаря завоеванию Казахстаном подлинного суверенитета, когда произошло духовное освобождение народа от идеологических канонов, навязанных тоталитарным режимом. Так, проблемы истории вхождения Казахстана в состав российской империи постоянно находились в центре внимания немецких исследователей (А.Геттнер, Г.Гельмгольт, Ф.Гелльвальд, О.Хетч, Р.Юнге, Г.Шленгер и многих других). Франк Гольчевски в работе «Среднеазиатская экспансия России в свете новейшей советской интерпретации истории» подробно излагает основные этапы развития советской историографии проблемы [4]. Следует согласиться с выводом автора о полной зависимости советской исторической науки от идеологических установок. Историографическая трактовка среднеазиатской экспансии прошла в России несколько стадий. В условиях нового времени широко использовался термин «военное завоевание», который в советскую эпоху (с конца 20-30-х годов прошлого столетия) был заменен на «присоединение». По мнению Ф.Гольчевски, это явилось попыткой терминологически отвлечь внимание общественности от агрессивного характера русской колониальной истории и хотя, капиталистический и некапиталистический пути развития взаимно исключают друг друга, однако советская историография и в том, и другом случае видит «объективно-прогрессивную роль» русских колонизаторов, которая неустанно превозносится [4, 483].

Как известно, с конца 50-х годов прошлого столетия в советской историографии сложилась своеобразная формула прогрессивности российского колониализма. После победоносного завершения Великой Отечественной войны в

печати и исторических работах возникла тенденция сильно подчеркивать руководящую роль русского народа не только в советское время, но и в предшествующие периоды. Выводами о добровольности присоединения заслонялись вопросы колониальной политики царизма [5].

К примеру, развитие земледелия в Казахстане советские историки связывали с переселением русских крестьян. На современном этапе развития казахстанской исторической науки этот подход не выдерживает критики. Вместе с тем, к нашему величайшему сожалению, такой подход остается доминирующим и характерным для отдельных отечественных историков, занимающихся изучением проблем социально-экономических последствий переселенческой политики царизма в Казахстане. Отдельные выводы таких историков созвучны со взглядами авторов известной теории «земельной тесноты», которые связывали с царской колонизацией появление новых производительных сил в казахском сельском хозяйстве конца XIX – начала XX вв. Критикуя сторонников этой теории, П.Г.Галузо писал: «Концепция до предела проста, как равно и до предела алогична: не будь «примера» русских переселенцев с одной стороны, не будь изъятий земель из пользования казахов, в результате чего возникла «земельная теснота», – с другой, природные «номады» – казахи никак бы, «не догадались» развить сенокосение и земледелие, переходить к оседлому образу жизни. Такие утверждения предполагают глубоко колонизаторские представления о казахском народе как неспособном к самостоятельному развитию» [6]. Результаты исследований П. Галузо позволили выявить следующую закономерность: чем меньше процент изъятых переселенческим фондом земель, тем быстрее развивалось казахское земледелие. Это явление выразительно подтверждают данные следующего подсчета. Процент земель, изъятых у казахов, к общей земельной площади, составил в Уральской области 27,8 %, Акмолинской – 23,1%, Семипалатинской – 17%, рост же земледелия казахов к 1916 г. выглядел соответственно: 143, 175, 200 % [6, с. 62].

Процесс изъятия казахских земель, отрицательно сказавшийся на развитии земледелия казахов, не мог положительным образом отразиться на развитии животноводства. В многочисленных делах по образованию переселенческих участков отмечалось: «Недавнее сравнительное

изъятие у киргизов (казахов – Р.Т.) земель не могло, конечно не оказать заметного влияния на их благосостояние. Тем не менее из сравнения данных о движении скотоводства за время с 1896 года по Акмолинской области с данным по сему предмету соседней Семипалатинской области, в которой переселенческое движение не направлялось, получают следующие результаты: в Акмолинской киргизское (казахское – Р.Т.) скотоводство несколько уменьшается в то время как в соседней области оно увеличивается...» (РГИА.-Ф.391.-ОП.2.-Д.600.-ЛЛ.192-193). Как видим, ряд архивных документов подтверждает закономерность, выявленную П.Г.Галузо и в отношении животноводства.

Так, развитие казахского животноводства находилось в прямой зависимости от проводимого царизмом аграрно-колониального курса. Долгое время в исторической науке было принято считать, что основной причиной упадка животноводства были джуты. На наш взгляд, причины кризиса скотоводческого хозяйства заключались в существовавшей системе сельского хозяйства и колониальной эксплуатации края. Не опровергая факты, свидетельствовавшие о хозяйственных контактах между казахами и переселенцами, мы считаем, что переселенческое крестьянство не являлось носителем капиталистических отношений. Общеизвестно, что к началу XX века Россия представляла собой страну с наиболее экономическим и реакционным государственным строем. Кроме того, Российская империя, превратив Казахстан в одну из своих провинций, втянула казахское общество в сферу экономических и политических кризисов. Рассматривая вопрос о колонизации в развитии земледелия казахов, С.Асфендияров отметил, что переселенческое крестьянство было лишено усовершенствованных орудий производства, имело низкий технический уровень хозяйства, одностороннее хлебопашество, навыки мало приспособленные к новым условиям, особенно к искусственному орошению, владело в основном дедовскими приемами обработки земель; переселенческое крестьянство было отсталым даже по сравнению с крестьянством внутренних губерний и совершенно не походило на переселенцев-фермеров Америки и Австралии» [7]. Совершенно справедливо замечает, что эта сторона для понимания национальных взаимоотношений в истории казахов имеет большое значение.

Колониальное господство России в Казахстане, особенно ярко проявившееся после крестьянского переселения, представляло экономическую реакцию, задерживавшую развитие как земледелия, так и животноводства казахов. Оспаривание данной сентенции вряд ли уместно.

В этой связи следует согласиться с основными положениями работ зарубежных исследователей, которые являлись сторонниками утвердившейся в 1950 – 1960 гг. в западной историографии концепции модернизации. Они отмечали, что прогресс никогда не являлся монополией какой-либо одной системы, тем более политика царизма в сфере образования и в земельном вопросе преследовали цели этнического поглощения местного населения и его русификации [8].

Останавливаясь на пагубных последствиях царской политики в области социально-экономического развития Казахстана-колонии, нельзя оставить без внимания ее последствия в образовательной и культурно-бытовой сфере жизни.

Односторонний подход к разрешению проблемы взаимовлияния и взаимообогащения культур русского и казахского народов выразился в культивировании «теории» привнесения «некультурным» казахам более высокой «культуры» господствующей нации.

На деле же царизм сковывал творческие силы казахского народа. Известный представитель русской историографии нового времени Н. Ядринцев, восхищавшийся остроумием и богатством фантазии казахского народа, писал: «Достаточно припомнить также, что русские застали уже в Сибири известную оседлость и тюркскую культуру; завоеватели обязаны многими открытиями инородцам, инородческие памятники содействовали открытию металлов, путешественники отмечают в инородческой культуре множество изобретений, а также умение принаровиться к климату, природе и сохранению своего существования; эти жизненные таланты не могут быть пренебрегаемы; русским, помимо своей воли, пришлось позаимствовать много у инородцев с целью собственной акклиматизации [9]».

Яркий пример «примирения с культурой» пришлого русского населения приводит в своих очерках другой, не менее известный исследователь казахского края Н.Коншин: «Как бы то ни было, чем больше вы знакомитесь с киргизами

(казахами – Р.Т.), тем тверже становится убеждение, что несмотря на многие стороны их быта, это здоровый физически и нравственно народ, вполне способный, по своим природным качествам, к восприятию более высокой, чем теперь, культуры. А между тем описанное положение их на казачьих землях не только ставит преграды к такому развитию, но, в будущем, грозит принять ещё более тяжелый характер» [10].

Наряду с разрушением экономической структуры казахского общества, авторы нового времени отмечали и упадок нравственных устоев народа. По этому поводу В.А.Остафьев писал: «Теперь несомненный факт, что русское влияние в степи выразилось в совершенном нарушении всех прежних условий кочевого хозяйства, а также бытовых внутренних устоев жизни кочевника, не говоря о том, были они хороши или дурны. Взамен же нарушенных устоев нововведение не дало что-нибудь лучшее, скорее худшее – а именно полный упадок нравственных устоев и полное страшное экономическое падение и разрушение, когда-то стройного пастушеского хозяйства и режима» [11].

Трудно говорить об укреплении нравственных устоев казахского народа в результате влияния русских переселенцев, если среди них зачастую были «крестьяне, высылаемые в Азиатскую Россию по приговорам сельскохозяйственных обществ за порочное поведение» (РГИА.-Ф.1291.-Оп.84.-Д.104.-Л.7).

Неотъемлемой частью общественной жизни каждой нации является сфера образования, в которой наблюдалось развитие негативных тенденций. Меры, направленные на «обучение инородцев русскому языку», препятствовали росту грамотности казахского населения. В связи с этим Санкт-Петербургская газета «Новая Русь» писала: «Замена родной инородцу транскрипции, систематически преследуемой русской азбукой привело к полнейшей неграмотности многих инородческих племен» (РГИА. – Ф.1291. – Оп.84. – Д.117. – Л.205). Необходимо отметить то, что отчеты генерал-губернаторов не содержали данных о национальных школах. Обучение на родном языке велось, как известно, тайком и сведения не подавались в статистическую литературу. По этому поводу А.Букейханов выражал сомнения в верности официальной статистики и в возможности более точно установить процент грамотности среди казахского населения [12].

Рядом исследователей уже установлено, что грамотность казахов до 1917 г. составляет около десяти процентов, в том числе, знающих русскую грамоту – два процента. Критический анализ материалов Всероссийской переписи населения 1897 года по Туркестанскому краю позволил ташкентскому источниковеду, профессору П.Г.Ким сделать вывод, что грамотность местного населения (то есть обучавшихся арабской письменности) в начале XX века составляла 18,5 процента [13].

Известным фактором является то, что к середине XIX века в казахской степи не было светских школ для обучения детей коренного населения. Казахские дети учились обычно в мусульманских школах – мектебах и медресе. Царское правительство издало ряд инструкций и правил, преграждавших путь к открытию мусульманских школ в Казахстане. Напротив, «лучшим проводником всякого образования», по мнению царских политиков, «служит христианская религия; первым же условием для развития гражданственности – знание инородцами русского языка» (ГАОО. – Ф.3 – Оп.3 – Д.3532. – Л.1). Поэтому в аульных школах преподавание велось исключительно на русском языке. Казахи Семипалатинской и Акмолинской областей обратились с просьбой о «праве преподавания в этих школах киргизской грамоты», но в этом им было отказано (РГИА. – Ф.1291. – Оп.84. – Д.95. – Л.11).

Недовольство местного населения вызвало закрытие в 1904 году в Семипалатинской области школ при мечетях, необходимость получения специального разрешения Степного Генерал-Губернатора на открытие медресе и мектебов, а также на постройку мечетей. Негодование казахов не знало границ, когда необоснованно были изъяты библиотеки у известных своей просвещенностью казахов Семипалатинского, Павлодарского и Кокчетавского уездов, которые впоследствии были подвергнуты административной ссылке со сроком 3-5 лет за свои религиозные убеждения. Царские чиновники чинили различные препятствия казахам, желавшим совершить паломничество в Мекку. Об усилении колонизации Степного края свидетельствовало то, что делопроизводство велось не на казахском, а на русском языке, притом воспрещалось подавать прошение на своем родном языке. По этому поводу исследователь нового времени

П.Головачев писал: «... в киргизской (казахской – Р.Т.) среде в последнее время заметен спрос на русскую грамоту, но не в интересах вообще умственного развития, а как средство обороны от тех обманов и насилий, которые порождаются для них незнанием русской грамоты как в делах, торговых, так и в отношениях с представителями официального русского мира» [14].

Как видим, условия жесточайшего колониального гнета лишили перспективы развития всех сфер жизни казахского общества. Подобный вывод вытекает из анализа последствий политики царизма в Казахстане и не зависит от той или иной позиции автора. Существовавшее в исторической науке мнение о некоторой «положительной роли колонизации» на сегодняшний день не выдерживает критики.

В советской историографии, как уже отмечалось, сложилась такая ситуация, когда ученые, отказавшись от принципа историзма, писали о прогрессивности и наиболее передовом характере российского колониализма. Все, кто боролся за национальное освобождение, стали реакционерами, тем более, если они были чуждого (пролетарскому) социального происхождения. Оправдание колониальной политики обрекло все сопротивляющиеся ей движения на ярлыки феодально-монархических, «националистических». В этой связи следует отметить и то, что экспроприация казахских земель в период переселенческого движения в Казахстан тяжело отразился на положении не только беднейшей части коренного населения, но и байства. Исследование проблемы последствий переселенческой политики царизма для байства в исторической науке

происходило в условиях идеологической конъюнктуры. Сформировавшийся в годы независимости нашей страны новый подход к раскрытию этого сложного вопроса позволил отказаться от прежних его трактовок и прийти к вышеуказанному выводу. Огромные пласты советской историографии, подвергнутые скрупулезному пересмотру и анализу, предоставили уникальную возможность по-новому понять историю национально-освободительного движения XIX-XX вв., включая алашское поколение реформаторов и 1916 год, ставший прологом дальнейших событий в крае.

Независимость нашей страны создала благоприятные условия для раскрепощения исторической науки, тем самым представилась возможность избавиться от мифов и наслоений предшествующей историографии. Объективная переоценка исторического наследия советской эпохи будет способствовать сохранению преемственности в исторической науке, отвергая в то же время примитивно-классовый подход к анализу и оценке исторических процессов, явлений и фактов. Вовлечение в научный оборот солидного потенциала зарубежной историографии, ставшего возможным лишь после обретения независимости, позволило выйти за рамки узконационального видения истории.

Таким образом, в условиях роста национального самосознания и государственной независимости особенно важно объективное, углубленное и детальное изучение ключевых проблем новой истории Казахстана, свободного от легковесной конъюнктуры, абстрактных и упрощенных подходов.

Литература

- 1 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 5. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 672 с.
- 2 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.
- 3 История Казахстана: белые пятна: Сб. статей/Сост. Ж.Б.Абылхожин – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 348 с.
- 4 Golczewski F. Russlands Zentralasiatische Expansion im Lichte der neueren Sowjetischen Geschichtsinterpretation//Osteuropa, 1980, №6 – SS.481-493.
- 5 Такенов А.С. Ермухан Бекмаханович Бекмаханов //Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1992. – 400с.
- 6 Галузо П.Г. Социальные отношения в казахском ауле и переселенческой деревне Казахстана в начале XX века (по материалам Северного и Центрального Казахстана)// Казахстан в канун Октября. – Алма-Ата, 1968. – 284 с.
- 7 Асфендияров С. История Казахстана. – Алматы, 1993. – 394 с.
- 8 Есмагамбетов К.Л. Зарубежная историография истории Казахстана (с древнейших времен до начала 90-х годов XX в.): дис. ...док.ист.наук: Алматы, 2000. – 297 с.
- 9 Ядринцев Н.М. Сибирь как колония – СПб, 1882. – 472 с.
- 10 Коншин Н.Я. Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области//Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 год. – Семипалатинск, 1901. – СС.1-182.

- 11 Остафьев В.А. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве. – СПб., 1895. – 62 с.
- 12 Букейханов А. Киргизы//Формы национального движения в современных государствах. – СПб, 1910. – 577с.
- 13 Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. – Алма-Ата: Рауан, 1990. – 135 с.
- 14 Головачев П.М. Взаимное влияние русского и инородческого населения Сибири//Землеведение. – 1902. – №2-3. – СС.53-68.

References

- 1 Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V pyati tomakh. Tom 5. – Almaty: “Atamura”, 2010. – 672 s.
- 2 Kozyvayev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana (Izbrannye trudy). Almaty: “Gylym”, 2006. – 272 s.
- 3 Istoriya Kazakhstana: belye pyatna: Sb.statey/Sost. Zh.B. Abylkhozhin – Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. – 348 s.
- 4 Golczewski F. Russlands Zentralasiatische Expansion im Lichte der neueren Sowjetischen Geschichtsinterpretation//Osteuropa, 1980, №6 – SS.481-493.
- 5 Takenov A.S. Ermukhan Bekmakhanovich Bekmakhanov//Kazakhstan v 20-40 gody XX veka. – Alma-Ata: “Kazak universiteti”, 1992. – 400 s.
- 6 Galuzo P.G. Sotsial'nye otnosheniya v kazakhskom aule i pereselencheskoy derevne Kazakhstana v nachale XX veka (po materialam Severnogo i Tsentral'nogo Kazakhstana)//Kazakhstan v kanun Oktyabrya. – Alma-Ata, 1968.- 284 s.
- 7 Asfendiarov S. Istoriya Kazakhstana. – Almaty, 1993. – 394 s.
- 8 Esmagambetov K.L. Zarubezhnaya istoriografiya istorii Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nachala 90-kh ujljd XX v.): dis. ...dok.ist.nauk: Almaty, 2000. – 297 s.
- 9 Yadrintsev N.M. Sibir' kak koloniya – SPb, 1882. – 472 s.
- 10 Konshin N. Ya. Ocherki ekonomicheskogo byta kirgiz Semipalatinskoy oblasti//Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoy oblasti na 1901 god. – Semipalatinsk, 1901. – SS.1-182.
- 11 Ostaf'ev V.A. Kolonizatsiya stepnykh oblastey v svyazi s voprosom o kochevom khozyaistve. – SPb., 1895. – 62 s.
- 12 Bukeikhanov A. Kirgizy//Formy natsional'nogo dvizheniya v sovremennykh gosudarstvakh. – SPb, 1910. – 577 s.
- 13 Kozybaev I.M. Istoriografiya Kazakhstana: uroki istorii. – Alma-Ata: Rauan, 1990. – 135 s.
- 14 Golovachev P.M. Vzaimnoe vliyanie russkogo i inorodcheskogo naseleniya Sibiri//Zemlevedenie. – 1902. – №2-3. – SS. 53-68.

УДК 930.2:94(574):327

¹Ж.Е. Жаппасов*, ²Н.А. Тасилова¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н., доцент, Казахстан, г. Алматы²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н., доцент, Казахстан, г. Алматы

*E-mail: zhappasov-74@mail.ru

Новый историографический взгляд на проблемы казахско-русских отношений в XVI-XVIII вв.

В настоящей статье на основе аксиологического анализа исторических исследований раскрыт процесс накопления эмпирических знаний и становления теоретико-концептуальных основ в изучении проблемы казахско-русских отношений в XVI-XVIII вв.

Актуальность темы исследования обусловлена как необходимостью разработки историографических аспектов актуальных проблем истории Казахстана, так и для объективного переосмысления многих страниц казахско-русских отношений XVI-XVIII вв. с позиций новых методологических подходов в отечественной исторической науке. Одной из современных концептуальных установок в изучении истории Казахстана является отход от рассмотрения исторических процессов в русле исключительно «российской» и «советской» истории и заданных идеологических императивов, что было характерно для советской историографии проблем казахско-русских отношений. В условиях независимости Республики Казахстан на первый план выходят малоисследованные и неизученные аспекты этой сложной и противоречивой проблемы.

Изучение исторического опыта взаимоотношений двух соседних народов имеет также и общественно-политическую актуальность для определения перспектив сотрудничества Республики Казахстан и России в новых политических и социокультурных условиях независимого существования.

Ключевые слова: историография, империя, колонизация, международные отношения, дипломатия.

Ж.Е. Жаппасов, Н.А. Тасилова

XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қатынастары мәселесіне жаңаша тарихнамалық көзқарас

Бұл мақалада тарихи зерттеулерді аксиологиялық тұрғыда талдау негізінде XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастары мәселесінің теориялық-концептуалдық негізінің қалыптасуы мен зерттеудегі эмпирикалық білімнің қордалану үдерісі анықталды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстан тарихындағы маңызды мәселелердің тарихнамалық аспектілерін зерттеудің қажеттілігімен, XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастары мәселесін отандық тарих ғылымына тән жаңаша методологиялық тұрғыда қарастырылуымен анықталады. Соңғы он жылда XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастары мәселесіне қатысты көптеген еңбектер жарық көрді, олардың біразында Ресейдің рөлін жоғарылатып, Қазақстанды төмендету тұрғысында жазылғандықтан, оларды қайта қарап, жаңаша методологиялық тұрғыда талдау қажет. Бүгінде отарланушы ел ретіндегі идеологиядан арылған кезінде Қазақстан ғалымдары арасында осы мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастар мен пікірлер туындады, олардың кейбіреулері тіпті бір-біріне қарама-қайшы. Бірақта бүгінде қазақ және орыс халықтары арасында ғасырлар бойы жалғасқан байланыстардың нәтижелері қазақстанның ұлттық тарихнамасы негізінде қайта ой елегінен өткізу жұмыстары жүргізілуде.

Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы қарым-қатынас әр кезеңде, әртүрлі тарихи жағдайларға байланысты өзгеріп, өзіндік күрделі кезеңдерден өтті, оны объективті зерттеп, ғылыми бағасын беру болашақта екі ел арасындағы қарым-қатынастардың бағытын анықтап, дипломатиялық байланыстардың шымылдығын түре түсуге көмектесері анық.

Түйін сөздер: тарихнама, империя, отарлау, халықаралық қатынастар, дипломатия.

Zh. Zhappasov, N. Tasylova

New historiographic sight at problems of Kazakh-Russian relations in XVI-XVIII centuries

This article gives a brief overview of some works on the basis of the axiology analysis of historical researches process of accumulation of empirical knowledge and becoming of theoretic-conceptual bases in studying a problem of Kazakh-

Russian relations in XVI-XVIII centuries is opened.

The urgency of a theme of research is caused as necessity of development of historiographic aspects of actual problems of history of Kazakhstan, and for objective reconsideration of many pages of Kazakh-Russian relations XVI-XVIII centuries from positions of new methodological approaches in a domestic historical science. As one of modern conceptual installations in studying history of Kazakhstan is the withdrawal from consideration of historical processes in a vein of exclusively "Russian" and "Soviet" history and the set ideological imperatives that was characteristic for the Soviet historiography of problems of Kazakh-Russian relations. In conditions of independence of Republic of Kazakhstan on the foreground leave insufficiently known and not studied aspects of this difficult and inconsistent problem.

Studying of historical experience of mutual relations of two next people has as well a political urgency for definition of prospects of cooperation of Republic of Kazakhstan and Russia in new political and social-cultural conditions of independent existence.

Key words: historiography, empire, colonization, diplomacy, international relations.

Состояние казахской государственности в современный период характеризуется процессом системных преобразований. В связи с этим исследование историографии казахско-русских отношений приобретает особую актуальность. Ретроспективный анализ эволюции историографии межгосударственных отношений в системе становления, развития в доколониальный период, а затем в связи с активизацией имперской политики России, расширением ее территории за счет колонизации казахских земель, вхождения в состав Российской империи имеет научное и политическое значение. Он необходим в интересах дальнейшего развития историографии, источниковой базы и содержания исторического знания, формирования новых подходов к истории изучения казахско-русских отношений, свободных от прежних догм и стереотипов линейного, прогрессистского мышления.

В последние десятилетия было издано немало работ, посвященных казахско-русским отношениям в период XVI-XVIII веков, написанных с позиций переосмысления прежних методологических подходов, основанных на возвышении роли России и принижении Казахстана. Сегодня освобождение от идеологии колониальной подчиненности и зависимости привело ученых Казахстана к широкому разбросу мнений и взглядов, иногда принципиально противоречащих друг другу. В ряде трудов утверждается, что свертывание национальной экономики, устранение национальной независимости, обеднение национальной культуры произошло исключительно вследствие того, что Россия закрепилась в данном регионе.

Однако можно считать эту точку зрения крайней, поскольку есть и иные мнения по этому вопросу, так сказать, менее жесткие. Сегодня в основе национальной казахстанской исто-

риографии находится переосмысление оценок взаимоотношений, которые складывались на протяжении целых столетий между казахским и русским народами. Казахстанские историки призваны активно развивать творческое и объективное исследование общего прошлого, противостоять устаревшим и новым мифологемам в постсоветской историографии.

Подлинное научное знание обеспечивает преемственную связь в формировании исторической мысли, обуславливает ее продуктивное развитие на каждом направлении.

С момента установления казахско-русских отношений было создано немало исторических трудов, которые отражали этот процесс согласно определенной концепции. В то же время современная историография приобрела немало новых черт, совокупность которых характеризует ее вступление в новую фазу своего развития. Так, в России наблюдается острая борьба вокруг интерпретации истории. Среди тем, фигурирующих в общественных дискуссиях, есть якобы присущая истории России неизменность определенных ключевых характеристик. Долгая имперская традиция, например, осмысливается как постоянно возвращающееся, вкупе с деспотизмом, свойство российской власти. История России предстает как совершенно уникальная и, по сути, безысходная череда реинкарнаций этой деспотической власти. Страна движется по порочной колее, и выход из нее кажется либо невозможным, либо лежащим через радикальную борьбу с государством, через революцию, разрушающую старый мир до основания. Эту традицию можно узнать в большевистском взгляде на историю, ее версии до сих пор встречаются в среде, определяющей себя как либеральную. Разница заключается в том, что в большевистской версии Октябрьская революция означала

выход из этой колеи, а в либеральной – ее продолжение и углубление. Те же черты рассматриваются апологетами империи как залог возвращения на «правильный» путь: «Россия может быть только империей или не быть вовсе», «русский народ мучается бессмысленностью своего существования без имперской миссии». В то же время многими российскими историками выдвигаются претензии к казахстанским исследователям по поводу того, что имперские амбиции России должны восприниматься только как благо для «отсталого народа».

Как известно, в дореволюционной и советской историографии господствовали теории о прогрессивном значении казахско-русских отношений для всего последующего развития Казахстана. Но многочисленные исследования подтверждают тезис о том, что эти отношения были весьма непростыми, при этом мирные контакты чередовались порою и более или менее значительными военными столкновениями. На наш взгляд, истинные причины и этапы развития казахско-русских отношений в период XVI-XVIII веков пока еще недостаточно исследованы. Очевидно, что по прошествии 400 лет после начала установления казахско-русских отношений существует необходимость объективного анализа их истории с позиций современной методологии и с учетом всего спектра имеющейся историографии и источников.

Для того чтобы осмыслить все многообразие мнений относительно казахско-русских отношений в XVI-XVIII веках, необходимо объективно проанализировать историографию проблемы и попытаться ответить на вопрос, какие положительные и отрицательные последствия они имели для дальнейшего развития Казахстана.

Осмысление опыта казахско-русских отношений в период самостоятельной казахской государственности, а затем пребывания в составе Российской империи приобретает для Республики Казахстан особую актуальность. Совершенно ясно, что формирование национального самосознания должно идти на основе объективного и обоснованного знания, рациональной составляющей массового сознания. Избранная тема приобретает особую актуальность и в связи с задачами ускоренной модернизации страны, интеграции ее в мировое сообщество. Исследование историографии казахско-русских отношений, объективный анализ фактов и событий, ко-

торые могут привести к межгосударственному согласию или напряженности, – все это также представляет существенный научный интерес.

Прежде чем, перейти к рассмотрению степени изученности заявленной проблемы, отметим, что при исследовании, авторы исходили из методологического подхода, при котором историографией является научная дисциплина, предмет которой составляет история исторической науки.

Исходя из этого подхода, обратим особое внимание на то обстоятельство, что наиболее солидно, как по количеству разнообразных материалов и трудов, так и по их информативной насыщенности, казахско-русские отношения представлены в российской историографии периода XVIII - начала XX вв., имеющей большую казахстановедческую традицию. Оценивая в целом развитие историографии дореволюционного периода, отметим, что в основном она носила описательный, зачастую мифотворческий характер, имеющий довольно слабое отношение к исторической науке. XVIII век явился важной вехой в развитии историко-этнографических знаний о казахском народе в Европе и России. Присоединение к Российской империи в 30 - 40-х гг. XVIII в. северо-западных, центральных и северо-восточных регионов казахских кочевий сделало территорию Казахстана более доступной для изучения русской и европейской наукой. Расширение дипломатических и культурных связей России при Петре I с европейскими государствами, активизация ее восточной политики, и приглашение иностранных специалистов на государственную службу империи также явились важными факторами, способствовавшими более интенсивному изучению казахских земель в европейском мире. В XVIII в. интерес к разностороннему исследованию казахского народа и Казахстана был продиктован в русском обществе главным образом политико-прагматическими интересами и мотивами, связанными с задачей утверждения российского присутствия в Казахской степи. Ввиду таких императивных стимулов к развитию востоковедческого знания и общего уровня исторической науки того времени, первыми исследователями истории казахов и казахско-русских отношений были главным образом военные и гражданские чиновники разных официальных статусов, служившие в полевых полках и местных административных орга-

нах на юго-восточных рубежах страны. Местное историческое краеведение, хотя и было вызвано к жизни прагматическими обстоятельствами и носило на себе заметный отпечаток политической конъюнктуры, было, тем не менее, далеко не чуждо научно-познавательным интересам и задачам. Широкое распространение этого вида исследований на юге Сибири и в северных регионах Казахстана в XVIII в. способствовало тому, что научно-исследовательские работы, написанные местными авторами на местном фактическом материале, составили впоследствии в русской историографии ведущий этнографический жанр. В числе самых видных исследователей-краеведов Казахстана второй половины XVIII в., оставивших заметный след в исторической науке страны, следует назвать “колумба Оренбургского края” Петра Ивановича Рычкова, и его сослуживцев по Оренбургской экспедиции Джона Кэстла и Карла Миллера, капитана Ивана Андреева, унтер-офицера Филиппа Ефремова, командира Сибирского корпуса Ганса Генриха фон Веймарна, горных чиновников Михаила Поспелова и Тимофея Бурнашева и некоторых других авторов ценных историко-этнографических материалов и исследований о казахском народе и регионе. Среди названной плеяды исследователей одно из приоритетных мест в истории изучения Казахстана в дореволюционной России принадлежит военному инженеру, капитану Ивану Григорьевичу Андрееву. В период 1785-1790-х гг. им был создан первый в науке специальный труд, посвященный казахскому народу, под названием “Описание Средней орды киргизкайсаков, с касающимися до сего народа, також и прилегающих к российской границе по части Колыванской и Тобольской губерний крепостей дополнениями”.

П. И. Рычков предпринял попытку научного описания кочевого казахского народа. В 1759 г. была опубликована «История Оренбургская», в которую вошли материалы о принятии казахами Младшего жуза российского подданства, в частности, деятельность посольства А.И. Тевкелева, борьба двух враждебных партий в ставке хана Абулхаира по вопросу о вступлении в подданство [1]. В «Топографии Оренбургской губернии» (1762 г.), органичном продолжении вышеназванной «Истории», в первой части дается общий обзор губернии, во второй – численность

казахов, родо-племенной состав, их кочевья, зимовки, занятия и хозяйство, культура и быт [2].

Ученые-путешественники П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Георги посвятили свои исследования изучению народов, проживающих в Российской империи и её провинциях, в частности, описали социальный строй казахов, обычаи, обряды (свадебные, погребальные), быт (жилище, одежду, пищу) и др.

В первой половине XIX в. был издан трёхтомный труд А.И. Левшина [3], созданный на основе архивных и полевых материалов (первая обобщающая работа). Наибольший интерес представляет второй том, посвящённый истории казахского народа с древних времён до начала XIX в. Левшин рассматривал этногенез казахов, их взаимоотношения с соседними народами, принятие ханом Абулхаиром российского подданства, действия властей, направленные на удержание казахов в подданстве. Описывая внутреннюю политику императоров, автор рассуждал с точки зрения «государственника» и видел в проводимых мероприятиях лишь благо для казахов, особенно в период правления Екатерины II, что отнюдь не соответствовало действительности.

Значительные сочинения по истории и этнографии казахов были созданы историком-востоковедом, лингвистом, почетным членом С.-Петербургской АН В.В. Вельяминовым-Зерновым (1830-1904). В 1851 г. Вельяминов-Зернов направлен в Оренбург в распоряжение генерал-губернатора. Здесь он изучал языки, историю и этнографию казахов и башкир. По материалам местных архивов Вельяминов-Зернов написал работу “Исторические известия о киргизкайсаках и сношениях России с Средней Азией со времен кончины Абул-Хайр-хана (1748-65)” [4].

И.Ф. Бларамберг, Л.П. Мейер, В.Н. Витевский, А.К. Гейнс, В.В. Черемшанский дополнили материал по истории, этнографии казахского народа. Заметный вклад в систематизацию нормативно-правовых актов, касающихся казахов, внёс И.И. Крафт. Он составил «Сборник узаконений о киргизах Степных областей», в состав которого вошли краткий исторический очерк «Принятия киргизами русского подданства»; «Положение об управлении Степных областей», с разъяснениями Правительствующего Сената и министерств и т.д. Безусловный интерес представляют публикации казахов – действительных

членов и сотрудников Оренбургского отдела императорского Российского географического общества. Важнейшими и наиболее фундаментальными работами являются труды Ч.Ч. Валиханова [5].

Ряд исследований посвящён торговым взаимоотношениям с казахами. Именно торговля должна была, по планам правительства, стать основным фактором привлечения на российскую сторону новых подданных – казахов, которым позволялось торговать беспошлинно, чтобы в будущем Россия могла вести активную политику в казахской степи и в Средней Азии, а также иметь выход в Персию и Индию. Этим вопросам посвящали свои работы Д. Гельмгольц, А.И. Тетеревников, А.И. Добромыслов.

История казахского народа интересовала и иностранных исследователей. Они, как правило, состояли на российской службе, имели возможность свободно перемещаться по стране, вести наблюдения, их работы носили описательный характер.

В начале XX в. появляются работы обобщающего характера, например, двухтомное издание, посвящённое присоединению к России казахских степей. В первом томе содержатся документы, относящиеся к организации оренбургской экспедиции, во втором – речь идёт о башкирском восстании 1730-х гг., взаимоотношениях башкир и казахов, мероприятиях властей по недопущению совместных действий этих народов. Ценность работы состоит в том, что она написана на основе архивных материалов.

Второй период 1917–1991-е гг. характеризуется более обстоятельными публикациями по изучаемой проблеме. Были изданы многотомная история Казахской ССР, история Казахстана, 4-х томная краткая энциклопедия Казахской ССР, сборник «Казахско-русские отношения в XVIII – XIX вв.» [6], труды, освещающие различные аспекты жизнедеятельности казахского населения. Главной характеристикой историографии этого периода является ее добросовестный научный характер, стремление к проверке и уточнению фактов и деталей исторического процесса, но в интерпретации склонный к идеалистической тенденции марксистско-ленинского однолинейного прогрессизма.

В этот период появляются монографические работы, посвящённые различным аспектам

истории казахов. Н.Г. Аполлова рассмотрела, как проходило заселение Оренбургского края русскими людьми, какова была деятельность Пограничной комиссии (первоначально Оренбургской экспедиции), что предпринималось для привлечения казахов к хозяйственной деятельности страны. Г.А. Михалёва исследовала вопросы развития торговых и посольских связей России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург, обосновав возрастающий интерес России к Казахстану и Средней Азии во II пол. XVIII – I пол. XIX вв.

Третий период – с 1991-х гг. до настоящего времени характеризуется переосмыслением предыдущего этапа. Исследователи предпринимают попытки рассмотрения и изучения прошлого без воздействия идеологических установок, без субъективной предвзятости. Этническое самосознание казахов исследовала О.Б. Наумова, Г.Г. Косач рассматривал формирование молодой казахской интеллигенции, получившей российское образование, её роль в развитии и просвещении своего народа. А.Ю. Быков, исследуя политику России в степных областях с 1731 по 1917 гг., большое внимание уделил интеграции Казахстана в правовое поле Российской империи, трансформацию казахского общества в составе России, т.е. попытался взглянуть на обобщённую картину развития казахского общества в системной трансформации. Соискатель рассматривает этот вопрос применительно к конкретному региону – Оренбургскому краю и оренбургским казахам.

Н.Е. Бекмаханова в соавторстве с А.М. Нургалиевой, анализируя различия в управлении оренбургскими и сибирскими казахами, характеризуют конфессиональную политику оренбургских губернаторов в отношении казахов как лояльную, а в вопросах, направленных на развитие земледелия, процесса оседания – более жёсткой и консервативной по сравнению с сибирской администрацией. Есть все основания согласиться с данной трактовкой.

С начала 1990-х гг. в Казахстане появляется значительное число научных исследований, посвящённых истории казахского народа. Н.Э. Масанов обуславливал необходимость и закономерность кочевого образа жизни казахов, объясняя это природно-климатическими условиями в ареале проживания. Б.М. Абдрахманова рассматривала в основном создание и функци-

онирование на территории Казахстана российских органов власти и управления с 1820-х гг. до конца века. И.В. Ерофеева в монографии, посвящённой Абулхаиру, проанализировала неординарную личность хана Младшего жуза, а также деятельность оренбургского губернатора, тонкого дипломата и выдающегося стратега И.И. Неплюева, осуществлявшего политику «разделяй и властвуй» в отношении нерусских народов. Работу Г.С. Султангалиевой отличает комплексность в рассмотрении всех сфер жизнедеятельности тюркских народов с XVIII до нач. XX в. Её монография базируется на эмпирическом материале, собранном в архивах России и Казахстана. Г.М. Мендикулова, исследуя историю казахов, приходит к выводу о том, что казахская «ирредента» на сопредельных с Казахстаном российских (сегодня – авт.) территориях имеет гораздо ранее происхождение, нежели русские переселенцы.

На наш взгляд, современная казахстанская историография демонстрирует тенденцию к системному, синергетическому подходу в исторических исследованиях.

Современные западные авторы [7-11] также затрагивают изучаемую проблему. М.Б. Олкотт рассмотрела историю народа от этногенеза до современности и отметила, что казахи сохранились как чёткая этническая группа, несмотря на все проблемы своего существования. А. Франк, изучая конфессиональную политику российского государства в отношении казахов, место и роль татарских мулл в образовании и просвещении единоверцев-кочевников, пришёл к выводу, что по мере укрепления российских позиций в казахской степи менялась религиозная политика, прежде всего, в отношении татарских мулл, которых постепенно выселяли из казахских аулов. А.Каппелер считает, что российская политика была направлена на формирование многонациональной империи – новой формы организации российского государства, осуществлявшего взаимодействие властей с нерусскими подданными.

Такова вкратце история исследовательского поиска в области истории казахско-русских взаимоотношений в XVI-XVIII веках

В казахстанской историографии происходит становление новой концепции истории государственности Казахстана. Суть ее заключается в том, что началом казахской государственности является Ак-Орда, у истоков которой стояли потомки Джучи-хана и его старший сын – Орда Ежен. А казахское ханство, образованное Керем и Жанибеком в 1457 году было прямым продолжением и приемником Ак-Орды в ее новом качестве. Именно Ак-Орда, государство Чингизидов Орда-Ежена, Урус-хана и их потомков имеет непосредственное отношение к казахскому ханству.

В завершение хотелось бы отметить, что на пути развития современной историографии (имеется в виду и казахская, и русская) стоят проблемы отчуждения, страхи и опасения, недоверие и непонимание. Тогда как неумение понять страхи соседей, задуматься о серьезности их причин нельзя отнести к достоинствам, особенно у наций, которым остро необходимо критическое осмысление своей истории, в том числе и отношений с другими народами. Именно с этим во многом связан кризис понимания и доверия, который характерен для историографии казахско-русских отношений. Каждой стороне предстоит пройти свою часть пути к преодолению этого кризиса. Российской историографии предстоит среди прочего полнее осмыслить репрессивность колониальных империй, представителями которых в историческом прошлом и наследниками сегодня, прежде всего и главным образом, являются русские. Казахской историографии также предстоит осознать, во-первых, что и русские зачастую были жертвами империй, построенных благодаря использованию их сил, терпения и талантов, а во-вторых, что наследие империй, наряду с травмами и трагедиями, содержит и много другого.

Литература

- 1 Рычков П.И. История Оренбургская. 1730 – 1750 гг. под ред. Н.М. Гутяра. – Оренбург: Тип. – лит. И.И. Евфимовского – Мировицкого, 1895.
- 2 Рычков П.И. Топография Оренб. губернии / Оренбург: Тип. Бреслина, 1887.

- 3 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / А.И. Левшин. – СПб.: Тип. К. Крайла, 1832.
- 4 Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времени кончины Абулхайра-хана. 1748 – 1765 гг. - Уфа: Губерн. тип., 1855. – Т. 2.
- 5 Валиханов Ч. Очерки Джунгарии. Сочинения, изд. Под ред. Н. Веселовского. - СПб. 1904, стр. 41—78.
- 6 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). / Состав.: Ф.Н. Киреев, А.К. Алежникова, Г.И. Семенюк, Т.Ж. Шойнбаев. - Алма-Ата: АН КазССР, 1961. - Т. 1. - С. 743.
- 7 Олкотт М.Б. Казахи / М.Б. Олкотт. сост. Е. Аккошкарров // Из истории казахов. – Алматы: Жалын, 1997.
- 8 Франк А. Татары, муллы среди казахов и киргизов в XVIII – XIX вв. /А. Франк//Культура, искусство татар. народа: истоки, традиции, взаимосвязи. – Казань: б.и., 1993.
- 9 Каппелер А. Россия – многонациональная империя. - М.: Прогресс-Традиция, 2000.
- 10 Шац Э. Роль гос-ва и устойчивость родовых связей в Казахстане / Э. Шац // Казахстан и Россия: об-во и гос-во. – М.: Права человека, 2004.

References

- 1 Rychkov P.I. Istorija Orenburgskaja. 1730 – 1750 gg. pod red. N.M. Gut'jara. – Orenburg: Tip. – lit. I.I. Evfimovskogo – Mirovickogo, 1895.
- 2 Rychkov P.I. Topografija Orenb. gubernii / Orenburg: Tip. Breslina, 1887.
- 3 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsackih ord i stepej / A.I. Levshin. – SPB.: Tip. K. Krajla, 1832.
- 4 Vel'jaminov-Zernov V.V. Istoricheskie izvestija o kirgiz-kajsakah i snoshenijah Rossii so Srednej Aziej so vremeni konchiny Abulhair-hana. 1748 – 1765 gg. - Ufa: Gubern. tip., 1855. – Т. 2.
- 5 Valihanov Ch. Ocherki Dzhungarii. Sochinenija, izd. Pod red. N. Veselovskogo. - SPb. 1904, str. 41—78.
- 6 Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI-XVIII vekah (Sbornik dokumentov i materialov). / Sostav.: F.N. Kireev, A.K. Alejnikova, G.I. Semenjuk, T.Zh. Shojnbaev. - Alma-Ata: AN KazSSR, 1961. - Т. 1. - S. 743.
- 7 Olkott M.B. Kazahi / M.B. Olkott. sost. E. Akkoshkarov // Iz istorii kazahov. – Almaty: Zhalyn, 1997.
- 8 Frank A. Tatary, mully sredi kazahov i kirgizov v XVIII – XIX vv. /A. Frank//Kul'tura, iskusstvo tatar. naroda: istoki, tradicii, vzaimosvjazi. – Kazan': b.i., 1993.
- 9 Kappeler A. Rossija – mnogonacional'naja imperija. - M.: Progress-Tradicija, 2000.
- 10 Shac Je. Rol' gos-va i ustojchivost' rodovyh svjazej v Kazahstane / Je. Shac // Kazahstan i Rossija: ob-vo i gos-vo. – M.: Prava cheloveka, 2004.

УДК 930.2:94(574):394

¹Н.А. Тасилова*, ²Ж.Қ. Тойшубекова¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н., доцент,
Казахстан, г. Алматы²Казахский государственный женский педагогический университет, преподаватель,
Казахстан, г. Алматы

*e-mail: tasnaz@mail.ru

**«Материалы по киргизскому землепользованию...» –
как источник по истории Казахстана
(конец XIX в.- начало XX в.)**

В настоящей статье рассматривается «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана.

«Материалы по киргизскому землепользованию» представляют собой свод статистических материалов, состоящий из 27-ми томов, который является бесценным источником в исследовании этнической истории казахского народа, особенности казахского традиционного хозяйства.

Информативность, сосредоточенная в материалах уникальна. Прежде всего по масштабу охвата всей совокупности важнейших фактов, событий, явлений в области истории, этнографии, географии, топонимики, демографии и т.д. Поэтому в настоящее время возрос большой интерес к источниковедческому аспекту изучения данного источника. В связи с этим выбор темы исследования объясняется ее большой научно – теоретической и практической значимостью.

Это материалы исследований статистических и исследовательских экспедиций проведенных с целью колонизации территории Казахстана царской Россией в конце XIX в. – начале XX в. Несмотря на то что эти документы были источником для колониальной политики, тем не менее является ценным источником который дает все-стороннюю информацию по структуре родо-племенного состава, хозяйственной, экономической, социальной истории и других аспектов жизни казахов того периода. Также рассмотрены мнения авторов, составивших источник, организовавших статистические исследования. Особенно, труды Ф.А. Щербина, А. Букейханова и др. исследователей.

Ключевые слова: источник, источниковедение, анализ, метод, статистика.

Н.А. Тасилова, Ж.Қ. Тойшубекова
**«Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» –
Қазақстан тарихының дерек көзі
(XIX ғ. соңы-XX ғ. басы)**

Бұл мақалада «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» Қазақстан тарихының маңызды дерек көзі ретінде қарастырылады.

«Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» статистикалық мәліметтерден жинақталған 27 томнан тұрады, ол қазақ халқының этникалық тарихын, дәстүрлі шаруашылығының ерекшеліктерін зерттеудің маңызды дерек көзі болып табылады. Деректерде жинақталған ақпараттар уникалды. Ең алдымен маңызды фактілердің, тарих, этнография, география, топонимика, демография және т.б. мәселелерге қатысты құнды мәліметтердің бір деректе шоғырлануы. Сондықтан да бүгінгі таңда бұл деректі деректанулық талдау мәселесіне деген қызығушылық артып отыр.

Онда қазақ тарихының маңызды дерек көзі болып табылатын «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» зерттеу мен талдау методикалары мен тәсілдері көрсетіліп, деректану ғылымының талаптарына сай зерттеу мен сынның өткізудің, сыныптау мен талдаудың әдістері мен оны нақты тарихи зерттеулерде пайдалану тәсілдері ұсынылған. Сонымен қатар статистикалық зерттеулерді ұйымдастырған, деректі құрастырған авторлар, олардың көзқарастары талданған. Әсіресе, Ф.А.Щербина, Ә. Бөкейханов және т.б. зерттеушілердің экспедициядағы рөлі, жазған еңбектері талданған.

Түйін сөздер: дерек, деректану, талдау, әдіс, статистика.

N. Tasylova, Zh. Toyshubekova
«Materials on kyrgyz land using...» – as the source on history of Kazakhstan
(the end of XIX c. – The beginning of XX c.)

This article analyzes the source called "Materials Kirghiz (Kazakhs) land use..." of the late XIX - early XX century. Topicality of the theme of investigation is that «Materials on Kyrgyz land using» introduces code of statistical materials which consists of 27 volumes, and it is invaluable source in investigation ethnical history of Kazakh people, peculiarities of Kazakh traditional economy.

Informativeness, concentrated in materials is unique. First of all by the scale of covering of all totality of important facts, events, occurrences in the field of history, ethnography studies, geography, toponymy, demography and etc. That's why nowadays great interest to source study aspect grew in learning given source. The choice of the theme of investigation is explained by its great scientific theoretical significance.

It discusses the methodology of research and analysis of the important source of Kazakh history "Materials of Kyrgyz land use ...", proposed methods of research and testing, classification and analysis in accordance with the science of sources and methods of application in specific historical studies. Also the opinions of the authors, constituting the source, who organized statistical studies. Especially, works and the role at the expeditions of Ph.A. Shcherbina, A. Bykeikhanov and other researchers.

Keywords: source, science of sources, analysis, method, statistics

Обретение нашей Родины своего суверенитета, объявление независимости дало возможность заново исследовать историю с позиции национального интереса на новой концептуальной основе.

Весь прогресс человеческого общества результат опыта прошлого. Поэтому, поворот в историю является не только нравственной задачей будущего поколения не забыть жизнедеятельность предков но и залогом прогресса. Для восстановления же того исторического сознания, исторического явления в обязательном порядке должны основываться на исторические источники. Исторические источники являются основой истории любого народа. Но известно, что использование источника в необработанном виде, приводит к искажению истории.

Для написания полноценной фундаментальной истории казахского народа, в первую очередь надо уметь работать с источниками которые являются основой истории. Источниковедение наука которая требует большой теоретической и методологической подготовки – обогащает и дополняет национальную историю ценными, фактическими материалами. Источниковедческая база истории Казахстана на сегодняшний день расширилась внедрением в научный оборот новыми источниками. Это, требует в свою очередь поиска методов, выгодных и правильных путей использования основанных на особенностях источников. То есть, одной из важных задач источниковедения – сделать методику обсуждения исторического источника и их умение использовать в исторических исследованиях.

Источниковедение одна из важных отраслей исторической науки, которая требует реальной теоретической и методологической подготовки. На сегодняшний день вводятся в научный оборот множество важных, дополнивших достоверными информацией источников, которые дополняют новым содержанием историю. Одним из таких богатых и важных источников является - предоставляющий достоверную информацию по всем аспектам истории казахов конца XIX в. - начала XX в. - «Материалы по киргизскому землепользованию...» (далее «МКЗ»), которая до сих пор не изученный с позиции национального источниковедения и не получивший должной оценки.

«МКЗ» в первую очередь вид письменных источников который дает ценнейшие информации о хозяйстве, социально-экономическом положении, географического расположения и структуры родо-племенного состава казахов на стыке двух веков. Данный источник по своему происхождению уникален. Поэтому, надо отметить, что на сегодняшний день очень важно провести источниковедческий анализ данных «МКЗ».

По основным требованиям источниковедения определение важности исторического источника, дает возможность исследователю работать с историческими источниками и извлечь от них ценные исторические сведения. Определение особенности источников исследователем, основываясь на уникальности источника, помогает анализировать и использовать методы соответствующие данному виду источников.

На территории Казахстана подобные крупные и масштабные исследовательские работы до этих статистических партий и исследовательских экспедиции не были осуществлены. Источник «МКЗ» состоит из 27 томов которые охватывают 1898-1915 гг. Это 13 томов собранных экспедицией Ф. Щербина, 7 томов собранных партией П.Скрыплева и 7 томов собранных партией П. Хворостанского. Эти тома источников явились результатом крупномасштабных исследований на территории Казахстана в Акмолинской, Семипалатинской, Тургайской, Сыр-Дарьинской областей и на нынешней территории Республики Узбекистан в Ферганской области. Эти тома друг от друга отличаются по хронологическим рамкам, и по охваченным исследованиям территориями. Например, экспедиция Ф. Щербина охватывал период с 1898 -1903 гг. и исследовал Акмолинскую, Семипалатинскую и Тургайские области. Статистическая партия П. Скрыплева охватывал период с 1906-1913 гг. и Сырдарьинскую область, а П. Хворостанский 1904-1912 гг. и охватил Тургайскую и Уральские области [1-10]. Особенность которую можно также отметить является издание собранных ими богатого материала в разные годы после завершения исследований 1898-1915 гг.

Одной из особенностей «МКЗ» - собрание материалов методом специальных экспедиций. На данный момент нет определенных методов анализа подобных источников.

«МКЗ» является особым видом источника по своему происхождению. Так как, творцом источника является коллектив исследователей. Источник был собран не одним а целой группой образованных людей. «МКЗ» как источник был собран статистическими партиями и исследовательскими экспедициями в состав которых входили статисты имевшие соответствующее образование, агрономы, регистраторы не только собирали используя специальную методику, но и анализировали, систематизировали и издали как книгу. Их объединяла единая цель, что позволило им вести всестороннюю исследовательскую работу. Конечно во главе этих исследований стояла Российская империя.

О важности данного исследования отметил руководитель экспедиции Ф. Щербина: «Наиболее важные результаты, полученные экспедицией, выразились прежде всего в том, что экспе-

дицией прочно установлены формы киргизского землепользования. До работ экспедиции ни в Степном Положении, ни в практике местных учреждений не было указаний на существование у киргиз земельной общины, с соответственными ей площадями фактического землепользования по живым пограничным урочищам. До работ экспедиции также не существовало никаких материалов по этому предмету».

1896 -1903 гг. в экспедиции под руководством Ф. Щербина были разные исследователи и дополнительный персонал: переводчик, регистратор, учетчик. Но также среди исследователей были и постоянные специалисты. Привлечение кадров и их отбор со стороны государства был возложен на Ф.Щербина. Но ответственный за экспедицию министерство земледелие и государственного имущества, проверяли и отправляли личное дело в департамент полиции с запросом о тщательной проверке кандидатур предложенных Ф. Щербиной.

Дореволюционные исследователи экспедицию Ф. Щербина оценивали по разному. Например, Депутат I Государственной Думы, известный ученый Т. Седельников обвинил руководителей экспедиций в отсутствии знания в размежевании и оценил их работу: «не имея в числе своих сотрудников ни одного специалиста-землемера, Ф. Щербина удовольствовался тем, что нанес на десятиверстную карту, не выезжая в поле словесные показания киргизов о границах их пользования, полученные таким путем ни с чем не сообразные, фиктивные площади приняты за площади киргизского землепользования». Противоположного мнения был ссыльный Н. Коншин. По его словам в комиссии работали очень образованные люди, и с пониманием отнеслись к заинтересованности казахов к земле.

Изучив множество архивных материалов и научной литературы, выяснили, что члены экспедиции и Ф. Щербина были с исследователями-специалистами с высшим образованием.

В составе исследователей были постоянные исследователи а также специалисты которые менялись такие как, учетчик, регистратор, переводчики имевшие высшее образование. Поименно можно перечислить следующих Е.П. Добровольский, В.А. Владимирский, Н.Ф. Дмитри-Няшин, А.Н. Дядиченко, П.Ф. Лобзе, Г.Д. Нияшин,

И.Ф. Гусев, А.Ф. Дорофеев, М.С. Колижный, А.Е. Звеногорский, П.Г. Кондратьев, Н.Ф. Дмитриев, Г.Н. Шапошников, П.А. Хворостанский, А.Б. Бутковский, А.А. Боровский, И.М. Уродков, А.М. Снигерев, Э.Н. Бөкейхан, Е. Мукучев, Т. Есенгулов, Э. Итбаев, М. Чулбалов, А. Иксин, М. Айтпенов, Г. Баскин, П.А. Васильев, Г.С. Чернавский, И.А. Смотров, В.Н. Тычин, П.А. Беляков, И.Д. Трипольский и другие.

О составе экспедиции Кауфман А. писал: «В составе экспедиции вместе со статистами, регистраторами и переводчиками были 40 человек». По мнению Петровой Т.П. которая на основе архивных материалов считает что, в экспедиции не считая переводчиков было около 200 человек. Мы полностью согласны с мнением Петровой Т.П. Так как, эти исследования были сложными и 40 человек не справились бы. Исследователи специально отбирались из России и среди казахской интеллигенции которые владели двумя языками.

В начале остановимся на крупном специалисте статисте, руководителя экспедиции Федоре Андреевиче Щербина. Ф.А. Щербина (1849-1936 гг.) ученый основавший русский статистический бюджет. В молодости получил образование Петровской академии и Новороссийском университете. В период 1884-1903 гг. занимал должность заведующего Воронежского земского статистического бюро. В эти годы также проводил исследования в 12 уездах трех областей Казахстана. В 1907 году Ф. Щербина был избран членом второй Государственной Думы от народно социалистической партии. Также являлся член-корреспондентом Российской академии наук. После прихода к власти большевиков эмигрировал зарубеж. Работал профессором статистом в Праге. Умер в возрасте 87 лет в Чехии. Его опыт в Воронеже высоко ценили в России. Поэтому, приглашение в качестве руководителя исследовательской экспедиции был обоснованным. Однако, в молодости он был сторонником народничества, поддерживал «Союз южнорусских рабочих», поэтому в 1877-1880 годы был в изгнании в Вологодской губернии. Несмотря на это, благодаря кропотливому труду в сфере статистики, сумев показать как специалиста, добился уважения окружающих. Стал заведующим статистического бюро Воронежского земства. За собой оставив более 100 статистических трудов. Его «Крестьянские бюджеты», «Свобод-

ный сборник», «Киргизская народность в местах крестьянских переселений», «Объяснительная записка к данным об излишних землях, находящихся в пользовании киргиз северной части Кустанайского уезда» и другие труды относящиеся Казахстану стали публиковаться с того периода.

Ф. Щербина был представителем народного примирения, поэтому показывал свои недовольства в отношении той политики которая установилась на тот момент. Материалы и исследования подготовленные и опубликованные представителями народников по истории дореволюционного Казахстана дает возможность взглянуть и глубоко осмыслить историю с его возможными и ошибочными сторонами. В материалах и исследованиях есть данные для изучения истории казахского народа, также необходимые для исследования статистические и другие источники. Надо отметить, что народники были в числе тех кому со стороны государственных органов смотрели с недоверием за их антиправительственную деятельность, по своим народническим взглядам.

Приехавшие в Казахстан по работе представители народного примирения были фактически чиновниками царского правительства, и в деле проводили политику колонизации. Сформированная экспедиция по заданию Царской России был сформирован Ф.А. Щербиным. После этого большинство начали говорить о исследовательских работах как экспедиция Щербина.

Знавший толк в своем деле Ф. Щербина во время экспедиции под своим началом собрал образованных кадров. Его предложения для исследования казахских земель приняли такие как, кандидат сельскохозяйственных наук, статист Добровольский В.А., агроном первого разряда Баскин Г.И., кандидат коммерческих наук, агроном Дмитриев Н.Ф., Псковски статист Кондратьев П.Е., статист-оценщик Трипольский И.Д. и другие.

Агрономы входившие в состав исследователей обязаны были изучить и в письменном виде изложить состояние земной коры, почву, растений и состояние хозяйства указанных участков. Гидротехнические служащие определяли гидрогеологические аспекты участков, на карту переводили систему водоснабжения, также должны были исследовать необходимое количество воды для нужд хозяйств местного населения.

В составе экспедиции были немало представителей казахской национальности в качестве переводчиков и регистраторов. Это в свою очередь показывает участие образованных казахов в составе экспедиции и доказывает объективность данного исследования. Так по мнению Волковой Т.: «Как видно из вышеперечисленного списка, к составлению бюджетов привлекалась местная казахская интеллигенция, представители которой работали в экспедиции регистраторами и переводчиками. То обстоятельство, что это были, с одной стороны, люди с достаточным уровнем образования, а с другой знатоки казахского языка и быта, способствовали качества опроса». Надо отметить в числе представителей казахской интеллигенции в исследованиях участвовал лесовед, экономист и статист Алихан Бокейханов. Разные стороны деятельности А. Бокейханова в экспедиции Щербина рассмотрели в своих трудах такие ученые как, Койгелдиев М.К., Волкова Т.П., Базарбаев М., Аккулыулы С., Серекбаева Л.И., Мейрманова Г.А., Жиеналина И. и др. [11].

Алихан Букейханов один из выдающихся личностей казахского народа – его роль в исследовании была значительной и сложной. В 1894 году окончив в Санкт-Петербурге императорский лесохозяйственный институт, возвращается в Омск. Таким образом, в 1896 году по решению центральных властных органов, был приглашен в экспедицию Щербина Ф.А. целью которого было исследование хозяйства, использование природных ресурсов и культуры местного населения в Акмолинской, Семипалатинской и Тургайской областях. В начальном этапе А.Букейханов был приглашен в качестве статиста, но в последующее время был заведующим отдельной партии экспедиции.

За период участия в работе экспедиции в 1896-1903 гг. А. Букейханов увидел с новой стороны и заметил не придававший до этого целям имперской власти в отношении казахской степи а также о ходе подготовки стратегических мероприятий на ближайший период. В общем, превращение Западной Сибири и казахскую степь местом дислокации крестьян-переселенцев из внутренних российских губерний, для подавления социального конфликта в метрополии на почве земельных вопросов. Участвуя в составе экспедиции он стал с одной стороны очевидцем

политики Российской колонизации. С другой стороны, получил возможность ознакомления социально-экономическим положением казахского народа и запланировать конкретные планы.

Известно что, правительство России для организации более масштабного и легального ведения переселенческого движения, старались определить права собственности казахов на землю и нормы их использования. С этой точки зрения участвовав в организованной впервые в казахскую степь экспедицию А. Бокейханов, его научно-исследовательские воззрения носили в известной степени либеральный характер.

А. Букейханов вел исследовательские работы в Омском, Павлодарском, Каркаралинском и Семипалатинских уездах. О его деятельности встречаются сведения в материалах «МКЗ» во 2, 4, 6 и 10 томах. Например, А. Букейханов сделал экспертизу и описал в источнике волости Кызылтау, Алтыбай Павлодарского уезда. А также, сделал таблицу родов уезда и определил с какого периода казахское население стал расселяться в этом крае, на основе устного народного творчества XVII-XIX вв. внес вклад восстановления истинной истории того края

Букейханов А. говоря о важности материалов экспедиции по урегулированию земельного вопроса, тем не менее выражал свое несогласие с итогами исследований. Целью Русского царизма была параллельное развитие кочевого скотоводства и земледелия, но он был сторонником постепенного и добровольного перехода кочевников в оседлый образ жизни. Так как, он был против кризиса казахских крестьян не имевших навыков для новых условий, политики «русификации», и растаптыванию считавшимися народом священных ценностей.

Алихан Букейханов в газете "Казах" высказал свое недовольство о царской власти касательно повторных исследований проведенных после исследований Ф.Щербина «Критикуя, несколько раз уменьшив прежние оставленные земли казахам нормой Щербина, выпустили новые нормы для кочевых казахов».

Известный статист А.А. Кауфман особо отметил труд А.Н. Букейханова в экспедиции. Многие статисты деятельность А. Букейханова в экспедиции высоко ценили. Например, в одном архивном материале говорится, что А. Букейханов после завершения экспедиции Ф. Щербина

в 1903 году, в своей должности оставался еще 2 месяца. В данном материале от 5 января 1905 г. в официальном письме от департамента Государственного имущества, говорится о завершении работы исследовательской экспедиции в степных областях с 1 января 1904 года. Также в письме есть сведения о том что, члены исследовательской экспедиции А. Букейханов и П. Васильев, по специальному заданию остаются в прежних должностях до неопределенного времени. Там говорится: «... то Департамент полагает справедливым оставить их на работах на прежних условиях, т.е. за прежнее вознаграждение, еще на два месяца, т.е. до 1-го Марта 1904 года» и решили данным исследователям поручить сбор еще не полностью опубликованного «МКЗ».

Кроме А. Букейханова в экспедиции участвовали также другие казахи такие как, Ж. Сатыбалдыулы, Е. Итбайулы, М. Шомбалулы, С. Тилекеев и др. В 60-90-е годы XIX века в формировании мировоззрения казахских исследователей большое влияние имела идеология народничества

А. Букейханов наряду с этим исследовал структуру родо – племенного общества казахов, написал родословную, сделал глубокие и объективные заключения и обозначил на карте населенные пункты обитающих родов. Эти данные были систематизированы и опубликованы в «МКЗ». Поэтому есть основа говорить о том, что эти источники ценны и очень важные для исследования родо-племенного состава казахского общества. В отечественной историографии многие исследователи отмечают, что экспедиция Щербина где участвовал А. Букейханов не принесла какой либо вред при рассчитывании земельных наделов для традиционному казахскому кочевому и полукочевому хозяйству.

«Материалы по киргизскому землепользованию» как исторический источник до последнего времени не был предметом специального изучения. «Материалы по киргизскому землепользованию» представляет собой свод статистических материалов, состоящий из 27-ми томов, который является бесценным источником в исследовании этнической истории казахского народа.

Литература:

- 1 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Под. ред. Ф. Щербина. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. – Т. I. – Воронеж, 1898. – м– ф.
- 2 МКЗ. – Т. II. – Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902. – С. 534.
- 3 МКЗ. – Т. III. – Акмолинская область. Акмолинский уезд. – Ч. I. – СПб., 1907. – С. 735.; – Ч. II. – Чернигов., 1909. – С. 928.
- 4 МКЗ. – Т. IV. – Семипалатинская область. Павлодарский уезд. – Воронеж., 1903. – С. 762.
- 5 МКЗ. – Т. V. – Тургайская область. Кустанайский уезд. – Воронеж., 1903. – С. 537.
- 6 Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. – Чимкентский уезд. – Т. I. – Ташкент., 1908. – С. 643.
- 7 МКЗ. – Т. 2. – Вып. 1. – Чимкентский уезд. – Ташкент., 1910. – С. 277.
- 8 МКЗ. – Т. 2. – Вып. 2. – Чимкентский уезд. – Таблицы. – Ташкент, 1910. – м– ф.
- 9 Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Типо-Литография В.М. Ильина, 1915. – м– ф.
- 10 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско – Уральского переселенческого района. – Тургайский уезд. – Оренбург, 1911. – м– ф.
- 11 Тасилова Н.А. «Материалы по киргизскому землепользованию...» дерегінің формасы мен мазмұнын талдау // Мұрағат мекемелерінің жарияланымдық қызметі: бүгінгісі мен болашағы: Республикалық ғылыми-практикалық семинар материалдары. - 2007 жыл 23 ақпан. – Астана, 2007. - 77-81 бб.

References

- 1 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej. Pod. red. F. Shherbina. Akmolinskaja oblast'. Kokchetavskij uезд. – Т. I. – Voronezh, 1898. – м– f.
- 2 MKZ. – T. II. – Akmolinskaja oblast'. Atbasarskij uезд. – Voronezh, 1902. – S. 534.
- 3 MKZ. – T. III. – Akmolinskaja oblast'. Akmolinskij uезд. – Ch. I. – SPb., 1907. – S. 735.; – Ch. II. – Chernigov., 1909. – S. 928.
- 4 MKZ. – T. IV. – Semipalatinskaja oblast'. Pavlodarskij uезд. – Voronezh., 1903. – S. 762.

5 МКЗ. – Т. V. – Тургajsкая област'. Кустанajский уезд. – Воронеж., 1903. – С. 537.

6 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju v Syrdar'inskoj oblasti. – Chimkentskij uезд. – Т. 1. – Tashkent., 1908. – С. 643.

7 МКЗ. – Т. 2. – Vyp. 1. – Chimkentskij uезд. – Tashkent., 1910. – С. 277.

8 МКЗ. – Т. 2. – Vyp. 2. – Chimkentskij uезд. - Tablicy. – Tashkent, 1910. – м– f.

9 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju rajona reki Chu i nizov'ev reki Talasa Chernjaevskogo i Aulieatinskogo uездov Syr–Dar'inskoj oblasti. – Tashkent: Tipo– Litografija V.M. Il'ina, 1915. – м– f.

10 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko – Ural'skogo pereselencheskogo rajona. – Turgajskij uезд. – Orenburg, 1911. – м– f.

11 Tasilova N.A. «Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju...» dereginің formasy men mazmұnyн taldaу // Mұrarat mekemelerіnің zharıjalanymdық kызmeti: bұgingisi men bolashaғы: Respublikalyқ ғыlymi-praktikalyқ seminar materialdary. - 2007 zhyl 23 akpan. – Astana, 2007. - 77-81 bb.

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Удк 94 (=512.1) «04/14»

¹Н.Е. Бөгенбаев*, ²А.А. Жалмырза

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті түркітану кафедрасының PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультеті түркітану кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nurik198080@mail.ru

Ерте ортағасырлық Теле бірлестігінің тарихи-этнографиялық аспектілері

Мақала, қытай деректерінде чили, динлин, гаогюй атауларымен танымал болған ерте ортағасырлық «теле» тайпасы туралы баяндалады. Зерттеудің негізгі өзегі – телелердің саяси тарихы, этнографиясы, этнонимі мен этникалық құрамы болып табылады. Зерттеу барысында Ресей, Батыс және Отандық ғалымдардың тұжырымдарына сүйендік. Түпнұсқа деректерден қытайдың Вей Шу, Суй және Тан жылнамалары, сондай ақ Орхон ескерткіштеріндегі мәтіндер де негізге алынды. Мысалы, VII ғ. Таншу жылнамасында Теле бірлестігінің 15 тайпасы аталады: киби, сеянто, доланге, хуси, тунло, пугу, си цзе, сыцзе (сыге), ба е гу, гу ли гань, бай си, юань хе, хунь, а де, дубо.

Сондай ақ мақалада тарихта өз ізін жоғалтпай, заманның қилы кезеңдерін бастан кешіп, бүгінгі күнге жеткен Теле этнонимінің шығу тегін зерттеуге бағытталады. Зерттеудің тағы бір өзектілігі – «теле» этнонимінің мағынасын ашуға талпыныс жасау болып табылады. Этнонимді анықтау барысында қазақ және т.б. түрк тілді халықтардың мақал мәтелдері мен сөздік қорлары қолданылды.

Қытай деректерінде чили, диле, динлин, гаогюй аталған бұл тайпаның төл атауы «теле» екендігі рас. Оны қазіргі «теле» түбірінен басталатын жер су және ру аттарынан кездестіруге болады.

Түйін сөздер: теле, тарих, қанлы, гаогюй, динлин, халық, арба.

Н.Е. Бөгенбаев, А.А. Жалмырза

Историко-этнографические аспекты раннесредневековых племен конфедерации Теле

В статье рассматривается этноним «теле», который был известен в раннем средневековье по китайским источникам с такими названиями, как чили, динлин, гаогюй.

В основе исследования характеризуется политическая история, этнография, этноним и этнический состав племен «теле».

В процессе исследования, автор опирается на концепции зарубежных и отечественных ученых. Источниковедческой базой послужили династийные сведения китайских дворов Вей-Шу, Суй и Тан, а также тексты Орхонских памятников. Например, в династийной хронике Таншу, в начале VII в., перечислены 15 телэских племен: «юаньгэ, сйеянто, кибиюй, дубо, гулигань, доланьгэ, пугу, байегу, тунло, хунь, сыгье, хусье, хигье, адье, байси».

А также, в статье рассматривается происхождение этнонима теле, который до сегодняшнего дня не утратил своего смысла, пережил не одну эпоху. Дополнительным материалом для раскрытия значения этнонима «теле», использовался лексический фонд казахского и других тюркских народов.

Согласно китайским источникам этноним теле отождествляется с понятиями чили, диле, динлин, гаогюй. Происхождение этнонима теле сравнивается на основе казахского слова «тел». В настоящее время, корень слова «теле» можно встретить в названиях родовых племен и топонимов.

Ключевые слова: теле, история, канлы, гаогюй, динлин, этнос, телега

N.E. Bogenbayev, A.A. Zhalmyrza

Historical and ethnographic aspects early medieval tribal confederation Tele

The article considers the word "Tele", which was known in the early Middle Ages by Chinese sources with names such as Chili, Dinlin, Gaogyuy.

The study is characterized by political history, ethnography, and the ethnic composition of the ethnonym tribe "Tele". During the study, the author relies on the concepts of foreign and domestic scientists Source – served basis information dynastic Chinese households Wei - Shu, Sui and Tang dynasties, as well as texts Orkhon monuments. For example, in the dynastic chronicles Tang shu in the beginning of VII century. Listed Tele 15 tribes "yuange, syeyanto, kibiuyuy, dubo, guligan, dolange, pugu, bayegu, tunlo, hun, sygye, husye, higye, adye, baisi".

It should also be noted that there was an attempt to uncover the meaning of the ethnonym "Tele" Additional material to disclose the value of the ethnonym "Tele", used lexical fund Kazakh and other Turkic nations. Currently, the root of the word "Tele" we can found in the names of tribes and tribal names.

Key words: Tele, history, kangly, gaogyuy, dinlin, cart, ethnic group.

Кіріспе. Алтай түркері мен телелерінің этногенезін, тарихын этнографиясы мен археологиясын алғаш болып зерттеген ғалымдар В. Радлов пен Н. Аристов еді. Өз заманында Алтай мен Оңтүстік Сібір аймағына кешенді зерттеу жүргізген ғалым В. Радлов: «Алтай – түркердің ата мекені» деген ғылыми тұжырымға келген болатын. Екінші ғалым Н. Аристов Оңтүстік Сібір, Оңтүстік және Солтүстік Алтай халықтарының этногенезі мен этикалық құрамын зерттей келе, Алтайдың тұрғылықты (автохтонды) халқы түркер болғандығын жазды. Сондай ақ Н. Аристов Оңтүстік Алтай халықтары Қытай деректеріндегі гаогюйді теле ұрпақтары болуы мүмкін [1], ал Солтүстік Алтайлар туралы ол В.Радловтың пікірін ұстана отырып, Ене-сей осыяқтары мен самоедтер еді дейді. Алтай түркері туралы көлемді зерттеу жүргізген ғалым Л.П. Потапов Алтай халықтарын тілі, әдет ғұрпы және антропологиялық ерекшеліктеріне қарай екі үлкен топқа бөліп қарастырады. Оңтүстік топқа қазіргі алтайлықтар, төлеңгіттер, телестерді жатқызса, солтүстік топқа шорлар, шалқандар, кумандар және тубаларды кіргізді. Осылардың ішінде тубалардың антропологиялық, тілдік және мәдени ерекшеліктерінің оңтүстік алтайлықтарға ұқсас тұстары өте көп [1]. Оның себебін тубалардың оңтүстік алтайлықтар мен солтүстік алтайлықтар арасында географиялық орналасуымен түсіндіруге болады.

Аталған ғалымдардан басқа, телелердің этникалық құрамы мен орналасуы және этнонимикасы туралы іргелі зерттеулер жүргізген Г.Е.Грумм Гржимайло телелер туралы тың әрі толық мәлімет беріп өтеді. Л.Н.Гумилев өзінің «Көне түріктер» атты еңбегінде теле тайпаларының саяси тарихы мен этникалық тұстарына баса назар аударады. Түркиялық

ғалым А.Ташағыл болса, қытай деректерін Орхон жазбаларымен салыстыра отырып, телелердің этникалық құрылымын, олардың орналасуын және түрк қағанатымен қарым қатынасын тамаша баяндайды. Отандық ғалымдардан Т.Омарбеков, Б.Б. Кәрібаев және Г. Хабижанованың зерттеулерін айрықша атауға болады. Аталған зерттеушілердің арасынан тарихшылар Т.Омарбеков пен Б.Б. Кәрібаевтардың «Телеу» атты «Қазақ ру тайпаларының тарихы» сериясымен шыққан еңбегінің ғылыми маңызы жоғары. Зерттеуде теле бірлестігінің б.з.д. тарихынан қазіргі кіші жүздегі «телеу» тайпасы арасындағы тарихи сабақтастық тамаша зерттелініп, зерделенген.

Теле этнонимі. Ерте ортағасырлық Теле тайпалары Алтай түркерінің этникалық тобының қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Қытай деректерінде «теле» атауы барлық тайпалардың жиынтық атауы ретінде баяндалады. Мысалы, Қытайдың Суй әулеті жылнамасында, Хангай мен Каспий аралығындағы ұйғырлар «теле» деген жалпы атаумен танылады [1]. «Түркістан энциклопедиясында» Теле бірлестігі Еділден Солтүстік Моңғолияға дейінгі аймақты мекендейтін түрк тілдес көшпелілер одағы ретінде сипатталған [2].

Расында, тарихы тереңде жатқан телелер көне тайпалар бірлестігі болып табылады. Олардың арғы тегі Орталық Азияның ерте көшпелілері саналды. Ғалым Н. Аристовтың зерттеуінде гаогюй телелер б.з.д. VII ғасырларда Ордостың оңтүстік шығысын мекендеген чы дидің яғни «қызыл ди» ұрпақтары болғандығы айтылады [3]. Олар ортақ ғұн тілінде сөйлеген және б.з. 338 жылы Тоба үйіне бағынышты болып, кейіннен құмды сахараның солтүстік аймағына көшіп барып, сол жерде Гаогюй ата-

уын иемденеді. Яғни, Ғұн заманында Чили, Дили, Динлин, ал Табғаш империясы дәуірінде Гаогюй (Гаоче) және Көне түркілер заманында Телестер немесе Төлестер болып тарихқа енді. Дегенмен, тарих толқынында түрлі атаумен әртүрлі мемлекеттің құрамында ілгерілеу, даму, құлдырау кезеңдерін бастан кешкен бұл бірлестік ортағасырларға өздерінің төл атауы Теле атымен жетеді.

Телелердің тарихын тереңнен тартқан ғалым Н.Аристов: «Ғұндардың түркі болғаны анық, ал гаогюйлер мен түркілер де ғұндардың ұрпақтары және тілдері де түркі тілінде болған, «гаогюй» гаоче сөзі қытай тілінде «биік арбалылар» дегенді білдіреді және олар қарапайым биік дөңгелекті арбамен көшіп қонып жүретін еді», дейді [3]. Н.Аристов «Неліктен олар гаогюй аталды? Қытайша гаогюй (биік арба) немесе «чиле» сөзі шатастырылып «теле» сөзіне ауысты ма?» деп, орынды сауал тастайды. Дегенмен осы күнге жеткені гаогюй емес, теле атауы екені анық, оны көптеген жер су және ру тайпа аттарынан кездестіреміз. Осы жәйттарды ескере отырып, Н. Аристов кейбір теле тайпалары мекен еткен Алтайдағы Толы, Телец (осы тайпаның атынан қалған) өзендері аттарының сақталуы «Теле» атауының Гаогюйлердің шын атауы екендігін нақтылай түсетіндей дейді [3]. Бұдан басқа, теле этнониміне қатысты топонимдерде сақталғанын байқауға болады. Мысалы, қытай деректерінде теле таулары – Тэ ле шань деп аталған. Сондай ақ Моңғолия өзендерінің бірі – Телин гол, Алтайдағы Телец өзені және Қазақстандағы (Арыс көлінен оңтүстікке қарай) Теле көл атауын да атап өтуге болады [2].

Телелердің тарихын, этнографиясын, тілін жіті зерттеген ғалым В.В.Радлов гаогюйлерді ұйғырлар деп санаған. Ол туралы ғалым «гаогюй» ежелгі Чидидің ұрпақтары, дегенмен олар өздерін «ди ли» деп атаған, кейін солтүстікке қоныс аударған соң «динлин» атала бастады дейді [2]. Г.Грумм Гржимайло болса, «гаогюй» ол қытайлықтардың таңған аты, олар өздерін әртүрлі дыбысталуудағы чылы, дили, теле деп атай берген дейді. Өткен ғасырларда, қазақ ру тайпаларының шығу тегін зерттеген қазақ ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлы теле этнониміне қатысты: «Алтайда телеуіт деген халық бар олар өздерін қара қалмақпыз деседі және олардың «телеуіт» атанған себебі, тилу, дулу деп жазылған, сондықтан теле аталып,

кейін «тиле от» деп сақталған», дейді [4]. Ал, Паркердің айтуынша, «теле» этнонимі «динлин» сөзінің жәй өзгеріске түскен түрі екен [2]. Белгілі түрктанушы Қ.Салғараұлының «Ұлы қағанат» атты еңбегінде «Қытайдың Вейшу деректері «Солтүстік жақта оларды «чылы» деп атаған. Қытайлықтар оларды «гаучы» немесе «динлиндер» атаған» деп, қытай деректемелеріне сілтеме жасайды [5]. Жоғарыдағы мәліметтерден «теле» атауымен қатар «ұйғыр» этнонимі де қатар аталуын байқадық. Сонда аталып отырған екі этноним бір халықтың атауы ма? Енді осыған назар аударалық.

Н.Аристов қытайша у-ху аталатын теле тайпаларының бірін оғыздар, ал екіншісін ұйғырлар деп санайды. Ол туралы Н.Аристов, ұйғыр атауын қабылдаған, телелердің төрт тайпасын яғни, пугу, тунло, баегу және вей ге немесе у худы атайды және осылардың арасында ең беделдісі соңғысы яғни ухе (угуз) болған дейді [6]. Н.Я. Бичурин болса «Хойху» бұрынғы дили кейінгі гаогюйлердің төл аты дейді. Ол моңғол тілінің оңтүстік дыбысталуында хойхор, солтүстік дыбысталуында ойхор аталып, кейіннен ұйғырға қалай ауысқаны туралы былай дейді: «Тюркстанцы правильно пишут это слово; но как буква их вав произносится, как о и у, то слово Ойхор, по свойству их языка, изменилось в Уйгур», [7]. Одан әрі, Н.Я. Бичурин гаогюй бұлардың төл аты деген пікірді айта отырып, қытай деректерінде бұл атаумен қоса «чиле» этнонимі де айтылады дейді. Ал, чиле этнонимі қытай тілінде өзгеріске ұшырап, бізге «тыхйле» бізше «теле» деген атаумен жетті дейді [7]. Келесі зерттеуші Л.П. Потапов Рашид ад диннің еңбектеріне сүйене отырып, «теле» атауы бұлардың төл аты [1] және олар осы атаумен тарихқа енгеніне еш күмән жоқ дейді. Дегенмен, Л.П. Потапов алдыңғы деректерді негізге алып, өзінің зерттеулерінде теле бірлестігін «ұйғырлар» деген атаумен атайды. Бірақ, бұл ұйғыр этнонимі теле бірлестігінің ішіндегі юань хе (вэй хэ, хой хэ, у ху) аталатын бір тайпа болуы мүмкін.

Дегенмен, тарихта түрлі атаумен (чи ли, динлин, гаогюй, ұйғыр, телес) аталған телелер ортағасырларға төл атымен жетіп қана қоймай, халық жадында, ру аттарында, жер су аттарында «чили, гаогюй, ұйғыр» емес керісінше Теле атымен сақталуының астарында біраз сыр жатқандай. Қазіргі уақытта Орталық Азия дала-

сында өмір сүретін түрк халықтары арасында «теле» түбірімен басталатын халықтар мен ру аттары әлі де бар. Солардың бірі – қазіргі телестер және телеуіттер, Оңтүстік Алтайдағы ең үлкен топқа жатады. Олар Чұлышман мен Башқауса өзендері аралығын мекен етеді. Сонымен қатар қазіргі кіші жүз құрамындағы жетірудың телеулері еліміздің солтүстік өңірі мен Арал Каспий маңын, Қырғыздардағы делес руы Ыстықкөл маңын, Ноғайлардағы телейлердің Еділ маңын мекен етуі ортағасырлардағы Теле тайпаларының мекен еткен территориясымен сәйкес келеді. Сондай ақ Теле бірлестігінің құрамында болған ежелгі пу гу (бұғы) тайпасы Қырғызстанның Текес пен Ыстықкөл аралығын жайлаған қазіргі 19 рудың атасы болып саналады. Осы 19 рулы Бұғының арасында аз санды «делес» руы да бар [8]. Ал қазіргі қазақтың үш жүзінен бөлек хан сұлтандардың қызметшісі саналған төлеңгіттер де Алтайдағы ежелгі түрк тайпалары долангелер болып табылады.

Жоғарыдағы деректерді саралай келе, Теле этнонимінің шығу тегін іздегенде мәселені басқа қырынан қарастыру қажеттілігі туындайды. Ол үшін «теле» атауы қайдан шықты? Қандай мағынаны білдіреді? Неліктен олар Түрк қағанатына қосылғанға дейін әртүрлі атпен (чили, динлин, гаоче, гаогюй) аталып, кейіннен теле атауына ойысты? деген мәселерді тізбектеу керек. Атау мәселесін анықтау барысында тарихтан белгілі негізгі мәліметтерді назарда ұстанған жөн.

Теле бірлестігі – Орталық Азиядағы түрк текті тайпалардың жиынтық атауы екені деректерден белгілі. Вэй Шу дерегі Теле бірлестігіне кіретін 12 тайпаның атын атаса, 618-907 жылдар арасында салтанат құрған Тан әулеті тұсында олардың саны 15 тайпаға арта түседі. Бұны тәпшітеп жазып отырған себебіміз, теле тайпаларының көп болғаны сияқты, олардың мекен еткен аймағы да соншалықты ауқымды болған, әрі олар ұлан ғайыр жерде табиғаттың қиын қыстау шақтарында көшіп қону үшін биік дөңгелекті арбалар қолданған. Оны қытай деректерінде «гаогюйлер биік арбалылар» деп жоғарыда айтқан болатынбыз. Арба сөзіне қатысты қазақ тілінде телу, жегу секілді сөздер сақталған. Осы жерден ойымызды әрі қарай дамыту үшін қазақ тіліндегі «тел» сөзінің бірнеше мағынасына талдау жасап көрелік.

Айта кетер жәйт, Теле атауының этимологиясын анықтау үшін көне түрк тіліне қатысты барлық сөздікті қарап шықтық (М. Қашқаридың түрк сөздігі, А.М. Щербактың көне түрк сөздігі (ДТС), Э.В. Севортянның этимологиялық сөздігі және т.б.), нәтижесінде біз ойлағандай мағынадағы «тел» сөзі кездеспеді. Есесіне, біз қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен «тел» түбіріне қатысты бірнеше сөздерді таптық. Бұл сөздердің тамыры көне заманнан бастау алатындығы халық жадында, оның тілінде сақталуымен куәландырады. Енді соларға кезек берелік.

1. Тел (екі енені қатар емген төл, тел қозыдай жұптасып немесе тел қозыдай тең өскен) [9]. Мағынасы ортақ, тел яғни екі немесе бірнеше төлдің (мысалы, қой төлі) басын қосушы жинақтаушы ұғым;

2. Телегей (мол су, телегей теңіз – ұшы қиыры жоқ) [9]. Жоғарыда айтқанымыздай, теле бірлестігінің құрамында 15 тайпа болған және саны жағынан да аз болмаған. Деректерде Жужандарға қарсы көтерілісте Телелердің әскер саны 50 мың деп көрсетіледі. Сондай ақ көтеріліске барлық теле тайпасы түгел қатыспағанын ескеру қажет. Сондықтан да ортағасырларда 50 мың әскер телегей теңіз болып саналған. Суй жылнамасында олардың көптігімен қатар, Маньчжурия мен Хазар теңізі аралығындағы кең алқапқа иелік еткені жазылған [1].

3. «Телу» сөзі – ортақтасу, жегу (арба жегу) дегенді білдіреді. Гаоче, Гаогюй – телелер, қытай деректерінде биік дөңгелекті арбалылар немесе биік арбалылар деп аталған. Жоғарыда айтқанымыздай, олар қарапайым биік дөңгелекті арбада көшіп қонып жүретін болған. Сондықтан да солтүстік Алтай диалектінде арбаны «канга» (қанды) дейді, яғни ескі гаогюй (біздіңше теле Н.Б.) атауы, ал оңтүстік Алтай диалектінде арба – арба деп аталады [1]. Славян тіліндегі «телега» сөзі (екі немесе төрт дөңгелекті арба) осы Теле тайпасының атымен аталуы мүмкін.

Жоғарыдағы 2 тармаққа теле сөзінің көптік мағынаны білдіретіні туралы қосымша үш мәліметті беріп кетуге болады:

1. Қытай жылнамасындағы көне «теле» этнонимінің тікелей сабақтастығы қазіргі оңтүстік Алтайдағы телеуіт, теленгіт екендігі ғылымда толық мойындалған. Алайда, мұнда күдік туғызатын Орхон жазуындағы «телес»

этнонимі бар еді. В.Радлов, Е. Шаван, Ф. Хирт және басқалары «телес» атауы қытай жылнамаларындағы «теле» атауынан келген деп бір ауыздан айтып кеткен. Бірақ, В.Бартольд бұған күмәнмен қараған және оған П. Мелиоранский да қосылған [1]. Дегенмен, қазіргі уақытта бұл мәселе толықтай шешілді. Түркологтардың жемісті еңбегінің нәтижесінде көне түрк тілінде з/ с аффикстері көптікті білдіретіні белгілі болды [1]. Осы себепті, қытай деректеріндегі Теле атауы көпше мағынаны білдіретін «Телес» (көне түркше з/ с аффикстері көптікті білдіруші, қазіргі -лер, -лар жалғауы яғни, «телелер») этнонимімен Орхон жазбаларына түскен болатын.

2. Алтайлықтарда мынадай нақыл сөздер сақталған. Олар: 1) Ала каиннан көп теленгит – ала қайыңнан теленгіт көп. 2) Ала тон түмен теленгит – алпыс мың түмен теленгіт [1]. Моңғол дәуірінде бір түменде он мың жауынгер болғаны деректерден белгілі. Әрине барлық уақытта емес.

Теле сөзінің этимологиясын анықтау барысында көптеген деректерді саралап көрдік және нәтижесін жоғарыдағы төрт тармаққа сыйдырдық.

Дегенмен, біз мәселенің түйінін жоғарыдағы үш тармақтың соңғысынан тапқандаймыз. Ондағы «Телу» яғни ортақтасу, жегу, арба жегу сөзіне тоқталсақ. Оның басты себебі, телелер мал шаруашылығымен айналысқандықтан олардың тұрмысында көшіп қонуға ыңғайлы құрал осы арба (орысша телега) болған. Ол туралы қытай деректері де жарыса жазды. Пікіріміз дәлелді болуы үшін: Н.Аристовтың «гаогюй» (гаоче 高車) сөзі қытай тілінде биік арбалылар дегенді білдіреді және олар қарапайым биік дөңгелекті арбамен көшіп қонып жүретін еді», [3] деген сөздерін қайта еске түсіргіміз келеді. Ал, Л.П. Потаповтың еңбегінде бүгінгі күнге дейін солтүстік Алтай диалектінде арбаны «канга» (гаогюйлердің бұрынғы атауы) деп атайды, деген [1]. Расында да Н.Аристов пен Л.П. Потаповтардың бұл пікірі халық аузында қалған аңыздардың сарынымен астасып жатқандай. Қазақтағы кіші жүз Жетірудың таралуы туралы аңызда Арғымақ ханның үш әйелі болады. Осы үш анадан тараған ұрпақтар Жетіру атала бастайды. Үлкен әйелі Бұршақ бегімнен Телеу атты ұл туады. Жас кезінен алғыр, ержүрек болып өскен Телеу кейін келе мырза атанады. Ол заманында еліне билік айтып, хандық құрады.

Сауда жолын дамытып, керуен жүргізеді. Соған байланысты Телеу мырза қозғалатын құралды пайдаланып, оны телеу арба деген. Телеудің өмірде болғандығын айғақтайтын топонимдер де сақталған. Мысалы, Оңтүстік Қазақстандағы Телеу төбе, Телеу өзен, Телеу арық аталатын жер су атаулары бар, қала берді, халық арасында «Телеу болмай – тілеу болмас» деген мақал да айтылады [2]. Дегенмен, бұл айтылғандар «теле» этнонимін анықтаудағы ғылыми болжамдар ғана екенін айтқымыз келеді.

Бұл тайпалық бірлестіктің алғашқы атауы «Теле» болған және кейінде сол атаумен осы күнге жеткен. Ал, ол қытай жылнамаларында түрлі атаумен тілдік өзгеріске түсіп жазылған. Дәлел ретінде, телелердің құрамындағы сир тардушты – се янь то, байырқуды – ба е гу, құрыханды – гу ли ган, едізді – ад е деп өздерінің дыбысталуында қалай естісе солай жазғанынан мысал етуге болады. Сол сияқты «теле» этнонимі де чи ле, ди ле, дин лин болып хатқа түскенін жоғарыдағы зерттеушілер айтып кеткен. Сол себепті де, екі мың жылдан асса да өз атауын жоғалтпай келген «теле» этнонимінің түбірі, бүгінде Орталық Азия халықтары арасында телец, деле, телеу, телей деген ру атаулармен жалғасып келуде.

Этникалық құрамы мен орналасуы. Түрктанушы Грумм Гржимайло қытайлардың тарихи және географиялық деректерін қосқанда да Теле тайпасының нақты мекен еткен территориясын болжап айтудың өзі қиын дейді. Оның үстіне Суй және Тан әулеттері тұсындағы жылнама деректерінде географиялық атаулар бізге бұлыңғыр [6]. Теле тайпасының негізгі күнкөрісі мал шаруашылығы екені белгілі. Сондықтан да үнемі судың тұнығын, шөптің шүйгінін мекен ететін телелердің ата қонысын нақты анықтау расында қиындық туғызады. Дегенмен ғалымдар қытай деректері мен археологиялық материалдарды талдай отырып, аталмыш тайпалардың мекен еткен территориясын анықтауға тырысты. Алдымен хронологиялық реттілікті сақтай отырып, Грумм Гржимайлоның телелердің құрамы мен орналасуы туралы ғылыми мәліметін ұсынамыз.

Ки би тайпасы – Гаогюй хандығындағы ең көне тайпалардың бірі. Барлық қытай дереккөздері оларды шығыс Тянь Шаньда орналасқан және хандарының ордасы да Юлдус (Жұлдыз) даласында болғандығын растайды.

632 жылы Батыс түркілердің қысымына шыдай алмай Хэ сиге көшіп, онда қытайлармен бірігіп, 633 жылы тоғондарға, 653 Батыс түркілерге қарсы жорықтарға қатысады.

Сеянто тайпасы (Ф. Хирттің пайымдауынша сир тардуштар) Суй дәуірінде Гоби Алтайына қоныстанған, оған дейін Селенга өзенінің жоғарғы ағысын мекен еткен болуы керек [6]. Сеянто мемлекеті Алтайдан Қиданға, Гоби шөлінен Байкал аралығына дейін кең алқапты иемденеді. Л.Гумилевтің пайымдауынша, Сеянто мемлекеті түркілер үлгісімен құрылған көрінеді. Инанның балалары «шад» дәрежесін алып, төлес пен тардуш тайпаларына иелік жасайды. Бұлардың бір айырмасы, төлестер теріскейге, тардуштар түскейге орналасқан [11].

Доланге тайпасы (В. Радлов, Н. Аристов, Ф. Шлегельдер бұл тайпаны төлеңгітер деп түйіндеген) Гаогюй хандығындағы негізгі тайпаның бірі. Таншу дерегі бұларды Сеянто тайпасының шығысында орналасқан деп көрсетеді.

Хуси тайпасы Доланге тайпасынан солтүстікке таман орналасқан. Бұл тайпа солтүстік тайпалар арасында теле бірлестігінің ерте бұтақтарының бірі ретінде еске алынады. Олар Суй әулеті тұсында Селенга өзенінің жағалауында көшіп қонып жүрген.

Тунло тайпасы. Ф. Хирт және В. Томсендердің пікірінше, Орхон ескерткіштеріндегі тонгра болуы мүмкін. Таншу деректеріне сүйенсек, тунло тайпасы доланге тайпасынан шығысқа, сеянтодан солтүстікке, Өтукеннен шығысқа қарай созыла орналасқан Теле бірлестігінің негізгі тайпаларының бірі ретінде баяндалады.

Пугу тайпасы (бұғы, Ф. Шлегель, Н. Аристов) теле тайпаларының басқаларына қарағанда солтүстікке қарай орналасқан және тунло тайпасымен аралас отырған. Деректерге қарағанда, бұл тайпа Орхон және Селенге даласын мекен еткен.

Си цзе тайпасы (хиге) Таншу деректеріне қарағанда, тунло тайпасының солтүстігінде, бұғы тайпасының батысында мекен еткенге ұқсайды. Аталмыш деректерге сүйенсек, олардың шығысында баегу тайпасы көшіп қонып жүрген.

Сыцзе (сыге) тайпасы. Бұл тайпа бұрынғы сеянто тайпасы жерінде көшіп-қонып жүрген делінеді. Таншуда сы-цзе және си-цзе тайпалары біріккенде 20 000 жауынгер шығара алатын

болған делінеді. Жоғардағы қытай деректерін негізге ала отырып, Г. Грумм Гржимайло бұл екі тайпа Селенганың жоғарғы жағында аралас құралас көшіп қонып жүрген болуы керек дейді.

Ба е гу тайпасы (Орхон ескерткіштеріндегі байырку тайпасы екендігін Хирт пен Томсен сенімді түрде айтқан болатын). Олардың территориясы Гентайдың шығысынан көшпелі Мохе жеріне, яғни Сунғар өзеніне дейінгі алып аймақты алып жатты. Солтүстіктегі шекарасы таулы Тайгаға дейін созылып жатты.

Гу ли гань тайпасы Орхон жазбаларында құрықан атауымен жақсы танымал. Олар Байкал көлінен батысқа қарай орналасқан. Юань ши деректеріне қарағанда, байыркулардың тілі қырғыздардан өзгеше болған. Сол себепті де оларды Теле тайпалар тобына кірмеуі мүмкін.

Бай си тайпасы байыркулардың оңтүстігінде солтүстік Халхада орналасқан. Батыстағы территориясы тунло мен пугу иеліктерімен түйісіп жатты. Бұдан біз Бай си тайпасының нақты орналасқан жері Керулен мен Толы өзендерінің жоғарғы ағысы екендігін көреміз.

Юань хе (вэй хэ, хой хэ, у ху, у ге, уйгуры) тайпасы 391 жылы Тоба Гүйден ойсырай жеңілгеннен кейін сол кездегі қонысы Лу хунь хайдан Жао ло шуй өзенінің батыс аймағына қоныс аударады. 403 жылы солтүстікке, нақтырақ айтқанда, Толы мен Орхон аралығындағы Халха жеріне тұрақтайды.

Хунь тайпасы Суй әулеті тұсында Толы өзенінен солтүстікке қарай орналасқан еді. Одан соң, Г. Грумм Гржимайлоның пікірінше, Хангайдың оңтүстік баурайына қарай ауысқан болуы керек. Себебі, Тан шу деректері айтқандай, Телелердің басқа тайпаларына қарағанда Хунь тайпасының көші оңтүстікке қарай болған. Кейіннен олар Хесиге көшіп, онда олар қытайлардың қарамағында Тибеттерге қарсы соғысады.

А де тайпасы (Ф. Хирттің пікірінше Орхон ескерткіштеріндегі эдиз). Олардың территориясы бізге беймәлім, дейтұрғанмен, 647 жылы олардың жері Нин ся облысына қарасты Ги тянь чжоу аймағында болған. Тан дәуірінде олар Аланшан тауларында мекен еткен болуы керек.

Тан шу жылнамасында Теле тайпаларына жататын тағы бір тайпаның аты аталады. Ол – ду бо тайпасы. В. Радлов, Ф. Хирт, Н. Аристовтар бір ауыздан бұл тайпаны «туба» деп тапқан. Олар хакастардан шығысқа қарай, Енесей

мен Косогол өзендерінің жоғарғы аралығында қоныстанған.

Суй шу мен Вэй шу деректерінде телелердің тарихтағы орны туралы айқын түсіндіріледі. Сол себепті Қытай деректеріндегі Орталық Азия түрктерінің тарихын зерттеуші Ахмет Ташағылдың телелердің орналасуы туралы топтауына тоқталамыз. Ғалым, теле тайпаларын географиялық таралуына қарай алты аймақта орналастырады:

Бірінші аймақ, Пу-гу (бұғы), Тонгра, Вэй-ху, Байырқу, Фу-ло тайпалары мекен еткен Тола өзенінің солтүстігі болып табылады.

Екінші аймақ, Хамидің батысы, Карашардың солтүстігі, Ақтаудың баурайы. Бұл жерде чи-пи, пу-ло-чихи, и – ших, су-по, на-хо, ву-куан, йе-ших, юни-хуан, және басқа да ұсақ тайпалар орналасқан.

Үшінші аймақ, Алтай тауларының оңтүстік батысында еді. Бұл аймақтағылар сир тардуш, ших-пан, та-шилер.

Төртінші аймақ, Самарканд, яғни Мәуереннахрдың солтүстігі Сырдария және оның тармағы Арыс (А-te) өзені жағалауы болды. Бұл аймақтағы хо ших, хо-чие, по-ху, пикан, чю-хай, хо-пи-хси, хо-цо-су, па-йе-вэй, хоталарды атап өтуге болады.

Бесінші топтағы теле тайпалары – Хазар теңізінің шығысында орналасқан. Олар – сансуо-йен, мие –цу, луң-ху тайпалары, бұлардың бәрі теле тобына жатады.

Телелердің алтыншы тобы Византияның шығысында эн-чю, алан, пей-жу-чо-ли, фу-венхундар болды. Барлығының түбі тегіс түрк емес (мыс.: аландар иран тектес), көпшілігінің Сабар мен Хазарлардың негізін қалаған түрк тайпалары екендігі айтылады [12].

Байқағандарыңыздай, жоғарыдағы таралу шығыстан батысқа қарай бағытталған болатын. Ең шығыс аймақ ретінде Тола өзенінің шығысындағы Керулен бойы болса, ең батыс жағы Кавказдың солтүстігі болып отыр. Тіпті Қаратеңіздің солтүстігі де бұл аймаққа қосылады. Бұл деректерден Алтай мен Қаратеңіз аралығындағы далалықтарды тегіс Теле бірлестігіне кіргізіп отырғанын көреміз. Сондай ақ бұл деректе алдыңғы мәліметке қарағанда Теле бірлестігінің этникалық құрамы да толығымен түседі.

Жоғарыда аталған тайпалардың ішінен Оңтүстік Сібірді мекен еткендерінің ішінен тек

дуболарды, яғни Шығыс Туваның Косогол өзені аңғарындағы тубаларды айтуға болады. Түрк жазба ескерткіштеріндегі деректерге қарағанда Орталық және Солтүстік Тувада Енесей мен Хемчик (Кем) арасында Чіктер өмір сүрген. Ол туралы, Орхон жазуларында: «жиырма алты жасымда Чік халқы Қырғызбен бірігіп жау болды, Кемді кешіп Чікке аттандық», дейді [13]. Ал кейінгі деректерде чіктер «шігіл» атауымен де аталғанын көреміз [14]. Чіктердің батысында, яғни Көгмен даласында аз тайпасы орналасқан [15]. Ол туралы Күлтегін жазуында: «Көгмен жері иесіз қалмасын деп аз, қырғыз халқын құрап, жаратып келдік, соғыстық қайта бердік» деп жазылған [13].

Ойымызды түйіндей келе, Теле бірлестігінің географиялық таралу аймағына қатысты зерттеушілердің пікірін талдай отырып, олардың негізгі таралу кеңістігі өте ауқымды болғанын көреміз. Мекендеу аймағының карталық бейнесі Хеси, Алтай, Оңтүстік Сібір, Моңғолия, Жоңғар алабы, енді бір бөлігі Байкал маңы мен Қосокол маңы болғандығын (құрықандар мен дуболар) және Қазақстан территориясының батыс аймағына дейін (сир тардуштар) созыла орналасқанын көреміз. Түрк қағаны қағанатты саяси әкімшілік аймаққа бөлген кезде, осы Тардуш (оң), Төлес (сол) қанатқа және орталық аймақ билікке ие болған [13]. Ал Күлтегін жазуында «ағам, қаған отырғанда, өзім тардуш халқына шад едім» деп қашалған жыр жолдары кездеседі. Ш.Құдайбердіұлының «Түрік, қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі» атты еңбегінде «түрктердің ұлғайып, екіге бөлініп, шығыс, батыс қағанат атанғанда, шығысы түрк болып, батысы телелер батыс түрк болып, олар бес аймақ дулы атанған еді», дейді [4]. Соған қарағанда, бұрынғы Теле бірлестігінің құрамындағы тайпалар кейіннен екіге бөлінген Шығыс түрк пен Батыс түрк құрамында болғанға ұқсайды.

Этно мәдени сипаты. Телелердің этнографиялық келбеті жазба деректерде қысқа болса да жеткілікті суреттелген. Қытай деректерінде телелер ат үстінде еркін, шабандоз, әрі мерген, жауынгер халық ретінде суреттеледі. Қытайдың жылнама деректерінде телелер түрктен туыстас, тек дәстүрлерінде сәл өзгешелік бар дейді. Мысалы, ересек еркектері үйленген соң тұңғыштары дүниеге келіп, нәресте емшекпен шыққанға дейін әйелінің төркінінде қалады, тек содан соң ғана

өз үйлеріне оралады. Тағы бір ерекшелік, телелер мен түрк тугюлардың арасында жерлеу ескерткіштеріндегі айырмашылық. Телелер өлікті жерге көміп жерлейтін еді, ал түрк тугюлар өлікті өртейтін болған. Оны Алтайдан табылып жатқан археологиялық материалдар да растайды. Бар айырмашылық осы ғана дейді [7]. Саяси әлеуметтік жүйесі бойынша, Бей Вэй (386-558) әулеттік жылнамасы телелерде жоғарғы хан болмаған деп көрсетеді. Әр тайпа өзінше дербес иелік және өздерінің ру басылары болған. Туысқандар бір бірімен тату тәтті тұрады және қандай да бір қиындық туа қалса, көмекке келуге даяр [7]. Салт дәстүрлерінде қазаққа жақын тұстары бар. Олар қалыңдықты қалың мал беріп алатын болған. Малдардың ішінде жылқы мен ірі қара құнды сыйлық болып саналған.

Ежелгі түркітер мен телелердің қазіргі Алтай, оңтүстік Сібір халықтары арасынан тарихи сабақтастық іздеуде ең алғаш болып В.Радлов, Н.Аристов, Н.Потапов, кейін келе археологиялық тұрғыдан В.Кубарев, Д.Савинов және т.б. көптеген ғалымдарды атап өтуге болады. Мысалы, В. Радлов өзінің «Из Сибири» атты көлемді еңбегінде телелер мен телеуіттерді байланыстыра отырып, Алтай телеуіттерінің этнографиялық қырларын біршама сипаттайды. Ол телеуіттерді суреттей келе: «телеуіттер – моңғолоидты, жүздері қоңырқай және сопақша келген, әйелдері әдетте ұзын көйлек киіп, сыртынан қамзол киеді» дейді [8]. Сондай ақ үйлену салттарында да ерекшеліктер бар, олар ешқашан өз руластарына үйленбейді. П.С. Паллас айтқандай, өліктерін ағашқа іліп қоятыны туралы еш жерден кездестірмегенін және жергілікті телеуіттердің барлығы бір ауыздан өлікті жерлейтіндігін айтқандығы туралы жазып алған. Олар сонымен қатар өлең жырға, халық ауыз әдебиеті үлгілеріне өте бай халық болған.

Археологиялық мұралары ішінен жерлеу ескерткіштерін ерекше атап өтуге болады. Онда жылқымен жерленген ескерткіштердің қатарына Оңтүстік Сібір, Алтай, Тува, Минусин ойпатында орналасқан Бірінші Түрк қағанатына жататын бірнеше қорғандарды атауға болады. Біз қарастырып отырған Таулы Алтайда Кудырге қорымын мысал етуге болады. Сондай ақ Алтайдағы Кудыргендік типке археолог А. Гаврилова Катанды II, Курата I, Тұяқты VII қорымдарын теңестіреді. Бірақ орналасуы мен жерлеу заттарының ерекшеліктерін атап

өтеді [16]. Жылқымен жерлеу дәстүрінің түрк тайпаларының қайсысына тиесілі екендігі туралы қазіргі уақытта үш түрлі ғылыми көзқарас қалыптасқан:

1) С.А. Теплоухова, Н. Потапов, Л.Р. Кызласов, С.И. Вайнштейн, А.Д. Грач, А.Я. Шер, Ю.С. Худяков, С.П. Нестеров секілді ғалымдар қорғандардан шыққан жәдігерлер мен деректерге салыстырмалы зерттеу жасай отырып, жылқымен жерлеу дәстүрі түрк тугюлерге тиесілі деген пікірді айтады;

2) А. Гаврилова, Л.Н. Гумилев, А.Савинов, Ю.И. Трифоновтар болса, аталмыш дәстүр түрк тугюлерге емес, басқа түрк тілді тайпаларға, олардың ішінде түрк қағанатының құрамындағы теле тайпасына тиесілі деп ой түйеді;

3) Үшінші пікір тіпті басқаша. Олардың басында С.В. Киселев пен Л.А. Евтюхова секілді Сібірдің атақты археолог ғалымдары бар. Соңғы пікір бойынша, жылқымен жерлеу дәстүрі әртүрлі тайпаларға тиесілі. Моңғолиядағы ескерткіштер түркітерге, Алтайдағы ескерткіштер теле тайпасына, Минусин ойпатындағы қырғыздарға тиесілі деген пікірді ұстанды [16]. Соңғы пікір ғылымда біршама мойындалған ғылыми тұжырым болып табылады.

Қорытынды. Теле бірлестігі қытай деректерінде чили, дили, динлин деп аталған дәуірінен бастап бодандық жүйеден құтылып, дербес қағанат құру үшін үнемі ұмтылыста болды. Олар тарих толқынында қилы замандарды бастан кешті, ел үшін, жер үшін болған алапат соғыстар мен руаралық қақтығыстарда жер ауа көшкен кездері де көп болды. Олардың арман тілегі дербес мемлекет құрып, бейбіт өмір сүру еді. Телелердің бізге белгілі тарихы Тоба үйіне бағынышта, одан соң Түркітер билікке келгенге дейін V ғасырдың соңында Теле бірлестігі Жужан қағандығында болды. Жужандарға беретін жылдағы алым салық пен пайдасыз соғыстарға әскер беруден қажыған телелер «жаным – малымның садағасы, арым – жанымның садағасы» деп, бар қаруын асынып Алтайды бетке ұстап көтеріліске аттанады. Бірақ олардың алдынан жаулары емес, тегі жағынан өздеріне туыс, жарау атты, көк сауытты Ашина Түркітері қарсы алады. Қалай дегенмен де, Телелердің бұл көтерілісі көшпелілер арасында Түркітердің мерейін үстем ететін ұлы оқиғаға ұласты.

Теле одағының түркітерге қосылуы Түрк қағанатының әскери қуатының артуына зор

ықпал етті. Таң жылнамасында айтылғандай, «Түркітер олардың күшімен сахарада қуатты империяға айналып, даңққа бөленді». Соның нәтижесінде Телелердің Түрк қағанатының тағдырына едәуір ықпал еткенін көреміз. Алайда, қашан да еркіндікті сүйетін телелердің қағанатқа қарсы бірнеше рет көтеріліп, ірі

жетістіктерге жеткен кездері де болды. Тіпті сол заманда олар араларында саны жағынан басымдау Сеянто тайпасының басшылығымен жеке қағанат та құрды. Кейіннен Батыс Түрк, Түргеш, Қарлық, Ұйғыр қағанаттары құрамында еніп, соңынан Алтын Орда, Ақорда, Қазақ хандығындағы руларға сіңісіп кетеді.

Әдебиеттер

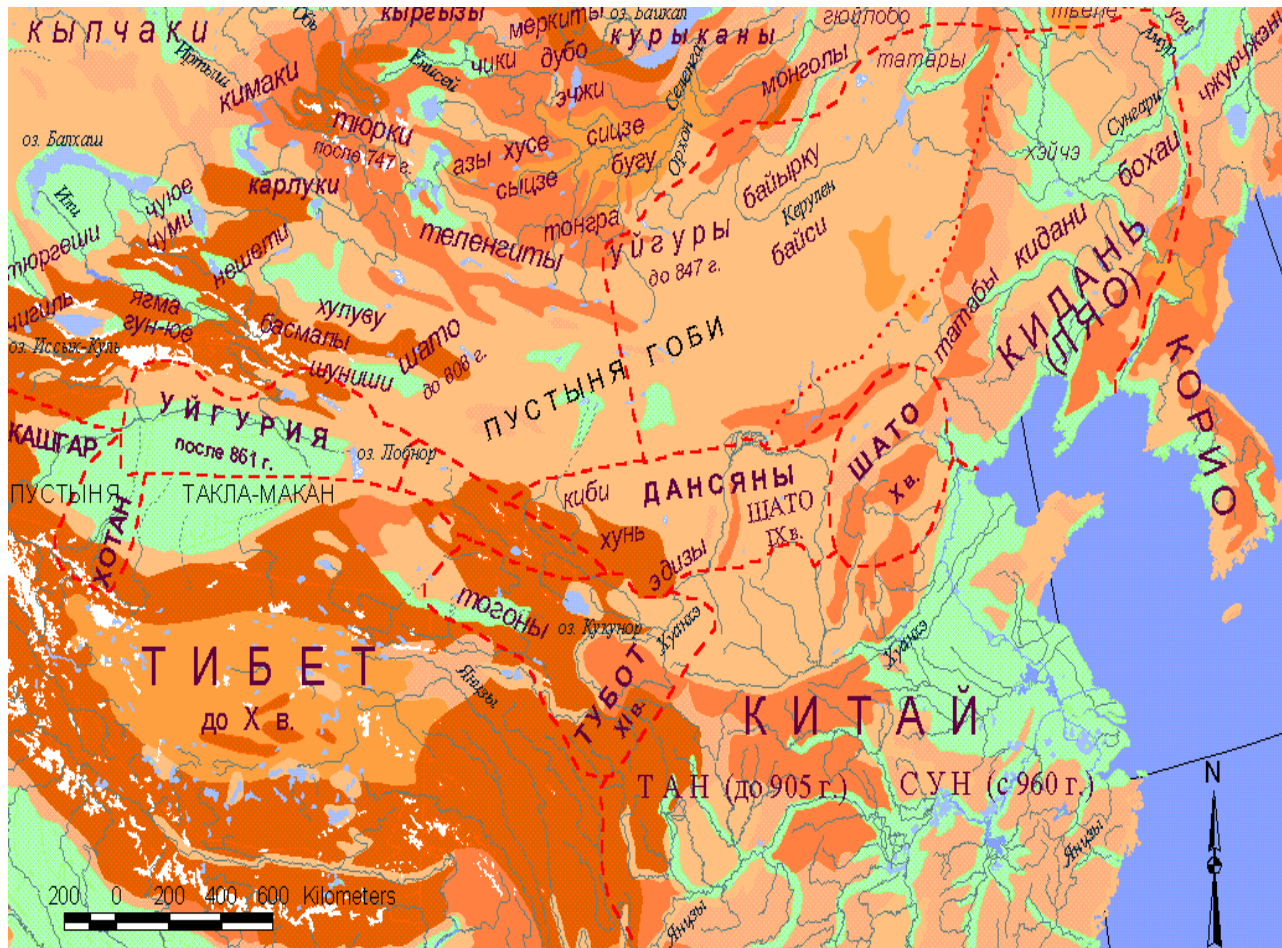
- 1 Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953.-444 с.
- 2 Қазақ ру тайпаларының тарихы. – VI том.Телеу. – Алматы: Алаш, 2006. – 704 б.
- 3 Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. СПб, 1897.
- 4 Кудайберды-ұлы Ш. Родословная, тюрк, киргизов, казахов и ханских династий. –Алматы: СП Дастан, 1990. – 120 с.
- 5 Салғараұлы Қ. Ұлы қағанат. – Астана: Фолиант, 2008.- 555 б.
- 6 Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. –Ленинград.-1926
- 7 Бичурин Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.I. М.-Л. 1950.
- 8 Радлов В.В. Из Сибири (страницы дневника). - Москва: Наука, 1989. -718 с.Қинаятұлы Б. Шыңғыс есіміне қатысты болжамдар. – Астана: Елорда, 2004. – 177 б.
- 9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі /Жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. – Алматы: Дайк Пресс, 2008. – 968 б.
- 10 Қинаятұлы Б. Шыңғыс есіміне қатысты болжамдар. – Астана: Елорда, 2004. – 177 б.
- 11 Гумилев Л.Н. Көне түркітер. Алматы: - Білім, 1994. – 480 б.
- 12 Taşağıl A. Gök-Türkler. III Cilt. Ankara, 2012.
- 13 Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы.- Астана: Күлтегін, 2005 – 360 б.
- 14 Сыздықов С.М. Қарлық мемлекетінің тарихы. – Алматы: Қазақпарат, 2000 216 б.
- 15 Сердобов И.А. История формирования Тувинской нации. -Кызыл, 1971.
- 16 Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. -Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. -175 с.

References

- 1 Potapov L.P. Oчерки po istorii altajcev. – М.; Л.: Izd-vo AN SSSR, 1953.-444 s.
- 2 Qazaq ru tajpalarynyng tariqy. – VI tom.Teleu. – Almaty: Alash, 2006. – 704 b.
- 3 Aristov N. Zаметki ob e'tnicheskom sostave tyurkskix plemen i narodnostej. SPb, 1897
- 4 Kudajberdy-uly Sh. Rodoslovnaya, tyurok, kirgizov, qazahov i khanskix dinastij. –Almaty: SP Dastan, 1990. – 120 c.
- 5 Salgarauly Q. Uly qaganat. – Astana: Foliant, 2008.- 555 b.
- 6 Grumm-Grzhimajlo G.E. Zapadnaya Mongoliya i Uryanxajskij kraj. Istoricheskij oчерk e'tix stran v svyazi s istoriej Srednej Azii. –Leningrad.-1926.
- 7 Bichurin Ya. Sобрание svedenij o narodax, obitavshix v Srednej Azii v drevnie vremena. T. I. М.-L. 1950.
- 8 Radlov V.V. Iz Sibiri (stranicy dnevnika). - Moskva: Nauka, 1989. -718 s.
- 9 Qazaq tilining tysindirme sozdigi /Zhalpy redakciyasyn basqargan Zhanuzaqov T. – Almaty: Dajk Press, 2008. – 968 b.
- 10 Qinayatuly B. Shyngys esimine qatysty bolzhamdar. – Astana: Elorda, 2004. – 177 b.
- 11 Gumilev L.N. Kone turkter. Almaty: - Bilim, 1994. – 480 b.
- 12 Taşağıl A. Gök-Türkler. III Cilt. Ankara, 2012.
- 13 Zholdasbekov M., Sartkozhauly Q. Orhon eskertkishterining tolyk Atlasy.- Astana: Kultegin, 2005 – 360 b.
- 14 Syzdykov S.M. Qarlyq memleketining tarihy. – Almaty: Qazaqparat, 2000 216 b.
- 15 Serdobov I.A. Istoriya formirovaniya Tuvinskoj nasii. -Kyzyl, 1971.
- 16 Savinov D.G. Narody Yuzhnoj Sibiri v drevnetyurkskuyu e'poxu. -Leningrad: Izd-vo Leningr. un-ta, 1984. -175 s.

Л.Н. Гумилев. Поиски вымышленного царства.

Карта 1. Племена Великой степи с VIII по X в.

Рельеф

- Ледники
- Высогорье
- Среднегорье
- Плоскогорье
- Возвышенности
- Равнины
- Низменности

Водные потоки

- Реки постоянные
- Пересыхающие реки (вади)
- Каналы
- Каналы мелиоративные

Водоемы

- Водохранилища
- Озера
- Озера пересыхающие
- Озера соленые
- Лагуны

Границы государств

Границы вассальных владений

тюрки

ШАТО

СУН

Племена VIII в.

Народы IX в.

Государства X в.

УДК 930:929(574)

М.Н. Ибрагимова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті ЖООДББФ-нің оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: Ibragimova.meruert

Әмір Темір және оның ұрпақтарына арналған шығармаларды зерттеудің кейбір мәселелері

Қазақстан мен қазақтардың мәдениеті мен тарихын зерттеу үшін өткен ғасырлардың аса бай жазба мұраларын шығармашылық тұрғыдан меңгеру өте маңызды болып табылады. Біздің тарихымызға қатысты XIII-XVI ғғ. бізге дейін жеткен жазба ескерткіштерінің ішінде парсы тілді деректер ерекше орын алады.

Мақалада Әмір Темір және оның ұрпақтарына арналған шығармаларға қандай деректер жататындығы анықталады. Зерттеушілер ортағасырлық Қазақстан тарихына арналған типтік, тақырыптық, территориялық-уақыттық және де түріне, саяси бағдарына қарай деректерді хулагидтік, темірлік, шейбанилық, бабырлық, сефевидтік, аштарханилық, маңғыттық, қоқандық, шағатайлық және т.б. әр-түрлі деректер топтарына бөліп қарастырып, осы топтарға белгілі шығармаларды жатқызады. Және де осылай жүйелеу ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеу жұмысын анағұрлым жеңілдеті түсетіндігі де анық.

Мақала авторы Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» шығармасының шағатайлық деректер топтамасына жататындығын, ал Ходжамкули-бек Балхтың «Тарих-и Кипчак хани» шығармасының аштарханидтік деректер топтамасына жататындығын дәлелдейді. Мақалада сонымен қатар Хондамирдің «Хабиб ас-сийар» шығармасы да қарастырылады. Автор басқа авторлардың мәліметтеріне сүйене отырып бұл шығарманың темірлік деректер топтамасына жататындығын көрсетеді. Соңында темірлік деректерді бөліп көрсетеді.

Түйін сөздер: темірлік, шағатайлық, аштарханидтік, нарративті, Мұхаммед Хайдар Дулати, Захир ад-Дин Мұхаммед Бабыр.

М.Н. Ибрагимова

Некоторые проблемы изучения тимуридской историографии

Изучение истории Казахстана XIV- XV вв. тесно связана с наследием ученых прошлого века. Из них особое место занимают персидские исторические источники, которые до настоящего времени не потеряли свои научные значение.

В данной статье, выясняется именно, какие исторические источники относятся к тимуридской историографии. Исследователи делят источников средневекового Казахстана по типу, по тематике, по территории и политической направленности на следующие группы: хулагидские, тимуридские, шайбанидские, бабуридские, сефевидские, аштарханидские, мангытские, кокандские и шагатайские. Такая систематизация облегчить работу исследования истории средневекового Казахстана.

Некоторые исследователи к тимуридской группе источников относят сочинения Мухаммеда Хайдара Дулати «Тарихи Рашиди» и Ходжамкули-бек Балха «Тарих-и Кипчак хани». Автор статьи старается доказать, что эти сочинения не относятся к этой группе. По мнению автора статьи, сочинение «Тарихи Рашиди» относится к чагатайской, а сочинение «Тарих-и Кипчак хани» к аштарханидской группе источников. В статье рассматривается еще сочинение Хондамира «Хабиб ас-сийар». Автор пытается выяснить, какой группе источников относится это сочинение и, ссылаясь фактам других авторов, доказывает, что это сочинение - тимуридская. И, наконец, выделяет тимуридские источники.

Ключевые слова: тимуридская, шагатайская, аштарханидская, нарративные, Мухаммед Хайдар Дулати, Захир ад-Дин Мухаммед Бабури.

M.N. Ibragimova

Anyvery problems studing of Amir Timur history graphics

Studying the history of Kazakhstan in the 14 th and 15 th centuries goes hand in hand with creative use of the extensive historical material accumulated over the years. And especially valuable parts of this legacy are manuscript sources of that period written in the Persian language.

In this article it is exactly find out what historical sources concern to Amir Timur history graphics. Researchers divide sources mediievally Kazakhstan on a type, on subjects, on territories and political orientation on next groups: hulagidsky, timuridsky, shaybanidsky, baburidsky, sefevidsky, ashtarkhanidsky, mangytsky, kokansky, and shagataysky.

Some researchers classify the Timur group the essays of Mohhamed Haidar Dulaty s “Tarihi Rashidi”-and “Tarihi Kypchak hani” by Hodjamkulubek Balkh.

The author of this article tries to prove that these essays don’t concern to this group. As the opinion of this authjrs article, the essays of “Tarihi Rashidi” belongs the chagatay and the “Tarihi Kypchak hani” belongs the ashtarhans group of writings.

In this article also it is scrutinizes the works of Hondamir “Habib assayer”. The author tries to Sind out to what group of writing concerns this essay and exiling to the Sects of other authors proves that this essay belongs to Amir Timur. And Sin ally shows the works of Amir Timur.

Key words: timuryd’s, shagatay’s, ashtarkhanyd’s, narrativ, Mohhamed Haidar Dulaty, Zahyr ad-Dyn Mohhamed Babur.

Қазақстан мен қазақтардың мәдениеті мен тарихын зерттеу үшін өткен ғасырлардың аса бай жазба мұраларын шығармашылық тұрғыдан меңгеру өте маңызды болып табылады. Біздің тарихымызға қатысты ХІІІ-ХҮІ ғғ. бізге дейін жеткен жазба ескерткіштерінің ішінде парсы тілді деректер ерекше орын алады.

ХІҮ-ХҮ ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Оларда Темір мен оның ұрпақтарының көрші елдер мен халықтар жөніндегі саясаты ғана көрсетілмеген, сонымен қатар олардың ішкі саяси, шаруашылық, этникалық-мәдени өмірі жөніндегі материал да көп.

Еуразия тарихнамасында, жалпы шығыстануда Низам ад-дин Шамидің «Зафар-наме», Шараф ад-дин Әли Йаздидің «Зафар-наме», Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла'ас-са'даин ва маджма 'әл-бахрай» деген және басқа толып жатқан әмір Темір деректемелері кеңінен мәлім.

Темір ұрпақтарына арналған шығармаларды зерттемес бұрын оған қандай шығармалар енетіндігін анықтап алған дұрыс болар еді. Зерттеуіміздің алға қойған мақсаты да осы. Бұл әрине, қиындық туғызады. Өйткені, зерттеушілер ортағасырлық Қазақстан тарихына арналған типтік, тақырыптық, территориялық-уақыттық және де түріне, саяси бағдарына қарай деректерді хулагидтік, темірлік, шейбанилық, бабырлық, сефевидтік, аштарханилық, маңғыттық, қоқандық, шағатайлық және т.б. әр-түрлі деректер топтарына бөліп қарастырып, осы топтарға белгілі шығармаларды жатқызады. Және де осылай жүйелеу ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеу жұмысын анағұрлым жеңілдететіндігі де анық.

Ж.М. Төлебаеваның көзқарасына сай, ХІІІ-ХІХ ғғ. қазақ халқы мен Қазақстан тарихына қатысты парсы деректерін территориялық, уақыттық, типтік және тақырыптық белгілері бойынша жүйелеу, олардың жүйесінің анағұрлым үйлесімді және ыңғайлы үлгісін (схемасын) құрайды. Автор парсы жазба ескерткіштерін территориясы мен уақытына қарай топтай отырып, ХІІІ-ХІХ ғғ. қазақ халқы тарихына қатысты мәліметтерді сақтаған деректерді: хулагидтік, темірлік, шейбанилық, бабырлық, сефевидтік, аштарханилық, маңғыттық, қоқандық деректер тобына жүйелеуге болады деп көрсетіп, «темірлік» пен «бабырлық» деректерді жеке-жеке қарастыруды ұсынып, «бабырлық» деректерге мыналар жатады деп көрсетеді: «Тарих-и Рашиди», «Тарих-и Кипчак-хани» және «Силсилат ас-салатин» [1,15].

Қазақстанның әйгілі шығыстанушы ғалымы В.П.Юдин деректерді шайбанилық, шағатайлық, темірлік, сефевидтік және аштарханилық топтарға бөле отырып, автор Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» шығармасын шағатайлық, Захир ад-Дин Мұхаммед Бабырдың «Бабыр-намасын» темірлік деректер тобына енгізеді. Ал «Тарих-и Кипчаки» шығармасын аштарханилық деректер топтамасына жатқызады [2, 22]. Сонымен қатар, зерттеуші М.Х.Әбусейітова да «Тарих-и Рашидиді» шағатайлық дерек ретінде қарастырады [3,15]. Жоғарыдағы авторлардың пікірлеріне қосыла отырып, біз Ж.М.Төлебаеваның «Тарих-и Рашиди» шығармасын бабырлық деректерге жатқызу негізсіз деп есептейміз. Өйткені, дерек тікелей Захир ад-Дин Мұхаммед Бабырдың бұйрығымен немесе ұсынысымен жазылмаған және де еңбек толығымен оның өміріне немесе ұрпақтарына арналмаған. Мұхаммед Хайдар Дулати Захир ад-Дин Бабырдың бөлесі болғаны белгілі және

оның Бабырдың еңбегін үлгі тұтқандығы да мәлім. Шығарма жеке мемуарлық болып табылады. «Аталмыш дүниесіне кіріспес бұрын бөлесі Бабырдың «Бабыр-намесін» тағы да оқып сан рет ой елегінен өткізеді. Өзінің көргендерін һәм түйгендерімен салыстырады. Оқиғаларды сұрыптап, екшеуге мән береді [4,18]». Алайда, соған қарап оны бабырлық деректерге жатқызуға болмайтын секілді. Сонымен қатар, ол «екінші дәптердегі» маңызды тарихи оқиғаларды суреттеуде олардың деректігін арттыру үшін Ата Малик Ала ад-Дин Мұхаммед Джувайнидің (1225-1283) «Тарих-и джаһангушай» және Әмір Темірдің жылнамашысы болған тамаша тарихшы Шараф ад-дин Әли Йазидің (1454 ж.қ.б.) «Зафар-намесіне» сүйенеді [4,18]. М.Х.Дулатидің шығармасы парсы тілінде жазылып, екі бөлімнен тұрады.

Бірінші бөлімін Шағатай ұрпақтарынан шыққан хандарының тарихынан тұрады.

Екінші бөлім автор 1541 жылға дейін жеткізген мемуарлар болып табылады. Бұл бөлімде өз өмірбаяны және сол дәуірдің көптеген тарихи адамдары туралы өмірбаяндық материалдарымен қоса, бірінші бөлімде баяндалғандарына қосымша Сұлтан Сайид ханның Моғолстандағы билік үшін күресі, оның 1514 жылы Қашғарияның дуғлат әмірлерін басып алып, моғолия мемлекетінің негізін қалағаны Моғолстанның бұрынғы аумақтарында-Жетісу мен Тянь-Шань өңірінде Шағатай ұрпақтарының билігін қалпына келтіру әрекеттері туралы мәліметтер бар [5,15]. Яғни, автор негізінен өз еңбегінде Шағатай ұрпақтары жайлы көп мәлімет беретіндігіне қарай оны шағатайлық дерекке жатқызған дұрыс болады. М.Х.Дулатидің өзі былай дейді: «Ал, кітаптың «Тарих-и Рашиди» аталуының да мынадай үш түрлі себебі бар. Оның біріншісі, Тоғлық Темір хан ислам дінін маулана Аршададдиннен қабылдап, одан кейін Кебек хан қабылдаған еді. Алайда, осы хандар дәуірінде моғол ұлыстары ислам дінінен дұрыс жол таба алмады. Ал құдыретті де мәртебелі Тоғлық Темір хан мен бақытты моғол ұлысы исламнан дұрыс жол тауып, ұлылыққа бет бұрды. Үшіншіден, қазіргі уақытта моғол ханы Әбдірашид хан (Шағатай ұрпағы, Сұлтан Саид ханның ұлы) болғандықтан, бұл тарих соған арналып, оның құрметіне құрастырылып отыр. Осы үш себептен бұл тарих «Тарих-и Рашиди» («хақ жолындағылар тарихы») деп аталынды [4,

41]. Темір ұрпақтары деректеріне негізінен Темір мен оның ұрпақтарына арналған шығармалар жатқызылады. Бабыр шығармасының өзі Темір ұрпақтарының деректеріне енеді. Өйткені, Бабыр тікелей Темір әулетінің өкілі болып табылады. Сондықтан Бабырдың шығармасы Темір ұрпақтары деректеріне жатады және де ол жеке мемуарлық шығарма болып табылады.

Басқа да деректерге тоқталатын болсақ, М.Х. Әбусейітова өз зерттеуінде [3,15] ортағасырлардағы Қазақстан тарихына арналған деректерді мауераннахрлық шайбанилық, шағатайлық, сефевидтік, аштарханилық тарихнама деп бөліп, Ходжамкули-бек Балхидың «Тарих-и Кипчак-хани» шығармасын мауераннахрлық шайбанилық тарихнамаға жатқызады. Ал Ж.М. Төлебаеваның зерттеу жұмысында [1,15] ол шығарма Пенджаб билеушісі Сайф ад-Давл Абд ас-Самад-ханның бұйрығы бойынша жазылып, бабырлық деректер топтамасына кіреді деп көрсетіледі. В.П.Юдин бұл шығарманы кейінірек аштарханилердің ұсынысы бойынша жазылған шығармаларға жатуы мүмкін деген болжам айтады [6, 23]. Жас ғалым Н.А.Атығаев та [7,19] «Тарих-и Кипчак-хани» шығармасын аштарханилық «джанидтік» тарихнамаға жатқызады.

«Тарих-и Кипчак-хани» еңбегіне өзінің кандидаттық диссертациясын арнаған Э.У.Хуршуттың [8, 14] өзі шығарманың қай деректер тобына жататындығына аса назар аудармаған.

Сонымен, Ходжамкули-бек Балхидың «Тарих-и Кипчак-хани» шығармасы да темірлік деректерге жатпайтын болып шықты. Өйткені, ол да тікелей Бабыр әулеті өкілдерінің бұйрығымен жазылмаған болып шықты.

«Қазақ хандығының саяси тарихына арналған кейбір мәліметтерді сефевидтік тарихнама шығармаларынан табуға болады», - дей отырып Н.А.Атығаев олардың қатарына Гияс ад-Дин Хондемир Харавидің «Хабиб ас-сийар» шығармасын жатқызады.

Гияс ад-Дин Хондемир Харавидің «Хабиб ас-сийар» шығармасы ХҮІ ғ. басында жазылып, алғашқы сефевид (қызылбасы) билеушілеріне арналған, - [7,19] дейді автор.

Алайда, Хондамирдің шығармалық мұраларын зерттеумен арнайы айналысып, докторлық диссертация жазған Д.Ю.Юсупова бұл шығарманы темір ұрпақтары тарихнамасына жатқызады. Және де шығарманың ғалымдардың

әйгілі жебеушісі Карим ад-Дин Ходжа Хабибалах саваджидың ұсынысымен жазылып, соған арналғандығын айтады [9, 34]. Ж.М.Төлебаева да Гияс ад-Дин Хондемир Харавидің «Хабиб ас-сийар фи ахбар афрад ал-башар» шығармасын Темір ұрпақтары шығармалары қатарына кіргізеді [1,15].

Ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде осы тәрізді шиеленіскен жағдайлар өте көп. Сондықтан бұл кезеңді зерттегенде аса мұқияттылықты қажет етеді.

Сонымен Әмір Темір және оның ұрпақтарына арналған шығармалар Әмір Темір (1370-1405) мен Темір әулеті (1370-1506) билеген кезеңді қамтиды және оған мына деректер жатады: Әмір Темірдің «Тузук-и Темури», Низам ад-Дин Шамидің «Зафар-наме», Му'ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини», Шараф ад-Дин 'Али ибн Шайх Ходжи Йаздидің «Зафар-наме», Мырза Ұлықбектің «Тарих-и арба 'улус», «Маджма 'ат-таварих-и султанийа» және Шихаб ад-Дин 'Абдаллах ибн Абд ар-Рашид ал-Харавидің (Хафиз-и Абрудың) «Тарих-и Хафиз-и Абру», Абу-л-Хасан Са 'ид 'Али ал-Джурджани, Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Харавидің «Муджмал-и Фасихи», Камал ад-Дин 'Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исхак Самаркандидің «Матла 'ас-са 'дайн ва маджма 'ал-бахрайн», Мухаммад ибн Саййид Мухаммад ибн Амир Бурхан ад-Дин Хаванд-шах ибн Шах Камал ад-Дин Махмуд Балхидың (Мирхондтың) «Раузат ас-сафа фи сират ал-анбийа ва ал мулук ва ал-Хулафа», «Ма 'асир ал-Мулук» және Гийас ад-Дин Мухаммад ибн Ходжа Хумам ад-Дин Мухаммад ибн Ходжа Джалал ад-Дин ибн Ходжа Бурхан ад-Дин Мухаммад Хусайни Ширази Херавидің (Хондемирдің) «Хабиб ас-сийар фи ахбар афрад ал-башар» және де Захир ад-Дин Мұхаммед Бабырдың «Бабыр-намесі», «Силсилат ас-салатин» шығармалары.

Типі бойынша қазақтар мен Қазақстан тарихына арналған барлық темірлік шығармалар нарративті жазба деректерге жатады.

Түрі бойынша баяндаушы, темірлік деректер тарихи хроникалар, анналдар, естелік жазбалар, өмірбаяндар, күнделіктер болып табылады.

Материалдың мазмұнына қарап, оларды жалпы және әулет тарихы топтарына бөлуге болады.

Темір және оның ұрпақтарына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан

тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны жоғары. Өйткені тек Әмір Темір және оның ұрпақтарының шығармалары ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді. Жоғарыда аталған Темір және оның ұрпақтарына арналған парсы деректері кейіннен қазақ халқының құрамына енген Оңтүстік-Шығыс Қазақстан және Жетісу территориясында өмір сүрген халықтар жайлы көптеп мәлімет береді. Сонымен қатар Дешті Қыпшақтағы билеуші хандар арасындағы алауыздықты, халықтардың бытыраңқылығын жақсы суреттейді. Енді XIII ғ. басына дейін қыпшақ дәуірінде Қазақстан аумағындағы этникалық процесс халықтық деңгейге жақындап, ортақ этникалық кеңістік қалыптасып болған еді. Алайда, монғол шапқыншылығы халықты бытыратып жібереді. Кейіннен тарих сахнасына көтерілген Әмір Темір жорықтары да Қазақстан территориясындағы өмір сүріп жатқан халықтарға ауыр соққы береді. Темір жорықтары оның тарихшыларымен жақсы бейнеленеді. Кей жерлерде ақиқатты жасырып қалса да, Темірдің жаулап алған жерлеріндегі халықтарға озбырлығын бүкпей көрсетеді.

Темір және оның ұрпақтарының шығармаларында ортағасырлардағы қазақ халқы мен қазақтарға қатысты мәліметтер көптеп кездеседі. Алайда оларды алып пайдаланбас бұрын деректерді сыннан өткізген дұрыс болар еді. Зерттеуімізде осы деректердегі бір-бірімен, содан соң ортағасырлық басқа да деректермен салыстырып талдау көзделген.

Темірлік парсы деректердегі жер-су атауларының біразы қазірге дейін сақталған. Шығармада Дешті Қыпшақтық Иранмен әскери-саяси қарым-қатынастары жайлы да мәліметтер сақталған.

Темірлік шығармаларда Қазақ хандығының құрылуының алғы шарты болған мемлекеттердің саяси тарихы, және Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі оқиғалар бейнеленеді.

Жалпы алғанда, Темір мен оның ұрпақтарына арналған шығармалардың ортағасырлық Қазақстан тарихы мәселелерін зерттеудегі басқа ортағасырлық шығыс мұсылман деректердің арасындағы алатын орны жоғары деуге болады.

Әдебиеттер

- 1 Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XIII-XIX в.в. Автореферат дисс. на соиск. уч. степни д.и.н. А., 2003. с.15.
- 2 Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. А., 2001. с. 22.
- 3 Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. А., 1985. с.15.
- 4 М.Х. Дулати. Тарих-и Рашиди (хақ жолындағылар тарихы). А., 2003. 18-б.
- 5 Казахстан тарихы. А., 1998, т. 2, 15-б.
- 6 Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. А., 2001. с.23.
- 7 Атыгаев Н.А. Казахское ханство в XV- середине XVI века. Дисс. на соиск.уч.ст.к.и.н. А., 2003. с.19.
- 8 Хуршут Э.У. «Тарих-и Кипчак-хани» - важный источник по истории Средней Азии и Северного Афганистана XVI-XVII в.в. Автореферат дисс.на.соиск.уч.степ.к.и.н. Ташкент, 1982.
- 9 Юсупова Д.Ю.Творческое наследие Хондемира как источник по истории культуры центральной Азии XV-XVI в.в. Автореферат дисс.на соиск.уч.ст.д.и.н.Т., 2001, с.34.

References

- 1 Tulibaeva Z.M. Persoyazychnye istochniki po istorii kazakhov I Kazakhstan XIII-XIX v.v. Avtoreferat diss. Na soisk.uch. stepni d.i.n. A.,2003. S..15.
- 2 Yudin V.P. Central'naya Aziya v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda. A.,2001.s.22.
- 3 Abuseitova M.X. Kazakhskoe khanstvo vo vtoroi polovine XVIveka .A.,1985.s.15.
- 4 M.K.Dulati. Tarikh-i-Rashidi (khak zholyndagilar tarikhi).A.,2003.18-b.
- 5 Khazakhstan tarihy .A.,1998,t.2,15-b.
- 6 Yudin V.P. Central'naya Aziya v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda. A.,2001.s.23.
- 7 Atygaev N.A. Khazakhskoe khanstvo v XV-seredine XVI veka. Diss. Na soisk.uch.st.k.i.n. A.,2003.s.19.
- 8 Khurshut E.U. “Tarikh-I akipchak-khani” –vazhnyi istochnik po istorii Srednei Azii I Severnogo Afganistana XVI-XVII v.v. Avtoreferat diss.na.soissk.uch.step.k..i.n. Tashkent,1982.
- 9 Yusupova D.Y. Tvorcheskoe nasledie Khondemira kak istochnik po istorii kul'tury central'noi Azii XV-XVI v.v. Avtoreferat diss.na.soissk.uch.step.k..i.n. T.,2001, s.34.

ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

УДК 94 (574)

К.К. Кенжебеков

Казахский экономический университет имени Т. Рыскулова,
к.и.н., и.о. доцента кафедры «Философия и история», Казахстан, г. Алматы
e-mail: kkapalbek@mail.ru

Военная политика русского царизма на востоке в XVIII - XIX в.в.

В статье на основе архивных и литературных источников ставится задача раскрыть истинные цели царской России в XVIII – XIX в.в. в Казахстане. Дается описание военных походов Петра Первого. В период с 1714-1719 годы Пётр I организовал четыре похода в Среднюю Азию и Казахстан. Первый поход под командованием Бековича-Черкасского закончился неудачно. Для проведения второго военного похода император Петр I издал указ состоящий из шести пунктов, о них в статье дается описание. После второго похода в 1717 году Петр Первый назначает новую экспедицию под командованием подполковника Ступина, которая основала Железинскую и Семипалатинскую крепости. 28 января 1719 года Петр Первый назначает новую экспедицию в Верхний Иртыш, под начальством генерала Лихарева, которому было дано полномочие основать крепость на озере Нор-Зайсан. В 1720 году генералом Лихаревым была основана крепость Усть-Каменогорская, которая положила начало упрочению русского влияния в казахской степи. Далее в статье приводятся факты возведения военных и пограничных линий в период правления русских царей после Петра. В период с 1731 по 1865 годы царская Россия возвела густую сеть военных линий и укреплений, опираясь на которые была проведена тотальная колонизация казахского края. В ходе проведенного изучения автор доказывает что военные крепости, форпосты и укрепления возводились для насильственного завоевания Казахстана. На основе изложенного материала выявляются цели проникновения царского самодержавия в казахские степи в XVIII – XIX в.в.

Ключевые слова: военная линия, форпост, укрепление, казачество, корпус, крепость.

Қ.К. Кенжебеков

Орыс патшалығының XVIII - XIX ғ.ғ. шығыстағы әскери саясаты

Мақалада бас негіз архив және әдеби бастаулардың XVIII - XIX ғ.ғ. патшалық Ресейдің Қазақстанда әйгілеу мақсаттарын ақиқаттық мақсат ара қояды. Бірінші Петрдің әскери жорығының сипаттамасы беріледі. 1714-1719 жылдарында Петр I Орталық Азияға және Қазақстанға төрт жорық ұйымдастырды. Бекович-Черкасский қолбасшылығының астында бірінші жорық көңілдегідей бітті. Екінші әскери жорықты жасау үшін император I Петр алты пункттан құралған жарлықты шығарды, олар туралы мақалада сипаттама беріледі. Екінші жорықтаң кейін 1717 жылы бірінші Петр жаңа экспедицияні подполковник Ступин қолбасшылығының астында тағайындайды, ол экспедиция Железинская және Семей бекіністерің негіздеді. 1719 жылдың 28 қаңтарында бірінші Петр Сырттың Ертісіне генерал Лихарев басшылығының астында жаңа экспедицияні тағайындайды, оған Нор-Зайсан көлінде бекініс негіздеу өкілдік берілді. Қазақ далада орыс ықпалдың нығаюына 1720 жылы генерал Лихарев негіздеген Өскемен бекінісі болды. Бұдан әрі мақалада Петрдің кейін орыс патшалардың басқармасының кезінде әскери және шекаралық сызықтың қалау деректері келтіреді. 1731 мен 1865 жылдардың арасында патшалық Ресей әскери сызықтың және қорғанның тығыз ауын қалады, оған сүйеніп қазақ аймақтың тоталді қоныстануы өткіздір-өткізу болды. Ара жүріс өткіздір-өткізу байқаудың автор әскери бекініс, форпосттер және қорғандар Қазақстанның зорлық табысы үшін қаланғаның дәлелдейді. Баяндаған материалға негізделініп патшалық өкіметтің XVIII - XIX ғ.ғ. қазақ даланың қоныстануы мақсаттары байқалынады.

Түйін сөздер: әскери сызық, форпост, қорған, казактар, кеуде, бекініс.

К.К. Kenzhebekov

Military Policy of Russian tsarism in the east in the 18-19th centuries

An objective of the article is to reveal on the basis of archival and published sources the real purpose of Tsarist Russia in Kazakhstan in 18-19th centuries. There is a description of military campaigns of Peter the Great. During the 1714-1717 Peter I organized two campaigns to the Middle Asia and Kazakhstan. The first campaign under the command of Bekovich-Cherkassov ended unsuccessfully. For the purpose of performing the second military campaign Peter I issued an order consisting of six points, which are described in the article. After the second campaign in 1717 Peter I appoint another expedition under the command of lieutenant colonel Stupin, who founded Zhelezinskaya and Semipalantisk fortresses. On January 28, 1719 new expedition to North Irtysh was appointed by Peter the Great and lead by General Likharev, who was authorized to found the fortress on the lake Nor-Zaysan. In 1720 General Likharev founded Ust-Kamenogorsk fortress, that was the beginning of strengthening of Russian influence in the Kazakh steppe. Further the article provides facts of construction of military and boundary lines during the reign of Russian tsars after Peter. During the period from 1731 to 1865 Tsarist Russia constructed a dense network of fortresses and military lines, based on which a total colonization of the Kazakh territory was carried out. During the research the author proves that military fortress, outposts were build with the purpose to violently conquer Kazakhstan. As the result of material provided above the objectives of tsarist penetration to Kazakh steppe in 18 – 19th centuries are identified.

Key words: military line, outpost, Cossacks, corps, fortress.

Многие годы в советской историографии господствовало мнение, что присоединение Казахстана к России происходило добровольно, и было единственно правильным и верным решением казахского народа для спасения от джунгарского нашествия. Современной исторической науке известно, что реальной угрозы для казахов Младшего жуза, первыми вступившими в русское подданство, со стороны джунгар не существовало [1].

Царское самодержавие, которое ещё с XVI века обращало свой хищный взор на юго-восточных соседей, несказанно было обрадовано вестью о том, что из южных степей прибыло посольство с просьбой о принятии их в русское подданство. А. Левшин по этому поводу писал: «Неожиданное и приятное происшествие сие, которого истинных причин ещё не знали в Петербурге, было принято с радостью. Оно льстило славе государства, ибо присоединяло к нему без малейшего кровопролития несколько сот тысяч новых поданных» [2]. Это радостное событие объясняется тем, что задолго до того, как хан Абулхаир решил разрешить свои проблемы за счет сильного соседа, русское правительство создавало проекты, и провело несколько мероприятий по овладению этим богатым регионом. После победоносного окончания Северной войны, Петр Великий “изволил особливое попечение иметь и о том, чтобы обезопасить и на самых тех местах, где ныне, с помощью Божьей, Оренбургская линия строится, действительно основать, а через то героичным своим намерением путь во всю полуденную Азию отворить...” [3]. Это намерение Петра Великого показывает ис-

тинные цели русского правительства в отношении Казахстана и Средней Азии.

Воспользовавшись формальным принятием российского протектората, Российская империя начала претворять свои планы в жизнь, тем не менее, понимая, что введение в состав империи обширной территории, заселенной народом, не желающим идти в подданство, не обойдется без увеличения военных линий и укреплений. Следует признать, что ещё до формального принятия российского протектората, русское правительство начало возведение военных крепостей и укреплений в казахских степях. В начале XVIII века, русское правительство для обеспечения земледельческой колонизации устроило сильную линию укреплений, отделявшую казахскую степь с севера и тянувшегося от Чернолуцкой слободы по направлению к Оренбургской губернии до крепости Звериноголовской, на пространстве 985 вёрст. Эта пограничная линия носила название Ишимской, в состав её входил город Ишим под именем Коркиной слободы и многие форпосты и остроги. В период с 1714-1717 годы Пётр I организовал два похода в Среднюю Азию и Казахстан. Первый поход под командованием Бековича-Черкасского закончился неудачно. Начальником второй военной экспедиции был назначен подполковник Бухгольц, которому было предписано “построить город у Ямышева озера и идти далее до города Эркети (Яркент) и оным искать овладеть”. Для проведения второго военного похода император Петр I издал указ состоящий из шести пунктов, суть которых сводилась к следующему: во-первых, подполковнику Бухгольцу предписывалась взять у губернатора

князя Гагарина 1500 солдат и дойдя до Ямышева озера основать город. Затем разместив в нем и его окрестностях военные гарнизоны и перезимовав, на следующий год продолжить путь до города Эркети; во-вторых, во время перехода от Ямышевской крепости до Эркета проводить военно-стратегическую разведку местности и в удобных местах строить редуты с небольшими гарнизонами, причем редуты должны находиться друг от друга в шести или семидневных переходах, что означало частое возведение военных укреплений; в-третьих, дойдя до города Эркета предпринять штурм и овладеть им, после этого укрепить его и провести разведку местности для выявления добытчиков золота; в-четвертых, провести топографическую разведку речки Дарьи, в которой добывается золото; в-пятых, выбрать из пленных шведов людей сведущих в артиллерийском, инженерном и геологических науках и в-шестых, подполковнику Бухгольцу предписывалось выполнять данный указ в российских интересах. (ГА Ом. О. РФ.Ф. 366. оп. 1. д. 2. л.л. 1-2.)

Более подробное описание этого похода дает дореволюционный историк Усов Ф. Он в частности пишет: в июле 1715 года Бухгольц отправился из Тобольска вверх по Иртышу, на тридцати двух досчанниках и двадцати семи лодках, с трёхтысячным отрядом и со штабом, состоящим из русских, а также частью шведских пленных офицеров, знакомых с инженерным, артиллерийским и горным искусствами. Первого октября Бухгольц достиг Ямышевского озера и, построив Ямышевскую крепость (№98) при содействии артиллерийского поручика Каландера, предложил после зимней стоянки продолжать путь на следующий год. Но, осажденный десяти тысячным войском джунгаров он не сумел отбить неприятеля и весной 1716 года отплыл назад. На обратном пути Бухгольц остановился при устье Оми, на её левом берегу построил Омскую крепость.

Омская крепость представляла собой пятиугольную цитадель с высокой крепостной стеной с бастионами. Вокруг крепости был проложен глубокий ров. В крепости находилась деревянная церковь, напротив которой была деревянная гауптвахта, здесь же находились дома офицеров и начальника пограничных линий. (ГА Ом. О. Ф.366. оп. 1. д. 323-а. л. 2об.)

Правительство Петра Первого не остановилось на достигнутом. В 1717 году подполковник Ступин, усилив существующие уже две крепости, воздвигнул между ними ещё третью Железинскую (№99), а затем, поднявшись вверх по реке, осенью 1718 года положил основание Семипалатинской крепости (№118). Семипалатинская крепость имела четырехугольную фигуру с выходящими из средин боков бастионами и двойными флангами, обнесена рвом, имела каменную церковь и каменную гауптвахту. (ГА Ом. О. Ф.366. оп. 1.д. 323-а. л. 19об.)

28 января 1719 года Петр Первый назначает новую экспедицию в Верхний Иртыш, под начальством генерала Лихарева, которому было дано полномочие основать крепость на озере Нор-Зайсан. В 1720 году, при впадении речки Ульбы в Иртыш, генералом Лихаревым была основана крепость Усть-Каменогорская, которая положила начало упрочению русского влияния в казахской степи [4].

Более подробное описание данного события мы находим в трудах профессора Касымбаева Ж.К. Он в частности пишет, что еще в 1716 году Сибирский губернатор Гагарин М.П. послал полковника сибирского драгунского полка Ф. Метигорова к Ямышевскому озею с сильным отрядом. В его задачу входило восстановление и укрепление Ямышевской крепости, что он и сделал. На следующий 1717 год был послан на Иртыш для постройки новых крепостей подполковник Прокофий Ступин, с отрядом солдат, казаков и артиллерией. Неутомимый губернатор Гагарин М.П. в том же году организывает и отправляет две военные экспедиции под командованием Павла Северского и Василия Чередова. Отряд Северского в 1717 году основал Железинскую крепость, а В. Чередов построил Долонскую крепость. Его отряд углубляясь далее в просторы казахской степи, выбрал и подготовил место на правом берегу Иртыша и основал здесь новую крепость, которую впоследствии назвали Семипалатинской. Было это в 1718 году. Вскоре русские гарнизоны укрепили Ямышевскую и Семипалатинскую крепости, раздвинув их шестиугольниками с двумя больверками.

Далее упоминается о военной экспедиции Лихарева И.М. только не генерала, а майора. Более четко излагаются задачи этого мероприятия, а именно, подробное обследование озера Зайсан, поиск более достоверных сведений о

«золотом песке». Майор Лихарев И.М. не найдя удобного места под строительство крепости на берегу Зайсана, отправился к Черному Иртышу. В 1720 году, экспедиция Лихарева И.М. заложила крепость Усть-Каменогорскую, на месте где Иртыш выходит из Алтайских гор и разливается по степи, при впадении в него реки Ульбы. Гарнизон крепости составил драгунский полк, переведенный из России. Появление новой крепости расширило влияние России к востоку от Ямышевского озера [5].

Молниеносное и решительное продвижение русского оружия на востоке казахских степей было неспроста. После успешного завершения войны со Швецией, Россия сосредоточила основные усилия на востоке, и здесь сразу же выявилась слабость военно-политических позиций империи. Для России на юге и востоке сложилась неблагоприятная обстановка; выход в Азовское море был утерян, Турция закрывала доступ в теплые моря, среднеазиатские караванные пути контролировали враждебные России ханства и эмираты. Именно поэтому, пользуясь затишьем на западных границах, русское правительство начинает укреплять свои позиции на юго-восточных границах, причем при помощи именно регулярных частей империи. Во всех вышеупомянутых крепостях были размещены гарнизоны из пехотных солдат и конных драгун. Для связи пяти крепостей, в 1720 году, было устроено 7 промежуточных форпостов: Ачаирский (№9), Черлаковский (№13), Осморыжский (№104), Чернорецкий (№94), Коряковский (№91), Семиарский (№113) и Убинский (№139) [6].

Подведя итог вышесказанному, можно с уверенностью сказать, что Российской империи нужен был только повод для оправдания своих действий на востоке казахских степей. И поэтому событие, произошедшее в 1731 году, было воспринято с такой радостью. Сразу же после изъявления желания казахов Младшего жуза принять русское подданство, русское правительство начало готовиться к отправке военной экспедиции. Во главе её был назначен статский советник И. К. Кириллов. [7].

7 июня 1734 года, по докладу обер-секретаря сената И. К. Кириллова, императрица подписала указ, первый пункт которого гласил: «...сему городу с Богом вновь строить назначенному, именоваться Оренбург, и во всех случаях и на-

зывать и писать сим нас должны именем». (ГА Ор. О. Ф.1. оп. 1. д. 1. л. 321).

10 ноября 1734 года Кириллов прибыл в Уфу. В его распоряжение были отданы пехотный Пензенский полк и Уфимский гарнизон. Кроме того, был объявлен поход половине уфимских дворян и казаков; сюда же шел вологодский полк: уфимские, мензелинские и бирские малолетки также должны были присоединиться к отряду. В Уфе был уже заготовлен провиант, из Сибири шли 500 подвод, нагруженных разными припасами, под прикрытием особой роты солдат. Чтобы облегчить подвоз провианта из сибирских магазинов, Кириллов в конце 1734 года основал на левом берегу Урала, при устье реки Урляды, Верхнеяицкую крепость. 11 апреля 1735 года Кириллов выступил из Уфы, в сопровождении Тевкелева. Под прикрытием 15 рот регулярных частей, 350 казаков, 600 мешчеряков, 100 башкир, Кириллов пошел дальше, имея при себе 23 медных пушки от 2 до 5 фунтовых, 1 чугунную 3-х фунтовую, 1 малую в 1 лот, 2 пудовые гаубицы и 2 медные мортиры в 32 фунта. В августе 1735 года Кириллов прибыл к устью реки Ори. 15 августа была заложена крепость. 31 августа было совершено богослужение и затем после трехкратного выстрела из пушки, заложен был город Оренбург о девяти бастионах. Городу Оренбургу придавалось особое положение. По прошению Кириллова императрица Анна Иоановна дала городу «особые привилегии», в которых говорилось: «построить город при устье Орь-реки впадающей Яик, дабы через то в покое, как оные орда в подданство содержать, так и коммерцию безопасную в пользу нашего интереса и наших подданных иметь» (ГА Ор. О. Ф.1. оп. 1. д. 1. л. 63).

О значении основания города Оренбурга, Витевский писал: «...построение русского города было созданием оплота для подчинения русской власти киргиз-кайсацких орд и проложение торгового пути в Среднюю Азию».

От Оренбурга Кириллов двинулся к реке Самара по дороге, названной им Московскою, по пути он назначал места для укреплений и в некоторых из них оставлял солдат и казаков, из этих укреплений должна была образоваться новая Самарская и Яицкая линия. 27 октября 1736 года Кириллов представил в Петербургский Кабинет табель, в которой было указано количество укреплений в Оренбургском крае. Все-

го укреплений было 21, кроме города Самара и пригорода Алексеевска, основанных и заселенных дворянами и казаками.

Укрепления эти были следующие: Оренбургское, Губерлинское, Озерное; форпосты: Средний, Бердский, Крылов, Караульный, Верхний, Сорочий, Тоцкий; укрепления: Бузулукское, Борское, Красно-Самарское, Табынское, Красно-Уфимское, Елдяцкое, Кубовское, Миасское, Кизылтасское, Чебаркульское и Калмыцкий брод.

Деятельность И. К. Кириллова в Оренбургском крае положила начало созданию густой сети военных линий и укреплений. В апреле 1737 года Кириллов скончался. Его сменил, назначенный начальником экспедиции, позднее переименованной в Оренбургскую комиссию, В. Н. Татищев. В Указе, подписанном императрицей Анной Иоановной, на него возлагалось, в качестве первостепенной задачи, продолжение начатого строительства крепостей по Оренбургской линии, а также, чтобы «установленная с хивинцами коммерция всяким образом содержана и приумножена была».

При Татищеве строительство военных линий и укреплений было продолжено. Были основаны крепости: Тевкелев брод (впоследствии переименованный в Новосергиевскую), Переволоцкая, Чернореченская, Ельшанская, Карагайская и Иткульская и доведены до конца устройство Бердской и Губерлинской крепостей. Осматривая места расположения крепостей, Татищев убедился в том, что строительство Оренбургской крепости было начато в неудобном месте. Во время весеннего половодья реки разливались и заполняли город, поэтому Татищев приказал перенести Оренбургскую крепость на 140 верст ниже к урочищу Красная Гора. Через два года Татищев был отстранен от должности начальника Оренбургской комиссии и вместо него в июне 1739 года был назначен генерал-лейтенант, князь Урусов В. А. В инструкции, данной ему, в частности говорилось, что главные поручения, которые ему предстояло выполнить, состояли в следующем:

1. Город Оренбург построить на урочище «Красная гора», а основанный на устье реки Ори - переименовать в Орскую крепость;

2. От места нового Оренбурга вверх по реке Яику до Верхнеяицкой крепости и от нее по ре-

кам Ую и Тобола до Царева городища строить крепостцы;

3. Закамскую линию, отделявшую Казанский уезд от Башкирии, оставить, а полки Закамской ландмилиции поселить на Самарской и Оренбургской линиях;

4. Для поселения в крепостях великороссийских людей и крестьян не принимать, принятых же помещичьих возвратить, а селить старых служб служилых людей.

В 1742 году, при генерал-губернаторе Неплюеве И. И., на реке Урал была основана Оренбургская крепость. Русский историк Витевский В. М. писал: «Неплюев, между тем, приказал инженерам, составить план предполагаемого к постройке нового Оренбурга, и когда план был готов, отправил его на высочайшее усмотрение. На плане город представлял овальную фигуру многоугольника об одиннадцати полигонах, 10 бастионах и двух полу бастионах у самого берега Яика. После постройки город был обнесен рвом и валом с каменной стеною, вал имел в окружности 5 верст 192 сажени; высота его равнялась на ровных местах 12 футам, на высоких была менее, а на низких более 12 футов, ширина рампара равнялась 6 сажням, глубина рва-12 футам, а его ширина равнялась 35 футам. Ширина города по интервалу равнялась 570 сажням, а длина 677 сажням. За валом, против Неплюевского и Преображенского полигонов, была застроена Казачья слобода; здесь, начиная от Неплюевского бастиона, положено было устроить на протяжении 388 сажень ретраншемент с тремя бастионами и с одним редантом к реке Яик. Берег реки Яик, против самого города, имел на протяжении 275 сажень брустверное укрепление с одним редантом, для обороны города с речной стороны, причем, имелось в виду, чтобы «крутость горы, кол из природного камня со временем обрезать». Снаружи крепость была вся облицована плиточным камнем [8]. Строительство крепости по всем правилам военного искусства еще раз наглядно убеждает в том, что Россия опасалась своих новых подданных и готовила плацдарм для завоевания со всей серьезностью. От крепости вверх по Уралу находились редут Нежинский и крепости Красногорская, Верхнеозерная, Губерлинская и Орская до Верхнеуральска и даже на восток до реки Тобол до Звериноголовой крепости. Вниз по Уралу крепости Чернореченская, Переволоцкая, Тати-

щевская и Нижне-Озерная до реки Илек до Рассыпной крепости. Позднее для соединения этой линии с Гурьевским городком были построены Калмыковская и Кулагинская крепости [9].

К 1744 году Оренбургский край покрылся густой сетью военных линий, с поселениями, крепостями и редутами. От Оренбурга на запад шла Самарская линия крепостей, на юг Нижне-Яицкая, на север Сакмарская и Орская дистанции Верхне-Яицкой линии, на восток Красногорская дистанция Верхне-Яицкой линии и Уйская линия, соединявшаяся с Западной Сибирью. Нижне-Яицкая линия простиралась до самого Каспийского моря на протяжении более 700 верст. Верхне-Яицкая линия направлялась от Оренбурга на восток, частью склоняясь к юго-востоку, соответственно течению реки Яик, от Орской крепости она поворачивала на север и шла до Верхнеяицкой крепости. Верхне-Яицкая линия разделялась на две дистанции: Красногорскую и Орскую. Уйская линия шла на протяжении 753 верст, она начиналась с Верхнеяицкой крепости и оканчивалась у Звериноголовской станицы, Уйская линия разделялась на две дистанции: Верхне-уйскую и Нижне-уйскую [10].

На Оренбургской военной линии, протяженностью 985 верст было построено: редуты-25; крепостей-16; городов-2. (ГА Ор. О. Ф.6. оп.1.д. 250.л.л.46, 46 об., 47.)

Создавая военные линии на западе и востоке Казахстана, русское правительство все больше сознавало, что для создания плацдарма для завоевания Казахстана нужно создать непрерывную цепь военных линий, которая охватывала бы казахские степи со всех сторон, исключая возможность заключения военного союза казахских ханов со среднеазиатскими государствами. Кроме этой причины существовал еще ряд причин, одной из них было то, что, хотя созданные военные линии и отдалили “кочевников” от русской границы, но окончательной цели, такой как водворение мира и порядка в степи, конечно, достигнуть не могли. Для этого необходимо было распространить влияние укрепленных пунктов по возможности далее вглубь степи. Задача эта разрешалась посылкою в степь отрядов, подвижных колонн, укрепленные пункты служили базами и убежищем на случай неудачи. Оба эти средства, таким образом, были существенным дополнением одно другому. В видах сокращения длины экспедиций в степь и уменьшения

их стоимости, пришлось линии укрепленных постов переносить все вперед, по мере углубления в степь. В 1833 году на восточном берегу Каспийского моря было построено первое укрепление. В 1846 году, в связи с неудобством места расположения, это укрепление было перенесено на полуостров Мангышлак, около Тюк-Караганского залива и названо Александровским фортом [11]. Описание строительства укреплений на восточном побережье Каспийского моря мы находим в трудах Терентьева М.А. Оренбургский губернатор Перовский поручил титулярному советнику Карелину найти место под укрепление. Карелин выбрал урочище Кизыл-Таш у залива Кайдан. Здесь, в 1834 году, было заложено укрепление Ново-Александровское, но поскольку место было выбрано неудачно, в 1839 году капитаном Ширковым и капитан-лейтенантом Бодиенко было выбрано новое место. На этот раз укрепление было заложено у Тюн-Карагана и названо Ново-Петровским. В 1859 году оно было переименовано в Александровский форт [12]. Оренбургское и Уральское укрепления строились не только как передовые посты в деле продвижения русской власти в южные регионы Казахстана, но и как опорные пункты в борьбе с национально-освободительным движением. Укрепления были возведены в самый разгар восстания Кенесары Касымова. Командиры Сибирского Оренбургского корпусов видя бесполезность посылки в степь отрядов пришли к выводу о необходимости строительства укреплений в глубь казахских степей. Этим самым они разрешали две задачи: во-первых, коренные жители степи более четко ощущать присутствие русской власти, во-вторых, укрепления были расположены в непосредственной близости от очагов восстаний, что давало возможность не только расправляться с восставшими аулами, но и наблюдать за ходом перемещений основных сил восставших. Руководство Оренбургского и Сибирского ведомств отправляет рапорты в Петербург. Император Николай I дает указание министерству иностранных дел, МИД выделяет на строительство укреплений 65065 рублей 34 копейки серебрянных денег. 4 апреля 1845 года, на проведение рекогносцировки местности, направляется поручик Герн. Позднее сведения Герна признали неудовлетворительными. В промежутке между 2 и 20 июлем на реку Тургай был направлен штабс-капитан

Рыльцов, а на реку Тургай был направлен полковник Бларамберг с топографами, которые провели повторные рекогносцировки и определили места будущих укреплений. 19 июля на правом берегу реки Ирғиз, на возвышенности Жармола, в 425 верстах от Орской крепости, было построено укрепление. Гарнизон укрепления составили уральские казаки, поэтому оно было названо Уральским. 22 июля, в 424 верстах от Орской крепости, на правом берегу реки Тургай, в урочище Бескона, было заложено второе укрепление названное Оренбургским. Гарнизоны обеих укреплений насчитывала: 100 человек пехоты, 25 артиллеристов, 261 казак. Причем для обороны укреплений использовались только 150 человек, остальные в виде подвижных колонн наводили так называемый мир и порядок в степи [13]. Так была создана Сырдарьинская военная линия.

Одновременно с созданием Оренбургской и Сырдарьинской военных линий продолжалось и строительство Сибирской линии укреплений. Вся трагедия казахского народа состояла в том, что русское правительство, не давая опомниться коренным жителям степи, вело наступление со всех сторон, охватывая стальным кольцом Казахстан, не оставляя надежды на помощь более сильных соседних государств. Начатое еще Петром Первым возведение крепостей на востоке было продолжено его преемниками. Следуя плану о соединении Оренбургской и Сибирской военных линий, оренбургский губернатор И. И. Неплюев, сразу же после прибытия в Оренбург, вошел в соглашение с сибирским губернатором, генерал-майором Сухаревым и в 1743 году представил в Сенат особое мнение, в котором говорит о необходимости устройства крепостной линии от реки Тобола, начиная от старого Утяцкого форпоста, на Коркину слободу, а отсюда - к Иртышу на Чернолуцкую слободу, с целью закрытия сибирских мест от набегов с киргиз-кайсацкой стороны. Сенат предписал генерал-майору Сухареву, чтобы он летом 1744 года лично осмотрел означенную местность и назначил, где «крепостям, редутам и маякам быть и оному расположению чрез геодезистов учинить карту». Пограничным пунктом между Оренбургской и Сибирской военной линиями была избрана река Тобол, начиная с урочища «Зверина голова», на котором в 1753 году была построена пятиугольная цитадель, обнесенная

заплотами, надолбами и рогатками - так возникла Звериноголовская крепость, соединившаяся с Оренбургской линией крепостями: Бакланской, Куртамышской и Утяцкой [14].

Во второй половине XVIII века на азиатской политической арене произошли изменения. В 1757 году под ударами Китайской империи пало Джунгарское ханство. Это вызвало стремление России подчинить себе казахов Большой Орды, прежде подвластных джунгарам. Но и Китайская империя не собиралась оставаться беспристрастным наблюдателем. Начавшая между ними борьба заставила русское правительство опасаться за целостность приобретенных земель, по этому еще в 1745 году на Сибирскую линию из внутренних районов России были переведены пять драгунских полков под командованием генерала Киндермана. В период с 1745 по 1764 годы на Иртыше было устроено еще 24 укрепления, и от Иртыша до Кузнецка была проведена Колывано-Кузнецкая укрепленная линия. В 1752 году начались работы по устройству новой пограничной линии под названием Пресно-Горьковской, взамен старой Ишимской, находившейся впереди её [15]. Решение о строительстве новой линии было принято на заседании Сената 26 марта 1752 года. Новая линия, в состав которой вошли 2 шестиугольные и 9т четырехугольных крепостей, 33 редута и 42 маяка, соединила Омск и Звериноголовскую крепость и была названа Пресногорьковской или просто Горькой линией составлявшей 579верст. На новой линии располагались следующие крепости Покровская, Лебяжья, Полуденная, Петропавловская Скопинская, Становая, Пресновская, Кабанье, Пресногорьская и Звериноголовская с редутами между ними. Главной крепостью была Петропавловская, в которой находился гарнизон из пехотного батальона, драгун, казаков и башкир, хранился оружейный арсенал [16].

Сама Петропавловская крепость была построена на высоком берегу на правой стороне реки Ишим, она имела вид шестиугольника. Внутри крепости была возведена каменная церковь, деревянные оружейные магазины и жилые дома, вокруг крепость была обнесена рогатками. Лебяжье крепость была построена на берегу Камышенского озера, на границе Ишимского и Омского уездов. В 1771 году она была обнесена земляным валом, внутри крепости находились офицерский дом, несколько казарм и конюшен.

Кабанья крепость расположена на ровном месте между Литным и Кабанным озерами, форштадт крепости составлял 45 обывательских дворов. Покровская крепость стояла на озере Пресном и имела земляной вал с четырьмя бастионами и двумя воротами. Форштадт состоял из 50 дворов. Пресногорьковская крепость была построена между озерами Пресное и Горькое и имела земляное укрепление с четырьмя бастионами. Форштат насчитывал 150 дворов. Становая крепость была возведена между пресными озерами Становое и Убенное, имела четырехугольное земляное укрепление внутри которого находилось деревянная церковь, казармы, оружейные магазины и 40 дворов. (ГА Ом. О Ф. 366. Оп. 1. д. 34. л.л. 1-6).

К 1755 году на Колывано-Кузнецкой, Верхне-иртышской и новой Пресногорьковской военных линиях находилось: на Пресногорьковской: крепостей – 10; редуты – 31; на Верхнеиртышской линии: крепостей – 5; форпостов – 9; станций – 23; между ними маяков – 35; на Колывановско-Кузнецкой линии: крепостей – 3; форпостов 4; заводов – 2; защита – 1; станций – 4; деревень – 20; городов – 1. Общая протяженность трех последних линий составляла – 2991 версту.

Дальнейшие события по строительству военных линий развивались следующим образом. В 1764 году для подготовки плацдарма для присоединения края, выше крепости Усть-Каменогорская была построена Бухтарминская крепость [17]. Другой источник сообщает, что в 1720-1773 годах возводится Иртышская линия, в 1755 году – казачья линия между Омском и Зве-

риноголовском, в 1759 году – Колывано - Кузнецкая линия, в 1780 году – Бухтарминская [18]. Все эти данные показывают, что возведение Сибирских военных линий происходило именно с начала XVIII века, до того как хан Абулхаир обратился за помощью к русскому правительству.

Для исполнения задуманного плана по охвату казахских степей со всех сторон, русское правительство продвигало свои передовые посты все дальше в глубь страны к южным рубежам. Одновременно со строительством Сырдарьинской военной линии русские стали приближаться к среднеазиатским владениям и со стороны Сибири. В 1824 году основываются Кокчетавское и Каркаралинское казачьи поселения, в 1826 году – Баянаульское, в 1827 году Акмолинское, в 1831 году Аягузское (Сергиополь), в 1841 году Капальское и в 1855 году укрепление Верное [19]. Таким образом, Оренбургская, Сырдарьинская и Сибирская военные линии, охватившие Казахстан с трех сторон, постепенно приближались друг к другу. В 1854 году между ними еще оставался промежуток около 900 верст от форта Перовского до укрепления Верного. Возникла необходимость сомкнуть военные линии. В 1864 году началось одновременное наступление двух отрядов: полковника Чернышева с 2,5 тысячи человек со стороны Сибири и полковника Веревкина с отрядом 1200 человек со стороны Оренбурга. Были взяты Туркестан и Чимкент, а в 1865 году Ташкент [20]. Так произошло соединение всех военных линий в железное кольцо, и наконец, был создан плацдарм для дальнейшей колонизации казахских земель и жестокой эксплуатации народа.

Литература

- 1 Территориальная целостность Казахстана: проблемы теории и истории.// Вестник АН КазССР.- 1990.- №12. с. 4-8.
- 2 Левшин А. Описание киргиз-кайсацких и киргиз-казахских Орд и степей. Алматы.- Санат.- 1996.- (с. 264).
- 3 Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года. Т. 1-2.- Казань.- 1897.- (с. 504).
- 4 Усов Ф. Статистическое описание сибирского казачьего войска. СПб. 1879 (с. 447)
- 5 Касымбаев Ж.К. Под надежную защиту России. Алма-Ата: Казахстан.- 1986.- (с.241).
- 6 Усов Ф. Статистическое описание сибирского казачьего войска. (с. 447)
- 7 Левшин А. Описание киргиз-кайсацких и киргиз-казахских Орд и степей. Алматы.- Санат.- 1996.- (с. 264).
- 8 Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года. Т. 1-2.- Казань.- 1897.- (с. 504).
- 9 Энциклопедия военных и морских наук. Т.4. СПб.- 1888.- (с.624).
- 10 Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года. Т. 1-2.- Казань.- 1897.- (с. 504).
- 11 Макшеев А. Военно-статистическое обозрение Российской империи. СПб.- 1867.- (с.306).
- 12 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.1.- СПб.-1906.- (с.510).
- 13 Сайфулмаликова С.С. Орынбор, Орал бекіністерінің салыну тарихынан.// Поиск. 1997.-№4.-с.88-89.
- 14 Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года. Т. 1-2.- Казань.- 1897.- (с. 504).

- 15 Тихменев А.И., Груздинский П.А. Омский военный округ. Омск.-1910.- (с.210).
- 16 Бенюх М.И. Горькая линия (Памятник военно-инженерного искусства ХУШв.). В кн. Из истории Западной Сибири. / Научные труды. Вып. 79.- Омск.-1974.-с.79-108.
- 17 Энциклопедия военных и морских наук. Т.7.(с.721).
- 18 Ядринцев М. Сибирь как колония. СПб. –1892.- (с. 350).
- 19 Хорошкин М. Казачьи войска. СПб. – 1881.- (с.340)
- 20 Энциклопедия военных и морских наук. Т. 4. с. 569.

References

- 1 Territorialnaya celostnost Kazakhstana: problem teorii i istorii //Vestnik AN KazSSR. - №12
- 2 Lewshin A. Opisanie kirgiz-kaisatskikh i kirgiz-kasachikh Ord i stepei. Almaty.-Sanat.-1996. (s. 264)
- 3 Witewskii W.N. I.I. Neplyuew i Orenburgskii krai w prezhnem ego sostawe do 1758 goda. T.1-2.-Kazan.-1897.- (s.504)
- 4 Usow F. Statisticheskoe opisanie sibirskogo kazhachego woiska. SPb.-1879.- (s.447)
- 5 Kasymbaew ZH. K. Pod nadezhnuyu sashchitu Rossii. Alma-Ata: Kazakhstan.-1986.- (s.241)
- 6 Usow F. Statisticheskoe opisanie sibirskogo kazhachego woiska. SPb. 1879.- (s.447)
- 7 Lewshin A. Opisanie kirgiz-kaisatskikh i kirgiz-kasachikh Ord i stepei. Almaty.-Sanat.-1996. (s. 264)
- 8 Witewskii W.N. I.I. Neplyuew i Orenburgskii krai w prezhnem ego sostawe do 1758 goda. T.1-2.-Kazan.-1897.- (s.504)
- 9 Entsiklopediya woennykh i morskikh nauk. T.4. SPb.-1888.- (s.624)
- 10 Witewskii W.N. I.I. Neplyuew i Orenburgskii krai w prezhnem ego sostawe do 1758 goda. T.1-2.-Kazan.-1897.- (s.504)
- 11 Maksheew A. Woенно-statisticheskoe obozrenie Rossiiskoi imperii. SPb.-1867.- (s.306)
- 12 Terentew M.A. Istoriya zawoewaniya Srednei Azii. T.1. SPb.-1906.- (s.510)
- 13 Saifulmalikova S.S. Orynbor, Oral bekinisterinin salynu tarikhynan. // Poisk. 1997.- №4. s.88-89.
- 14 Witewskii W.N. I.I. Neplyuew i Orenburgskii krai w prezhnem ego sostawe do 1758 goda. T.1-2.-Kazan.-1897.- (s.504)
- 15 Tikhmenew A.I., Gruzdinskii P.A. Omskii woenyi okrug. Omsk.-1910.- (s.210)
- 16 Benyukh M.I. Gorkaya liniya (Pamyatnik woенно-inzhenernogo isskustwa XVIII w.) W kn. Iz istorii Zapadnoi Sibiri. // Nauchnye trudy. Wyp.79.- Omsk.-s. 79-108
- 17 Entsiklopediya woennykh i morskikh nauk. T.4. SPb.-1888.- (s.624)
- 18 Yadrintsew M. Sibir kak koloniya. SPb.-1892.- (s.350)
- 19 Khoroshkhin M. Kazachi woiska. SPb.-1881.- (s.340)
- 20 Entsiklopediya woennykh i morskikh nauk. T.4. SPb.-1888.- (s.624)

УДК 94 (574)

Д.Д. Сүлейменова

Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университетінің доценті, т.ғ.к.,
Жаһанша Досмұхамедов атындағы «Қайраткер» қоғамдық қорының президенті, Қазақстан, Орал қ.
e-mail: suleymenova53@mail.ru

Алаш автономиясы – тәуелсіздік бастауы

Мақалада XX ғасыр басындағы саяси күреске шыққан қазақ зиялы қауымының 1917 – 1920 жылдар аралығында жүргізілген қоғамдық – саяси қызметтеріне тоқталып, жан – жақты тарихи талдау жасалған. Ресейдің отарлық езгісінде болған халқымызды тәуелсіздік жолындағы саяси күреске бағыттау мақсатында атқарылған істерге мән – мағына беріп, ғылыми түрде тиянақты талдау жасалынған. Сонымен бірге Алаш қозғалысының тарихы мен еліміздің бүгінгі тарихи шындығы арасында өзара байланыс пен сабақтастық бар екенін аңғаруға болады. Бұл сабақтастықтың өзегі – ұлттық мемлекеттілік мәселесі екені айқын ашылады.

Автор бірқатар дереккөздерді, оның ішінде зерттеулер, мерзімді баспасөз материалдары, Қауіпсіздік комитетіндегі құжаттарды пайдаланған. Сонымен қатар, Алаш зиялылары тақырыбында жазылған бірнеше ғылыми әдебиеттерді басшылыққа алған. Сондай – ақ мақала барысында 1917 жылы құрылған «Түркістан автономиясы», Жымпитыда құрылған «Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметтері туралы мағлұматтар берген.

Батыс Алашорда жетекшісі Жаһанша Досмұхамедовтың жалынды сөздерінен мәліметтер келтірген. Алаш зиялыларының атқарған қызметтерін саралай келе, оның бүгінгі күнге дейін құндылығын жоймайтындығын айтады.

Түйін сөздер: Алаш, Алаш партиясы, қазақ съезі, Ойыл уәлаяты, Батыс Алашорда үкіметі, автономия.

Д.Д. Сулейменова

Алашская автономия – основа независимости

В данной статье проведен всесторонний исторический анализ деятельности, побудившей на борьбу за независимость народ, который находился под многолетним гнетом России. Вместе с тем прослеживается взаимосвязь и последовательность истории движения Алаш с современной исторической правдой. Значимость данной взаимосвязи заключается в проблеме национальной государственности.

В качестве источников информации автор использовал материалы периодических изданий и документы из архива органов безопасности. Вместе с тем, за основу были взяты работы, написанные на тему движения интеллигенции Алаш. Также представлена информация о временном правительстве в «Туркестанской автономии», основанной в 1917 году, и «Уильского уалаята» в Жымпиты.

В статье приведены цитаты руководителя Западной Алашорды Жаһанши Досмұхамедова. Проанализировав деятельность движения интеллигенции Алаш, автор приходит к выводу, что ценность их работ не утрачена по сей день.

Ключевые слова: Алаш, партия Алаш, съезд казахов, Уильский уалаят, правительство Западной Алашорды, автономия.

D.D. Suleimenova

Alash autonomy is base of independence

In this article provided a comprehensive analysis of the historical prompted by the struggle for independence the people that was under the oppression of Russia for many years. However, traced the history of the relationship and sequence of movements Alash with the modern historical truth. Significance of this relationship is a problem of national statehood. As the sources of information used materials of periodicals and documents from the achieves of the security. However it was based on written work on movement intellectuals of Alash. Also provided information on the provisional government in “Turkestan autonomy”, which was found in 1917, and “Uilskogo uallayata” in Zhymпиты. In the article are quotes of the leader of West Alashorda Zhahansha Dosmukhamedov. Analyzing the activities of the movement intellectuals of Alash, author concluded that the value of their work was not last on this day.

Key words: Alash, Alash party, congress of Kazakhs, Uilskii uallayat, the government of West Alashorda, autonomy.

Қазақ халқының Ресейдің отарлық саясатына қарсы үздіксіз жүргізген ұлт-азаттық күресінің құрамдас бөлігінің бірі – Алаш қозғалысы. Бұл қозғалыс қоғамдық құбылыс ретінде және өзінің ішкі сипаты мен мазмұнының күрделілігіне байланысты Отан тарихы ғылымындағы аса өзекті мәселелердің қатарына жатады. Сонымен бірге, зер сала қарағанда Алаш қозғалысының тарихы мен еліміздің бүгінгі тарихи шындығы арасында өзара байланыс пен сабақтастық бар екенін аңғаруға болады. Бұл сабақтастықтың өзегі – ұлттық мемлекеттілік мәселесі.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасы ұлттық мемлекеттілікті нығайту бағытындағы ізденіс үстінде. Мемлекеттіліктің ұлттық негізінің беріктігі – әлемдік жаһандану үрдісінен туындайтын болмысқа қауіп төндіретін кері әсеріне тосқауыл болудың бірден-бір кепілі болып табылады.

Қазіргі тарихи кезеңде бұл бағытты жүзеге асыру үшін тарих тағылымынан сабақ алып, ұлттық мемлекетті қайта қалпына келтіру жолындағы Алаш қайраткерлерінің қызметін терең зерделеп, жетекші ойларын басшылыққа алуға тиіспіз.

Қазақстанның Ресейге бодан болғаннан бергі тарихындағы XX ғасырдың алғашқы ширегін «саяси күрестер мен рухани жаңғыру кезеңі» деп айтуға әбден болады. Бұл кезеңде саяси күрес сахынасына Рейсейдің аса үлкен ғылыми, саяси орталықтарында білім алған, сол кезеңдегі Европадағы саяси күрестің бет алыс бағадарларынан әбден хабардар, экономика, құқық, тарихы мен теориясын терең меңгерген қазақ зиялыларының үркердей озық ойлы тобы шықты. Олардың басым көпшілігі ғылымға емес-утопияға, демократияға емес-авторитаризмге негізделген большевизм идеясын қабылдамай, баррикаданың арғы бетіне шығып, өз елінде, өз жерінде отырып азап шеккен қазақ халқының мұң-мұқтажын қорғауды мақсат еткен Алаш патриясын ұйымдастырды. Ел алдындағы ұлы мақсаттарды жүзеге асыратын атқарушы билік органы – «Алашорда» үкіметін құрып, ұлттық – аймақтық негіздегі «Алаш автономиясы» мемлекеттігін жариялауға талпыныс жасады. Қазақ халқының ұлттық, саяси санасын қалыптастырудағы ең биік белес болған XX ғасыр басындағы осы бір қазақ зиялылары алдыңғы қатарлы тобының саяси қызметі де, құқықтық көзқарастары да, тіпті ғылыми, әдеби

мұралары да ұзақ жылдар бойы жабық тақырып саналып, зерделі зертеулерге объект бола алмады. Оларсыз қазақ тарихы – тұл, алтын дегені-күл еді. «Алаш» партиясынсыз саяси күрес тарихын, «Алашорда» үкіметінсіз экономикалық ілімдері мен реформалар тарихын, «Алаш автономиясынсыз» Қазақстан мемлекеттілігінің негізін, Алаш ардагерлері өмірінсіз ұлт тарихын жасау, мемлекеттік тіліміздің тарихын қалыптастыру мүмкін емес. [1]

Қазақ жері екі ғасырдан астам Ресей самодержавиесінің қол астында болған жылдарда қазақ халқының өз тарихын өзі билеу құқығынан айырғаны, көк түрік дәуірінен бастау алған бірегей саяси тарихы бар халық түгелдей империялық заңдардың бұғауына түскені бүгінде біздерге тарихтан белгілі.

Қазақ қоғамының осы бір қасіретін халықтың озық ойлы, көзі ашық өкілдері аңғара бастады. Олар халықты саяси күрес додасына бастап шықты. Бұған себеп болған 1917 жылғы Ресейдегі қос төңкеріс еді. Патша үкіметінің тақтан құлауы саяси күресті одан әрі қыздыра түсті. Қазақ зиялылары саяси қызметтің қатерлі жолына жалтақтамай жан қиярлық пен күрескен көрнекті тұлғалар шықты. Олар: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Ә. Ермаков, М. Шоқай, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов және т.б. болатын. Олар патша самодержавиесінің қазақ халқының саяси –сезімінің қалыптасып, оның саяси күреске ұласуына барынша кедергі келтіріп отырғанын біреден түсінген еді.

1917 жылы ақпан төңкерісінің жеңісі күллі қазақ деген ұлт зиялыларының басын бір жерге қосуға мүмкіндік әкелді. 1917 жылдың сәуір-мамыр айларында көптеген облыс – уезд орталықтарында аймақтық қазақ съездері өткізіліп, қазақ комитеттері құрыла бастады. Олардың жекелеген өкілдері Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттерінің құрамына енгізілді.

Біздің облысымызда Орал облыстық қазақтардың І-інші съезі 1917 жылы 19-22 сәуір аралығында өтті. Съезді Уақытша қазақ комитетінің төрағасы Ғұбайдолла Әлібеков ашып, құттықтау сөз сөйледі. Съезде бірінші кезекте Мемлекетті басқару туралы, Уақытша үкімет туралы және жүріп жатқан империалистік соғысқа көзқарас туралы мәселелер съездің алғашқы күні талқыға түсті. Осылайша қазақ

съезінде мемлекеттік құрылым туралы мәселе бірінші кезекте қаралып, болашақ қазақ мемлекеті қандай болу керек деген мәселені көтерді. Төраға болған Жаһанша Досмұхамедов болашақ мемлекет туралы өз ойын былайша келтірді: «Біздің мақсатымыз – ел билеуді халықтың өз қолына беру, қазақ халқы автономияға ие болып, алдағы уақытта тағыдырын өз қолына алады. Қалың қазақты аяусыз қанаған патша орынан түсті. Ендігі жерде қазақты елдің тұрмысын, тілін білетін, мінез – құлқын, әдет – ғұрыпын білетіндер ғана басқарады. Осыған байланысты қалай болғанда да біз Ресейден автономия алуға тиістіміз», – деп өз ойын білдіреді. [2] Жаһаншаның жалынды сөзінде мемлекеттің саяси құрылысы мен мемлекеттік тіл, оның қолдану аясы ашық түрде айқын айтылғанын біздер ұғынуымыз керек. Сонымен қатар осы съездің үшінші күні Халел Досмұхамедов пен Жаһанша Досмұхамедовтың Орал облысын Жайықтың арғы бетіндегі халықтарды басқарудың бұрынғы бюрократиялық жүйесін жою мәселесі сөз болды. Ол үшін жергілікті жерде ауылдық, болыстық, уездік және облыстық комитеттер құру мәселесі көтерілді. Орал облысы бойынша ауылды-ауыл старшины мен ауыл басшысы, болысты – болыс билеушісі мен болыс старшыны, шаруаларды -учаскілік басшылар басқару керек деп ұсыныс түсірді. Осы өзгерістерді қазақ съезінде құрылған Қазақ комитеттері басқарып, қадағалап отыруы тиіс деген шешімге келді. Осы съезде дін мәселесі қаралып, Орал облыстық діни басқарманы уақытша Орынбор муфтиатына қосу мәселесі талқыланды және жергілікті жерлерде имамдар туу туралы кітап ашып, жаңа туған нәрестелерді тіркеп, қайтыс болған адамдарға анықтама қағаз беріп және некелерді тіркеуге шешім шығарылды. Съездің төртінші күні оқу-білім мәселелері талқыланды. Оның негізгілері Орал облысы бойынша тез арада облыстық мұғалімдер съезін өткізу қажет делінді, бастауыш, орта, жоғарғы білім алу мәселелері қарастырылды. Орал қаласында орта оқу орны ретінде ерлер гимназиясын Орал қолөнер мектебі негізінде ашу мәселесі сөз болды. Қазақ балаларына арналған степендияларды көбейту, қазақ тілінде газет, брошюра шығару. Жалпы алғанда қазақ жастарын сауаттылыққа бағыттайтын іс – шараларды қолға алу мәселесі көтерілді. Міне, Орал облыстық қазақтарының І-інші съезінің негізгі

қарарлары жаңа мемлекеттік құрылымды өздері бастап, құрғанын осыдан көруге болады.

1917 жылдың 5-13 желтоқсан аралығында өткен II-ші жалпы қазақ съезінде «Алашорда» атты уақытша қазақ үкіметі құрылды. Үкімет құрамы 25 адамнан тұрды. Оның он мүшелік орыны қазақ арасында тұратын басқа халықтар үшін бос қалдырылды. Ал он бес мүшенің жетеуі облыс өкілдерінен құралды. Олар: Бөкейден – Уалиятқан Танашев, Оралдан – Халел Досмұхамедов, Ақмоладан – Айдархан Тұрлыбаев, Торғайдан – Ахмет Бірімжанов, Семейден – Халел Ғаббасов, Жетісудан – Садық Аманжолов, Сырдариядан – Мұстафа Шоқай еді. Қазақ үкіметінде Әлихан Бөкейханов, Жаһанша Досмұхамедов, Әлімхан Ермеков, Мұхаметжан Тынышбаев, Бактыкерей Құлманов, Жақып Ақбаев, Базарбай Мәметов және Отыншы Әлжановтар ешбір облысқа қарамайтын тәуелсіз өкіл ретінде сайланды. Үкімет басшысы болып Әлихан Бөкейханов сайланды. Осылайша Мұстафа Шоқай Түркістан үкіметінен кейін Алашорда үкіметіне мүше болып екінші рет сайланды. Съезде 28 қараша күні 1917 жылы Түркістан автономиясының жарияланғанын съез делегаттары Мұстафа Шоқайдың баяндамасынан естіп білді. Бұл жағдай қазақ зиялыларының автономия жөніндегі пікірлерін екі жікке бөлді. Бірінші бағытта – Әлихан Бөкейханов Түркістан автономиясының жариялануын асығыстық деген пікірде қабылдады. Оның ойынша қазақтар мен өзбектердің саяси іс- қимылдарын бірлестіріп, бір автономия шаңырақ астында жинаудың, аталған екі халыққа қандай пайда келтіретіні жөнінде көп ойланып, мынандай шешімге келген: «Біз Түркістанмен діндес, туысқанбыз. Автономия болу өз алды мемлекет болу. Мемлекет болып іс атқару оңай емес. Біздің қазақ іс атқаратын азаматқа жұтап отыратын болса, біздің жалпы халық қараңқы болса, Түркістан халқының қараңқылығы һәм шебер адамының жоқтығы бізден он есе артық. Қазақ Түркістанмен бір автономия болса, автономия арасына түйе мен есекті пар жеккен болады. Бұл арбаға мініп біз қайда барамыз?» [3]

Ә. Бөкейханов Түркістан аймағында ескішілік пен діни фанатизмнің басым болуы және халықтың дүмше молдалардың шылауында жүруі ойландыратын. Осы себепті, оның ойынша, Түркістан үкіметі мен Алашорда

үкіметтері бірлесе қалған жағдайда биліктің ескішіл күштердің қолына өтуінен сескенетін.

Қазақ жетекшілерінің өз автономияларын құрмас бұрын басқа бір автономиялы шаңырақ астында үкімет құру ынтасы олардың автономия құру жөнінде өздеріне сене алмағандықтарын байқатады. Бұған дәлел Ә. Бөкейханов Түркістан аймағынан гөрі Сібірмен одақтасуды жақтады. Сөйтіп, білімді кадр тапшылығының орнын Сібірдің сауатты халқының көмегімен толықтыруды көздеді. 1917 жылдың 8-15 қазан күндерінде Томск қаласында өткен және күн тәртібінде Сібір автономиясы туралы мәселе талқылаған Жалпы Сібір құрылтайына қатысып, қазақтардың Уақытша Сібір автономиясына қосылатындығын баян етті және оның себебін түсіндірді. Ә.Бөкейхановтың пікірінше қазақ қоғамы өз алдына автономия құруға әлі дайын емес. Өйткені автономияны жүргізіп алып кететін кадрлар тапшы. Тарих қазақтарды бұл іске дайындамаған. Сондықтан қазақ жерге негізделген территориялық автономияны тандап, Сібір автономиясына уақытша қосылмақшы. Қашан өзін-өзі басқаратын жағдайға жетсе сонда Сібірден бөлініп, өз автономиясын құрады деген нық сенімділігін көрсетті.

II-ші Жалпы қазақ съезінде қазақ автономиясын құру туралы шешім қабылданғанмен, автономияны жариялаудың мезгілі қызу таластартысқа себеп болды. Автономияны дереу және кейін жариялауды жақтаушылар болып екіге бөлінді.

Ресей мұсылмандар арасында жерге негізделген автономияны жақтаумен көзге түскен Жаһанша Досмұхамедовтың жетекшілігіндегі топ Қазақ автономиясын дереу жариялануын талап етті. Ж. Досмұхамедовты Орал, Бөкей, Сырдария облыстарының қазақтары қолдады. Автономия мәселесі дауысқа салынды, Ж. Досмұхамедов бастаған топ 33 дауысқа ие болып, Ә. Бөкейханов бастаған топ – автономияны жариялауды кейінге қалдырғандар 42 дауысқа

ие болып жеңіске жетті. Съезде М.Шоқай, Ә.Кенесарин және А.Чегировтер қалыс қалды. [4] Съезде Ж.Досмұхамедов Түркістан автономиясын қолдайтындығы туралы өз ойын білдіреді. Оның пікірінше Түркістан автономиясы жалпы түрік тілдес халықтар автономиясына ұласуы мүмкін деген өз ойын айқын айтады. [5]

Осындай жағдайда «Алашорда» уақытша үкіметі автономия мәселесін кейінге қалдырды.

Елге келгеннен кейін Ж.Досмұхамедов ұлттық-территориялық қазақ автономиялы мемлекетін құруда өзіндік әрекеттерін жүзеге асырды. Соның нәтижесінде 1918 жылдың 18 мамырында Жымпитыда Орал қазақтарының ІҮ-інші съезінде «Ойыл уәлаяты» атты уақытша үкімет құрылды. Оның төрағасы болып, Ж.Досмұхамедов сайланды. Бұл үкімет 1918 жылдың қыркүйегінде «Батыс Алашорда» үкіметі болып қайта құрылып, 1920 жылдың басына дейін қызмет атқарды. «Батыс Алашорда» үкіметі қазіргі тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің алғашқы негізі боларлық іс-қимыл әрекеттерін жасады. Бұған дәлел:

- жерге жеке меншік жойылды;
 - жер халықтың меншігі деп жарияланды;
 - халық сайлаған уәлаяттық, уездік соттар іске кірісті;
 - ақша-финанс жүйесі жасалды;
 - халыққа өз саясатын түсіндіріп, жеткізу үшін «Еркін қазақ» газетін шығарды;
 - жер пайдалану, салық, дін, сот, білім, әскер істері жөнінде көптеген қаулы-қарарлар қабылданып жүзеге асырылды. Сонымен бірге әскер құрылды (әскер дайындайтын екі юнкерлер мектебі ашылды, бір атты кавалерия полкі құрылды). Осылайша жаңа мемлекеттік құрылымның жүйелері іске қосылған болатын. [6]
- Бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің алғашқы негіздері осы Батыс Алашорда үкіметіне бастау алатынын айқын аңғаруға болады. Сондықтан XX ғасыр басындағы Алаш зиялылары тәуелсіздіктің алғашқы қарлығаштары.

Әдебиеттер

- 1 Құл-Мұхамед М. Алаш қайраткерлерінің саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. Алматы: Атамұра, 1998ж.
- 2 Ақбаев Ж. Жанша. Орал, 1994ж.
- 3 // Қазақ газеті 1917ж.
- 4 Мартыненко Н. Сб. документов Алаш-Орда. Алма-ата. «Айкап», 1992г.
- 5 Ж.Досмұхамедовтың №6516 ісі тергеу хаттамасы 1938ж. 2маусым.
- 6 Сүлейменова Д. Алаш қозғалысы және Ж.Досмұхамедов. Орал, 2010ж.

References

- 1 Kul-Muhammed. Alash kairatkerkerinin sayasi-kukykyk kozkarastarynyn evoliuciasy. Almaty: Atamura, 1998.
- 2 Zh.Akbayev. Zhansha. Uralsk, 1994.
- 3 // Kazak gazetii. 1917.
- 4 N.Martenko. sb.dokumentov Alash-Orda. Almaty. "Aikap", 1992.
- 5 Zh.Dosmuhamedovtyn №6516 isi tergeu hattamasy. 1938. 2nd June
- 6 D.Suleymenova. Alash kozgalysy zhane Zh.Dosmuhamedov. Uralsk, 2010.

ӘОЖ 94(574)"1916"=512.122

Е.О. Шагимолдин

ФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Қазақстан, Астана қ.
e-mail: erz99@mail.ru

Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қазақтарды әскер қатарына алу мәселесіне байланысты көзқарастары мен қызметі

Мақала авторы Алаш қозғалысы қайраткерлерінің бірінші дүниежүзілік соғысы жылдарында қазақтарды әскер қатарына алуды міндеттеу мәселелеріне байланысты көзқарастары мен қызметін қарастырған, оның салдарын алдын алу бағытындағы қызметін зерделеген. Зерттеу жұмысында XX ғасырдың басында қазақ даласына кеңінен танымал болған «Қазақ» газетінің материалдарын қолданған. Автор «Қазақ» газетінің материалдарына сүйене отырып, Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қазақтан солдат алу мәселесіне 1913 жылдан назар аударып, халық талқысына ұсынып, үлкен мәселе ретінде көтергені туралы дәлелдер келтіреді. 1916 жылғы қазақтардың қарулы көтерілісі кезеңіндегі ұлттық зиялылардың ұстанымы мен көзқарасына арналған ғылыми еңбектерді талдап, кеңестік кезеңде жазылған еңбектерде жасалған теориялардың сыңаржақтылығын айқындаған. Кейінгі кезеңдегі отандық тарихшылардың теорияларына баға бере отырып, Алаш қозғалысы қайраткерлерінің көзқарасын жаңа көзқарас тұрғысынан пайымдаған. XX ғасырдың басындағы Ресейдегі жағдайды талдап, олардың ұстанымдарының мәні мен маңызын аша түскен. Ресей мемлекетінің бірінші дүниежүзілік соғысы жылдарындағы қалыптасқан қоғамдық-саяси күштерінің арасалмағын баяндай келе, ұлттық-демократиялық қозғалыстың мүмкіндіктеріне баға берген. Ұлттық-демократиялық зиялылардың қазақтан солдат алуды жақтамағанына біршама айғақтар келтіріп, Алаш қозғалысының ұлттық мүддені қорғай алатын әлеуметтік-саяси күшке айналғандығын дәлелдеген.

Түйін сөздер: Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, «Алаш» қозғалысы, «Қазақ» газеті, қазақтан солдат алу мәселесі, XX ғасырдың басындағы Қазақстан

Е.О. Шагимолдин

Взгляды и деятельность интеллигенции национально-демократического движения Алаш по привлечению казахов к воинской повинности

Резюме: В данной статье исследуются взгляды деятелей движения Алаш в годы первой мировой войны по привлечению казахов к воинской повинности в ряды действующей русской армии, а также их деятельность по предотвращению последствия данного призыва. Автор в своем исследовании в основном ссылается на материалы газеты «Казак», которая в начале XX века была очень популярна в степи среди казахов, и до сегодняшнего дня не потеряла своего значения, являясь одним из более достоверных источников по новой и новейшей истории Казахстана. Также, ссылаясь на материалы газеты «Казак», приводит факты, что национальная интеллигенция начала поднимать этот вопрос накануне войны и вынесла ее на рассуждения народа. Анализируя исследования историков советского периода, приводя факты, показывает необъективность этих исследований. Оценивая последние исследования отечественных историков о позиции и деятельности деятелей движения Алаш во время вооруженного восстания казахов в 1916 году, исследует ее с новой точки зрения. Открывает суть и причины позиции представителей национально-демократического движения «Алаш». Делает вывод, что данное движение была весомой социально-политической силой в степи, способной отстаивать национальные интересы казахов.

Ключевые слова: Национально-освободительное восстание в Казахстане в 1916 году, движение «Алаш», газета «Казак», проблемы по привлечению к воинской повинности казахов, Казахстан в начале XX века.

Ye.O. Shagimoldin

The views and activities of the intellectuals of the national democratic movement of Alash to attract Kazakhs to conscription of compulsory military service

Summary: This article examines the views of leaders of Alash movement during the First World War to attract Kazakhs to conscription into the ranks of the Russian army, as well as their efforts to prevent the consequences of this appeal. The author in his study mainly refers to the materials of the newspaper "Kazakh", which in the early twentieth century,

was very popular in the desert among the Kazakhs, and to this day has not lost its significance, being one of the more reliable sources in modern and contemporary history of Kazakhstan. Also, referring to the materials of the newspaper "Kazakh", gives evidence that the national intelligentsia began to raise this issue before the war, and made it to the reasoning of the people. Analyzing the research of historians of the Soviet period giving the facts, shows partiality of the study. Assessing recent research local historians about the position and activity figures Alash movement during an armed uprising in 1916, Kazakhs, explores it with a new perspective. Opens the nature, and causes of the position of the representatives of the national democratic movement "Alash". Concludes that this movement was a heavy social, and political force in the desert that can defend the national interests of Kazakhs.

Key words: Uprising national liberation in Kazakhstan in 1916, the movement of "Alash", newspaper "Kazakh", issues to bring to conscription Kazakhs, Kazakhstan in early XX century.

XX ғасырдың басында патша үкіметі Ресейдің азиялық бөлігіндегі халықтарды әскери борышын өтеуге міндеттеу мәселесін қарастыра бастады. Алаш қозғалысының қайраткерлері қалыптасып келе жатқан жағдайды алдын ала түсінсе керек, өйткені солдаттық мәселесін 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығы шыққанға дейін қозғай бастаған.

1913 жылы «Қазақ» газетінің №13 санында Әлихан Бөкейхановтың «Қазақтан солдат ала ма?» деген мақаласы жарияланады. Онда қазақтар қай сословиені қабылдаса да, қазақтан солдат алынбайтыны айтылған, оны мынадай айғақтармен дәлелдеп берген: «қазақтан солдат алынбасын деген закон бар, воинский уставтың 42 статьясында жазған: «Түркістан халқы һәм Акмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай қазақтары солдаттықтан азат» деп жаза келіп, әрі қарай «қазақтан солдат алғызбай тұрған законды жойғанда осы государственный дума мен совет арқылы жоқ қылады. Бұ күнге шейін бұл сияқты закон жобасы ия дума, иә советке кірген жоқ»[1]. Осы мақалаға қарағанда, қазақтан солдат алу мәселесі Бірінші дүниежүзілік соғыс басталмай тұрып, қазақ қоғамының арасына ептеп таралып, толғандыратын мәселелердің бірі ретінде көрініс бере бастаған. Бір жылдан кейін М.Дулатов «Қазақ» газетінің № 60 санында «Қазақтан солдат алына ма?» деген мақаласын жариялап, патша үкіметі көшпелілер сословиесінен шыққан қазақтардан ішінара әскер қатарына алу жағдайлары орын алғандығын хабарлаған[2].

1915 жылдың қыркүйек айында далалық-әскери құрылыс жұмыстарының меңгерушісі, инженер Чаев Алаш қозғалысының қайраткері М.Тынышпаевқа хабарласқан. Ол қазақтың көрнекті зиялысы М.Тынышпаевтан қазақтан солдат алу мәселесі жөнінде кеңес сұраған. Алаш қозғалысының қайраткері М.Тынышпаев бұл мәселені жедел «Қазақ» газетінің редакциясына хабарлаған. Дәл осы сәттен бастап Алаш

қозғалысының қайраткерлері қазақтан солдат алу мәселесін жан-жақты қарастыра бастады. Әсіресе, оны 1915 жылдың аяғына қарай «Қазақ» газетінің беттерінде жарияланған мақалалардан айқын байқаймыз[3].

1915 жылдың 15 қазанында «Қазақ» газеті «Қазақтан солдат алу» деген мақаланы жариялады. Мақала авторы Ресей газеттерінің қазақтан солдат алу туралы пікірі мен көзқарасын хабарлай отырып, патша үкіметінің осы мәселе төңірегіндегі саяси мүддесін және ұстанымын жеткізуге тырысқан. Бұл Алаш қозғалысы қазақ ұлтының мүддесін қорғауда әртүрлі саяси амалдарды қолдана алатын ірі саяси-әлеуметтік күшке айналғанын көрсетеді[4].

1915 жылы «Қазақ» газетінің кезекті санында «Қазақтан солдат алу туралы» атты мақаласы жарияланады. Онда облобной және переселен мекемелерінің, мұсылман фракциясы депутаттары және газеттерінің, қазақтың кейбір топтарының қазақтан солдат алуды қолдайтынын хабарланған. Автор бұл тараптардың барлығы қазақтан солдат алуды бірауыздан қолдап отырғанмен, бірақ әрқайсысы әртүрлі мүддені көздеп отырғанын жазып, әрбіріне жеке-жеке тоқталған.

Алашқозғалысының қайраткерлері облыстық мекеменің ұстанымын анық білмейтінін ашық айтса, қоныс аудару мекемесінің мүддесі туралы былай деп топшылаған: «переселен мекемесі жақсы айтты деп сүйінбеуіміз, жаман айтты деп күйінбеуіміз тиіс», себебі қоныс аудару мекемесінің мүддесі үкіметке тәуелді екенін жақсы білген еді. Бір қызығы қазақтан солдат алуды қолдап отырған барлық саяси-әлеуметтік топтарды бір-бірден тізбектеп шығып, олардың мүдделері мен ұстанымдарын өте жақсы түсіндірген, олардың қатарында қазақ тобы барын атап көрсеткен, бірақ ол топтың саяси-әлеуметтік негізін ашып жазбаған. Оның өзіндік себептері бар, біріншіден, қазақ қоғамына қазақтан солдат алу-

ды қолдайтын қазақ топтары барын хабарлауды көздесе керек, екіншіден, қазақтан солдат алуды қолдап отырған топтардың ұстанымдарын сынап, ал осы бағыттағы қазақтарға ұстанымдарын қайта қарастыруға уақыт пен мүмкіндік беріп, қазақ қоғамының саяси тұтастығын сақтау бағытындағы саяси амалдары болды деген қорытынды жасаймыз. Осы әрекетің өзінен-ақ, Алаш қозғалысы осы жылдары қазақ ұлтының елдігін сақтау бағында әрекет ете алатын қозғалыс деңгейіне көтерілген еді деп баға береміз[5].

Алаш қозғалысының қайраткерлері қазақтан солдат алу мәселесінде мұсылмандық фракцияның ұстанымына ерекше мән берген еді, өйткені мұсылмандық фракция Ресейдің мемлекеттік жүйесінде қазақтардың құқығын қорғайтын жалғыз қоғамдық-саяси күш болатын. Мұсылмандық фракция депутаттары мен газеттері қазақ солдат болса, земствосын алады, мүфтилігін ашады, мемлекеттік жүйеге өкілдерін қатыстыруға құқық алады, бұл өз кезегінде үкіметтің қазақ жерлерін тартып алу әрекеттерін тоқтатуға мүмкіндік береді деп есептеген еді. Алайда Алаш қозғалысының қайраткерлері мұсылмандық фракция депутаттары мен газеттерінің бұл ұстанымы мен пікірінің субъективтілігін мынадай айғақтар келтіре отырып дәлелдеп берген еді: «қазақтан солдат алса, хұқығы ұлғаяды, салмағы молаяды, мәдениеті жоғарылайды деген – мұнын бәрі әдемі сөз. Бірақ сөзден іске қарай аяқ басқанда онша әдемі болып шыға қоймас» – деген сөздерінен қазақтан солдат алуға ашық қарсылық білдірмесе де, наразы екендігі анық көрініп тұр, әрі қарай патша үкіметіне сенімсіздігін, үкіметтің қазақтың қамын емес, империя мүддесін жоғары қоятынын және заңды соған ыңғайлап шығаратынын баяндаған: «қазақ тізгінін Россияға бергелі екі жүз жылға жақын заман болды. Бұл қазақ метіркесін түзеуге жеткілікті уақыт. Қазақ Россияға басқа жұрттармен бірдей болуға көніп берген. Сондықтан әскер қызметінен қазақ бас тартпайды. Бірақ мұны 20-30 жыл бұрын ойлап, метірке шатақ болмауына қам қылуы тиіс еді. Істемеген соң қазақтан солдат алынғаны жақсы деп айтқанда ауызға жеңіл болса да, аларда ауыр болар. Қазаққа солдаттық пайдалы деп түсіндірушілер айтқанда ғана емес, аларда да жеңіл болу жағына қам қылу керек» – деп қазақтан солдат алудың үлкен салдары бола-

рын ескертіп, солдат алуды жақтаушыларға: бұл «закон қалай болып шығатынын білмей тұрып, асығып пікір шығарып жатқандарға айтылған сөз. Көздеген пайдасы, қазаққа қанша қымбат болғанмен алды-артын айнала қарамай асығып айтқан пікір орнына зиян келтіруі ықтимал», – деп тұжырымдаған [5, 238]. Сонымен қоса, осы мақалада патша үкіметіне қазақтан солдат алуға мүмкіндік беретін заң нормалары атап көрсетіледі, онда «қазақтан солдат алу турасындағы закон жобасы 87 статья бойынша өтеді екен деген хабар бар. Оның растығы қанша екені қазір белгісіз. Бұл 87 статья мемлекеттің негізгі заңының статьясы. Ол статьяда айтылған: «Дума тарап кеткен кезінде, қалыптан тысқары керегі болып, тәртіп шығару қажет болса, ол туралы закон жобасын министрлер төте патшаның өзіне жолдауға ықтиярлы» деп. Бірақ бұл сияқты тәртіптер Г.Дума жариялағаннан кейін екі айдың ішінде Г.Думада қаралуға тапсырылмаса, яки Г.Дума һәм Г.Совет қабыл етпесе, закон күшінен айрылады» дей келіп, «қазақтан солдат алу мәселесінің шешілуі 87 статья бойынша болар ма, әйтпесе Г.Дума арқылы болар ма – ол жағынан анық хабар жоқ. Бірақ қазақтан солдат алу мәселесі қозғалуы рас көрінеді» деп сол кезеңдегі ахуалды хабарлаған еді [5, 237].

Алаш қозғалысы қайраткерлерінің дәл осы мақалада айтқандары тура келді, қазақтан солдат алу туралы заң жобасы нақ осы 87-бап бойынша жүзеге асты, оның үстіне қазақтар майдан қатарына солдат ретінде емес, қара жұмысшылар ретінде алынды. Қазақтарды майдан қатарына қара жұмысшы ретінде алудың салдары Алаш қозғалысының қайраткерлері айтқандай болып шықты. Бұл Алаш қозғалысы қалыптасқан жағдайды дұрыс бағалап, ұлттың мүддесіне сәйкес келетін перспективаларды анықтай алатын, оңды шешімдерді қабылдай алатын қозғалыс екіндігінен айғағы болып табылады.

1915 жылғы «Қазақ» газетінің кезекті санында «Қазақтан солдат алу мәселесіне ноғай газеттерінің пікірі» деген мақала жарияланады, онда мұсылман фракциясының қазақтан солдат алу мәселесін қозғап, үкіметтен қазақтардың құқықтарын кеңейтуді сұрап, үкіметке қойып отырған талаптары туралы хабарлаған[6].

1916 жылы қаңтар айында «Қазақ» газетінің кезекті санында «Қазақтан солдат алу «Оренбургское слово» Немврод жазады» атты

мақаланы жариялады. Онда «Оренбургское слово» газетінің қазақтарды атты әскер немесе жаяу әскер қатарына алу туралы пікірлерді талдаған мақаласы халық назарына ұсынылды, сонымен қоса қазақтан солдат алу мәселесі бірнеше мәрте көтерілгеніне қарамастан, мемлекет тарапынан қолдау таппай келе жатқаны жөнінде бірқатар тарихи деректер келтірген: «1883 жылы үшінші Александр патшаның тәж киген тойына барған қазақ өкілдері қазақ халқын казак-орыс қызметіне алуды өздері өтінген. Бірақ ол кездегі минситр Ванновский қазақтан солдат алу ерте деген еді. Бұл мәселе түскен соғыс министрі Сухомлинов заманында да көтерілді. Қазақтан солдат алуды бұл да ұнатпады. Бірақ мұның пікірін қазақ жайын білетін министерство кісілері дәлелсіз тапты, мұсылман депутаттар Сухомлиновтың мұнысын қазақ халқын һәм өздерін кемсіту деп өкпелесті», – деп жазды. Осы мақалалармен таныса отырғанда, патша үкіметі қазақтарды саяси тұрғыдан сенімсіздер қатарына жатқызғандықтан, әскер қатарына алуы екіталай екендігін Алаш қозғалысының қайраткерлері анық түсінгенін көреміз[7].

Патша үкіметінің қазақтарды әскерге алуды қолдамауының себептерін тарихшы-ғалым Ө.Озғанбай «Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905 – 1907 жж.)» деген еңбегінде мейлінше толық ашып жазды[8], сондықтан оның мәнін ашып, себептерін түсіндірудің өзектілігі жоқ. Осыған орай, қазақтан солдат алу мәселесіне байланысты қазақ зиялылары қандай пікірде еді, олар пікірлерін ашық жаза алды ма? – деген заңды сұрақтар туындайды. Дәл осы сұрақтың жауабын қазақ зиялыларының жоғарыда келтірілген мына түсіндірме сөздерінен анық байқауымызға болады: «Мұсылман депутаттар, кейбір хукімет бастықтары бұл мәселені қате қозғады. Ықтимал бұл мәселе алдымыздағы дума мәжілісінде шешіліп қалар» – деп жазуынан байқайтымыз, осы мәселені қайта-қайта көтеріп отырған тараптардың бұл әрекетін теріс бағалайтыны анық көрініп тұр[7, 261]. Бұл айғақтар танымал кеңестік тарихшылар С.Брайнин, Ш.Шафиро, Н.Тимофеев жасаған идеологиялық-ғылыми тұжырымдарға мүлдем қарама-қайшы келіп, Алаш қозғалысының қайраткерлері патша жарлығын қолдады деген кеңестік идеологиялық-ғылыми теорияны толықтай жокқа шығарады [9], сонымен қоса тәуелсіздік алған бастап-

қы кезеңде тарихшы-ғалымдардың Алаш қозғалысының қайраткерлері бірінші дүниежүзілік соғысы жылдары қазақты әскери борышты өтеуге міндеттемеу мәселесін мүлдем қарастырмады деген тұжырымдары шындыққа жанаспайтынын анық дәлелі болып табылады. Бұл тұжырымдарды жасаған ғалымдардың еш айыбы жоқ, өйткені кеңес үкіметі кезеңінде зерттеушілерге толық еркіндік берілмей, зерттеу нәтижелері билік тарапынан толық қадағаланып отырса, кеңестік идеология құрсауынан босаған тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінде субъективті ғылыми тұжырымдардың жасалуына сол кезеңде ұлттық сананың кеңестік идеология ықпалынан толық шыға алмауы, тарихи деректердің толық ашылмауы, «Қазақ» газеті материалдарының түгелдей жарық көрмеуі себеп болған еді.

1916 жылы қаңтар айында «Қазақ» газетінің кезекті санында «Қазақтан солдат алу «Оренбургское слово» Немврод жазады» атты мақаласымен қатар, «Солдаттық мәселесі» атты жарияхаты қоса басылады. Онда Алаш қозғалысының қайраткерлері «қазақ халқы хукіметтің жарлығынан бас тартпайды, бірақ осы соғыстың үстінде солдат алынбауын тілейді» – деп қазақтан солдат алуға байланысты ұстанымдарын ашық білдіріп, «осы соғыс үстінде қазақтан солдат алу керек дегенді мұсылман депутаттары қазақ жайын білмегендіктен айтады. Депутаттар қазақ арасын араласа, хал-жайын байқаса, бәлки, бұл пікірлерінен қайтар еді» – деп қазақтан солдат алуды жақтаушыларға байланысты көзқарасын нақты түсіндіріп [10], қазақтан осы соғыс үстінде, солдат алудың мүмкін еместігін, қазақтан солдат алу өте күрделі жағдайда жүзеге асытынын ескерте келе, әрі қарай «соңғы кездегі солдат алу хабары шығын жалғыз малға емес, басқа да жақындағанын сездіріп тұр. Қазақ халқы қызметтен бұл күнге шейін аман болып, оған үйренген жоқ еді. Солдаттыққа мойындарлық болса да, дәл осындай тығыл-таяң кезде алар деген ойында жоқ еді. Сол себепті бұл күтілмеген хабар қазақ халқын біраз түршіктіреді. Бұлай болғанда бізге үйде қарап отыру қиын, Думада ол мәселе өзімізге пайдалырақ қалыпта шешілуіне қам қылуымыз тиіс» – деп жазған еді[10, 260]. Жарияхаттан байқайтынымыз, Алаш қозғалысының қайраткерлері бірінші дүниежүзілік соғысы кезінде қазақтан солдат алуға наразы екенін ашық айтып отыр, оның

объективті себептерін атап көрсетіп, салдарын түсіндіріп бергенін көреміз. Қазақтан солдат алу мәселесі қарқын ала бастағандықтан, қазақтарды белсенділікке шақырып, бұл мәселе төңірегінде қабылданатын шешімдерге ықпал етуге үндеп отыр.

Алаш қозғалысының қайраткерлері газет беттерінде қазақтан солдат алуға байланысты біршама мәселелерді қозғады, ол мәселелерді халық наразына ұсынды, бірақ газет беттерінде жазылған пікір халық арасына кеңінен тарағанымен, билікке жетпейтінін, билік тарапынан ескерілмейтінін жақсы түсінді, себебі оның орындалуын талап етіп, қазақтардың құқығын қорғайтын мемлекеттік органы да, қоғамдық ұйымы да жоқ еді. Сондықтан Алаш қозғалысының қайраткерлері қазақтан солдат алу мәселесіне ықпал етуді өз қолына алды.

3 ақпанда солдаттық мәселесіне арнайы дайындаған бағдарламаны жүзеге асыру үшін Ә.Бөкейханов Самарадан, А.Байтұрсынов Орынбордан, Нысанғали Бегімбетов Ақтөбе уезінен Петроградқа аттанады[11]. Бұл бағдарламаны М.Дулатов «Қазақ» газетінің №168 санында басылған «Г.Дума һәм солдаттық мәселесі» атты тұғырнамахатында жариялады, ол бойынша:

1. Қазақтан осы соғыс үстінде солдат алынбау;
2. Солдат алудан бұрын метірге түзеу үшін муфтилікке қарау;
3. Лажсыздан алынатын болғанда, жаяу солдат болмай, атты әскер болу, казак-орыспен құқықта теңгерілу[11, 270].

Алаш қозғалысының қайраткерлерінде осы бағдарламаны жүзеге асыратын мүкіндіктері бар ма еді, енді осыған назар аударайық. Алаш қозғалысының қайраткерлерін мұсылман фракциясының төрағасы Кутлуг-Мугамед Тевкелев шақырып отырғанын білеміз, ол Ә.Бөкейхановты Мұсылман фракциясының жанындағы бюро қызметіне шақырса, А.Байтұрсыновты діни басқаруды ұйымдастыруға жәрдемдесу қызметіне шақырып отырғаны түсінікті. Алаш қозғалысының көсемдері Петроградқа келуінің басты мақсаты – мұсылмандық фракциямен бірлесе

отырып, мемлекеттік дума мінбесінен үкіметтің саясатына ықпал ету еді. Бірақ IV Мемлекеттік Дума 442 депутаттан құралса, оның 6-ы ғана мұсылман фракциясының өкілдері болатын[12]. Бұл аса үлкен саяси күш емес екені айтпаса да түсінікті жайт. Ал заң шығару ұсынысын білдіру үшін оған кем дегенде 30 депутат қол қоюы керек еді, содан кейін біраз уақыт өткен соң ол ұсыныс министрліктің қалауымен Мемлекеттік Дума талқылауына енгізілетін не болмаса күнтізбесінен алынатын. Күнтізбесінен алынғандары Мемлекеттік Дума комиссиясына тапсырылатын[12, 65]. Бұл Мұсылман фракциясы сияқты шағын фракция тұрмақ, басқа ірі фракциялардың да заң шығару бастамасын көтеру құқығы өте қатты шектелгенін көрсетеді. Ұлтшылық рухта тәрбиелеген Ресей элитасы арасында мұсылмандардың зәру мәселелеріне көңіл аударатын депутаттар өте аз еді, сондықтан Ә.Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары мұсылмандар фракциясы тарапынан қолдауға ие бола тұра, үкіметтің шешіміне ықпал етуге мүмкіндігі болмады. Ә.Бөкейханов шағын топтардың шарасыздығын 1916 жылы шыққан «Петроград хатында» жазады: «аз пратиялар қосақ арасында жетім лақша босқа жүр. Бюро кісілеріне де осы Г.Дума мәжілісіне тартатын берекелі іс көрінбейді. Бұлар да Г.Думаға жіпсіз байлаулы. Қазақ әскерлігі тым-тырыс. Қазаққа Г.Дума арқылы болатын бүгінгі таңда іс көрінбей тұр»[13]. Осы дәйектер алаштанушы, тарихшы-ғалым М.Қойгелдиев атап атқандай, Алаш қозғалысының қайраткерлері 1916 жылғы 25 маусымындағы патша жарлығы шыққанға дейін де отан алдындағы азаматтық борышын орындауға күш салғандығын көрсетеді[14].

Алаш қозғалысының қайраткерлері Петроградқа барғанда, Ресей империясының билік тармақтары арасындағы қарым-қатынасының картинасын көрді. Бұл Ә.Бөкейханов бастаған Алаш қозғалысы қайраткерлеріне ұлт-азаттық қозғалысының стратегиясына өзгеріс-тер енгізуге мәжбүрледі.

Әдебиеттер

- 1 Бөкеханов Ә. Қазақтан солдат ала ма? / «Қазақ» газеті 1913 жыл, №13, 8 мамыр. // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 34, 35 б.
- 2 Дулатов М. Қазақтан солдат алына ма? / «Қазақ» газеті 1914 жыл, 30 сәуір №60 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 98 б.

- 3 Қазақ ұлтзаттық қозғалысы. Алматы: «Елшежіре», 2007. Т.2: Жетісу-Ыстықкөл қасіреті. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1916-1920 жж. Жетісу-Ыссыккүлская трагедия: Сборник документов и материалов. 1916-1920 гг. – 177 б.
- 4 «Қазақтан солдат алу» / «Қазақ» газеті 1915 жыл, 15 қазан №153 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 234-236 б.
- 5 «Қазақтан солдат алу туралы» / «Қазақ» газеті 1915 жыл, 22 қазан №154 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 237 б.
- 6 «Қазақтан солдат алу мәселесіне ноғай газеталарының пікірі» / Қазақ газеті 1915 жыл, 22 қазан, №154 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 242 б.
- 7 «Қазақтан солдат алу «Оренбургское словода» Немврод жазады» / Қазақ газеті 1916 жыл, 24 қаңтар, №166 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 261 б.
- 8 Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905 – 1907 жж.). – Алматы, 1997. – 247-250 б.
- 9 С.Брайнин, Ш.Шафино. Восстание казахов Семиречья в 1916 году. – Москва – Алма-Ата, 1936. – 37 б., С.Брайнин, Н.Тимофеев. Амангельды Иманов вождь восстания 1916 года в Казахстане. Казахское государственное издательство политической литературы, 1939. – 23 б.
- 10 Солдаттық мәселесі / Қазақ газеті 1916 жыл, 24 қаңтар, №166 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 261 б.
- 11 М.Дулатов «Г.Дума һәм солдаттық мәселесі / Қазақ газеті 1916 жыл, 9 ақпан №168 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 270 б.
- 12 Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России (1906-1917 гг.). – Казань: Издательство «Мастер Лайн», 1999. 44-45
- 13 Бөкейханов Ә. Петроград хаты «Қазақ» газеті 1916 №186 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 309 б.
- 14 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 247

References

- 1 Bökehanov Ә. Қазақтан солдат ала ма? / «Қазақ» газеті 1913 жыл, №13, 8 мамыр. // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 34, 35 б.
- 2 Dulatov M. Қазақтан солдат алына ма? / «Қазақ» газеті 1914 жыл, 30 сәуір №60 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 98 б.
- 3 Қазақ ұлтзаттық қозғалысы. Алматы: «Елшежіре», 2007. Т.2: Жетісу-Ыстықкөл қасіреті. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1916-1920 жж. Жетісу-Ыссыккүлская трагедия: Сборник документов и материалов. 1916-1920 гг. – 177 б.
- 4 «Қазақтан солдат алу» / «Қазақ» газеті 1915 жыл, 15 қазан №153 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 234-236 б.
- 5 «Қазақтан солдат алу туралы» / «Қазақ» газеті 1915 жыл, 22 қазан №154 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 237 б.
- 6 «Қазақтан солдат алу мәселесіне ноғай газеталарының пікірі» / Қазақ газеті 1915 жыл, 22 қазан, №154 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 242 б.
- 7 «Қазақтан солдат алу «Оренбургское словода» Немврод жазыды» / Қазақ газеті 1916 жыл, 24 қаңтар, №166 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 261 б.
- 8 Oзғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905 – 1907 жж.). – Алматы, 1997. – 247-250 б.
- 9 S.Brajnin, Sh.Shafiro. Vosstanie kazahov Semirech'ja v 1916 godu. – Moskva – Alma-Ata, 1936. – 37 b., S.Brajnin, N.Timofeev. Amangel'dy Imanov vozhd' vosstanija 1916 goda v Kazahstane. Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1939. – 23 b.
- 10 Soldattyq мәселесі / Қазақ газеті 1916 жыл, 24 қаңтар, №166 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 261 б.
- 11 M.Dulatov «G.Duma һәм soldattyq мәселесі / Қазақ газеті 1916 жыл, 9 ақпан №168 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 270 б.
- 12 Usmanova D.M. Musul'manskaja frakcija i problemy «svobody sovesti» v Gosudarstvennoj Dume Rossii (1906-1917 gg.). – Kazan': Izdatel'stvo «Master Lajn», 1999. 44-45
- 13 Bökejhanov Ә. Petrograd haty «Қазақ» газеті 1916 №186 // «Қазақ» газеті / Бас. Редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 309 б.
- 14 Kojgeldiev M. Alash kozqalysy Birinshi tom. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – p.247.

УДК 94(574):930.2

¹G.K. Mukanova*, ²O.N. Mukanov¹Associated Professor of UNESCO Chair Al-Farabi KazNU, Almaty, RK²North-Kazakh State University Magister, Petropavlovsk, RK

e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

Law and identity: on the 90-th anniversary of the first kazakh scientific congress

The article is devoted to one of the "white spots" the history of Kazakh parliamentary autonomy and the twentieth century. Under the auspices of the People's Commissariat of Education and Kazobkom, in 1924 the leaders of "Alash" held historic first scientific congress. Offline research intensity detected by the author confirmed rarity sources. The agenda of the Congress, transcripts of speeches and discussions, decisions give rise to introduce this fact in the history of the state of new methodological positions. The congress was attended by A.Bukeyhanov, M.Dulatov, A.Baytursynov, N.Tyuryakulov, H.Dosmuhamedov. Were considered and adopted promising solutions alphabetically, ethnography, terminology textbooks. But most importantly - it was discussed about the fate of foreign Kazakhs. In line with the upcoming demarcation and delimitation of state borders of Kazakhstan and the Central Asian republics, discussion topics diaspora in Mongolia, China and Russia was of fundamental importance. Lack of competence in the status of autonomy was regarded as a violation of the right of nations to self-determination. Congress work was of great importance to develop a program of activities "Alash" for the near future, until acquiring the status of the union state.

Key words: diaspora, China, Mongolia, Russia, scientific congress, identity, powers, foreign policy, parliamentarism, Baytursynov, Bukeikhanov, Dulatov.

Г.К. Мұқанова, О.Н. Мұқанов

Ұлттың өз-өзін тануы және хұқық:

тұңғыш қазақ ғылыми съезінің 90-жылдығына орай

Мақала ұлттық тарихтың кезеңіндегі бір «ақтаңдақты» зерттеуді қорытындылауға арналады. Қазақ автономиясы мен алғашқы парламентаризмнің XX ғ. 20-шы жылдары қалыптасуы дәлелденеді. Наркомпрос бастамасымен, Байтұрсынов, Кенжин, Залиев арқылы «Алаш» зиялылары Орынборда 1924 ж. сәуірінде Бірінші Ғылымдардың съезін өткізе алды. Ғылыми түрде өткен форум туралы автор мұрағаттардан құжаттар тапқанын жариялап отыр. Стенограммалар қызықты дискуссиялар, съездің шешімдер туралы баяндайды. Бұл съезде, алғашқы рет жоғары деңгейде, шет елдермен қойыстайтын қазақтармен байланыс жасау туралы да мәселе көтерілген екен. Қазақстан Президентінің Мұрағатында табылған құжаттар «Қазақстан тарихи толқынында» атты Мемлекеттік бағдарламаны толықтырады деп сенудеміз. Жаңадан методологиялық көзқарас А.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Н.Төреқұлов, Х.Досмұхамедов ғылыми мұрасын толықтай зерттеуге мүмкіндік ашты. Съезде алфавит, этнография, терминология, оқулықтар, диаспора мәселері талқыланды. Ұлттың мүддесі «Алаш» көкірегінде әрқашан сақталады.

Түйін сөздер: Алаш, диаспора, ғылыми жиын, Қытай, ұлт, Ресей, сыртқы саясат, Байтұрсынов, Бөкейханов, Дулатов.

Г.К. Муканова, О.Н. Муканов

Право и идентичность:

к 90-летию первого казахского научного съезда

Статья посвящена одному из «белых пятен» истории казахской автономии и парламентаризма XX в. Под эгидой наркомата просвещения и Казобкома, в 1924 г. в Оренбурге лидеры «Алаш» провели исторический Первый научный съезд. Научность форума подтверждается обнаруженными автором раритетными источниками. Повестка дня съезда, стенограммы выступлений и дискуссий, постановления дают основания ввести данный факт в историю государства с новых методологических позиций. В работе съезда принимали участие А.Букейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Н.Тюрякулов, Х.Досмухамедов. Были рассмотрены и приняты перспективные решения: по алфавиту, этнографии, терминологии, учебникам. Но самое главное – обсуждался вопрос о судьбах

зарубежных казахов. В русле предстоящей демаркации и делимитации государственных границ Казахстана и республик Средней Азии, обсуждение темы диаспоры в Монголии, Китае и России имело принципиальное значение. Отсутствие компетенций в статусе автономии расценивалось как ущемление права нации на самоопределение. Работа съезда имела большое значение для выработки программы деятельности «Алаш» на ближайший период, вплоть до обретения статуса союзного государства.

Ключевые слова: диаспора, Китай, Монголия, Россия, научный съезд, идентичность, полномочия, внешняя политика, парламентаризм, Байтурсынов, Букейханов, Дулатов.

Proclamation status of public education , the Kazakh ASSR in 1920 recorded a historic event , as sufficient details can be found in the writings of eminent jurists of our country : Zimanov S.Z., S.S. Sartayev et al [1] , however , found archival documents and materials reveal little- page autonomy. This is the organization of the republican scientific forums , two decades earlier, the formal establishment of a branch of the Union Academy of Sciences in Kazakhstan. The idea of convening and holding of the Congress leaders belonged to "Alash " patriots of the nation, and because information about this historic event was "closed" .

June 12-17, 1924 in Orenburg, a congress of Kazakh educators. Saturated five days (!), Delegates debated the most important questions of national identity.

Now, in the Independent Kazakhstan, still not given systematic assessment of the forum and its historical significance in the context of national identity. Material for investigation transcript , shelved as manuscripts , drafts of editorial material . [2] Sources compiled by several authors ; conducted brief summaries of speeches and debates . Apparently , these materials were prepared for publication in national newspapers . Languages of Records - Russian and Kazakh , literacy unknown authors / unfortunately not signed recording or illegible initials / can be attributed to a number of interested participants of the Congress , the number of executives KazKray .

By direct and comparative analysis of sources, we compared them with the content and style one-off documents shelved in the archives of the People's Commissariat , Kazobkom , etc. , on the basis of the dialectical method , objectivity and historicism. Handling a large number of documents stored warmth of the hands of: Ahmet Baitursynov, Smagul Sadvokasov, Nugman Zaliyev, Nazir Turiakulov, Khalel Dosmukhamedov, Aspandiyar Kenzhin, Samatov Mukhtar, Mukhtar Murzin, Eldes Omarov, Moldagul Zholdybaev, Mirzhakyp Dulatov has revealed evidence of active participation in the

formulation of national intelligence methodology and strategy edge scientific research.

Until now, the domestic and foreign bibliography, it has not met a detailed analysis of the motives of the Congress convening scientists and educators and to the proceedings. This is even more important because it was the last of this type and scale. The Congress were invited delegates from the Kazakh diaspora - of the areas adjacent to the Kazakh autonomy.

However, due to the regional committee guidance office was less than expected by the organizers . Nevertheless , it was one of the few Congresses , which raises a question of external relations with foreign Kazakhs. Urgency of the matter " warmed " ready process of national-territorial delimitation with the Central Asian republics . Officially, he is swept of 1925-1927 . , But knowledgeable members of Congress in a timely manner specifies the legal status of autonomy and authority . / In certain years , the leadership of the KazKray and later - Kazakh SSR, visited repeatedly at the reception of Stalin , discussing issues of disengagement and national self-determination / .

Understanding materials and records takers , we have seen the task of publishing the following. First, to familiarize the public with the very fact of the Congress and its research agenda. Second, to summarize the course of the congress , the agenda , the initiators , participants (representation) , guests position keynote speakers debate . Dimensions publishing limited , while biographers like to focus on the fact that the arrival of Moscow A. Bukeyhanov. / In a number of monographs and articles historians argue that in those years he was categorically " exit " , under secret arrest in Moscow , while the Congress in 1924 , he personally attended and even spoke . /

Next, you should pay attention to the fact of participation in the Congress of Kazakhs from Uzbekistan and other neighboring regions. They openly raised questions provide students with books in their native language. This fact also indicates

concern about the fate of the Diaspora, in the light of the impending disengagement.

Moreover, members of Congress have expressed real concern about the fate of the Kazakhs of Mongolia and China. The charges stemmed from the need to provide them with textbooks in Kazakh language. However, more well-versed in matters of jurisdiction autonomy on this replica replied M. Dulatov who officially represented the Society for the Study of Kazakhstan. Mirzhakyp urged delegates not to consider questions of foreign policy unit, since they are not subject to the competence of the Kazakh autonomy. / The fact of participation in the Congress Mirzhakyp Dulatov speaks volumes. At that time, former alashevtsy still could freely discuss, printed. It is significant that in his speech Dulatov proved himself as a competent manager. Emotional warned delegates of the limited competence of the Congress of People's Commissars, and thus he forestalled possible reproaches from the Kremlin.

It seems a new generation of historians will be able to, based on which we found materials from the Archive of the President of Kazakhstan, rare manuscripts, transcripts of the Congress in 1924, to fill the historiography of the history of Kazakhstan in other ways.

In the Russian-language historiography of this forum is hardly mentioned. It is important to eliminate this "white spot" and give him a well-deserved assessment, as a precursor of the Academy of Sciences of Kazakhstan. After all, not even having received mentions in historiography, the Congress had a real impact on the consciousness of the organizers and participants. Actually, the motivation for the organization and holding of the Congress leaders had a desire to "Alash" consolidate social features state-national identity (language, culture, territory, diaspora).

We could not get past the obvious fact: indirectly, sources fixed interest reformers of the alphabet in the congress (N. Tyuryakulov). At the Congress took place, as the development of his discussions with A. Baitursynov, defended the Arabic script, the presentation of the alphabet reform and open voting for both. With a difference of a few votes "won" option Nazir as more convenient. In any case, democracy is respected Congress when fundamental questions put to the vote.

It is also important to emphasize the research intensity of the Congress: it discussed the scientific

terminology in the Kazakh language, textbooks, etc. The keynote speaker was Haleb Dosmukhamedov known and systematic research in natural sciences and the humanities. Attended by leaders of the People's Commissariat, the Society for the Study Region, textbook authors and techniques.

Not coincidentally, it was decided by the delegates - to entrust to publish the proceedings of the Congress in the form of collections, for ease of use in future work. Unfortunately, that was a publication of data is not preserved.

Congress was not spontaneous event. On the preparatory work and the outcome of the Congress A. Baitursynov repeatedly reported on colleague Narcompros. As an experienced manager, he made a formal agreement and thus Congress had a legitimate status.

We can safely say that even if the agenda of the forum was distributed mainly on the issues of language and public education, its value is much wider. Discussed relations with foreign Kazakhs; based identification was taking a language belonging to the ethno-cultural community background. This forum was personable, reviewed current issues covered in the media (transcript preserved in Russian). Geography of delegates was diverse. He was one of a kind. More to come was not given the history, opportunities and chances.

Operation Congress deserves special attention: provided was very tight schedule. Judging by the public during the first day of the regulations, were saturated with all five days. With a break for lunch, the section worked from morning until late evening. The informal nature of this forum is different from originally, the delegates believed in implementation of its decisions in life.

Congress in 1924 has another forerunner model representation of the Diaspora, namely the World Association of Kazakhs (WAC). was first registered by the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan November 3, 1992 by the First President of Kazakhstan aims to liaise with foreign nationals on the cultural and spiritual development, education and business.

The idea of Congress belonged to Alash but formally came from the Scientific and Literary Council (hereinafter - SLC) of Academic Center at the People's Commissariat of Education of Kazakhstan.

Congress official motive was the need to take stock of the SLC. This Commissar of Education

Zaliev reported at the meeting in the regional committee, "April 30, 1924. [3]

Despite the fact that the forum had official status, information about it is negligible. Most of its delegates were victims of political repression.

Commissariat to the crackdown had the opportunity to influence the ideology, and this opportunity was used in a remarkable way. Manuscripts in the Kazakh language textbooks were published. Were forged Kazakh Diaspora in neighboring republics, Kazpredstavitelstvo in Moscow, where involving A. Bukeykhanov published magazine "Temir kazyk", translations and anthologies in the Kazakh language. [4]

Among the delegates to the congress were: from East Central Moscow publishing house - N.Tyuryakulov, A.Bukeykhanov; Kazakhs from Bukhara - Naurzbaev Mirza, from Turkestan - Ishangali Arabaev, Hallel Dosmukhamedov, from Kazobkom - Aspandiyar Kenzhin; Kazseksii of Trade Unions - Mukhtar Samatov, from Kazinstitut - Mukhtar Murzin, from the CRC Committee - Eldes Lobster, Nurtaza Irash (?) of the People's Commissariat - Ahmet Baitursynov, Nugman Zaliev, Moldagul Zholdybaev; Society for the Study of Kazakhstan - Dulatov. [5]

H. Dosmukhamedov report was an update of the collection ethno-historical materials and their subsequent publication. Ahmed Baitursynov talked about as a collection of folklore. [5;132]

In his speech N.Tyuryakulov proposals to connect to field studies and school teacher's aul. Presiding at the Congress Alikhan Bukeikhanov urged to follow the example of Europe. [5;132]

Commissariat of all sums intended for education should allocate a certain amount of money for this kind of work. [5;133]

That is, among other things, the congress adopted a decision on the target redistribution budget KASSR Commissariat of Education, which was important to encourage, putting a modern vocabulary, field studies "collectors" and the subsequent publication of books.

Heard the report of M. Murzin "Increasing the volume of textbooks and scientific publications."

Murzin said that "so far in Kazakhstan did not take sufficient measures to increase the books on literature, if issued, the individual books. Soon need to replenish, increase and put on a certain way. " [5; 134]

Kazangapov reported about Kazgosizdat's activities. [5; 135]

World-Zhakyp Dulatov made a report "education nations left out KazRespublika and Turkestan" by focusing on the question of Congress to issue additional books and textbooks in the Kazakh language.

Baitursynov suggested "ask the regional committee and the Commissariat: 1) send Kazakh teachers advisers to Kazakhs of Bukhara and Khiva", 2) "of the schools opened in KazRespublika and their pupils open scholarship."

That is, thus allow Kazakhs outside Kazakhstan teach their native language, and students-Kazakhs Bukhara and Khiva assign scholarships to attract the interest of the Diaspora to self-knowledge and to create a positive image of the undertaking.

In support M.Dulatov and A.Baitursynov made Narubaev and Dosmukhamedov. Attention to the Kazakh diaspora abroad at the congress was manifested exceptional. Identification on linguistic grounds, scientific approach to the Diaspora emphasizes the scientific character of the Congress and its strategic scale.

Delegates Arabajev and Turganbaev noticed that leaves out the Kazakhs in the neighboring regions of Russia. "In Astrakhan, Altai, Omsk and Tomsk regions Kazakhs are in a bad," dark "position. Why Kaznarkompros not send their delegates to educate them? " It was proposed methodological work in Mongolia and China. [5;137]

Dulatov explained the lack of authority of the Congress to work with non-CIS countries (Mongolia, China). [5; 138]

At the congress discussed the issue of rules of writing. Report on the spell did Eldes Omarov, so-reporter made Mukhtar Murzin. Message about the transition to the Latin alphabet was the most emotional and accompanied by voting: for option Turiakulov Nazir - 9, Ahmet Bajtursynov position - 8 votes. The final draft was adopted Turiakulov. [5; 118-130]

Resolution of Congress was made "On elementary school program." [5 113-117] In general, the decision of the Congress H.Dosmuhammedov offered to give to the press, to be published in book form. Arabaev pathetic noticed it - the first Kazakh Congress national level, which refers to the science. [5; 139]

From the height of modern science, the contribution of the organizers of the Congress in

1924 scientists in the preservation and strengthening of national identity, is immeasurable.

In the history of other peoples of Central Asia, while reaching autonomy, such forums have not been conducted.

Thus, in the intellectual history of Central Asia in the first third of the XX c. The First scientific congress Kazakh educators in 1924 occupies a special place. It can be considered a precursor of future nominally Kazakhstan Academy of Sciences.

Common platform of the Congress were: ethnicity (Kazakhs), secularism, tact, common sense, unique geography and regional representation, interest in resolving the fate of compatriots of the Diaspora.

The main thing that showed Congress Kazakhs felt unity in decision-making on the basis of representation. In shape, close to Congress of Deputies Councils activities - showed the influence era. In content, it differs little from the Council of Peers in England or the U.S. Congress.

Democracy work "steppe" forum attracts attention. He was a forerunner of modern forms of government - parliamentary, in particular, the choice of strategy of development of the nation.

The results of our study - an introduction to the scientific revolution of the historical sources held congress of the national elite, as the will of the

titular nation. One of the congress of the Central Asian ethnic groups are expanding source base Heritage Studies "Alash".

Congresses role in the mentality of the Kazakhs are huge: it's election khans, and military leader, took place through the representation of all zhuzes. Historically, biy court can be considered the forerunner of the Congress 1924.

Under the auspices of the congress scientific educators, in fact, held a republican forum delegates who took the responsibility for the system work in the field of education, ideology and mentality.

Lack of competence in the status of autonomy was regarded as a violation of the right of nations to self-determination. Congress work was of great importance to develop a program of activities "Alash" for the near future, until acquiring the status of the union state.

The main historical lesson congress: science, education and state-building must go hand in hand. Fate of the nation can be addressed collectively, through the delegation of its representatives responsible. Kazakhstan's foreign policy, the fate of the diaspora should be the privilege of the national government. So the Nationals made their way to union status. Apparently, they are most worried about the "leader" of Stalin's repression in 30s.

References

- 1 Zimanov S.Z., Dauletova S., M. Ismagulov. Kazakh branch of the People's Commissariat of Nationalities of the RSFSR. - Alma-Ata, 1975; Zimanov S.Z., Reytor I.K. Theoretical questions of Soviet nation-building. - Alma -Ata, 1987; Zimanov S.Z. Theory and practice of autonomy in the USSR. - Almaty: «Jeti zhargy», 1988.
- 2 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (hereinafter - AP , Almaty) . F. 139. - Op. 1. - AD 727. Materials for newspapers. In 1923-1924 . - LL. 96-112, 113-117, 118-130,131-139.
- 3 AP RK. - F. 139. - Op. 1. - AD 700. - Kazobkom . APO. Aigtpropkollegii protocols , in 1923-1924 . - L. 69.
- 4 AP RK. - F. 139. - Op. 1. - AD 716. - Kazobkom . APO . Correspondence , 1923-1924, . - L. 72.
- 5 AP RK. - F. 139. - Op. 1. - AD 727. - Materials for newspapers. In 1923-1924. - L. 96-112.

УДК 94:2(574)

А.М. Джунусбаева

Южно-Казахстанская государственная фармацевтическая академия,
Казахстан, г. Шымкент
e-mail: aigul68os@mail.ru

Государственная религиозная политика в годы Великой Отечественной войны в Казахстане

В данной статье рассматривается государственная религиозная политика в республике в годы Великой Отечественной войны. В данный период происходит кардинальное изменение политического курса в отношении религиозных организаций, что было вызвано внутренними и внешнеполитическими факторами. Большую роль сыграла также патриотическая деятельность религиозных организаций. Не ограничиваясь патриотическими призывами, духовенство и верующие различных вероисповеданий принимали непосредственное участие в оказании помощи фронту.

Происходит отход от жестких запретительных мер в отношении религии и верующих и налаживание более тесного диалога между государством и религиозными организациями. С начала войны власти пошли на первые шаги в этом направлении: расширилась издательская деятельность церкви, разрешались общецерковные сборы средств, снимались ограничения на внекультовую деятельность. Однако переломным стал сентябрь 1943г., когда в Кремле состоялась историческая встреча Сталина с видными патриархами Русской Православной Церкви. Улучшение государственно-религиозных отношений в конечном итоге привело к организационным изменениям в деятельности конфессий республики – мусульман, православных, протестантских общин. В 1943г. в Ташкенте создается Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана. В 1944-1945 годах происходит объединение евангелистских христиан и баптистов в единый союз, насчитывавший до 200 тыс. верующих.

Ключевые слова: религия, государственная политика, мусульманские, православные, протестантские общины, нормализация

А.М. Жүнісбаева

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстандағы мемлекеттік дін саясаты

Аталған мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарында республикадағы мемлекеттік дін саясаты қарастырылады. Қазіргі кезеңде діни ұйымдарға қатысты саяси көзқарастар түбегейлі өзгеріп келеді, бұл өзгерістерге ішкі және сыртқы саяси ықпалдардың әсер еткені даусыз. Сонымен қатар аталған жағдайларға байланысты діни ұйымдардың отаншылдық іс-әрекеттері де үлкен рөл атқарды. Дінбасылар және әртүрлі дінге сенушілер, отаншылдық ұрандармен ғана шектеліп қалмай, соғыс кезеңінде жеңіске жету жолында көмек қолдарын созып тікелей атсалысты.

Мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы тығыз қарым –қатынасты барынша реттеу, дінге және дінге сенушілерге қатысты қатаң тыйым салуға байланысты жағдайлар реттеліп келеді. Соғыс жылдарының басында билік басындағылар аталған бағыт бойынша алғашқы болып бірінші қадамға барды: шіркеулердегі басылым қызметтері кеңейтілді, жалпы шіркеулік қор жинауға рұқсат етілді, табынушылыққа қатысты тысқары шектеулер алынып тасталды. Бірақ та 1943 жылдың қыркүйек айында Кремльде Сталин мен Орыс Православ Шіркеуінің белгілі патриархтарының арасында болған тарихи кездесуден кейін, дінге сенушілер арасында екіталай кезең туды.

Мемлекеттік-діни қарым-қатынасты жақсартудың соңы республикадағы конфессиялық қызмет – мұсылман, православ, протестант қауымдастықтары арасындағы түбегейлі өзгерістерге алып келді. 1943 жылы Ташкент қаласында Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасы құрылады. 1944-1945 жылдары құрамында 200 мыңнан астам дінге сенушілердің басын қосқан евангелисті христиандар мен баптистердің біріккен одағын біріктіру жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: дін, мемлекеттік саясат, мұсылмандық, православтық, протестанттық қауымдастықтар, тұрақты ету (нормалау).

A.M. Dzhunusbayeva

State religious policy at Great War years in Kazakhstan

This article examines the state religious policy in the country during the Great War. During this period, there is a radical change in policy with regard to religious organizations which was caused by internal and external factors. The patriotic activities of religious organizations played a big role as well. Clergy and followers of different religions were directly involved in assisting the front no matter of their patriotic appeals.

There was a departure from the rigid injunctions against religion and followers as well as for a closer dialogue between the state and religious organizations. Since beginning of the war first steps were taken in this direction: church publishing expanded, church fundraising was permitted, restrictions on out-culture activities were removed. However, September of 1943 brought considerable changes when there was the Kremlin historical meeting between Stalin and prominent patriarchs of the Russian Orthodox Church.

The improvement of state-religious relations eventually led to organizational changes in the activity of the republic faiths - Muslim, orthodox, protestant societies. Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan was created in Tashkent in 1943. There was an association of evangelical Christians and baptists into a single union, numbering up to 200 thousand followers in 1944-1945.

Key words: religion, state policy, Muslim, orthodox, protestant societies, normalization.

В годы Великой Отечественной войны произошло резкое изменение официальной религиозной политики. Вызвано это было рядом факторов. В определенной степени сказался страх перед немецкой политикой на оккупированных территориях, когда гитлеровцы открывали ранее закрытые церкви, способствовали распространению религиозной литературы, активизации деятельности духовенства. В этом плане нормализация государственно-религиозных отношений была направлена на контрпропаганду немецких обращений, в которых зачастую делался упор на обещание восстановления свободы религии, на поощрение развития национальных религиозных течений.

Политика фашистского руководства основывалась на использовании такого фактора как многонациональный и поликонфессиональный состав СССР. Предполагалось, что объявление «религиозной свободы» на захваченной советской территории будет серьезным противовесом политики действующей тоталитарной власти, основанной на жестких репрессиях, ущемлении прав и свобод граждан, в том числе национальных и религиозных, а также активному проведению русификаторской линии во внутренней политике.

Все это, по мнению фашистского руководства, должно было способствовать обострению межнациональных противоречий, привести к восстанию мусульманского, буддистского, иудаистского, католического, лютеранского этнонациональных общностей против советской власти к развалу Советов. При этом особые надежды возлагались на мусульман, как наиболее многочисленное ущемленное население.

Делая ставку на мусульманские народы страны, гитлеровцы полагали, что во многом благодаря различию в религии и менталитете можно было разжечь чувство сепаратизма и привлечь их на свою сторону. В конечном итоге, они надеялись на то, что служители культа и верующие «ослепленные» ненавистью к коммунизму и советской власти, окажут содействие немецкой армии в выполнении ее «исторической миссии».

Таким образом, фашистское командование придавало важное значение использованию религиозного фактора при оккупации советских территорий. А.Гитлер стремился максимально использовать в идеологических целях религиозную проблематику.

«Потепление» государственно-религиозных отношений также было обусловлено и внешнеполитическими факторами: она связывалась с союзнической политикой СССР. Сталину нужен был второй фронт и на предстоящей встрече представителей Большой тройки на Тегеранской конференции 1943г., он надеялся добиться ее открытия. Англия и Франция открыто дали ему понять, чтобы настроить общественное мнение их стран в пользу Советского Союза и открыть второй фронт, необходимо продемонстрировать существование религиозной свободы в стране. Сталин осознавал, что в демократическом государстве многое зависит от симпатий и настроений общественного мнения. Вскоре эти настойчивые требования союзников были удовлетворены.

Однако гораздо более важную роль в изменении политического курса в отношении религии и церкви в стране сыграли внутренние факторы. В годы войны возникла необходимость объ-

единить все силы народа в борьбе с фашизмом, были созданы необходимые условия для нормального функционирования церкви. В период тяжелых испытаний стране необходимо было использовать все средства и силы для борьбы с фашизмом, в том числе и церковь. С ее помощью власти стремились активизировать патриотизм верующих и неверующих людей. Возникла объективная необходимость единения всех граждан, независимо от мировоззрения, в деле борьбы с фашизмом.

Существенную роль в улучшении государственно-церковных отношений, сыграла патриотическая позиция духовенства и верующих в годы военных испытаний. В первый же день фашистского нашествия предстоятель РПЦ (Русской Православной Церкви) патриарший блюститель митрополит Московский и Коломенский Сергей опубликовал воззвание ко всем православным христианам страны, в котором призвал их к исполнению священного долга перед Родиной.

Формально, такое обращение являлось нарушением советских законов, запрещавших церкви вмешиваться в общественную, а тем более в политическую жизнь страны. Однако, власти, по-видимому, сразу оценили пользу для дела обороны от такой позиции и таких призывов церкви. И Сергию не только не было внесено какого-либо порицания со стороны советских властей, но, наоборот, его многочисленные призывы тиражировались государственными типографиями и разбрасывались с самолетов по ту сторону фронта». (1, 3с.)

С патриотическими воззваниями в годы войны выступили и представители других религий. Так, в обращении Центрального духовного управления СССР ко всем советским мусульманам говорилось: «Центральное мусульманское духовное управление СССР призывает всех правоверных встать на защиту родной земли, молиться в мечети за победу Красной Армии и благословить своих сыновей, сражающихся за правое дело... Люби страну свою, потому что таков долг правоверного». (2, 188с.)

На съезде мусульман Средней Азии и Казахстана в 1943г., образовавшем САДУМ, также было принято обращение к верующим с призывом совместно со всеми народами Советского Союза вступить в бой за Родину.

Активно в этом направлении действовали и верующие-баптисты. В тяжелое военное время христиане евангельского и баптистского исповеданий, забыв о прежних разногласиях объединились и приняли совместное обращение к верующим с призывом активно участвовать в общенародном деле освобождения страны от нашествия захватчиков и приближения дня победы. В мае 1942г. было составлено и разослано письмо-воззвание ко всем верующим, подписанное представителями союзов баптистов и евангельских христиан.

Без сомнения, церковь и служители культа своей деятельностью способствовали развитию и укреплению патриотизма в тылу и на фронте. Призывы, обращения и проповеди духовенства способствовали достижению единой для всех советских людей цели - разгрому оккупантов.

Таким образом, патриотическая позиция религиозных организации опровергла сложившиеся стереотипы о религии как реакционной силе и представления о служителях культа как политическом противнике советского государства. Это способствовало восстановлению авторитета религиозных организации в обществе и в целом положительно повлияло на процесс улучшения отношений между государством и церковью.

Не ограничиваясь патриотическими призывами, духовенство и верующие различных вероисповеданий принимали непосредственное участие в оказании помощи фронту: в мечетях и храмах производился сбор денег, одежды, продуктов для нужд фронтовиков, реализовывались облигации государственного займа, продавались лотерейные билеты.

Практически все приходы, храмы и мечети Казахстана принимали участие в патриотической деятельности. Так, единственно действующая церковь в Северо-Казахстанской области с начала войны ежегодно вносила суммы в фонд обороны и на другие патриотические цели. В 1944г. на танковую колонну им. Дм. Донского было внесено 300тыс. рублей, в фонд обороны 60тыс. рублей. (3)

Активная патриотическая деятельность священнослужителей в годы войны и личный вклад в дело Победы не остались незамеченными правительством страны. Духовенство, «особо отличившееся своей патриотической деятельностью» за годы войны были награждены правительственными наградами: медаль «За до-

блестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945г.г.» получили протоиерей Синицин В., собравший и сдавший в г.Джамбуле государству лично на патриотические нужды более 250тыс. руб., протоиерей Серебряков, сдавший в джамбульский детский дом около 150тыс.руб. Такие же правительственные награды были вручены в г. Семипалатинске священнику Г.Симашеву, в Петропавловске протоиерею М.Никольскому.(4) Тем самым сталинское руководство признавало в лице священнослужителей позитивную деятельность церкви, что в дальнейшем повлияло на отход от жестких запретительных мер в отношении религии и верующих и способствовало налаживанию более тесного диалога между государством и религиозными организациями.

Уже с начала войны власти пошли на первые шаги в этом направлении: расширилась издательская деятельность церкви, разрешались общецерковные сборы средств, снимались ограничения на внекультовую деятельность, не чинились препятствия массовым богослужениям и церемониям, открывались, хотя и без юридического оформления молитвенные здания, признавались де-факто религиозные центры, которым разрешалось устанавливать связи с зарубежными церковными организациями и т.д

В годы войны была значительно ослаблена атеистическая работа, а кое-где и свернута. Расформирование в 1941г. Совет Воинствующих Безбожников, насчитывавшего 3млн. человек, было воспринято многими не как изменение форм антирелигиозной работы, а как сигнал к ее сворачиванию вообще.

Однако, смягчение государственного курса в отношении религии и верующих произошло позже. В начале 1943г. общая политическая обстановка в стране и положение на фронтах широкая патриотическая деятельность религиозных организаций, а также стремление сплотить все антифашистские силы, включая и религиозные организации предопределили шаги Сталина по дальнейшей нормализации государственно-религиозных отношений.

В ночь с 4 на 5 сентября 1943г. в Кремле состоялась историческая встреча Сталина с видными патриархами РПЦ – митрополитами Сергием, Алексием и Николаем. В начале беседы Сталин сказал, что ему известно о проводимой церковью патриотической деятельности, что советские люди (верующие и неверующие) в пись-

мах, поступающих в правительство с фронта и из тыла, одобряют позицию церкви и что он сам и правительство дают деятельности церкви положительную оценку. В ходе беседы Сталин неоднократно подчеркивал, что «церковь может рассчитывать на всестороннюю поддержку правительства во всех вопросах, связанных с ее организационным укреплением и развитием внутри СССР». После выступления Сталин предложил иерархам высказаться. (5, 15с.)

Митрополиты, прежде всего просили разрешения на проведение Архиерейского Собора для избрания патриарха и восстановление Синода при нем, прекратившего существование в 1935г. Среди главных нужд церкви митрополитами были названы: открытие богословских школ для восполнения кадров духовенства, открытие храмов, а также по крайней мере одного монастыря как резервуара черного духовенства и в конце концов епископата, издание ежемесячного журнала, организация свечных заводов и других производств, предоставление духовенству права быть избранным в состав исполнительных органов (церковных советов) религиозных обществ, предоставление им большей свободы в распоряжении своими денежными средствами, в том числе увеличение отчислений религиозным центрам.

В конце беседы всплыли и «неудобные вопросы»: о судьбе осужденных в разные годы иерархов и находившихся в тот момент в ссылке, лагерях, тюрьмах о снятии ограничений в прописке и выборе мест проживания для священнослужителей, уже отбывших определенные судом сроки заключения. Сталин обещал разобратся в каждом отдельном случае.

Данное событие послужило поворотным этапом в нормализации государственно-религиозных отношений. Наступил период практической реализации многих решений, принятых на этой встрече.

Таким образом, налаживание отношений с Русской Православной Церковью с 1943 года способствовало урегулированию государственно-религиозных отношений, развитию их в конструктивном направлении и в целом открывало дорогу для диалога с другими конфессиями. В 1943-1944 г. прошли съезды верующих мусульман в Баку, Ташкенте, Буйнакске, на которых были избраны духовные управления для регионов Европейской части СССР, Средней Азии и

Казахстана, Северного Кавказа. В 1943г. в Ташкенте создается Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана. Одновременно с образованием Духовных управлений в 1943г. было открыто в Бухаре духовное училище (медресе) «Мир-Араб» для подготовки учащихся к работе в мечетях Средней Азии и Казахстана в качестве имам-хатибов.

В 1944-1945 годах происходит объединение евангелистских христиан и баптистов в единый союз, насчитывавший до 200 тыс. верующих. Организуется вновь или возобновляет свою деятельность Всесоюзный центр церкви адвентистов седьмого дня, Архиепископия старообрядцев белокриничников, Католикосат Армянно-Григорианской церкви.

Новая государственная религиозная политика диктовала создание специальных органов, занимавшихся вопросами религии и религиозных организаций. Так, 14 сентября 1943г. Совнарком принял Постановление об образовании Совета по делам РПЦ. Две главные задачи возлагались на Совет: осуществлять связь между правительством и православной церковью по вопросам, требовавшим разрешения правительства; осуществлять контроль за соблюдением законодательства о культах. Возглавил Совет Карпов. К концу 1943г. был сформирован аппарат Совета, утверждены уполномоченные в большинстве союзных, автономных республик, краев и областей. Согласно Положению о Совете, его уполномоченные «наблюдали за правильным и своевременным проведением в жизнь постановлений правительства и других указаний, касающихся деятельности церкви»(6, 42с.).

Ежеквартально в своих отчетах уполномоченные давали сведения о количестве заявлений верующих, об открытии церквей, о результатах их рассмотрения местными властями, об отношении духовенства и верующих к новому курсу государства, о конфликтных ситуациях, возникавших на местах.

Аналогичные функции с Советом по делам РПЦ выполнял созданный 19 мая 1944г. Постановлением Совнаркома СССР Совет по делам религиозных культов. Он должен был осуществ-

лять связь между всеми религиозными организациями (кроме РПЦ), зарегистрированными в стране. Во главе Совета стоял Полянский. Согласно нововведениям вся работа по приему, учету и предварительному рассмотрению заявлений верующих возлагалась на уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совнаркоме СССР.

В годы войны Совет по делам религиозных культов одобрял и поддерживал патриотическую деятельность религиозных организаций и верующих. Он также участвовал в организации сбора средств, ценностей, продуктов питания и вещей не только солдатам, раненым, но и детям-сиротам, семьям, погибших воинов.

Следует отметить, что у местных органов власти сложилось отношение к религиозной политике как к чему-то второстепенному, не имеющему важное значение. Халатность, недисциплинированность, непонимание поставленных перед ними задач, нежелание работать – были свойственны многим уполномоченным. Как правило, своими обязанностями они занимались от случая к случаю, а большинство из них вообще не изучало религиозную ситуацию в области.

Наблюдались факты, когда на данную должность назначались недостаточно опытные и образованные работники, обязанности уполномоченных возлагались на помощников председателей облисполкомов или заведующих общих отделов, то есть на работников, работавших по совместительству. Часто происходила смена и перевод уполномоченных с одной должности на другую.

Вместе с тем организационное укрепление и создание религиозно-административных центров происходило в соответствии с политикой «централизации культов», проводимой председателем Совета по делам религиозных культов В.Полянским. Предполагалось, что именно таким образом власти будет гораздо легче управлять и контролировать деятельность религиозных организаций. В рамках такой политики в 1944-1946гг. были даны разрешения на проведение съездов мусульман.

Литература

1 Поспеловский Д. Сталин и церковь\ \ Континент.2000, №103,с.3.

2 Саидбаев Т.С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. - М.: Наука, 1978.-253с.

3 ЦГА РК Ф.1709 Оп.1 д.26 Л.3.

4 ЦГА РК Ф.1709 Оп.1 д.16 Л.58.

5 Правда о религии в России // Исторический архив, 1994, №2.-С.15-17

6 Одинцов М.И. Государство и церковь в России. XX век.- М.: Луч, 1994. - 171с.

References

1 Pospelovsky D. Stalin i cerkov .\Continent, 2000, № 103, s.3

2 Saidbaev T. S. Islam u obshество. Opyt istoriko-sotsiologicheskogo issledovania. –М.: Nauka 1978 -253s.

3 TsCGA RK F.1709 Op.1 d.26 L. 3

4 CGA RK F.1709 Op.16 d.7 L.58

5 Pravda o religii v Rosii \ Istorichsky arhiv. 1994. №2 S.15-17

6 Odintsov M. I. Gosudarstvo u tserkov in Russii. XX vek. –М.: Luch, -1994. -171s.

УДК 37.014 (574) : 374. 3 (574) «19»

А.Ж. Әзірбекова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Қазақстан тарихы, саясаттану және әлеуметтану» кафедрасының аға оқытушысы, тарих магистрі, Қазақстан, Қызылорда қ.
e-mail: azirbek.amanda@mail.ru

Қызылорда Қазақ Ағарту Институтының 1931-32 жылдардағы оқу-өндірістік жұмысы

XX ғасырдың 20-30 жылдар Қазақстан тарихындағы қайғылы кезеңдердің бірі болып саналады. Дәл осы күрделі кезеңде еліміздегі білім беру, ағарту және мәдени даму жұмыстары Халық Ағарту Комиссариатының құзырында болды. Комиссариат жұмысы Кеңестік мәдени саясатында басты орын алды. Республикадағы барлық мәдени және саяси-ағарту жұмысты анықтайтын және бағыттайтын орталық мекеме болып саналды. 1925 жылы еліміздің астанасы Қызылорда қаласына ауысқандықтан Қазақ халық ағарту институты осында көшірілді. Автор мұрағат мәліметтеріне сүйене отырып Қызылорда қазақ ағарту институтының 1931-1932 жылдардағы білім беру қызметі мен оқу-өндірістік жоспарына талдау жасаған. Мақалада 1931 жылы Алматы қаласында өткен өңірлік педагогикалық конференция нәтижесінде қабылданған қаулыға талдау жасалған. Әр өлкенің ерешелігіне байланысты жаңа пәндердің енгізілуі яғни Қызылорда өңірінде ауылшаруашылығы жақсы дамығандықтан қосымша мал шаруашылығы, ауыл шаруашылығы пәндері енгізілгендігі көрсетіледі. Сондай-ақ, ағарту институтының осы жылдары алдын-ала даярлық тобы, негізгі және мұғалімдер курсына қанша оқушы қабылданғандығы және енгізілген пәндердің сағат сандары мен семестрлер көрсеткішіне талдау жасалынған.

Оқу-өндірістік жоспарға жаңадан енгізілген пәндерді жүргізу үшін институтқа маман кадрлар шақыртылды. Алайда бұл уақытта республикамызда жоғары білікті мамандар тапшы еді. Дегенмен Қызылорда Қазақ Ағарту Институты сол тұста көптеген қазақ жастарын мамандар қатарына толықтырған бірден-бір мекеме болғандығын бүгінгі күні Қызылорда мемлекеттік облыстық мұрағат материалдары дәлелдеп отыр.

Түйін сөздер: Қазақ Ағарту Институты, мұрағат, оқу-өндірістік жоспар.

А.Ж. Азирбекова

Учебно-производственная работа Кызылординского института просвещения в 1931-32гг.

20-30-е годы XX века в истории Казахстана являются самыми тяжелыми. Комиссариат Народного Просвещения в эти годы курировал сферу образования, просвещения и культурного развития. А также Комиссариат имел важное значение в культурной политики Советов. Он курировал все культурные и политико-просветительские работы, также служил в качестве направляющего и определяющего центральным учреждением в Республике.

1925 годы Кызылода стала столицей нашей республики, институт народного просвещения перевели в столицу. В данной статье автор опираясь на материалы Кызылординского областного архива отметила педагогическую конференцию, которая состоялась в Алматы 1931 году. Учитывая местные просветительские навыки в Кызылорду внедрялись курсы по скотоводству и сельскохозяйственному земледелию. А также в статье анализируются основная деятельность института при наборе студентов на подготовительные, основные курсы учителей, также количество семестров, часов курса которые внедрялись в учебно-производственный план.

В институт приглашали специалистов для преподавания курсов, которые внедрялись в учебно-производственный план. В 20-30-е годы в республике высококвалифицированных специалистов было мало. По материалам Кызылординского Государственного областного архива, можно понять, что Институт Просвещения Кызылорды подготовили немало специалистов которые стали лидерами в области просвещения.

Ключевые слова: Казахский институт просвещения, архив, учебно-производственный план.

A.Z. Azirbekova

Educational-production activity of Kyzylorda Institute of Education in 1931-32 years.

In 20-30 years of XX century is the most severe in the history of Kazakhstan. In these years, People's Commissariat of Enlightenment supervised education, enlightenment and cultural development. Also, Commissioner used to great

importance in the cultural policy of the Soviets. It oversaw all of the cultural and political-enlightenment work also served as a guide and defining a central institution in the Republic.

In 1925 year Kyzylorda became the capital of our country and Institute of National enlightenment transferred to the capital. In this article the author relying on materials of Kyzylorda regional archive noted educational conference was conducted in Almaty in 1931. Considering the local enlightenment skills in Kyzylorda introduced courses cattle breeding and agricultural farming. Also in the article analyzed main activities of the Institute in recruiting students for the preparatory, basic courses for teachers, the number of semesters, course hours are introduced in the educational production plan.

Institute invited specialists of teaching courses that were introduced in the educational production plan. In the 20-30s in the country was not enough highly qualified specialists. On materials Kyzylorda State regional archives, you can see that the Institute of Education Kyzylorda prepared many experts who have become leaders in the field of enlightenment.

Key words: Kazakh Institute of enlightenment, archives, educational and production plan.

1920 жылдары Қазақстанда жаппай сауатсыздықты жою мен халық ағарту ісін дамыту мәдени өзгерістердің басты бағыты болды. XX ғасыр басында халық ағарту ісі қоғамның қосалқы жүйесі ретінде терең дағдарысқа ұшырады. Халықтың басым көпшілігі оқи да жаза да алмайтын еді, миллиондаған балалар мектепке бармады, оқу орындары мен педагогикалық кадрлардың аса тапшылығы байқалды.

Осы кезде Халық ағарту Комиссариаты 1920 жылдың қазан айында Кирревкомның Халық Ағарту Бөлімі негізінде 4-12 қазан аралығында І Бүкілқазақтық кеңестер съезінің шешімімен құрылуы заңды құбылысқа айналды [1; 286].

Комиссариат жұмысы Кеңестік мәдени саясатында басты орын алды. Осыған байланысты, Орталық Атқару комитеті республикадағы барлық жұмысшыларды және ағарту бөлімдерін құрылған комиссариат қарамағына жіберу үшін керекті қаулылар қабылдай бастады. Сонымен, Халық Ағарту комиссариаты республикадағы барлық мәдени және саяси-ағарту жұмысты анықтайтын және бағыттайтын орталық мемлекеттік мекемеге айналды.

Қазақстанда жоғары оқу орындары тек XX ғ. 20-жылдардың аяғы мен 30-жылдардың басында ғана ашыла бастады. Сондықтан, жергілікті ұлттық мамандар даярлауда Халық Ағарту комиссариатының үлесі зор болды. Құрылу кезінде комиссариат жергілікті халық ағарту бөлімдерінің жиылыстарын шақырумен, сауатсыздықты жоюмен, Сібір Халық Ағарту Бөлімі мен Түрікмен Халық Ағарту комиссариаты арасындағы қарым-қатынасты нығайту мәселелесімен айналысты. Осыған байланысты 1921 жылы 25 қаңтарда өткен І Жалпы қазақ ағарту конференциясында резолюция қабылдады [1; 296].

Резолюцияда республикадағы мәдени және саяси-ағарту жұмысының біріккен жоспарының қажет екендігі айтылды [2; 146]. Жоспарда тәрбие және білім беру мекемелерінің жүйесін қалыптастыру, халық арасында сауатсыздықты жою, мәдени күштерді есепке алу және жұмысқа тарту мәселелері қаралды.

Комиссариаттың басты мақсаты төмендегідей болған:

- Халық ағарту ісіндегі теоретикалық, жобалық және идеялық басшылық;
- Халық арасында барлық саяси-ағарту жұмысына басшылық;
- Балалар мен жасөспірімдер арасында әлеуметтік тәрбие ісіндегі басшылық;
- Әдеби-баспа ісіндегі басшылық.

Өлкенің мәдени өміріндегі елеулі оқиға – 1925 жылы Қызылорда қаласының республика астанасы болуына байланысты Орынбордағы Қазақ халық ағарту институтының ауысуы болды. Көшірілген Қазақ Халық Ағарту Институтының бастаған түрлі оқу орындарының оқушылары мен ұстаздары қаланың рухани өмірін жандандырды. Үлкен қиыншылықтармен, қаржы және кадр тапшылығына орай Қызылордада жастар мен ересектердің сауатын ашу курстары ашылды. Осы жылдары Қызылорда бүкіл республикаға халық ағарту ісін жолға қоюда үлгі болды. Институтта бірқатар көрнекті мамандар ұстаздық етті, мысалы 1928 жылы мұнда Сәкен Сейфуллин «Қазақ әдебиеті» курсынан лекция оқыған [3, 43 б].

Халық Ағарту Комиссары болған С. Садуақасов өзінің «ҚазАКСР-гі халық ағарту ісінің жағдайы мен міндеттері туралы» атты мақаласында:

- а) өнеркәсіпке, ауылшаруашылыққа және мемлекеттік аппаратқа кәсіби мамандар даярлау;

б) ұлттық мәдениеттің дамуына өз әсерін тигізетін ғылыми және мәдени кадрларды даярлау қажеттігін атап өткен [3; 44 б].

Қызылорда облыстық мұрағатындағы 1930-1931 жылдардағы мәліметтерге жүгінсек, біз Қызылорда Қазақ Ағарту Институтының оқу үдерісі туралы мәліметтерді көре аламыз.

1931-1932 оқу жылы Қызылорда Қазақ Ағарту Институтының он жылдығымен сәйкес келеді. Осы жылдар аралығында институт Қазақстан мектептеріне жоғары педагогикалық мамандар даярлаумен айналысты [4, 11 іс].

1931 жылы мамыр айында Алматы қаласында өңірлік педагогикалық конференция өтті. Онда ағарту институттарының оқу бағдарламалары, оқу-өндірістік жоспарлары және жаңа пәндерді енгізу мәселелері қарастырылды. Конференция барысында қабылданған қаулы негізінде, әр өлкенің ерекшелігіне байланысты педагогикалық жұмыстарында арнайы мамандықтарды енгізу қажеттігі сөз болды. Мысалы, Қызылорда халқының басым бөлігі мал шаруашылығымен айналысқандықтан және мал шаруашылығының орталығы ретінде Қызылорда Қазақ Ағарту институтында ауылшаруашылығы мен малшаруашылығы мамандығына қатысты оқу-өндірістік жоспарға арнайы пәндер енгізілді.

Сондай-ақ, Қазақ Ағарту Институттарында жүргізілетін пәндердің номенклатурасы жасалып, пәндердің семестрлік, жылдық оқу сағаты анықталды.

Осыған сәйкес, Халық Ағарту Кеңесінде көрсетілген шешімге байланысты, Қазақ Ағарту Институтының оқу-өндірістік жоспары дайындалды.

1930-31 жылдары Қызылорда Қазақ Ағарту институтының құрамы төмендегідей болды:

- Алдын-ала даярлық тобы -3
- Ағарту институтының негізгі курсы -2
- Мұғалімдер курсы – 2
- Жұмысшылар факультеті курсы-1

Жаңа семестрлер бойынша ағарту институты:

1. Негізгі топта- I, II, III, IV семестр;
2. Алдын-ала даярлық тобында-I, II, III семестр;

3. Мұғалімдер тобы- I, II, III, IV семестр бойынша білім берді [4, 11-іс].

1931 жылы тамыз айында Қызылорда Қазақ Ағарту Институтының алдын-ала даярлық тобына қабылдау жүрді. Ағарту Институтының негізгі және мұғалімдер тобының I семестрдегі, яғни қатысушылардың тамыздағы қабылдау көрсеткіші төмендегідей:

I семестр	II семестр	III семестр
Алдын-ала даярлық тобы	Алдын-ала даярлық тобы	Алдын-ала даярлық тобы
44-44	48	-
I семестр	II семестр	III семестр
Негізгі топ	Негізгі топ	Негізгі то п
39	-	37
I семестр	II семестр	III семестр

Мұрағат мәліметтеріне сүйенсек Қызылорда Қазақ Ағарту Институтына мал шаруашылығы, ауыл шаруашылығы, неміс, қазақ тілдері пәндерінен дәріс беретін арнайы мамандар шақыртылды. Арнайы келген педагог мамандар орта, жоғары мектеп педагогтарының талаптарына сай болды. Тек, бір қиыншылығы кәсіби біліктілігі жоғары мамандардың жетіспеуі еді [5, 14-іс]. Тарихтан белгілі Қазақстанда жоғары оқу орындар тек XX ғасырдың 20- жылдардың аяғы, 30-жылдардың басында ғана құрыла бастаған.

Ал енді, Қызылорда Қазақ Ағарту Институтының 1930-1931 жылдардағы нақты оқу-өндірістік жоспарына тоқталып өтсек. Оқу процесі төрт семестр және бес цикл бойынша жұмыс жасады. Атап айтсақ:

1. Қоғамдық-саяси цикл.
2. Жалпы білім беру циклі.
3. Педолого-педагогикалық цикл.
4. Арнайы цикл.
5. Тәжірбие.

Төмендегі кестеде әрбір циклге қарайтын пән атаулары және сағат сандары мен семестрлері көрсетілген[4, 11-іс]. Кестеде көрсетілген мәліметтер қазақ тіліне аударылмай сол күйінде жазылған.

III. Педолого-педагогикалық циклының құрамына-педология, педагогика және оқытудың комплектілеу әдісі пәндер енген.

IV. Арнайы цикл құрамына-жаратылыстану, химия, жер-геология және минералдар, жалпы және жеке малшаруашылығы, физика, математика пәндері енді.

V.Тәжірбие түрлері: педагогикалық, педологикалық, оқытудың комплектілеу әдісі, жеке әдіс, ауылшаруашылығы және индустрия, еңбек, жалпы-қоғамдық жұмыстар енді[4, 11-іс].

Ағарту Институтының оқу үдерісі жоғарыда аталып өткен бес цикл негізінде жұмыс жасады. Алдын-ала даярлық тобы, негізгі және мұғалімдер курсының оқу бағдарламалары бес циклге бекітілген пәндер негізінде білім берді.

Қазақ тілі мен әдебиеті және орыс тілі мен әдебиетінің бағдарламалары Алматы қаласында өткен өңірлік педагогикалық конференция мәліметтеріне негізделіп жасалынған. Қалған жұмыстар мысалы, пәндердің сағатын бекіту бағдарламасы, қатысушылардың дайындығы және кабинеттердің арнайы жабдықталуы сияқты мәселелерді шешуде Халық Ағарту

Комиссариатының тікелей тапсырмасы болмағандықтан жергілікті ағарту институттардың құзырында қалды[4, 11-іс].

Кызылорда Қазақ Ағарту Институтының әдістемелік жұмысына тоқталсақ, оқу үдерісінде лекцияға аз уақыт беріліп, көбіне білім алушылардың өзіндік жұмысына көңіл бөлінген. Алдын-ала даярлық тобы мен негізгі топтарда сабақ берудің негізгі түрі – бағдарламалық мәліметтерді жай әңгіме түрінде яғни пікір алмасу және ішінара білім алушылардың күшімен дайындалған жұмыстар яғни көрнекі құралдар, кітаптар, арнайы құрылғылар пайдаланылды [4, 11-іс].

Сондай-ақ, Ағарту Институты жанынан келесі жұмыстар атқарылды:

- Институт студенттеріне саяси үйірмелер мен курстар ұйымдастыру
- Әдеби және техникалық үйірмелер
- Еріктілерден құралған топтан қоғамдық жұмыстар ұйымдастыру
- Үнемі қабырға газеттерін шығару т.с.с.

Қорыта келе, қазақ жерінде мәдени-ғылыми орындарының қалыптасу кезеңін екіге бөлуге болады. Бірінші кезеңде, яғни репрессияға дейінгі кезеңде, қазақ жерінде осындай орындарының жоқ болғанынан, олардың жаппай салына бастауы. Бұл кезеңдегі ерекшелік, мәдени-ғылыми орындарының қалыптасуына қазақ зиялылары

I. Қоғамдық-саяси цикл

№	Наименование	Всего часов	I	II	III	IV
1	Ист.клас.борьбы	174	6/90	6/84	-	-
2	Экономгеография	146	4/60	4/56	2/30	-
3	Политэкономика	120	-	-	8/180	-
4	экономполитика	86	-	-	2/30	4/56
5	Метод.линг.негр.	58	2/30	-	-	2/28
	Итого:	584	12	10	12	6

II. Жалпы білім беру циклі

№	Наименование	Всего часов	I	II	III	IV
1	Казах.яз. и литература	189	4/60	3/42	3/45	3/42
2	Русский яз. и литература	335	8/220	5/70	5/75	5/701
3	Немец. Яз. и литература	146	4/60	2/28	2/30	2/28
4	математика	234	6/90	6/84	4/60	-
5	Осн.естестесвозн.	236	8/120	4/56	4/60	-
6	Агр.и орган основ. с-х	56	-	-	-	4/56
7	ИЗО	116	2/30	2/28	2/30	2/28
8	МУЗО	117	2/30	2/28	2/30	2/28
9	Военизация	117	11	2/28	2/30	2/28
	Итого:	1546	36	26	24	20

үлкен ықпал етті. Бұл халыққа оң әсерін тигізді. Екінші кезең, Кеңестік билік құрылымындағы бюрократиялық жүйенің қалыптасуымен, тоталитарлық-коммунистік жүйенің нығаюымен ерекшелінеді. Бұл кезеңде шешімдердің көбісі Жоғарғы Партия Органдарынан ұлттық мүддені, ерекшеліктерді ескерілместен қабылданып отырды. Сол кезеңдегі қазақ мәдениетін мен ғылымын қалыптастырған зиялы қауым өкілдерінің көбісі репрессияға ұшырады. Мәдени-ғылыми мекемелер Коммунистік идеологияны бұқара халық арасына енгізуші, таратушы басқармасына айнала бастады. Осы кезеңдегі жағдайды анық ашып бере алатын, ол – Халық Ағарту Комиссариатының құжаттары.

Демек, өткен ғасырдың 20-30 жылда-

ры Қызылорда Қазақ Ағарту Институтында ашылған жұмысшы факультеттері, алдынала даярлық тобы мен мұғалімдер курсы мыңдаған қазақ жастарын мамандар қатарына толықтырды. Әрине, тоталитарлық жүйенің зардабы институт жұмысына әсерін тигізбей қоймады. Зиялы қауым қызметі қатаң бақылауда болып үздіксіз қуғын-сүргін саясаты дәстүрге айналды. Ағарту Институты коммунистік идеологияны бұқара халық арасына енгізуші, таратушы органға айналғандықтан осы кезеңдегі жағдайды анық ашып бере алатын институт құжаттары екені даусыз. Сондықтан, бұл тақырыпта әлі де көптеген талдау мен сараптауды қажет ететін мәселелер бар. Болашақта бұл мәселе әлі де зерттелу қажет.

Әдебиеттер

1 Табылдиев Х. Қазақстанда сауатсыздықты жою: тарихи тәжірибе мен тағылым: Докт. дис. автореф. – Алматы. – 1997.

2 Таукебаева Ш. Становление государственных учреждений Казахстана по образованию, культуре и науке (1917-1936 гг.): Канд. дис. автореф. – Алматы. – 1999.

3 Абдразакова А.У. Оңтүстік Қазақстанда мамандар қалай даярланды // Қазақ тарихы ғылыми-әдістемелік журналы, 2006, №6; 43-45 б.

4 Қызылорда мемлекеттік облыстық мұрағаты. Қор-№4, Тізімдеме-№1, Іс-11;

5 Қызылорда мемлекеттік облыстық мұрағаты. Қор-№4, Тізімдеме-№1, Іс-14;

References

1 Tabildiev X. Kazakstanda sayatsizdiktı jow: tarixi tajiribe men tagilim. Dokt. diss. aftoreferati. – Almati.- 1997;

2 Taykebaeva Sh. Stanovlenie gosydarstvennix ucherejdenii Kazaxstana po obrazovaniw, kyltyre i nauki (1917-1936 j.j.):kand. diss. aftoreferati. – Almati.- 1999;

3 Abdrazakova A.Y. Ontystik Kazaxstana mamandar kalai dairlandi// Kasak tarixi gilimi-adistemelik jyrnal 2006, №6; 43-45 б.;

4 Kizilorda memlekettik oblastik myragati. Kor-№4, Tizimdeme-№1, Is-11;

5 Kizilorda memlekettik oblastik myragati. Kor-№4, Tizimdeme-№1, Is-14.

УДК 94 «19» (574.31): 23/28

¹З.Г. Сактаганова*, ²З.С.Тасбулатова¹Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова,
профессор, д.и.н., Казахстан, г. Караганда² Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова,
магистрант 2-курса исторического факультета, Казахстан, г. Караганда

*e-mail: zauresh63@mail.ru

Политика советского государства по отношению к конфессиям христианского толка на территории Казахстана в 1950-1980-е гг. (на примере Карагандинской области)

Религия и ее институты играют значительную роль в духовной и социально-политической жизни общества. При этом возможности реализации конфессиями своего потенциала в различных сферах во многом зависят от религиозного курса государства. В данной статье говорится об истории проникновения христианства на территорию Казахстана, политике Советского государства по отношению к конфессиям христианского толка. Хронологические рамки исследования охватывают период с начала 1950-х до конца 1980-х гг. Выбор нижней границы работы обусловлен корректировкой политики государства в области религии в сторону либерализации в условиях послевоенного времени и наступления «хрущевской оттепели». Верхняя – характеризуется коренными переменами во взаимоотношениях властных структур и религиозных институтов, произошедшими в русле общедемократических процессов в стране после 1985 года. Этот период имеет свои определенные «плюсы» и «минусы» для развития религий в республике.

Ключевые слова: Конфессия, религия, христианство, атеизм, политика, общество, католицизм, молитвенные дома, храм.

З.Г. Сақтаганова, З.С. Тасбулатова

1950-1980 жж. Қазақстан аумағындағы христиандық мәндегі конфессияға қатысты кеңес мемлекетінің саясаты (Қарағанды облысы бойынша)

Дін мен оның институттары қоғамның рухани әрі саяси-әлеуметтік өмірінде маңызды рөл атқарады. Дегенмен конфессияның өз потенциалының әр саладағы іске асу мүмкіндігі көбінесе мемлекеттің діни бағытына байланысты. Бұл мақалада Қазақстан аумағына христиандықтың ену тарихы, христиандық мәндегі конфессияларға қатысты Кеңес мемлекетінің саясаты айтылады. Зерттеудің хронологиялық аясы 1950 ж.ж. басынан 1980 ж.ж. аяғына дейінгі аралықты қамтыған. Жұмыстың төменгі шегінде соғыстан кейінгі уақыттағы және «хрущев жылымығының» тұсындағы діннің мемлекет саясатының либералдану жағына қарай түзетілуімен шартталуы алынған. Жоғарғысы 1985 жылдан кейінгі елдегі жалпы демократиялық үдерістер негізінде болған билік құрылымы мен діни институттардың ара-қатынасындағы түбегейлі өзгерістермен сипатталады. Республикадағы діндердің дамуына келгенде бұл кезеңнің өзіндік жақсы да, жаман да жақтары бар.

Түйін сөздер: Конфессия, дін, христиандық, атеизм, саясат, қоғам, католицизм, ғибадатхана, шіркеу.

Z.G. Saktaganova, Z.S. Tasbulatova

The policy of the soviet state in relation to the christian confessions on the territory of Kazakhstan in 1950-1980 (the example of Karaganda region)

The religion and its institutes play a considerable role in spiritual and sociopolitical life of a society. Thus possibilities of realisation by confessionstheir potential in various spheres of life in many respects depends on a religious course of the state. This article tells the history of the pervasion of Christianity on the territory of Kazakhstan , the policy of the Soviet state in relation to the Christian confessions. The chronological scope of the study covers the period from the early 1950s until the end of the 1980s . Choosing the lower limit of the work caused by the adjustment of state policy in

the field of religion towards liberalization in conditions of the postwar period and the onset of "The Khrushchev thaw". The upper - marked with fundamental changes in the relationship of power structures and religious institutions that have taken place in line with the general democratic processes in the country after 1985. This period has its own specific "pros" and "cons" for the development of religions in the country.

Key words: Confession, religion, Christianity, atheism, policy, society, Catholicism, houses of worship, the temple.

Христианство начало проникать на территорию Средней Азии из Сирии и Персии еще в 5-6 вв. Согласно историческим источникам, в Средней Азии и Казахстане особенно широко распространилось христианство несторианского толка. До сих пор, на древних тюркских надгробных памятниках, равно как и на казахском орнаменте, в основе лежит четырехконечный равносторонний крест. Значительное число тюрков приняло христианство при патриархе Тимофее (780-820).

Одновременно с несторианством в Среднюю Азию внедряются и яковиты – сирийские монофизиты, утверждавшие, что Иисус Христос обладает только божественным естеством, в то время как основное направление христианства признают богочеловеческую природу Христа, в котором божественное и человеческое существуют неслиянно и нераздельно.

После присоединения Казахстана к России на его территории появляются военные поселения, а вместе с ними начинается история православия в казахских степях. На юге первые военные притчи (маленькие церкви, молитвенные дома) появляются в 1866 г. в Туркестане и Шымкенте. В 1871 г. была образована Туркестанская епархия. В 1872 г. на кафедру созданной Верненской и Семиреченской епархии был назначен первый из казахстанских архиереев – архиепископ Софония (С.В. Сокольский), который управлял епархией по 1877 г. [1, с. 86].

Советская власть свою борьбу против православной церкви сопровождала уничтожением храмов, преследованием, расстрелом или заключением представителей духовенства.

В 30-х гг. XX в. Казахстан стал местом ссылки духовенства и мирян Русской православной церкви.

Определенные послабления в отношении религии начались в годы Великой Отечественной войны, когда Русская православная церковь поддерживала патриотический дух советского народа в борьбе с фашистскими захватчиками. В Казахстане стали вновь открывать храмы.

Восстановление православной жизни в нашей республике началось с 1945 г., когда была учреждена Алматинская и Казахстанская епархия, первым правящим архиереем которой был митрополит Николай (Могилевский), ныне причисленный к лику святых. В эти тяжелые военные и послевоенные годы Казахстан продолжал принимать ссыльных священников, многие из которых нашли приют у местных жителей, в том числе и мусульман. Так, отбывавшего ссылку в Актюбинской области, на глухой железнодорожной станции Челкар, священноисповедника Николая, в будущем ставшего митрополитом Алматинским и Казахстанским, спас от смерти простой мусульманин-татарин. Осенью 1942 г. он подобрал его, полуживого, лежащего без памяти на дороге, отвез в больницу, а затем приютил в своем доме. Также и митрополит Алматинский и Казахстанский Иосиф (Чернов), находясь с 1954 по 1956 гг. в ссылке в Кокшетау, был принят в многодетную мусульманскую казахскую семью, где жил как уважаемый член этой семьи. Однако полностью от атеистической политики государство не отказалось. Религиозная деятельность православной церкви жестко контролировалась властью [2].

В 1956 г. в Казахстане функционировало всего 55 приходов Русской православной церкви (РПЦ). Православные обращались в исполнительные органы о разрешении открытия церкви на территории их проживания. В фондах ГАКО имеется заявление Организационной двадцатки Больше-Михайловской общины православных (Адрес Караганда 8,1-я Западная д. № 18), адресованное Первому секретарю Карагандинского Обкома КП Каз.ССР тов. Яковлеву С.Я. Верующие писали следующее: «Глубокоуважаемый Сергей Яковлевич! Члены нашей общины в основном престарелые, родители шахтеров и рабочих, у многих из которых пострадали и погибли дети на войне, находятся теперь в большой тревоге и волнении из-за опасения, чтобы нас не лишили права совершать богослужения, тем более в самые важные моменты для православных – Великий пост и в приближающуюся Пас-

ху. Наша община безуспешно с 1948 г. добивается регистрации своей общины. Между тем, как магометанам разрешено в Караганде несколько мечетей, хотя они составляют не более 25% всего населения города, которое в основном православное русское, а православным не разрешают даже двух молитвенных домов на такой громадный город. Почему так? Наша община имеет несомненные преимущества на регистрацию. Наша община фактически существует с 1912 г., с момента открытия единственного в Караганде храма в Большой Михайловке, теперь занятого каким-то складом. Наша община обслуживает самый крупный район – Ленинский; наш молитвенный дом находится в 18 км. от зарегистрированного Кировского молитвенного дома. В нашу общину входят 16 отдельных населенных поселков, подавляющее большинство которых удалено еще на 5-20 км. От нашего молитвенного дома. Да разве возможно престарелым людям посещать Кировский молитвенный дом на такие расстояния? Уполномоченный по религиозному культу при Совете Министров КазССР тов. Вахменин требует от нас письменного подтверждения от местной власти, что она не возражает против совершения нами богослужений в молитвенном доме и регистрации общины. Но мы знаем, что уполномоченный Облисполкома тов. Хлебов без согласования с Вами не решится дать требуемое нами письменное подтверждение. Почему мы вынуждены обратиться к Вам от имени всей массы престарелых верующих общины с убедительной просьбой не отказать срочно дать тов. Хлебову указания в отношении вышеизложенного в положительном смысле, чем избавите нас от необходимости беспокоить по данному вопросу тов. Понаморенко и Вышестоящих. Надеемся, что Вы не откажете в нашей просьбе» [3, С. 42-43]. Этой же организацией было написано ходатайство на имя Яковлева С.Я.: «Советский Союз славится на весь мир проведением в жизнь своего народа всех свобод, в том числе свободы совести и религиоз-культы, на основе Великой Сталинской конституции.

ПРИТЕСНЕНИЙ В ЭТОМ СМЫСЛЕ У НАС НЕТ И БЫТЬ НЕ МОЖЕТ.

Поэтому считаем простым недоразумением вне нашей воли или какой-нибудь неувязкой с нашей стороны то тяжелое положение православных верующих Ленинского района г.Караганды, которые в течение пятилетки /с 1948 г./ не мо-

гут добиться разрешения открытия своего молитвенного дома и никак не могут оформить, зарегистрировать двадцатку Б-Михайловской религиозной общины Ленинского района гор. Караганды.

Дело об этом с ходатайством об «организационной двадцатке» со списком верующих учредителей религиозной общины по установленной форме лежит в Карагандинском Облисполкоме, возможно в группе отказных ходатайств.

Между тем верующие, коих объединяет наша религиозная община, в основной массе – престарелые, немощные и больные родители шахтеров и рабочих других предприятий, многие из которых потеряли на фронте отечественной войны своих сыновей и братьев, ждут утешения и внимания Советской власти через открытие храма или молитвенного дома, чтобы иметь возможность открыто и всенародно провозглашать «вечную память» погибшим близким людям, молитвенно желать «многие лета» – живым и, наконец, удовлетворять свои религиозные потребности. Но нам не разрешают этого. Народ видит все это и думает, что мы лишены свободы религиозного исповедания, а все верующие волнуются и негодуют на нас представителей организационной двадцатки а то, что мы не сумели до сих пор оформить, зарегистрировать свою двадцатку и получить разрешение на совершение церковных служб в своем молитвенном деле.

Ст. 124 Великой Сталинской конституции со всей определенностью гласит: «Свобода отправления религиозных культов признается за всеми гражданами.». Эта статья основного закона, как и все другие статьи, не допускают никакого уклонения или кривотолка и подлежит точному выполнению в пределах фактической возможности. В данном случае в действительной обстановке этого дела нет никаких фактических препятствий или каких-либо законных оснований к лишению огромного числа верующих гор. Караганды – свободы совести, свободы религиозного исповедования.

Во-первых, Больше-Михайловская религиозная община объединяет верующих всего Ленинского района с населением 160 000 человек. В других местах на такое количество жителей функционирует не менее 3-х больших храмов, - у нас ни одного. Лишать прав столь огромное число неповинных людей, возбуждать их недо-

вольство без всякой государственной необходимости является делом нецелесообразным, а нарушение при этом Советской конституции – совершенно недопустимым.

Во-вторых, Ленинский район имел специальный храм, закрытый еще в 1928 г., после чего церковные службы непрерывно и невозбранно производили сначала по домам (по приглашению), а потом в молитвенном арендованном доме с 1946 г. по 1951 г., когда его закрыли по неведомым причинам, со ссылкой на наличие молитвенного дома за 18 км в Кировском районе города Караганды. Теперь в Ленинском районе нет ни храма, ни молитвенного дома, хотя число верующих с ростом населения увеличилось вдвое с момента регистрации и открытия Кировского молитвенного дома. Лишение этих прав удовлетворения своих религиозных нужд становится невыносимым в настоящий момент, когда приближается наш великий праздник Пасхи.

В-третьих, молитвенный дом в Кировском районе, имеющем вдвое большее население, не вмещает и малой доли своих верующих, в особенности в большие праздники, и совершенно недоступен для верующих Ленинского района, объединяемых нашей религиозной общиной. Духовенство Кировского молитвенного дома официально отказалось перед правлением Епархии от обслуживания верующих нашего района и не возражает против открытия нашего молитвенного дома. Не может в самом деле один молитвенный дом (не храм), обслуживать всю Караганду, насчитывающую теперь свыше полмиллиона душ. На такое число населения надо не менее 5-ти храмов. Надо еще учесть и расстояние в 18 км. Которое отделяет наш молитвенный дом от Кировского и с этой стороны он недоступен для нас в зимнюю стужу, в летнюю жару, ветреную погоду, в особенности для престарелых верующих шахтеров. Все это доказывает, что открытие нашего молитвенного дома и регистрация нашей религиозной общины является настоятельной необходимостью. Отказ в этом нельзя ничем оправдать.

В-четвертых – наша православная религиозная община не требует ничего от государства и от местной власти. Не добивается даже обязательной передачи ей бывшего здания церкви, т.к. оно занято общественно-государственными учреждениями, которые мы, как граждане страны Советов, поддерживаем не за страх, но за со-

весть. Мы имеем (в аренде) свой молитвенный дом, бездействующий с 1951 г., храним все культовое оборудование и обстановку и в дальнейшем берем на себя ремонт, охрану и оплату этого строения, а при необходимости будем просить государственно-строительные органы о расширении молитвенного дома или о построении нового здания за свой счет.

В-пятых – наша религиозная община фактически все время живет и действует явочным порядком. Список организационной двадчатки, составленный по известной форме, давно представлен в район, а также в Карагандинский Облисполком. Церковные службы производили в разных частных домах по приглашению верующих. Это продолжалось с весны 1951 г. и до настоящего времени и никаких недоразумений и возражений со стороны местной власти за все это время не было. Однако, наша двадчатка до сих пор не зарегистрировала и наша община не получала легального существования. Кому нужно такое нелепое положение? Где разумное основание держать нас и далее в таком ложном положении? Где же свобода совести и религиозного исповедования?

Религиозная свобода оправдала себя в мировом масштабе и не заслуживает притеснения в краевом масштабе.

К сему члены двадчатки (подпись)

С подлинным верно. 29.03.1954 г.» [4, С. 44-46].

Как видим, архивные документы по одной только области доказывают мнения исследователей о том, что в исследуемый период, особенно в 1950-1960 – е годы власти держали под постоянным контролем деятельность существующих православных обществ и чинили препятствия для создания новых.

История католицизма в Казахстане продолжилась в XVIII – второй половине XIX вв., когда здесь появились польские ссыльные, военнослужащие и спецпереселенцы. В конце XIX в. в Кустанае существовал католический храм, филиал Омского прихода. В начале XX в. священники Костанайского прихода служили также в Акмолинском и Семипалатинском регионах, где существовали общины польских и немецких переселенцев-католиков. В 1917 г. в ведении Костанайского прихода насчитывалось 6 тысяч католиков и 8 молитвенных домов. В Петропавловске существовала церковь Пресвятого

Сердца Иисуса (это единственный католический храм в Казахстане, сохранившийся с дореволюционных времен), существовали общины в поселках Келлеровка и Стеселовка. В 1930-1950-е гг., в связи с депортацией немцев, поляков, литовцев, украинцев на территорию Казахстана, увеличилось количество католических поселений. Во второй половине 50-х гг. XX в. несколько освобожденных из лагерей католических священников начали нелегальную деятельность. Так, украинский греко-католический священник Алексей Зарицкий (1926-1963 гг.), несмотря на требования советских властей, отказался перейти в православие и был арестован и оправлен в советские лагеря в Казахстан в 1948 г. После своего освобождения организовывал тайные богослужения. В Казахстане в то время также служили многие другие священники, такие как Тадеуш Федорович, Бронислав Джепецкий, Александр Штауб, Томас Гумпенбер, Александр Бень, Владислав Буковинский, Греко-католический епископ Александр Хира, монахиня Гертруда Детцель и др. [1, С.110-111].

Официальные разрешения на строительство храмов католики смогли получить только в конце 70-х гг. XX в. В 1978 г. в Караганде был построен храм Святого Иосифа, в 1979 г. было зарегистрировано религиозное объединение в Целинограде (ныне г. Астана). И только после обретения Казахстаном независимости, подлинное возрождение католической общины стало возможным.

В 1989 г. в республике насчитывалось около 500 тысяч католиков. После падения советской империи католики Казахстана пытаются всеми силами возродить Церковь, которую коммунисты пытались превратить в прах.

Протестантизм в нашей стране имеет достаточно длительную историю. После присоединения к России, на территории Казахстана появились первые военные поселения, среди жителей которых было немало лютеран, особенно из числа немцев. Затем появились и гражданские лица – чиновники, ремесленники, крестьяне. Усилился процесс переселения из европейской части России в Казахстан в 80-е гг. XIX в. Тогда появились первые немногочисленные общины протестантов, в основном лютеран, баптистов и меннонитов. Столыпинская реформа начала XX в. привела к новому потоку переселенцев, что

еще более разнообразило конфессиональный состав населения.

Массовый приток последователей протестантизма связан со сталинскими репрессиями и насильственной депортацией в Казахстан представителей многих народов в 30-40-е гг. XX в. Среди переселенцев было, например, более 360 тысяч немцев Поволжья. Уже после ослабления политики в отношении неугодных народов и конфессий – с середины 1950-х гг. – в республике образуются общины лютеранской церкви, евангельских христиан-баптистов, адвентистов, меннонитов. Долгое время они действовали преимущественно нелегально. Первая община лютеранской церкви была зарегистрирована в Акмолинске (ныне г. Астана) в 1955 г.

«Среди протестантских направлений в Казахстане одно из самых известных – баптизм. Название связано с греческим словом «baptizo» – погружать в воду, крестить. Баптизм оформился около 1609 года в Голландии. Первые баптистские общины появились в Англии в 1611-1612 гг., в Северной Америке в 1639 г., в России и Казахстане – около ста лет назад. В 1905 г. был создан Всемирный Союз баптистов. Баптисты не признают святых, икон. Крещение и хлебопреломление понимаются не как таинство, а как обряды. В 1944 г. руководство баптистских общин заключило союз с евангельскими христианами. Позднее к этому союзу присоединились часть пятидесятников и часть братских меннонитов. Так возникло движение евангельских христиан-баптистов (ЕХБ).

Община ЕХБ находилась не в лучшем положении, как и другие конфессии на территории страны. В архиве Карагандинской области имеются документы, подтверждающие негативное отношение власти к баптистам. Так, например, в своем информационном отчете за 4 квартал 1952 г. Уполномоченный по делам религиозных культов по Карагандинской области С.Адилов пишет следующее: «...В своем информационном отчете во втором квартале 1952 года я сообщил Вам, что группа верующих евангельских и лютеранских вер Шахтинского горрайона обратилась ко мне о разрешении открытия молитвенного дома. Мною в их просьбе отказано устно, по мотивам отсутствия специального помещения под молитвенное здание. Одновременно группы верующих мною предупреждены не собираться вне молитвенного дома, для удовлетворения рели-

гиозных потребностей своих единоверцев». [3, С. 6-9]. Также под жестким контролем была деятельность общины, ее национальный состав и численность. В докладной записке от 25 апреля 1953 г., адресованной тов. Джумашеву, старший инспектор Ш. Галихайдаров сообщает: «Данная община является предметом нашего внимательного изучения в течение последних лет и можно полагать, что служители культа данной общины и их вышестоящее духовенство это чувствует. К такому заключению мы приходим потому, что за последние годы, особенно с начала 1952 года вышестоящее духовенство этого культа заметно стало проявлять беспокойство о судьбе общины. Старший просвитель по Казахстану Тихонов И. стал часто выезжать в эту общину, он уже сделал туда 2 въезда и в текущем году. В июле месяце 1952 г. туда приехал из Москвы представитель ВСЕХБ старший пресвитер Капустинский М.С.

Кроме того, Капустинским и Тихоновым проведен также ряд других мероприятий, на-

правленных на укрепление дисциплины в общине и на то, чтобы деятельность общины особенно не бросалась в глаза. В частности число проповедников в общине сокращено с 12 на 6 человек, обновлен 1 член исполнительного органа, установлен более строгий отбор вновь принимаемых через водное крещение, так что в 1952 г. 17 человек из подготовившихся к принятию водного крещения были оставлены на дальнейшее испытание» [3, С. 122 – 135].

Таким образом, в период 1950-1980 гг. XX в. Религиозные общины на территории СССР проходят один из сложнейших этапов своей истории. Это время было борьбой за право существования в стране воинствующего атеизма. Государство шло на уступки, лишь в том случае когда видело в этом для себя прямую выгоду. Руководству общин приходилось, как никогда быть тонкими политиками для достижения собственных целей.

References

- 1 Бокеева А.К., Смагулов Е.М., Куликов В.Ю., Статных П.А. Религиозные объединения города Караганды: Учебное пособие. – Караганда: Издательство КарГУ, 2007. – 182 с.
- 2 Христианство в Казахстане// www.mckr.kz/ru/religions-in-kz/christianity
- 3 Государственный архив Карагандинской области, Фонд 1364, opis' 1a, delo 25, svyazka 4.
- 4 Государственный архив Карагандинской области, Фонд 1364, opis' 1a, delo 24, svyazka 4.

Литература

- 1 Бокеева А.К., Смагулов Е.М., Куликов В.Ю., Статных П.А. Религиозные объединения города Караганды: Учебное пособие. – Караганда: Издательство КарГУ, 2007. – 182 с.
- 2 Христианство в Казахстане// www.mckr.kz/ru/religions-in-kz/christianity
- 3 Государственный архив Карагандинской области, Фонд 1364, opis' 1a, delo 25, svyazka 4.
- 4 Государственный архив Карагандинской области, Фонд 1364, opis' 1a, delo 24, svyazka 4.

94(574)''19'': 94(47). 084.2

М.Ж. Ташенев

Казахский государственный университет имени аль-Фараби,
д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана, Казахстан, г. Алматы
e-mail: tashenevm@mail.ru

Демографическая ситуация РК и ее перспективы (на примере 2013 г.)

В предлагаемой статье на основе обширного фактического материала показана сложившаяся демографическая ситуация в одном из крупных экономических регионов бывшего СССР, а позже - независимого Казахстана. Приводимые данные статистики как нельзя лучше характеризуют изменения численности населения республики за указанный выше период времени. Следует отметить, что на количественный рост коренного населения рассматриваемого региона отрицательно повлиял голодомор в 1920-1930-е годы и Великая Отечественная война 1941-1945 гг., а восстановление титульной нации произошло только в 1960-е годы. В рассматриваемый отрезок времени демографическая ситуация изменилась в лучшую сторону: произошел численный рост населения как всего Казахстана в целом, так и казахского этноса, в частности. В настоящее время проводимая демографическая политика руководства РК способствует тому, что в 2013 г. количество жителей республики составило свыше 17 млн. человек. В статье на основе статистических данных рассмотрены рождаемость и естественный прирост населения, миграция жителей РК в пределах страны, СНГ и т.д.

Ключевые слова: Республика Казахстан, статистика, демография, рождаемость, естественный прирост, миграция.

М.Ж. Ташенев

ҚР демографиялық ахуалы және оның болашақтылығы (2013 ж. мысалында)

Ұсынылған мақалада, кең ауқымды фактілік материалдар негізінде бұрынғы КСРО-ның ірі экономикалық аймақтарының бірі болған, қазіргі тәуелсіз Қазақстандағы қалыптасқан демографиялық ахуал қарастырылған. Келтірілген статистикалық мәліметтер көрсетілген мерзім аралығындағы тұрғындар санындағы өзгерісті өте жақсы сипаттайды. Тұрғылықты халықтың санының өсуіне 1920-1930 жылдардағы ашаршылық пен 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы кері әсер еткенін және ұлттың қалпына келуі тек 1960 жылдарға келетінін айта кеткен жөн. Қарастырып отырған мерзім аралығында аймақтағы демографиялық жағдай біршама жақсарған: Қазақстан халқының жалпы саны ғана емес, қазақ этносының да сан жағынан өскенін байқауға болады. Бүгінгі таңдағы ҚР басшылығы жүргізіп отырған демографиялық саясат 2013 жылы республика тұрғындары санының 17 млн. адамнан асуына ықпал етіп отыр. Мақалада, сонымен бірге статистикалық мәліметтер негізінде тұрғындардың табиғи өсуі мен туу барысы, ҚР тұрғындарының ел іші, ТМД және т.б. аумақтағы миграция мәселесі де талданған.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, статистика, демография, туу, табиғи өсім, миграция.

M.Zh. Tashenev

Demographic situation in Kazakhstan and its perspectives (on data of 2013)

This article, based on an extensive factual material, shows the current demographic situation in one of the major economic regions of the former USSR, and later - independent Kazakhstan. Cited statistics characterize the changes in population of the Republic for the above mentioned period. It should be noted that the quantitative growth of the indigenous population of the region adversely affected by the Famine in the 1920-1930 -ies and the World War II. So the restoration of the titular nation occurred only in the 1960s. During the reporting period of time the demographic situation has changed for the better: there was a numerical increase of the population in all Kazakhstan as well as the Kazakh ethnic group in particular. Currently demographic policy held by the leadership of the RK promotes that in 2013 the number of inhabitants of the republic amounted to over 17 million people. On the basis of statistical data there have been examined fertility and natural population growth, migration within Kazakhstan and the CIS countries etc.

Key words: the Republic of Kazakhstan, statistics, demography, fertility, natural increase, migration

Экономический рост Казахстана был возможен только благодаря труженикам республики. Этот рост способствует повышению заработной платы работников Казахстана и улучшению их благосостояния, что в свою очередь стимулирует выбор семейных пар в пользу рождения одного, двух или трех детей. В целом это позитивно отражается на демографической ситуации в стране.

Так, например, на 1 марта 2013 г в РК проживало 16 млн. 953 тыс. человек. Из них 54,8% городских и 45,2% сельских жителей. По данным статистики, за первый квартал 2013 г. численность населения республики увеличилась на 42 тыс. человек или на 0,2%. Если сравнить показатели с 1 марта 2012 г., то мы увидим, что население Казахстана выросло на 236 тыс. человек, или на 1,4%. Приводимые данные свидетельствуют о том, что население РК постепенно увеличивается в количественном росте жителей.

Улучшилась за 2 первых месяца 2013 г. и демографическая ситуация в регионах, когда естественный прирост населения страны составил 41,4 тыс. человек, тогда как в 2012 г. он равнялся только 40,3 тыс. человек.

В стране за рассматриваемый период было зарегистрировано 66,4 тыс. рождений детей, а это больше на 0,8%, чем за аналогичный период 2012 г.

В то же время следует обратить внимание на тот факт, что число умерших составило 25 тыс. человек, а это на 2,3% меньше, чем за аналогичный период 2012 г.

Надо отметить, что за январь-март 2013 г. в РК сложилось положительное сальдо миграции. Так, например, число переехавших в Казахстан составило 3209 человек, а уехавших – 2650 человек. Нетрудно заметить, что эта разница составила 559 человек, или 21,1%. Эти миграционные процессы происходят, в основном, со странами СНГ.

За рассматриваемый отрезок времени уменьшилось число мигрантов и передвигающихся внутри республики на 21,1% или 46,9 тыс. человек. Основной миграционный поток приходится на Астану, Алматы, Алматинскую, Мангистаускую, Атыраускую и Павлодарскую области¹.

Таким образом, демографические и миграционные процессы, происходящие в Республике Казахстан, имели положительные аспекты. Так, в стране увеличилась рождаемость, уменьши-

лись миграции населения внутри Казахстана, положительное сальдо мигрирующих было получено между РК и странами СНГ.

В последующий период времен произошли изменения в численности населения Казахстана. 1 июня 2013 г. количество жителей Республики составило 17010564, т.е. превысило 17 млн. человек. За пять месяцев 2013 г. число казахстанцев увеличилось на 100,8 тыс. или на 0,6% в сравнении с 1 июня 2012 г. Их стало больше на 234 тыс. жителей или на 1,4%. Надо обратить внимание на тот факт, что естественный прирост населения РК за январь-май 2013г. составил 99,2 тыс. человек. За тот же период времени было зарегистрировано 159,3 тыс. новорожденных, что составило на 0,3% больше соответственного периода 2012 г., а общий коэффициент рождаемости составил 22,6 рождений на 1000 человек, что является хорошим показателем.

Следует обратить внимание и на такой факт, когда за январь-май 2013г. число умерших составило 60,1 тыс., что на 2,8% меньше, чем аналогичный показатель 2012 г. В то же время общий коэффициент смертности на 1000 человек составил 8,5.

За рассматриваемый период времени в республике было зарегистрировано 56,7 тыс. браков. По сравнению с 2012 г. было увеличение на 2,3%, но в то же время число разводов увеличилось и составило 20,6 тыс. и их количество выросло на 7,3%, что дает повод для размышления.

В республике за пять месяцев 2013г. сложилось положительное сальдо миграции. Так, количество приехавших в Казахстан превысило число уехавших на 1600 человек, или на 21,8%. Как и прежде, это были выходцы из стран СНГ. В то же время, из стран Содружества количество прибывших и выбывших из них составило соответственно 82,8% и 93,4%, а численность мигрантов внутри РК уменьшилась на 22,2% и составила 106,1 тыс. человек. Все это еще раз подчеркивает положительные процессы, происходящие в Казахстане.

Необходимо обратить внимание на межрегиональные перемещения жителей республики, где положительное сальдо наблюдалось в шести регионах страны: городах Астане (4179 человек), Алматы (2137 человек), Алматинской (2348 человек), Мангистауской (787 человек), Атырауской (265 человек), Павлодарской (176 человек) областях².

Приведенные выше цифры статистики – яркое свидетельство о заботе руководства страны по решению демографической политики и т.д.

За весь прошедший период 2013 г. число жителей РК увеличилось на 255,4 тыс. человек, или на 1,5%. На 1 января 2014 г. численность населения республики составила 17 млн. 165,2 тыс. человек. В то же время, естественный прирост населения в 2013 г. составил 255,8 тыс. человек. За этот же год число родившихся детей составило 393,4 тыс., что на 3,8% больше, чем в 2012 г. В этом же году органами РАГС было зарегистрировано 168,4 тыс. браков, что больше, чем в 2012 г. на 2,2%. Однако число разводов увеличилось на 6,2%.

В 2013г. по сравнению с 2012 г. сократилось число мигрантов, переезжающих внутри РК на 2089 человек (0,6%) и составило 337652 человека. По межрегиональным перемещениям наблюдалась следующая картина: положительное сальдо миграции населения было в 5 регионах – Астане (16464 человека), Алматы (15754 человека), Алматинской (1266 человек), Мангистауской (932 человека), Павлодарской (157 человек) областях³.

Подводя некоторые итоги за 2013 г., следует обратить внимание на то, что республике проводится большая работа по созданию условий для решения демографической политики, улучшению социальных условий для жителей страны, что, в свою очередь, увеличивает число жителей РК.

Следует отметить, что согласно прогнозам демографов население Армении, России, Мол-

довы и Украины к 2050 году значительно сократится. Так, например, количество россиян к 2050 г. сократится на 20 млн. и составит 120 млн. Население Украины уменьшится на треть и составит 33 млн. человек, в такой же пропорции снизится число граждан Молдовы. Исключением, по мнению экспертов, является лишь Казахстан, где проживает свыше 17 млн. человек, а в 2050 г. эта цифра увеличится еще на 4 млн. Казахстан, по данным ООН, к середине столетия перешагнет отметку в 21 млн. человек. Однако, как считает председатель Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте РК Г.Абдыкаликова к 2050 г. численность населения Казахстана составит 24 мл. человек, т.к. об этом свидетельствует опыт недавнего прошлого. Численность населения страны за прошедшие 5 лет выросла на 2,2 млн. человек, составив 17,2 млн. Всё достигнутое – результат государственной пропаганды семейных ценностей, повышение качества жизни и здравоохранения⁴.

Таким образом, за 2013г. в Республике Казахстан произошли большие демографические изменения. Прежде всего, следует отметить, что численность жителей страны перевалило за 17 млн. человек, а это является хорошим заделом на ближайшую перспективу, когда население республики может достигнуть определенного максимума, так как для этого есть все основания: сокращение безработицы, создание новых постоянных рабочих мест, стабильная зарплата, улучшение жилищных условий, хорошее медицинское обслуживание и т.д.

Литература

- 1 Аманова Р. Отмечен прирост населения. - Казахстанская правда. 18 апреля 2013. С.3.
- 2 Беков А. Нас -17 миллионов! - Казахстанская правда. 12 июля 2013. С.7.
- 3 Федорова П. Казахстанцев стало больше. - Казахстанская правда. 19 февраля 2013. С.5.
- 4 Оболенский С. Европейский цугцванг. - Казахстанская правда. 20 июля 2013. С.5.

References

- 1 Amanova R. Otmechen prirost naseleniya. - Kazahstanskaya pravda. April 18, 2013. P.3.
- 2 Bekov A. Nas -17 millionov! - Kazahstanskaya pravda. July 12, 2013. P.7.
- 3 Fedorova P. Kazahstantsev stalo bolshe. - Kazahstanskaya pravda. February 19, 2013. P.5.
- 4 Obolenskiy S. Evropeyskiy tsugtsvang. - Kazahstanskaya pravda. July 20, 2013. P.5.

ӘӨЖ 574

¹С.И. Айкозов*, ²Б.Қ. Бектемисов¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
«Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті., т.ғ.к., Қазақстан, Шымкент қ.²АӘИУ, магистрант, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: seydulla_74@mail.ru

**Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикасының
нарықтық қатынаста даму тарихын зерттеудің әдістемесі**

Мақала Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ғылыми-техникалық қамтамасыздандыруда қазіргі кезеңдегі экономикалық теітіктерінің басым бағыттарына ғылыми тұжырымдар жасай отырып орта кәсіптік білім мен аграрлық-индустриялық әртараптандырудың маңыздылығы мен агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың өзара қатынастарын қарастыруға негізделген.

Автор бірқатар дереккөздерді, оның ішінде зерттеулер, мерзімді баспасөз материалдары, электрондық ресурстарды пайдаланып, әртараптандырудың басты негізі болып табылатын агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға бұрын-соңды болмаған көмек көрсетілуімен қатар, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында елдің ғылыми технологиялық дамуының 2020 жылға дейінгі салааралық жоспарының экономикалық тетіктеріне ғылыми тұжырымдама жасалынған.

Аграрлық ғылым мен білімнің шынайы байланысын қалыптастыру үшін Аграрлық ҒЗИ және ЖОО басшылары меншік түріне қарамастан, мемлекеттік міндет – жоғары білікті мамандарды даярлау мен ғылыми қызметті дамыту жолында жұмыс жасау керектігін нақты мәліметтермен дектеген.

Түйін сөздер: аграрлық-индустриялық әртараптандыру, агроөнеркәсіптік кешен, азық-түлік қауіпсіздігін, Аграрлық ғылым.

С.И. Айкозов, Б.Қ. Бектемисов

**Методология исследования истории социально-экономического развития
Республики Казахстан рыночном отношении**

В данной статье рассматривается методика исследования истории и повышения уровня развития социально-экономического развития государства. Причина ясна, изобвление от влияния тоталитарной системы на основе независимой методологии восстановить истинную сущность исторического развития.

Автор используя ряд источников – исследований, материалов периодической печати, электронных ресурсов, анализируя обоснованы теоретико-методологические основы изучения рыночных отношений при выводе сельского хозяйства из планового состояния, осуществлен анализ механизмов ведения хозяйства в условиях рынка в проекции на теорию и мировой опыт.

Определены направления структурного совершенствования общественных предприятий и предприятий местного управления в южном и юго-восточном регионах республики в процессе реализации аграрной реформы, критически рассмотрены система местного и регионального самоуправления в контексте развития сельского хозяйства с позиций их соответствия народным интересам, дан анализ законодательной документации и приведены доказательства необходимости их постоянного совершенствования с целью отражения различий между понятиями местного государственного управления и местного хозяйственного управления в контексте социальных направлений аграрной политики государства.

В результате исследования получен научный анализ общих черт аграрных реформ с общим процессом обеспечения социальных потребностей населения со стороны государства.

Ключевые слова: аграрно-индустриальная модернизация, агропромышленный комплекс, аграрная наука.

S.I. Aikozov, B.K. Bektemisov

Research Methodology history of socio-economic development of Kazakhstan market relations

Main trends of scientific – technical supplement of agricultural industrial complex in the Republic of Kazakhstan.

Annotation. In the given article history of increasing of the level of social – economic development of the state is

observed. The reason is in getting rid of the influence of totalitarian system on the basis of independent methodology and presenting the real essence of historical development.

The author used a number of sources – researches, materials of periodical press, electronic resources, and theoretical – methodological basis of studying market relations in agriculture are analyzed, the analysis of mechanisms of holding farming in market conditions referring to theory and world experience is made.

Directions of structural perfection of social enterprises and enterprises of local management in the Southern and Southern – Eastern regions of the republic in the process of realization of agrarian reform are defined, the system of local and regional self-management in the context of development of agriculture from the position of their accordance with people's interests is critically considered, legislative documentation is analyzed and proofs of the necessity of their constant improvement for the purpose of showing the difference between the concept of local state management and local farming management in the context of social trends of agrarian policy of the government are given.

In the result of the research the scientific analysis of common characteristics of agrarian reforms with the total process of supplement of social needs of the population on the side of the government is received.

Key words: cursus modernization agro, agricultura, rusticarum scientia.

«Болашағына сеніммен қарайтын халық, тарихына терең бойлайды» – деген даналық сөзі бүгінгі тәуелсіздік пен еркіндіктің нышаны іспеттес «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеология тарих ғылымы үшін арнайы айтылған секілді. Төл тарихымыздың күңгірт беттерін ашып, еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының жаңа, аршынды сапалық сатыға көтерілуіне қазақ елінің өткен кезеңін зерттеу, зерделеу бүгінгі күннің талабы. Себебі, тоталитарлық жүйенің идеологиялық ықпалынан арылуымен бірге тәуелсіздік идеологиясының әдістемелік негізінде тарихи дамудың ақиқат болмысын қалпына келтіру бағытында түбірлі жұмыстар атқарылды.

Отандық тарих ғылымының өзектілігі-кеңестік тоталитарлық жүйенің идеологиялық ықпалынан арылуымен бірге тәуелсіздік идеологиясының әдістемелік негізінде тарихи дамудың ақиқат болмысын қалпына келтіру бағытында түбірлі жұмыстар атқарылуда. Соның бірі – мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық реформалаудағы мемлекеттік саясат. Қазіргі қоғамның даму кезеңіндегі негізгі әрі өзекті мәселелердің бірі осы салада нарық қатынасын қалыптастыру, халықты отандық азық-түлік, өнеркәсіпті шикізат өнімдерімен жеткілікті түрде қамтамасыз ету, өндірістің тиімділігін арттыру, бәсекелікке төтеп беретін өнім өндіру және әлемдегі экономикасы бәсекеге барынша қабілетті дамыған 30 елдің қатарына кіру стратегиясын іске асыру болып отыр. Сол үшін индустриалды-инновациялық үдеріс бірінші кезекте ауыл шаруашылығында шаруашылықты жүргізу механизмін қалыптастыру және дамытуда аса қажетті қозғаушы экономикалық күштің негізіне айналууда.

Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: "Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты" атты Қазақстан халқына арналған 2008 жылғы жолдауында, Қазақстан 2008 жылды жаңа экономикалық жетістіктерімен, жанарған саяси құрылымымен қарсы алды – деп атап көрсетті [1].

Мемлекеттің халық шаруашылығының барлық салаларының ішінде ауыл шаруашылығында біразға созылған экономикалық дағдарыстан шығуы бірте-бірте өз нәтижесін беріп келеді. Дегенмен, өндірістің негізгі саласының бірі, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Әйтседе, шикізат мәселесін шешетін халық шаруашылығындағы өнім өндіру мен оның өсімі әлі де болса төмен деңгейде. Өндірістерде қалыптасқан жағдайларды сараптай және талдай келе аграрлық сектордағы шешілмей жатқан мәселелерді зерттеу, ауыл шаруашылық пен өндірістің экономикалық негізіне әсер ететін іс-шараларды (тиімділігін көтеретін, бәсекелікке лайықты өнім өндіру т.б.) жүзеге асыру нарық жағдайындағы өзекті мәселелердің атаулысы болып отыр.

Міне, осындай жағдайда «Қазақстан-2030» Стратегиясы ауыл шаруашылығын көлемді өзгерістерге жетелейді. Стратегияны жүзеге асыру мақсатында саланы дамытудың 2000-2002 жылдарға арналған бағдарламасы мен қазіргі кезде Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 10-шілдедегі №1149 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының ауыл аумақтарын дамытудың 2003-2010 мемлекеттік бағдарламасы, 2004 жылғы 19-наурыздағы Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында көзделген Қазақстан Республикасының 2003-2015 жж. индустриалды-

инновациялық даму стратегиясы. Сондай-ақ, Елбасының қолдауымен 2003-2005 жылдардың «Ауыл жылы» деп жариялануы, «Астық туралы», «Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы», егіншіліктегі «Тұқым шаруашылығы туралы» заңдар өмірге келуі ауыл тұрғындарын әлеуметтік қолдауға бағытталған ауқымды іс-шаралар болып табылады.

Қоғамның даму жағдайы, өндірістердегі күрделі өзгерістер, шаруашылықты жүргізудің барлық деңгейінде басқару мен экономикалық ынталандырудың барынша тиімді жолдары мен әдістерін іздестіру мен қолдануды талап етуде. Сайып келгенде, ауыл шаруашылығында шаруашылықты жүргізудің механизмін нарық қатынасына бейімдеу, ұдайы өндіріс көрсеткіштерінің, атап айтқанда, өндірістің тиімділігі, өнімнің сапалы түрде көлемінің өсуі, еңбек өнімділігінің көрсеткіштері, өндіріс, айыр-бас, тұтыну, үлестіру жүйелерін қалыптастыру қазіргі алғышарттардың бірі болуда.

Сонымен бүтіндей алғанда мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру агроөнеркәсіптік кешеннің жағдайын жақсартып қана қоймай, дамытудың 2006-2010 жылдарға бағытталған тұжырымдамасының негізінде 2006-2008 жылдары бірінші кезекті шаралары жүзеге асырылды.

Сондықтан, Қазақстан Республикасы үшін аграрлық сектор республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуының деңгейін айқындаушы күштердің бірі болып отыр.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында өз алдына ұлттық мемлекет қалыптасып, шаруашылық жүргізудің әкімшілік әдіспен аралас нарықтық экономика қағидаларына ауысу үрдісі байқалды. Әрине, бұл жылдардың қиыншылығы мен ауыртпалығы аз болған жоқ. Әсіресе, өтпелі кезеңде орын алған қиындықтар зардабы ауыл шаруашылығына, бүкіл аграрлық секторға қолайсыз болды. Аграрлық дағдарыстың табиғаты, негізгі себептері мен одан шығу жолдары ғылыми және көпшілік әдебиетте аз жазылған жоқ. Осы өзекті, көкейтесті мәселе Республика Президентінің еңбектерінде, түрлі Заң және атқарушы органдардың күнделікті іс-тәжірибелерінің күн тәртібінен түспегені белгілі. Бірақ ел экономикасының маңызды және өмірлік қажет саласының әлеуметтік мәселелерін, әкімшілік басқару жүйесінен нарықтық жүйеге көшуге байланысты аграрлық саланың тұрақты және тиімді даму бағыттарын анықтайтын

теориялық және практикалық мәселелерді одан әрі зерттеп-зерделеу керектігі ешбір күмән тудырмайды.

Социалистік қоғамнан шыққан өзге елдердегі сияқты, Қазақстан Республикасында өткізіліп жатқан аграрлық реформалардың басты мазмұны басқару әкімшілік-әміршілдік тәсілге негізделген бір экономикалық жүйеден нарық қатынастарына негізделген екінші экономикалық жүйеге көшу. Оның негізінде экономикалық жүйенің іргетасының өзі-мемлекеттің меншікке монопольды құқығынан бас тартып, оның басым бөлігін жеке және заңды тұлғаларға беруді ойластырған меншік қатынасы жатыр.

Нарықтың өзгеру нәтижесінде аграрлық саланың шаруашылық тетігі терең өзгерістерге ұшырайды. Ауыл шаруашылығындағы нарықтық қатынастың барлық субъектілерінің экономикалық мүдделерінің рөлі артады. Осыған байланысты, ауыл шаруашылығын реформалауда шаруашылық жүргізудің басымырақ нысаны болып табылатын, өндірісті тиімді жүргізуді қамтамасыз ете алатын және табыстарды әлеуметтік әділеттілікпен бөле алатын ауылшаруашылық бірлестіктерінің маңызды рөліне тиесілі.

Осындай қарапайым бірлестіктердің бірі, – кооперация. Кооперация заңды нәтиже және қоғамдық еңбек бөлінісінің қажетті сатысы ретінде, нарықтық қатынастың дамуынан туындаған шаруашылық тәртіп ретінде өзінің дамуының тарихи кезеңінде экономикалық дамыған елдердің бәрінің шаруашылық өмірінде үлкен маңызға ие бола бастады. Кооперацияның бір ғасырдан астам уақыттан бергі тәжірибесі оның нарықтық экономиканың заңдары мен қағидаларына сүйене отырып тауарлы ауылшаруашылық өндірісін қалыптастырудағы ерекше маңызын ашып берді.

Әлемдік тәжірибеде ауыл шаруашылығы дамуының үш жолы бар: жеке фермерлік, ірі кәсіпорындар және кооперация жолымен шаруа қожалықтары мен ауыл шаруашылығы тауарын өндірумен айналысатын жеке кәсіпкерлердің бірлескен шаруашылық қызметін жүргізуі. Осы үш жолдың біздің елімізде алдыңғы екеуі жақсы жолға қойылғанымен, көлемі жағынан шағын, айналымдық қаржысы тапшы, жағдайы ортадан төменгі дәрежедегі шаруаларды кооперациялау жолы мемлекет тарапынан қолдау көрмей келеді.

Ұзақ жылдар бойы елімізде аграрлық саладағы кооперацияның теориясы мен тәжірибесінің дәстүрлі ғылыми-зерттеу ісін жүргізудің мүмкіндігі болмады. Бұрынғы КСРО-ның ғылымы мен тәжірибесінде кооперация десе колхоздар алға тартылды және оған Казпотребсоюз (Қазақстан тұтынушылар одағы –А.С) жүйесі қосылды, өйткені тек осылар ғана ауылшаруашылық бірлестіктерінің ең жоғары, жетілдірілген түрлері деп есептелді. Бұл толық дәлелденбеген қағида және адасулар оның қайта өрлеуі мен дамуы жолында кедергі болды. Дегенмен, аграрлық реформалаудағы шаруашылық жүргізудің жаңа жағдайында кооперация агроөнеркәсіп кешеніндегі өзара бірігу үрдісімен бірге қалыптасып келе жатқан нарықтық экономикаға сайма-сай екені анық. Аграрлық саладағы ауылшаруашылық бірлестіктерінің бірі – кооператив. Кооперативтік қатынастар ауыл шаруашылығы өндірісін тұрақтандыруда, азық-түлік тауарларын көбейтуде, тұрғындардың түрлі талаптарын барынша қанағаттандыруда бастапқы рөл атқаратын болады. Аталған ауылшаруашылық бірлестіктері менсеріктестіктерінің ерекшеліктері ауыл шаруашылығын реформалаудағы шаруашылықты дамытудың тарихи маңызы мен ондағы жүргізілген зерттеулердің өзектілігін нақтылайды.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы ауыл шаруашылығындағы аграрлық сектордағы нарықтық қатынастардың қалыптасуы мен реформалау барысына қатысты зерттеулер сипаты, мазмұны жағынан өте күрделі болды. Тақырыптың тарихнамасының күрделі сипат алуының бірнеше себептері бар.

Біріншіден, тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдары ауылшаруашылығындағы қайта құрудың бағдарламалық мақсаты, әлеуметтік-саяси негізі, ұйымдық-құқықтық заңнамалары және жергілікті басшылықтар мен өзін-өзі басқару мекемелері өзіндік ерекшеліктерге ие тарихи құбылыс болатын. Сондықтан да ол аймақтық оқшаулауға көнбейтін республикалық тұрғыдан сабақтастырып қарау қажеттігі туындады. Міне, осы күрделі сипат жүргізілген зерттеу жұмыстарының барынша әралуандылығына негіз болды.

Екінші себеп – қоғамдық-саяси көзқарастар жүйесінің өзгермелілігінен туындайды. Қазіргі кезеңдегі жағдайда, жоспарлы шаруашылықтан нарықтық қатынастар қалыптасып жатқан

аграрлық секторда, бірқатар объективті және субъективті қиыншылықтар болуына қарамай, ауыл шаруашылығында реформа жүргізуде салалық саясатын жетілдірудің икемді тәсілдерін қолдану жөніндегі тарихшы ғалымдардың, А.Б. Тұрсынбаев, Г.Ф. Дахшлейгер, К. Нұрпейіс, Б.А. Төлепбаев, М.Т. Кенжебаев, Ж. Жумабеков, М.Ж. Ташенев, Ә.Н. Құдайбергенов, Г. Халидуллин, Р. Исатаев, Ж.Б. Әбілқожин, И.Ш. Шамшатов, С.А. Байгілен, С. Жолдасов, И.А. Берденова, К. Рыспаев, Қ.Қ. Байсарина, С.И. Иманбердинаның ғылыми зерттеу жұмыстары бар. Сондай-ақ, ауыл село еңбеккерлерінің өндіріс саласындағы еңбектерін зерттеумен қатар, олардың әлеуметтік, мәдени саласын зерттеген Х. Абжанов, М.Х. Асылбеков, М.Б. Тәтімев, экономика ғылымы саласындағы Л.Е. Әбділдина, И.Ю. Бенке, К.Ж. Жарекешев, Б.З. Зиябеков, Х.Е. Ертазин, Ж.О. Ихданов, С.М. Касымов, М.Д. Тінәсіл, және де бірқатар авторлар өз жұмыстарында көрсетуде.

Алайда зерттеулердің кооперация проблемасы әлемдік ғылым үшін жаңалық емес. Оны зерттегендер қатарында Р.Оуэн, Ш.Фурье, Ф. Райффейзен, Ф. Лассаль, Н.Г. Чернышевский, К. Маркстар болды. Ал ресейде ауыл шаруашылығы кооперациясы мәселесімен Н.П. Макаров, П.П. Маслов, А.А. Николаев, С.Н. Прокопович, М.И. Туган-Барановский, А.В. Чаянов, А.Н. Челинцев, А.И. Чупров, К.А. Пажитнов, Н.Д. Кондратьевтер жете шұғылданды.

Кеңестік кезеңнің аяғы-нарық экономикасына көшу мерзімінде ауыл шаруашылығын әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан зерттеуде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев, мемлекет қайраткері Д.А. Қонаевтің, Б.М. Тұрсынбаев, С.А. Терешенко, Ж. Кәрібжанов, сөйлеген сөздері мен ой толғау еңбектері және естеліктері назар аудртады.

Демек, әр кезеңнің, әр ағымның тақырыпқа қатысты зерттеулерінің деректік, әдістемелік негізі әртүрлі болғандықтан олардың арасында бір-біріне қарама-қарсы бағалар да кездеседі. Бұндай жағдайда мәселені кешенді түрде қарастырып, тарихи тұрғыда салыстыра бағалау қажеттігі туындайды.

Осылайша зерттеудің теориялық және әдістемелік негіздемесі, зерттеу барысында талдау және жинақтау, индукция мен дедукция,

тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық таным, модельдеу мен типтендіру, статистикалық өңдеу, қисындылық сияқты жалпы ғылыми, философиялық, әлеуметтану, экономикалық салыстырмалау және негізінен тарихи зерттеу тәсілдері қолдануды қажет етті. Әдістемелік мәселелердің дұрыс қойылуы ғылымда оқиғалар мен құбылыстарды шынтуайттылық тұрғыдан терең зерттеуге жол ашады. Маркстік-лениндік әдістеменің ескіруіне байланысты бұл мәселе өзекті бола түседі. Әрине, маркстік-лениндік әдістемеден бас тартып, жаңа әдістемені қалыптастыру оңай міндет емес. Осыған орай әдістемелік мәселелердің кешегісі мен бүгінгісі жайында өз пікірімізді білдіріп, оның өзекті тұтастарына тоқталуды мақсат еттік. Әдістеменің анықтамасын беруде ресейлік тарихшы ғалымдардың пікірлеріне де сүйеніп қарастырдық. Оның себебі әдістемелік зерттеулерде олар біршама белсенділік танытып, дәйекті ғылыми көзқарастар білдірді. Мәселен, В.В. Журавлев былай дейді: «...тарихи зерттеу әдістемесі – бұл тарихи білімді дүниеге келтіру және олардың қағидаларын реттеу. Әдістеме бұл тұста ғалымның қарамағындағы малай немесе құлдық құруды талап ететін патша емес. Яғни әдістемені «не істесем де өзім білемін» деген қағиданы ұстанып, оны біржақты дәріптеуге немесе елеусіз қалдыруға болмайды. Нағыз тарихшы ең алдымен өмір бойы әдістемелік жағынан жетіледі. Ол ғылымда жинақталған әдістемелік қазынамен бірге өседі, ал соңғысы ғылымның күш қайратының арқасында молаяды [2, 140-146 – бб.]. Ғылымда әдістемені «тарихи танымның теориясы ретінде айқындайтын интерпретация да кездеседі [3, 7-б.]. Методо-

логия – белгілі бір мәселені зерттеудің ғылыми әдістемелері. Тарихи ғылымдағы зерттеу тәсілдері мен жолдары, яғни нақтырақ айтсақ әдістеме математикадағыдай дайын формула емес, ол өзін теориялық жетілдіруді және үздіксіз ізденістер арқылы қалыптастыруды талап етеді. Әдістемелік негіз шынтуайттылық, тарихи қағидаларды басшылыққа алып, шынайы деректерге сүйеніп, салыстырмалы зерттеу жүргізу барысында зерттеушінің ой-пікір түйіндеуі нәтижесінде қалыптасады. Қағидалар дегеніміз – ғылымның негізгі, жетекші ұғымдары. Олар тарихтың шынтуайттылық заңдарын оқып-үйренуден туындайды, соның нәтижесі ретінде саналады және осы мағынада заңдылықтар іспеттес болады [4, 64-65- бб.]. Әйтседе олардың арасында айырмашылық бар: заңдылықтар шынтуайттылық түрде зерттеушіден тыс әрекет етеді, ал қағидалар – логикалық категория, олар табиғатта емес, адамдардың санасында өмір сүреді. Оның үстіне аграрлық тарихты зерттеу өткен күннің тарихи-саяси және әлеуметтік-экономикалық дәйектерінен ой қорытқанда барынша шынайы болуды, саяси-идеологиялық феномендердің көп қырлы және қарама-қайшылықты жағдайын ескеруді талап ететін болғандықтан әлеуметтанулық тәсілдерді қолдана отырып, аграрлық реформаның қалыптасуы мен жүзеге асуын зерттеуде аграрлық сектордың көп қырлылығы, олардың өзара байланысы мен экономикалық тәуелділігі сияқты ерекшеліктері ескеріліп, пайдаланылған деректердің түпнұсқалылығы мен нақтылығы тек терең талданып, сыни ой елегінен өткеннен соң ғана дұрыс нәтиже көрсететіндігін ескеру қағидасы қажет.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Ақиқат. – 2003. – № 5. – 4- б.
- 2 Журавлев В.В. Методология исторической науки. Вчера. Сегодня. Завтра // Кентавр. – 1995. – №6. – 146 с.
- 3 Иванов В.В. Методология исторической науки. – М.: Высшая школа, 1985. – 168 б.
- 4 Спирин Л.М. Теория, методология и методика исследований по истории КПСС. – М.: Московский рабочий, 1992. – 192 с.

References

- 1 Kazakhstan Respublikasynyң Prezidenti N.Ә. Nazarbaevtyң Kazakhstan halkyna zholdaуy // Aқиқат. -2003. – № 5. – 4 – b.
- 2 V.V. Zhuravlev Methodis historicae scientiae. Lorem ipsum. Hodie. Cras // negat. -1995. – № 6. – 146 p.
- 3 V.V. Ivanov Methodis historicae scientiae. – Moscow excelsum Schola, 1985. – B 168.
- 4 L.M. Spirin Theoria et technicae investigationis methodo in historia CPSU. – Moscow: Moscow agentis, 1992. – C192.

УДК 314,5 Каз

А.М. Балыкова

Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан, Орал қ.
e-mail: akkain-b@yandex.ru

Тәуелсіздік жылдары Батыс Қазақстан облысындағы демографиялық даму процесстерінің мәселелері

Мақала тәуелсіздік жылдарындағы Батыс Қазақстан облысындағы демографиялық даму процесстерінің басты мәселелерін талдауға арналады. Егемендік жағдайында Республиканың экономикалық және саяси өміріндегі түбегейлі өзгерістер өңірдің демографиялық ахуалына әсерін тигізбей қоймады. Олар көбінесе келеңсіз үрдістердің де, оң үрдістердің де жиынтығы мен қарама-қайшылықтарының салдары болды, мұның өзі халықтың сан жағынан да, сапалық та сипаттамаларының өзгеруінен, оның Қазақстан аумағында орналасуынан және көші-қон үрдісінен көрініс тапқан болатын.

90 жылдардағы халық санының қысқаруы Қазақстанның барлық облыстары сияқты Батыс Қазақстан облысына да тән оқиға болды. Осыған байланысты, ізденуші еңбегінде Батыс Қазақстан облысының халқы 2011 жылы 1989 жылғы халық санының деңгейіне жете қоймау себептерін анықтауға ұмтылады. 1989 жылғы халық санымен салыстырғанда Батыс Қазақстан облысының халық саны 2011 жылы 21,2 мың адамға аз болып отыр. Жаңа ғасыр басында Қазақстанның этникалық және демографиялық келбеті айқындалып келеді.

Автор санақ материалдарының қорытындылары, демографиялық жылнамаларды, статистикалық мәліметтерді пайдалана отырып, Батыс Қазақстан облысының тәуелсіздік жылдарындағы демографиялық даму барысын айқындап беруге тырысады.

Түйін сөздер: демографиялық ахуал, халықтың абсолюттік саны, этникалық құрам, табиғи өсім, миграциялық өсім.

А.М. Балыкова

Вопросы демографического развития в Западно-Казахстанской области в годы независимости

Статья посвящена анализу основных вопросов процессов демографического развития в Западно-Казахстанской области в годы независимости. Коренные изменения в экономической и политической жизни Республики в условиях суверенитета не могли не повлиять на демографическую ситуацию края. Они в основном стали последствием совокупностей и противоречий как негативных, так и положительных процессов, а все это отражалось в количественном и качественном изменении народа, его расположении на территории Казахстана а также миграционном процессе.

Как и в других областях Республики, сокращение численности народа было характерно и Западно-Казахстанской области. По итогам переписи населения в 2011 году население Западно-Казахстанской области на 21,2 тысячи меньше чем 1989г. В своем труде автор старается определить причины данной ситуации. В начале нового века проявляется этнический и демографический облик Казахстана.

Используя материалы по итогам переписей, демографические летописи и статистические сведения, автор старается подробно изложить процесс демографического развития Западно-Казахстанской области в годы независимости.

Ключевые слова: демографическая ситуация, абсолютная численность населения, этнический состав, естественный прирост, миграционное развитие.

A. Balykova

Questions of demographic development in the West Kazakhstan region in the years of independence

This article analyzes the main issues of the demographic development in West Kazakhstan region in the years of independence. Fundamental changes in the economic and political life of the Republic in terms of sovereignty couldn't

affect the demographic situation edge. They basically become a consequence of conflict sets and both negative and positive processes and everything was reflected in quantitative and qualitative change in people, its location on the territory of Kazakhstan and migratory trends.

As in other areas of Republic was characterized reducing the number of people in West Kazakhstan region. Following the results of the population census in 2011 the population of West Kazakhstan region is 21.2 thousand less than in 1989. In his work the author tries to identify the causes of this situation. At the beginning of the new century clarifies ethnic and demographic face of Kazakhstan.

Using materials from the results of censuses, demographic chronicles and static information, the author tries to explain in detail the process of demographic development of the West Kazakhstan region in the years of independence.

Key words: demographics, absolute population size, ethnic composition, natural growth, migration development.

Тәуелсіздік жылдары республиканың экономикалық және саяси өміріндегі түбегейлі өзгерістер өңірдің демографиялық ахуалына әсерін тигізбей қоймады. Олар көбінесе келеңсіз үрдістердің де, оң үрдістердің де жиынтығы мен қарама-қайшылықтарының салдары болды, мұның өзі халықтың сан жағынан да, сапалық та сипаттамаларының өзгеруінен, оның Қазақстан аумағында орналасуынан және көші-кон үрдісінен көрініс тапты. Қазіргі кезеңде Қазақстан дүние жүзінің халық ең аз қонстанған елдерінің бірі болып табылады. Көлемі 2724,9 мың шарты километр болатын ұлан-байтақ ауданды алып жатқан елде аумақтың бір шаршы километріне шаққанда 5,5 адамнан келеді (1; 245). Елдің батыс өңірлері – Маңғыстау, Атырау, Батыс Қазақстан, Ақтөбе облыстары халық ең аз қоныстанған аймақтар болып табылады.

Егемендік жағдайында Қазақстан Республикасының демографиялық дамуының басты ерекшелігі болып – халықтың абсолюттік санының серпінді өзгеруі болып саналады. Бұл көрсеткіштер еліміздің барлық аймақтарына тән. Батыс Қазақстан облысында 1993 жылға дейін бұл көрсеткіштің көбеюі байқалды: 1989 жылдан 1993 жылға дейінгі кезеңде орташа жылдық өсу қарқыны 0,7 пайызды құрады, сонан соң облыс халқының саны қысқара бастады. 2002 жылға дейін орташа төмендеу қарқыны 0,9 пайызды құрады. Кейінгі жылдары халық санының төмендеу қарқыны күрт қысқарды да, 2003 жылы бұл көрсеткіштің өсуі алғаш рет байқалды, оң серпіннің жалғасуы үрдісі байқалды (2; 308).

1989 жылдан 1999 жылға дейінгі кезеңде Батыс Қазақстан облысы халқының саны 629494 адамнан 12124 адамға, 2,0 пайызға азайып, 617370 адамды құрады (3;11). Қала халқының саны 10 жылда (1989-1999 жылдары) 15406 адамға (267265 адамнан 251859 адамға), яғни 5,8 пайызға азайды, облыс халқының жалпы санын-

да қала тұрғындарының үлесі 1989 жылғы 42,5 пайыздың орнына 40,8 пайызға дейін төмендеді.

1989-1999 жылдардағы санақ аралық он жылда облыста ауыл халқының саны 3282 адамға (362229 адамнан 365511 адамға дейін) яғни, 0,9 пайызға көтерілді, ауыл тұрғындарының халық құрамындағы үлесі 0,7 пайызға (57,5-тен 59,2 пайызға дейін) артты.

1999-2009 жылдар аралығында облыс халқының саны 617370 адамнан 19029 адамға, 3,1 пайызға азайып, 598341 адамды құрады. Халық санының азаюы 1999-2002 жылдары анық байқалды, 2003 жылдан бастап халық санының қысқаруы тоқтап, 602133 адамнан 2008 жылы 615310 адамға жетеді. Бірақ, кейінгі 2009 жылы облыс халқының саны төмендеп, 598341 адамды құрайды (4; 4).

Қала халқының саны 10 жылда (1999-2009 жылдар) 25196 адамға (251859 адамнан 277055 адамға дейін) яғни, 9,1 пайызға көбейді, облыс халқының жалпы санында қала тұрғындарының үлесі 1999 жылғы 40,7 пайыздан 2009 жылы 46,3 пайызға артты. Ауыл халқының саны санақ аралық 1999-2009 жылдарда 44225 адамға (365511 адамнан 321286 адамға), яғни 12,1 пайызға төмендеді, ал ауыл тұрғындарының халық құрамындағы үлесі 5,6 пайызға (59,3 пайыздан 53,7 пайызға) төмендеді.

2009 жылдан 2011 жылға дейін облыс халқының саны 9977 адамға артты. Батыс Қазақстан облысы халқының саны 2011 жылы 1 қаңтарда Қазақстан Республикасының Статистика жөніндегі агентігінің ағымдағы деректері бойынша 608318 адам болды (5). 2011 жылғы қаңтардағы жағдай бойынша облыс халқының құрамындағы ауыл тұрғындарының үлес салмағы 52,3 пайызды құрап, 318318 адамға жетіп отыр. 2011 жылғы қаңтардағы жағдай бойынша қала тұрғындарының саны 290000 адамға өскен. Оның облыс халқының құрамындағы үлесі 47,7 пайызға артқан.

Төменде халықтың қозғалысы жөніндегі статистикалық деректер келтіріліп отыр (1-кесте) (6).

Қазақстан халқының этностық құрамы көп ауқымдағы алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Ол республиканың тарихи дамуы ерекшелігі салдары болып табылады. Мәселен, кеңестік кезеңде ғана халықты тұрғылықты мекенінен қуу және күштеп қоныс аударту жолдарымен, индустрия алыптарын салу үшін ұйымдастырылған көшіріп әкелумен, кәсіпорындар мен жұмыс күштерінің орнын ауыстырумен, соғыс жылдары орасан жұмысшы күшін көшірумен, тың игеру кезіндегі еңбек көші-қондарымен т.б. жолдармен Қазақстан аумағына барлық республикалардан толып жатқан келімсектердің көшіп келгені белгілі. Мұның өзі байырғы тұрғылықты халықтың ұдайы қысқаруына және келімсек халықтың, негізінен еуропалық, әсіресе, орыс халқының сан жағынан еселеніп өсуіне әкеп соқты. Егемендік жылдары Қазақстаннан ТМД елдеріне және шалғай шетелдерге ондаған мың келімсектер көшіп кетуге ұмтылды, нәтижесінде республиканың этникалық құрамында еуропалық халықтардың саны мен үлес салмағы қысқарды. Бұл жағдай Қазақстанның барлық аймақтарына тән болып табылады.

Қазіргі кезде Қазақстанда 130-дан астам ұлт өкілдері тұрса, Батыс Қазақстан облысында да көптеген ұлттардың өкілдері өмір сүріп жатыр. Республикадағы сияқты, облыстағы басым ұлттар – қазақтар мен орыстар, олар облыстың этникалық құрылымында 95 пайызды құрайды, оның үстіне қазақтар санының және олардың облыс халқының құрамындағы үлесінің абсолюттік көбеюі және орыстардың

осы көрсеткіштерінің 70 жылдардың аяғынан бастап азаюы үрдісі жалғасып отыр (1; 247).

Қазақтар саны 1989-1999 жылдардағы санақтар арасындағы он жылда 47907 адамға көбейді, ал олардың халық құрамындағы үлесі 1989 жылғы 55,8 пайыздың орнына 1999 жылы 64,6 пайызды құрады (7; 99). Осы жылдардағы халықтың жалпы санының төмендеуіне байланысты қазақтардың үлес салмағы артып отыр.

1999-2009 жылдардағы санақтар арасындағы он жылда қазақтар саны 33487 адамға көбейді, ал халық құрамындағы үлесі 1999 жылғы 64,6 пайыздың орнына 72,3 пайызды құрады (8; 4). Қазақтар ежелден ауылдық жерлерде мол шоғырланды. Тәуелсіздік жылдары қазақтар елеулі түрде қалаға қарай қоныс аудару үрдісіне тап болды. Мысалы, егер қалада тұратын қазақтардың үлесі 1989 жылы 21,4 пайызға, 1999 жылы 24,9 пайызға, 2009 жылы 37,4 пайызды құрайды.

Орыстардың саны және олардың облыс халқының құрамындағы үлес салмағы қысқара түсуде. Мысалы, 1989-1999 жылдардағы кезеңде абсолюттік көрсеткіш 42496 адамға, 1999-2009 жылдары 38205 адамға азайды. Ал олардың халық құрамындағы үлесі 1989 жылы 34,4 пайызға, 1999 жылы 28,2 пайызға, 2009 жылы 22,7 пайызға дейін қысқарды. Украиндардың, татарлардың, белорустардың саны және олардың аймақтың ұлттық құрамындағы үлес салмағы қысқара түсуде.

Қазақ халқының саны мен олардың облыс халқы құрамындағы үлесінің абсолюттік өсуі олардың табиғи өсіп-өнуі, қазақ емес халықтардың теріс миграциялық қалдығы және қазақтардың Ресейден, Өзбекстаннан және шалғай шетелден оралуы есебінен оң

(1-кесте)

Батыс Қазақстан облысы бойынша халық санының өсу серпіні
(1989-2011 жылдар)

(мың адам)

	1989жыл	1999 жыл	Қалдық	2009 жыл	Қалдық 1999 жылдан	01.01.2011 жыл	Қалдық 2009 жылдан
Қазақстан Республикасы	16199154	14955106	-1244048	15982343	1027237	16441959	459616
Батыс Қазақстан облысы	629494	617370	-12124	598341	-19029	608318	9977
Қала халқы	267265	251859	-15406	277055	25196	290000	12945
Ауыл халқы	362229	365511	3282	321286	-44225	318318	-2968

миграциялық өсіп-өнуі нәтижесін аңғартады. Орыстардың, украиндардың, белорустардың және немістердің саны олардың елден көшіп кетуі есебі мен табиғи өсіп-өнуінің төмен болуы немесе табиғи өсіп-өнудің құлдырауы салдарынан қысқарды (2-кесте) (9).

Тәуелсіздік жылдарында көші-қонның кері үрдіс алуы Қазақстан Республикасында халық санының қысқаруының басты себебі болды. XX ғасырдың 90 жылдары халықтың миграциялық қылығының белсенділік танытуы бүкіл посткеңестік кеңістікке тән сипат болды және отарлық жағдайдан кейінгі тұрпатты құбылысқа айналды. Бұл құбылыстың алғышарттары Қазақстанда КСРО құламастан көп бұрын қалыптаса бастады. Тарихтың біраз кезеңдері бойына күштеу және әміршіл-әкімшіл әдістермен жүргізілген өлкені ұзақ отарлау дәуірі 1970 жылдарына дейін жалғасып барып аяқталды. Қолайсыз әлеуметтік-экономикалық жағдайда республикадан қазақ емес ұлттың бірте-бірте кете бастауы заңды және болмай қоймайтын құбылыс еді.

ТМД елдері арасында Қазақстан Республикасы өзге халықтардың сыртқа көші-қоны жағынан елеулі орында болды. Кезеңнің аяғында Қазақстанның арқасында Ресейде, жалпы миграциялық өсім жоғары деңгейге жетті. Мұндай жағдай Қазақстанның демографиялық бет-бейнесінің жасақталуы мен дамуының айрықша тарихи, экономикалық және басқа ерекшеліктері салдарынан қалыптасты. Бұл оның посткеңестік кеңістікте ерекше орын алуына байланысты болды. Көші-қонның ТМД-ның басқа елдерімен салыстырғанда неғұрлым қуатты ағыны мынадай жағдайлармен

анықталды: халықтың саны бойынша Қазақстан Ресейден, Украинадан, Өзбекстаннан кейінгі халық ең көп қоныстанған республикалардың бірі болып табылады. Республиканың ұлттық құрамы кірме халықтың үлесі көп болуымен ерекшеленеді. 90 жылдардың алғашқы жартысында тәуелсіз республикалардан кірме халықтың қарқынды түрде көшіп кетуі салдарынан олардың миграциялық әлеуеті 1990 жылдардың басында негізінен сарқылды, Қазақстанда миграциялық ағын XX ғасырдың аяғына қарай біраз төмендеді. Қазақстаннан көшіп кету шынайы тарихи және экономикалық себептердің салдары болды. Экономикалық дағдарыс, өндірістің құлдырауы, кәсіпорынның жабылуы, жұмыссыздық, бағаның өсуі наразылық туғызды.

1990 жылдардың басынан бастап, көші-қонның кері көрсеткіші Қазақстанның барлық облыстарында орын алды. 1993 жылға қарай ол табиғи өсіп-өнудің орнын толық жапты, сөйтіп Қазақстан халқының абсолюттік саны қысқара бастады. 1999-2003 жылдар аралығында елдің ішкі және сыртқы көші-қонына 2,7 млн адам араласқан. 1997 жылдан бастап елдің сыртқы көші-қонының деңгейі төмендей түсті. 1993-2010 жылдары Қазақстаннан 6465 мың адам көшіп кетті, 4513 мың адам көшіп келді. Миграция салдарынан халықтың кемуі 1952 мың адамды құрады (1; 269). Жоғары көші-қон белсенділігі қала халқына тән болып табылады.

Батыс Қазақстанда тәуелсіздік жылдары көші-қон үрдістері жаңа ұлттық құрылымның қалыптасуына, халықтың абсолюттік санындағы, халықтың табиғи өсіміндегі өзгерістерге ықпал етті.

(2-кесте)

Батыс Қазақстан облысындағы неғұрлым көп ұлттар санының өсу серпіні
(1989-2009 жылдар)

	Мың адам					Үлес салмағы		
	1989	1999	Қалдық	2009	Қалдық	1989	1999	2009
Бүкіл халық	629494	617370	-12124	598341	-19029	100	100	100
Қазақтар	351123	399030	47907	432517	33487	55,8	64,6	72,3
Орыстар	216514	174018	-42496	135813	-38205	34,4	28,2	22,7
Украиндар	28092	19604	-8488	11594	-8010	4,5	3,1	1,9
Белорустар	5112	3577	-1535	2146	-1431	0,8	0,6	0,4
Немістер	4550	2404	-2146	1280	-1124	0,7	0,4	0,2
Татарлар	12700	10104	-2596	1280	-8824	2,0	1,6	0,2

1999-2010 жылдары Батыс Қазақстан облысының халқы 617370 адамнан 13512 адамға азайып, 603858 адамды құрайды. Халық санындағы бұл өзгерістер орыс тұрғындардың көші-қон қайтымының ықпалына байланысты болып отыр. Батыс Қазақстан облысы бойынша көші-қонның теріс сальдосы -36,2 мың адамды құрады. Жалпы облыстан кеткен 341,9 мың халықтың саны келген 305,7 мың адамнан артып отыр (10; 10). Аймақтағы көші-қон үрдістері жоғары белсенділігімен ерекшеленіп тұр. Халықтың қоныс өзгертуі елдің сыртында ғана емес, облыстар арасында жиі байқалады.

Халықтың ішкі көші-қоны «қала-ауыл» бағытында көптеп жүзеге асады. 1999-2010 жылдары облыста қалаға келген халық саны 22,5 мың болып, кеткен 20,1 мың адамнан артты, яғни оң сальдо +2,4 мың адамды құрайды. Ауылдық мекендерде кеткендер саны келгендерден басым болды. Көші-қонның теріс сальдосы -13,4 мың адамға жетіп отыр. Аймақ халқының тәуелсіздік жылдарындағы санындағы өзгерістерге халықаралық көші-қонның да ықпалы зор. Батыс Қазақстан облысынан ТМД елдеріне 11,4 мың адам кетсе, алыс шетелдерге 499 адам кеткен (10; 540). Соған байланысты, тәуелсіздік жылдарында Батыс Қазақстан облысындағы халық қозғалысы туралы мәліметтер халықаралық

көші-қонның жалпы деңгейінің төмендей түскенін көрсетеді. Бірінші кезекте республика облыстары аралық көші-қон қарқыны қуатты екені белгілі.

90 жылдардағы халық санының қысқаруы Батыс Қазақстан аймағындағы барлық облыстар сияқты Батыс Қазақстан облысына да тән оқиға болды. Демографиялық дамудағы келеңсіз кезең 1999 жылдан 2002 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Егер 1993 жылы халық санының ең жоғары абсолюттік көрсеткіші байқалса, 1994 жылдан бастап халық саны азая береді. Халық санының ең аз көрсеткіші 2002 жылға сай келеді. Тұтас алғанда Батыс Қазақстан облысының халқы 2011 жылы 1989 жылғы халық санының деңгейіне жете қойған жоқ. 1989 жылғы халық санымен салыстырғанда Батыс Қазақстан облысының халық саны 2011 жылы 21,2 мың адамға аз болып отыр. Аймақтың халқы 90 жылдары күрделі де қарама-қайшылыққа толы кезеңді бастан кешірді. Аталмыш уақыт Кеңес Одағының ыдырауы, экономикалық күйзеліс, әлеуметтік құрылымдағы өзгерістер, демографиялық дағдарыс сияқты оқиғалармен белгілі болды. Жаңа ғасыр басында Қазақстанның этникалық және демографиялық келбеті айқындалып келеді.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 5-т, Алматы: Атамұра, 2010.
- 2 Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана (XVIII-нач.XXI вв). Алматы., 2004.
- 3 Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан, Алматы., 2000.
- 4 Западно-Казахстанская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009года. Алматы., 2010.
- 5 ҚР статистика агенттігі. Жедел-ақпарат. Қазақстан Республикасы халқының 2011 жыл басына нақтыланған саны туралы.
- 6 Кесте бойынша есептелінді: Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан, Алматы., 2000., Западно-Казахстанская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009года. Алматы., 2010., ҚР статистика агенттігі. Жедел-ақпарат. Қазақстан Республикасы халқының 2011 жыл басына нақтыланған саны туралы.
- 7 Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. I том. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағының қорытындылары. Алматы., 2000.
- 8 Национальный состав населения. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009года. Алматы., 2010.
- 9 Кесте бойынша есептелінді: Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. I том. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағының қорытындылары. Алматы., 2000., Национальный состав населения. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009года. Алматы., 2010.
- 10 Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. Астана, 2011.

References

- 1 Kazakhstan tarikhyy kone zamannan buginge dein. Bes tomdyk. 5-t, Almaty: Atamura, 2010.
- 2 M.Sdykov. Istorya naselenyya Zapadnogo Kazakhstana (XVIII- nach. XXI vv). Almaty., 2004

- 3 Itogi perepisi naselenya 1999 goda v Respublike Kazakhstan, Almaty., 2000
- 4 Zapadno-Kazakhstanskaya oblast. Itogi Nacionalnoi perepisi naselenya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. Almaty., 2010.
- 5 KR statistika agenttigi. Zhedel-akparat. Kazakhstan Respublikasy khalkynyn 2011 jyl basyna naktylangan sany turaly.
- 6 Keste boynsha esepitelindi: Itogi perepisi naselenya 1999 goda v Respublike Kazakhstan, Almaty., 2000., Zapadno-Kazakhstanskaya oblast. Itogi Nacionalnoi perepisi naselenya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. Almaty., 2010., KR statistika agenttigi. Zhedel-akparat. Kazakhstan Respublikasy khalkynyn 2011 jyl basyna naktylangan sany turaly.
- 7 Kazakhstan Respublikasy khalkynyn ulttyk kuramy. I tom. Kazakhstan Respublikasyndagy 1999 jylgy khalyk sanagynyn korytyndylary. Almaty., 2000.
- 8 Nacionalnyi sostav naselenya. Itogi Nacionalnoi perepisi naselenya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. Almaty., 2010.
- 9 Keste boynsha esepitelindi: Kazakhstan Respublikasy khalkynyn ulttyk kuramy. I tom. Kazakhstan Respublikasyndagy 1999 jylgy khalyk sanagynyn korytyndylary. Almaty., 2000., Nacionalnyi sostav naselenya. Itogi Nacionalnoi perepisi naselenya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. Almaty., 2010.
- 10 Kazakhstannyn demographiyalyk jylnamalygy. Astana, 2011.

УДК 327.1

¹С.Ж. Сапанов, ²А.А. Рсалдинов¹КазУМО и МЯ имени Абылай хана, д.и.н., профессор кафедры международных отношений, Казахстан, г. Алматы²ФМО КазУМО и МЯ имени Абылай хана, магистрант 2курса, Казахстан, г. Алматы
e-mail: Cefosh1@mail.ru

Экологические риски в Казахстане и пути их решения

В данной статье рассматриваются проблемы экологических рисков в Казахстане и пути их решения. Автор дает свою оценку следующим проблемам: как: проблема Арала, семипалатинский полигон: зона экологического бедствия, экология Каспия: политика прикаспийских государств и основных акторов международной политики и др.

В данной статье использованы основные источники по экологической проблеме в Казахстане и электронных ресурсов.

По мнению авторов, в Казахстане, политика государства, направлена на снижение уровня загрязнения окружающей среды, обеспечение охраны окружающей среды и экологической безопасности в соответствии с международными стандартами, стабилизацию качества окружающей среды, создание основ перехода к устойчивому развитию общества. К настоящему времени осуществлен комплекс мер, направленных на предотвращение реальных и потенциальных угроз дальнейшего ухудшения экологической ситуации.

Надо отметить, что для Казахстана принципиально важно переосмыслить отношение к своим природным богатствам. Мы должны научиться правильно ими управлять, накапливая доходы от их продажи в казне, и самое главное – максимально эффективно трансформировать природные богатства нашей страны в устойчивый экономический рост.

Ключевые слова: Стратегия «зеленый» путь развития, конвенция, Арал, ЭКСПО-2017, семипалатинский полигон, экология Каспия, государственная программа, экосистема.

С.Ж. Сапанов, А.А. Рсалдинов

Қазақстандағы экологиялық қауіптер және оны шешу жолдары

Мақалада Қазақстандағы экологиялық қауіптер және оны шешу жолдары қарастырылады. Автор экологиялық мәселелердің ішінде: Арал мәселесін, Семей ядролық полигонындағы ахуалды және Каспий теңізіндегі экологиялық жағдайды сараптай отырып өз ұстанымын білдіреді.

Мақалада Қазақстандағы экологиялық мәселелерге байланысты негізгі дерек көздері мен электрондық ресурстар пайдаланылған.

Автордың пікірінше Қазақстандағы мемлекеттік саясат қоршаған ортаны сақтауға, экологиялық қауіпсіздік мәселесінің халықаралық талаптарға сай жүргізілуде. Сонымен бірге, елімізде тұрақты дамуды қамтамасыз ететін саясаттың қалыптасқанын атап өткен жөн. Қазірге кезде Қазақстанда қоршаған ортаға экологиялық зиян келтіретін қауіп – қатерлермен күрес жаңа сапаға көтерілді.

Сондай – ақ, Қазақстан үшін өзінің табиғи байлықтарына, қорларына, оны басқару мен тасымалдау мәселесіне және табиғи байлықтардан түсетін қазына қоржынын толтыру еліміздің тұрақты дамуының кепілі болып отыр.

Түйін сөздер: «жасыл» даму жолы стратегиясы, Арал, ЭКСПО -2017, Семей полигоны, Каспий экологиясы, мемлекеттік бағдарлама, экожүйе.

S.J. Sapanov, A.A. Rsaldinov

Environmental risks in Kazakhstan and their solutions

This article focuses on problems of environmental risks in Kazakhstan and possible ways of solution. The author gives his assessment of the following issues: as the Aral Sea problem, Semipalatinsk test site: ecological disaster zone, ecology of the Caspian Sea: politics of the Caspian states and the main actors in international politics, etc.

In this article were used the major sources on environmental issue in Kazakhstan and electronic resources.

The authors believe, in Kazakhstan, the state policy aimed at reducing environmental pollution, ensuring environmental protection and environmental safety according to international standards, stabilization of the quality of the environment, laying the foundation for transition to sustainable development of society. Currently implemented a range measures designed for preventing real and potential threats of further environmental degradation.

It should be noted that for Kazakhstan fundamentally important to reconsider its attitude towards natural resources. We must learn how to properly manage them by accumulating the sale proceeds in the treasury, and most importantly - as efficiently as possible transform natural wealth of our country into sustained economic growth.

Keywords: The strategy "green" way of development, Convention, Aral, EXPO 2017, the Semipalatinsk test site, ecology of the Caspian Sea, State program, ecosystem.

Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» Новый политический курс состоявшегося государства» отдельным пунктом выделил - как одну из важнейших задач на предстоящее десятилетие - улучшение качества жизни населения. В условиях ограниченности, невозобновляемости природных ресурсов Земли, беспрецедентный в истории человечества рост потребления, будет подогревать разнонаправленные как негативные, так и позитивные процессы. Наша страна обладает здесь рядом преимуществ. Всевышний дал нам много природных богатств. Другим странам и народам будут нужны наши ресурсы.....Мощный импульс к переходу страны на «зеленый» путь развития должна дать предстоящая выставка ЭКСПО-2017 в Астане. В столице будут представлены лучшие мировые достижения науки и техники. Многие казахстанцы своими глазами смогут увидеть «энергию будущего», к которой мы стремимся»[1].

Как известно, Казахстану досталось тяжелое наследство после распада СССР: проблема Аральского моря; обширная территория, зараженная многочисленными ядерными испытаниями; накопившиеся в огромных количествах отходы прежней деятельности промышленных предприятий. При этом многие вопросы были засекречены, а на некоторые вообще не обращалось внимание. А ведь многие из них с полным правом можно назвать глобальными. И сегодня все эти вопросы требуют своего скорейшего решения.

Сегодня Казахстан взял курс на экологизацию экономики, создание и развитие высокотехнологичных и малоотходных производств. В Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан особое внимание уделено вопросам экологии.

В XXI веке человечество, подводя итог прошлому и глядя в будущее, признавая достижения цивилизации, не может не осознавать глобальность экологических проблем и не планировать свою деятельность с учетом необходимости их решения и продвижения по пути устойчивого развития.

Как известно, испытания ядерного оружия, проводившиеся в течение 40 лет на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне, причинили невосполнимый ущерб здоровью людей и окружающей природной среде, вызвали рост общей заболеваемости и смертности населения. Вся территория Семипалатинской и прилегающие к полигону районы Павлодарской, Восточно-Казахстанской и Карагандинской областей признаны зоной экологического бедствия.

Все более пагубно сказываются отдаленные последствия ядерных испытаний, которые передаются из поколения в поколение.

Проблема Аральского моря давно беспокоит уже всю планету. На настоящий момент положено много сил на восстановление жизненно необходимого водного ресурса.

Вступая в новый век, Республика Казахстан, как и большинство государств, столкнулась с серьезнейшими проблемами в области окружающей среды, и ныне их решение возведено в ранг государственной политики. В «Стратегии-2050» Республики Казахстан, улучшение качества жизни, продовольственная безопасность, чистота окружающей среды и экологии, является одним из приоритетных направлений.

Специфика настоящего момента состоит в том, что необходимо вводить и совершенствовать экологическое образование и воспитание одновременно на всех его этапах и уровнях. Кризисное состояние природной среды не позволяет ждать, пока подрастут поколения, ставшие с раннего детства объектом целенаправленной «экологизации», и не оставляет времени на

длительные эксперименты. Только экологическое образование, поддерживаемое всей инфраструктурой общества, позволит сформировать современного человека - гражданина XXI века, способного к всесторонней деятельности в условиях напряженной социально-экологической действительности.

Целью данной статьи является рассмотреть самые важные экологические проблемы Казахстана и изучить программы их решения.

Среди них такие проблемы как: проблема Арала, семипалатинский полигон: зона экологического бедствия, экология Каспия: политика прикаспийских государств и основных акторов международной политики.

Проблема Арала. В Казахстане и Средней Азии насчитывается примерно 50 60 млн. га земель, пригодных для орошения. В то же время водных ресурсов хватает только на орошение 8 10 млн. га. В таких условиях нужно правильно выбрать пути развития орошаемого земледелия, не допустить необратимого процесса разрушения экосистемы.

Подробнее остановимся на проблеме, имеющей непосредственное отношение к судьбе Аральского моря. Анализ динамики обмеления Арала и опустынивания прилегающих территорий приводит к удручающему прогнозу полного исчезновения моря. Новая пустыня Аралкумы сольётся с существующими Каракумами и Кызылкумами и станет соперничать с Сахарой, которая, кстати, всего 150 200 тыс. лет назад была покрыта буйной растительностью.

Забор воды, главным образом на орошение, из двух крупнейших рек, впадающих в Арал, привёл к тому, что их ежегодный сток, составлявший в 1980 г. 60 км³, уменьшился до 4 км³. Сырдарья в настоящее время не доходит до моря, заканчивая свой путь на полях, а Амударья достигает Арала лишь зимой тоненьким ручейком. В результате площадь акватории сократилась более чем на 1/3, береговая линия в ряде мест отступила на 90 м., а объём воды в море уменьшился на 60%. Вследствие этого средняя солёность вод возросла в 2.5 раза, и всё живое в нём умирает. Осушенное дно моря становится источником пыли и солей, разносимых на очень большие расстояния. Уже сейчас приблизительно 50 60 млн. т. солей и пыли ежегодно поднимается в воздух и разносится на многие километры, на плантации хлопка и риса. Арал стал

самым крупным поставщиком пыли в пределах бывшего СССР. Деградация экологической системы приводит к ужесточению и без того резко континентального климата Приаралья.

Для Казахстана актуальной проблемой на сегодня является опустынивание. Среди стран ЦА Казахстан занимает первое место по площади, охваченной процессом опустынивания.

В настоящее время площадь деградированных земель Казахстана составляет около 180 млн. гектаров или более 66% ее территории. В том числе ежегодно 10-15 % пахотных земель на юге Кызылординской области, превращаются в пустыни из-за нефункциональной ирригационной системы. По той же причине, по данным ПРООН, были погублены 20-25 % пастбищ к югу от Аральского моря [2].

Что касается проблемы обмеления Арала, то наши учёные предлагают только один путь решения - уменьшить количество вод, выделяемых на орошение земель. Проблема возникла в результате интенсивного освоения пустынь и расширения площадей орошаемых земель без учета экологических нужд окружающей среды, а также потребностей сохранения самого Аральского моря. Например в 60-90 гг. площадь орошения в бассейне Аральского моря выросла с 5,6 до 7,4 миллиона гектаров. За 40 лет (1960-2000) Аральское море недополучило почти 950 км³ речных вод, в результате уровень моря снизился, объём сократился на три четверти, а площадь зеркала воды – более чем наполовину. Площадь моря разделилась на несколько самостоятельных водоемов, море отошло от берегов местами на 100-150 км и продолжает расчленяться.

Сегодня стало очевидным, что сохранить Аральское море в целостном виде невозможно. Северная часть Аральского моря, называемая Малым Аралом, отделилась от основной части в 1990 году и в настоящее время она на шесть метров выше уровня воды Большого моря. Высыхание Аральского моря и обнажение более 30 тыс. км² дна, создало глобальную проблему загрязнения атмосферы мелкодисперсными частицами солей, и как следствие, распространения солей на тысячи километров.

Пути решения Аральской проблемы. В целях решения возникших проблем прибрежные страны начали объединять усилия. Как известно, в 1992 году, была создана Межгосударственная координационная водохозяйственная комиссия

(МКВК) и ее исполнительные органы – бассейно-водные организации «Сырдарья» и «Амударья», научно-исследовательский центр МКВК и его Секретариат. Существует Программа ООН по окружающей среде (ПРООН).

По мнению специалистов, социально-экономические последствия обмеления Аральского моря – одна из самых страшных в мире бедствий XX века. В связи с продолжающимся обострением экологической и социально-экономической обстановки, в прилегающем к Аральскому морю регионе, Казахстан осуществляет неотложные меры по защите местного населения от последствий Аральской катастрофы. Принят ряд законодательных актов по нормализации санитарно-эпидемиологической, социально-экономической обстановки, коренному улучшению оздоровительной и профилактической работы среди жителей Приаралья. Разработана государственная программа спасения Аральского моря и восстановления экологического равновесия в регионе*.

Вместе с тем и мировое сообщество оказывает помощь в решении Аральского кризиса.

В настоящее время реализуется проект «Регулирование русла реки Сырдарьи и сохранение северной части Аральского моря». Финансирование осуществляется за счет средств займа Всемирного Банка (64,5 млн. долларов США) и из бюджета РК в сумме 21,29 млн. долларов США. Зона проекта охватывает территорию бассейна реки Сырдарьи от Шардаринского водохранилища до Аральского моря.

Важным событием стало перекрытие перешейка Аральского моря плотиной, которая строится с участием российских предприятий и специалистов. Плотина длиной около 13 километров, поднимет уровень воды на четыре метра, и вода зальет обнажившееся морское дно. На первом этапе предполагается накопить 11 кубокилометров воды благодаря тому, что последние годы характеризуются высоким уровнем зимнего притока влаги. На втором этапе с дальнейшим укреплением и подъемом плотины надеемся восстановить Малый Арал в прежних берегах. Стоимость этого проекта около 120-130 миллионов долларов США. /В настоящее время реализуется второй этап проекта регулирования русла реки Сырдарьи и сохранения северной части Аральского моря (РРССАМ-2) с первоначальным бюджетом в 23 млрд тенге. Напомним,

проект восстановления казахстанской части Аральского моря разделен на 2 этапа. Первый этап под названием РРССАМ-1 включал в себя регулирование русла реки Сырдарьи и сохранение северной части Аральского моря, стоимостью Т85,8 млн и завершен в 2008 году/.

Вслед за плотиной малого Арала протяженностью 13 км., готовится строительство гидроузлов Аклак и Айтек, с реконструкцией головного сооружения на протоке Караозек и узла сооружений каналов Айтек, Сорколь и Елтай. Намечена реконструкция Кызылординского и Казалинского гидроузлов, противопаводковых защитных дамб.

К наиболее важным ожидаемым результатам реализации проект, а в целом, также следует отнести создание новых рабочих мест, улучшение социально-экономического положения населения Приаралья, улучшение режима работы Шардаринской ГЭС, максимально возможное сокращение сброса воды в Арнасайское понижение.

Немаловажной проблемой для Аральского региона, остается обеспечение населения качественной питьевой водой. В этом контексте хотелось бы отметить Программу «Ак булак», принятую 9 ноября 2010 года. Программа реализуется с 2011 по 2020гг. Целью программы является обеспечение населения питьевой водой в необходимом количестве и гарантированного качества.

За период реализации программы по Приаралью выделено из республиканского бюджета на реконструкцию, ремонт водопроводных сетей и сооружений около 3 миллиардов тенге.

Введены около 800 км. магистральных водопроводов и внутрипоселковых распределительных сетей, что позволило обеспечить 29 населенных пунктов региона централизованным водоснабжением.

Таким образом, Государственная программа в решении проблем обеспечения качественной питьевой водой в той или иной мере, находит практическое решение.

Семипалатинский полигон - зона экологического бедствия

Глава государства в своем обращении к народу Казахстана «Стратегия 2050» отметил, что, - «наши инициативы по укреплению режима нераспространения ядерного оружия – это безус-

ловный вклад в мировую стабильность, порядок и безопасность.

Первыми в мире закрыв Семипалатинский ядерный полигон и отказавшись от атомного оружия, мы получили прочные международные гарантии нашей безопасности от ведущих ядерных держав – США, России, Великобритании, Франции и КНР.

Мы сыграли ключевую роль в создании зоны, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии и активно поддерживаем создание аналогичных зон в других регионах планеты.

Мы поддерживаем усилия мирового сообщества по противодействию угрозе ядерного терроризма.

Сейчас мы твердо говорим о необходимости принятия дальнейших решительных мер по устранению ядерной угрозы. Считаем, что Договор о нераспространении ядерного оружия был и остается краеугольным камнем режима нераспространения.

Важным катализатором укрепления режима нераспространения должно стать скорейшее вступление в силу Договора о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний»[3].

Испытания ядерного оружия, проводившиеся в течение 40 лет на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне, причинили невосполнимый ущерб здоровью людей и окружающей природной среде, вызвали рост общей заболеваемости и смертности населения. Вся территория Семипалатинской и прилегающие к полигону районы Павлодарской, Восточно-Казахстанской и Карагандинской областей признаны зоной экологического бедствия.

Все более пагубно сказываются отдаленные последствия ядерных испытаний, которые передаются из поколения в поколение.

Ликвидация этих последствий требует осуществления специальной государственной программы и комплекса мер по лечению, оздоровлению, реабилитации, социальной защите населения и социально-экономическому развитию территории.

За 40 лет испытаний атомного оружия на Семипалатинском полигоне было проведено 470 взрывов, из них в период с 1949 по 1963 гг. 118 наземных и воздушных взрывов мощностью до 100 килотонн.

В 2000 году была уничтожена последняя штольня для ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне.

Что касается путей решения проблемы последствий эксплуатации Семипалатинского полигона, одна из актуальных проблем связанных с Семипалатинским ядерным полигоном - это воздействие ядерных испытаний на окружающую среду. С точки зрения воздействия на окружающую среду выделяются два этапа ядерных испытаний:

1 этап – проведение ядерных взрывов в атмосфере в период с 1949 по 1962 гг.

2 этап – проведение подземных ядерных взрывов в период с 1961 по 1989 гг.

На сегодняшний день на территории СИЯП ведется сельскохозяйственная, горнодобывающая и геологоразведочная деятельность. Территория полигона не огорожена и не обозначена на местности, нет никаких знаков, предупреждающих об опасности.

Экология Каспия: политика прикаспийских государств и основных акторов международной политики. Каспийское море в последние годы все чаще оказывается в центре внимания экологов, в связи с возрастающим загрязнением окружающей среды региона отходами человеческой деятельности. По оценке экспертов программы Организации Объединенных Наций по окружающей среде (ЮНЕП), море страдает от загрязнений вследствие деятельности по добыче и очистке нефти, радиоактивных отходов от атомных электростанций и огромных объемов неочищенных бытовых и промышленных отходов, приносимых рекой Волгой, которая дает около 80% всего притока свежей воды в Каспий.

По мнению главы исследовательского Института экологии Каспия Реза Поургхолама, промышленное и нефтяное загрязнение Каспийского моря достигло «критического уровня». Разработка нефтяных месторождений и движение больших танкеров ежегодно приводит к выбросу более 122 тыс. тонн потенциально опасных для здоровья нефтяных загрязнителей в крупнейший закрытый водоем в мире.

Он также отметил, что море отравлено большим количеством тяжелых металлов, представляющих такую же опасность для здоровья человека, как и углеводороды, добавив при этом, что «304 тонны кадмия и 34 тонны свинца загрязняют море каждый год.

Иранские эксперты отмечают, что 95% загрязнений создают прикаспийские страны на севере и северо-западе — Россия, Казахстан и Азербайджан, на которые приходится большая часть шельфовой добычи нефти.

А по мнению экспертов ЮНЕП, активная разведка нефтяных и газовых ресурсов, растущие сети трубопроводов и транспортных путей, промышленное загрязнение от притока рек и грунтовых вод, изменение климата и береговое опустынивание, а также, потеря биоразнообразия из-за излишнего использования рыбных запасов и появление агрессивных занесенных видов — это лишь немногие из экологических вызовов, которые угрожают Каспийскому морю.

Как известно, в Каспийском регионе проживают 15 млн. человек, которые в большой степени зависят от природных богатств моря. В связи с этим, защита окружающей среды региона — это вопрос не только экологии, но также и обязательное условие для снижения рисков для здоровья прибрежного населения и устойчивого экономического развития. Поскольку большинство проблем являются трансграничными по своей природе, эти вызовы требуют более тесного и активного сотрудничества между странами Каспия.

Прикаспийские страны, осознавая, что сохранение уникальной экосистемы Каспия возможно только при эффективном региональном сотрудничестве, в ноябре 2003 года в г. Тегеране подписали Рамочную конвенцию по охране морской среды Каспийского моря (Тегеранская конвенция), которая служит основным инструментом в защите окружающей среды Каспийского моря. Тегеранская конвенция является единственным правовым международным документом, служащим обобщающей правовой основой, в котором изложены общие требования и институциональные механизмы.

Однако этот договор был ратифицирован всеми странами-участниками только через три

года и вступил в силу лишь 12 августа 2006 года [4].

Целью Конвенции является защита морской среды Каспийского моря от всех источников загрязнения, включая защиту, сохранение, восстановление, устойчивое и рациональное использование биологических ресурсов Каспийского моря. Однако практическое выполнение Тегеранской конвенции неоднократно откладывалось из-за неспособности стран-участниц достичь консенсуса в переговорах по четырем дополнительным протоколам к Конвенции в приоритетных областях. Среди них - протокол по сохранению биологического разнообразия; протокол по защите Каспийского моря от загрязнения из наземных источников и в результате осуществляемой на суше деятельности; протокол о региональной готовности, реагировании и сотрудничестве в случае инцидентов, вызывающих загрязнение нефтью; протокол по оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте.

Только в августе 2011 году на Третьей сессии конференции сторон Рамочной конвенции по защите морской среды Каспийского моря в городе Актау (Казахстан) представители России, Азербайджана, Казахстана, Ирана и Туркмении подписали протокол о региональной готовности, реагировании и сотрудничестве в случае инцидентов. Такой договоренности удалось достичь впервые с момента подписания Конвенции в 2003 году. Данный протокол вступит в полную силу после завершения процедуры законодательного утверждения на национальном уровне в каждом из участвующих государств.

Подписание Протокола стало свидетельством стремления прикаспийских стран к расширению рамок сотрудничества в сфере защиты морской среды Каспия и сохранения его уникальной экосистемы для будущих поколений.

Литература

1 Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря, 2012): Материалы мероприятий посвященных обсуждению Послания Главы государства // Отв. Ред. Б.К. Султанаов.-Алматы: Казахский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2013.-228 с.

2 Вилесов Е.Н. Глобальные проблемы опустынивания и пути их решения в Республике Казахстан // Экологическое образование в Казахстане. № 3. 2012.- С. 13

3 Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря, 2012): Материалы мероприятий посвященных обсуждению Послания Главы государства // Отв. Ред. Б.К. Султанов. - Алматы: Казахский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2013. - 228 с.

4 Тегеранская конвенция вступила в силу 12 августа 2006 года после ратификации ее всеми участниками – пятью прикаспийскими государствами. В соответствии со статьей 22 Конвенции была созвана Первая сессия Конференции Сторон (КС) в мае 2007 года в г.Баку, Азербайджан. С момента вступления в силу Конвенции состоялись четыре сессии КС

References

1 Message from the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the Nation N.A. Nazarbaev to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050 ": Novyi politicheskyi kurs sostoyavshegosya gosudarstva" (Astana, December 14, 2012): Proceedings of events dedicated to the discussion of the President's Address // Executive editor B.K. Sultanov. Almaty: Kazakh Institute for Strategic Studies under the President of Kazakhstan, 2013. - 228 p.

2 Vilesov E. N. Globalnye problemy opustynivaniya i puti ih resheniya v Respublike Kazakhstan // Ekologicheskoe obrazovanie v Kazakhstane. № 3. 2012. – С. 13

3 Message from the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the Nation N.A. Nazarbaev to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050 ": Novyi politicheskyi kurs sostoyavshegosya gosudarstva" (Astana, December 14, 2012): Proceedings of events dedicated to the discussion of the President's Address // Executive editor B.K. Sultanov. Almaty: Kazakh Institute for Strategic Studies under the President of Kazakhstan, 2013. - 228 p.

4 Tehran Convention entered into force on 12 August 2006 after ratification by all member states - five Caspian littoral states. In accordance with Article 22 of the Convention the first session of the Conference of the Parties (COP) had been convened in May 2007 in Baku, Azerbaijan. Since its entry into force of the Convention there were held four sessions of the COP.

УДК 375- 2 (955-32)

Ильяс Эрпай

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Тарих-педагогика факультеті 6D011400 –
Тарих мамандығының III курс PhD докторанты, Қазақстан, Түркістан қ.
e-mail: ilyaserpay.77@mail.ru

Қазақстандағы дін мен мемлекет арасындағы байланыстарына тарихи шолу

Тәуелсіздік жылдарында елімізде орын алған саяси-экономикалық жаңарулар мен өзгерулер ағымында мемлекет билігінің қайнар көзі болып табылатын халқымыздың рухани өмірі мен діни көзқарастарында бір өзгерістер орын алып, бүгінгі көптеген этникалық топтар мен түрлі діндерді ұстанатын зайырлы Қазақстан қоғамы қалыптасты. Мемлекет халықсыз болмайды, халықсыз билік болмайды, ал дінсіз халық болмайды. Халықтың тұтастығы мен діннің тұтастығы және мемлекеттің тұтастығы арасында тікелей тәуелді байланыс бар екенін ескерелік.

Көптеген этникалық топтар мен діни сенімдерден құралған біздің қоғамымыздағы өтпелі кезеңде дін мемлекеттің ішкі тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамсыздандырудағы рөлі, өндіруші күш болып табылатын халықты ұйымдастыру құдыреті, мемлекетіміздің халықаралық қатынастардағы салмағы және еліміздің болашағы мен баяндылығына тікелей әсер ете, анық көрініс берді. Мемлекет ешқашан дінсіз өмір сүрген емес, мемлекеттің дін мен бірге өмір сүретіні, мемлекет пен діннің арақатынаста болуы, сонымен қатар, мемлекет өз аумағында дінге қатысты заңдық күші бар заңнамалық-құжаттары мен заңды қабылдап, оны іс-жүзіне асыратыны белгілі.

Түйін сөздер: Қазақстан, мемлекеттік басқару, дін, этникалық топтар.

Ильяс Эрпай

Историческое обозрение взаимоотношений государства и религии в Казахстане

В период независимости в нашем государстве произошли изменения и реформы в сфере политико-экономического развития, вместе с этим подверглись изменению духовная жизнь и религиозные взгляды, являющиеся важным аспектом государственного управления, которые стали основой толерантного казахстанского общества, где проживают множество этнических групп придерживающиеся разные религиозные взгляды. Без государства не существует народа, без народа – правительства, а без религии не существует народа. Таким образом, необходимо учитывать прямые взаимоотношения целостности народа и религии, а так же государства.

Образовавшееся из различных этнических групп и религиозных конфессий наше общество в переходной период сыграло важную роль во внутренней стабильности и безопасности государства, оказало большое воздействие на международную арене, и внесла определенный вклад в его будущее развитие. Государство не существовало без религии, государство и религия взаимосвязаны между собой, она принимает законы и документы связанные с религией, что отражает их прямое взаимоотношение.

Ключевые слова: Казахстан, государственное управление, религия, этнические группы.

Ilyas Erpay

Historical review of the relationship between state and religion in Kazakhstan

In the period of independence in our country has changed , and reforms in the political and economic development, along with this change undergone spiritual life and religious beliefs, which are an important aspect of governance, which became the basis of tolerance of Kazakh society, where there are many ethnic groups have different religious views. Without the state there is no nation, no people – government and religion does not exist without people. Thus, it is necessary to take into account the integrity of the direct relationship of the people and religion, as well as the state. Formed from different ethnic groups and religions in our society transition period played an important role in the internal stability and security of the state, has had a great impact on the international scene and has made some contribution to its future development. The state did not exist without religion, the state and religion are interrelated, it adopts laws and documents related to religiey that reflects their direct relationship.

Key words: Kazakhstan, government, religion, ethnic group.

Қазақстанда соңғы он жылда қалыптасқан жаңа қоғамдық-саяси ахуалдың көріністеріне назар салсақ, қоғамдағы дін мен діни бірлестіктердің рөлі өзгерді, яғни дін мен діни бірлестіктердің қоғамдық беделі және қоғамдық өмірдің әр түрлі тұстарына ықпалы айтарлықтай өсіп, мәртебесі кеңейді. Қысқа мерзім ішінде дінге сенушілердің және діни бірлестіктердің саны бірнеше есеге артып, қоғамда олардың қызметінің саны бірнешеге артып, қоғамда олардың қызметінің белсенділігі жоғарылады, қазақстандық қоғамның әлеуметтік құрылымының маңызды бөлігіне айналды, мемлекеттік конфессиялық қатынастардың сипаты өзгерді.

Мемлекет – дін қатынастарының күрделілігі мен маңыздылығын түсіну үшін алдымен еліміздегі діни ахуалға шолу жасайық.

Елімізде негізінен басты екі дін бар десек болады. Олар – ислам және христиандық. Ислам дінін ұстанушылар халық санының шамамен 67-70 пайызын құрайтын 24 этникалық топтар бар. Республикамыздың 63 пайызы қазақтар және оларға қоса ұйғыр, татар, өзбек, түрік, дүнген, шешен, әзірбайжан, башқұрт, ингуш, балқар қатарлы бауырлас халықтар түгелдей ислам дінін және оның ішіндегі суннит жолын ұстанады. Бүгінге дейін көп білінбейтін шиғалар, әсіресе IV Кәрім Аға Ханның 1936 жылы елімізге жасаған сапарлары және «Халықаралық тау университетінің» Қазақстан бөлімшесінің ашылуы арқасында соңғы жылдары елімізде үгіт-нәсихаттарын күшейте түсуде. 2004 жылдың басындағы деректерге қарағанда елімізде 1648 мұсылман діни бірлестігі және 1534 мешіт жұмыс істейді. Ал қазіргі таңда Қазақстан аумағында 2300-ден аса мешіттер жұмыс істеуде. Осы арада ислам дінінің Қазақстанның негізгі дін екенін және халқымыздың тарихында үйлестіруші, ұйымдастырушы және біріктіруші күш ретінде ең маңызды орын алғанын атап өтуіміз қажет.

Қазақстандағы екінші орынды дін христиандықтың бүгінгі ахуалы исламмен салыстырғанда тым күрделілеу көрінеді. Біздегі христиандық (мәсіхшілдік) алуан түрлі конфессиялар мен секталардан құралған және бір діни орталыққа бағынбайтын бытыраңқы көрініс сияқты. Христиандардың басым көпшілігі славяндық православие бағытында. Қазақстандағы православие шіркеуі тікелей

Мәскеу Патриархтығына және Қасиетті Синодына бағынатын митрополиттік деңгейдегі бөлім екені белгілі.

Христиандардың еліміздегі екінші тармағы католицизмді ұстанатын шағын топ. Олардың өзі екі топқа бөлінеді: Рим католик шіркеуі және Грек католик шіркеуі. Бұл екі шіркеу негізінен Алматы, Астана және Қарағанды қалаларында белсенді жұмыс істеуде. Республика көлемінде жамағаттардың саны 38, діни бірлестіктер 80 мөлшерінде. Сонымен қатар католиктердің Қарағанды, Астана, Павлодар қалаларында діни оқу орындары мен басылымдары бар екенін айта кетелік.

Христиандардың саны аз болғанымен ең көп тармаққа бөлінген тобы – протестанттар. Қазақстандағы ең басты протестант шіркеулері Евангелиялық христиан-баптистер, жетінші күннің Адвентистері және Лютерандар. Еліміздегі баптистердің саны 10-15 мың адам, дегенмен олардың жамағаттарының саны 300 мөлшерінде. Кейбір баптист топтардың ресми органдарда тіркеуден бас тартып келе жатқанын да ескерген жөн болар. Лютерандардың орталығы Астана қаласында орналасқан, 70-тей діни жамағаттары бар, негізінен немістер арасында көп таралған [1].

Жалпылама саяси тұрғыдан алып қарағанда, Кенестік империя құлағаннан бері, қазіргі заманғы Қазақстан он тоғыз жылдан астам егеменді, тәуелсіз, зайырлы мемлекет ретінде ғұмырын жалғастыруда. Еліміздегі діни бірлестіктер ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылықты нығайтуға үлес қосады. Қазақстанда қазіргі діни ахуал күрделі әрі сан-салалы. Кейбір деректер бойынша, 1989 ж. 30 конфессияға тиесілі 700-ге жуық діни бірлестіктер болса, 2008 жылы Қазақстанда 46 конфессияға тиесілі 4000-нан аса діни бірлестіктер жұмыс істеген. Ал дәл осы қазіргі таңда Қазақстанда 4551 діни бірлестіктер бар (салыстыра кетсек: 1990 жылдары олардың саны небәрі 670 болатын). Олардың арасында 2337 исламдық, Қазақстанның аумағында православтық шіркеуге жататын 281 діни бірлестік, олардың 230 орыс православие шіркеуі, 7 старообрядтық шіркеу, римдік-католиктік шіркеуінің 82 бірлестігі, 1189 протестанттық бірлестіктері жұмыс істейді. Қазіргі Қазақстандағы дәтүрлі емес діни қауымдарға төмендегілер енеді: 5 буддистік қауым, 24 индуистік, 12 кришнаиттік, 23 Ба-

хай, 2 трансцендентальдық медитация қауымы. Ұлы Ақ Бауырластық 2 қауымы, 6 саентология шіркеуі қауымы және т.б.

Елімізде шетел миссионерлері жұмыс істейді, атап айтатын болсақ 8 мұсылмандық, 33 православтық, 172 католиктік, 133 протестанттық. Кейінгі уақытта католик, протестанттық және дәстүрлі емес діни құрылымдар өз қызметтерін белсенді түрде жүргізуде. «Йогова күәгерлері» бірлестігінің миссионерлік қызметі ерекше қарқын алуда. «Йогова күәгерлері» Қазақстандағы сан жағынан өсіп келе жатқан конфессия болып отыр.

«Йогова күәгерлері» діни орталығы Есік қаласында орналасқан. Йогова күәгерлерінің 79 діни бірлестіктері әділет органдарында ресми тіркелген және 30-дан аса жергілікті қауымдары бар. «Йогова күәгерлері» саны 20 мыңға жуық. 1999 жылы діни бірлестіктердің құқықтары мен мүдделерін қорғау мақсатымен Қазақстанның діни бірлестіктер қауымдастығы құрылды. Бұл қауымдастық 200-ге жуық діни бірлестіктерді біріктіреді.

Сонымен қатар, мемлекетімізде протестантизмнің жаңа апостолдық шіркеулері, елушілер, методизм, меннонизм, XX ғасырдың басында АҚШ-та құрылған. Бұл ағымның ең ірі қауымдары Қарағанды және Алматы қалаларында орналасқан. Апостолдар рухындағы Евангелшіл христиандар өз жұмысын белсенді жүргізуде. Қазіргі кезде 3 мыңға жуық адамды біріктіретін 40 қауымдары бар. Пресветериандық ағым елімізде американдық, оңтүстік корейлық уағыздаушылардың миссионерлік қызметі нәтижесінде таралып жатыр. Американдық және корейлік уағыздаушыларға шет елдегі діни орталықтар көмек көрсетуде. Елімізде 20-дан аса пресветериан бірлестіктері бар. «Грейс-Благодать», «Бірінші пресветериан шіркеуі», «Алматы аймақтық пресветериан шіркеуі» бірлестіктері белгілі болып отыр.

Штаб-пәтері Лос-Анджелесте орналасқан «Грейс-Благодать» діни бірлестігінің еліміздің заңына қайшы әрекет жасаған. Ал «Мун Сан Мен» діни бірлестігі халықаралық ұйымдардың атын жамылып, дәрістер өткізген. Саентология діни бірлестігі емдік шаралармен айналысып, адамдардың денсаулығына зиян келтіргені әшкереленді. Осы діннің бірлестікке тиесілі «Битца» клубы жабылды. «Жетінші Күн Адвентистері» қауымының

республикалық орталығы «Жетінші күн Христиан адвентистері» Солтүстік Қазақстан конференциясы Астана қаласында орналасқан «Жетінші күн адвентистері» Оңтүстік одағына кіреді. Евангелшіл бағыт елімізде негізінен неміс ұлтының арасында таралған. Елімізде лютерандық шіркеудің 70-тен аса діни қауымдары бар.

Шет елдік миссионерлердің белсенді қызметі арқасында протестанттық ағымдардың харизматикалық қауымдары «Агапе», «Жаңа өмір», «Новое небо», «Благая весть» және т.б. Елімізді дәстүрлі емес культтердің қатары өсу үстінде. Саентология шіркеуі АҚШ-та XX ғасырдың 50 жылдары пайда болды. Негізін салушы Лафайет Рон Хаббард (1911-1986). Рон Хаббард өз ілімін «Дианетика: ақылды ойдың саулығы туралы бүгінгі заманғы ілім» атты еңбегінде қорытындылаған. Саентология шіркеуі діни бірлестігі Алматы, Қарағанды, Семей қалаларында ресми тіркелген. Саентология шіркеуі Ресей, АҚШ, Англия, Австралия елдеріндегі саентологиялық ұйымдармен тығыз байланыс орнатқан.

Елімізде экстремистік бағыттағы «Хизб-ут-тахрир» азат ету партиясы ұйымының заңға қайшы әрекеттері жұртшылықтың наразылығын тудырды. Хизб-ут-тахрирдің мақсаты – Ислам атын жамылып, дінаралық келісім мен ынтымаққа зиянын тигізіп, бейбіт өмір тыныштығын бұзу. Хизб-ут-тахрир Орталық Азия елдерінің мемлекеттік құрылысын мойындамайды және осы аймақта халифат құруды өздерінің мақсаты ретінде ұстанады. Аталған ұйым күресі идеологиялық күрес, идеологиялық төңкеріс, билікті өз қолдарына алу сынды үш бағытта жүргізіледі. Кейінгі жылдар мұсылмандар арасында жік салатын пікірлер мен ұстанымдар көрініс беруде. Экстремистік, діни фанатизм, лаңкестік, пікір төзімсіздігі ислам дініне жат [2].

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2008 жылы халыққа Жолдауында «Қазақстан алдағы уақытта да халықаралық лаңкестік пен діни экстремизмге қарсы күрес жөніндегі халықаралық коалицияның белсенді мүшесі ретіндегі ұстанымын жан-жақты нығайта беруге ниетті деп атап көрсетті» [3].

Елімізде «Әл-Каида», «Мұсылман бауырлар», «Талибан», «Лашкар-Таиба», «Бозкұрт», «Өзбекстанның ислам қозғалысы» және

т.б. лаңкестік ұйымдардың ұызметіне тыйым салынған.

Миссионерлік – діни ұйымдардың діни ілімдерін таратуға арналған діни және нәсихаттық қызметінің Қазақстанда кеңінен таралуы орын алуда. Миссионерлік ұйымдардың шоқындыру саясаты Африка және Азия халықтары арасында қарқынды және мақсатты түрде жүргізіліп отыр. Миссионерлік ұйымдарға жіберетін елдердің мемлекеттік құрылымдары, қайырымдылық қорлары, үкіметтік емес ұйымдар, қаржылық топтар материалдық және моральдық тұрғыдан көмектесіп, ортақтаса жұмыс жасайды. Миссионерлер баратын ел халқының дінін, тілін, тарихын, әдет-ғұрпын, ділі мен психологиясын зерттеп біліп барады. Көптеген миссионерлер жергілікті халық көп тұратын елді мекендерде тұрып, сол халықтың тілін, әдет-ғұрпын, мінез-құлықтарын өз қызметкері табысты жұмыс атқаруы үшін жетерліктей деңгейде зерттеп, үйренеді.

Қазіргі таңда жұмыссыздар, өмірден өз орнын таппағандар, рухани ізденісте жүргендер, жеке басы мен отбасындағы психологиялық қиындықтарға төзе алмағандар, Ислам дінін терең білмейтіндер, әсіресе жастар миссионерлердің үгіт-насихатына тез ілігеді. Еліміздегі жана культтердің бірі – Бахай сенімінің бастауында «Баб» деген лақап атымен белгілі болған Сейд Әли Мұхаммед тұр.

Бахай сенімінің ең жоғары ұйымы – дүниежүзілік әділдік үйі. Израиль мемлекетінің Хайфа қаласында орналасқан. Бахай сенімінің ұлттық рухани мәжілісі елімізде 1994 жылы тіркелген. Қазіргі уақытта бахай сенімінің 80-нен аса қауымы бар. Кейбір деректер бойынша, пайда болғанына бір ғасыр шамасы болған Бахай сенімінің әлемде бес миллионға жуық ұстанушылары бар. Дәстүрлі емес діни ағымдардың әдебиеттерінің таратылуы сараптан өткізіліп және жіті қадағалануы тиіс.

Елімізге ислам діні күшпен емес бейбіт жолмен енді. Дінбасымыз Әбсаттар Қажы Дербісәлінің пікірінше, «Ислам діні барлық адамзатты, соның ішінде, оңы мен солын түсіне қоймаған жастарымызды тәрбиелейтін айқын жол екенін дәлелдеп жатудың қажеті жоқ шығар. Дін барлық ғылымның, рухани дамудың мәдениеттің негізі» [4].

Қазақстан Республикасының Конституциясында ар-ождан бостандығы мен діни бос-

тандықтың принциптері, әртүрлі конфессияларға жататын азаматтардың өздерінің діни бірлестіктерін құруға теңқұлығы, мемлекеттің шіркеуден бөлінгендігі туралы принциптер бекітілген. Сондай-ақ, діннің және діни бірлестіктердің әлеуметтік қызметтерін реттеудің халықаралық тәжірибелеріне негізделген өзге де бірқатар нормативтік-құқықтық негіздер дайындап шығарылды. Қазақстанда қандай да болмасын діни бірлестіктердің қызмет етуінің нормативті – құқықтық негізі белгілі дәрежеде әзірленгендігіне қарамастан, діннің мәртебесі, оның қоғам өміріндегі шынайы жағдайы мен рөлі, яғни діннің қоғамның әлеуметтік-саяси, рухани салаларына тигізе әсерінің мәртебесі, кеңістігі және шекаралары қазіргі дейін дәл анықталмаған. Осы еліміздегі белгісіздік, әсіресе оның теріс салдары еліміздегі қазіргі діни дағдайда орын алған жаңа тенденцияларға байланысты анықта айқын аңғарылуда.

Бұл әрине әсіресе, дін мен діни сананың күдік туғызатын діни-рухани нормалары мен догмаларына негізделген жаңа діни ағымдар мен бағыттардың пайда болып отырғандығын көрудеміз. Мұндай әсершіл нышандар діни фундаментализм мен діни экстремизм ретінде көрініс табуда [5].

Еліміздегі діни жағдайлардың біршама өзгергенін көріп отырмыз. Діни жағдайлардың бір орталыққа емес, әр түрлі нысандар бойынша қызмет етіп жатқаны көрінуде, еліміздегі секталарда өздерінің мүддесін қорғап, халқымыздың ертеңі болатын жастарымыздың санасын улауда.

Діни қызметке қатысты қолданыстағы «Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» заңы 1992 жылы 15 қаңтарда асығыс жағдайда қабылданғаны белгілі. Сол заңымыздың қабылданған кейбір әлсіз жақтарынан, Еуразия жүрегінің ортасында орналасқан, Еуразиялық эпицентрдің орталығы өзіміздің атамекеніміз қазақ жеріне шет мемлекеттерден діни секталар мен Ислам атын жамылған кейбір радикалды топтар пайда болды, олар өздерінің секталық бағыттағы үгіт-нәсихаттарын дәріптеп, мемлекетіміздегі халқымыздың санасын улап, өздерінің секталық үйірмелеріне кіргізіп, халқымыздың тұрмыс тіршілігі мен өмірге деген көзқарастарын кері қарай бағыттап, халқымыздың мәдениеті мен өркениетін бұзу үстінде.

Бүгінгі қоғамның ішінде кейбір ислам атын жамылған радикалды топтар: «Ол бақытты адам.

тіркеуінен кейін ғана жүзеге асыратын болды. Тіркеуден өтпеген жағдайда, Қазақстан Республикасында миссионерлік қызмет атқаруға тыйым салынады. Қазақстан Республикасының аумағындағы шетелдік миссионерлер Дін істері агенттігінің барлық облыстарда, Астана мен Алматы қалаларында құрылған департаменттерінде жыл сайын қайта тіркеуден өтуге міндетті болып табылады.

Діни топтар мен ұйымдардың түп тарихын зерттей отырып қайта тіркеуден өткізу, «миссионерлік қызмет» ұғымын нақтылау, діни мазмұндағы әдебиеттерді таратуға шектеулер қою, мінәжат ету орындарын салу істерін реттеу, отбасын бұзуға ықпал ететін, адамгершілікке нұқсан келтіретін, білім алуға жол бермейтін, азаматтардың денсаулығына зиян келтіретін діни бірлестіктердің қызметіне тыйым салу, сондай-ақ діни өнімдердің таралу үрдісін реттеу жағы дұрыс толық қарастырылған.

Мемлекеттің ішіндегі халықты ішкі қақтығыстарға, тіпті бір ұлттың өзі бөлініп-жарылып бір-бірімен соғысуға алып келетін қасіреттерді болдырмау үшін алдын ала тәртіп орнатуы қажет. Сондықтан діни ұйымдарды мемлекет қатаң бақылауда ұстауы керек. Мемлекет ішінде қабылданған жаңа заң осы мақсатқа қызмет ететіндігіне біз кәміл сенеміз. Кез-келген мемлекеттің ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерін қорғап және оны қауіпсіздіктен сақтайтын мемлекеттің заңы болып табылады. 1992 жылғы заң асығыс ретінде қабылданған болатын, ал жаңадан қабылданған заң, мемлекеттің игілігі мен халықтың біртұтастығын, сондай-ақ мемлекеттің тыныштығы мен одан әрі дамуына өзінің ықпалын тигізетін болады [6].

Қазақстанның зайырлы мемлекет болуына байланысты ресми идеология дінге мейлінше бейтарап қарайды: ол діншіл де, дінге қарсы да сипатқа ие емес. Қазіргі Қазақстандағы діннің жағдайы авторитарлық, тоталитарлық және теократиялық басқару жүйесі бар мемлекеттерден түбірлі өзгешелікке ие.

Конфессияаралық бейбітшілік пен келісім – Қазақстан үшін мейлінше күрделі және өзекті мәселе. Бүгін Қазақстан әлемге тек мұнай өндіруші ел ретінде ғана емес, сондай-ақ Бүкіләлемдік діни-рухани форумның орталығы есебінде де таныс. Онда әлемдік және дәстүрлі діндердің басшылары анағұрлым маңызды заманауи діни мәселелерді шешу үшін жиналады.

Бейбітшілік пен конфессияаралық келісім салаларында Қазақстан аясында болсын, тіпті дүниежүзілік ауқымда болсын, қол жеткізген белгілі табыстарымызға қарамастан, әлі шешілмеген, жедел шешуді қажет ететін мәселелер баршылық. Әсіресе қазір дүниежүзінде діни төзімсіздік, діни экстремизм және терроризм шынайы қауіп төндіріп тұр. Олар ХХІ ғасырдың анағұрлым өткір мәселелеріне жатқызуға болады. Конфессияаралық келісіммен диалогты жетілдірудің жаңа жолдарын іздеу қажет.

Әлемдік және дәстүрлі діндердің басшыларының осындай кездесулерінің соңғы бірінде еліміздегі конфессияаралық келісім мен диалогтың маңыздылығы ерекше аталып өтілді. Әлемдік және дәстүрлі діндердің басшыларының осы бір кездесуінде конфессияаралық келісім мен диалогтың негізгі принциптері айқындалды. Олар: толеранттылық, өзара құрметтеу мен түсінісу, ұлтаралық келісім мен діни тқзімділік. Бұл қағидалар Қазақстандағы конфессияаралық қатынастардың да негізін құрайды. Дін даусыз біріктірудің, интеграциялық процестердің күшті факторы бола алады. Ол үшін діндерден қайшылықтарды емес, керісінше, ортақ белгілер мен принциптерді, ортақ негіздер мен ортақ құндылықтарды, біріктіруші бастауды іздеуге міндеттіміз.

Айта кететін жәйт, қазақ жері діни толеранттылық пен конфессияаралық келісім бастамасында терең тамырлары бар және көне дәстүрлерге өте бай. Қазақстан көне заманнан бері сан алуан мәдениеттер мен діндердің тоғысу мекені болған. Әркімге мәлім, қазіргі Қазақстанның аумағында бірнеше ғасырлар бойы тәңіршілдік, зороастризм, манихейлік, буддизм, христиандық және ислам сияқты әр түрлі нанымдар бейбіт бірге өмір сүрген, яғни толеранттылық пен конфессияаралық келісімнің үлгісі болған.

Сондықтан Қазақстан Республикасының Президентінің әділ айтқанындай: «Қоғамдағы этносаралық және конфессияаралық келісім мен ықыластылықты одан әрі нығайтуға қажетті қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету» [7].

Қорытындылай келгенде, конфессияаралық келісім мәселесінің үнемі Елбасымыз бен Үкіметіміздің басты назарында екендігін, бұл бағытта үнемі жұмыс істеп жатқандығын ерекше атап өткен жөн. Мұның жарқын

дәлелі ретінде, екі әлемдік діннің, атап айтсақ исламдағы «Құрбан айт» пен православиядағы «Рождество» діни мейрамдарын мемлекеттік мейрам деп жариялау жөніндегі шешімді ерек-

ше атауға болады. Мемлекетімізде ислам мен православиялық бағыт тұрақтылықпен өзара келісімді, түсіністікті сақтау мен нығайтуда маңызды қызмет атқарады.

Әдебиеттер

- 1 Мұртаза Бұлутай. Қазақстандағы дін және мемлекет қатынастары // «Дала мен Қала» газеті, Алматы 2005. 5-б.
- 2 Байтенова Н.Ж. Қазақстандағы діндер. – Алматы, 2008. – 4-б.
- 3 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты. – Астана, 2008. – 31-б.
- 4 Әбсаттар Қажы Дербісәлі. Ислам және заман. – Алматы, 2003. – 142-б.
- 5 Кенжетәев Д., Асқаров Н., Сайлыбаев Ә., Тұяқбаев Ә. Дінтану. – Астана, 2010. – 210-б.
- 6 Сыздықов Т. «Егемен Қазақстан». – Алматы, 2011. – 4-б.
- 7 Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. – Астана, 2007. – 66-б.

References

- 1 Murtaza Bulutay. Kazakhstanagy din zhane memleket katynastary // Dala men Kala gazeti. – Almaty, 2005. – 5-b.
- 2 Baytenova N.Zh. Kazakhstanagy dinder. – Almaty, 2008. – 4-b.
- 3 Nazarbayev N.A. Kazakhstan halkynyn al-aukatyn arttyru – memlekettik sayasattyn basty maksaty. – Astana, 2008. – 31-b.
- 4 Absattar Kazhy Derbisali. Islam zhane zaman. – Almaty, 2003. – 142-b.
- 5 Kenzhetayev D., Askarov N., Saylybayev A., Tuyakbayev O. Dintanu. – Astana, 2010. – 210-b.
- 6 Syzdykov T. Yegemen Kazakhstan. – Almaty, 2011. – 4-b.
- 7 Nazarbayev N.A. Zhana alemdegy zhana Kazakhstan. – Astana, 2007. – 66-b.

УДК 94(4)+39

Ю.Н. Дроздов

Кандидат наук, доцент. Россия, г. Москва
e-mail: yndrozlov@yandex.ru

Киммерийцы: кем они были?

Племена киммерийцев вторглись в Закавказье и Малую Азию во второй половине восьмого столетия до нашей эры. В 7 веке они завоевали некоторые районы Малой Азии. Впервые о них упоминает Гомер, но известны они в первую очередь по описаниям Геродота, который считал киммерийцев доскифским населением северо-причерноморских степей.

Наука затрудняется точно отождествить киммерийцев с какой-либо археологической культурой и установить их происхождение. Впервые письменное существование этих племен зафиксировано в 714 году до нашей эры в ассирийских текстах. В этих источниках киммерийцы фигурируют как кочевые племена «гимиру», вторгшиеся в Закавказье с Севера. Последние упоминания о них относятся к 7 веку, когда киммерийцы, по-видимому, были ассимилированы другими народами Малой Азии.

С киммерийцами часто ассоциируются археологические культуры, распространенные в раннем железном веке в Северном Причерноморье. Существует даже такое понятие как «Киммерийская эпоха». Однако такое отождествление является гипотетическим и скорее условным.

Памятники, которые с уверенностью можно считать киммерийскими, обнаружены только в Малой Азии. В настоящее время подвергнута жесткой критике версия Геродота о происхождении киммерийцев и их появлении на исторической арене. Установлено, что материальная культура этих племен близка скифской, что дает основание предположить принадлежность киммерийцев к иранской языковой группе. В наши дни главным источником для изучения истории киммерийцев являются ассирийские тексты. Из них становится понятно, что в 714 году они проникли в Закавказье, севернее озера Севан, где нанесли сокрушительное поражение царю Урарту Русе I и пленили многих представителей урартской знати. Затем киммерийцы вторглись в соседнюю область Уаси, в бассейне озера Урмия. После этого на протяжении 35 лет о них не было упоминаний.

Ключевые слова: киммерийцы, материальная культура, археологическая культура, киммерийская эпоха, доскифские племена.

Yu.N. Drozdov

Cimmerians: who were they?

Tribes of Cimmerians intruded in Transcaucasia and Asia Minor in the second half of the eighth century B.C. In the 7th century they won some regions of Asia Minor. For the first time they are mentioned by Homer, but they are known first of all according to descriptions of Herodotus who considered Cimmerians by the doskifsky population of the North Black Sea steppes.

The science finds it difficult to identify precisely Cimmerians with any archaeological culture and to establish their origin. For the first time in writing existence of these tribes is recorded in 714 B.C. in the Assyrian texts. Cimmerians appear in these sources as nomad tribes “gimiru”, intruded in Transcaucasia from the North. The last mentions of them belong to the 7th century when Cimmerians were apparently assimilated by other people of Asia Minor.

The archaeological cultures widespread in the early Iron Age in Northern Black Sea Coast often associate with Cimmerians. There is even such concept as “A Cimmerian era”. However such identification is hypothetical and rather conditional.

Monuments which with confidence can be considered Cimmerian, are found only in Asia Minor. Now Herodotus's version about an origin of Cimmerians and their emergence on the historical arena is subjected to rigid criticism. It

is established that the material culture of these tribes is close Scythian that gives the grounds to assume belonging of Cimmerians to the Iranian language group. Today the main source for studying of history of Cimmerians are the Assyrian texts. From them it becomes clear that in 714 they got into Transcaucasia, to the north of the Lake Sevan where inflicted a crushing defeat over the tsar of Urartu of Ruse of I and captivated many representatives of the urartsky nobility. Then Cimmerians intruded in the next area of Uasi, in the basin of the lake Urmia. After that for 35 years about them there were no mentions.

Key words: Cimmerians, material culture, archaeological culture, Cimmerian era, before skif tribes.

Одним из древнейших народов Европы, впервые зафиксированным письменными источниками, был народ под названием 'киммерийцы'. Киммерийской проблеме посвящено большое количество работ, как отечественных, так и зарубежных авторов. К настоящему времени имеется обширная библиография по этому вопросу. И тем не менее, вопрос этнической принадлежности киммерийцев до сих пор остаётся не совсем ясным. Рассмотрению этого вопроса и посвящена настоящая статья.

Самое раннее упоминание киммерийцев в Европе встречается у Гомера в «Одиссее»: «Закатилось солнце, и покрылись тьмою все пути, а судно наше достигло пределов глубокого океана. Там народ и город людей киммерийских, окруженные мглою и тучами; и никогда сияющее солнце не заглядывает к ним своими лучами – ни тогда, когда всходит на звездное небо, ни тогда, когда с неба склоняется назад к земле, но непроглядная ночь распростерта над жалкими смертными». (1. с. 281-282). Здесь Гомер указывает, что киммерийцы обитали у побережья глубокого океана «окруженные мглою и тучами», и при этом там у них был город.

Диодор Сицилийский о киммерийцах писал так: «Жители северных стран, соседние с Скифией, чрезвычайно дики; говорят, что некоторые из них едят людей... Так как их сила и дикость прославились повсюду, то некоторые говорят, что именно эти народы под именем киммерийцев в древние времена прошли войной всю Азию, причем время скоро испортило это слово в наименование кимвров...». (2, с. 258). Из этого фрагмента можно понять, что, во-первых, киммерийцы обитали где-то на севере Европы по соседству со Скифией, во-вторых, киммерийцами называли не один, а несколько народов, в-третьих, названия 'киммерийцы' и 'кимвры' были синонимами.

Кто такие кимвры и где находилась территория их исходного расселения пытался пояснить Плутарх: «Кимвры ни с кем не вступали в сношения, а страна, из которой они явились, была

так обширна, что никто не знал, что за люди и откуда они, словно туча, надвинулись на Италию и Галлию. Большинство полагало, что они принадлежат к германским племенам, живущим возле Северного океана, как свидетельствуют их огромный рост, голубые глаза, а также и то, что кимврами германцы называют разбойников. Но некоторые утверждали, будто земля кельтов так велика и обширна, что от Внешнего моря и самых северных областей обитаемого мира простирается на восток до Мэотиды и граничит со Скифией Понтийской. Здесь кельты и скифы смешиваются и отсюда начинается их передвижение; и они не стремятся пройти весь свой путь за один поход и не кочуют непрерывно, но, каждое лето снимаясь с места, продвигаются все дальше и дальше и уже долгое время ведут войны по всему матерiku. И хотя каждая часть племени носит свое имя, все войско носит общее имя — кельтоскифы. Третьи же говорили, что киммерийцы, знакомые в старину грекам, составляли только небольшую часть племени, ибо это были лишь предводимые неким Лигдамидом мятежники и беглецы, которых скифы вынудили переселиться с берегов Мэотиды в Азию, а что самая большая и воинственная часть киммерийцев живет у Внешнего моря, в стране столь лесистой, что солнце там никогда не проникает сквозь чащи высоких деревьев, простирающиеся до самого Герцинского леса (Ἰρκυνὸν ἐσθὶ δὲ κείν)... Вот из этих-то мест и двинулись на Италию варвары, которых сперва называли киммерийцами, а позже, и не без основания, кимврами. Но все это скорее предположение, нежели достоверная история. Что же касается численности варваров, то многие утверждают, будто их было не меньше, а больше, чем сказано выше». [Плутарх. Гай Марий. 11].

Прежде всего здесь следует заметить, что в оригинальном тексте Плутарха в качестве названия народа используются этнотермины Κίμβροι и Κίμριοι. Первый в переводе на русский язык передаётся формой 'кимвры', а второй — 'киммерийцы'. И такие формы этих этнотерминов

широко вошли в работы современных русскоязычных историков. Но это не совсем правильно. На русский язык слово *Κίμβροι* должно передаваться адекватной формой 'кимбры', а не 'кимвры'. А слову *Κίμμιον* соответствует адекватная русская транскрипция 'киммерии', но никак не 'киммерийцы'. Указанные искажения при переводе этих этнотерминов допустимы в исторической беллетристике, но они совершенно недопустимы в исторической науке. Ведь это существенно затрудняет определение действительной этнической принадлежности соответствующего этнотермина и делает крайне сложным вывод его семантики. Но во избежание разночтений и путаницы в данной статье, как данность, используется та транскрипция, которая приводится в соответствующем официальном русском переводе.

Из представленного выше сообщения Плутарха можно понять следующее. Предполагалось, что кимвры обитали на территории «обширной» страны. Но «никто не знал», из какой именно части этой обширной страны появились кимвры. Не совсем чётко представлялась и их этническая принадлежность. «Большинство полагало, что они принадлежат к германским племенам, живущим возле Северного океана». При этом под «Северным океаном» здесь явно понималось Балтийское море. Но причисление кимвров к германцам складывалось у «большинства» лишь потому, что кимвры обладали высоким ростом и голубыми глазами и потому, что сами германцы называли их разбойниками. Первое в то время было характерным, в основном, для народов, обитавших на южном побережье Балтийского моря. Следует заметить, что согласно Тациту, в тот период времени германцами называли все народы, обитавшие на территории от Рейна до Вислы вне зависимости от их языковой и этнической принадлежности. И ещё здесь важно то, что сами германцы внутри себя кимврами называли разбойников. А это означало, что название 'кимвры' было внеэтническим. Следовательно, есть основание полагать, что у кимвров было и своё собственное самоназвание, свой этноним.

Далее Плутарх в своём сообщении без всякого перехода начинает говорить о земле кельтов, явно по умолчанию связывая их с кимврами. Он сообщает, что по представлению некоторых его современников, кельтские народы были рас-

селены в то время на территории от Атлантики («Внешнее море») до Меотиды (Приазовье). Северными пределами их расселения в Европе было южное побережье Балтийского («Северного») моря. При этом, по представлению древних, кельты были народом, «смешанным» со скифами («здесь кельты и скифы смешиваются»). И в этой связи в то время все кельтские племена обобщённо назывались кельтоскифами, что можно понимать как 'кельтские скифы'. Смысл названия 'кельтоскифы' пояснял Страбон: «Я утверждаю согласно с мнением древних эллинов, что, подобно тому, как известные народы северных стран назывались одним именем скифов..., а впоследствии, когда сделались известными и западные страны, их обитатели назывались кельтами и иберами или смешанно кельтоиберами и кельтоскифами, ибо вследствие неведения отдельные народы в каждой стране подводились под одно общее имя». (2, с. 179, 180). Здесь очень важны последние слова: «отдельные народы в каждой стране подводились под одно общее имя». Другими словами, 'кельтоскифы' – это обобщённое название всех племён и народов, мигрировавших в глубокой древности с берегов Меотиды в Западную Европу. Следовательно, согласно контексту сообщения Плутарха, и кимвры в древности могли называться кельтоскифским народом, то есть кельтскими скифами.

По словам Плутарха некоторые считали, что те киммерийцы, которых знали древние греки и которые мигрировали из района Меотиды в Малую Азию, были лишь частью этого народа. Значительная же часть киммерийцев обитала в районе южного побережья Балтийского («Внешнего») моря, вплоть до Герцинского леса. При этом Плутарх указывал, что сначала этот народ называли киммерийцами, а позже – кимврами. И здесь опять подчёркивается что слова 'киммерийцы' и 'кимвры' – это синонимы. Однако сам Плутарх пояснял, что изложенная им информация «скорее предположение, нежели достоверная история». И тем не менее, источники других античных авторов, в основном, подтверждают эти предположения.

Так, Плиний Старший, описывая южное побережье Балтийского моря в районе Ютландского полуострова, отмечал: «...и не меньшей, по представлению, является Энингия. Некоторые передают, что она населена вплоть до реки Вистулы сарматами, венедами, скирами, хиррами,

что залив называется Калипен и остров в его устье Латрис, затем другой залив Ланг, пограничный с кимбрами.». (3, с. 25). Отсюда следует, что кимбры обитали на побережье Балтийского моря в районе Ютландии.

В древности племена, обитавшие от Рейна до Вислы назывались обобщённым, внеэтническим (в то время) названием 'германцы'. И в этой связи Страбон отмечал: «Что касается германцев, то, как я уже сказал, северные германцы населяют океанское побережье. Известны, однако, только те племена, что живут от устьев Рена до Альбия; из этих племен наиболее известны сугамбры и кимвры». (4, с. 268). Здесь уже место постоянного обитания кимвров указывается довольно определённо – южное побережье Балтийского моря.

Тацит по поводу киммерийцев писал так: «Упомянутый выше выступ Германии (Ютландский полуостров – Ю. Д.) занимают живущие у Океана кимвры, теперь небольшое, а некогда знаменитое племя. Всё ещё сохраняются внушительные следы их былой славы, останки огромного лагеря на том и другом берегу, по размерам которого можно и ныне судить, какой мощью обладал этот народ, как велика была его численность и насколько достоверен рассказ о его поголовном переселении». (5, с. 368). Отсюда становится уже достаточно ясно, что кимвры или киммерийцы были многочисленным народом и обитали они на побережье именно Балтийского моря. И здесь интересно замечание Тацита о том, что упомянутые им кимвры, жившие у «Океана», со временем «поголовно» куда-то переселились. Согласно античным письменным источникам кимвры мигрировали из этого региона в направлении Галлии и Италии. Но не исключено, что часть кимвров могла расселиться, в том числе, и по другим регионам побережья. В настоящее время в одном из регионов Европы сохранилось древнейшее самоназвание одного из народов, созвучное с этнотермином 'кимвры'. Речь идёт о валлийцах Британии. Они до сих пор называют себя *sumro* [kəmɹ]. Не исключено, что они могут быть прямыми потомками балтийских кимвров.

Таким образом, согласно представленным данным античных источников, одной из территорий длительного обитания кимвров в Европе было южное побережье Балтийского моря,

а сами кимвры этнически имели отношение к скифским народам.

Страбон сообщал, что кимвры из района южно-балтийского побережья совершали дальние грабительские походы вплоть до Меотиды: «Посидоний...неплохо предполагает, что кимвры, будучи разбойниками и кочевниками, совершали походы даже до местностей по Меотиде и что от них-то получил название и киммерийский Боспор, т.е. как бы Кимврский, ибо эллины называли кимвров киммерийцами...». (4, с. 191). Прежде всего здесь следует обратить внимание на замечание Страбона, что названия «киммерийцы» (Κίμμεριοί) и «кимвры» (Κίμβροι) – это синонимы. Что касается названия киммерийского Боспора, то вряд ли он был назван в честь «разбойников и кочевников», которые совершали грабительские походы из южно-балтийского региона в район Меотиды. Если они и совершали в район Меотиды грабительские походы, то для постоянного жительства они явно там не оставались. В этом регионе, вероятно, обитала уже другая часть этого народа. Античные источники свидетельствуют, что ко времени Геродота в Приазовье фиксировались следы длительного пребывания там других киммерийцев: «И теперь еще в Скифской земле существуют киммерийские укрепления и киммерийские переправы; есть также и область по имени Киммерия и так называемый Киммерийский Боспор».[Геродот. История IV. 12]. И вполне понятно, что такие названия мог оставить народ, проживавший на этой территории довольно длительное время. Это чётко подтверждается данными Прокопия из Кесарии: «Простирающаяся отсюда страна называется Эвлисия; прибрежную ее часть, как и внутреннюю, занимают варвары вплоть до так называемого «Меотийского Болота» и до реки Танаиса (Дона), который впадает в «Болото». Само это «Болото» вливается в Эвксинский Понт. Народы, которые тут живут, в древности назывались киммерийцами, теперь же зовутся утигурами. Дальше, на север от них, занимают земли бесчисленные племена антов». (6, с. 384).

По мнению современных историков киммерийцы в этом регионе занимали широкое пространство от Приазовья до Днестро – Дунайского междуречья: «Известный по этим источникам исторический народ киммерийцев отождествляют с носителями позднеархеологической культуры на двух ее заключительных

этапах – черногоровском и новочеркасском (IX – середина VII в.). Это были кочевые, скорее всего, ираноязычные племена, занимавшие широкое пространство степей юга Восточной Европы от Днестро – Дунайского междуречья до берегов Керченского пролива, который по их имени получил название Боспора Киммерийского». (7, с. 214). Мнение современных историков о столь обширной территории расселения киммерийцев в этом регионе базируется, в основном, на археологических данных. А вот предположение об их ираноязычности (правильнее – персоязычности) не подтверждается никакими фактическими данными. Киммерийцы не были персоязычным народом. Это будет показано далее на конкретном историческом материале.

Таким образом из представленных данных следует, что ещё одной территорией постоянного обитания киммерийцев было Приазовье. Именно отсюда они совершали свои дальние военные походы в Малую Азию и, вероятно, в другие регионы Древнего Востока.

По уровню общественного развития и укладу жизни киммерийские племена было неоднородным. Описывая миграцию киммерийцев в конце последнего тысячелетия до н.э. из южно-балтийского региона в район римских владений, Плутарх отмечал: «Им нужна была земля, которая могла бы прокормить такое множество людей, и города, где они могли бы жить...» [Плутарх. Гай Марий. 11]. Отсюда можно понять, что среди киммерийцев были земледельцы, готовые работать на земле и горожане, вероятно, ремесленники и торговцы. О том, что у киммерийцев с древнейших времён существовали города, упоминал в своё время и Гомер – «и город людей киммерийских». А вот Страбон называл их «разбойниками и кочевниками». Это указывает на то, что среди киммерийцев были и воинственные кочевники. И, вероятно, именно эта часть киммерийцев совершала дальние грабительские походы в отдалённые регионы, которые и зафиксированы античными источниками, в том числе и греческими.

О том, что кимвры находились на достаточно высоком по тем временам уровне развития материальной культуры можно понять из сообщения Плутарха, где он описывал начало битвы между кимврами и римлянами в 101 году до н.э.: «Пехота кимвров не спеша вышла из укрепленного лагеря; глубина строя у них была равна ширине

и каждая сторона квадрата имела тридцать стадиев. А конница, числом до пятнадцати тысяч, выехала во всем своем блеске, с шлемами в виде страшных, чудовищных звериных морд с разинутой пастью, над которыми поднимались султаны из перьев, отчего ещё выше казались всадники, одетые в железные панцири и державшие сверкающие белые щиты. У каждого был дротик с двумя наконечниками, а врукопашную кимвры сражались большими и тяжелыми мечами. Всадники не ударили на римлян прямо в лоб, а отклонились вправо и понемногу завлекли их в промежуток между конницей и выстроившейся левее пехотой. Римские военачальники разгадали хитрость противника, но не успели удержать солдат, которые сразу же бросились вдогонку, едва один из них закричал, что враг отступает. Тем временем варварская пехота приближалась, колыхаясь, точно безбрежное море». [Плутарх. Гай Марий. 25, 26].

Здесь, прежде всего, обращает на себя внимание, что у кимвров существовало воинское структурирование (конница и пехота) и чёткое боевое построение пеших воинов. Кроме того, они использовали определённые тактические приёмы в процессе проведения боевых столкновений. Всё это требовало боевой выучки и не было характерным для нецивилизованных народов. Но главное – это использование металла в оснащении войска. Всадники на голове имели шлемы, вероятно, металлические с художественными украшениями. Их тела были защищены металлическими панцирями, а сражались они тяжёлыми мечами, явно железными. Кроме того, они имели ещё «сверкающие белые щиты». При дневном освещении сверкает обычно металл. Поэтому не исключено, что и щиты у них могли быть металлическими. Значит кимвры владели достаточно сложными технологическими приёмами металлообработки и, вероятно, не только для военных, но и для повседневных нужд и использовали это в довольно широких масштабах. Ведь они обеспечивали металлическими панцирями, шлемами и, вероятно, металлическими щитами многие тысячи воинов. Кроме того, они использовали тяжёлые металлические мечи. И всё это свидетельствовало о достаточно высоком уровне общественного и материального развития соответствующего народа в то время.

Исключительно важные сведения, дающие представление о том, кем были киммерийцы, со-

держаться у Прокопия из Кесарии. Описывая народы, обитавшие в районе восточного побережья Азовского моря, он отмечал: «В древности великое множество гуннов, которых тогда называли киммерийцами, занимало те места о которых я недавно упоминал (Приазовье – Ю. Д.) и один царь стоял во главе их всех. Как-то над ними властвовал царь, у которого было двое сыновей, один по имени Утигур, другому было имя Кутригур. Когда их отец окончил дни своей жизни, оба они поделили между собой власть, и своих подданных каждый назвал своим именем. Так и в мое еще время они именовались одни утигурами, другие кутригурами». (6, с. 385). Здесь Прокопий из Кесарии четко и определённо указывает, что киммерийцами в древности назывались гунны, которые в районе Приазовья делились на два племени – утигуров и кутригуров. И это очень важное обстоятельство, определяющее этническую принадлежность киммерийцев. Ведь гунны принадлежали к скифским народам, о чём, например, определённо говорится у Приска Панийского, который непосредственно встречался с этим народом: «При императоре Феодосии младшем унский царь Атила, собрав свое войско, послал к императору письмо с требованием, чтобы к нему немедленно были высланы беглецы и взносы дани, которые не были выданы под предлогом этой войны, а для улажения вопроса о будущей дани были присланы к нему послы для переговоров; он прибавил, что если римляне будут медлить или готовиться к войне, то он даже при желании не в состоянии будет удержать скифские полчища». [П. Панийский. Готская история. 3]. Здесь гуннское (унское) войско Атилы названо «скифскими полчищами». Вообще же, Приск Панийский в своём сочинении использовал термины ‘уны’ (‘гунны’) и ‘скифы’ как синонимы. Из всего этого следует, что киммерийцы были скифским народом.

Начало продвижения приазовских киммерийцев на Запад Прокопий из Кесарии описывает следующим образом «По их рассказам, если только это предание правильно, однажды несколько юношей киммерийцев, предаваясь охоте с охотничьими собаками, гнали лань; она убегая от них, бросилась в эти воды. Юноши из-за чистоты ли, или охваченные азартом, или их побудила к этому какая-либо таинственная воля божества, последовали за этой ланью и не отставали от нее, пока вместе с ней они не достигли

противоположного берега. Тут преследуемое ими животное (кто может сказать, что это было такое?) тотчас же исчезло... но юноши, потерпев неудачу в охоте, нашли для себя неожиданную возможность для новых битв и добычи. Вернувшись возможно скорее в отеческие пределы, они тотчас же поставили всех киммерийцев в известность, что для них эти воды вполне проходимы. И вот, взявшись тотчас всем народом за оружие, они перешли без замедления “Болото” и оказались на противоположном материке». (6, с. 386).

Это же сообщение буквально дословно повторяет и Иордан. Но в его сообщении есть принципиально отличная деталь от Прокопия из Кесарии – киммерийцев он называет только гуннами: «Вот эти-то гунны, созданные от такого корня, и подступили к границам готов. Этот свирепый народ, как сообщает историк Приск, расселившись на дальнем берегу Мэотийского озера, не знал никакого другого дела, кроме охоты, если не считать того, что он, увеличившись до размера племени, стал тревожить покой соседних племен коварством и грабежами. Охотники из этого племени, выискивая однажды, как обычно, дичь на берегу внутренней Мэотиды, заметили, что вдруг перед ними появился олень, вошел в озеро и, то ступая вперед, то приостанавливаясь, представился указующим путь. Последовав за ним, охотники пешим ходом перешли Мэотийское озеро, которое до тех пор считали непроходимым, как море. Лишь только перед ними, ничего не ведающими, показалась скифская земля, олень исчез. Я полагаю, что сделали это, из-за ненависти к скифам, те самые духи, от которых гунны ведут свое происхождение. Вовсе не зная, что, кроме Мэотиды, существует еще другой мир, и приведенные в восхищение скифской землей, они, будучи догадливыми, решили, что путь этот, никогда ранее неведомый, показан им божественным соизволением. Они возвращаются к своим, сообщают им о случившемся, расхваливают Скифию и убеждают все племя отправиться туда по пути, который они узнали, следуя указанию оленя». (8, с. 85).

Описывая первое нападение гуннов на готов, Прокопий из Кесарии отмечал: «И вот киммерийцы, внезапно напад на живших на этих равнинах готов, многих из них перебили, остальных же обратили в бегство. Те, которые могли бежать от них, снявшись с этих мест с детьми и женами, покинули отеческие пределы и, перейдя через

реку Истр, оказались в землях римлян...Перебив одних, заставив других, как я сказал выше, выселиться из страны, гунны заняли эти земли. Из них кутригуры, вызвав своих жен и детей, осели здесь и до моего еще времени жили на этих местах». (6, с. 386–388). Как видно, здесь Прокопий из Кесарии киммерийцев прямо называет гуннами и кутригурами, которые ещё и в его время жили на землях, когда-то отвоёванных у готов.

Таким образом гунны были именно киммерийцами, о чём почему-то умалчивал Иордан. Из этого можно предположить, что и у других античных авторов киммерийцы по умолчанию могли фигурировать под названием гуннов. А это означает, что древние киммерийцы во времена новой эры никуда не исчезли, а продолжали обитать в Европе под названием гуннов. Так, например, у Птолемея есть такое сообщение: «Между бастернами и роксоланами живут хуны (Huni)». (9, с. 238). До этого он сообщал, что бастерны в то время обитали севернее Дакии, а роксоланы – по берегу Меотиды. Значит эти хуны (гунны) в то время обитали где-то между Нижним Днестром и Прикарпатьем.

По поводу принадлежности киммерийцев к скифским народам прямо указывается в сочинениях ряда античных авторов. Так, Евстафий в своих объяснениях к «Одиссее» Гомера, писал: «Эти киммерийцы, или скифы-кочевники, придя из западных областей океана, разграбили храм Аполлона в Дельфах. Вследствие этого поэт поносит их, как живущих во мраке». (1, с. 285). И далее: «Арриан же говорит, что скифское племя киммерийцев, поднявшись со своей родины и

вреда всем встречавшимся на пути, дошло до Вифинии». (1, с. 292).

В комментариях к «Землеописанию» Дионисия Евстафий отмечал: «Тавром он здесь называет другую гору, не тот восточный Тавр, о котором будет сказано ниже, а северную часть того Тавра, у подошвы которой живет скифское племя киммерийцы». (10, с. 245).

Из этих данных совершенно определённо следует, что киммерийцы принадлежали к скифским народам, что подтверждается и представленными выше данными Плутарха. Правда, у Геродота по поводу киммерийцев есть такое замечание: «...кочевые скифы, жившие в Азии, будучи теснимы войною со стороны массагетов, перешли реку Аракс и удалились в киммерийскую землю (действительно, страна, занимаемая теперь скифами, первоначально принадлежала, говорят, киммерийцам)». (11, с. 260). Здесь Геродот указывает, что киммерийцев вытеснили с их территории скифы-кочевники. Поэтому создается впечатление, что это были два разных народа. Однако здесь следует иметь в виду, что только один Геродот называл скифами ограниченный круг причерноморских племен и выделял из них лишь одно племя скифов-кочевников. Другие же античные авторы этот этнотермин, как обобщающий, распространяли на многие племена и народы, к которым принадлежали и киммерийцы. Об этом достаточно определённо свидетельствуют данные соответствующих источников.

Ранее на обширном историческом материале было показано, что скифы представляли собой большую группу тюркоязычных народов. (12, с. 22). Соответственно, и киммерийцы были

Таблица

№	Русская транскрипция	Греч. и латинск. транскрипция	Разделение на составляющие
1	2	3	4
1	киммерии	Κίμμεριοι	ким – мер – ии
2	кимберы	Cimberi	ким – бер – ы
3	кимбры	Cimbri, Κίμβροι	ким – бр – ы
4	кембры	Κήβροι, Κέμβροι	кем – бр – ы
5	кебры	Κέβροι	ке – бр – ы
6	кибры	Cybri, Κίβροι	ки – бр – ы
7	кипры	Cipri	ки – пр – ы
8	конбры	Conbri	кон – бр – ы
9	кинпоры	Cinpori	кин – пор – ы

тюркскоязычным народом. Это подтверждает, прежде всего, их этноним. В античных источниках он встречается в несколько различных вариантах. Основные из них представлены в ниже следующей таблице. (13, с. С. 113, 115-118, 120). При этом сразу следует заметить, что наибольшее распространение в античных источниках имели первые четыре варианта.

Во второй графе этой таблицы представлены основные формы рассматриваемого этнонима в русской транскрипции, заимствованные из древнегреческих и латинскоязычных источников. В третьей графе даны оригиналы этих этнонимов, а в четвертой графе приведено возможное их разделение на составляющие на основе тюркского языка. Анализ данных четвертой графы приводит к следующему. Первые составляющие первых четырех вариантов явно восходят к корневой части древнетюркского слова *kimī/keмі* (*кими/кеми*) 'лодка, судно'. Остальные варианты первой составляющей (*ке/ки/кон/кин*), судя по всему, являются искаженными формами этого же слова. Вторая составляющая первого варианта **мер** – это несколько искаженное слово *мар*, которое является фонетическим вариантом тюркскоязычного слова *бар* 'есть, имеется'. Третья составляющая в этом и во всех последующих вариантах представляет собой превнесенное окончание множественности, которое появляется только при переводе тюркскоязычных этнонимов на флективные языки. Дело в том, что в тюркском языке иногда грамматические формы единственного числа могут выражать обобщенно-множественное понятие обо всем виде данного предмета за исключением случаев количественно точной единичности. И в этой связи все исходные этнотермины в тюркском языке приводятся всегда только в форме единственного числа. А вот по грамматическим нормам флективных языков (греческий, латинский, русский и т.д.) они должны переводиться в форме множественного числа. Поэтому в греческих и в латинских текстах к тюркскоязычным этнонимам, находящимся в форме единственного числа, прибавлялись, соответственно, греческие и латинские окончания множественного числа. Так это переводилось и на русский язык.

Возвращаясь снова к данным таблицы можно отметить, что исходной тюркскоязычной формой первого варианта было слово *киммар* с буквальным переводом 'имеющие лодки' или

'имеющие суда'. Вторая составляющая второго варианта **бер** – это также несколько искаженное слово *бар* 'есть, имеется'. Здесь слово *бар* является фонетическим вариантом слова *мар*. Исходной формой этого варианта было слово *кимбар* с тем же самым переводом. Вполне понятно, что *киммар* и *кимбар* – это фонетические варианты. В вариантах с 3-го по 8-й вторая составляющая четвертой графы таблицы **бр/пр** – это безогласовочная форма слова *бар*. В последнем варианте вторая составляющая **пор** – это также искаженное слово *бар*. Значит этнотермины и этих вариантов являются искаженным словом *кимбар/кембар*. Таким образом, 'киммерии', 'кимбры' и др. – это искаженные варианты тюркскоязычного этнотермина *киммар/кимбар*, означающего 'имеющие лодки' или 'имеющие суда'. Отсюда можно понять, что киммерийцами или кимбрами в глубокой древности называли некоторые гуннские племена, принадлежащие к скифскому народу и обитавшие на побережье Балтийского моря в районе Ютландии и в Приазовье. Со временем такое название распространилось и на другие племена этого народа, которые обитали не только у морских побережий, но и в глубине прилегающих территорий.

Тюркскоязычность кимбров подтверждается и именами их правителей, которые известны по данным исторических источников. Так, Плутарх, описывая войну кимбров с римлянами, отмечал: «Бойориг, царь кимбров, с небольшим отрядом подъехал к самому лагерю и предложил Марию, назначив день и место, выйти, чтобы биться за власть над страной». [Плутарх. Гай Марий. 25].

Павел Орозий, описывая итоги сражения кимбров с римлянами в 101 году до н. э. при Верцеллах (в верховьях реки По), отмечал: «Цари Лугий и Бойорикс пали в битве; Клаодих и Цезорикс были захвачены в плен». В латинском оригинале это выглядит так: «Lugius et Boiorix reges in acie ceciderunt; Claodicus et Caesorix capti sunt». [Павел Орозий. 5.16.20].

Имя Бойорикса в форме 'Байорикс' упоминал и Луций Анней Флор: «Царь Байорикс пал, храбро сражаясь в первых рядах, и не остался неотмщенным». [Флор. Эпитомы. I. 38. 18].

В этих фрагментах упоминается имена четырех кимвровских предводителей. Согласно Павлу Орозию эти имена в латинской транскрипции имели такие формы: Boiorix, Caesorix, Lugius, Claodicus. Адекватная русскоязычная транс-

крипция этих имён будет такая: Бойорикс (Байорикс), Кесорикс, Луги и Клаодик. Все эти имена имеют явно тюркскоязычную этимологию. Их семантику на основе тюркского языка, можно вывести следующим образом. Имя 'Бойорикс' на составные части делится так: Бой-орик-с. Первая составляющая *бой* представляет собой совершенно неискажённое древнетюркское слово *boj* (*бай*) 'род, племя'. Вторая составляющая **орик** – это несколько искажённое, многозначное, древнетюркское слово *aγγ* (*арыг*). В данном контексте оно переводится как 'благородный'. Последняя составляющая *с* – это аффикс принадлежности 3-го лица ед. числа *сы*, в котором опущен отсутствующий в латинском языке звук [ы]. Исходная тюркскоязычная форма этого слова была *Байарыгсы* с адекватным русскоязычным переводом 'Их благородие родоначальник'. Как видно, это было не имя собственное, а обозначение титула верховного правителя. Если же это название использовалось без аффикса принадлежности *сы* в форме *Байарыг*, то в переводе оно означало просто 'Благородный родоначальник'. Но первая составляющая рассмотренного названия могла иметь и форму *baγ* (*бай*) 'богатый' или 'господин', как это представлено у Луция Аннея Флора. Тогда исходная форма этого слова была *Байарыгсы* с переводом 'Их благородие богатый' или 'Их благородие господин'.

Слово 'Кесорикс' на составные части делится так: Кес-орик-с. Первая составляющая **кес** может быть совершенно неискажённым древнетюркским словом *kes* (*кес*) 'быстрый'. Вторая и третья составляющие аналогичны предыдущему случаю. Исходная форма этого слова была *Кесарыгсы* со значением 'Их благородие быстрый'. Это также явно был титул верховного правителя.

Имя 'Луги' на составные части делится так: Луг-и. Первая составляющая **луг** восходит к многозначному тюркскоязычному слову *олуг*, в котором опущен начальный звук [о]. Такая транскрипция довольно характерна при записи этого слова в латинском языке. В переводе с тюркского языка это слово означает 'великий', 'знаменитый', 'высокопоставленный'. Вторая составляющая *и* – это ещё один, несколько искажённый, вариант аффикса принадлежности 3-го лица ед. числа *ы*. Исходная форма этого слова была *Олугы* с буквальным переводом 'Их величество'. Как видно, здесь представлен титул без имени.

Слово 'Клаодик' на составные части делится так: Кла-одик. Первая составляющая *кла* – это безгласовочный вариант слова *кала* 'город, городской, крепость'. Вторая составляющая **одик** – это, вероятно, искажённое древнетюркское слово *adiq* (*адык*) 'быть прославленным', 'быть знаменитым'. Исходная форма этого названия была *Калаадык* с семантикой 'Знаменитый горожанин' или 'Прославленный городом'. По смыслу этого слова видно, что Клаодик не был верховным правителем – у него в названии отсутствует титул.

Кроме этих имён, Плутарх приводит имя ещё одного предводителя киммерийцев, которые мигрировали в Малую Азию – 'Лигдамид'. Это не совсем адекватная русскоязычная транскрипция рассматриваемого слова. В древнегреческом подлиннике это имя приводится в форме Λυδῆμιος, чему будет соответствовать адекватная русскоязычная транскрипция 'Лугдамы'. На составляющие это слово можно разделить так: луг-дам-ы. Первая составляющая **луг** восходит к слову *олуг* 'великий', 'знаменитый', 'высокопоставленный'. Вторая составляющая *дам* – это фонетический вариант древнетюркского слова *tam* (*там*) 'стена'. Последняя составляющая *ы* – это аффикс. Исходная форма этого слова была *Олугтамы* с переводом 'Великая стена'. Как видно, это было не имя, а прозвище предводителя киммерийцев.

Следует заметить, что титул верховных правителей *арыг* ('благородный') или *арыгсы* ('их благородие') широко использовался у древнеевропейских тюркскоязычных народов, которые в античных источниках назывались скифами, сарматами, готами, гуннами или просто варварами. Это надёжно подтверждается многочисленными данными античных источников различных авторов. При этом в греко- и латиноязычных источниках титул *арыгсы* несколько искажался (из-за отсутствия звука [ы] в этих языках) и, как правило, приводился в безгласовочной форме – *γix* ('рикс') или *γex* ('рекс'). Так, например, Прокопий из Кесарии писал: «Он (Теодорих, король остготов – Ю.Д.) не пожелал принять ни знаков достоинства, ни имени римского императора, но продолжал скромно называться и в дальнейшем именем *γex* (так обычно варвары называют своих начальников)». (6, с.11). Феофилакт Симокатта, описывая в своей «Истории» одну из стычек варваров с рим-

лянами указывал, что последние захватили в плен группу варваров. И при этом он отмечал, «что пленные — это подданные Мусокия (Μουσούκιος), называемого на языке варваров риксом». (3, с. 23).

Следует заметить, что с древнейших времён этот термин использовался и у римлян в форме *rex* (рекс) или *regis* (регис). Вполне понятно, что он был заимствован латинским языком в глубокой древности из тюркского языка. Этим термином древние римляне в «царский период» называли своих правителей. После свержения в Риме власти единоличных правителей, так продолжали там называть верховных жрецов, деспотов, владык, наставников, воспитателей, покровителей, патронов, богачей или знатных людей. В последующем европейцы продолжали так называть своих верховных правителей.

В сообщении Плутарха указывалось, что территория обитания прибалтийских кимвров простиралась вплоть до Герцинского леса. Это название встречается у античных авторов со времён Аристотеля. По мнению современных историков, так назывался лесной массив и горный хребет в Средней Германии. Однако ни в древнегреческих, ни в латинских (римских) источниках нет даже намёка на этимологию названия 'Герцинский', а в древнегреческом и в латинском языках такого слова нет вообще. Это наводит на мысль, что данное название восходило к языкам древних племён и народов, обитавших на близлежащих к «Герцинскому лесу» территориях, к которым относились и кимвры.

В древнегреческих исторических источниках рассматриваемое название приводится в таких формах: Ἐρκυνία ὕλη, Ἐρκ. δρυμός, Ἀρκύνια, Ὀρκύνια. В латинских же источниках оно представлено так: *Hercynia silva* или *Hercynius saltus*, *Hercynium jugum*. (14). А вот Лукан этот термин приводил в форме *Hugcania*: «В войске Помпея окунули в яд свои стрелы кочующие народы Скифии, которых ограничивает ледяной бездной Бактр и обширными лесами Гиркания (*Hugcania*)». [Лукан. III. 265]. Здесь сразу видно, что представленные выше латинские варианты названий были заимствованы из древнегреческого языка. На это указывает наличие в начале латиноязычных названий внеэтимологической графемы 'h', обозначающей густое придыхание в заимствованных грекоязычных словах. Поэтому для этимологического анали-

за целесообразно принимать представленные выше соответствующие грекоязычные варианты, с учётом латиноязычных без начального 'h'.

Словосочетание Ἐρκυνία ὕλη, которое в русскоязычной транскрипции будет иметь форму 'Еркиния иле', в древнегреческом языке вообще отсутствует, хотя оно и записано греческими буквами. Здесь, несмотря на греческую графику, довольно явно прослеживается тюркоязычная этимология этих слов. Первое слово 'еркиния' на составляющие делится так: еркиния. Составляющая *еркин*, судя по всему, является фонетическим вариантом тюркоязычных слов *еркін* или *иркен*, которые в буквальном переводе означают 'свободный', 'вольный'. Вторая составляющая *ия* в данном контексте переводится как 'хозяйство', 'территория'. Слово *еркиния* в буквальном переводе означает 'свободная территория'. Слово *иле* в рассматриваемом словосочетании на составляющие делится так *ил-е*. Первая составляющая *ил* в данном контексте переводится как 'страна'. Вторая составляющая *е* — это аффикс. Исходное словосочетание Ἐρκυνία ὕλη (*Еркиния иле*) с тюркского языка переводится как 'Страна свободной территории'.

В словосочетании Ἐρκ. δρυμός первое слово явно сокращённое тюркоязычное Ἐρκυνία 'свободная территория'. Второе слово *δρυμός* — это уже древнегреческое 'лес'. В переводе на русский язык это двузачное словосочетание означает 'лес свободной территории', а не «Герцинский лес». Здесь видно, что в этом названии древние греки на своём языке в качестве определения к слову 'лес', использовали тюркоязычный термин Ἐρκυνία. Следует заметить, что это словосочетание (в русских переводах «Герцинский лес») встречается в исторических источниках применительно к Западной, Средней и даже к Восточной Европе. Так, например, итальянский средневековый автор Павел Иовий в 1525 году писал: «Большую часть Московии занимают Герцинские леса, которые будучи уже в некоторых местах заселены и в продолжение времени расчищены трудолюбием жителей». (15, с. 27).

Названия Ἀρκύνια, Ὀρκύνια, *Hugcania* — это несколько искажённые варианты тюркоязычного слова *Еркυνία* 'свободная территория'. Так, судя по всему, в Европе назывались незаселённые территории — и густые леса и горные массивы. Вероятно и прибалтийские кимвры на-

зывали прилегающую к ним с юга территорию на своём родном тюркском языке либо *Еркиния иле* ‘Страна свободной территории’, либо просто *Еркиния* ‘Свободная территория’.

Кратко суммируя все представленные выше данные, можно отметить следующее. Киммерийцами или кимврами в глубокой древности называли часть гуннских племён (а может быть и все гуннские племена). Этнически они принадлежали к скифскому народу и говорили на тюркском языке. Правильное их тюркскоязычное название было *киммар/кимбар*, означающее ‘имеющие лодки’ или ‘имеющие суда’. Такое название впервые, вероятно, появилось у тех гуннских племён, которые сначала обитали на прибрежных территориях, а потом распространилось гораздо шире. Антропологически это были типичные европеоиды высокого роста с голубыми глазами. Античные источники фиксируют две территории постоянного обитания

киммерийцев в Европе в то время – побережье Балтийского моря между Рейном и Эльбой и Приазовский регион. С этих территорий они совершали длительные военные походы в отдалённые регионы. Какая-то часть киммерийцев расселялась в этих отдалённых регионах и на постоянное жительство. По уровню своего развития киммерийцы в конце прошлой эры уже не были диким народом. Часть из них была горожанами, часть, вероятно, оседлыми земледельцами, а часть была воинственными кочевниками. Киммерийцам была знакома технология обработки довольно сложных металлических изделий в достаточно крупных объёмах. Воевали они в составе структурированных и обученных воинских подразделений. В дальнейшем европейские киммерийцы, судя по всему, ассимилировались с автохтонными, флективноязычными племенами и стали одними из предков многих современных европейских народов.

Литература

- 1 ВДИ, 1947, № 1.
- 2 ВДИ, 1947, № 4.
- 3 Свод древнейших письменных известий о славянах. – М.: Изд. «Вост. лит.» РАН, 1991, Т. 1.
- 4 Страбон. География. – М.: Ладомир, 1994.
- 5 Тацит. Сочинения. – СПб.: Наука, 1993.
- 6 Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М.: АН СССР, 1950.
- 7 История Европы. – М.: Наука, 1988. Т.1.
- 8 Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – М.: Изд. «Вост.лит», 1960.
- 9 ВДИ, 1948, № 2.
- 10 ВДИ, 1948, № 1.
- 11 ВДИ, 1947, № 2.
- 12 Дроздов Ю. Н. Тюркскоязычный период европейской истории. – М.: Опора, 2011.
- 13 Буданова В. П. Этнонимия племен Западной Европы: рубеж античности и средневековья. – М.: ИВИ, 1991.
- 14 **Реальный словарь классических древностей.** – М.: Директмедиа Пабблишинг, 2007.
- 15 Библиотека иностранных писателей о России. Т. 1. – СПб.: Типогр. III отд. Собственной Е.М.В. Канцелярии, 1836

ӘОЖ: 930.1

¹Г.С. Беделова*, ²Ә.Б. Оңғарбаева¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, Қазақстан, Алматы қ.²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының 2-курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: bedelova_g.77@mail.ru

Еуропадағы Реформациялық ілімдердің таралуы мен дамуы

Еуропадағы Реформациялық ілімдердің ішінде кең таралғаны Мартин Лютер, Жан Кальвин және Уильрих Цвинглидің ілімі болғаны белгілі. Өзінің мәні жағынан алып қарағанда, Реформация буржуазия табының ескі орта ғасырлық тәртіптеріне қарсы болатын. Адамның дүние-танымы мен сана-сезімін өзгертуді мақсат еткен бұл діни қозғалыс жаңа капиталистік қарым-қатынастарға жол ашып берді. Реформацияның ең басты мәселелерінің бірі — христиан дінінің жаңа үшінші бағыты — протестантизмнің католиктерден алшақтай бастауы болды. Ол католиктік бағыт түрінде қалыптасқан христиан дінінің кейбір қағидаларын қайта қарап, жаңғыртуға бағытталды. Реформациялық қозғалыстың етек алуы, реформаторлардың батыл іс-әрекеттері және осы бір жеңістердің нәтижесінде Римнің ықпалынан Германия мен Швейцарияның көптеген жерлерінің шыға бастауы, одан қалды протестантизм идеяларының Францияға кеңінен тарап, ал Англияда өкімет тарапынан қолдау табуы — католик шіркеуін қатты мазасыздандырды. Ендігі жерде Рим өзінің шайқалған беделін нығайтып, католиктік шіркеуді қорғап қалуға жанталаса кіріскен болатын. Бұл реформалардың негізгі мақсаты — жаңа протестанттық шіркеуге кіріп, «адасқандардың» бәрін қайтарып алу болатын. Католиктік шіркеудің бұл саясаты протестантизммен ашықтан-ашық қақтығыстарға, діни соғыстарға әкеліп соқты. ХҮІ ғасырда шіркеудің билік шекарасымен мемлекеттің билік шекарасы сай келген жоқ еді, осының салдарынан реформациялық идеялардың дамуы мен енуі басталды.

Түйін сөздер: реформация, протестантизм, индульгенция, шіркеу, еретик, тезис, доктрина.

Г.С. Беделова, А.Б. Оңғарбаева

Распространение и развитие реформации в Европе

Хорошо известно что среди реформистских учений в Европе широкое распространения получили учения Мартина Лютера, Жана Кальвина и Уильриха Цвингли. Реформация породила третью после православия и католицизма ветвь христианства – протестантизм. Всех сторонников Реформации – в любой ее форме – принято называть протестантами. По представлению протестантов, благодать исходит на человека от Бога, минуя церковь, «спасения» достигается только благодаря личной вере человека и воле Бога. Это учение подрывало господство духовной власти над светской и главенствующую роль церкви и римского папы. Расширение Реформистских движения, смелые действия реформаторов и в последствии этих побед освобождения многих земель Германии и Франции от влияния Рима, более того широко развитие протестантских идей во Франции, а также поддержание властей Англии – все это сильно тревожило католическую церковь. И теперь Рим торопливо принялся за укрепления пошатнувшегося авторитета и защиту католической церкви. Главная цель этих реформ – внедрится в новую протестантскую церковь, и вернуть всех «заблудших» обратно. Эта политика католической церкви привела к открытым конфликтам, религиозным войнам с протестантизмом. В ХҮІ веке границы церковной власти не соответствовали границам государственной власти, и впоследствии этого начались внедрения и развития реформистских идей.

Ключевые слова: реформация, протестантизм, индульгенция, церковь, еретик, тезис, доктрина.

G.S. Bedelova, A.B. Ongarbaeva

Distribution and development of reformist teachings in Europe

It is well known that among reformist teachings in Europe widely extended doctrines of Martin Luther, Jan Calvin and Ulrich Zwingli. The Reformation gave rise to third after provoslavly branch of Christianity and Catholicism – Protestantism. All supporters of the Reformation – in any form – called Protestants. Upon submission of Protestants,

grace comes from God to man, passing the church, "salvation" is achieved only through personal faith of man and the will of God. This teaching undermines the rule of spiritual and secular authority over the leading role of the church and the pope. Extension of reformist movements, brave deeds of reformers and in the resulting of these wins release of many lands of Germany and France from the inspiration of Rome, moreover, wide development of protestant ideas in France, also espouses of English power – all these very troubled the Catholic Church. So, Rome hasty began prepare for the strength shake authority and the protection of the Catholic Church. The main goal of these reforms was – penetrate into new protestant Church, and return "the wayward". That policy of the Catholic Church lead to open struggles, religious wars. In XVI century broad of the Church power was not match to broad of the state power and in result, began introduction and development of reformist ideas.

Key words: reformation, Protestantism, indulgence, the Church, heretic, thesis, doctrine.

Реформация – XVI ғасырда Батыс және Орталық Еуропада кең қанат жайып, негізінен феодалдыққа қарсы сипатты иеленген және католицизмге қарсы күрес түрін қабылдаған қоғамдық қозғалыс. Реформацияның саналық дайындығын Қайта Өркендеу дәуірінің гуманистік қозғалысы атқарды. Гуманизм Реформацияны Қасиетті жазбаларды зерттеудің тиімді тәсілін қалыптастыру арқылы дайындап, әлеуметтік-этикалық және саяси мәселелердің түпкілікті жаңа шешімдерін беруге ұмтылыстар жасап, рухани ілімдерді кең уағыздады. Дегенмен гуманизм Реформацияның бастамасы ретінде қарастырылмайды. Бірақ гуманизм жаңа мәдениетке қарай қозғалыс ретінде қоғамның біршама білімді бөлігіне бағытталса, Реформация Евангелия негізінде әрбір христианның өмірін жаңалауды мақсат еткендіктен қарапайым адамдар тобына бағытталды. Реформацияның ірі теоретиктері діни көзқарастар жүйесін қалыптастырып, XVI- XVII ғасырлардың жаға қоғамдық даму ұстанымдарына жауап берді. Ғалымдардың айтуынша, реформацияның әсерін дұрыс бағалау үшін екі жағдайды ескеру қажет:

1) Реформацияға қарсы бағытталған католиктік шіркеу тек догмалар, заңдар, дәстүрлер жиынтығы емес, сонымен бірге өте қуатты әлеуметтік, экономикалық және саяси ұйым, өзін қоршаған батыс еуропалық әлемнің мәдени өмірімен жан- жақты байланысқан. Сондықтан шіркеу бірлігінің ыдырауы қалыптасқан өмірдің барлық түрлерінің өте күрделі дағдарысына алып келді. 2) Реформацияның сыртқы нәтижесін құрайтын шіркеу бірлігінің ыдырауы, тек шіркеу ішімен ғана шектеліп қоймайды, христиандықтың мәніне терең енеді. Еуропа тарихы бірнеше сыртқы шіркеу жігінің тарихынан өтті, ол шіркеу дүниетанымы мен шіркеу ұйымының негізіне әсер етпейді. Осыған ұқсас рим шіркеуінен бөлінулерге Галикан және Ан-

гликан шіркеулерінің ұлттық топтары үнемі тырысып отырды. Мұндай жағдайларда шіркеудің жалпы негізгі ілімдері және құрылымы сақталып, тек қосалқы ілімдері ғана өзгеріске ұшырады [1,476.].

Мартин Лютердің уағыздауымен басталған Германиядағы реформациялық қозғалыс жалпы Еуропа көлеміндегі ірі оқиға болды, себебі жалпы еуропалық процестің прогрессивті дамуындағы қажетті ұстанымдарды қалыптастырды [2,264 б.]. Лютерлік ілім – протестанттықтың сандық тұрғысы жағынан ірі бағыттарының бірі. Негізінен М.Лютер 1517 жылы индульгенцияға қарсы 95 ұранымен қалады. М.Лютер бюргерлердің консервативті идеологы, және де Лютер ілімінің кальвинизмге қарағанда босандығын айта кету қажет. Католиктік шіркеуді сынау деңгейі қоғамдық оппозицияның әртүрлі топтарында біршама ерекшеленеді. Олардың әр қайсысы реформациялық формулалардың мазмұнын өздерінің әлеуметтік мүдделерінен шығарып отырды. Сонымен қатар реформацияның әртүрлі көріністеріне Еуропаның елдерінің жеке тарихи жағдайлары да өз ісін қалдырды. Шаруалар мен плебейлік топтардың көңіл күйін Реформацияның халықтық бағытының теоретиктері Томас Мюнцер, Михаэль Гаймаир білдірді. Олар оны тек шіркеу ісіне байланысты емес, әлеуметтік қатынастарға да қатысты түпкілікті бетбұрыс деп түсінді. Евангелиеге сүйене отырып, сословиелік артықшылықты жоюды, христиандық билікті қауымға беруді, яғни әлеуметтік төңкерісті талап етті [2,283 б.].

Реформацияны осылайша түсіну күрестің жергілікті түрлерінен кең қозғалыс жолына түсуге, белгілі айқын талаптар қоюға мүмкіндіктер ашты. Бұл процестің нәтижесінде реформация феодализмге қарсы күрестің әртүрлі түрлеріне негіз салып, оның бытыраңқылығын жоюға көмектесті, сонымен аса қажетті са-

яси маңызға ие болды. Дворяндардың көп бөлігінің қолдауына арқа сүйеген бюргерлік оппозицияның кең таралған талабы шіркеулік жер иеленуді секуляризациялау, католиктік иерархия мен монахтықты жою еді. Арзан шіркеудің талабы, үнемділік принциптерін сақтау тек бюргерлердің ғана емес, кәсіпкерлердің жаңа тобының да мүддесінен шықты.

Германияда басталған Реформация тез арада оның шеңберінен шығып, Еуропаның басқа елдеріне, Швейцарияға, Нидерландыға тағы басқа мемлекеттерде кең етек алды.

Швейцариядағы римдік-католиктік шіркеудің дағдарыс көріністері Германиядағыдай анық көрінді. Басқа елдердегі сияқты Швейцарияда да клирлік өнегесіздік және көргенсіздікке, адамгершілік бабындағы немқұрайлыққа, ақша жолын қуушыларға байланысты шіркеу өміріндегі билік мұрсатын теріс пайдалану сынға алынды.

Швейцария Реформациясының тарихындағы маңызды күресшілердің бірі Ульрих Цвингли болды [3,303 б.]. Ол 1515 жылы полктың священнигі болып, жүріп Мариньяно түбіндегі шайқастың куәсі болған. Бұл қантөгіс соғыстың әсері оның жалдамалы әскер туралы пікірін өзгертіп, жек көріністілігін оятты. Осыдан соң 1516 жылдан бастап-ақ өзінің жеке реформациялық идеяларын тарата бастайды. 1517 жылғы Лютердің сөзін тыңдап, ұлы герман реформаторының шығармасымен танысуы Цвинглидің реформация жолына түсуіне түпкілікті ықпал етті. 1519 жылы Цвингли қасиетті діни қызметкер ретінде Цюрих соборына шақырылып, мұнда ол өзінің реформациялық ағартушылық қызметін бастайды. Цвинглидің діни доктринасында тәңір құдіреттілігі туралы жазылған қасиетті кітапты мойындау туралы жалпы реформациялық қағидаларды қолдап, ал шіркеулік иерархияны, монахтық өмірді, некеден безушілік, т.б. құдайға құлшылық етудің католиктік діни дәстүрлерін жоққа шығарды. Құдайдың құдіретті күші, тағдырдың алдынала анықталуындағы тәңір күші түсінік идеялары Цвингли доктринасының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды. Цвинглидің ілімі Лютерге ұқсас болды, яғни папаның қаулыларына немесе схоластикалық теологтар тұжырымдарына сүйенбей, Қасиетті кітап пен таураттың қағидалары негізінде жазылды [4,269 б.]. Цвинглидің ілімі бюргерлік пен қалалық плебс,

сондай-ақ Цюрих кантондарындағы және оның фогтсволарындағы шаруалар арасында қызу қолдау тапты.

Цвингли 1524 жылы екі діни айтыстың жеңімпазы атанды. Цюрихтегі реформация Цвингли ілімінің негізінде табысты жүргізілді. Католиктік ғибадат етушілік тоқтатылды, икондармен католиктік табынушылықтың басқа да бұйымдары шіркеуден аластатылды. 1526 жылы Цюрихте аяқталған реформация ел ішінде кең таралып, 1528 жылы Берн мен Базельде жеңіске жетті.

1530 жылдың ортасындағы Реформациялық идеялардың дамуы мен енуі Жан Кальвиннің (1509-1862) есімімен тығыз байланысты болды. Оның ілімі Еуропаның өзге елдерінде, соның ішінде Францияның реформациялық қозғалысына қатты ықпал етті [5,197 б.]. Кальвин теологиясының орталық мәселесі құдайды жаратушы және әлемді жеке билеуші ретінде тану болды. Оның ілімінің маңызды құрылымының бірі «екі жақты алдын-ала анықтау» ұстанымы болды. Ол «Адам тағдырының жазмышқа тәуелділігі жөніндегі» ілімді одан әрі тереңдетіп, оны абсолюттік фатализм дәрежесіне жеткізді. Әрбір адамның тағдыры, оның өмірге келуі, азабы мен қуанышы және тағы басқалары алдын-ала белгіленген, оны ешкім де өзгерте алмайды, өйткені бәрі де бір құдайдың қолында,- деген түсінік енгізді [6,200 б.].

Адам мен қоғам Кальвин ілімі бойынша «күнәһар». Сондай-ақ Кальвин «Құдайдың құдіретімен қоғамды басқару үшін мемлекеттер қалыптасады, билеуші билігі құдай іс-әрекетімен шектеліп отырады, ары таза емес билеушілер мен тирандарды құдай жазалайды, бұл халық көтерілісінен көрініс табады» делінген.

Кальвин ілімі бойынша шіркеу ғибадаты, Реформацияның өзге ағымдарынан да жоғары қарапайымдылық пен қаталдықты талап етеді. Тек қана әулие, күш, икондардан бас тартып қана қойған жоқ, онымен қатар Кальвин храмдардағы керіп шегелеулер, шырақтар жағу, бай киімдер мен әшекейлер алынып тасталу керектігін айтты. Бар зейінін дұғаға жұмылдырған адамды ештеңе мазаламауы қажет. Шіркеу қызметіндегі басты зейін уағызға, псалмалардың әуеніне, екі түрлі евхаристияның болуынан бөліну керек еді.

XVI ғасырдың 20-жылдарынан бастап Францияда реформациялық идеялар тарала бастады. Бірақ ескертетін бір жайт, Франциядағы рефор-

мация Германиядағы және Еуропаның кейбір бөлігіндегі сияқты күшке және кең таралымға ие болған жоқ. XVI ғасырдағы Францияның территориялық бірлігімен корольдік биліктің күшті болуы және француз шіркеуі Риммен байланысын үзбей, өзін папаның римдік курияға байланысты жинауынан сақтана білді және француз ұлттық клирінің мүддесіне қарай байлығын сақтай білген болатын. Шіркеулік қызметтерді викарлар атқарды, олардың шыққан тегі қарапайым болды. Олар қызметі үшін белгілі бір көлемде сыйақы алып отырды. Шіркеулік басқарушылық пен одан түсетін табыстар билеуші таптың Рим мен папаға деген өздерінің өкпесі болған жоқ. Бұл Франциядағы реформацияның Германиядағы секілді кең таралуына тосқауыл болған басты ерекшеліктерінің бірі болатын.

40-жылдары Францияда лютерандық оқытулардан гөрі Кальвиндік ілім кең тарала бастады. Бірақ француз протестантизмінің кальвиндік ұйымы Франциск I мұрагері Генрих II кезеңінен кейін таралды. Кальвинизмнің сәтті кезеңдері 1547-1555 жылдарды қамтыды, осы уақытта Генрих II қаншалық-ты ауыр жаза тағайындап, қорқытқанмен Реформация кең таралып кетті.

Англияда Генрих VIII король болған кезеңде реформацияның алғышарттары қалыптасты. Генрих VIII-ші басқаруы барысында ағылшын абсолютті монархиясының белгілері анық байқала бастады. 1534 жылы король ағылшын шіркеуін Римнен азат деп танитындығын мәлімдеп жариялады. Мемлекет билігінің реформацияны жүргізушілерді қолдап телектерінің бір арнадан шығуы ағылшын реформациясына өзгеше сипат берді. Осы қадам елдің ішкі бөлігінде діни-саяси майданда күрестер жүруге алып келді. 1535-1558 жылдары билік жүргізген Мария Тюдор королева болған кезеңде реформаторларға қарсы қатаң күрес жүрді [7, 149 б.]. Халық оны қатыгездігіне байланысты «қанішер» деп атап кетті.

Эдуард VI-ыншы басқарған кезде Англияда Реформация жаңа қарқынмен дамып келе жатқан. Англия тарихында бірінші рет доктриналар мен христиан діні заң жүзінде іске асырылады. 1549 жылы жалпы сыйыну туралы кітапты міндетті түрде пайдалану шешімі қабылданады. Бұл кітап католиктік текстен тұрған. 1552 жылы шыққан сыйыну кітабында континенталдық

реформаторлар бағыты туралы жазылған. Реформацияның ең белсенді қайраткерлері Англия корольдігінің канцлерлері Томас Кромвель және Реформациядан кейін Кентерберий архиепископының орнына ие болған – Томас Кранмер болды [8, 280 б.].

Англия реформациялардың жүргізілуі нәтижесінде соғыстар алаңынан толық құтылды деуге әсте болмайды. Испаниямен болған соғыстар алаңын алсақ та жетіп жатыр. Бірақ, Испаниямен болған қақтығыстарды тек діни өзгешелікпен шатастыруға бомайды.

Реформациялардың нәтижесінде Англия өзінің қоғамы мен әлеуметін толық еркіндікке аша алды деуге болатын. Англияда король абсолюттік билікке қол жеткізді. Англияның жедел дамып, капитализмге аяқ басуына католиктік шеңберден шығуыда аз ықпал етпеді.

XV ғасырдың соңғы онжылдығында Италияда басталған реформация қозғалысы Джироламо Савонарола есімімен байланысты болды. Италиядағы шіркеу саясаты сарай төңірегіндегілер мен көпестер арасында наразылық туғызды. Ел ішінде ортағасырлық вальденстер мен альбигойлық ерестер дәстүрі кең таралып отырды. Әсіресе, Оңтүстік Италияда антипапалық, антииспандық сипатта кең көлемде өрістеген бас көтерулер күшейді. Неаполь қаласы реформациялық қозғалыстың басты орталығы болды. Сондай-ақ Лукка, Флоренция, Венеция, Феррер және т.б. қалаларда реформациялық қозғалыс ошақтары пайда болды.

Протестанттық доктриналар – лютерандық, кальвинизм, цвинглиандық, Меланхтон ілімі және итальяндық негіздегі «философиялық ерестер» Италия қоғамындағы гуманистік интелленциямен бірге көзі ашық алдыңғы қатарлы топ өкілдерінің қызығушылығын туғызды.

Италияда реформациялық күштердің ірі әлеуметтік қозғалысқа ұласа алмай бытыраңқы болуы Тридент соборынан кейінгі белсенді шабуылға көшкен шіркеудің жеңісін жеңілдетте түсті.

Сонымен қорыта келгенде, XV-XVI ғасырда Еуропада қалыптасқан саяси ахуал бірқалыпты болмады. Римдік-католиктік шіркеудің дағдарысы салдарынан реформацияның жүру қарқыны Германия мен Швейцария аймағында анық көрінді. XVI ғасырда шіркеудің билік шекарасымен мемлекеттің билік шекарасы сай келген жоқ еді, осының салдарынан

реформациялық идеялардың дамуы мен енуі ба-
сталды. 1517 жылы Лютердің алғашқы айтқан
ойлары мен жасаған істерінен бастау алып, ол өз

кезегінде әртүрлі сипатта Уильрих Цвингли, Жан
Кальвиннің және тағы басқалардың ілімдерінен
қолдау тапқан еді.

Әдебиеттер

- 1 Мырзабекова Р.С. Еуропаның кейінгі орта ғасырлар тарихы және капитализм генезисінің мәселелері. –А.:Қазақ Университеті, 2004. – 140 с.
- 2 Лютер М.Избранные произведение. – СПб.,1994. – 427 с.
- 3 Порозоровский Б.Д. Цвингли Уильрих его жизнь и реформаторская деятельность. – СПб.,1892. – 97с.
- 4 Цвингли У. Богословские труды. – М.: Икар, 2005. – 470с.
- 5 Цвейг С. Совесть против насилия: Кастеллио против Кальвина. – М.:Мысль,1986.– 238 с
- 6 Хегглунд Б. История теологии. – СПб.: Светоч,2001—369 с.
- 7 Сказкин С.Д. Буржуазная революция XVII в. в Англии. Страны континентальной Европы в XVII-XVIII веках. – М.: 1952. – 400 с.
- 8 Мортон А.Л. История Англии. – М.: Наука, 1950. – 376 с.

References

- 1 Myrzabekova R.S. Europeanyn keying orta gasyrlar tarykhy zhane kapitalizm genezisinin maseleleri. – A.: Kazakh University,2004. – 140 s.
- 2 Lyuter M., Izbrannye proizvedenye. – SPb.,1994. – 427 s.
- 3 Porozhovskiiy B.D. TSvingli Uilrikh ego zhizn i reformatorskaya deyatelnost. – SPb.,1892. –97 s.
- 4 TSvingli U., Bogoslovskye Trudy. – M.:Ikar,2005. – 470 s.
- 5 TSveig S., Sovest protiv nasiliya: Kastellio protiv Kalvina. –M.: Mysl,1986. – 238 s.
- 6 KHegglund B.Istoria teologii. – SPb.: Svetoch,2001– 369 s.
- 7 Skazkin S.D. Burzhuaznaya refolyutsya XVII v. v Anglyy. Strany kontenentalnoi Evropy v XVII-XVIII vekakh. – M.: 1952. – 400 s.
- 8 Morton A.L. Istorya Anglyy. – M.:Nauka,1950. – 376 s.

УДК: 327(73+520)

¹Р.О. Садықова, ²К. Нұрланқызы¹Т.ғ.к., дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, Қазақстан. Алматы қ.²«Тарих-педагогика» мамандығының II курс магистранты, Қазақстан. Алматы қ.**XX ғ. 90 жж. – XXI ғ. басындағы АҚШ пен Жапонияның
сауда-экономикалық қатынастары.**

Мақалада АҚШ пен Жапонияның сауда-экономикалық байланыстарындағы ынтымақтастығы мен екіжақты деңгейдегі өзара қарым-қатынастық мәселелер, статистикалық, анықтамалық мәліметтер берілген. Мәліметтер АҚШ пен Жапонияның ресми сайттарынан, ақпараттық жинақтардан, ресейлік және шетелдік басылым беттерінде жарияланған мақалалар мен зерттеу еңбектерінен алынған. АҚШ пен Жапонияның сауда-экономикалық екіжақты қатынасы жалпы әлемдік нарықтың дамуында, жекелей Азия-Тынық мұхит аймағының экономикалық және саяси жағдайларының өзгеруінде аса маңызды болып табылады. Бұл қатынастарды меңгерудің өзектілігі сол, олардың даму қарқынын болжауда, әлемдік экономикалық дағдарыстың кезеңін қамтиды. АҚШ пен Жапонияның сауда-экономикалық байланыстары ең берік және өзара табысты болып табылады. Американо-жапон мемлекеттері бейбіт жолмен сауда-экономикалық байланыстарында туындаған қайшылықтарды өзара шешуге бел буды. Соңғы он жылдың ішінде екі елдің көшбасшылары экономикалық өзара байланыс төңірегіндегі екі жақты келіспеушіліктерді біршама азайтуға көп күш салды деуге болады. Халықаралық жағымды жағдай әсіресе, екі жақты қарым қатынастың тұрақтылығына алып келді. Алайда әлі де болса шешімін таппаған мәселелер баршылық. Екі ел арасында сауда-экономикалық мәселелерді шешуге арналған механизм құрылды. Сонымен қатар АҚШ пен Жапонияның сауда-экономикалық салаларындағы қарым-қатынастарының қалыптасуы мен даму барысы сипатталған. Автор төменде берілген мақалада АҚШ пен Жапонияның сауда-экономикалық қатынастарын ғана сипаттап қоюмен шектелмей, оның Азия-Тынық мұхиты аймағындағы сауда-экономикалық салаларының рөлі мен маңыздылығын көрсете білді. Мақала біршама деректер мен пайымдаулар барысында оқырмандарға паш етілді.

Түйін сөздер: АҚШ пен Жапонияның сауда-экономикалық қатынастары, еркін сауда, инвестиция, Азия – Тынық мұхиты аймағы (АТР), екіжақты деңгейдегі келіссөздер, бағаны ырықтандыру.

Р.О. Садықова, К. Нурланқызы

Торгово-экономические отношения США и Японии в 90-е гг. XX в. – в нач. XXI в

В данной статье рассматриваются торгово-экономическое сотрудничество США и Японии, важные аспекты двусторонних отношений, а также даны необходимые статистические данные и справочная информация. Эти сведения были получены с официальных сайтов, справочных сборников, из статей и исследований российских и зарубежных авторов. Двухстороннее торговые отношения США и Японии в развитии всеобщего мирового рынка, а также в обособленных изменениях экономических и политических ситуаций в Азиатско-Тихоокеанском регионе имеет большую значимость. Актуальность освоения этих отношений в том, что они в прогнозе темпа развития охватывают период мирового экономического кризиса. Торгово-экономические отношения США и Японии являются самыми крепкими и успешными. Эти государства твердо решили разрешить мирным путем все разногласия, которые возникают в торгово-экономических отношениях. В последнее десятилетие лидеры двух государств приложили много усилий, чтобы уменьшить двухсторонние разногласия относительно экономических взаимоотношений. Особенно, благоприятное международное условие приводит к устойчивости двухсторонних отношений. Но тем не менее, есть ряд проблем, которые не нашли своего решения. Между двумя странами образовался механизм для решения торгово-экономических отношений. Также в статье более подробно рассмотрены вопросы формирования развития торгово-экономического сотрудничества между США и Японией. Автор не ограничивается двусторонними аспектами этих отношений, но еще и уделяет внимание роли и значимости американо-японских торгово-экономических отношений в АТР. Статья основана на важных источниках и положениях.

Ключевые слова: торгово-экономические отношения США и Японии, свободная торговля, инвестиция, Азиатско-Тихоокеанский регион, переговоры на двустороннем уровне, сдерживание цен.

R.O. Sadykova, K. Nurlankizi

Trade-economic relations of the USA and Japan in the 90's of XX – beginning of XXI century

This article discusses the economic and trade cooperation between the U.S. and Japan, important aspects of bilateral relations, as well as given the necessary statistics and background information. These data were obtained from the official resources, reference collections and articles of Russian and foreign authors. Two-sided trade relations of the USA and Japan in developing of general world market, also in isolated changes of economic and political situations in the Asia-Pacific area have a great importance. Urgent of managing these relations has significant role that they in forecast of tempo developing extend period of economic crises. The trade-economic relations of the USA and Japan are strong and successful. These countries decided to solve all disagreements, which appear in trade-economic relations through peaceful way. In the last ten years leaders of two countries put hard efforts on decreasing two-sided disagreements regarding economic mutually relations. Especially, propitious international conditions lead to stability of two-sided relations. However, exist several problems which didn't solve up to nowadays. Between two countries is formed mechanism for salvation trade-economic relations. In the article also were discussed in more detail the issues formation and development of trade and economic cooperation between the United States and Japan. The author also pays attention to the role and importance of the US-Japanese trade-economic relations in the Asia-Pacific region. The article is based on the important sources and researchers.

Key words: trade and economic relations between the U.S. and Japan, free trade, investment, the Asia -Pacific region, the negotiations on a bilateral level, cost containment.

Бүгінгі күні барлық мемлекеттер ХХІ ғасырдағы халықаралық қатынастарын айқындап, жүріп өткен жолын ой елегінен өткізуде. Өркениетті елдер арасындағы халықаралық қатынастар да қарқынды түрде дамып жатыр. АҚШ пен Жапония арасындағы сауда-экономика саласындағы қарым-қатынастар да соның айғағы. ХХ ғ. 90-шы жж. ерекшеліктердің бірі халықаралық сауда-экономикалық қатынастардың қарқынды дамуы болып табылады. Халықаралық экономикалық қатынастар – жалпы экономикалық жүйенің басты компоненті. Бұл өзара қарым-қатынастарды жасау, әрекет ету, жақындасу, ынтымақтасу сипатына ие. АҚШ пен Жапонияның ынтымақтастығы – бұл өзге елдердің ішкі және сыртқы дамуына жағдай жасай отырып, оның бірігіп әрекет етуіне, қарым-қатынас жасауына жол ашуда. АҚШ пен Жапонияның ынтымақтастығының бір бөлігі ретінде біз сауда-экономикалық саласындағы қарым-қатынастарының нығаюынан көреміз. АҚШ пен Жапония сауда-экономикалық дамуы жағынан өз бәсекелестерін артта қалдыруда. Жапония АҚШ-тың негізгі сауда серіктестерінің бірі болып табылады.

Сауда-экономика саласындағы байланыстарға ХХ ғ. 90-шы жж. халықаралық жағдай өз серпінін тигізбей қоймады. АТА-дағы әскери-саяси одақтас болған АҚШ пен Жапония үшін сауда-экономикалық байланыстарды жаңа әлемдік тәртіп бойынша орнату қажет болды. Бұл екі мемлекеттің жаңа әлемдік тәртіп негізінде экономикалық қуаттылығын арттыруда.

ХХ ғ. 90-шы жж. америкалық ішкі нарықта және тынықмұхиттық бассейн елдері нарығында Жапония Канададан кейін АҚШ-тың ірі сауда серіктесі болып қана қоймай, негізгі бәсекелесі ретінде саналады. АҚШ-тың орасан зор ішкі нарығы Жапония экономикасының өмірлік маңызы бар бөлігіне айналууда. Американдық нарық жапондық корпорациялардың экспорттық экспансиясының орталықтандырылған бағыты болуда. Оған жапондық экспорттың үштен бір бөлігі сай келеді. Жапондық компаниялар американдық тұтынушыларға тәуелді болуда. Белсенді құрылымдық модернизациядан кейін, көбінесе шетелден келетін материалдық және қаржылай ресурстардың тартылуынан АҚШ экспорттық экспансиясын Жапондық нарыққа да қарқынды түрде жүргізуде. Айта кету керек, ішкі саудадағы бәсекелестік бағасы, жалпы сандық көрсеткішке негізделген (импорт және экспорттың өсу қарқыны, сауда теңгерімінің сальдосы және т.б.), жаңа заманда бұл бір жақты, тіпті жағдайдың шынай көрінісі, ал егер болжамды экстраполяция жасалса бұл қате қорытындыға әкелуі әбден мүмкін. АҚШ-тың экспорттық сальдосы, американдық нарықтағы электрондық және электротехникалық жапондық тауарлардың көптеп келуі, американдық сауда теңгерімінің елдегі ішкі жағдайларды санамағанда тапшы екенін байқатса, жалпы экономикалық стратегиялардың, американдық қызметтің көлемі ТҰК (трансұлттық компания) және шетелдерде т.б., әлемдік экономикадағы ішкі сауда көшбасшылары қатарынан АҚШ-тың жақында құлдырауы туралы жағдаяттарды

қалыптастырып, оның орнына Жапонияның өтуі және тіпті бұл үдерістің қайталанбауы туралы ойлардың болғандығы байқалған еді. Американ-жапондық сауда қатынастарының сандық сапалық көрсеткіштері есепке алынып, қорытындыға өзгерісер әкелді. Біріншіден, елге жапондық импорттың шектеу шаралары өзіне назар аудартады, таңдау жасауды қажет етіп, американдық әкімшіліктің протекционистік (мемлекеттің ұлттық экономиканы қолдап, дамыту мақсатындағы экономикалық саясат) сипаттағы арыздар қатарына қарамастан, компанияның тегеурінімен жасалып, бұл кәсіп көзі шетелдік қаржы мен тауарлардың басып кіруіне алып келді. Екіншіден, американдық импорт айтарлықтай АҚШ-тың «бірінші» және «екінші» экономикасының арасындағы байланысқа да әсер ететін ұмытпауымыз керек, яғни АҚШ пен транснационалды корпорациялар арасында да көрініс табады. Үшіншіден, АҚШ ғылыми маңызы бар өнімдер тұрғысында ірі экспортер ретінде қалмақ. XX ғасырдың соңында АҚШ-тың үлесіне әлемнің жоғары технологиялық, ғылыми маңызы бар экспорт өнімдерінің үлесі 20%- ы тиесілі болды. Америкалық сауда Министрлігінің мәлімдемесінде, АҚШ-тың 186 түрлі маңызды өнімдерінің ішінен өзінің басты бәсекелесі Жапонияны басып озады, атап айтсақ 72 түрлі (ЭВМ қосқанда, олардың бағдарламалық жабдықтандырылуы, лазерлер, фармацевтика және т.б.). Жапонияның АҚШ пен екіжақты саудадағы жағымды сальдосы қазіргі таңда барлық тауарлық топқа жатқызыла бермейтіндігі айқындалған. Жапонияның экспорттық экспансиясының бір ұшы жоғары бәсекелес шағын ортаға бағытталған, ғылыми сыйымдылығы бар тауарлар, тұтынушылық мақсатқа көздеген (сағаттар, сурет және кино-аппаратура, видеомагнитофондар, үстел үсті калькуляторлар, теледидарлар, мотоциклдер, жеңіл автокөліктер және т.б.). Бұл тауарлардың экспорты – өз алдына сыйымдылығы жоғары американдық нарыққа енуші «серпінді механизмі» болып есептелді. Бұл аталмыш тауарлар тобы сипаты жағынан, бөлшектеп сатылатын сауда желілеріне қатынасуы, салыстырмалы нарықта кездесетін арзаншылыққа қарағанда жоғары сапасы жағынан (жапондық тұрмыстық электроникалық тауарлардың бұл тобы Жапонияның өзімен салыстырғанда,

АҚШ-та арзан бағаланатыны белгілі) жапондық компаниялардың ішкі сауда экспансияларының объективті түрде ауқымдылығын байқатады және бұл американдық корпорациялардың ел ішіндегі нарықты бақылауын жоғалтады. 1990-шы жж. Ортасында АҚШ-тың сауда-экономикалық белсенділігі артқаны байқалады. Ал 1996ж. Жапониямен сауда теңгерімдерінің тапшылығы қысқарады. Жапонияда экспорт көзі ұдайы түрде өсуде. АҚШ-тан тасымалданатын өндеу өнеркәсіптік өнімдері қарқынды түрде дамып, ал керісінше – шикізат, қуаттасымалдау және жартылай фабрикаттар баяу түрде жүрген еді. АҚШ-тың ішкі сауда ұстанымдарының нығаюы экономиканың модернизация үдерісі нәтижесінде мүмкін болуы, Жапонияға қарағанда онжылға ерте жоғары технологиялық өнеркәсіптердің пайда болуына әкелді. 1990-шы жж. басында келген болса, ал оның аяқталу кезеңі күншығыс елдерінің алғашқы қадамдарымен тұспа-тұс келді. 1990-шы жж. ортасында байқалған Жапониямен сауда теңгерімдерінің тапшылығының қысқартулары уақытша қысқа мерзімді ғана болған. Экспорттың өсу деңгейі қайта баяулады, ол төмендегі факторларға байланысты еді:

- басқа өнеркәсібі дамыған елдермен қатар АҚШ тұрғындарының табыс көзінің жоғарылауы, импорттың тез қарқынмен өсуі;
- Жапония экспорттың арқасында алға басып, елдің ішінде экономикалық өсу мәселелесінің шешілуі;
- Жапониядағы соңғы жылдардағы азиаттық қаржылық дағдарыстың себептерінен экономикалық тоқтап қалулар, ұлттық нарықтың қысылуына, артынша американдық экспорттың қысқаруына алып келді;
- 1990-шы жж. екінші жартысында валюталық факторлардың әсерінен – жапондық иен курсының құлдырауы және америкалық доллар курсының көтерілуі [1].

XX ғ. 90-шы жж. американ-жапон елдері арасындағы сыртқы саясат жөніндегі келіссөздер қиындай түсті. Сауда-экономика саласындағы қайшылықтардың тууына әскери-саяси байланыстарда Жапонияның Иракқа қаржылай көмек көрсетуімен шектелген болатын. Негізгі шиеленіс сальдоның Жапония саудасында жоғары деңгейде көрінуі болды. 1991 жылы екіжақты сауда айналымындағы тапшылық (дефицит) 50 млрд. долларға жетті [2]. Сауда

тапшылығының болуы жаңа салалар бойынша екі мемлекет арасындағы келеңсіздіктердің туындауында. Бұл сауда айналымындағы тапшылықтардың көрініс табуымен байланысты [3]. Сауда-экономика саласындағы шиеленістер зерттеушілердің пікірінше бұл шиеленістердің соңы бұдан әрі күрделеніп, асқынуы мүмкін және АТА аймағындағы байланыстар бойынша дағдарысты басынан өткізеді деп пайымдаған болатын. Дегенмен, АҚШ пен Жапония сауда-экономикалық қатынастарында туындаған мәселелерді бірлесе шеше білді [4].

АҚШ пен Жапонияның сауда-экономикалық екіжақты қатынасы жалпы әлемдік нарықтың дамуында, жекелей АТА-тың (Азиялық-Тынықмұхиттық Аймақ) экономикалық және саяси жағдайларының өзгеруінде аса маңызды болып табылады. Бұл қатынастарды меңгерудің өзектілігі сол, олардың даму қарқынын болжауда, әлемдік экономикалық дағдарыстың кезеңін қамтиды. АҚШ пен Жапонияның сауда-экономикалық байланыстары ең берік және өзара табысты болып табылады. Екі экономикалық жүйе тауар саудасы мен қызметтер жасау арқылы маңызды шараларға шоғырланған. Ең маңыздысы, Құрама Штаттар мен Жапония қаржы ағымы төңірегінде тығыз байланысты болды. Жапон-американ ұлттық қарызын қаржыландырудағы ірі шетелдік қайнар көзі, сондай-ақ, АҚШ-тың экономикасына тікелей және портфельдік инвестициялаудың бастаушысы. Сондай-ақ Құрама Штаттарға Жапонияның шетелдік инвестициясының көп бөлігі тиесілі болды. Екі елдің өзара әскери-саяси саладағы байланыстарын да ұмытпауымыз керек, алайда ұзақ уақыт Жапониямен одақ болу АҚШ үшін АТА-на өз саясатын жүргізудегі басты құралы болса, ал Жапония, өз экономикалық әлеуетін дамытуда, көбінесе Құрама Штаттарға өзінің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін сүйеніп келді. Соңғы он жылдың ішінде екі елдің көшбасшылары экономикалық өзара байланыс төңірегіндегі екі жақты келіспеушіліктерді біршама азайтуға көп күш салды деуге болады. Халықаралық жағымды жағдай әсіресе, екі жақты қарым қатынастың тұрақтылығына алып келді. Алайда әлі де болса шешімін таппаған мәселелер баршылық, мысалы атап айтқанда, Жапонияның саясат жүргізуін жалғастыруы өз нарығын АҚШ-тың сауда теңгерімінің жағымсыз сальдосы мен американдық экспорт

өнімдерінен қорғауға басты назар аударады. Бұл мәселелердің көпшілігіне ғаламдық үдерістер әсер етіп, Жапония экономикасының құрылымы жаңа заманның талабына сай заңдылықтары мен АҚШ-тың талаптарына сәйкес келе алмауымен байланысты. Қазір Жапонияда елдің экономикасын бағаны ырықтандыруда және ішкі нарықтың деңгейін көтеруге бағытталған құрылым реформасы аяқталуда. Тарифтік, тарифтік емес, құрылымдық және институционалдық шектеулер, американдық қаржының жапондық ішкі нарыққа енуіне кедергі келтіріп, экономикалық көрсеткіштер қатарынан алынып тасталған. Алайда, осының бәрі екіжақты өзара қарым-қатынастың көптеген мәселелерін шеше алмайды [5].

1992жылы Б.Клинтон өзінің Конгреске жолдаған алғашқы экономикалық баяндамасында: «америкалық халық өзгерістерді қалады, мен қолдау сұрадым. Бәрін қамтитын қысқа, ұзақ мерзімді стратегия және стратегиялық бағытым – халқымның экономикалық болашағын қайта жандандыру. Халқым бірге болса, біз алға қарай ілгері басып бірге жүреміз» деген болатын. Экономиканы тұрақтандыру жоспары төменде берілген негізгі үш бағдарламадан тұрды:

- экономиканы ынталандырудың қысқа мерзімді бағдарламасы;
- төрт жылдық мерзімге есептелген ұзақ мерзімді инвестициялық бағдарлама;
- ұзақ мерзімді экономикалық өрлеудің қажетті шарты ретінде бюджет тапшылығын қысқарту бағдарламасын даярлау.

Б.Клинтонның экономикалық стратегиясының басты ұстанымы – федералдық таптылықты қысқару болатын. Б.Клинтонның АҚШ-тың әкімшілік басқаруына келуі екіжақты сауда экономикалық байланыстарын қиындатты. Оның әрекеті басқарушы Буш пен Рейган әкімшілігі кезінде жарияланған «сауданы басқару бойынша» деп аталған ескі әдістерді пайдалану болатын. Б.Клинтон тұсында жапон тауарларының АҚШ-та қымбат сатылуы, ал Жапонияда АҚШ тауарларының арзан сатылуынан американо-жапон саудасы арасындағы тепе-теңсіздік қысқартылуы мүмкін деп жоспарланған болатын. Дегенмен екі мемлекетте те бейбіт жолмен сауда-экономикалық байланыстарында туындаған қайшылықтарды өзара шешуге бел буды.

1993 жылы АҚШ пен Жапонияның сауда байланыстары жөнінде баспасөз беттерінде:

«АҚШ-тағы болып жатқан өзгерістерге Жапония түсіністікпен қарауына тиіс, яғни Жапония американо-жапон байланыстарының шын мәніндегі бәсекелестік кезеңі екенін түсінуі қажет». Баспасөз беттерінде осындай мақсатта жариялануына түрткі болған Б.Клинтонның «нәтижеге бағытталған» деп аталатын сауда түріндегі басқарушылықтан бас тартуы еді [6]. 1993 жылы АҚШ президенті Б.Клинтон мен жапон премьер-министрі Миядзава арасында «Жапония мен АҚШ арасындағы жаңа экономикалық әріптестік бойынша біріккен мәлімдеме» деп аталған келісімнен соң АҚШ пен Жапония арасында сауда-экономикалық мәселелерді шешуге арналған механизм құрылды. Механизмның басты мақсаты – екіжақты шешімдерді дұрыс қабылдау, екі мемлекет арасындағы экономикалық мәселерді шешу, сауда-экономикалық байланыстарын нығайту. Аталған механизм ДСҰ (Дүниежүзілік сауда ұйымы) сияқты халықаралық ұйымдармен қатар жүрді [7].

1994 жылы 11 ақпанда АҚШ президенті Б.Клинтон мен жапон премьер-министрі Хосокава сыртқы саудаға қатысты келісімге қол жеткізу мүмкін еместігін мәлімдеді. Қоғамдағы пікірлер, әскери-саяси факторлар және тағы да басқа осындай болымсыз оқиғалардың орын алуы американо-жапон сауда-экономикалық қарым-қатынастарының арасындағы келеңсіздікке әкеліп соқтырды. Екі мемлекет те аталған тақырыпқа байланысты талқылау жүргізді. Мемлекеттік қызметте тәжірибесі бар американдық сарапшы Зб.Бжезинский: американо-жапон байланыстарын қоғамдық диалог негізінде қарау қажет болса, екі мемлекеттің арасындағы байланыс қиын кезеңге аяқ басты деп айтуға болар еді» деп баяндады [8]. 1994 ж АҚШ президенті Б.Клинтон мен жапон премьер-министрі Хосокаваның арасындағы келіссөздердің сәтсіз өтуіне 1993 жылғы орын алған қағидалар себеп болды. Онда: орын алған даулар Дүниежүзілік сауда ұйымы сияқты халықаралық ережелерге сай шешіледі; екі мемлекет арасындағы екіжақты диалог шешімін табуы қажет; басқа мемлекеттермен тең дәрежеде жоғары қызығушылық танытатындай пайданы тең бөлісу; біржақты іс-шараларды ұстану шаралары қарастырылған. 1994 ж тамыз айынан бері өткізілген секторлық және құрылымдық мәселелер бойынша келіссөздер оң нәтижесін беріп, кездесулер

мен талқылаулар нәтижесінде өз шешімін таба бастады. Секторлық және құрылымдық бойынша қаралған келіссөздерде төмендегідей мәселелер қаралды:

- мемлекеттік қамсыздандыру, оған компьютерлер, спутниктер, медициналық технологиялар кірді;

- бәсекеге қабілеттілік және реттеуші реформа, яғни қаржылық қызмет, сақтандыру (страхование), бәсекелестік саясат халықаралық бәсекелестік, экспорттың алға қадам басуы;

- автокөлік және автобөлшек салалары;

- экономикалық үйлесімділікке саудаға қатысты заңдар, сатушы мен сатып алушы арасындағы байланыстар, шетелдік инвестициялар кірді [9].

АҚШ пен Жапония арасындағы келіссөздерде қиындық тудырған секторлық және құрылымдық салалардың бірі – автокөлік және автобөлшек салалары болатын. АҚШ аталған іске қатысты автокөлік ісімен айналысатын жапондықтардан шетелдік келісімнің нақты саны мен шетелдік автобөлшектерге қатысты нақты сандық көрсеткіш үлгісін көрсетуді талап етті. 1993 қарастырылған біржақты іс-шараларды ұстану қағидасы бойынша АҚШ өз мемлекетінде сауда актісіндегі 301 секциясына негізделген біржақты шара ретінде жапондық автобөлшектердің импортына 100% тариф қолданатындығын жариялады. Осы әрекеттен кейін АҚШ пен Жапония арасындағы сауда-экономика саласындағы қарым-қатынас қиындады.

1994 жылы Жапония келісімшарт бойынша АҚШ-ты сауда саласындағы келеңсіздіктерге байланысты Дүниежүзілік сауда ұйымы аясындағы халықаралық ережелерге сай шешім қабылдауға шақыра отырып, екі мемлекет арасындағы келіссөздерді талап етті. Яғни, халықаралық ережелерге сай АҚШ пен Жапония келіссөздер негізінде автокөлік және автобөлшек саласындағы екіжақты даулы мәселеде өз шешімін көрсете бастады, келіссөздерде мынада мәселелер қарастырылды:

- қолданыстағы нақты шарттар шегерілді және оның маңызы болмады;

- мемлекеттік жауапкершіліктен тыс аймақта қаралатын кез келген шаралар өз күшін жоюы қажет;

- аталған шаралар үшінші мемлекетке қатысты қызығушылық танытатындай тең дәрежеде мемлекеттер арасында қолданылсын [10].

Өткен онжылдықтарда жапондық капитал белсенді түрде өндіріс көрсеткіші төмен Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріне ауыстырылып, кейіннен бірте-бірте жапондық мықты өндірістік базағасы ірі өнеркәсіпке айнала бастады. Алайда, көптеген Шығыс Азияда қызмет етуші жапондық кәсіпорындар, ең алдымен АҚШ-қа, кейіннен үшінші елдердің нарығында өнімдерді жүзеге асыру мақсатында құрала бастағанын ескеру керек. Жоғарыда атап көрсетілгендей, АҚШ тікелей жапондық экспорт ретінде және ірі нарық болып қала береді [11].

2007 ж. Американдық жеке коммерциялық экспорт қызметі Жапонияда 40,2 миллиард долларды құраса, ал американдық импорт 24,5 миллиард долларды құрады. АҚШ пен Жапония екіжақты сауда көлемі ауқымды болғанымен, маңыздылығы, айтарлықтай деңгейіне келгенде біршама төмендегенін байқатады. 2007 жылы Жапонияның Қытаймен жалпы сауда көлемі (алғашқы жылдармен салыстырғанда 12% өскен, жалпы көлемі-236,7 млрд.доллар, олардың ішінде экспорт-109,1 млрд., импорт-127,6 млрд.доллар), Құрама Штаттар мен Жапонияның тұңғыш рет сауда саттық көлемін ұлғайтқан болатын. Осы орайда, Қытай алғаш рет АҚШ-ты Жапонияның – ірі сауда серіктесі ретінде көрсете білді [12]. Жапония осы кезде американдық тауарларға арналған нарықтың көлемі бойынша төртінші деуге болады. Американо-жапондық тауар және қызмет саудасы 2007 жылы 273 миллиард долларды құрады. 2008 жылы Жапонияға американдық тауар экспорты 66,6 миллиард долларды құраса, бұл ағымдағы жылдармен салыстырғанда 6,2% көп екендігін көрсетеді [13]. 2008 жылы Жапонияда американдық тауар импорты 139,2 миллиард долларды құраған, бұл соңғы 14 жылдың ішінде 16,9% ұлғайғанын көрсетеді. 2008 жылғы басты бес импорттың категорияларына мыналар жатты: көлік жабдықтары, машинажасау өнімдері, электромашинажасау өнімдері, оптикалық және медициналық құрал жабдықтар, органикалық химикаттар [14]. Құрама Штаттар қай кезде болмасын Жапонияның тікелей шетелдік инвестицияның маңызды көзі болып табылады. Жапониядағы америкалық кәсіпорындардың негізгі қызмет саласы – ол қаржы және сақтандыру, өңдеу өнеркәсібі, жекелей және топтасқан сауда-саттық және байланыс саласы

болып табылады. Жапондық қаржыны инвестиция жасаудың негізгі бағыттары ол өңдеу өнеркәсібі, қаржы және сақтандыру, сондай-ақ жекелей және топтасқан сауда-саттық болып табылады. АҚШ-тың Жапонияға тәуелді кәсіпорындарының ең бастысы сипаты ол біріншіден – ішкі нарыққа қызмет атқарады [15]. Соңғы он жылда АТА-ғы аймақ елдері арасындағы еркін сауда жасау (ЕСЖ) туралы екіжақты келісімдерді қорытындылау үдерісі белсенді түрде жұмыс жасап, экономикалық өзара әреспеттесу механизмін қалыптастыру мақсатында, АТЭЫ (Азиаттық-Тынықмұхиттық экономикалық ынтымақтастық) және АСЕАН (Оңтүстік-шығыс азия елдерінің ассоциациясы) сияқты ірі интеграциялық топтар аясында өзге де себептерге байланысты жұмыс жасамауда. Бұл күш жұмсаудағы басты мақсат, Шығыс Азия масштабында нарықты қалыптастыру, қатынастарды бағаны ырықтандыру және т.б. сияқты яғни еркін сауда принципіне негізделген. Соңғы жылдары, АҚШ секілді, Жапония да еркін сауда төңірегінде және экономикалық серіктестік турасында көптеген елдермен мысалы, Жапония Мексикамен ЕСЖ-не қол қойса, ал АҚШ – Оңтүстік Кореямен келісімге қол қойды [16].

XXI ғасырдың басында американо-жапондық сауда-экономикалық қатынастарында біршама өзгерістердің болғандығы байқалады. Бұл трансформация әр елдің ішкі экономикалық факторларына байланысты, сондай-ақ, көп мөлшерде АТА-ның интеграциялық процесстеріндегі интенсификациясына, әсіресе АҚШ пен Жапония көп әсер етуде, және басқа да елдердің аймақтық экономикалық өсіміне, негізінен Қытайдың және Жаңа Индустриялы Елдер арасында маңызды рөл атқарады. 2011 ж. Жапония АҚШ үшін американдық тауардың көлемі жағынан төртінші және АҚШ-тың импорт тауарының ошағы ретінде де көлемі жағынан төртінші болып есептеледі. 2012 ж. екіжақты тауар сауда-саттық көлемі 216,4 млрд. АҚШ долларын құраған [17].

Қытай мен Шығыс Азияның (ША) басқа да елдерінің экономикалық өсімі АҚШ-тың сауда серіктесі ретінде Жапония үшін көрсеткішінің төмендеуіне өзіндік рөл атқарғанын көрсетеді. Соңғы онжылдықта ША елдеріне экспортталатын жапондық тауарлардың үлесі, бірте-бірте өсуде. Алайда ША елдеріне жапондық

компаниялардың көмегімен экспортталған тауарлардың көп бөлігі – негізінен Қытайға – кейіннен американдық нарыққа түседі, артынан АҚШ-қа деген қытайлық импорттың көрсеткіші ретінде статистикадан көрініс табады [15]. Американың назарын аударатын САЕСА (Солтүстік Америкалық Еркін Сауда Ассоциациясы) аясында Канадамен және Мексикамен сауда болса, Қытаймен және АСЕАН және НИС арасындағы американдық өзара әрекеттесу байланыстары кеңетілуде. 2012 жылы Жапонияда американдық тауар экспорты 70 миллиард долларды құраса, ал американдық тауар импорты – 146,4 миллиард долларды құрады. Негізінен екіжақты саудада өнеркәсіптік салаладағы жоғары технологиялық тауарлар көрініс табады. Алайда, бұл жерде теңсіздік байқалады, себебі, дамыған және дамушы елдердің экономикалық өзара әрекеттесуі, бірінші және үшінші әлем экономикаларының арасында белең алған. Мысалы, Жапония АҚШ-тан көп мөлшерде ауылшаруашылық тауар мен шикізатты импорттаса, ал АҚШ Жапониядан жоғары бағалы азық-түлік, ал АҚШ-тан Жапонияға төмен бағалы өнімдер тасымалданады. Мұндай келеңсіздіктер екі ел арасындағы ауқымды экономикалық текетіреске алып келуі ықтимал. Әсіресе дауға алып келетін түпкілікті мәселе, ол 2012 ж. 76,3 миллиард долларды құрайтын АҚШ-тың Жапониямен сауда теңгеріміндегі жағымсыз сальдосын апару қажет болды [18]. АҚШ үшін сондай-ақ кейбір американдық экспорттық азық-түліктерден өз нарығын сақтауда Жапониямен саясат жүргізу үлкен мәселе туындаып отыр. АҚШ пен Жапония арасындағы сауда төңірегіндегі даулар әлі де болса тәртіпке келтіруді қажет етеді. Жапония мен АҚШ арасындағы портфельді және тікелей тікелей инвестициялар екіжақты тауар және қызмет саудасының көлемін ұлғайтуда. Жапондық инвесторлар – американдық мемлекеттік бағалы қағаздарды ұстаушы жетекшілері болып табылады. Соңғы он жылда АТА-ғы аймақ елдері арасындағы еркін сауда жасау туралы

екіжақты келісімдерді қорытындылау үдерісі белсенді түрде жұмыс жасап, экономикалық өзара әрекеттесу механизмін қалыптастыру мақсатында АТЭІ сияқты үлкен интеграциялық топтар аясында өзіндік себептерге байланысты жұмыс істемеуде. Бұл күш жұмсаудағы басты мақсат, Шығыс Азия масштабында нарықты қалыптастыру, қатынастарды бағаны ырықтандыру және т.б. сияқты яғни еркін сауда принципіне негізделген. АҚШ пен Жапония бұл шараға барынша атсалысуы, екіжақты қарым-қатынастың аясын мықтап бекітуін көрсетеді [19].

Қорыта келгенде, АҚШ пен Жапония жетекші мемлекеттердің бірі ретінде өзінің қарым-қатынастарын сауда-экономикалық саласы жағынан белсендетуге тырысуда. АҚШ пен Жапония арасындағы қайшылықтарға қарамастан экономикалық байланыстарды дамытуда. АҚШ-тың негізгі әріптесі болып отырған Жапония екіжақты сауда-экономикалық байланыстарындағы басты мәселелерді шешу жолдарын қарастыруда. Соңғы жылдардағы АҚШ-тың Жапонияға қатысты жүргізілген ішкі экономикалық саясаты, бұл әдетте елдің жоғары ішкі сауда тапшылығымен келіспегенін растайды. АТА-да құрылған интеграциялы ұйымға екі елдің қатынасуы, аталған аймақтың және барлық әлемдік экономиканың дамуымен байланысты. Соңғы екі жылда біздің экономикамызды АТА сияқты экономикалық жүйеге терең енгізу шаралары жүргізілуде. Әсіресе Құрама Штаттармен экономикалық кеңейтілген байланыс орнату жиі айтылуда. Ресейдің Азия – Тынықмұхиттық аймақтың экономикасына интеграция деңгейі ұлғайып келеді. 2012 жылы АТЭҰ-ың кезекті форумы Владивостокта өткізілген болатын. АҚШ пен Жапония, Қытаймен қатар аймақтағы ірі ойыншылар болып қала бермек. Сол себептен де, американо-жапондық сауда экономикалық қатынастарын меңгерудің басты маңыздылығы, біздің экономикамыздың және сыртқы саясаттың құрылуының басты стратегиясы екені күмәнсіз.

Әдебиеттер

- 1 Внешнеторговые связи США со странами АТР. Торгово-экономические связи США и Японии // <http://www.study-economics.ru/vneshnetorgovye-svyazi-ssha-so-stranami-atr-torgovo-ekonomicheskie-svyazi-ssha-i-yaponii-3/07.11.2012>
- 2 Актуальные проблемы политики и экономики современной Японии. – М., 2002. – 267 с.
- 3 White Paper on International Trade. Japan 1998 // www.jetro.go.jp/en/stats/white_paper/html
- 4 Иногута Т. Японская внешняя политика в условиях американской однополюсности // www.japantoday.ru

- 5 Белокурова Г.В. Состояние и перспективы реструктуризации финансовой системы Японии // Актуальные проблемы современной Японии. – М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2003. – С.94-106.
- 6 Fukuyama Francis. Re-Envisioning Asia // Foreign Affairs. January – February 2005. – No.1. – P. 37-49
- 7 Hajmie Izumi and Don Oberdorfer. The United States, Japan and the Korean Peninsula: Coordinating Policies and Objectives. Working Paper No.11 // www.gwu.edu/~nsarchiv/japan
- 8 Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М., 1999. – С.87
- 9 Japan-the USA relations // www.mofa.go.jp/region/n-america/us/relation.html
- 10 U.S.-Japan economic relations: Significance, Prospects, and Policy options // www.fas.org/sgp/crs/row/RL32649.pdf
- 11 Экономика США: учебник / под ред. Д-ра экон. Наук проф. Б.В. Супяна. – 2-е изд., испр. – М.: Экономистъ, 2008. – 832 с.
- 12 CRS report for Congress. U.S.-Japan Economic Relations: Significance, Prospects, and Policy Options. – <http://fpc.state.gov/documents/organization/94858.pdf>
- 13 IMF World Economic Outlook April 2009. – <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/01/index.htm>
- 14 Doing Business in Japan: 2009 Country Commercial Guide for U.S. Companies. – <http://www.buyusa.gov/japan/en/ccg.html>
- 15 Японо-американские экономические отношения в контексте глобализации // Глобальные вызовы – японский ответ / Рук. Проекта Э.В. Молоднякова – М.: «АИРО-XXI», 2008. – С.176-203.
- 16 2008 JETRO White Paper on “International Trade and Foreign Direct Investment”. – http://www.jetro.go.jp/en/reports/white_paper/2008.pdf
- 17 Chanlett-Avery, E, Manyin, M, Cooper, W & Rinehart, E 2013, Japan-U.S. Relations: Issues for Congress, CRS Report RL33436, retrieved 19 February 2013, 6. 20 <<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33436.pdf>>.
- 18 Chanlett-Avery, E, Manyin, M, Cooper, W & Rinehart, E 2013, Japan-U.S. Relations: Issues for Congress, CRS Report RL33436, retrieved 19 February 2013, 6. 20 <<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33436.pdf>>.
- 19 Pempel, T 2004, ‘The Future of U.S.-Japan Economic Relations’, The National Bureau of Asian Research Special Report, no.5, pp. 15-22, retrieved 1 March 2009, c. 17 <<http://www.nbr.org/publications/element.aspx?id=70>>.)

References

- 1 The U.S. foreign trade relations with Asia-Pacific countries. Trade and economic relations United States and Japan // <http://www.study-economics.ru/vneshnetorgovye-svyazi-ssha-so-stranami-atr-torgovo-ekonomicheskie-svyazi-ssha-i-yaponii-3/07.11.2012>
- 2 Actual problems of politics and economics of modern Japan. – Moscow, 2002. – 267 с.
- 3 White Paper on International Trade. Japan 1998 // www.jetro.go.jp/en/stats/white_paper/html
- 4 Inogutchi T. Japanese foreign policy in the conditions of American unipolarity // www.japantoday.ru
- 5 Belokurova GV Status and prospects of the restructuring of the financial system in Japan // Actual problems of modern Japan. – Moscow.: Institute for Far Eastern Studies, 2003. – С.94-106.
- 6 Fukuyama Francis. Re-Envisioning Asia // Foreign Affairs. January – February 2005. – No.1. – P. 37-49
- 7 Hajmie Izumi and Don Oberdorfer. The United States, Japan and the Korean Peninsula: Coordinating Policies and Objectives. Working Paper No.11 // www.gwu.edu/~nsarchiv/japan
- 8 Brzezinski Z. Great chess desk. – Moscow., 1999. – p. 87
- 9 Japan-the USA relations// www.mofa.go.jp/region/n-america/us/relation.html
- 10 U.S.-Japan economic relations: Significance, Prospects, and Policy options // www.fas.org/sgp/crs/row/RL32649.pdf
- 11 The economics of the USA. – Moscow.: Economist, 2008. – 832 с.
- 12 CRS report for Congress. U.S.-Japan Economic Relations: Significance, Prospects, and Policy Options. – <http://fpc.state.gov/documents/organization/94858.pdf>
- 13 IMF World Economic Outlook April 2009. – <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/01/index.htm>
- 14 Doing Business in Japan: 2009 Country Commercial Guide for U.S. Companies. – <http://www.buyusa.gov/japan/en/ccg.html>
- 15 Japanese-american economic relations in the context of globalization // Global challenges – the Japanese answer / The head of the project E.B. Molodnyakova – Moscow: «АИРО-XXI», 2008. – p.176-203.
- 16 2008 JETRO White Paper on “International Trade and Foreign Direct Investment”. – http://www.jetro.go.jp/en/reports/white_paper/2008.pdf
- 17 Chanlett-Avery, E, Manyin, M, Cooper, W & Rinehart, E 2013, Japan-U.S. Relations: Issues for Congress, CRS Report RL33436, retrieved 19 February 2013, 6. 20 <<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33436.pdf>>.
- 18 Chanlett-Avery, E, Manyin, M, Cooper, W & Rinehart, E 2013, Japan-U.S. Relations: Issues for Congress, CRS Report RL33436, retrieved 19 February 2013, 6. 20 <<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33436.pdf>>.
- 19 Pempel, T 2004, ‘The Future of U.S.-Japan Economic Relations’, The National Bureau of Asian Research Special Report, no.5, pp. 15-22, retrieved 1 March 2009, c. 17 <<http://www.nbr.org/publications/element.aspx?id=70>>.)

ӘӨЖ 351.85:008: (574,54): (671.121)

¹Г.А. Мейрманова*, ²Л.Ә. Махамбетова

¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
«Қазақстан тарихы, саясаттану және әлеуметтану» кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к.,
Қазақстан, Қызылорда қ.

²Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
«Археология және этнография» ғылыми- зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, тарих магистрі,
Қазақстан, Қызылорда қ.
*e-mail: mga7.79 @ mail.ru,

Сыр өңірі қазақтарының зергерлік өнері: білезіктер және олардың семантикасы

Бұл ғылыми мақалада авторлар Сыр өңірі қазақтарының зергерлік өнері, оның ішінде әйел әшекейлерінің бірі: білезіктердің түрлеріне және семантикасын талдауға ерекше көңіл бөлген. Мақалада зергерлік бұйымдар әртүрлі аспектіде қарастырылады: білезіктердің жасалуы (таза алтыннан немесе күмістен), үлкен-кішілігі, ауыр жеңілдігі ескеріліп, өрнектеріндегі көркемділігі сипатталған.

Еңбекте білезіктердің атауы, түрлері, олардың тұрмыста және күнделікті өмірде қолданылуы айтылады. Мақалада Сыр өңіріне тән білезіктерге қолданылатын асыл тастардың, металдармен әшекейлену тәсілі келтірілген. Сондай-ақ, білезікті білекке салудағы жергілікті ерекшеліктер (сыңар қолға немесе екі қолға екеуін, кейде бір қолға екеуін тағу) қарастырылған. Сонымен қатар, білезіктердің салтанатты тойларда және күнделікті тұрмыста қолданылатын атауына, түрлеріне сипаттамалық анықтамалар беріліп, бұл бұйымдардың әйел әшекейлеріндегі өзіндік маңыздылығы көрсетіледі.

Мақала соңында Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану мұражайындағы экспонаттардың (білезіктер) суреттері берілген.

Түйін сөздер: Білезіктер, зергерлік өнер, әшекейлер, семантика.

Г.А. Мейрманова, Л.А. Махамбетова

Казахские ювелирные украшения Присырдарьинского региона: браслеты и их семантика

В традиционной культуре казахского народа ювелирное искусство занимает важную роль. В статье авторы уделяют особое внимание анализу и семантике женских украшений: браслетам. В данной работе ювелирные украшения рассматриваются с разных аспектов. Главный акцент делается на браслетах. Браслеты рассматриваются с точки зрения их происхождения в древности; из какого материала они создаются (чистого золота или серебра); учитывается объем и величина этих украшений; описываются узоры на этих изделиях. В работе даются названия этих изделий и их назначения в быту и в повседневной жизни. Предлагаются характеристики металлов и драгоценных камней, свойственных для южного региона. Подчеркиваются способы ношения представительницами региона на запястьях рук (литые целые браслеты, на обеих руках).

В работе содержатся описательные особенности всех видов и типов браслетов (праздничных и повседневных) и указывается роль ношения этих украшений для представительниц Присырдарьинского региона.

В конце статьи прилагаются фотографии браслетов из областного историко-краеведческого музея Кызылординской области.

Ключевые слова: Браслеты, ювелирное искусство, украшения, семантика.

G.A. Meirmanova, L.A. Makhambetova

Jewelry art of Syrdarya kazakhs: types and semantics of bracelets

In the traditional culture of the Kazakh people jeweller's art has an important role. The paper pays particular attention to the analysis and semantics of women's jewelry: bracelets. Bracelets is Jewelry of the Kazakh women. Bracelets made of silver or gold. Volume and value bracelets are different. The patterns on the bracelet can be different depending on their names and what is intended. In the southern edges of the cast bracelets adorned with gold and precious stones, especially the many rocks are such as agate, carnelian, lapis lazuli etc. The bracelets come in the middle of the clasp that opens and closes with his disguise. These bracelets are called "топсалы" or "қақпақ білезік". These bracelets are very easy to put on and they look much prettier. In the near Syr Darya region more often have entire cast and bracelets. Kazakh women usually dress paired bracelets on both wrists or just two, there are times when on one arm wear two bracelets.

Key words. Bracelets, jeweller's art, semantics.

Қазақ халқында зергерлік заттардың, ұлттық киімдердің түрі көп. Әсіресе, қазақ зергерлерінің таза күміс, алтыннан білезік, сырға, сақина, жүзік соғуы, оны құйып жасауы – үлкен шеберлікті қажет ететін болған. Қазақстанның батысы мен оңтүстігінде күміс әшекейлердің бетіне алтын жалату, алтынмен булау немесе қақталған жұқа алтынмен көркемдеп зергерлік заттар жасау өнері қалыптасқан. Әйел әшекейінің ең қымбаты – ұзатылатын қыз үшін жасалатын сәукеле болса, қазақ зергерлерінің өте көп жасайтын әшекейлерінің бірі –білезік.

Білезік – өте ерте замандардан тұтынылып келе жатқан сәндік бұйым. Оны дүниежүзі елдердегі барлық әйел адамдар қолдарына тағатын болған. Ертеде әр түрлі аңдар мен құстардың сүйектері, қауырсындары, асыл тастар, көз моншақтар т.б. бұйымдар кездейсоқ бәлектен, тіл-көзден сақтаушы күдірет деп саналғандығы белгілі. Сондай қасиеті бар деп саналатын заттардың қатарына әуелде сүйек, тас тізбегінен, одан мыс, алтын мен күмістен құйып, өрнектеп жасалған білезік те жатады.

Тақырыптың зерттелу деңгейіне тоқталсақ, Орта Азия және Қазақстан халықтарының дәстүрлі әшекейлеріне байланысты бірнеше этнографтар өз үлестерін қосқан: олар Н.Г. Борозна [2], Л.А. Чвырь [3], Г.П. Васильева [4]. Әшекей бұйымдарды ұлттық киіммен бірге қарастырған И.В. Захарова және Р.Д. Ходжаева [5], Ш.Ж. Тохтабаева [9, 10].

Білезік – әйел адамдардың әшекейлі бұйымы және ең көп кездесетін әрі күнделікті қолданылатын түрі. Оны қыз-келіншектер де, орта жастағы әйелдер мен үлкендер де білегіне салады. Тіпті қыз бала 3-4 жасқа келгеннен ақ, оларға арнап бала білезіктер жасалған. Білезіктердің үлкен-кішілігі, ауыр-жеңілдігі, жасалу материалы, түрі әркімнің өз қалауынша

болады. Білек және жүзік сөздерінің кірігуінен туған сөз. «Нақтырақ айтқанда «білек» және «жүзік» сөздерінің бірігуінен пайда болған «білек жүзік» сөзі уақыт өте келе «білезік» болып қалыптасқан». Зергерлер оларды металдан; оның ішінде темірден, мыстан, күмістен, алтыннан жасаған. Ал, жасалу ерекшелігіне орай ширатпа, оймыш, шекіме, алтын жалатпа, қара ала, құйма, қалыптама деген көптеген түрлері бар.

Сыр қазақтарының ұғымында білезікті бай – қуатты адамдар тапсырыс беріп жасатқан болса, қазіргі таңда ол басқаша сипат алды. Оның үлкен-кішілігі, ауыр-жеңілдігі, әркімнің қалауынша әртүрлі бола береді және аталу түрлеріне қарай білезік бетіне жүргізілетін ою-өрнектері де сан алуан болып келеді. Түйе табан ою, өсімдік тектес ою, әрқилы геометриялық фигуралар, үшбұрыш, төртбұрыш, дөңгелек, ромб, қошқар мүйіз ою, сыңар өкше, жүрекше, ирек шимай, құс қанаты, бөріқұлақ ою-өрнектері білезік көркін аша түседі.

Білезікті жасау мен тұтыну Қазақстанның барлық аймақтарында кеңінен таралған. Алайда білезіктердің Қазақстанның әр өңірінде әр түрлі болып келетіні оның жасалу, әшекейлеу тәсілінен де, көлемінен де, сыртқы пішінінен де байқалады. Мәселен, Қазақстанның шығыс, оңтүстік-шығыс аудандарына негізінен, жұмырланып және төрт қырланып соғылатын білезіктер тән, оңтүстік өңіріне құйма сом білезіктер, ал батыс пен оңтүстік-батысқа өте көлемді, сырты алтынмен буланатын көзді білезіктер тән. Оңтүстік Қазақстанның әшекей бұйымдар кешеніне егін шаруашылығымен айналысатын өзбек және тәжік халықтарының мәдениетінің, ал Солтүстік-Шығысқа Еділ бойы татарларының зергерлік өнерлерінің ықпалы болған. Бірақ, бұл ықпал қазақтардың дәстүрлі мәдени тегінің негізін өзгерте алған

жоқ. Білезіктердің негізгі түрлеріне тоқталсақ: Алтын білезік- сом алтыннан жасаған білезік; бұрама білезік- күмісті ширатып есіп, қосып бұрау арқылы жасаған, екі басына әр алуан бедері бар бунақтар, бұршақтар, жиектер салынып әшекейленген білезік; жалпақ білезік- күмісті, алтынды қақтап, енін жалпақ етіп соққан білезік; жыланбас білезік- «жыланбас» атты оюмен өрнектелген, екі басын сүйірлеп, жыланның басына ұқсатып жасаған білезік түрі. Зерлі білезік- ою-өрнегі бай білезік; көзді білезік- асыл тас қондырылған білезік(күмістің бетіне бедерлі ернеулі ұя жасалып, оған асыл тастан көз орнатады); күміс білезік- күмістен соғылған білезік; қақпақ білезік- екі ұшы бір-бірімен байланысатын қабысатын білезік; қасты білезік- үстіне асыл тас (қас) қойған білезік; кобы білезік – ішін қуыстап, қобылап жасаған жұмыр білезік; қолқа білезік- шұжық тәрізді жұмыр іші қуыс білезік; қоңырау білезік- екі ұшы бір-біріне айқастырылған білезік; қос білезік- жалпақ бауырлы тұтас келеді де, үстіңгі беті қатарласқан қос жұмыр болады. Бұған көбінесе «сыңар өкше», «ырғақ», «бұрама», «көз» өрнектері салынады.

Қос білезік салу Оңтүстік-батыс Қазақстанда көбірек кездеседі; құйма білезік- қалыпқа салып құю арқылы дайындалған сом білезік; құсмұрын білезік- білезіктің бір түрі; сом білезік- алтын мен күмістен құйып жасалған салмақты білезік; сіркелі білезік- сірке салған білезік. (сірке ұсақ бұршік); тасты білезік- білезік көздеріне асыл тас қондырған білезік түрі; үзбелі білезік- бірнеше асыл тастарды тізіп жасаған білезік; алтын, немесе күмісті үзбелеп жасаған білезік; шағын білезік- білезіктің кішкене түрі; шұжық білезік- іші қуыс, жұмыр білезік; бес білезік- екі басы бір-біріне бекітілген шынжыр арқылы қол үстінен өтетін үзбеге бекітілген үш немесе екі сақина орнатылған білезік.

Бес білезікті қолға тағарда алдымен сақинасын киіп алады. Бес білезікке асыл тастардан түрлі көздер орнатылып, «ирек», «мүйіз», «құс канат», «бөріқұлақ» сияқты күрделі оюлар салу тәсілі арқылы орнатылады. Бес білезіктің топсалы емес, жалпақ бауырлы түрі де жиі кездеседі; жұмыр білезік- кісінің қалауынша жуандығы әртүрлі етіліп, құйма тәсілімен жасалады. Жұмыр білезікті кейде қолдың басынан білекке қарай киілетін етіп, екі басын түйістіріп жасайды. Жұмыр білезікке ою-өрнектер сызу

және шеку әдістері арқылы түсіріледі. қарала білезік-күміс бетіне қара жүргізу әдісімен жасалған білезік түрі, оны «кавказ білезік» деп те атайды. Себебі қарала жүргізу әдісі кавказ халықтары шеберлерінен келген деген мәліметтер бар. Қарала білезіктерге көбінесе «ирек», «гүл», «жапырақ», «бұрыш» өрнектері және «ай», «жұлдыз» сияқты космогониялық өрнектер де салынады. Бұл білезікті де көбінесе орта жастағы және егде тартқан әйелдер таққан; өрме білезік-жуан алтын, күміс сымдардан өріп құрастырылып жасалған білезік түрі. Мұндай білезіктердің екі жақ басы алақан сияқты тұтас келеді. Осы алақан бетіне «қазтабан», «жүрекше», «қос ырғақ» өрнектері сызу арқылы жүргізіледі. Оны білезіктерді жас қыз-келіншектер таққан.

Топсалы білезік- ортасынан екіге қайырып ашылатын, екі басы топса арқылы түйісіп жабылатын білезік. Білезік екі ілмек, тиек арқылы жалғасады, топсасы мен білезікке кигізілетін ілмек білезік бауырына нәзік тоқылған шынжыр арқылы жалғасады.

Әшекей бұйымдар қазақ халқының жиын, тойларында маңызды орын алып, қалыңдықтың жасауының міндетті құрамдас бөлігі болып табылады. Баланы бесікке салғандарға сақина, жүзік, көйлектік маталармен бірге білезік те берген. Қыз ұзату тойында өлең айтқан жігіттерге қыздар өз білезігін сыйлаған сондай-ақ, ертедегі әдет-ғұрып салтымыздың бірі- жас жігіт өзі ұнатқан бойжеткенге сыңар білезік сыйға тартатын. Егер қыз жігітті ұнатса, бұл сыйлықты жүрекке жақын көріп, сол қолына салады. Тойда, айтта, жиынды жерде «басы бос еместігін» білдіру мақсатымен салатын. Жігіттерді таласқа салмаудың бір жолы ретінде болған. Аталған білезіктің шынжыры мен тіркелген екі жүзігінің біріне- күндей ашық, қуанышты жүрсін деп- «күннің», екіншісіне- құстай ерікті, бақытты бол деген тілекпен «құсмұрын» белгісі бейнеленеді[6, 30 б.].

Сондай-ақ, білезіктердегі шеңбер бейнесіндегі өрнектер, олардың молдығы – күннің символы, ол әйел-ананың үбірлі-шүбірлі болуын тілеуден туған өрнектер[6, 582-584 б.].

Біздің ата бабаларымыз «білезік» деп бірнеше затты атаған. Қолға тағатын білезіктерден басқа қазақ тұрмысында басқа да заттар білезік деп аталған. Тарихи-этнографиялық деректерге сүйенсек, білезік осы күнгідей тек қолға

емес, аяққа да салынған. Аяққа (сирактың төменгі жағына) қоладан тізген моншақ білезік салған. Түркі халықтарында аяқ білезігі соңғы дәуірлерге дейін болып келді. В.В. Радлов өз еңбегінде кейбір түркі халқында бишілердің аяғына тағылатын шашақты білезігі болатынын көрсеткен болатын.

Қазақтардың әдет-ғұрпы бойынша баласы тұрмай жүрген ата-аналар жас баланың қолына және аяғына «Темірдей мықты болсын» деп оң тілек айтып, бір-бірден білезік салған. Көптен күткен, зарығып көрген «Тәңіріден тілеп алған» сәбиінің екі аяғына ата-аналары ырымдап, баланы «тіл-көзден, түрлі пәле-жаладан қорғайды» деп қымбат бағалы металдан білезік тағып қоятын болған. Қазақтар өзі жақсы көретін немесе қорқатын, реті келсе оның күшіне ие болғысы келетін заттарды, тотемдік сипаттағы жан-жануарлар бейнесін білезіктерінің сыртына бейнелеп отырған.

Ертеректе сал-серілер аттарын жабулап мініп, кекіліне үкі, маржан тағып, күмістелген ертұрман ерттеп, аттың аяғына «күміс шығыршық» – білезік тағып қойған. Оны дәстүрлі ортада шұжық білезік деп атайды. Мұндай білезік салу үрдісі, бір жағынан, сал мен серінің ерекше әлеуметтік-ғұрыптық статусының айғағы іспеттес болса, екінші жағынан, жан серігі атын тіл-көзден сақтасын дегенді білдіреді [7; 584 б].

Әйелдер көбінесе қос білезік салған. Білезіктерді тағу халық түсінігінде буындардағы аурудың алдын алуға, қол тазалығын, қорқынышты түстер көргенде таза емес тылсым рухтарды қууға көмегін тигізген. Мысалы, білезіктердегі жыланның басы, спираль, басқа да символдық белгілер қорғаушылық идеяларды білдірген. Білезіктер өмірлік күшті ұстап қалады. Дәстүрлі қазақ әйелдерінің таза емес рухтары әйелдің құлағы, шаштары арқылы кірсе, энергетика қуаты негізінен біртіндеп алақаны арқылы кетеді, сондықтан міндетті түрде әсіресе әжелер соңғы күштерін жоғалтып алмау үшін білезіктерді тағатын болған.

Сақ дәуіріне жататын Шірік-Рабат қалашығы №5 объектіден табылған алтыннан жасалған қораз бейнесіндегі жапсырма.

Оңтүстік Сібірдің түрік дүниетанымында жанның кең шоғырланған жерлері шаш, көз, қан, бас, мұрын, дене, арқа, қолдың саусақтары және сүйектері болған. Өмірлік күштің жинағы, түйіні негізінен қолдың саусақтары деп түсінген [8; 97 б].

Түріктердің білезікті магиялық қолданылуы жөнінде мысал келтірер болсақ, әйелдер бедеулік ауыруынан сақтану үшін тауықтың қаны араласқан жеті ине мен шегенің құймасынан жасалған білезік таққан. Осы жағдайда да, ине мен шегенің ролі білезіктің қорғаушы қасиетін арттырып, күш – қуатын кетірмеу үшін, ал қораздың бейнесі өсіп- өнуге ерекше әсер беруші күш ретінде танылған.

Қазақ халқының көне заманнан келе жатқан зергерлік өнері қазақ халқының дәстүрлі көркемдік мұрасын сақтап қалды. Зергерлер бүгінгі ұрпаққа пішіні алуан түрлі және орындалу техникасы жетілген білезіктерді қолданбалы өнер көрмелері арқылы халыққа танытуда. Қоғамдық дамудың қай сатысында болсын қоғаммен бірге дамыған зергерлік өнер өзінің өшпес ізін қалдырып, әлеуметтік-көркемдік жағынан әсерін тигізіп отырды. Зергерлік өнер күнделікті тұрмысымызды, өмірімізді жан-жақты бейнелеуде, халықты эстетикалық жағынан тәрбиелеуге қызмет етуде.

Әдебиеттер

- 1 Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым Комитетінің №185, 4.02. 2013 ж. гранты негізінде жазылған.
- 2 Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах- украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды/ Под ред. Г.П. Снесарева и В.Н. Баилова. М., 1975;
- 3 Чвырь Л.А. Таджикские ювелирные украшения. М., 1977;

- 4 Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен. // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М., 1986;
- 5 Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. Алма-Ата, 1964;
- 6 Қасиманов К. Қазақ халқының қолөнері.- Алматы, 1969;
- 7 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. –Алматы, 2011;
- 8 Әбдіғапбаров Ұ.М. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері.- Алматы, 1999;
- 9 Тохтабаева Ш.Ж. Обряды и обычаи казахов, связанные с произведениями прикладного искусства// Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей.- Алматы, 2001;
- 10 Тохтабаева Ш.Ж. Семантика казахских украшений. //Советская этнография 1991.№1;
- 11 Бердібек Хабай. Алтын және бағалы металдар музейі// Мәдени мұра .№1.(46)-Астана, 2013;
- 12 Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі.- Алматы, 1991.

References

- 1 Makala KR Bilim jane gilim ministrligi Gilim Komitetinin №185, 4.02. 2013 j. granti negizinde jazilgan.
- 2 Borozna N.G. Nekotorie materialy ob amuletax – ukrasheniakh naseleniya Srednei Asii // Domusulmanskije verovania I obriadi // pod red. G.P. Snesareva i V.N. Basilova. M., 1975;
- 3 Chvir L.A. Tadjikskie wviliirnie ukrashenia. M., 1977;
- 4 Vasilieva G.P. Magicheskie funkzii detskikh ukrashenii u turkmen // drevnie obriadi, verovania i kulti narodov Srednei Asii. M., 1986;
- 5 Zaxarova I.V. Xodjaeva P.D. Kazaxskaia nazionalnai odejda. Almaty, 1964
- 6 Kasimanov K. Kazakh halkinin koloneri. – Almaty, 1969.
- 7 Kazakhtin etnografialik kategorialar, ugimdar men ataularinin dasturli juiesi. Enziklopedia.- Almaty, 2001.
- 8 Abdigapbarova Y.M. Kazakhtin ulttik ou- ornekteri. – Almaty, 1999.
- 9 Toxtabaeva Sh.J. Obriadi i obichai kazakhov, sviazannie s proizvedeniami prikladnogo iskusstva // Obizai i obriadi kazakhov v proshlom i nastoiashem. Sbornik statei.- Almaty, 2001.
- 10 Toxtabaeva Sh.J. Semantika kazakhskix ukrashenii // SE. 1991.№1.
- 11 Berdibek Xabai. Altin jane bagali metaldar musei // Madeni mura. №1 (46).-Astana, 2013.
- 12 Shoibekov R.N. Kazakh zergerlik onerinin sozdigi. – Almaty, 1991.

1-сурет – Березе көзді білезік

2-сурет – Құймалы қос білезік

3-сурет – Топсалы білезік

4-сурет – Бесбілезік (қазіргі кездегі)

5-сурет – Ақық көзді үш бас білезік

6-сурет – Қос білезік

7-сурет – Қоңырау білезік

8-сурет – Қос білезік

ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

УДК 327(479.24)

Халид Ниязов

Азербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Адам құқығы институтының докторанты,
Азербайжан, Баку қ.

Азербайжан Республикасын мемлекеттік тәуелсіздіктен соңғы қалпына келтірудегі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі

Мақалада Азербайжандағы кеңес кезеңіндегі саяси жетілдіру туралы жазылған. Қарабах соғысынан кейінгі өртті тоқтату жағдайын күрделі мәселе ретінде көрсетеді. Соғыс уақытында БАҚ-тың рөлі Қарабах дағдарысының мәнін түсіндіру, армян басқыншылығына тойтарыс ұйымдастыру болса, соғыстан соң мемлекетті жетілдіру, қалпына келтіру, ұлттың жаңа жағдайдағы болмысын қалыптастыру болды. Мақалада сондай-ақ елдің тәуелсіздік жылдарындағы мұсабат билігі тұсындағы саяси қыры талданады. Бүгінгі таңда модернизация мазмұны біршама өзгерген, онда индустриалдықтың постиндустриалды «ақпараттық» қоғамға өтуі айтылады. Балтық теңізі бойындағы постсоветтік мемлекеттерді қоспағанда барлық постсоветтік кеңістікте саяси модернизация процесі үлкен күшке ие болып жатқандығын айтуға болады. Шындығында, әр түрлі постсоветтік мемлекеттерде модернизация деңгейі мен қарқынының айырмашылығы байқалып жатады. Орта Азия мемлекеттерінде процесс баяу жүріп жатса, ал Грузия және Украинада модернизация жетістіктері нақты жүйелі іске асырылған.

Түйін сөздер: Азербайжан, модернизация, саясат, бұқаралық ақпарат құралдары.

Khalid Niyazov

Mass media and modernization in Azerbaijan

The article deals with the features of political modernization in Azerbaijan in post-Soviet period. The author shows that the key problem of the political modernization of the country became its realization in close conditions of Karabakh war and subsequent cease-fire. It is noted that if the role of the media during the war mainly involved in elucidating of the essence of the Karabakh crisis and organizing of resistance to the Armenian aggression, but in the period of cease-fire, together with maintaining of the urgency of military subject matter of media it was started to pay more attention to disclosure of the main points of the problems of modernization of the state, the formation of the modern mentality, the analysis the complexities of integration in the global political space and the implementation in national legislation the rules of law of Council of Europe's countries. Today the content of modernization changed a little, meaning transition from industrial to post-industrial "information" society. Eliminating the Post-Soviet countries of the country of Baltic, it is possible to note that on all former Soviet Union processes of political modernization gain the increasing strength. However, in the different Post-Soviet countries noticeable distinctions in level and rate of modernization are observed. So, if in the countries of Central Asia these processes proceed quite inertly, in Georgia and in Ukraine progress of modernization got a concrete system embodiment.

Key words: Azerbaijan, modernization, policy, mass media

Халид Ниязов

Средства массовой информации и модернизация в Азербайджане

В статье рассматриваются особенности политической модернизации в Азербайджане в постсоветский период. Автор показывает, что главной проблемой политической модернизации страны стало проведение ее в сложных условиях Карабахской войны и последующего режима прекращения огня. Отмечается, что если в период во-

йны роль СМИ в основном состояла в разъяснении сущности Карабахского кризиса и организации отпора армянской агрессии, то в период прекращения огня наряду с сохранением актуальности военной тематики СМИ стали все больше уделять внимание раскрытию сущности проблем модернизации государства, формирования современной ментальности, анализу сложностей вхождения страны в мировое политическое пространство и имплементации в национальное законодательство норм права стран Совета Европы. Сегодня содержание модернизации несколько изменилось, подразумевая переход от индустриального к постиндустриальному «информационному» обществу. Исключая из числа постсоветских стран страны Прибалтики, можно отметить, что на всем постсоветском пространстве процессы политической модернизации набирают все большую силу. Правда, в разных постсоветских странах наблюдаются заметные различия в уровне и темпе модернизации. Так, если в странах Средней Азии эти процессы протекают довольно инертно, то в Грузии и на Украине успехи модернизации приобрели конкретное системное воплощение.

Ключевые слова: Азербайджан, модернизация, политика, средства массовой информации

Процесс модернизации западных стран носил характер естественной эволюции общества. В западных странах еще в позднее средневековье вначале сложилась ментальная основа для модернизации благодаря качественным изменениям в духовной сфере (Возрождение, Реформация, Просвещение). Решающие модернизационные перемены в этих странах произошли лишь после формирования и победы капиталистического экономического уклада. Развитие капитализма в этих странах ознаменовалось формированием структур гражданского общества. Это в свою очередь подтолкнуло процессы политического развития западных стран, содействуя формированию многопартийной системы, полноценного политического спектра. На этой прочной политической основе сегодня и зиждется западная демократия.

В современном мире возможно выделить как группу стран с высоким уровнем доходов и потребления населения, высокой технологией, развитой формой капитализма, так и группу более бедных стран, в которых все эти показатели находятся на довольно невысоком уровне. Первая группа стран это страны Запада, Япония и Австралия. Во вторую группу входят все остальные страны мира, в том числе и постсоветские страны. Перед странами второй группы в качестве главной стоит задача достижения уровня передовых стран, используя для этого в качестве основного средства развития модернизацию своих отстающих общественно-политических структур. По мнению одного из авторов теории модернизации Ш.Эйзенштадта, модернизация это «процесс изменения в направлении тех типов социальной, экономической и политических систем, которые слагались и развивались в Западной Европе и Северной Америке в период с семнадцатого по девятнадцатый век и впоследствии распространились на другие европейские

страны, а в девятнадцатом и двадцатом веках – на южноамериканский, азиатский и африканский континенты».(1)

На первом этапе модернизации в развивающихся странах мира она понималась несколько упрощенно «как вестернизация, т.е. как процесс перенесения в развивающиеся страны западных устоев в различных областях жизни». (2, с.326) Однако попытка механического внедрения западных политических институтов и форм политической жизни в жизнь развивающихся стран особого успеха не имела, поскольку население этих стран просто не воспринимало эти институты. Стало ясно, что необходима предваряющая специфичная адаптация этих институтов к местным условиям, и если так можно выразиться, их своеобразная национализация.

Глобалистская модернизация образует определенные угрозы цивилизационной идентичности модернизирующихся стран, что вызывало у части их населения негативное отношение к модернизации. Относительно высокий уровень образованности населения постсоветских стран позволил, с одной стороны, этим странам довольно успешно блокировать нивелирующее воздействие современной глобализации, а с другой стороны, ускоренно сформировать как адекватную ментальную основу модернизации, но уже на национальной почве, так и образовать рыночную основу модернизации, ее современную информационную инфраструктуру, раннее гражданское общество, многопартийную систему и т.д.

Сегодня содержание модернизации несколько изменилось, подразумевая переход от индустриального к постиндустриальному «информационному» обществу. Исключая из числа постсоветских стран страны Прибалтики, можно отметить, что на всем постсоветском пространстве процессы политической модер-

низации набирают все большую силу. Правда, в разных постсоветских странах наблюдаются заметные различия в уровне и темпе модернизации. Так, если в странах Средней Азии эти процессы протекают довольно инертно, то в Грузии и на Украине успехи модернизации приобрели конкретное системное воплощение.

В Азербайджане процессы политической модернизации все более активизируются в последнее время. Предтечей модернизационных процессов в Азербайджане в период после восстановления государственного суверенитета в 1991 г. можно считать, так называемую горбачевскую перестройку, которая выступила как своеобразная попытка спасительной модернистской реконструкции загнивающего на глазах советского строя. Однако эта попытка спасительного модернизационного перехода от советского «казарменного социализма» к более либеральной модели экономики на основе конвергенции социалистических и капиталистических системных элементов провалилась. Полагаю, основной причиной провала явилось отсутствие конкретной и ясной программы модернизации советской системы. Большую роль в подобном провале сыграла также неверная характеристика советского строя как социализма. Азербайджанский исследователь А.Гасанли на основе анализа сущности советской системы хозяйствования, ее политической надстройки характеризует советскую систему как систему коммуны в государственном масштабе, называя эту систему коммунализмом.⁽³⁾ Как известно, в истории все разновидности коммуны, в конечном счете, неминуемо распадались, поскольку они были построены на нежизнеспособном принципе обезличения собственности и уравниловки в потреблении. Поэтому распад советского коммунизма стал естественным следствием нежизнеспособности советской разновидности коммуны. После распада СССР в 1991г. модернизационный переход от советского коммунизма к капитализму стал осуществляться уже в рамках отдельных республик.

В Азербайджане этот процесс протекает в особо неблагоприятных условиях войны, начавшейся в 1992г. между Арменией и Азербайджаном за владение Карабахским регионом Азербайджана. Как известно, на территорию исторического Азербайджана, в том числе и в Карабах, армяне массовом порядке были все-

ны царской Россией, сразу после русско-иранской войны 1827-1828г.г. Всего из Турции и Ирана с целью образования на Южном Кавказе христианского пояса в течение остальной части 19 века было переселено около одного миллиона армян.^(4, с.55-56) Параллельно этот процесс сопровождался несколькими волнами изгнания коренного азербайджанского населения из бывшего Иреванского ханства, которое стало называться Арменией. Однако, создав посредством России Армению, по существу, из ничего, армяне не успокоились и пожелали присоединить к себе и другие азербайджанские регионы, подпав тем самым костер Карабахской войны. В этот весьма тяжелый период Азербайджана, вынужденного сражаться отдельными добровольческими отрядами в условиях отсутствия национальной армии, средства массовой информации (СМИ) Азербайджана стали исполнять весьма важную роль информатора о сущности Карабахского вопроса, его истории, искажаемой армянской стороной. Представляя информацию о ходе военных действий в Карабахском регионе страны, о нуждах нарождающихся Вооруженных Сил Азербайджана, СМИ объективно исполняли роль организатора борьбы за территориальную целостность страны. Вместе с тем, в этот тяжелый период СМИ большое внимание уделяли и проблемам политической, экономической модернизации Азербайджана. Наш народ, вынужденный в советский период существовать в рамках тоталитарной однопартийной политической системы, объективно не владел еще основами современной плюралистической демократии, адекватной ей политической культурой. Тем не менее, уже в 1992 году после того, как был принят «Закон о партиях» в Азербайджане начался процесс образования многопартийной системы, стал складываться политический спектр. Феномен многопартийности Азербайджан познал еще в начале XX века до образования СССР. Однако имеется качественное различие в политическом спектре, который имелся в Азербайджане до 1917г. и в конце XX века после восстановления независимости страны в 1991г. В начале XX века из 22 партий в Азербайджане большая их часть являлись филиалами общероссийских партий, другая часть партий строилась в основном на этнической основе – у нас тогда были азербайджанские, русские, армянские, еврейские партийные организации.^(5, с.16) Дан-

ная ситуация сохранялась и в период независимого мусаватского Азербайджана в 1918-1920г.г.

В современном Азербайджане, восстановившем суверенитет в 1991г., нет филиалов российских партий, нет также партий по этническому признаку организации. Сегодня партии у нас построены по традиционному принципу социальной ориентации. Партийное строительство в Азербайджане, в-сущности, началось еще в самом конце советского режима в 1989г., когда были образованы мусаватская, социал-демократическая партии.(6) Образование многопартийной системы означает начало важного этапа в процессе политической модернизации страны. Сегодня в Азербайджане зарегистрировано 54 партии, хотя реально функционирует меньшее число партий.

Одновременно в этот период стала складываться периодическая печать новых партий страны, что также подталкивало процессы демократизации и модернизации страны. В газетах, журналах, на телеканалах страны развернулась своеобразная кампания по привитию населению азав современной политической культуры, по информированию населения об основах политической организации в развитых капиталистических странах, об особенностях функционирования их политических партий, групп интересов, различных общественных организаций и т.д. СМИ стали представлять большую информацию о методах и средствах гражданской борьбы партий за власть. Подобное привитие со стороны СМИ населению ценностей гражданской политической борьбы сыграло важную роль в предотвращении возможных вооруженных столкновений между партиями страны, которые в то время организовывали свои вооруженные подразделения и направляли их на фронт для отражения военной агрессии Армении в Карабахе. После заключения Бишкекского соглашения между Арменией и Азербайджаном о прекращении огня, начиная с 12 мая 1994 года, роль СМИ в политических процессах стала приобретать новые нюансы. Дело в том, что Бишкекское соглашение явилось результатом равенства сил воюющих в Карабахе сторон. Наступательный военный потенциал армянской армии, поддержанной русскими наемниками, благодаря растущему сопротивлению азербайджанских военных формирований к маю 1994 года был в основном уже исчерпан, и если бы не очередная помощь России своему армян-

скому сателлиту, выразившаяся в принуждении Азербайджана к Бишкекскому соглашению, то армянам светила реальная перспектива скорого военного разгрома. После того, как стало ясно, что, с одной стороны, Армения не имеет потенциала для крупных наступательных военных операций, а с другой стороны, был заключено Бишкекское соглашение противоборство между Арменией и Азербайджаном стало перемещаться в сферу экономического соревнования между ними, а также в сферу борьбы за обретение политических симпатий международного сообщества.

Весьма важную роль в достижении будущей экономической победы Азербайджана над Арменией сыграло заключение в 1994г. между Азербайджаном и международным нефтяным консорциумом долгосрочного нефтяного договора о разработке богатых нефтяных месторождений страны. Этим нефтяным контрактом, по существу, создавалась экономическая база для перехода в дальнейшем к более масштабной политической модернизации страны. После заключения Бишкекского соглашения развернулся процесс более планомерного строительства армии Азербайджана. Одновременно были ликвидированы военные формирования при политических партиях страны, что усилило гражданские основы партийного строительства. Все эти процессы нашли достаточно полное отражение, как в государственных, так и в партийных СМИ.

Качественно новый этап в политической модернизации страны начался с конца 90-ых годов прошлого века в связи с подготовкой к вступлению Азербайджана в членство Совета Европы. Исполнение обязательств, взятых в связи с этим вступлением, которое состоялось 25 января 2001года, внесло новые существенные моменты в политическое развитие Азербайджана. Особенно важное значение для развития СМИ имела отмена летом 1998 года цензуры в стране. В дальнейшем были значительно упрощены процессы регистрации новых печатных изданий, в результате чего сегодня в стране функционирует несколько сотен газет и журналов.

Для развития процессов политической модернизации имело также значение образование 2 июля 2012 года Института Уполномоченного по правам человека Азербайджана. Наконец, мощное развитие получил процесс адаптации законов Азербайджана к нормам права, действу-

ющим в странах-членах Совета Европы. Все эти процессы стимулировали и направляли развитие политической системы Азербайджана в рамках политической модернизации. Широкое освещение этих процессов модернизации в СМИ, просветительская работа в этом плане средств информации в свою очередь позитивно влияло на развитие сознания и ментальности широких слоев народа в плане их дальнейшей адаптации к процессам модернизации.

Все возрастающее воздействие на политическую, экономическую модернизацию Азербайджана оказывают современные процессы глобализации. Азербайджан участвует в различных международных партнерских отношениях по трубопроводной, танкерной и иной доставке своих и среднеазиатских углеводородных ресурсов в европейские страны. Транснациональные корпорации активизируют свою экономическую деятельность в Азербайджане, пытаясь задействовать в своих интересах не только нефтегазовый потенциал страны, но и ее чрезвычайно выгодное геополитическое, транспортное расположение между Европой и Азией. Транснациональные корпорации приносят в Азербайджан не только свои капиталы, но и современную производственную культуру, ментальность и образ жизни, мышления гражданского капитализма, подталкивая процессы политического, экономического развития страны в направлении правил и норм гражданского капитализма. Все более открываясь в мир, Азербайджан испытывает одновременно и обратное глобалистское воздействие мира на свое развитие: «...глобализация разрушает традиционные барьеры между внутренней и внешней политикой. Общие ориентиры развития сближают внутреннее устройство государств. Близость экономических, социальных, политических форм сближает взаимодействие на разных уровнях. Становление глобального сообщества увеличивает проницаемость границ. Внутриполитические события, отражаемые средствами массовой информации, все сильнее отдаются во внешнем мире. Поведение правительства внутри страны становится предметом пристального интереса со стороны международных организаций». (7)

Особо следует отметить роль ресурсов интернета в деле формирования современной ментальности молодого и среднего поколений. Интернет в Азербайджане получает мощное

развитие уже с начала XXI века. Интернет это средство прямого выхода пользователей в мировое информационное пространство, что резко усиливает значение этого средства коммуникации в процессах политического развития любой страны. Так, например, начавшуюся в 2011г. в арабских странах серию прогрессивных модернистских революций, аналитики во многом увязывают с прогрессивным воздействием на умы людей общения в глобальной сети интернета.

Не является исключением и позитивное воздействие интернета на политическое развитие в Азербайджане. Это воздействие многогранно и прослеживается довольно отчетливо. Для этого достаточно ознакомиться с тематикой различных диспутов по политическим событиям в стране, которые идут в интернет-сети страны. Именно в интернет-сети Азербайджана можно получить оперативную информацию о той или иной конфликтной ситуации между населением и тем или охамевшим чиновником даже в самых глубинных районах страны. Подобные уникальные возможности оперативной связи интернета делают невозможным как, например, в советское время сокрытие от широкой общественности фактов чиновничьего произвола. Интересно отметить, что в подобной ситуации официальные СМИ также вынуждены представлять информацию об этих фактах. Иначе говоря, интернет в Азербайджане сегодня оказывает определенное дисциплинирующее воздействие на чиновников, способствует улучшению стиля работы чиновничьего аппарата в направлении его большей открытости и гласности. Кроме того, интернет также способствует модернизации стиля работы официальных СМИ, расширяя тем самым пространство политической модернизации в стране, повышая в целом политическую культуру населения.

Сегодня интернет превращается в важное средство борьбы с коррупцией и взяточничеством в Азербайджане. Различные министерства страны открывают свои сайты специально для оперативной связи с населением с целью установления фактов незаконных домогательств со стороны чиновников. В последнее время в интернет-сети страны со стороны граждан были размещены видео ролики о тех или иных фактах коррупции и взяточничества чиновников. Эти факты имели большой общественный резонанс

и побудили власти к адекватным антикоррупционным мерам.

Если кратко охарактеризовать процессы политического развития в Азербайджане после восстановления независимости в 1991 году, то можно сказать, что политическая модернизация в стране шаг за шагом идет в направлении от первичного постсоветского дикого, необузданного капитализма к цивилистному капитализму развитых стран, функционирующему в рамках закона. Начав, фактически, с весьма низкого уровня политической культуры начального постсоветского периода, Азербайджан прошел большой путь политической модернизации. Сегодня страна вплотную подходит к последнему решающему скачку в модернизационном процессе. А именно, сегодня большинство населения страны ментально уже готово к проведению честных выборов в Азербайджане всех уровней в полном соответствии с западными стандартами. К этому неизбежному шагу Азербайджан подводит также все усиливающаяся интеграция страны в мировое экономическое пространство. Для того, чтобы успешно конкурировать с развитым капитализмом западных стран наша нарождающаяся буржуазия вначале должна обеспечить цивилистные условия для бизнеса внутри страны. А это требует действительной, реальной

широкой демократизации всей политической жизни страны, реальной борьбы с коррупцией и взяточничеством, которые понижают эффективность хозяйственной деятельности национальной буржуазии. Несомненно, для создания адекватного цивилистному капитализму чиновничьей инфраструктуры необходимо решить вопрос проведения честных выборов, потому что лишь в этом случае на решающих направлениях предпринимательской деятельности национальной буржуазии можно будет разместить такие кадры чиновников, которые будут способны поддерживать конкурентную борьбу наших предпринимателей.

Усиливающаяся интеграция страны в информационное, культурное, правовое пространство развитых стран мира также сильно продвигает вперед дело политической модернизации в Азербайджане. Из сказанного следует, что последний решающий модернистский скачок страны в направлении цивилистного капитализма будет иметь место в ближайшие годы. В грядущей скорой победе цивилистного капитализма в Азербайджане наряду с усилением позиций цивилистной буржуазной прослойки, конечно же, большую роль будет играть направляющая, организующая, просветительская деятельность прогрессивных средств массовой информации.

Литература

- 1 Красильщиков В.А. Модернизация и Россия на пороге XXI века, Вопросы философии, 1993, № 7
- 2 Мельник В.А. Современный словарь по политологии. Мн.: Книжный Дом, 2004, 640 с.
- 3 Гасанли А. Большевики не построили и объективно не могли построить социализм. Они построили коммунизм, Ганун, 2003, № 08 (112), с. 45-53
- 4 Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911
- 5 Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1990-1917). Баку: «Елм», 1997, 336 с.
- 6 Hacıyeva X. Azərbaycanın ilk siyasi partiyaların yaranması və inkişafı, Dürçəliş – XXI əsr, 2007, № 116-117, s. 209-218
- 7 Меликова С. О формировании нового мирового порядка в условиях современных глобализационных процессов. Очерки по политологии и праву. Сборник научного творчества аспирантов и диссертантов ИПЧ НАНА. Баку, Гисмет, 2007, с.53-59

References

- 1 Krasilshikov V.A. Modernizatsiya i Rossiya na poroge XXI veka, Voprosy filosofii, 1993, № 7
- 2 Melnik V.A. Sovremenniy slovar po politologii. Mn.: Knizhnyy Dom, 2004, 640 s.
- 3 Qasanli A. Bolsheviki ne postroili i obektivno ne moqli postroit sotsializm. Oni postroili kommunalizm, Qanun, 2003, № 08 (112), s. 45-53
- 4 Shavrov N. Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkazy: predstoyashaya rasprodaja Muqani inorodsam. SPb., 1911
- 5 Baqirova I.S. Politicheskie partii i orqanizatsii Azerbaydjana v nachale XX veka (1990-1917). Baku: Elm, 1997, 336 s.
- 6 Hacıyeva X. Azərbaycanın ilk siyasi partiyaların yaranması və inkişafı, Dürçəliş – XXI əsr, 2007, № 116-117, s. 209-218
- 7 Melikova S. O formirovanii novoqo mirovogo poryadka v uslovyax sovremennix globalizatsionnix prosessov. Oчерki po politologii i pravu. Sbornik nauchnoqo tvorchestva aspirantov i dissertantov IPCh NANA. Baku, Qismet, 2007, s.53-59

УДК 327(479.24)

Гюльшан Гусейнова

Азербайжан Республикасы Қорғаныс министрлігі жанындағы
Азербайжан әскери тарихи музейінің ғылыми қызметкері,
Азербайжан Ғылым академиясы Ұлттық тарихи музейінің докторанты, Азербайжан, Баку қ.
e-mail: <azfolklor@yahoo.com

Әлемдік әскери өнердің шыңын бағындырған әзірбайжандық

Мақала кавалерия генералы, Ұлы Мәртебелі Императордың генерал-адъютант лауазымын алған жалғыз әзірбайжандық Гусейн хан Қалбалы хан оғлы Нахичеванскийдің өмірі мен әскери қызметіне арналған. Мақаладағы бұл әскери қайраткердің орыс-жапон және Бірінші Дүниежүзілік соғыс майданында көрсеткен ерлігінің үлгілері архив мәліметтері мен ғалымдардың зерттеулері негізінде зерттелген. Ғалым-зерттеуші Мұса Гулиев анықтаған Ресей Мемлекеттік Әскери Архивіндегі 1906 жылдың 20 мамырындағы және 1916 жылдың 31 қазанындағы мәліметтер Гусейн хан Нахичеванскийдің өмірі мен қызметін толығымен қамтиды.

Хан Нахичеванскийдің орыс-жапон соғысындағы 9 орден мен шет мемлекеттердің медальдеріне, Патшалық Ресейдің 20 медаліне лайық деп табылған зор қызметі дау туғызбайды.

Хан Нахичеванский үлкен соғысқа бірінші рет қатысқанына қарамастан, ол басқарған 2-Дағыстандық полк өзі соғысқан шайқастарда теңдесі жоқ батырлықтың үлгісі болды.

Зерттеуші Рудольф Иванов Нахичеванскийдің орыс-жапон соғысына қатысқанына қатысты архив құжаттарының ішінен Тифлисте 1906 жылдың 2 шілдесінде бекітілген куәлікті тапқан.

№668 куәлікте ол қатысқан шайқастардың тізімі берілген.

I Дүниежүзілік соғыстың басталуына байланысты бірінші және екінші гвардиялық кавалериядан, сонымен қатар бірінші және екінші Кавалериялық дивизиядан тұратын Ерекше Кавалериялық Отрядтың қолбасшысы болып тағайындалған Хан Нахичеванский бірден шайқастарға қатысады.

1915 жылдың 1 мамырында патша жарлығы бойынша Гусейн хан Нахичеванский «Ақ қыран» (семсермен) Орденімен марапатталады, бір айдан соң Ресей мемлекеті алдындағы зор қызметі Ұлы Мәртебелінің ең жоғарғы әскери Генерал-адъютант лауазымына лайық деп табылады; 1918 жылдың 23 қаңтарында әзірбайжандықтардың арасында бірінші болып Толық Кавалерия Генералы болып тағайындалады.

Түйін сөздер: Гусейн хан Нахичеванский, орыс-жапон соғысы, Бірінші Дүниежүзілік соғыс.

Гюльшан Гусейнова

Азербайджанец, покоривший вершину мирового военного искусства

Статья посвящена жизни и военной деятельности генерала от кавалерии Гусейн хана Калбали хан оглу Нахичеванского, единственного азербайджанца, дослужившего до звания генерал-адъютанта Его Величества Императора. В статье примеры героизма этого военного деятеля, проявленные им на фронтах русско-японской и первой мировой войн, изучены на основе архивных материалов и исследований ученых. Материалы, выявленные ученым-исследователем Мусой Гулиевым в Российском Государственном Военном Архиве, от 20 мая 1906 г и 31 октября 1916 г, полностью освещают жизнь и деятельность Гусейн хана Нахичеванского.

Заслуги Хана Нахичеванского в русско-японской войне, удостоившегося 9 орденов и медалей иностранных государств и 20-ти царской России, неоспоримы.

Несмотря на то, что Хан Нахичеванский впервые принимал участие в большой войне, 2-й Дагестанский полк под его командованием показал образцы беспримерного героизма в сражениях, в которых он воевал.

Исследователь Рудольф Иванов среди архивных документов, относящихся к участию Нахичеванского в русско-японской войне, выявил утвержденное в Тифлисе удостоверение от 2 июля 1906 г.

В удостоверении № 668 дан список сражений, в которых он участвовал.

В связи с началом I Мировой войны, Хан Нахичеванский назначенный командующим Особого Кавалерийского отряда, состоявшего из 1-ой и 2-ой гвардейских кавалерий а также 1-ой и 2-ой Кавалерийских дивизий, сразу стал принимать участие в боях.

1 мая 1915 г царским указом генерал-лейтенант Гусейн хан Нахичеванский был награжден Орденом «Белого Орла» (с мечом), через месяц за заслуги перед Российским государством был удостоен самого высокого воен-

ного звания Генерал-адъютанта его Величества; 23 января 1916 г впервые среди азербайджанцев был назначен Полным Генералом Кавалерии.

Ключевые слова: Гусейн хан Нахичеванский, русско-японская война, Первая Мировая война

G.I. Huseynova

Azerbaijani who conquered the peak of the art of military world

The article is about the life and military action of full cavalry general Huseyn khan Kalbali, son Nakhchivanski the only azerbaijani who was raised to adjutant general rank of Majesty. In this article heroism of military figure in Russian – Japanese war and his bravery in the front line of I world war were investigated by archival materials and researches of scholars. The booklets dated on 20th of May 1906 and 31st of October 1916 which belonged to Huseyn khan Nakhchivanski, is the original foundation of his life and activities were found in Russian State Military archive by explorer – scientist Musa Guliyev.

This is the exact truth that for his contribution in Russian – Japanese war, he was awarded to 9 orders and medals of foreign countries and about 20 medals of Czar Army. Although his first participation in Russian – Japanese war, he was assigned to Dagestan Cavalry Regiment commander and showed his heroism in battles.

The card about his participation in Russian – Japanese war was ratified in Tbilisi dated on June 2 in 1906 was found in archive documents by explorer R.Ivanov. There was the list of all Russian – Japanese battles of the hero in this card number 668.

Connected with world war I beginning, khan Nakhchivanski participated in battles as the Special Cavalry group commander. Which structure was consisted of the 1st and the 2nd Guard Cavalry and also the 1st and the 2nd Cavalry Division.

On the 1st of May in 1915 lieutenant – general Huseyn khan Nakhchivanski by the czar order was awarded to “Majesty general adjutant” rank for his contribution for the sake of Russian State.

Key words: Huseyn Khan Nakhichevan, Russian-Japanese War, World War I

После захвата Азербайджана в начале XIX века, царская Россия, чтобы искоренить духовные ценности народа и отучить его от военных навыков, не призывала азербайджанское население и другие мусульманские народы на военную службу, а вместо нее, требовала выплаты различных налогов. Только дети ханов и беков, верных царской власти и имеющих интерес к военному делу, привлекались для учебы в военные школы России. Несмотря на это, примеры военных подвигов, которые совершили азербайджанские сыны, имеют древнюю и богатую историю. Генералы из фамилии Нахичеванского, вице-адмирал Асланбеков, генералы от артиллерии Самед бэк Мехмандаров и Алиага Шихлинский и другие сыны Азербайджана являются выдающимися личностями Азербайджана, которых народ и сегодня с гордостью вспоминает. [1.5]

Опубликованы многочисленные научно-публицистические и художественные произведения, отражающие героизм наших офицеров, служивших с достоинством в различных родах войск – героических сынов нашего народа. Следует подчеркнуть, что одинаково интересны жизнь и деятельность военных личностей, служивших как в азербайджанской армии, так и в армиях других народов, которые кровью написали свои имена в нашу военную историю.

Одной из таких личностей, жизнь и деятельность которых пристально изучается в последнее время, является Гусейн хан Нахичеванский, первый азербайджанский генерал, благодаря своему искусству полководца, дослуживший до звания генерал-адъютанта в русской армии, совершенный знаток военного искусства, удостоенный большого уважения и почитания среди военных деятелей.

Если посмотрим на жизненный путь этого талантливого военного деятеля, то мы увидим, что он прожил полную трудностей, жизнь. И несмотря на бесчисленные победы на его жизненном пути, трагедии не обходили его стороной. Жизнь и военная деятельность этой выдающейся личности, очень мало освещена в научной литературе. Шамистан Назирли, Рудольф Иванов, Муса Кулиев, Фахреддин Джафаров, Фархад Нагиев и другие в некоторой степени осветили жизнь и деятельность этого героя, написав интересные исследовательские труды, монографии на основе архивных материалов.

Исходя из книжек, найденных ученым-исследователем Мусой Кулиевым в Российском Государственном Военном Архиве, датирующихся от 20 мая 1906 и 31 октября 1916 годов, и принадлежащих Гусейн хану Нахичеванскому, есть основание утверждать, что он родился

28-го ноября 1863 года в городе Нахичевань, в семье известного представителя ханского рода Калбали хана Нахичеванского. Гусейн хан, принятый 9 декабря 1873 года в Пажский корпус русского царя, стал получать образование в этой школе, считавшейся совершенным военным учебным заведением своего времени, и впоследствии окончил ее высшим отличием. В годы учебы в школе с 1 февраля 1877 года он учился в унтер-корпусе, а с 10-го января 1883 года, был зачислен на камерпажи. [2.4].

Гусейн хан Нахичеванский, получивший звание корнета по приказу от 12 августа 1883 года, был принят в Элитный конный полк царя [3.35] и в около двадцати лет служил в этом полку.

Гусейн хан Нахичеванский, начавший службу во 2-м эскадроне полка, благодаря военному мастерству, глубокой любви к военному делу и ответственности, в скором времени приказом царя от 30 августа 1884 года, удостоивается звания подпоручика, а 30 августа 1887 года и звания поручика. [3.40-41].

Получивший известность благодаря таким своим качествам как мастерство, доблесть и прямота, Гусейн хану Нахичеванскому друг за другом поручают такие должности, как член офицерского заемного капитала, полковой кассы взаимопомощи (23 января 1891), управитель полкового суда (11 марта 1893), руководитель полковой учебной команды (26 июля 1893), руководство полковой офицерской конюшней (30 мая 1894) и член исполнительного комитета офицерского собрания (январь 1895). Гусейн хан Нахичеванский, исполнявший возложенные на него задачи на высшем уровне, за очень короткое время, добился большого уважения и почта внутри полка. [3.41-45].

Гусейн хан Нахичеванский, глубоко освоивший военное дело и обладавший высокими организаторскими способностями, приказом от 13 августа 1896 года, был выдвинут на должность командира 3-го эскадрона конного полка, продолжил свою деятельность в качестве председателя офицерского собрания Конного полка (30 мая 1898), помощника командира по хозяйственной части полка (15 августа, 1898) помощника командира полка по строевому отделу [4.161-161].

Получивший известность своими большими командирскими способностями, ротмистр Гусейн хан Нахичеванский, 6 апреля 1903-го года

был удостоен звании полковника по случаю 40-летия со дня рождения и 20-летия службы, а также за достигнутые успехи в служебной деятельности. [5.83].

За эти годы Гусейн хан Нахичеванский, успешно продвигавшийся в своей области благодаря совершенному знанию своего дела, самоотверженной службе и предприимчивости, был удостоен почетных наград многих стран. Как становится ясным из служебных книжек, за 20 лет трудов в кавалерийских войсках он был награжден персидским орденом "Льва и солнца" 4-й степени (8 ноября 1890), орденом "Красной Румынской звезды" (8 июня 1895), орденом "Святого Станислава III степени (30 августа 1894), серебряной медали "Памяти императора Александра" (26 февраля 1896), серебряной медали "В память о святом короновании его императорского высочества" за 13 лет безупречной службы в кавалерийском полку (13 июня 1896), темной бронзовой медалью за "Проведение первой общей переписи" (11 апреля 1897), австрийским орденом "Железной короны" III степени (9 июня 1897), орденом Святой Анны III степени в связи с 15-летием службы (5 декабря 1899), орденом "Льва и солнца" II степени (17 февраля 1901), орденами святого Станислава II степени (6 декабря 1902), персидским орденом "Льва и солнца", инкрустированным звездами и алмазами, болгарскими орденами "Святого Александра" III и IV степени (23 февраля 1904) [4.160-161].

До начала русско-японской войны в 1904-1905-х гг. Хан Нахичеванский был удостоен многочисленных государственных наград.

Заслуги всемирно известного полководца Гусейн хана Калбали хан оглу Нахичеванского, добившегося большого влияния за героизм, проявленный им в русско-японской войне, неоспоримы. Несмотря на свое первое участие в большой войне, Гусейн хан участвовал в русско-японской войне как командир Второго дагестанского кавалерийского полка и показал примеры истинного героизма.

В канун начала войны, кавалерийский офицер Гусейн хан, получив задание организовать из горцев 2-й дагестанский нерегулярный кавалерийский полк, 1 марта 1904-го года был срочно командирован в Кавказский военный округ. [6.3].

Сформированный за короткое время, 2-й дагестанский нерегулярный конный полк, присоединился к Кавказской конной бригаде под началом Г.И.Орбелиани, и 7 апреля 1904 года отправился в горевший в огне Дальний Восток. Впоследствии, по причине ранения князя Григора Орбелиани, несмотря на командование 2-й дагестанским конным полком, Гусейн хану многократно поручали важную и ответственную должность командира Кавказской кавалерийской бригады. Это подтверждают записи Гусейн хана, сделанные им в служебном блокноте, выявленные исследователем Р.Ивановым посредством архивных документов. [3.59-60].

Вместе с полком, которым он командовал, Гусейн хан беспрерывно и доблестно противостоял сложной и упорной тактике японцев, заставлял их отступать. Вступивший в ряды полка в качестве подъясаульного принц Фейзулла Мирза Каджар, штабс-капитан Герай бэк Векилов, Абдуррахман Курбанов, Джемаледдин Мусаев и другие офицеры-азербайджанцы участвовали в боях под началом Гусейн хана. [7.128].

Происходившая в промежутке 13-22-го августа 1904 года, Ляоянская битва, считавшаяся одним из самых тяжелых военных операций русско-японской войны, выявила очень большие способности Гусейн хана при подготовке и осуществлении совершенных наступательных операций. Несмотря на то, что эта боевая операция проходила в крайне тяжелых условиях, его полк наступал безостановочно и смог отбросить японскую армию назад. В награду за проявленную им безмерную отвагу, продемонстрированное им в бою высокое командирское искусство и прекрасное организаторское мастерство, Гусейн хан приказом под номером 758/ 42 главнокомандующего Маньчжурской армией от 3 ноября 1904 года, был награжден боевым орденом Святой Анны 2-й степени с мечом. [3.60].

Во время военных действий, полк, возглавляемый Гусейн ханом Нахичеванским, проявив решительность, за короткое время захватил несколько важных стратегических пунктов врага. 14 января 1905 года при деревне Ландунго, являвшейся одной из самых горячих точек русско-японской войны, героически сражавшийся в борьбе против хитрого и хищного врага, достойно исполнявший свои обязанности Гусейн хан без единой потери со стороны кавалерийского отряда возглавляемого им, на рассвете очистил

деревню от врага. [8.21]. Наш отважный земляк, еще больше прославившийся после этой битвы, снискал себе славу талантливого кавалерийского командира.

В произведении знаменитого русского художника-баталиста Виктора Мазуровского масляной краской воспроизведена боевая операция при деревне Ландунго. Знаменитый художник, передавший зрителям доблесть 2-го дагестанского полка и яркий образ полковника Гусейн хана Нахичеванского в разноцветных красочных тонах, еще раз увековечил эту личность. В данное время, произведение хранится в Российском Государственном Музее в Москве. [7.129].

Гусейн хан много раз во время военных операций доказывал свою беспощадность к врагу и бесконечную верность стране, которой он служил. Однажды находясь под обстрелом вместе со своим полком, умело применив прием, он уничтожил основной военный пункт врага, и одержал победу.

Известный русский журналист А.Квитка дал интересные сведения о Хане Нахичеванском, сыне-богатыре нашего народа в своей книге под названием "Дневник казачьего офицера Забайкалья" о русско-японской войне, участником которой он был. [9.6].

Среди архивных документов, исследователем Р.Ивановым было найдено удостоверение об участии генерала в русско-японской войне, подтвержденное в городе Тифлис 2 июня 1906 года. В удостоверении под номером 668, был дан список боев русско-японской войны, в которых участвовал герой. Согласно обнаруженному удостоверению можно сказать, что Гусейн хан участвовал в следующих боях:

1) В боях за Ляоянь (13-22 августа) и Беняпуз (20-21 августа) в районе реки Тайцзиха в промежутке 11 июля – 13 августа 1904 года в составе отрядов полковника Гурилева и Любавина.

2) В боях при перевале Далинск (7 сентября) и в боях при Шаха (24 сентября – 5 октября); в составе отряда генерал-майора Петерова;

3) В передовом дозоре при Халантозе (13 октября 1904) и Янтайцза (15 октября) в составе отряда генерал-майора князя Орбелиани;

4) С 26 декабря 1904 года по 7 января 1905-го, временно командуя Кавказской конной бригадой в составе отряда генерала Мищенко участвовал в боевых операциях при деревне Калихе (28 декабря), в неожиданном нападении на

станцию Инкоу (30 декабря), в боях при деревнях Шиньюпучинца (1 января 1905), Сандепа (11 января), Удзигапза (12 января), Сантайцзы (13 января), Ландунгоу (14 января).

5) В промежутке 1-4 февраля 1905 года временно командуя Кавказской конной бригадой, в составе кавалерийского отряда генерал-лейтенанта Ренненкампа в битве при деревнях Сяобех, Мукденск (с 13 по 25 февраля);

6) В промежутке 20 – 24 марта в составе кавалерийского отряда генерал-адъютанта Мищенко в боях за деревни Синцайтун, Сулюшу, Побаотун (21 – 23 апреля), а в составе отряда генерал-майора Орбелиани Чаосантахе и Дунляохе (5 мая), Политун-Силитун (3-4 июля), Чандиопа (24 июля), Сидяци, Эрдагоу, Чудяци (27 июля), Хаутола, Политун, Чандиопа (30-31 июля), Людяци, Мадыгауза (1 августа), Побаотун и Людяци (23 августа) с решимостью сражался с врагом. [3.63].

Видный азербайджанский военный деятель, всемирно известный полководец, большую часть жизни посвятивший военному делу, генерал Гусейн хан Нахичеванский, как и другие свои современники с самого начала и до конца русско-японской войны осуществлял сложные военные операции и за неповторимую доблесть был удостоен многих наград царской России.

За отличие в боях против японцев, 8 февраля 1905 года он был удостоен ордена Святого Владимира IV степени с мечом. За проявленный им героизм в боях в июле-августе того же года Хан Нахичеванский 7 сентября 1905 года, был награжден орденом Святого Станислава, за очистку деревни Ландунго от врага 17 декабря 1905 года орденом Святого Георгия IV степени, а 6 января 1907 года орденом Святого Владимира. [2.4].

Награжденный 8 апреля 1906-го званием флигель-адъютанта Гусейн хан, направляется на Кавказ и назначается командиром 17-го Нижегородского драгунского полка, самого знаменитого полка русской армии, дислоцировавшейся в Тифлисе. А 31 марта получает звание генерал-майора в 44 года. [10.4].

За военные заслуги в армии 6 декабря 1910 года Хан Нахичеванский удостоивается ордена Святого Станислава I степени и 18 апреля 1912 года назначается на должность начальника первого отдела кавалерийской бригады, а 6 декабря 1913 года с присуждением ему ордена Святой

Анны I степени 16 января 1914 года награждается званием генерал-лейтенанта. [11.6].

В связи с началом Первой мировой войны Хан Нахичеванский был назначен командиром Сводного кавалерийского корпуса, в состав которого входили 1-й и 2-й Гвардейско-кавалерийский, а также 1-й и 2-й Кавалерийские дивизии и принимал участие в боях в составе 1-й армии, под руководством генерала П.К.Ренненкампа. Отметим, что кавалерийский отряд Нахичеванского, был сформирован с целью защиты 1-й армии с правого фланга.

В военных операциях, происходивших в августе 1914 года, возглавляемый Нахичеванским отряд, захватил за короткое время древнюю цитадель северной Пруссии замок Кёнигсберг и город Пикаллен, продемонстрировав героизм в битве при деревне Кауфен, считающейся одним из самых тяжелых боев того времени, раздобыл 2 пушки, 4 ящика взрывчатых веществ и артиллерийскую наблюдательную вышку.

Лауреат государственной премии, доктор военных наук, профессор, генерал-майор Евгений Барсуков, описывая первые двадцать дней войны, об успехах генерала Нахичеванского в боях пишет так: В одном бою кавалеристы Хана Нахичеванского сумели переправить на противоположную сторону реки пять батальонов, два эскадрона, двенадцать пушек, а также 2 пушки и 4 ящика снарядов во время боевой операции. Были захвачены парома на реке Инстер, и вблизи Мешкена, Краупишкена и Лаугадена". [12.21].

Во время боевых операций 1914 года, ряд неудач на северо-западном фронте, которые произошли из-за ошибок командующего I армией Ренненкампа и командующего II армией Самсонова, не сломили дух командира кавалерийского полка Хана Нахичеванского, не оттолкнули его от достойного выполнения боевого долга. Постоянно подписывая приказы, о награждении солдат в своем корпусе за боевые заслуги и поощряя их, он сохранил в них высокий дух и в итоге обеспечил нанесение действенных ударов по врагу.

Несмотря на рану руки, полученную во время боевых операций в Восточной Пруссии, Хан Нахичеванский не покидал поле боя, решительно и до конца сражался с противником. Этот его героизм был широко комментирован в во-

енной газете под названием "Русский инвалид". [3.157].

13 октября 1914 года Гусейн хан был назначен командиром 2-го кавалерийского корпуса, в состав которого входила 12-я кавалерийская дивизия под командованием генерал-лейтенанта М.Каледина и Кавказская туземная кавалерийская дивизия под командованием генерал-майора Михаила Александровича. Р.Иванов пишет в своем произведении под названием "Генерал-адъютант Его Превосходительства: "За свою долгую военную и боевую жизнь Гусейн хан Нахичеванский занимал многие командные посты, однако руководство 2-м кавалерийским корпусом, является самой яркой страницей его боевой деятельности." (3.158).

Следует также отметить, что Кавказская местная кавалерийская дивизия, 50% состоявшая из азербайджанцев и находившаяся в составе 2-го кавалерийского корпуса, была создана непосредственно под руководством Гусейн хана. Такое необычное соединение, впоследствии из-за своих особенностей была прозвана "Дикой дивизией".

Вследствие невероятных подвигов Гусейн хана на фронтах Первой мировой войны, осуществленных им сложных планов атаки и бесчисленных побед, царь, во время своего визита в армию сам лично надел на него орден Святого Георгия 2-й степени.

Героизм и непоколебимость, проявленные кавалерийскими отрядами генерала Нахичеванского в августе 1914 года в Восточной Пруссии, не остались без внимания высшего командования русской армии и указом Императора Николая II от 22 октября 1914 года, он был награжден орденом Святого Георгия 3-й степени. Вот оригинал Высочайшего Указа: «6 августа 1914 года единолично вступил в решительный бой с врагом, представлявшим опасность правому флангу Первой Армии, заставил его отступить назад, неся большие потери, и этим способствовал успеху боя, затем разрушив железные дороги и мосты в районе дислокации противника, как командир двух кавалерийских дивизий, создал условия для наступления нашей армии, после ожесточенного боя захватил сетевую станцию, уничтожил в большом количестве запасы бензина и керосина, и наконец, в августе того года, обнаружив окружение со стороны противника, выяснил силы и направление противника в са-

мом близком месте к боевым столкновениям, и тем самым помог нашим войскам. За Ваш героизм, отвагу и организаторские качества Мы с высшим милосердием награждаем Вас орденом Великомученика и Героя Святого Георгия 3-й степени, и тем самым поручаем Вам принять и носить указанные знаки в установленном порядке. Искренне изъявляем Вам Наше Императорское милосердие. В оригинале собственноручно написано Его Превосходительством Императором: «Николай» в Минске 22 октября 1914 года» [3.170].

Через месяц после этого, за проявленное отличие в бою против австро-венгерских войск под городом Станиславом, 16 ноября он был награжден орденом Святого Князя Владимира 2-й степени с мечом. [2.4].

Во время военных операций 1915 года 2-й кавалерийский корпус Нахичеванского вступил в смертельную схватку и принимал участие в уничтожении немецких войск вблизи границ Западной Украины, Польши, Чехословакии, Венгрии, Румынии, и в мае того же года, получив тяжелую контузию, покинул ряды воюющей армии.

Первого мая 1915 года генерал-лейтенант Гусейн хан Нахичеванский, награжденный орденом «Белого орла» (с мечом), через месяц был удостоен самого высокого военного звания — звания генерал-адъютанта Его Превосходительства за заслуги перед Российским государством. [3.200].

25 октября 1915 года, Гусейн хан был освобожден от командования корпусом и был откомандирован в распоряжение главнокомандующего Кавказской армией.

23 января 1916 года Хан Нахичеванский первый среди азербайджанцев получил звание генерала от кавалерии, и приказом царя от 9 апреля 1916 года был назначен командиром гвардейского кавалерийского корпуса [11.6], и приняв близкое участие в осуществлении контрнаступательной операции, смог с войсками пробиться через ряды германской армии.

Героизм, проявленный этой выдающейся личностью во время Первой мировой был высоко оценен своими современниками и его чтили с уважением. В таких книгах как «Воспоминания» «бога русской артиллерии» генерал-лейтенанта Алиагы Шихлинского, «Дневник казачьего офицера Забайкалья» видного русского

журналиста А.Квитки, «Мемуары» бывшего президента Финляндии, маршала Маннергейма, «Летопись боев при Порт-Артуре», изданном в 1910 году, «Связь годов» Федора Нестерова, были освещены военное мастерство генерала Нахичеванского, проявленное им за время военной деятельности, внутренний мир личности, и его человеческие качества еще раз наглядным образом, были переданы читателю.

Такие видные генералы как А.Брусилов, Е. Барсуков, М.Драгомиров, Е.Алексеев, считавшиеся современниками Хан Нахичеванского, многократно отмечали его заслуги в армейских рядах. [10.4].

Гусейн хан Нахичеванский, являющийся воспитанником достойного рода, был не только незаменимым полководцем, но также мудрой личностью, всем своим существом привязанной к русскому народу и его государю Николаю II. После отмены имперской власти, он категорически отказался подчиниться новой власти. Даже, несмотря на совет самого Николая подчиниться Временному правительству, он не отказался от своих убеждений, и заявил о своей готовности идти на смерть за монархическую власть, которую обожал и за своего государя.

Именно по этой причине накануне «красного террора» находясь в Петербурге, Гусейн хан

был арестован по ордеру, подписанного председателем Чрезвычайной Комиссии М.С.Урицким и содержался сначала в Петроградской тюрьме, в Доме первичного содержания. Но, после сентября 1918 года следы Хан Нахичеванского теряются. Велика вероятность того, что он, подвергшись жестоким пыткам со стороны большевиков, был расстрелян. [3.20].

Генерал Гусейн хан Нахичеванский является одним из выдающихся военных деятелей, оставивших после себя большой след в мировой военной истории. Применяемая им боевая тактика по кавалерийским войскам, широко изучается в военных школах России. Следует отметить, что под его началом учились известные исторические личности. Среди них были генералы П.Н.Врангель, А.И.Деникин и А.М.Каледин, впоследствии ставшие лидерами «белого движения», видные государственные деятели – гетман Украины П.П.Скоропадский и президент Финляндии, маршал Маннергейм. [3.20].

Несмотря на короткий жизненный путь Гусейн хана Нахичеванского, он прожил эту жизнь с достоинством. Благодаря своей отваге, воинственности и крепкой воле в своем жизненном пути, он снискал себе вечную славу, создал школу героизма для молодого поколения.

Литература

- 1 Сулейманов Мехман. «Мехмандаров». Баку, Военное издательство, 2000, 374 с.
- 2 Кулиев Муса. «Генерал Гусейн хан Нахичеванский и его наследники». «Шерг гапысы». 7 июня. 2006 г. №100 (18. 025), с4.
- 3 Иванов Рудольф. Генерал – адъютант Его Величества Нахичевань, «Аджеми», 2008, 367 с
- 4 Исмаилов Эльдар. «Георгиевские кавалеры» Москва, 2005
- 5 Назирли Шамистан. Гусейн хан Нахичеванский. Журнал «Херби билик» №3 (45), 2000г, 83с
- 6 Кулиев Муса. Обладатель «Белого Орла». «Шерг гапысы», 16 июня, 2013г, №130 (20784), с3
- 7 Ахмедов Сабухи. 100 исторических личностей Азербайджана. Баку, 2006
- 8 Багиров Ибрагим. Генералы Кенгерли. Баку, 1994
- 9 Назирли Шамистан. Генерал Кавалерии Гусейн хан Нахичеванский. Газета «Халг». 22 августа, 2004 г, с6.
- 10 Назирли Шамистан. Генерал Кавалерии Гусейн хан Нахичеванский . «Шерг гапысы» 22 сентября, 2004г, № 117 (17621), с4
- 11 Кулиев Муса . Обладатель «Белого Орла» газета «Азербайджан», 28 июля, 2013 г , №164 (6439), с6
- 12 Назирли Шамистан. Тайны архивов открываются, Баку. Издательство «Наука», 1999, 413с

References

- 1 Suleymanov Mexman. Mexmandarov. Baku: Voennoe izdatelstvo, 2000, 374 s.
- 2 Kuliev Musa. General Huseyn xan Naxichevanskiy i ego nasledniki. Sherg gapısı. 7 iyun. 2006 g. №100 (18. 025), s 4.

- 3 İvanov Rudolf. General – adyutant Ego Velichestva Naxichevani, Adjemi, 2008, 367 s.
- 4 İsmailov Eldar. Georgievskie kavalerı. Moskva, 2005
- 5 Nazirli Shamistan. Huseyn xan Naxichevanskiy. Jurnal «Herbi bilik» №3 (45), 2000 g, 83s
- 6 Kuliev Musa. Obladatel «Belogo Orla». «Sherg gapısı», 16 iyun, 2013 g, №130 (20784), s3
- 7 Ahmedov Sabuhi. 100 istoricheskikh lichnostey Azerbaydjana. Baku, 2006
- 8 Bagirov İbragim. Generalı Kengerli. Baku, 1994
- 9 Nazirli Shamistan. General Kavaleriyi Huseyn xan Naxichevanskiy. Gazeta «Halg». 22 avqust, 2004 g, s6.
- 10 Nazirli Shamistan. General Kavaleriyi Huseyn xan Naxichevanskiy . «Sherg gapısı» 22 sentyabr, 2004 g, № 117 (17621), s 4
- 11 Kuliev Musa. Obladatel «Belogo Orla» qazeta «Azerbaydjan», 28 iyulya, 2013 g , №164 (6439), s 6
- 12 Nazirli Shamistan. Taynı arhivov otkrivayutsa, Baku. İzdatelstvo Nauka, 1999, 413s.

УДК 930.

¹Бахшалиев Адил Бахшалиоглы, ²Мамедов Рафаэль Юсиф оглы¹Сумгаитский государственный университет, д.и.н., профессор, Азербайджан²Сумгаитский государственный университет, к.и.н., Азербайджан

e-mail: <azfolklor@yahoo.com

Города Азербайджана в работах русских авторов в XVII в.

Исследования русских авторов подтверждают, что события конца XVI – начала XVII в усугубили бедственное положение страны, превратив большие и цветущие города Азербайджана, представляющие центры культуры, ремесленного производства и торговли в развалины. Однако, после успешного завершения войны с Турцией, усилиями широких народных масс наблюдается восстановление хозяйства и азербайджанские города вновь приобрели былую славу центров ремесла, торговли и культуры. Развитие городов Азербайджана зависело от ряда причин как внутреннего, так и внешнего порядка и в первую очередь от степени развития товарного производства и общественного разделения труда в рамках данного района. Процесс формирования мелких местных рынков зашел довольно далеко, и именно следствием развития товарного производства, хотя и опутанного многочисленными сетями натурального хозяйства явился рост городов как экономических центров. Второй причиной, способствовавшей развитию городов, была внешняя и транзитная торговля.

Ключевые слова: Азербайджанская история, города, средние века, культура, ремесло

Бахшалиев Адил Бахшалиоглы, Мамедов Рафаэль Юсифоглы

XVII ғасырдағы Азербайжан қалалары орыс авторларының жұмыстарында

Орыс ғалымдарының зерттеулеріне қарағанда XVI ғасырдың басы мен XVII ғасырдың аяғындағы оқиғалар елдің жағдайын қайыршыландырып, Азербайжанның мәдениет, қолөнер өндірісі және сауда орталығы болып табылатын үлкен және гүлденген қалаларын тас талқан етті. Алайда Түркиямен арадағы соғыстың табысты аяқталуынан кейін көп күштің жұмылдырылуымен шаруашылық пен қалалар қайтадан мәдениет, өндіріс, қолөнер, сауда орталықтарына айналды. Азербайжан қалаларының дамуы ішкі және сыртқы жағдайларға тәуелді болды, ең алдымен белгілі бір аудандағы қоғамдық еңбек бөлінісі мен тауар өндірісі дамуының дәрежесіне тығыз байланысты еді. Тауар өндірісінің дамуы нәтижесінде ұсақ жергілікті базарлардың өрлеуі ойдағыдай шарықтады. Сандаған шикізат шаруашылығының қоршауында тұрғанына қарамастан экономикалық орталық ретінде қалалар да өсе бастады. Қалалардың дамуының екінші себебі сыртқы сауда мен тасымал саудасының жолға қойылуы.

Түйін сөздер: Азербайжан тарихы, қалалар, орта ғасыр, мәдениет, қолөнер.

Bakhshaliyev Adil oglu Bakhshali, Yusif Mammadov Rafael

The cities of Azerbaijan in works of the russian authors in the XVII century

Researches of the Russian authors confirm that events of the end of XVI – the beginning of XVII in aggravated a country distress, having turned the big and blossoming cities of Azerbaijan representing the centers of culture, craft production and trade into ruins. However, after a successful conclusion of war with Turkey, efforts of a wide people at large restoration of economy and the Azerbaijani cities is observed again got former glory of the centers of craft, trade and culture.

Key words: Azerbaijani history, cities, Middle Ages, culture, craft

История городов Азербайджана в позднее средневековье затронута во многих работах отечественных исследователей. Существующие работы по истории отдельных городов (Баку, Шемахи, Тебриз и др.) посвящены в основном политиче-

ской и их социально-экономической жизни. История городов в рассматриваемый период исследуются в работах Ф.Алиева [1], В.Н.Левиатова [2], С.Ашурбейли [3], М.Гейдарова [4], Г.Н.Джидди [5] и некоторых других.

В русской исторической науке, и особенно в русском востоковедении, проблема феодального города до сих пор слабо разработана [6]. Однако выяснения уровня экономического положения Азербайджана периода Сефевидов невозможно без анализа процессов, происходивших в городе. В настоящей статье делается попытка на основании работ русских авторов рассмотреть некоторые вопросы социально-экономической истории городов Азербайджана в XVII в. Прежде всего это вопрос об экономике городов, социальном составе их населения и роли социальных групп в жизни городов и страны в целом.

Главная трудность рассматриваемой проблемы заключается в ее специфике и крайней скудости сведений, содержащихся в исторических источниках. Следует отметить то, что при данной постановке вопроса имеется возможность показать процессы социально-экономической жизни городов в их развитии. По тем же причинам в русской историографии Северный и Южный Азербайджан рассматриваются вместе «Так как в позднем средневековье их социально-экономическая структура одинакова, а исторические судьбы были тесно связаны» [7, 88].

В стране, в исследуемые годы по мнению русских историков, существовали значительные и вполне благоустроенные города, представляющие собой центры культуры, ремесленного производства и торговли. Все они являлись экономическими центрами – одни в масштабе всего Сефевидского государства, в состав которой входил в то время Азербайджан (Тебриз, Шемаха, Гянджа), другие – в рамках местных областей (Нахичевань, Баку и др.). Часто они являлись и политико-административными центрами, а иногда и крепостями. По величине и значению эти города были различны. Самым большим из них был Тебриз. В конце XVI – начало XVII в. В Тебризе было около 100 тыс. жителей. Город Гянджа в первой половине XVII в. занимал территорию в 1 фарсанг (6-7 км) в длину и 0,5 фарсанг (3-3,5 км) в ширину. Одна только северная часть Шемахи в первой половине XVII в. равнялась примерно Лейпцигу, а она была меньше южной. Судя по сведениям турецкого путешественника XVII в. Эвлия Челяби, в городах Азербайджана в середине XVII в. насчитывалось не менее 8 тыс. жителей в каждом [7, 88]. В XVIII в. в связи с общим экономическим упадком страны, часты-

ми разорительными войнами и по другим причинам число жителей в городах уменьшилось.

Развитие городов Азербайджана зависело от ряда причин как внутреннего, так и внешнего порядка и в первую очередь от степени развития товарного производства и общественного разделения труда в рамках данного района. Процесс формирования мелких местных рынков зашел довольно далеко, и именно следствием развития товарного производства, хотя и опутанного многочисленными сетями натурального хозяйства явился рост городов как экономических центров. Второй причиной, способствовавшей развитию городов, была внешняя и транзитная торговля. Так, П.М.Карамзин отмечая размножение русских городов подчеркивает что, этому во многом способствовало усиление русско-сефевидского торгового обмена, что благоприятствовало чрезвычайным успехам торговли, которые все более умножали царские доходы [8, 275].

И.П.Петрушевский на примере одного региона показывает экономическое состояние городов, определяет значение различных городов Азербайджана как центров ремесленного производства, торговли и политического управления. Достаточно подробно, со ссылкой на русские и европейские источники, автор описывает Шемаху, Баку, Дербент. Интересен в этой связи перечень торговых путей, связывавших Азербайджан с европейскими и азиатскими странами, а также состояние нефтедобычи в Баку, ее торговое значение. Автор описывает Баку; «живут горожане скудной жизнью с ремеслами, торговым делом обстоит довольно скудно, здесь различали два сорта нефти, белую и черную». Ученый ничего не говорит о применении крепостного труда при добыче и перевозке нефти, однако, из других источников известно, что при работах на нефтяных источниках и при вывозе нефти применялось обязательная повинность соседних крестьян». Нефтяные колодцы в большинстве принадлежали шахской казне, хотя из шахских указов мы знаем, что были и колодцы принадлежавшие шейхам гробницы Биби-Ейбат; имеются ценные сведения о Шемахе «7 больших караван-сараяв, все каменные, с подземными водопроводами, базары таджикский, гилянский, лезгинский; торговали шелком, мехами, саблями по недорогим ценам». Русские купцы останавливались в шахском карван-сараяе, они торговали оловом,

медью, нефтью и соболями, в городе их было так много, что у них был свой молитвенный дом. Лезгинские и другие дагестанские торговцы торговали лошадьми и рабами, «краденными друг у друга, а с большей частью у русских». Купеческие колонии индусов в Баку и Шемахе в XVII в упоминаются довольно часто. Этим индусов называли «мультани» и «баниани», по происхождению они были из разных местностей Индии. В конце XVII в в селении Сураханы был построен монастырь индуистов – огнепоклонников, сохранившиеся до наших дней. Дербент в XVII в, по мнению ученого, уже не имел прежнего хозяйственного значения, и часть площади его внутри стен была незаселенна и лежала впусе. Главным предметом торгова в Дербенте были рабы, которые доставлялись сюда дагестанскими, северокавказскими и крымскими «людокрадами» с Северного Кавказа, из России, Украины и Польши. Рабы продавались главным образом в Иран и в другие страны Востока, в пределах самого Азербайджана их оставалось мало.

После Шемахи значительными рынками торговли шелком были Ареш, Шеки и Гянджа. Город Шеки заключал в себе 3 тыс. домов, т.е. не менее 25-30 тыс. жителей. Гянджа, перенесенная шахом Аббасом на новое место была значительным торговым городом. Но вполне оправиться после разорения города Аббасом она не могла [9, 290]. Ардебиль оставался крупным торговым центром и в течение всего периода правления династии Сефевидов находился на особом привилегированном положении. Город был причислен к разряду хассе, правители подчинялись и отчитывались лично перед шахом. По словам Котова, город «рядами и гостинными дворами и посадом всем больше Шемахи и лучше, и товаров всяких много, а дома все каменные», [9, 292]. Как отмечает Я.Стрейс в начале 70-х годов Ардебиль превосходил многие города «своим древним великолепием и красотой». Из других значительных южно-азербайджанских городов автор выделяет Марагу, Хой, Урмию и Меранд; последние два города имели по 15 тыс. жителей и процветали.

В XVII в в городах Азербайджана существовали две соперничавшие друг с другом организации ремесленных мастеров. Эти организации, известные европейским авторам под именами «феленг» и «пеленг» (то и другое означает «пантера»), были тесно связаны с дву-

мя соперничавшими друг с другом шиитскими суфийско-дервишскими орденами Хейдарийэ и Ниматуллахийэ, возникшими в XIII и XV вв. Создание названных ремесленных организаций европейские путешественники приписывали шаху Аббасу I, который имел в виду внести раздор в среду ремесленников и заставить их вести борьбу друг с другом.

Однако, еще до шаха Аббаса I, в XVI в венецианский посланник Д.Алессандри, в связи с рассказом о волнениях ремесленников в Тебризе в 1571 г., говорит о существовании в этом городе двух враждебных друг другу организаций, правда под другими названиями; к одной из них примыкало население 5 кварталов, к другой – 4 кварталов города. Какова была социально-экономическая база существования соперничавших ремесленников русскими исследователями пока не установлена. Некоторые считают, что в основе этого явления возможно лежало нечто, подобное антагонизму «старших» и «младших» цехов в городах Западной Европы в позднее средневековье. Вопрос, по их мнению, может быть разрешен лишь в будущем, когда внутренняя жизнь и экономика городов Ближнего Востока в названный период будет изучена лучше.

Города как северного, так и южного Азербайджана находилось под властью кызылбашских наместников и местных владетельных феодалов-ханов, султанов, меликов. Во главе города стоял калантар, назначавшийся непосредственно шахом из представителей местной знати, чаще всего из живших в городе крупных землевладельцев, из знатных сейидов или крупнейших лиц шиитского духовенства. Они не подчинялись беглярбеку, считались представителем городских интересов. В ведении калантара находился надзор за базарами и общественными зданиями, сбор податей с торговли и ремесла, защита интересов горожан перед шахом и нижестоящими властями.

Общий экономический подъем, наступивший в начале XVII в после полосы упадка отмечается в обобщающем издании [10, 437] отразился на развитии городов и на росте товарно-денежных отношений. Он был связан с политикой Сефевидов по созданию централизованного государства. Имеются подробные сведения о значительном росте Тебриза, Баку, Гянджи и многих других городов. Авторы также придерживаются того мнения, что города Азербайджана

жана не имели самоуправления, но купеческие гильдии и цехи, объединявшие ремесленников одного вида производства, пользовались внутренним самоуправлением. Ежегодно шахские дивани назначали сумму налогов с городов и некоторые города получали налоговые льготы, маафи; от уплаты всякого рода податей были освобождены Тебриз, Дербент, Ордубад. Авторы указывают на существование карханэ-ремесленных мастерских, принадлежавших феодалам и казне, где было занято много ремесленников. Причем, в шахских мастерских работали по найму свободные мастера, числившиеся в штате двора и получавшие определенное жалованье, они относились к категории привилегированных ремесленников.

В.В.Бартольд также отмечает рост городов страны, особенно при шахе Аббасе I, он воздвиг несколько дворцов в городах по южному берегу Каспийского моря, из чего видно, что он придавал этим областям большое значение. При нем значительно увеличилось число процветающих городов страны. Кстати, Эривань возникшая в качестве селения при Тимуре, городом сделалась только при Сефевиде и тогда же получила свое нынешнее название [11, 212]. Шах Аббас в известной мере поощрял строительство в городах: он перенес Гянджу на новое место, в Дербенте были восстановлены городские стены, в Баку крепостные стены и все эти постройки официально приписывались шаху Аббасу I, хотя они сооружались по инициативе и на средства азербайджанских горожан.

Русские исследователи особо подчеркивают, что привилегии, которыми пользовались европейцы при шахе Аббасе I и его преемниках, предоставлялись с целью привлечения европейских купцов в страну и поощрения внешней торговли, и никоим образом не были показателем зависимого подчиненного положения Сефевидов в отношениях с европейскими государствами. Они правильно утверждают, что Сефевиды были тогда вполне самостоятельным государством и поддерживали связь с европейскими странами как равный с равным [12, 70]. Они заботились о создании благоприятных условий и для развития внутренней торговли: принимались энергичные меры по обеспечению безопасности на торговых дорогах, по борьбе с грабежами и злоупотреблениями, строились караван-сарай, ремонтировались старые и прокладывались новые дороги.

Для всех городов Азербайджана общей чертой был их полудеревенский характер. Процесс отделения ремесла от земледелия, города от деревни здесь чрезвычайно затянулся. Даже города, существовавшие уже в течение многих столетий, являлись не только центрами ремесла и торговли, но в их экономике одновременно важную роль играло садоводство, огородничество и даже зерновое земледелие. Отдельные города даже специализировались на разведении определенных садовых культур. В частности, Ордубад в XVII в. славился своими гранатами, которые вывозились во все города Азербайджана, Грузии; в Нахичевани в середине города были засеяны хлебом большие поля. Поэтому, в городах Азербайджана XVII в. экономический и политический вес феодалов-землевладельцев был очень велик, с одной стороны вследствие их полуаграрного характера, а с другой вследствие экономического и политического господства кочевой и оседлой знати. Многие феодалы-кызылбаши, имевшие владения в кочевых сельских районах, обладали недвижимым имуществом в городах, особенно в тех, которые являлись административно-политическими центрами.

В XVII в. города являлись центрами торговли, поэтому, естественно, что одной из категорий городского населения было купечество. Эволюция внешней торговли и развитие внутреннего рынка вносили свои изменения в ее развитие. Русские исследователи отмечают, что Сефевидские шахы покровительствовали внешней торговле и крупному купечеству. Именно поэтому крупное купечество Южного Кавказа в начале XVII в. с восторгом встретило войска Аббаса I. Как было отмечено, в XVII в. Сефевиды очень заботились об охране дорог и интересах крупного купечества и в стране даже существовало правило личной материальной ответственности местных правителей в случае ограбления купца. По жалобам купцов могли быть смещены правители провинций.

Связи Сефевидов с крупным купечеством были довольно велики, но в то же время из этого было бы неправильно сделать вывод, что шахская власть служила интересам купечества. Напротив, правительство само выступало в роли организатора внешней торговли, давая купцам средства, и они выступали чаще всего в роли его торговых агентов. Различные льготы предоставлялись также иностранцам не только с целью

поощрения внешней торговли, но и для получения других экономических и политических выгод. Однако, эти льготы были использованы агентами европейских компаний так активно, что Азербайджан вскоре стал одним из источников первоначального накопления для европейских стран.

Отдавая дань русской исторической традиции некоторые авторы отмечают, чтобы избежать от соперничества армянского купечества, шах якобы разорил центр армянской торговли – город Джугу и переселил армянское население в Исфахан и армянские купцы превратились в приказчиков шаха по продаже шелка и др. товаров за границей, хотя на самом деле это насильственное переселение всех, вплоть до иностранцев, «будь они христианами, магометанами или евреями вглубь Ирана из западных областей Азербайджана» было продиктовано военными соображениями, а также стремлением Сефевидских шахов передвинуть главный путь транзитной торговли на юг страны, ибо основной караванный путь из Джульфы на запад шел через Турцию. Однако, русские авторы, в частности И.П.Петрушевский преувеличивают роль армянских купцов из Джульфы, утверждая, что они взяли на откуп у шаха Тахмасиба I право монопольной торговли шелком с зарубежными странами; при этом он ссылается на работу С.В.Аветисяна («Город Джуга» Тбилиси, 1937, с.44). Между тем в упомянутой книге С.В.Аветисян пишет о том, что только однажды джугльфинские купцы купили у шаха Аббаса I (а не у Тахмасиба как указывается в работе) право на торговлю с некоторыми странами. А что касается монополии на торговлю с зарубежными странами, то она всегда находилась в руках Сефевидского государства в лице шахе, и он ее никому не уступал.

Значительную группу городского населения Азербайджана составляли ремесленники. В русской историографии нет полных данных о видах ремесел, о численности ремесленников в XVII в в городах страны. Также полностью неразрешен вопрос об организации ремесленников. Что касается цехов в городах Азербайджана, то ис-

следований об этом вообще нет. Русские авторы считают неуставленным само существование ремесленных организаций в городах Северного Азербайджана. Однако в работах азербайджанских исследователей Ф.Алиева, М.Гейдарова на основе иностранных и персидских источников, приводятся конкретные доказательства о существовании ремесленных цехов в городах Северного и Южного Азербайджана. В то же время русские ученые отмечают, что только к городам Южного Азербайджана относятся в полной мере упоминания о цехах ремесленников «эснафах» Кызалбашской державы XVII-XVIII вв. О наличии ремесленных цехов также в городах Северного Азербайджана говорят многие источники. Сравнивая их с ремесленными корпорациями европейских стран, Шарден отмечал, что ремесленники этих цехов никогда не собирались вместе, хотя они жили обычно в одном районе и официально существовали особые профессиональные организации, во главе которых стояли особые лица «ришсефиды». Эти цехи (эснафы) не имели никаких специальных уставов, Анализ источников показывает, что организации эснафов выполняли не столько производственные, сколько административно-налоговые функции. В частности, через них производилось налоговое отложение ремесленников. В XVII в ремесленники большинства специальностей облагались податью, носившей название «бониче». От податей освобождались ремесленники таких специальностей, как каменщики, столяры и др., которые взамен должны были работать на шаха или местных правителей.

Таким образом, исследования русских авторов подтверждают, что события конца XVI – начала XVII в усугубили бедственное положение страны, превратив большие и цветущие города Азербайджана, представляющие центры культуры, ремесленного производства и торговли в развалины. Однако, после успешного завершения войны с Турцией, усилиями широких народных масс наблюдается восстановление хозяйства и азербайджанские города вновь приобрели былую славу центров ремесла, торговли и культуры.

Литература

1 Алиев Ф.М. Города Северного Азербайджана. Баку 1960; Его же. «К вопросу о ремесленных организациях Азербайджана». Известия АН. Аз ССР, т.8, 1957

- 2 В.Н.Левиатов. Очерки по истории Азербайджана в XVIII в. Баку, 1948
- 3 Сара Ашурбейли. Государство Ширваншахов. Баку, 1983, Ее же. История города Баку, 2006
- 4 М.Гейдаров. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку, 1967; Города и городское ремесло Азербайджана в XVI-XVII вв., Баку, 1982
- 5 Г.А.Джидди. Средневековый город Шемаха в IX-XVII вв. Баку, 1981
- 6 Н.К.Белова. Некоторые проблемы иранского позднесредневекового города в советской историографии. «Межвузовская научная конференция по вопросам исторических стран Азии и Африки в современной историографии». М., 1966
- 7 А.П. Новосельцев. Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII-XVIII вв. «История СССР», 1959, №1
- 8 П.М.Карамзин. История государства Российского. Кн.3, т.9, М., 1989
- 9 И.П.Петрушевский. Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, 1949
- 10 История стран Азии и Африки в средние века. Изд. МГУ, М., 1968
- 11 В.В.Бартольд. Соч. II. ч.1. М., 1963
- 12 Очерк истории Ирана. М., 1952

References

- 1 Aliev F.M. Qoroda Severnogo Azerbaydjana. Baku 1960; Ego je. «K voprosu o remeslennix orqanizasiyah Azerbaydjana». Izvestiya AN. Az SSR, t.8, 1957
- 2 V.N.Leviatov. Oчерki po istorii Azerbaydjana v XVIII v. Baku, 1948
- 3 Sara Ashurbeyli. Qosudarstvo Şirvanşaxov. Baku, 1983, Ee je. İstoriya qoroda Baku, 2006
- 4 M.Qeydarov. Remeslennoe proizvodstvo v qorodax Azerbaydjana v XVII v. Baku, 1967; Qoroda i qorodskoe remeslo Azerbaydjana v XVI-XVII vv., Baku, 1982
- 5 Q.A.Djiddi. Srednevekoviy qorod Şemaxa v IX-XVII vv. Baku, 1981
- 6 N.K.Belova. Nekotarie problemi iranskoqo pozdnesrednevekovogo qoroda v sovetsoy istorioqrafii. «Mejvuzovskaya nauçnaya konferensiya po voprosam istoricheskix stran Azii i Afriki v sovremennoy istorioqrafii». M., 1966
- 7 A.P. Novosel'sev. Qoroda Azerbaydjana i Vostoçnoy Armenii v XVII-XVIII vv. «İstoriya SSSR», 1959, №1
- 8 P.M.Karamzin. İstoriya qosudarstva Rossiyskoqo. Kn.3, t.9, M., 1989
- 9 İ.P.Petruşevskiy. Sbornik statey po istorii Azerbaydjana. Baku, 1949
- 10 İstoriya stran Azii i Afriki v srednie veka. İzd. MQU, M., 1968
- 11 V.V.Bartold. Soç. II. ç.1. M., 1963
- 12 Oçerk istorii İrana. M., 1952

УДК: 94(574) «19»: 929

Н.К. Дюсенова

С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті, Қазақстан, Алматы
e-mail: nura_73@inbox.ru

Ә.М. Жиреншиннің қызметі мен тағдыры

Ә.М. Жиреншин – XX ғасырдың 40-50 жылдарында кеңестік жүйенің қыспағына ілінген зиялы қауым өкілдерінің бірі болатын. «Тұлға» деген атқа сай адамгершілік болмысы мен ғалымдық дәрежесіне селкеу түсірмей кеткен ғалымның өмірі мен қызметі қазақ тарихының жарқын беттерінің бірі.

Қазақстанның тарих ғылымы мектебі кеңестік кезеңде қалыптасты десек, сол мектептің көрнекті өкілдерінің қатарында Ә. Жиреншиннің есімі құрметпен аталады. Е. Бекмахановты жақтап сөйлеп, ерлік танытқандардың бірі де, бірегейі Әбусағит Жиреншин болды.

Сонымен қатар, Ә.М. Жиреншин – қазақ халқының бай әдеби, мәдени қорларының зерттеушісі, ғалым-әдебиеттанушы, жазушы, абайтанушы. Ол Абай шығармашылығын ұзақ жылдар бойы үзбей зерттеп, абайтану ғылымына елеулі үлес қосты.

Абайтану мен қазақ тарихынан бөлек, ғалымның өз халқының салт-дәстүрі мен мәдениеті жағынан еңбектері ерекше көзге түсерлік ғажап құбылыс. Оның көптеген жылдар бойы мұражайлар мен мұрағаттардағы қызметі, халқының ежелден келе жатқан құнды мұрасын сақтап, байытуға зор үлесін қосты.

Қиын тағдырына қарамастан, нағыз отансүйгіш қазақ халқының зиялы қауым өкілі, өз жұмысын бір күнге де тоқтатқан емес. Оның нығыз даналығы, ойшылдығы, данышпандылығы құғынға түскеннен кейін де, тек халқын, оның болашақ тағдырын ойлауға итермеледі.

Түйін сөздер: тарих ғылымы, кеңестік жүйе, зиялы қауым, ұлтшылдық, космополитизм, қуғын.

Н.К. Дюсенова

Жизнь и деятельность А.М. Жиреншина

Одним из видных представителей исторической науки 40-50 годов XX века, который подвергся давлению со стороны советской системы был А.М. Жиреншин. Его безупречные человеческие качества, научная деятельность, и жизнь в целом достойны звания «Личность» с большой буквы. А служба на благо родины и жизненный путь достойно занимают страницы казахской истории.

Если говорить о том, что историческая наука Казахстана возникла в Советский период, на ряду и с другими представителями исторической школы можно с уважением отметить и имя А. Жиреншина.

Также, Ә.М. Жиреншин – исследователь богатых литературных и культурных фондов казахского народа, ученый-литературовед, писатель, Абаевед. На протяжении многих лет он исследовал творчество Абая, и внес свой знаменательный вклад в науку Абаеведения.

Кроме Абаеведения, труды ученого по обычаям, традициям, культуре своего народа являются чудесным явлением. Его многолетняя служба в музеях и архивах, внесла ценный вклад в сохранение и обогащение ценного наследия его народа.

Несмотря на трудную судьбу, настоящий патриот и видный представитель интеллигенции казахского народа, не останавливал свою деятельность ни на один день. Его подлинная мудрость и гений, даже после того, как он подвергся репрессиям, сподвигали его думать лишь о своем народе, о его будущем.

Ключевые слова: историческая наука, советская система, интеллигенция, национализм, космополитизм, репрессии.

N.K. Dyussenova

Life activity of A.M. Zhirensin

This article is devoted to service, life and personality of the great scientist, historian, who has made a contribution to historical science. In 40-50s of the 20th century one of the intellectuals, who came under pressure of the Soviet system was Zhirensin. If we say that the Kazakh historical science was formed in the Soviet period, we can say that he is one of its prominent representatives.

Also, A. M. Zhirensin is the researcher of rich literary and cultural funds of the Kazakh people, the scientist-literary critic, the writer, Abay scientist. For many years he investigated creativity of Abay, and made the significant contribution to Abay science.

Except Abay science, works of the scientist on customs, traditions, culture of the people are the wonderful phenomenon. Its long-term service in the museums and archives, made a valuable contribution to preservation and enrichment of valuable heritage of its people.

Despite difficult destiny, the real patriot and the prominent representative of the intellectuals of the Kazakh people, didn't stop the activity for one day. His original wisdom and the genius, even after it underwent repressions, moved it to think only of the people, of its future.

Key words: historical science, Soviet system, intellectuals, nationalism cosmopolitanism, repression, literature, revolution.

XX ғасырдың 40-50 жылдарында кеңестік жүйенің қыспағына ілінген зиялы қауым өкілдерінің бірі – Әбусағит Мұсылманкүлұлы Жиреншин болатын. «Тұлға» деген атқа сай адамгершілік болмысы мен ғалымдық дәрежесіне селкеу түсірмей кеткен Әбусағит Мұсылманкүлұлының өмірі мен қызметі қазақ тарихының жарқын беттерінің бірі.

Әбусағит Мұсылманкүлұлы 1913 жылы Шыңғыс тауының бөктеріндегі Абай, Шәкәрім, Мұхтар Әуезов дүниеге келген құнарлы топырақта, нақтырақ айтсақ, Семей облысы, Абай ауданының орталығы Қарауыл ауылында өмірге келген.

Әбіш (Әбусағит) Мұсылманкүлұлы – М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясында жас Абайдың үлгі тұтар ұстазы, халық даналығының үлгісі ретінде сипатталған Жиренше бидің немересі [1, 222 б.].

Семей қаласында бастауыш мектепті орысша тәмамдап, ауыл шаруашылығы техникумына түседі. Екі тілге бірдей жас жігіт губерниялық мекемеде жер өлшеуші, бөлім бастығы қызметін атқарады. Бірақ 1931-1933 жылдардағы қасірет оның өмір ағысын күрт өзгертеді. Ол әкешесі мен тоғыз бауырын аштық тырнағынан құтқару қамымен Шыңғыстаудан Өзбекстанның Термез қаласына қоныс аударады. Ташкенттегі Орталық Азия университетіне оқуға түсіп, оны ойдағыдай аяқтайды. Сол оқу орнында қызметте болады. Ташкентте өткен жылдарында оған Ресей және әлемдік ғылымның корифейлері В.В. Бартольд, Е. Бертельс сынды ғалымдармен бірге жұмыс жасау мүмкіндігі туады. Әбіш Мұсылманкүлұлының ғылыми жұмыстарына

аталмыш ғалымдардың дүниетанымы айрықша ықпал етеді. Әсіресе, В.В. Бартольд оған өз халқының тарихы мен әдебиетін байыпты ғылыми зерделеуге кеңестерін беріп отырды [2, 10 б.]. Қазақ жеріне саяси репрессия саябырлаған 1938 жылдары ғана табаны тиеді.

Ә. Жиреншиннің Қазақстандағы қоғамдық қызмет жолдары 1938 жылдан басталады. Әбусағит Мұсылманкүлұлы 1938 жылы Қазақстан Өлкетану қоғамының шақыртуымен Алматыға ғылыми қызметкер болып орналасады. Кейін нәтижелі жұмысының арқасында Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің жанындағы Республикалық Қазақстанды зерттеу қоғамына ғалым хатшы және төрағасы болып тағайындалады. Осы жылдары ерекше ұйымдастырушылық және мәдени саладағы жемісті жүргізілген жұмыстарының арқасында 1942 жылы наурыздың 10-ында Қазақстан Орталық мұражайына директор болып жаңа қызметіне кіріседі [2, 10 б.].

1947 ж. Қазақ КСР ҒА № 8 «Хабаршысында» басылған Қазақ КСР ҒА корреспондент-мүшесі Ә.Х. Марғұланның ұсынуымен шыққан А.М. Жиреншиннің «Из истории Центрального музея Казахстана» атты мақаласы, музей ісіне арналған. А.М. Жиреншин Өлкетану қоғамының ғылыми қызметкері ретінде бірнеше жазғы этнографиялық экспедицияларға шыққан. Нәтижесінде халқымыздың мәдениеті мен тұрмысына байланысты бай этнографиялық материал жинап, 1942–1951 жж. аралығында директоры қызметін атқарған Орталық Мемлекеттік музей қорына өткізген болатын. Жиреншиннің 1948 ж. жазылған «Работа научной экспедиции

Центрального музея Казахстана в 1947 году», 1950 ж. жарық көрген «Задачи краеведческих музеев Казахстана» атты мақалалар өлкетану музейі қызметкерлеріне арналған әдістемелік материалдар жинағы көп жылдық ізденістер нәтижесі және музей ісін дамытуға қосқан үлес [3, 6 б.].

1951 жылы "ұлтшылдық" пен "космополитшылдыққа" қарсы күрес науқанына ілігіп және «Бекмаханов ісіне» қатысты пікірі есепке алынып, қуғынға ұшырайды. 1954 жылы ғана рұқсат болып Алматыға оралады. Осы жылы Алматыдағы Көпшілік кітапханаға директор болып тағайындалады.

1959-1961 жылы Қазақстан баспа істерінің бас басқармасының 1-орынбасары, 1961-1962 жылдары кітап сауда бірлестігінің бастығы, 1962 жылдан бастап өмірінің соңына дейін педагогикалық жұмыспен Қазақтың Мемлекеттік Қыздар педагогикалық институтында сабақ береді.

Әбіш Мұсылманқұлұлы Абай шығармашылығын ұзақ жылдар бойы үзбей зерттеп, абайтану ғылымына елеулі үлес қосты. «Қазақтың данышпан ақыны Абай туралы жаңа материалдар» («Екпінді», 1939, 9 қазан), «Абай мен Михаэлис» (сонда, 1940, 15 қазан), «Абайдың орыс революционер-демократтарымен байланысы» («ҚазССР ҒА-ның Хабаршысы», 1945, № 6), М.О. Әуезовпен бірігіп жазған «Қазақ әдебиетінің классигі» («Соц. Қазақстан», 1949, 24 шілде) деген еңбектерінде ақын туралы тың деректер келтіріп, оның орыс зиялыларымен достық байланысына, рухани үндестігіне тоқталады, поэзиясының өз заманындағы өз заманындағы қазақ өмірінің айнасы екенін атап көрсетеді [4, 252 б.].

Әбіш Мұсылманқұлұлы 1945 жылы «Абай Құнанбаевтың творчествосы» тақырыбында ҚазМУ-дың ғылыми Кеңесі мәжілісінде кандидаттық диссертациясын қорғайды. Айта кетерлігі, бұл Абай шығармашылығы бойынша қорғалған тұңғыш диссертациялық жұмыс еді.

1949 жылы «Абай және оның орыс достары» деген еңбегі жарық көреді. Бұл еңбегіне Е. Бекмаханов редактор болған.

Жазушы Медеу Сәрсекке өзінің «Ермұхан Бекмаханов» атты ғұмырнамалық зерттеуінде Әбіш Жиреншин жөнінде: «Ерекше ден қойған ісі – абайтану ілімі, бұл салада ол өз қатарының алдыңғы легінен көрінген. Әбіш

Мұсылманқұлұлы 1961 жылы жарық көрген көрген «Абай Құнанбаев шығармаларының толық жинағын» әзірлеуге белсене қатысқан. Ол заңғар қаламгер һәм филология ғылымның үздігі, академик М.О. Әуезовпен тізе қосып еңбек еткен жылдарда Мұхтар Омарханұлының барлық ой-пікіріне үнемі бас иіп келісе бермеген. Өзі кәміл сенген ойын, әдеби тұжырымдарын қорғаудан тайынбаған. Бұл да – шынайы ғылым иесіне тән еркіндік» [1, 222 б.] – деп ғалымның тұлғалық болмысына өз пікірін білдіреді.

Төңкеріске дейінгі қазақ кітаптарының басылу тарихы жөнінен сол кітаптарды шығару жолында жарғақ құлағы жастыққа тимей, ыждағатпен жемісті еңбек еткен көңіл көзі ашық ақындар, оқымыстылар, жинаушылар туралы бағалы мәліметтер берген ғалым-әдебиетші, тарихшы Әбіш Жиреншин еді.

Мысалы, ғалым кітаптар тарихына шолу жасай отырып: «Ғылыми зерттеу жұмыстары саласында – қазақтардың тарихы, мемлекеттік құрылысы, байлығы, әдет-ғұрыптары мен салттары, ауыз және жазба әдебиеттері туралы көптеген материалдар жиналып, белгілі бір жүйеге келтіруге алғашқы талпыныстар жасалды. Көне ескерткіштерді іздеу, жинау, олардың мазмұнымен мәнін түсіндіру қолға алынып, баспаханалар ұйымдастырылып, алғашқы қазақ кітаптары шығарыла бастады» [5] дейді.

Әбусағит Мұсылманқұлұлы қазақ кітаптарының ең алғаш топ-тобымен жарық көрген Қазан баспаханаларын ерекше атайды. Ғалымның көрсетуінше: «XIX ғасырда Қазан қаласы Ресейде тұратын Орта Азия, Таяу Шығыс халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұраларын зерттейтін Петербордан кейінгі ірі орталыққа айналған. Әсіресе, түрік, араб, парсы, тибет, моңғол тілдеріндегі көне мұралар мен әдебиет нұсқаларын зерттеуде әлемге әйгілі осы қаланың баспаханалары маңызды орынды иеленді» [5, 96] деп атап өткен.

Белгілі тарихшы Қадырғали Жалаиридің «Жамиғ ат тауарих» деп аталатын тарихи еңбегі 1851 жылы Қазан университетінің баспаханасынан шыққан. Онда «Моңғол-түрік шежіресі жинағы» деген атпен профессор И.Н. Березин өзінің II томында қазақ тілінде жариялаған дейді.

Одан кейін Индияда «Ұлы моғолдар» әулетін негіздеуші сұлтан Заһриддин Мұхаммед Бабырдың (1483-1530) күнделік дәптері. Кітапты

1857 жылы Н.И. Ильминский дайындаған. 1826 жылы Лейденде – ағылшын, 1826 жылы голланд, 1828 жылы – неміс, 1871 жылы түрік тілдеріне аударылды. Кітаптардың орысша аудармасы 1958 жылы Өзбек КСР Ғылым академиясынан жарық көрді, – деп түсінік жазған.

Рухани мұралардың тарихын зерттеуші ғалым ол заманда жеке меншік баспаханалардың болғандығын және одан қазақ тарихы мен әдебиетіне қатысты кітаптардың жарық көргендігін, мәселен, Шамсуддин Хұсайновтың баспаханасы мен Ағайынды Кәрімовтер баспаханасын атайды. Ғалымның зерттеуінше Шамсуддин Хұсайнов өзінің қаражатымен Қазан университетінің баспаханасынан қазақ кітаптарын бастырып, оны халыққа таратқан. Мысалы, «Хисса Қозы-Көрпеш» (1890), «Хисса Шортанбайдың бала зары» (1901), «Халахуал – Мәшһүр Жүсіп Көпеев һәм оның бағзы бір шығармалары» (1901) сияқты кітаптарды дайындағанын анықтаған [5, 101 б.].

Ғалымның тағы бір анықтап қарастырған тарихи мұрасы М.Х. Дулатидің «Тарихи-Рашиди» атты еңбегі. Орта ғасырлық тарихшының бұл еңбегінде Моғолстан мен Орта Азиядағы, Шығыс Түркістандағы XV-XVI ғасырларда болған тарихи оқиғалар, әсіресе қазақ, өзбек халықтарының қалай құрылғандығы, ұйғырлар, олардың қарым-қатынастары жайында өте құнды мағлұматтар бар. Бұл еңбегінде ғалым көптеген тарихи деректер мен өзінен ілгеріде жазылған тарихи еңбектерді қарап шыққандығын айтады да, өзі оқыған кітаптардың тізімін келтіреді [5, 107 б.].

Ғалымның қазақ кітаптарының тарихын ғылыми тұрғыда зерттеп, зерделеуі үлкен ғылыми ізденісі мен табандылығының көрінісі деп айтуға толық негіз бар.

XX ғасырдың 40-50 жылдарындағы сталиндік қуғын-сүргін саясаты қазақ халқының саяси, мәдени өміріне аса зор шығын келтірді. Бұл қазақ халқының ұлттық қалыптасу үдерісіндегі, сапалық құрамындағы ең ауыр, орны толмас зардаптары еді.

Тарихшы-ғалым, академик К. Нұрпейіс 1917-1991 жылдар аралығындағы Қазақстан тарихына байланысты саяси қуғын-сүргіндер тізбегін мынандай алты кезеңге бөліп қарастырады.

Бірінші кезең – 1917-1920 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезде Кеңес өкіметінің орнауы мен азамат соғысының орын алуына байла-

нысты өлке тұрғындары «ақ» пен «қызылға» бөлініп қырылысты. Олар бір-біріне «революционер» – «контрреволюционер» деген саяси айыптар тақты. Екінші кезең – 20 жылдарды, әсіресе, оның екінші жартысын қамтиды. Бұл – Кеңес Одағында сталиншілдік, әкімшіл-әміршіл басқару жүйесінің нығая бастаған тұсы еді. Бұл кезде Қазақстанда Ф. Голощекиннің «Кіші октябрь» аталған авантюристік саясатын жүзеге асыруға кіріскен уақыты. Саяси қуғын-сүргіннің үшінші кезеңі – 30-шы жылдардың басын қамтиды. Бұл кезеңге Алаш қозғалысы жетекшілері мен қатардағы мүшелерін жаппай түрмелерге жабу мен соттау белең алды. Саяси репрессияның төртінші кезеңі – 1937-1945 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңдегі қуғын-сүргін «халық жауларымен» және «социалистік отанына сатқындық жасағандармен күресу» деген ұрандардың аясында жүргізілді. Бесінші кезең – 40 жылдардың екінші жартысы мен 50 жылдарды қамтиды. Бұл кездегі саяси қуғын-сүргіндердің тоқпағы алдымен тағы да интеллигенцияға қарсы бағытталып, елдің зиялы қауымын қудалау және жәбірлеу буржуазияшыл ұлтшылдар мен тексіз (отансыз) космополиттермен деген ұраншылдықтың аясында жүргізілді. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргіннің алтыншы кезеңі – 1986 жылы желтоқсанда Алматыда және еліміздің басқа қалаларында ұлт-азаттық мәніне ие болған көтерілісті және оның салдарын басып-жаныштауға бағытталды [6, 25-26 бб.].

1943 жылы маусым айында «Қазақ ССР тарихы» жарық көрді. Оны дайындауға соғыс жағдайында қоныс аударған А.М. Панкратова бастаған ресейлік ғалымдар және М. Әуезов, С. Мұқанов, Ә. Мұстафин, Б. Кенжебаев, Е. Ысмайылов, Е. Бекмаханов тәрізді қазақ зиялылары қатысты.

Кітаптың Кеңесары қозғалысына байланысты тарауын Е. Бекмаханов жазды. Бұл көтеріліс патшаның отарлау саясатына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қимыл ретінде бағаланды. Алғашқы сынақтан сәтті өтіп, Сталиндік сыйлыққа ұсынылған бұл кітап, мәселе түпкілікті шешілер кезінде, оған КСРО Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі А.И. Яковлев және тағы басқа да орыс ғалымдар қарсы шықты. «Қазақ ССР тарихының» Е. Бекмаханов жазған, яғни Кеңесары туралы тарауы «орыстарға бағытталған», Кеңесары көтерілісін асыра дәріптеген деген айыптар тағылып, сынға ұшырады [7, 69-70 б.].

Е. Бекмахановтың 1947 жылы жарық көрген «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» деген монографиялық еңбегінде осы тарихшы Кенесарыға қатысты жазған «Қазақ ССР тарихының» екінші басылуында Кенесарыға байланысты бұрынғы көзқарасының сақталуы жағдайды шиеленістіре түсті [8, 378 б.].

Алғашқы талқылау Мәскеуде – КСРО Ғылым академиясының тарих институтында 1948 жылдың 28 ақпанында болды [8, 393 б.].

Екінші талқылау 1948 шілде айында жылы ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтында жалғасын тапты. Бұл жиын 5 күнге (шілденің 14, 15, 16, 17, 19-ы күндері) созылып, оған 20-дан астам адам қатысты.

Академик К. Нұрпейіс осы талқылауды үш топқа бөліп көрсетеді. Бірінші топқа Е. Бекмахановтың аталмыш еңбегін белсенді айыптаушылар: Т.Ж. Шойынбаев, С.Е. Толыбеков, Х.Г. Айдарова, М.В. Жизневский, Б.С. Сүлейменов, А. Нұрқанов, М.Б. Ақынжанов және т.б. кірді.

Екінші топтың өкілдері (И.У. Будовниц, А.М. Жиреншин, Е.Д. Дильмухамедов) негізінен Е. Бекмаханов еңбегін жақтап сөйлегендер еді.

Үшінші топты құраған шешендер (А.Н. Нүсіпбеков, Т.Е. Елеуов, Х.М. Әділгереев, Б. Аспандияров, Т.А. Култелеев және т.б.) тарихшының еңбегіне объективті тұрғыдан баға берушілер болды [9, 12-14 б.].

Е. Бекмахановты жақтап сөйлеп, ерлік танытқандардың бірі де, бірегейі Әбусағит Жиреншин болды. Партиядан шығып қалу, сүйікті жұмысынан айырылып қалу, тіпті өзінің ғана емес, отбасы мүшелеріне төнген қауіптерге қарамастан, ақиқатты, әділеттілікті қорғап сөйледі.

Талқылауда Ә. Жиреншин былай деп өткір айтты: «... «Культура и жизнь» газеті жуықта «Сынау емес – таяқтау» деген редакциялық мақала жариялап, әдебиетшілерге де партиялық қамқорлық керектігін қатаң ескертті. Бұл мақаланы мен дер кезінде жариялаған аса қажет нұсқау деп есептеймін. Өкінішті жәйт: біздегі баспасөздің ұрда-жық сыны көбіне дүрелеуге ұқсайды... Әйтеуір біреуді қалайда сынау керек әрі «бірдеме білетіндігі» жұртқа әйгілеу де қажет... «Лениншіл жас» газетінің 31 мамыр күнгі санында жарияланған Ақынжанов пен Шойынбаевтың бірігіп жазған рецензиясын, Толыбеков жолдастың кешегі сөзін Бекмаханов кітабының сілікпесін шығарып, ешқандай

дәлелсіз, даңғаза байбаламмен саяси зиянды, ғылыми дәйексіз... деп жариялауын мен тек қана осылай бағалаймын. Өйкені, соншама дабыралап шу көтерген ауыр сындарында ойған қонымды бір айғақ жоқ, ғылыми жөнінен де мүлдем қисынсыз жәйттарды сөз еткен...

... Қазақ халқы еркін ел болып күресуден ешқашан бас тартпағаны тарихтан мәлім. Сол үшін де соңғы екі ғасырда ол арыстанша алысты: Сырым батыр мен Исатай көтерілістерін еске алсаңыздар, саяси ахуал қиындап, ел тірлігі тарыла бастағанда бостандық туын көтеріп Кенесары Қасымов көтеріліске шықты. Толыбековтің пайымдауынша, «Кенесары Абылай атасының жолын қуған», «қазақты теріс жолға сүйреген» ұлы атасының реакционерлік саясатын өзіне өнеге тұтқан-мыс. Ал қазақтың өткен тарихы Абылайды жоңғардың ұзақ жылғы шапқыншылығында біржола құрып кетуден құтқарған, ақыл-ойы кеменгер мемлекет қайраткері санайды... Тарихи екі алып тұлғаны, Абылайды «реакционер» деп, Кенесарыны Дон Кихотпен салыстырған маскара әжуасынан кейін Толыбеков жолдастың сөзін жәбірленбей қабылдауға бола ма?». Бұл 35 жасар тарихшының батыл да, өткір сөйлеген сөзі болатын [9, 156-159 б.]. Осы батылдығы, азаматтығы Ә. Жиреншинге және отбасына соққы болып тиды.

1951-1953 жылдары қазақ интеллигенциясына ауыр күндерді басынан өткерді. Е. Бекмаханов талқылауынан кейін, Ә.М. Жиреншинді партия қатарынан алып, жұмысынан шығарып, оны және отбасы мүшелерін қоғамнан жырақ қалдырды. Сол уақытта жары С.А. Ысқақованы да жұмысынан кетуге мәжбүр етті. Балалары психологиялық тұрғыда қатты күйзеліске ұшырады, ал әкесі Жиреншин Мұсылманқұл осы жағдайдың салдарынан және ауыр науқастан 1953 жылы көз жұмды. Жас ғалым үшін осылайша қара түнек күндер басталды [3, 20 с.].

«Бекмаханов ісіне» қатысты тарихшыны жақтап сөйлегені үшін Ә. Жиреншиннің соңына шам ала түсті. Әсіресе, оның «Абай және оның орыс достары» кітабы 1951 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінде қатты сынға ұшырады [10, 147 б.].

Тек 1953 жылы, яғни сталиндік жүйе күйрегеннен кейін ақталып шықты.

Қазақстанның тарих ғылымы мектебі кеңестік кезеңде қалыптасты десек, сол мектептің көрнекті өкілдерінің қатарында Ә. Жиреншиннің есімі құрметпен аталады.

Әдебиеттер

- 1 Сәрсекке Медеу. Ермұхан Бекмаханов. Ғұмырнама. – Астана: Фолиант, 210. – 672 б.
- 2 Жиреншин А.М. Избранные труды. Алматы: Алаш, 2003 – 624 б.
- 3 Хамитова М.А. Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасының Қазақстан музей ісіндегі маңызы. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы: 2010. 29 б.
- 4 Абай. Энциклопедия. (Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев; ред. алқасы: З. Ахметов, Л.М. Әуезова, Б.Г. Ерзакович т.б.). – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
- 5 Жиреншин Ә.М. Қазақ кітаптарының тарихынан. Алматы: – Ғылым, 1971. 170-б.
- 6 Саяси қуғын-сүргіндер және олардың зардаптары. Естеліктер мен мақалалар жинағы – Политические репрессии и их последствия. Сборник воспоминаний и статей // Сост. Е.М. Грибанова, Г.Н. Мурзагалиева, Е.В. Чиликова. – Алматы: Архив президента Республики Казахстан, 2009. – 158 с.
- 7 Елғондиева С.Р. Сталиндік концепцияның Қазақстан тарих ғылымында жүргізген саяси қуғын-сүргін науқаны // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, № 2. 2003. 69-71 б.
- 8 Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2003. – 552 б.
- 9 Бекмаханов Е.Б. Жеті томдық шығармалар жинағы. 6-том. (Стенограмма – Е.Б. Бекмахановтың. «ХІХ ғ. 20-40 жж. Қазақстан» кітабының дискуссиясы). Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 360 с.
- 10 Дүйсенова Н. Алаштың қилы жолдары. – Алматы, «Асыл кітап», 2009. – 192 бет.

References

- 1 Sa'rseke Medew. Ermuhan Bekmahanov. Ghumi'rnama. – Astana: Foli"ant, 210. – 672 b.
- 2 Ji"renshi"n A.M. I"zbranni'e trwdi'. Almati': Alash, 2003 – 624 b.
- 3 Hami"tova M.A. Akademi"k A'.H. Marghulanni'ng ghi'li'mi" murasi'ni'ng Qazaqstan mwzey isindegi mangi'zi'. Tari"h ghi'li'mdari'ni'ng kandi'dati' ghi'li'mi" da'rejesin alw u'shin dayi'ndalghan di"ssertaci"yani'ng avtoreferati'. Almati': 2010. 29 b.
- 4 Abay. E'nci"klopedi"ya. (Bas red. R.N. Nurghali"ev; red. alqasi': Z. Ahmetov, L.M. A'wezova, B.G. Erzakovi"ch t.b.). – Almati': «Qazaq e'nci"klopedi"si'ni'ng» Bas redakci"yasi', «Atamura» baspasi', 1995. – 720 b.
- 5 Ji"renshi"n A'.M. Qazaq kitaptari'ni'ng tari"hi'nan. Almati': – Ghi'li'm, 1971. 170-b.
- 6 Sayasi" qwghi'n-su'rginder ja'ne olardi'ng zardaptari'. Estelikter men maqalalar ji'naghi' – Poli"ti"cheski"e repressi"i" i" i"n posledstvi"ya. Sborni"k vospomi"nani"y i" statey // Sost. E.M. Gri"banova, G.N. Mwrzagali"eva, E.V. Chi"li"kova. – Almati': Arhi"v prezi"denta Respwbli"ki" Kazahstan, 2009. – 158 s.
- 7 Elghondi"eva S.R. Stali"ndik koncepci"yani'ng Qazaqstan tari"hi' ghi'li'mi'nda ju'rgizgen sayasi" qwghi'n-su'rgin nawqani' // QazUW habarshi'si'. Tari"hi' seri"yasi', № 2. 2003. 69-71 b.
- 8 Omarbekov T. Qazaqstan tari"hi'ni'ng HH ghasi'rdaghi' o'zekti ma'seleleri. Ko'mekshi oqw qurali'. – Almati': O'ner, 2003. – 552 b.
- 9 Bekmahanov E.B. Jeti tomdi'q shi'gharmalar ji'naghi'. 6-tom. (Stenogramma – E.B. Bekmahanovti'ng. «HIH gh. 20-40 jj. Qazaqstan» kitabi'ni'ng di"skwssi"yasi'). Pavlodar: «E'KO» GhO'F, 2005. – 360 s.
- 10 Du'ysenova N. Alashti'ng qi"li' joldari'. – Almati', «Asi'l kitap», 2009. – 192 bet.

УДК 930:929

А.Т. Ахметжанова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н., доцент кафедры истории
Казахстана, Казахстан, г. Алматы
e-mail: azhar59@mail.ru

А. Байтұрсынов: кладезь мыслей, идей и суждений

Статья посвящена вопросам изучения в независимом Казахстане богатейшего наследия выдающегося деятеля начала XX века Ахмета Байтұрсынова. Он один из известных личностей имперского периода развития Казахстана, всю свою жизнь посвятивший борьбе за духовное возрождение родного народа. Автор попытался раскрыть огромный научный интерес ученых Республики Казахстан к исследованию жизни, деятельности и всеохватывающего наследия Ахмета Байтұрсынова.

Автор подчеркивает значимость роли алашской интеллигенции в культурном развитии казахского общества в конце XIX – начале XX века и благодарность подрастающего поколения XXI века их труду на благо будущего своей страны. Также – прекрасную мысль и веру ученого и педагога А. Байтұрсынова в силу и возможности тех, кто хотел учиться и трудиться в сфере образования и науки. В статье говорится о необходимости неустанного изучения и осмысления деятельности казахской интеллигенции в области просвещения, образования, науки и культуры, использовании их наследия в учебном и воспитательном процессах в школах и вузах республики.

Ключевые слова: интеллигенция, алаш, духовное наследие, ученый, педагог, казахский народ, независимый Казахстан.

А.Т. Ахметжанова

А. Байтұрсынұлы: көзқарас пен ой-пікірдің қайнар көзі

Мақалада XX ғ. басындағы аса көрнекті қайраткер Ахмет Байтұрсынұлының бай мұрасының тәуелсіз Қазақстанда зерттелу мәселесі қарастырылады. Ол Қазақстанның империялық даму кезеңінде өмір сүрген, қазақ халқының рухани жаңғыртуы үшін күрескен белгілі тұлға. Автор Қазақстан Республикасы ғалымдарының Ахмет Байтұрсынұлының өмірі, қызметі мен барша мұрасын зерттеуге үлкен ғылыми қызығушылық танытып отырғанын ашуға тырысқан.

Автор XIX ғасыр соңы – XX ғасырдың басындағы алаш зиялыларының қазақ қоғамының мәдени дамуындағы рөлінің маңыздылығы мен XXI ғасырдағы жасөспірімдердің мемлекеттің болашағы үшін еңбек еткен тұлғаларға алғысы ерекше деген пікір айтады. А. Байтұрсын педагог және ғалым ретінде, оқу, білім мен ғылым айналасында еңбек етуге ұмтылған азаматтарға шын жүрегімен сенген ойы көрсетілген. Мақалада әрқашан қазақ зиялыларының ағарту, білім, ғылым және мәдениет салаларындағы жасаған кең байтақ еңбектерін зерттеп, мәнін түсінумен қатар, Республиканың әр мектептерінде, жоғары оқу орындарында мұраларын оқу, тәрбие ісінде пайдалану қажеттілігі айтылады.

Түйін сөздер: зиялылар, алаш, рухани мұра, ғалым, педагог, қазақ халқы, тәуелсіз Қазақстан.

А.Т. Ahmetzhanova

A. Baitursynov: storehouse of thoughts, ideas and opinions

Article is devoted to exploring issues of the richest heritage of Akhmet Baitursynov on the independent Kazakhstan, who was the outstanding figure in beginnings of twentieth century. He is one of the famous persons of development of Kazakhstan in the imperial period, devoted his life to the struggle for the spiritual revival of the native people. The author has tried to uncover great scientific interest of scientists of Kazakhstan to the study of life, activities and inclusive heritage Ahmet Baitursynov.

The author has accented the important role of Alash intellectuals in the cultural development of the Kazakh society in the late nineteenth – early twentieth century, and thanks of the younger generation of the XXI century for their work for the benefit of the future of their country. So, an excellent idea and faith scientist and educator A. Baitursynov into force and opportunities for persons, who wanted to study and work in the field of education and science. The article refers to

the need tireless study and reflection activities Kazakh intellectuals, educators, education, science and culture, using their heritage in the academic and educational process in schools and universities.

Key words: intellectual, Alash, spiritual heritage, scientist, educator, Kazakh people, independent Kazakhstan.

Ахмет Байтурсынов является один из замечательных представителей интеллигенции начала XX века. Его творческие поиски и смелые суждения внесли неоценимый вклад в развитие общества, так как нововведения Российской империи в XIX – начале XX века привели народы окраин к обеднению, а культурное развитие к застою. Он все свои знания, силы и жизнь отдал за духовное обновление родного народа, стал жертвой массовых политических репрессий 30-х годов XX века.

Ахмет Байтурсынов (1873-1937) известен как государственный и общественный деятель, просветитель, педагог, поэт, публицист, ученый, реформатор, лингвист, патриот.

Наследие А. Байтурсынова широкомасштабное и необъятное. В него, на наш взгляд, входит все, что связано с его именем. Это: его жизнь, деятельность, охватывающая все сферы жизнеобеспеченности родного народа, всеобъемлющие труды, мысли, идеи, суждения. Ученые независимого Казахстана всесторонне исследуют, а молодое поколение с благодарностью изучает Ахмета Байтурсынова. Он – феномен XX века, поэтому вызывает искренний интерес у всех казахстанцев.

В своей статье мы не можем охватить все, что касается знаменитой личности, постараемся показать лишь отдельные фрагменты.

В Казахстане редко кто не знает Ахмета Байтурсынова и вообще алашордынцев. В настоящее время изданы их труды: Алихана Букейханова, Мыржақыпа Дулатова, Мустафы Шокай, Жусупбека Аймауытова, Санжара Асфендиярова, Магжана Жумабаева, Мухаметжана Тынышпаева [1] и др. Реализованы государственные программы «Культурное наследие» и «Алашское наследие». Опубликованы: материалы газеты «Қазақ» [2], журнала «Айқап» [3], многотомный сборник документов и материалов «Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Движение Алаш. Сборник документов и материалов» [4], Фотоальбом «Алашорда» [5]. Проведены и увидели свет материалы научных конференций, посвященные 90 – летию Алаш [6], изданы научные, публицистические, художественные произведения об их жизни и работе

в масштабе государства, казахского общества и профессиональной сфере [7].

Образован научно – исследовательский центр «Алаштану» при Семипалатинском государственном университете им. Шакарима. Результатом его деятельности можно назвать издание в 2010 году первого тома серийного научного собрания «Алаштану мәселелері» [8] и культурно-познавательной энциклопедии «Алаш» [9]. В Казахском национальном педагогическом университете имени Абая открыт центр Ахмета Байтурсынова, в архиве вуза хранятся документы о его научной и педагогической деятельности. В Алматы плодотворно работает историко-исследовательский центр «Алаш». В Астане – алашеведы объединились в Институте культуры и духовного развития «Алаш». Основная цель этих научных и научно-исследовательских центров: исследование национальной истории, изучение и введение наследия видных деятелей Алаша в учебники, учебные пособия, методические разработки, проведение масштабных мероприятий по агитации и пропаганде их жизнедеятельности, публикация оригинальных трудов алашских ученых в Республике Казахстан и за рубежом. Защищены кандидатские диссертации по исследованию творчества Ахмета Байтурсынова (филологии, педагогике, истории, философии) [10].

Интерес к жизни, деятельности и всеохватывающего наследия алашордынцев проявляют и деятели искусства кинематографии. В 2004 и 2009 годах были созданы документальные фильмы: «Алаш туралы сөз» и «Алашорда». Внимание зрителей акцентировано на вопросах государственности Казахстана в период управления Российской и советской империи. Ахмет Байтурсынов и его высокоодаренные соратники создали территориально-национальную автономию «Алаш» с единой: территорией, народом, культурой, историей и языком. Мустафа Шокай – попытался образовать Туркестанскую (Кокандскую) автономию единого тюркского мира.

Велика роль А. Байтурсынова в сохранении территории, обозначенной алашевцами в КазАССР – автономии на советской платформе.

Его справедливо называют «собирателем казахских замель».

В городах Алматы и Кустанай действуют музеи Ахмета Байтурсынова, в поселке Тургай Кустанайской области – Ахмета Байтурсынова и Мыржакыпа Дулатова. С нового учебного года в школах Казахстана вводится обязательный для изучения предмет «Алаштану».

Именем Ахмета Байтурсынова названы школы, высшие учебные заведения, скверы, улицы, Институт языкознания. Проводятся ежегодные Байтурсыновские чтения, исторические вечера, конкурсы знаний, фестивали. А. Байтурсынову посвящен один номер журнала «Аңыз адам» (№11, декабрь 2010 года).

Все эти работы дают прекрасную возможность для изучения и осмысления деятельности казахской интеллигенции в области просвещения, образования, науки, культуры, политики и экономики. И что важно, использование их наследия в учебном и воспитательном процессах в школах и вузах республики.

Среди множества богатейшего духовного наследия А. Байтурсынова особое место занимают исследования, посвященные проблемам языка и литературы, идеи по модернизации казахского языка и письменности. Ахмет Байтурсынов – автор первых учебников для обучения на родном языке: «Оқу құралы», «Тіл құралы», «Әліпби», «Жаңа әліппе», «Сауат ашқыш», «Мәдениет тарихы», «Әдебиет танытқыш» и методического пособия «Баяншы». Он основоположник казахского языкознания, исследователь казахской устной литературы («23 жоктау», «Ер Сайын»). Реформатор казахской графики на основе арабской. До сих пор, казахи дальнего зарубежья пользуются его письмом. Ахмет Байтурсынов – известен как ученый-тюрколог, активный участник первого Всесоюзного съезда тюркологов в г. Баку (1926 г.), предложивший систему принципов перевода и внедрения международных терминов в казахский язык.

В доказательство того, что языковые вопросы являются ключевыми для решения стратегических задач государственного масштаба, мы можем вспомнить Послание Президента нашей Республики Н.А.Назарбаева народу Казахстана в 2012 году. В нем он отметил: «Мы должны провести модернизацию казахского языка. Надо сделать язык современным, искать консенсус в вопросах терминологии, раз и навсег-

да решить вопрос о переводе на казахский язык устоявшихся международных и иностранных слов. Этот вопрос не должны решать круг обособленных деятелей... Есть одинаково принятые во всем мире термины, они обогащают любой язык» [11].

В дошедших до нас крылатых словах, Ахмет Байтурсынов смог передать свои мысли, идеи, раздумья и беспокойство за судьбу казахского народа. Например: «Балам дейтін жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын?!», «Бала бастауыш мектепте бар пәнді тек ана тілінде ғана оқуы керек», «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі», «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды», «Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі: бірі ақшаға, бірі құралға, бірі мұғалімге. Осы үш тіреуі бірдей тең болса, оқу қисаймай, ауытқымай, түзу жүреді», «Бізде тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан сон басқаша оқыту тиіс», «Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді», «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» и множество других.

Очень важно то, что Ахмет Байтурсынов имел активную гражданскую позицию по всем животрепещущим вопросам. Подтверждением этому являются многие документы. Например, материалы известной Каркаралинской петиции (июнь 1905 года). Где, говоря о насущных проблемах казахского народа в целом, он и известные деятели науки и культуры, писали об ограничении царским правительством возможности поступления казахских детей в гимназии для получения высшего образования, о необходимости выдачи им стипендии, открытии пансионов при гимназиях, подчеркивая что «...спрос со стороны киргизского населения на образование огромный, о чем свидетельствует масса киргизских детей, обучающихся в городских училищах на свои средства, несмотря на обременительность этого расхода для киргизского скотоводческого хозяйства» [12].

В качестве решения проблемы считали необходимым: «допущение в аульных школах преподавание киргизской грамоты, преподавание в этих школах на языке детей и обязательное изучение государственного языка, восстановление упраздненных интернатов и пансиона при Ом-

ской гимназии, а также открытие пансиона для киргизских детей при Семипалатинской гимназии, увеличение существующих стипендий для поступления в профессиональные школы и высшие учебные заведения», а необходимую сумму для расходов выделить из земского капитала «киргиз Семипалатинской области, достигший 80000 рублей и находящейся в распоряжении местной администрации» [12].

Отсюда видно, что авторы Каркаралинской петиции ратовали за получение казахскими детьми образования, указывая на огромное желание их учиться и нежелание царской администрации создавать условия. Многие вопросы, касающиеся образования, науки, развития казахского языка не потеряли своей значимости в настоящее время. Например, Президент РК в своем Послании народу Казахстана подчеркнул, что: «Ответственная языковая политика является одним из главных консолидирующих факторов казахской нации. Казахский язык – это наш духовный стержень. Наша задача – развивать его, активно используя во всех сферах. Мы должны оставить в наследство нашим потомкам современный язык, в котором к опыту многих поколений наших предков был бы гармонично добавлен и наш след. Эта задача, которую самостоятельно должен решать каждый уважающий себя человек. Государство, со своей стороны, многое делает для укрепления позиций государственного языка» [11].

Значительное место в петиции уделено было религиозным проблемам и указанию путей решения их. По мнению авторов, духовное возрождение коренного населения немыслимо без мусульманского образования и воспитания, тесно связанных с культурой, историей, языком, верой и национальными традициями.

В Республике Казахстан, по мнению председателя Агенства РК по делам религий Кайрата Ламы Шариф, «в духовной сфере жизни казахстанского общества... активно идет процесс религиозного возрождения. Население Казахстана никогда не было склонно к фанатичной вере, скорее оно отличалось религиозной терпимостью и толерантностью. Процесс духовного возрождения и подъема религиозного сознания проходит в атмосфере единства, мира и согласия всех конфессий» [13]. То есть, высказывания прогрессивных деятелей по проблемам развития родного языка, вопросов религии и мусульман-

ского образования, письменности получили развитие в независимом Казахстане.

Ахмет Байтурсынов и его соратники являются авторами идеи о том, что «для защиты интересов и прав киргизского народа необходимо участие его депутатов в ...законодательном собрании» [12]. Обретение независимости Республики Казахстан привело к образованию двухпалатного Парламента, работа депутатов в которых, помогут Президенту и правительству решить проблемы учащейся и работающей молодежи, которая «обязательно станет конкурентоспособным, если будет усердно учиться, набираться новых знаний, при этом учиться и заниматься саморазвитием непрерывно всю жизнь» [14]. Эти достижения нашей республики мы можем считать осуществлением мечты Ахмета Байтурсынова и алашской интеллигенции.

Очень много материалов из духовного наследия Ахмета Байтурсынова мы находим в его научных и публицистических статьях, учебных пособиях и учебниках. Известно, что в объединении плеяды выдающихся людей начала XX века, огромную роль сыграла газета «Қазақ» (1913-1918 гг.), где освещались все проблемы казахского общества того времени. По определению Ахмета Байтурсынова газета для народа «глаза, уши, душа и сердце» [15]. По мнению исследователей она стала таковой.

А. Байтурсынов и его единомышленники публиковали на страницах «Қазақ» свои литературные произведения, исследования по истории и культуре казахского народа, статьи, пропагандирующие свободолобивые идеи и раскрывающие проблемы просвещения, воспитания, обучения и здоровья всего населения. Например: «Жазу мәселесі», «Тіл құрал», «Қырық мысал», «Білім жарысы», «Бас қосу», «Егін егу», «Ауру жайынан» (А. Байтурсынов), «Рухани мәдениет қараулынан», «Без ауруы», «Ашық хат», «Қара қыпшақ Қобыланды» (А. Букейханов), «Оян, қазақ», «Жазу жөндеу», «Елімай», «Шәкірт», «Оқушыларға жәрдем» (М. Дулатов), «Тамыр дәрі қакында», «Жұкпалы ауру», (Х. Досмухамедов) и другие. Все публикации на страницах газеты «Қазақ» были подвержены идее самостоятельности казахского народа, которая была немыслима без подъема культурного состояния населения. Поэтому алашская интелегенция призывала всех своих читателей «...всеми силами и средствами стремиться к просвещению и

общей культуре; для этого ... первым делом заняться развитием литературы на родном языке» [15].

В настоящее время, ахметоведы нашли новые труды выдающейся личности. Это: «Ызың», «Ау, қазақ», «Азаматқа», «Борыштымын», «Туған жер», «Обалы кімге?», «Пақырдың өлеңі», «Зарыққанда қылған бата» и другие, хранившиеся в редком фонде Национальной библиотеки в г. Алматы. Мы уверены, что творческие поиски ученых будут успешно продолжены.

Для мыслящих членов общества близки и понятны размышления над проблемами и перспективами культурного развития казахов, обозначенными лидерами алашского движения в другом документе: «Проект программы партии Алаш», опубликованной 21 ноября 1917 года в газете «Қазақ», за № 251. В числе авторов представлен и Ахмет Байтұрсынов. Особое внимание уделено девятому разделу, где четко и ясно определено, что «двери учебных заведений открыты для всех и обучение бесплатное; обязательное образование распространяется на всех. В начальных школах преподавание ведется на родном языке; казахи создают средние школы и университет на их родном языке; система образования самостоятельна в виде автономии: власти не вмешиваются в дела образования; преподаватели и профессора назначаются на конкурсной основе; в народной среде открываются библиотеки» [16].

Внимательное изучение всех разделов программы приводит к мысли о том, что идеи Алаш были прогрессивными, устремленными на единство, свободу и независимость. И как верно отметил глава нашего государства, Президент РК Н.А.Назарбаев: «Наказ «Алаша» для нас – сохранить свое историко-культурное наследие, наказ «Алаша» беречь и укреплять согласие. Поэтому мы должны уважать и ценить людей, боровшихся за свободу и независимость Казахстана. Люди погибли за идею, но именно они пробудили в нас стремление к независимости. Счастье ее обретения выпало нашему поколению» [17].

Ахмет Байтұрсынов – педагог и ученый, искренне верил в силу и возможности тех, кто хотел учиться и трудиться в сфере образования и науки. Поэтому, выступая при открытии первого университета в Казахстане, горячо желал, чтобы университет смог оправдать свое

название и значение. Такое знаменательное событие произошло в 1928 году. Ахмет Байтұрсынов выступал при открытии КазГУ (нынешний КазНПУ имени Абая) по приглашению Ораза Жандосова – комиссара Народного просвещения. В своей речи он, приветствуя открытие первого Казахского Государственного Университета подчеркнул, что «Университет – создание высшей культуры, а высшая культура – сумма максимальных постижений человечества в отношении науки и техники». Так как «силу и богатство народа представляет сумма научных и практических знаний, которыми он располагает», то постижение его «есть глубокая жизненная потребность» [18]. Открытие университета, по его мнению, дает возможность, во-первых, учиться казахской молодежи и помочь своему народу приобщаться к высшей культуре; во-вторых, достичь равенства и справедливости, повышая культурное состояние – залог развития любого народа; в-третьих, явится «первым рассадником работников высшей квалификации в Казахстане» [18]. К сожалению, ожидания А. Байтұрсынова не оправдались. Первый университет в 1932/33 учебном году был преобразован в педагогический институт и только в 1934 году открыт новый Казахский государственный университет, нынешний Казахский национальный университет имени аль-Фараби.

Подтверждением прекрасной мысли Ахмета Байтұрсынова о значимости университетов в жизни общества является тот факт, что многие алашские деятели были выпускниками престижных университетов и институтов России: Алихан Букейханов – Санкт-Петербургского Императорского лесного института, Санжар Асфендияров и Халел Досмухамедов – Санкт-Петербургской военно-медицинской академии, Мухаметжан Тынышпаев – Санкт-Петербургского института железнодорожного транспорта им. Императора Александра I, Мустафа Шокай и Жакып Акпаев – Санкт-Петербургского университета, Жанша Досмухамедов – Тартуского университета и другие. Большое значение имело также то, что представители алашской интеллигенции работали учителями в школах и преподавателями в вузах (Ахмет Байтұрсынов, Мыржакып Дулатов, Магжан Жумабаев, Телжан Шонанов, Елдес Омаров). Последние (Т.Шонанов, Е.Омаров) трудились в нашем университете со дня основания до репрессивных тридцатых годов. Мно-

гие высокоинтеллектуальные личности были Наркомами просвещения, ректорами вузов, научными сотрудниками (Алихан Букейханов, Ахмет Байтұрсынов, Санжар Асфендияров и другие). Они – авторы учебников и учебных пособий, практических руководств для учителей: «Әліппе», «Тіл құрал», «Баяншы», «Әдебиет танытқыш» (Ахмет Байтұрсынов), «Очерки по истории Казахстана». (Учебное пособие для учителей), «История Казахстана» (Санжар Асфендияров). «Педагогика» (Мағжан Жұмабаев) «Дидактика», «Психология» (Жұсыпбек Аймауытов). «Тіл дамыту», «Жаңа әліппе», «Самоучитель киргизского языка для русских» (Телжан Шонанов).

Ни у кого не вызывает сомнения тот факт, что все они были разносторонними личностями: государственными и общественными деятелями, одновременно писателями, поэтами, учеными, педагогами, переводчиками, реформаторами. И как очень верно отметил ученый – алашевед Мамбет Койгелді «Свободно и смело мыслящими, с независимым нравом» [19]. Ахмет Байтұрсынов и его единомышленники являются примером для подражания, ибо они – кладезь мыслей, идей и суждений. Изучая их можно научиться добру и справедливости, верности и долгу, понять что такое честь и совесть, учеба и труд, построить свою жизненную позицию, совершенствоваться, мечтать, надеяться и осуществлять грандиозные планы во имя буду-

щего своего народа. Подтверждением сказанному является наше государство – Республика Казахстан. Перспективы развития независимого Казахстана обозначены в «Стратегии -2050».

Наша задача – сохранить память о нем, об алашской интеллигенции, знать историю движения Алаш, их идеи, не уставая изучать их многогранное наследие. Но, много еще предстоит сделать, так как Ахмет Байтұрсынов очень яркая личность и в его трудах и жизни много неисследованного. Как правильно писал один из его почитателей: «Он, как огромная глыба – айсберг, большая часть которого еще под водой, невидимая, потому и непознанная» [20]. Ждет своих вдумчивых исследователей печальная судьба супруги Ахмета Байтұрсынова Бадрисафы Мұхамед-Садыққызы. Прекрасным делом явилось бы перевод трудов знаменитого ученого, талантливого поэта, исследователя казахского фольклора, языка и литературы на языки народов мира. Наследие Ахмета Байтұрсынова по праву относится к части мировой культуры и она обязана быть доступной всему человечеству. Мы верим, что придет и такой день. Ведь он был настоящим патриотом, горячо любил казахский народ и как все алашордынцы верил в его конкурентноспособность, природные незаурядные способности и талант. Мечтал увидеть казахское государство в числе цивилизованных европейских стран.

Литература

- 1 Байтұрсын А. Шығармалары/ Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер/. - Алматы: «Жалын», 1989. Ақ жол. – Алматы: «Жалын», 1991. Тіл тағылымы /Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері/. – Алматы: Ана тілі, 1992. Жоктау. - Алматы: «Алаш», 1993. Жан сөзімді кім түсінер? – Алматы: «Қазақстан», 1994. Маса. – Алматы: «Раритет», 2005. Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. - Алматы: Атамұра, 2003. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Алаш», 2002, 2004, 2006. и др. Букейхан А. Избранное. Собрание сочинений. 1-2 книга. – Алматы: Өлке, 2002, 2003. Ә.Н. Бөкейхан. Шығармаларының жеті томдық толық жинағы. - Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2009. Дулатов М. Шығармалары. 1-5 тт. – Алматы: Ғылым, 1996. Шонанов Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1995. Жұмабаев М. Шығармалар. Үш томдық. – Алматы: Білім, 1995. Шоқай М. Тандамалы. Избранное. Т.1-2. – Алматы: Қайнар, 1999, 2004. Асфендияров С.А. История Казахстана (с древнейших времен). – Алматы: Санат, 1998. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Атамұра, 1996-1997. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. Тандамалы. Избранное. – Алматы, Арыс, 2001. и др.
- 2 «Қазақ» газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.
- 3 Айқап. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1988.
- 4 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Алматы: Алаш баспасы, 2004- 2006, 2009.
- 5 Алашорда: Фотоальбом. – Алматы: «Орхон», 2012.
- 6 Материалы Международной научно-практической конференции «Алаш и независимый Казахстан: преемственность идей и позиций». 21 ноября 2008 года. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008. Материалы Международной научно-практической конференции «Влияние идей «Алаша» на евразийском пространстве: история и современность». 6 ноября 2008 года. - Семей, 2008. Материалы Международной научной конференции «Алаш-Орда» и проблемы казахской государственности и культуры. 5 декабря 2008 года. Алматы: Қазақ университеті, 2009.

- 7 Ұлтың Ұлы Ұстазы (Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсыновқа арналады). – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. Нурғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: «Күлтегін» баспасы, 2002. Алашордыңы. – Алматы: Алаш, 2004. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. Сұбханбердина Ү. Арыстар қалдырған аманат. – Алматы: Атамұра, 2008. Саттаев А. Алаштың асылдары. Эсселер, зерттеу мақалалар, мұрағат материалдары. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. Алаштың тілдік мұрасы: Мақалалар жинағы. – Алматы: «КІЕ лингвоелтану инновациялық орталық», 2009. Қозыбаев М. Тұлғалар Тұғыры. – Алматы: Қазақпарат, 2009. Алаштану мәселелері. 1 том. – Семей: «Таным», 2010. Имаханбетова Р. «Ғасыр санлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны». – Астана, 2010. Койгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры. Зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2004. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. Нурпеисов К.Н. Алаш һәм Алаш-Орда. – Алматы: Санат, 1995. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. Авторское издание профессора Т.К. Журтбая. – Алматы, ФФ «Ел-шежіре», 2011.
- 8 Алаштану мәселелері. 1 том. – Семей: «Таным», 2010.
- 9 Алаш. Алашорда. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009.
- 10 Ибрайымов Қ.Ш. Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері. Алматы, 2004. Машканова Н.Г. Ахмет Байтұрсынов – қазақ жазуының реформаторы. Алматы, 1994. Тұрғараева Г.М. Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Алматы, 2009 и др.
- 11 Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия – 2050». Новый политический курс состоявшегося государства». 14 декабря 2012 года. Казахстанская правда, 15 декабря 2012 года.
- 12 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Т.1. – Алматы: Алаш баспасы, 2004, с.37, 39.
- 13 Вечерний Алматы, № 14-15, февраль 2013 года.
- 14 Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на съезде молодежного крыла «Жас Отан». Астана, 14 мая 2008 года.
- 15 «Қазақ» газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998, 14-15 бб.
- 16 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Т.1. – Алматы: Алаш баспасы, 2004. – 505б.
- 17 Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999, с.296.
- 18 Вестник КазНУ, серия информационная, №3, 1998, с.10, 11.
- 19 Материалы Международной научно-практической конференции «Алаш и независимый Казахстан: преемственность идей и позиций». 21 ноября 2008 года. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008, с. 11.
- 20 Культура, № 9, 2000.

References

- 1 Baitursyn A. Shygarmalary / Olender, audarmalar, zertteuler/. – Almaty: «Zhalyn», 1989. Akzhol . – Almaty: «Zhalyn», 1991. Tiltagilymy / Kazak tili men oku – agartuga katysty enbekteri/. – Almaty: Ana tili, 1992. Zhoktau.- Almaty: «Alash», 1993. Zhan sozimdi kim tusiner? – Almaty: «Kazakstan», 1994. Masa. – Almaty: «Raritet», 2005. Adebiet tanytkysh. Zertteuler men olender.- Almaty: Atamura, 2003. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty: «Alash», 2002, 2004, 2006 idr. Bukeixan A. Izbrannoe. Cobranie sochinenii. 1-2 kniga. – Almaty: Olke, 2002, 2003. A.N.Bokeixan. Shygarmalarynyn zheti tomdyk tolyk zhinagy. – Astana: «Saryarka» BU, 2009. Dulatov M. Shygarmalary. 1-5 tt. – Almaty: Gylm, 1996. Shonanov T. Zhertagdyry – el tagdyry. – Almaty: Sanat, 1995. Zhumabaev M. Shygarmalar. Ushtomdyk.– Almaty: Bilim, 1995. Shokai M. Tandamaly. Izbrannoe. T.1-2. – Almaty: Kainar, 1999, 2004. Asfendiyarov S.A Istoriya Kazaxstana (s drevneiwix vremen). – Almaty: Atamura, 1996-1997. Tynyshbaev M. Istoriya kazaxskogo naroda. – Almaty: Kazak Universiteti, 1996. Tandamaly. Izbrannoe. – Almaty, Arys, 2001. i dr.
- 2 «Kazak»gazeti. Alash azamattarynyn ruxyna bagishtalady. – Almaty: «Kazak enciklopediyasy» Bas redakciyasy, 1998.
- 3 Aikap. – Almaty: «Kazak enciklopediyasy» Bas redakciyasy, 1988.
- 4 Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov I materialov. Almaty: Alash baspasy, 2004-2006, 2009
- 5 Alashorda: Fotoalbom. – Almaty: «Orxon», 2012.
- 6 Materialy Mezhdunarodnoi nauchno – prakticheskoi konferencii «Alash I nezavisimyi Kazaxstan: preemstvennost` idei I pozicii». 21 noyabrya 2008 goda. – Almaty: Abai atyndagy KazUPU. 2008. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Alash-Orda» i problem kazaxskoi gosudarstvennosti i kultury. 5 dekabrya 2008 goda. Almaty: Kazak universiteti, 2009.
- 7 Ultyn Uly Ustazy (Xalkymyzdyn kornekti kogam kairatkeri, galym, agartuwy Axmet Baitursynovka arnalady). – Almaty: Ortalyk gylimi kitapxana, 2001. Nurgali R. Kazak adebiytinin altyn gasyry. Zertteu. – Astana: «Kultegin» baspasy, 2002. Alashordyny. – Almaty: Alash, 2004. Omarbekov T., Omarbekov S.H. Kazakstan tarixy najanetarixnamasyna ulttyk kozkaras. – Almaty: Kazak universiteti, 2004. Subxanberdina U. Arystar kaldyrgan amanat. – Almaty: Atamura, 2008. Sattaev A. Alashtyn asyldary. Esseler, zertteuler, makalalar, muragat materialdary. – Almaty: «KIE lingvoeltanu innovaciayk ortalyk», 2009. Kozybaev M. Tulgalar Tugyry. – Almaty: Kazakparat, 2009. Alashtanu maseleleri. 1 tom.-Semei: «Tanym», 2010. Imaxanbetova P. «Gasyr sanlagy: Axmet Baitursynulynyn shygarmashylyk gumyrbayany». – Astana, 2010. Koigeldiev M. Ulttyk sayasi elita. Kyzmeti men tagdyry. Zertteuler. – Almaty: Zhalyn, 2004. Alash kozgalysy. – Almaty: «Mektep» baspasy, 2008. Nurpeisov K.N. Alasn ham Alash-Orda. – Almaty:

- Sanat, 1995. Dvezhenie Alash: Sbornik materialov sudebnykh processov nad alashevcami. Trextnomnik. Avtorskoe izdanie professora T.K. Zhurtbaya.-Almaty, FF «El shezhire», 2011.
- 8 Alashtanu maseleleri. 1 tom. – Semei: «Tany»», 2010.
- 9 Alash. Alashorda. Enciklopediya. – Almaty: «Arys» baspasy, 2009.
- 10 Ibraimov K.Sh. Axmet Baitursynov enbekterindegi termilogiya zhane stilistika maseleleri. Almaty, 2004. Mashkanova N.G. Axmet Baitursynov – kazak zhazuynyn reformatory. Almaty, 1994. Turgaraeva G. M. Axmet Baitursynovtyn kogamdyk-sayasi zhane memlekettik kyzmeti. Almaty, 2009 i dr.
- 11 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakstan – Lidera Nacii N.A. Nazarbaeva narodu Kazakstana «Strategiya – 2050». Novyi politicheskii kurs sostoyavshegocya gosudarstva. 14 dekabrya 2012 goda. Kazaxstanskaya Pravda, 15 dekabrya 2012 goda.
- 12 Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov I materialov. T.1. – Almaty: Alash baspasy, 2004, s. 37, 39.
- 13 Vechernii Almaty, № 14-15, febral` 2013 goda.
- 14 Vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazaxstan N.A Nazarbaeva na s`ezde molodezhnogo kryla «ZhasOtan». Astana, 14 maya 2008 goda.
- 15 «Kazak»gazeti. Alash azamattarynyn ruxyna bagyshtalady. – Almaty: «Kazak enciklopedia» Bas redakciyasy, 1998, 14-15 bb.
- 16 Alash kozgalysy. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov I materialov. T.1. – Almaty: Alash baspasy, 2004.-505 b.
- 17 Nazarbaev N.A. V potoke istorii. – Almaty: Atamura, 1999, s 296.
- 18 Vestnik KazNU, seriya informacionnaya, №36 1998, s.10,11.
- 19 Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Alash I nezavisimyi Kazaxstan: preemstvennost` idei I pozicii». 21 noyabrya 2008 goda. – Almaty: Abai atyndagy KazUPU, 2008, s.11.
- 20 Kul`tura, №9, 2000.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

УДК 930:001.92. 94.(574)

Б.Б. Кәрібаев

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы,
Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: bereket.bk@mail.ru

Қазақстан тарихынан элективті курстарды жүргізудің әдістері

Автордың бұл мақаласы студенттердің ортағасырлардағы Қазақстан тарихына қатысты шығыс тілдеріндегі дерек мәліметтерін тиімді меңгерудің әдіс-тәсілдеріне арналған. Автор өзінің ұзақ жылдардағы педагогикалық тәжірибесіне сүйене отырып, кәсіби тарихшы дайындау барысында жалпы курстармен қатар элективті курстардың да маңызды екенін атап өтеді. Элективті курстар – авторлық арнайы курстар, яғни зерттеушінің ұзақ жылдар бойғы ғылыми-зерттеулер барысында алынған нәтижелері негізінде жасалатынына көңіл аударады. Автор өз тәжірибесіне сүйене отырып, өзі жүргізетін бірнеше элективті курстардағы тақырыптарды мысалға алады. Олардағы ортағасырлық деректердегі мәліметтерді тиімді меңгерудің әдіс-тәсілдерін ортаға салады. Автордың көрсетуі бойынша қазақ тарихына қатысты деректердегі мәліметтерді жақсы меңгеру үшін алдыменен, сол деректің авторы, деректің жазылу тарихы туралы жақсы білу керек. Содан кейін шығармамен танысып, ондағы қажетті мәліметтерді меңгереді. Қажетті мәліметтерді тиімді меңгерудің бірден бір дұрыс әдісі ретінде автор ол мәліметтердің маңызын анықтауды ұсынады. Ал маңызды анықтаудың ең дұрыс жолы оны басқа мәліметтермен салыстыру болып табылады. Автордың пікірінше, осы әдісті қолданған студент деректі де, бүкіл курсты да жақсы меңгеріп шығады деген қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: элективті курс, дерек, мәлімет, Бабырнама, Рузбихан, Тарих-и Рашиди.

Б.Б. Карибаев

Методы проведение элективного курса по истории Казахстана.

В статье показаны методы эффективного освоения студентами сведений восточных источников по средневековому периоду в истории Казахстана. Автор, опираясь на многолетнюю практику преподавания показывает значение элективных курсов в подготовке кадров профессиональных историков. Роль элективных курсов определяется тем, что это в основном результаты научно-исследовательской деятельности.

Статья написана на основе действующих курсов автора. В основе ее методы усвоения информации источников. Весьма важными представляются знания об авторе источника, эпохи и времени создания источника. Затем следует обратиться к содержанию источника. Автор предлагает ряд техник и приемов работы над внутренней информацией источника. Среди таких методик важнейшей является сравнение с содержанием других источников. Автор приходит к выводу, что при соблюдении данных рекомендаций студент успешно усвоит содержание курса.

Ключевые слова: элективный курс, источник, сведения, Бабырнама, Рузбихан, Тарих-и Рашиди.

B.B. Karibayev

The methods of conducting elective course on the history of Kazakhstan.

In this article shows the development of effective methods for students of eastern sources of information on the medieval period in the history of Kazakhstan. The author, based on many years of teaching practice shows the value of elective courses in the training of professional historians. The role of elective courses is determined by the fact that it is mainly the results of the research activities.

The article is written based on the current exchange website. It is based on data assimilation techniques sources. Another important area is the knowledge about the author source, age and time of the source. Should then be referred to the content source. The author offers a number of techniques and methods of work on internal information source. Among the most important of these techniques is comparison of the content of other sources. Author come the conclusion that compliance with these guidelines when a student has successfully mastered the course content.

Key words: elective course, source information, Babur-Name, Ruzbikhan, Tarikh-i Rashidi.

Қай қоғамда, қай дәуірде болмасын тарихтың қоғамдық ғылымдар арасында алатын орны ерекше және маңызы өте зор. Ал қазіргі кезеңде жахандану үрдісінің барлық бағытта, қоғамдық өмірдің барлық саласына кең жайылып, әрі тереңдеп, бара жатқаны белгілі. Бүкіләлемдік осы үрдістің шылауында кетіп қалмай, оның тек еліміз бен халқымыздың дамуы үшін ең қажетті тұстарын пайдаланып, әрі оларды игілігімізге жаратып, ал теріс жақтарын ажырата білу үшін қоғамдық білімдерді, оның ішінде отандық тарих пен жалпы тарихты терең білу қажет. Қазіргі таңда ғаламтордың мүмкіншілігі өте ауқымды, ол арқылы бұрынғы небір қолжетпес дүниелер қалың көпшілікке белгілі болып отыр. Ал студенттер қауымы болса, қазіргі күндері Қазақстан тарихынан дайын рефераттар мен баяндамаларды ғаламтор арқылы еркін және қиналмай таба алады. Мұндай дайын дүниенің студенттің кәсіби білім алуына тигізер пайдасы шамалы ғана. Студент ең бастысы мұндай дайын жұмыстарды пайдалану барысында ізденушілік пен тарихи материалдармен жұмыс істеу тәсілдерін жоғалтады. Ал ХХІ ғасырда мұндай жолмен тарихшылардың жаңа буын өкілдері алдына қойып отырған қоғамның сұраныстарын қанағаттандыру мүмкін емес. Қоғамның тарихшылардан талап етер сұраныстары күн сайын өсе түсері анық. Сол себепті де Жоғарғы оқу орындарында тарихшы мамандығын даярлаудың маңызы артып отырғаны белгілі. Соған байланысты төменде тарихшы мамандығын даярлауда элективті курстарды жүргізудің әдіс-тәсілдері жөнінде ойларымды ортаға салмақпыз.

Соңғы жылдары елімізде қабылданған «Ғылым туралы» жаңа заңға сәйкес білім мен ғылым саласы әлемдік ғылыми кеңістікке тартыла бастады. Ғылыми кадрлар даярлау ісі де халықаралық стандарттарға сай жүргізілуде. Ғылыми кадрлардың негізі бакалавриат пен магистратура сатысында қалыптасатындықтан жоғары білімнің алғашқы сатылары аса маңызға ие.

Жалпы алғанда жоғарғы оқу орындарында жоғары білімнің алғашқы сатысында оқытылатын пәндер көлемі үш топтан – негізгі

пәндерден, таңдау пәндерінен және әлеуметтік-гуманитарлық пәндерден тұратыны белгілі. Негізгі пәндер блогы мамандық үшін қандай қажет болса, таңдау пәндері (элективті курстар) мамандықтың ішіндегі мамандану үшін дәл солай қажет. Ал әлеуметтік-гуманитарлық пәндер болашақ маманның жан – жақты болуына көмектеседі. Төменде біз бакалавриат бөлімінде элективті курстарды болашақ кәсіби тарихшылар үшін тиімді жүргізудің әдіс-тәсілдері туралы өзіміздің ұзақ жылдар бойы тәжірибеміз негізінде ұсынбақпыз.

Таңдау пәндер – лектордың ұзақ жылдар бойы жүргізген ғылыми – зерттеу жұмыстарында қол жеткізген ғылыми нәтижелерге негізделіп жасалады. Сол себепті де кейде таңдаулы пәндерді авторлық арнайы курстар деп атап жатады. Оқу бағдарламасында біз дайындаған бірнеше элективті курстар бар. Олар – «Ақ Орда тарихының өзекті мәселелері», «Қазақ хандығының құрылу тарихы», «Қазақ хандығы тарихының жазба деректері және олардың сыныпталу мәселелері», «Отандық тарихтағы хандық дәуір: деректері мен тарихнамасы» және т.б. Бұл курстардың бәрі автордың ұзақ жылдар бойғы зерттеулерінің нәтижесінде жасалған. Сондай-ақ автордың осы аталған курстардың мазмұндарын қамтитын ғылыми жарияланымдары бар.

Курс тақырыбын терең білу бір бөлек, оны бакалаврларға арнап өте тиімді, жеңіл және қарапайым түрде жеткізе білу бір бөлек дүниелер. Бұл жерде зерттеушілік қасиеттен гөрі педагогикалық біліктілік алдыңғы қатарға шығады. Жоғарыда аталған элективті курстардың ортағасырлық Қазақстан тарихында алатын өзіндік орындары бар. Алғашқы кіріспе дәрістің өзінде курстың өзектілігін, оқытудағы мақсаты мен міндеттерін студенттерге жай айтып қана қоймай оларды жазбаша түрде лекция дәптерлеріне жаздыртып, керек болса ондағы маңызды тұстардың астын сыздыртып қою керек. Кейіннен әрбір жаңа лекция тақырыптарын өту барысында студенттердің назарын үнемі курстың өзектілігіне, мақсаты пен

міндеттеріне аудартып отырған өте тиімді. Бұл дегеніміз бакалаврларды жаңа лекция тыңдар алдында бұрынғы өткен тақырыптар мен онда көтерілген мәселелерді ойша еске түсіруге мәжбүрлейді. Бұл жерде курстың өзектілігіне, мақсаты пен міндеттеріне байланысты өте қиын емес және өте жеңіл де емес сұрақтарды қою арқылы студенттер назарын тек осы пәнге аудару, тек осы пәннің өткен тақырыптарын еріксіз еске түсіру – оларды жаңа тақырыптарды ынтамен тыңдауға және оны жақсы меңгеруге алып келеді. Әрбір жаңадан өтетін тақырып бүгінгі қоғамдағы әртүрлі мәселелермен іштей байланыста болғандықтан мүмкіндігінше студенттер назарын сол мәселеге аудартқан өте тиімді. Бұл әдіс студенттердің жаңа тақырыпқа деген қызығушылығын арттыра түсетіні анық.

Кез келген элективті курстың маңызды құрамдас бөлігі болып жалпы курс тақырыбының деректік негіздері мен зерттелу тарихы құрайды. Сондықтан да курстың бірнеше сағаты деректер мен тарихнаманы меңгеруге, олармен танысуға арналады. Отан тарихының хандық дәуірдегі, яғни XV-XVIII ғасырлардағы тарихына қатысты деректердің басым бөлігі – жазба деректер. Өкінішке орай, осы дәуірдегі тарихи процестерді баяндайтын қазақ тіліндегі жазба дерек мәліметтері әлі күнге дейін тарих ғылымында белгісіз болғандықтан біздер, өзге тілдерде жазылған дерек мәліметтері арқылы осы кезең мәселелерін біле аламыз. Ондай деректер өте көп болғандықтан оларды меңгерудің өзі студенттерге айтарлықтай қиындықтар туғызады. Соған байланысты тек қана XV-XVIII ғасырлардағы Қазақстан тарихына қатысты жазба дерек мәліметтерін білуге арналған «Қазақ хандығы тарихының жазба деректері және олардың сыныпталу мәселелері» атты арнайы элективті курс оқытылады.

Жазба дерек мәліметтеріне қатысты элективті курсты оқытудың өзіндік жеке ерекшеліктері бар. Өйткені тек XV-XVI ғасырлардың өзінде парсы, тәжік, шағатай тілдерінде жазылған тарихи шығармалардың өзі қаншама. Олардың атаулары мен авторларының есімдерін білудің өзі студенттерге кәдімгідей қиыншылықтар туғызатынын байқадық. Ал оларды жеңіл меңгерудің әдісіне хандық дәуірдегі тарихқа қатысты жазба деректердің бәрін белгілі бір нақты принциптерге сай жүйелеп алу жатады. Қазақстандық шығыстанушылар хандық дәуірдегі Қазақстан

тарихына қатысты мәліметтері бар мұсылман деректерін, европалық авторлардың еңбектерін және орыс тіліндегі деректерді әулеттік, тілдік, аймақтық принциптер бойынша топтастырып қарастырады. Біз де осы жүйені негізге ала отыра, мұсылман деректерінің мәліметтерін меңгеру үшін әулеттік принцип бойынша топтастырып ұсындық.

XV-XVII ғасырларда Қазақ хандығының оңтүстіктегі көршісі Мауереннахр аумағында темірлік әулет(1370-1500 жж.), шибанилық әулет(1500-1600 жж.), аштарханилық әулет (1600- XVIII ғ. ортасы), Шығыс Түркістанда шағатайлық әулет, Хиуада шибанилық әулеттер билікте болып, аталған әулеттер тұсында жазылған еңбектер сол әулеттер тобындағы шығармаларға жатқызылды. Мысалы, Қазақ хандығының тарихына қатысты мәліметтері кездесетін Бабырдың «Бабыр-намасы» – темірлік деректер тобына, Камал ад-дин Бинайдың «Шайбани -намасы» – шибанилық деректер тобына, Махмуд бен Уәлидың «Бахр ал-асрар» еңбегі аштарханилық деректер тобына жатады. Бакалаврларға осындай әдіспен әр әулеттің қысқаша тарихын таныстыра отыра, сол әулеттер тұсында жазылған еңбектер туралы баяндағанда түсінікті бола түседі. Егерде еңбекте қазақ тарихына қатысты мәліметтер өте мол болса, онда ол шығарманы жеке қарастыру керек. Шығарманың авторы туралы, оның өмірбаяны, туған-өлген жылдары, билеуші әулетпен қарым-қатынасы, еңбектің жазылу тарихы мен зерттелу тарихы туралы мүмкіндігінше мағлұматтарды меңгеру қажет. Содан кейін ғана дерек мәліметтерін меңгерудің негізгі мәселелері басталады.

Дерек мәліметтерін меңгерудің әртүрлі әдістері бар. Көбінесе студенттер ғаламтордағы жалпы сипаттамалық мағлұматтармен танысумен ғана шектеледі. Ол дұрыс, бірақ толық емес. Қазіргі таңда сол ғаламторда тарихи шығарманың орыс тіліне аударылған нұсқалары бар. Студент берілген деректің өзімен танысып, ондағы қазақ тарихына қатысы бар мәліметтерді тауып, олармен танысып, ең маңыздыларын конспектілеуі қажет. Бұлардың өзі дерек мәліметтерін меңгерудегі қажетті шарттар, бірақ толық жеткілікті шарт бола алмайды. Ол үшін деректен табылған дерек мәліметтерінің маңыздылығын анықтау қажет. Басқаша айтқанда, деректегі нақты бір мәліметтің қаншалықты деңгейде қазақ тарихы

үшін маңызды екенін білу керек. Сонда ғана дерек мәліметі туралы ақпарат студенттің есінде ұзаққа сақталады.

Осы жерде кейбір өте құнды мәліметтері бар деректерді қалай жақсы меңгеру керектігі туралы кеңестерімізді бір-екі мысалдар арқылы түсіндіріп көрелік.

«Қазақ хандығы тарихының жазба деректері және олардың сыныпталу мәселелері» атты элективті курсты оқытудағы мақсат – студенттерді XV-XVII ғасырлардағы Қазақ хандығының тарихына қатысты дерек мәліметтерімен таныстыру болып табылады. Қазақ хандығының тарихы үшін аса маңызды деректер қатарына – шибанилық деректер тобына жататын Фазлаллах ибн Рузбихан Исфханидың «Михман наме Бухара» атты еңбегінің мәліметтері жатады [1]. Еңбектегі қазақ тарихына қатысты материалдардың көптігі сондай, оны студенттердің меңгеруі үшін бір сағаттық дәріс пен бір сағаттық семинар тақырыбынан басқа, арнайы студенттердің өзіндік жұмыс (СӨЖ) тақырыбы да осы еңбек мәліметтеріне арналуы керек.

Рузбиханның дерегінде XVI ғасыр басындағы қазақтарға қатысты мәліметтердің ғылыми құндылығы орасан зор. Сол себепті де оның мәліметтерін тек Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі мәліметтермен салыстыруға болады. Кейбір көрсеткіштер бойынша «Михман наме Бухара» дерегіндегі қазақтар жөніндегі мәліметтер одан да асып түседі. Сондай мәліметтердің біріне қазақ халқының этногенезіне қатысты мәлімет жатады. Ол мәліметтің мазмұны былайша баяндалады: «...Өзбектерге үш тайпа жатқан, олардың бәрі Шыңғыс ханның иеліктеріндегі ең мықтылары болып саналады. Қазіргі кезде [олардың] бірі – шибаниттер, бірнеше аталарынан кейін оларды мәртебелі хан (Мұхаммед Шайбани ханды айтып отыр – Б.К.) басқарып отыр. Екінші тайпа – қазақтар, олар бүкіл әлемге күштерімен және ержүректіліктерімен даңқы шыққан, үшінші тайпа – маңғыттар, олардан астрахандық хандар шығады...»[1,62]. Бұл мәліметтің құндылығы сонда, ол өзіне дейінгі және өзінен кейінгі ешбір жазба дерек мәліметінде кездеспейді. Мәліметтің осы жағын студенттерге баса назар аудартқызу қажет.

Ал енді осы мәліметтің маңыздылығын анықтау жөнінде студенттерге тапсырма беріп, олардың ізденістеріне бағыт-бағдар берелік.

Бұл тапсырманы орындау үшін студент алдымен, дерек мәліметі қай кезеңдегі және қай аумақтағы этникалық жағдайды баяндап тұрғанын түсіну қажет. Әңгіме Әбілқайыр ханның билік құрған жылдарындағы «көшпелі өзбектер» қауымдастығы туралы болып тұрғандықтан, автордың мәліметі XV ғасырдың I жартысындағы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы этникалық жағдайды баяндап тұрғанын көреміз. 1446 жылы Әбілқайыр ханның билігі Сырдың орта ағысы бойындағы қалаларға орнауымен бұрынғы Ақ Орда хандығының аумағында шибанилер әулетінің билігі орнығады [2,58]. Басқа шығыс деректерінде «көшпелі өзбектердің» 92 тайпадан тұрғандығы туралы айтылғанымен[3, 210-213], олардың үш топқа бөлінгендігі алғаш рет осы деректе баяндалып тұр. Мәліметтің ғылыми құндылығының бір жағын осы жағдай көрсетеді. Дерекпен танысқан студент мәліметтің осы жағын әрі ескеруі және білуі керек.

Мұндай құнды дерек мәліметтері Рузбихан еңбегінде өте көп. Сол себепті де студент әрбір мәліметпен танысу барысында оны жақсы меңгеру үшін оның ғылыми маңыздылығы жағын қатты ескеру керек. Осындай жағдайлар ескерілгенде ғана студентті дерек мәліметін жақсы меңгерді деуге болады.

Келесі бір маңызды дерекке Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі Қазақ хандығының құрылуын баяндайтын мәлімет жатады[4,110].

Студент бұл тақырыпты да терең меңгеру үшін алдымен автордың өміріне қатысты, еңбектің жазылу тарихына қатысты және еңбектің қай топқа жататын білуі керек. Еңбекпен танысып шыққаннан кейін Қазақ хандығының тарихына қатысты мәліметтерді конспектілейді. Содан кейін барып аса құнды деректердің маңыздылығын анықтауға кіріседі.

«Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі аса құнды мәліметтердің біріне – Керей мен Жәнібек хандардың Қазақ хандығын құруы туралы дерек жатады. Осы деректің маңыздылығын анықтау үшін дерек мәліметін басқа дерек мәліметтерімен салыстыру қажет. Ол үшін алдымен мәліметтің оригиналдылығы анықталады. Басқаша айтқанда, Дулатиға дейін Қазақ хандығының құрылуы туралы қай жазба деректе баяндалатынын білу керек. Егерде

Дулати мәліметі Қазақ хандығының құрылуын алғаш рет баяндап тұрса, онда ол мәліметтің маңыздылығын арттырады. Бұл әдісті «Тарих-и Рашиди» дерегіндегі қазақ тарихына қатысты әрбір мәліметке қатысты қолдануға болады. Сөйтіп, бүкіл шығарманың маңызын анықтауға қол жеткізеді.

Жалпы жоғарыда айтылған ойларымызды қорыта келе, кейінгі ортағасырлардағы қазақ тарихының жазба дерек мәліметтерін

терең меңгеруге арналаған курсты оқу барысында дерек мәліметтерінің маңыздылығын анықтау әдісін қолдану арқылы студент өзіне берілген тақырыпты терең меңгереді. Ал ол өз кезегінде бүкіл курс барысында өтетін тарихи шығармалардағы мәліметтерді терең меңгеруге жол ашады. Жалпы алғанда, курс бағдарламасын терең меңгерген студент ертеңгі күні бәсекеге қабілетті, кәсіби тарихшы болуға толық мүмкіншілігін арттырады.

Әдебиеттер

- 1 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани. Михман-наме-йи Бухара. (Записки Бухарского гостя) /Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под ред. А.К. Арендса. – М., 1976. – 196 с.
- 2 Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков.М., 1965. – 196 с.
- 3 Маджму ат-таварих. Мына жинақта: Материалы по истории Киргизов и киргизии. – Вып. I. – М., 1973.
- 4 Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. (Хақ жолындағылар тарихы). – Алматы, 2003. -616 б.

References

- 1 Fazlallakh ibn Ruzbikhan Isfakhani. Mikhman-name-iy Bukhara. (Zapiski Bukharskogo gostya) / Perevod, predislovie i primchaniya R.P.Dzhalilovoi . Pod red. A.K.Arendsa.-M.,1976.-196 s.
- 2 Akhmedov B.A. Gosudarstvo kochevykh uzbekov.M.,1965.-196s.
- 3 Madzhmu at-tavarikh. Myna zhinakta: Materialy po istorii Kirgizov I kirgizii.- Vyp.I. –M.,1973.
- 4 Mukhammed Khaidar Dulati. Tarikh-I Rashidi. (Khak zholyndagylar tarikhy).-Almaty,2003.-616 b.

УДК: 902(574.3):930

A.E. Beisebayeva

The Kazakh National University named after Al-Faraby, master of 2 course Kazakhstan, Almaty
e-mail: aizhan.beysebaeva@mail.ru

Research of new stone age memorials in Central Kazakhstan

In this article are considered that the first sources regarding new stone ages were known only in the first quarter of the XX century. Moreover, neolith epoch of Kazakhstan is necessary in systematic research. Of course, we must note researches of neolith memorials in area of Central Kazakhstan by A.G. Medoyev and M.N. Klapchuk in 1965-1969. In the base of systematic archeological researches Saryarka archeological institution, which was formed in 2003, up to 2011 have been uncovered thousands new archeological memorials in territory of Central Kazakhstan, in detail in 14 memorials of petrography, 62 ancient settlements and tombs took place scientific studies. Archeological expedition of Central Kazakhstan which organized and headed by famous scientist A.H. Margulan in 1946, discovered settlements, funeral places of neolith epoch, also lead research works. In clothing, periodization and chronology of new stone age in the territory of Kazakhstan which were done by V.N. Cherhetsov in 1953, also works of A.A. Formozov in 1951 and S.S. Chernikov in 1970 in regard with divide according to archeological cultures don't satisfy researchers in this area.

Key words: The Central Kazakhstan, new stone age, monuments of new stone age, Neolithic period, research.

А.Е. Бейсебаева

Исследование памятников нового каменного века в Центральном Казахстане

В статье говорится о том, что первые источники относительно нового каменного века были известны в первой четверти XX века. Более того, эпоха неолита Казахстана требует системного исследования. В действительности нельзя не упомянуть исследования памятников эпохи неолита в районе Центрального Казахстана, А.Г. Медоева и М.Н. Клапчука в 1965-1969 годах. На основе систематических археологических исследований Сарыаркинского археологического института, образованный в 2003 году, до 2011 года были обнаружены тысячи новых археологических памятников на территории Центрального Казахстана, а именно в 14 памятниках петроглифа, 62 древних поселениях и могилах провели научные исследования. Организованный и руководимый известным ученым А.Х. Маргуланом в 1946 году, археологическая экспедиция Центрального Казахстана обнаружила поселения, погребальные места эпохи неолита и энеолита, а также проводила исследовательские работы. Поводя итоги, периодизация и хронология нового каменного века на территории Казахстана сделанные В.Н. Чернецовым в 1953 году, а также труды А.А. Формозова в 1951 году и С.С. Черникова в 1970 году относительно разделения по археологическим культурам не удовлетворили исследователей в этой области.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, новый каменный век, памятники нового каменного века, неолит, исследование.

А.Е. Бейсебаева

Орталық Қазақстан жаңа тас ғасыры ескерткіштерінің зерттелуі

Мақалада жаңа тас ғасыры жайлы алғашқы деректер XX ғасырдың бірінші ширегінен белгілі екендігі жайлы айтылады. Сонымен қоса Қазақстанда неолит дәуірі ескерткіштері жүйелі түрде зерттеулерді қажет етеді. Әрине Орталық Қазақстан аймағында орналасқан тас ғасыры ескерткіштерін зерттеуде А.Г. Медоев пен М.Н. Клапчуктың 1965-1969 жж. зерттеулерін атап өтпеуге болмайды. 2003 жылы құрылған Сарыарқа археология институтының жүйелі археологиялық зерттеулері негізінде 2011 жылға дейін Орталық Қазақстан терри-

ториясында мындаған жаңа археологиялық ескерткіштер ашылды, тарқатып айтатын болсақ 14 петроглиф ескерткіштері және 62 көне қоныстар мен қорымдарда ғылыми зертеу жұмыстары жүргізілді. Ғұлама ғалым Ә.Х. Марғұланнның 1946 жылы жасақтаған және басқарған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Сарыарқа территориясында неолит пен энеолит кезеңдерінің тұрақтарын, жерлеу орындарын тауып қазба зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қорыта келе жалпы Қазақстан территориясына ортақ жаңа тас ғасыры кезеңделуі мен мерзімделуі жайлы В.Н. Чернецовтың 1953 жылғы, археологиялық мәдениеттерді бөліп көрсету жайлы, А.А. Формозовтың 1951 жылғы және С.С. Черниковтың 1970 жылғы еңбектері жалпы бұл саланың зерттеушілерінің көңілінен шыққан жоқ.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, жаңа тас ғасыры, жаңа тас ғасыры ескерткіштері, неолит, зерттелу.

The first sources of the new stone age appeared in the first half of the 20th century [1, p.88]. In general, the location of new stone age sites are divided into four, near the spring, river, lake, cave. Many monuments of new stone age spread near the spring and lake, because a large territory of Kazakhstan are located on the desert and semi-desert areas.

Since 1930, the number of sites has increased thanks to the work of Soviet scientists [2, p.10]. In general, monuments of Neolithic period require a systematic study. Because monuments of neolithic period on the territory of Kazakhstan are well known in the Northern, Central, Northeast, South, Mangistau regions. After an article of Poslovsky in 1911, A. A Formozov began research of the Neolithic period in Kazakhstan. It was about the monuments of Western Kazakhstan and near the Aral region [3, p.16]. Next researcher S.S. Chernikov in the mid 50's of the 20th century discovered monument of neolithic period, the Ust-Naryn and conducted the first archaeological expedition. In the 1950-1960 period was much the role of research H. A. Alpysbaev, who led the research team of Karatau rock period and the founder of the study of the stone age. If you list, Karaungir neolithic site which was discovered in 1958-59, and there were found about forty stone monuments in the South Kazakhstan in area Kyzylkum in 1962-73 years [4, p.9]. Of course it should be noted works of A.G. Medoev and M.N. Klapchuk, whos conducted research in the stone monuments of Central Kazakhstan in 1965-1969 [5, p.77-81]. But in the 90 years of the last century, the study of stone monuments of new stone age was in crisis, not including the works of individual researchers. That is, experts of stone age could not get support from the government and other research establishments, thus have started to conduct own archaeological intelligence works, excavations, research works and certification. Thanks for these assiduous work A.E. Astafev has achieved good results in the periodization mezolithic and neolithic period of Mangistau monuments [6].

Thanks for the systematic researches of Saryarka Archaeological Institute, which was formed in 2003, were discovered a thousand of new archaeological sites in Central Kazakhstan until 2011, if you list, researches were conducted in 14 petroglyph sites and in 62 settlements and burials.

Object of study of the famous scientist A.H. Margulan was stone period, he always made plans for future space of research and scouting work [7, p.3-9]. Central Kazakhstan archaeological expedition which was formed in 1946 under the leadership of A.H. Margulan carried out excavations at the territory of Saryarka and found settlements of neolithic and eneolithic period and place of burial . In addition, in a joint article of A.H. Margulan and E.G. Ageev provide valuable comment about accidentally found stone tools, ancient sources and about the results of the excavations that were conducted in 1926-1946 in a territory of Kazakhstan [8, p. 125-135].

A.G.Medoev the left side of the river Irtysh sees in his work as a separate Paleolithic region, but this region is included to the Saryarka region, it still requires a thorough study. In addition, A.G.Medoev and M.N.Klapchuk in the Saryarka region found a series of stone monuments. Scientist V.S.Voloshin wrote about it in his article "From the history of the study of Paleolithic Sary-Arka", in this article, he commends the role of the above mentioned authors. In addition, he joined the north Balkhash with the stone period of Saryarka, and notes the development of stone monuments in Central Kazakhstan according two evolutionary paths acheulian, and moustesian. He believed that on this basis was formed culture "Sayak" [9, p.12-64].

In general, stone monuments of Saryarka known in our country and neighboring countries. In this region worked many archaeologists and geologists A.G. Medoev, M.N. Klapchuk, Zh.K. Taymaganbetov, B.J. Aubekarov, O.A. Artyuhova, V.S.Voloshin, L.A. Chalaya and discovered many cultural centers Sarysu, Nura, Yesil and river terraces.

In the general, the area Saryarka in comparison with other areas were studied systematically.

Terrain Saryarka of Central Kazakhstan is very rich for ancient heritage and archaeological sites. In the north of the Saryarka is lowland Western Siberia, in western is Torgai surface, east starts from north of lake Balkhash and passes along the Tarbagatay strappes, Zaisan and Irtysh. In this large area are many monuments of stone age.

Nowadays, a large number of monuments of stone age are situated in Karatau, Zhetysay, Mangistau, Mugalzhar, North Balkhash, Saryarka, Irtysh region. In general, they can be divided into three groups, they are southern, western and central. According to H.A. Alpysbaeva distribution cultures of stone age are divided into two groups. They are Southern Kazakhstan (Karatau Range) and North Kazakhstan (Saryarka) [10, p. 268]. A.G. Medoev divided evolutionary development of the stone age into two independent paths, the first Mangistau, Ustirt, and the left side of the Irtysh, the second Karatau range and North Balkhash [11, p.14-33]. Geologist B.Zh. Aubekeroev also divided stone age of Kazakhstan into two groups, 1: the Caspian Sea, the Aral Sea, Irtysh, 2: Saryarka and Tien Shan.

In the sources prior to 1996 in Central Kazakhstan, northern Balkhash, Karaganda, Betpakdala, Zhezkazgan Karatorgai were found more than 200 monuments of the stone age [12, p.126]. In the basin Karatorgai were found 40 sites. At 4, 5 Karatorgai preserved cultural layers. Among the stone tools were medullary stones, microplates, arrow and bow [13, p. 27]. V.N. Logvin in 1976 found parking named after Taktaykopir 1,2, Sarykop 1,2 near a river Saryozen. The feature of these sites is that there began to use ceramic. In research of L.A. Chalaya in the north – east coast of lake Balkhash in 1971, was discovered that neolithic monuments of northern Balkhash was typical liner and chip stone industry. L.A. Chalaya in his analysis about the neolithic stones of Zhezkazgan group said, first, that a lot of parking were found near springs and rivers,

and secondly there are often found more artifacts and rare plate [14, p.24]. In addition in 1976 a famous archaeologist K.A. Akishev conducted archaeological excavations in the area Karsakpay of Zhezkazgan department and found parking Beleuti 1, that is in the parking of neolithic period were found the plate in the form as a knife, grater, onion, and many artifacts. In the springs of Karaganda region have been studies about dozens of sites of stone age, they are Carabas and Spassky. The cultural layer of these monuments have not survived.

In archaeological research of M.N. Klapchuk in the parking Karaganda 15, which is located about ten kilometers from the city of Karaganda, were found six cultural layers from the neolithic period until paleometal period. In 4-5 horizon were found basement with depth 0.6 meters and 8x1m volumes, the 2- horizon were found two structure with volume 8x3m and 3x2m and with underfloor. During the excavations were found in more than 6,000 weapons and artifacts. According to N.K. Vereschagin, E.A. Vangengeym and B.S. Kozhamkulova, bones which found at 4-6 cultural layers belonging to wild animals, especially bison and bulls, the bones which found at 3-2 cultural layers belonged to domestic pets [15, p.129].

The main objective of the inhabitants of Central Kazakhstan during neolithic period was hunting for large animals, and they are always moving. We can not deny that at some stage formed cattle. For evidence, discovered bones of domestic animals in parking Karaganda 15, Green Beam 4.

In conclusion, researchers of this industry did not suit the works of V.N. Chernetsov in 1953 about periodization of new stone age monuments and division of archeological cultures, work of A.A. Formozov 1951 and work of S.S. Chernikova 1970. There fore, in recent years in foreign literatures neolithic period of Kazakhstan considered according to the principle separation into department, they are North, South, Central, East and West.

References

- 1 Poslavskiy I.T. Protokoly zasedanii i soobshcheniya chlenov Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arkheologii. (1 yanvar 1906 – 1 yanvar 1907 goda). 1911.
- 2 Alpysbayev Kh.A. Mezoliticheskiye stoyanki Yuzhnogo Kazakhstana. Arkheologicheskiye issledovaniya v Otrare. A-Ata, 1977.
- 3 Formozov A.A. Kelteminarskaya kultura v Zapadnom Kazakhstane / KSIIMK. Vypusk XXV. 1949.
- 4 Alpysbayev Kh.A. Mezoliticheskiye stoyanki Yuzhnogo Kazakhstana. Arkheologicheskiye issledovaniya v Otrare. A-Ata, 1977.
- 5 Medoev A.G. Ob istokakh drevnego paleolita Sary-Arki / Izvestiya AN KazSSR. A. Vypusk 4. 1965.
- 6 Merts V.K. Nekotoryye voprosy izucheniya neolita Kazakhstana. Voprosy arkheologii Kazakhstana. Vypusk 3. Almaty, 2010.

- 7 Margulan A.Kh. Nekotoryye itogi i perspektivy arkhеologicheskogo izucheniya Kazakhstana / Izvestiya AN KazSSR. Seriya arkhеologii. 1948. Vypusk 1. S. 3-9.
- 8 Margulan A.Kh., Ageyeva Ye.I. Arkheologicheskiye raboty i nakhodki na territorii Kazakhskoy SSR (s 1926-1946 gg.) / Izvestiya AN KazSSR. Seriya arkhеologii. 1948. Vypusk 1. S. 125-135.
- 9 Medoyev A.G. Geokhronologiya paleolita Kazakhstana. – A-Ata: Nauka, 1982. – 64 s.
- 10 Alpysbayev Kh.A. Pamyatniki nizhnego paleolita Kazakhstana. – Alma-Ata: Nauka, 1975. – 268 s.
- 11 Medoyev A.G. Geokhronologiya paleolita Kazakhstana. – Alma-Ata: Nauka, 1982. 14-33 s.
- 12 Neolit Severnoy Yevrazii. – Moskva: Nauka, 1996. – 126 s.
- 13 Chalaya L.A. O kulture mikrolitov epokhi neolita v bassejne reki Karaturgay / Kultura drevnikh skodovodov i zemledeltsev. – Alma-Ata, 1969 g.
- 14 Chalaya L.A. Neolit Severo-vostochnogo i Tsentralnogo Kazakhstana. Avtoreferat. Diss.kond.ist.nauk. M., 1971 g.
- 15 Neolit Severnoy Yevrazii. M.: Nauka, 1996.

УДК:902(574.5) «632»:930

Z.A. Albekova

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Тарих, археология және этнология факультетінің магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: Alibekova.Zamzagul@mail.ru

Brief history of the study of the Stone Age sites in South Kazakhstan

The article given to reader's attention is a study of the Lower Paleolithic monuments of Southern Kazakhstan.

The article analyzes the historiography concerning the early Paleolithic monuments on the territory of South Kazakhstan. Author used the following sources while writing the article: the works of Kazakh researcher JK. Taimagambetov, he is one of the best scholars of the period. The main opening of one of the well-known monuments, for example monument of Sh. Valikhanov which was opened by H. Alpysbayev and was continued by the scientist, the archeologist Zh. Taimagambetov are described, and its features are also described. Thanks to these researches in 1990 a monograph "Paleolithic Monuments of Ch. Ch. Valikhanov" was appeared, it is result of long-term work of these scientists.

In this article an attempt to open the main locations of the first parking of the bottom paleolith is made.

The purpose of this article is the analysis of studying of monuments of the bottom paleolith of South Kazakhstan. In work the author focuses the main attention to stages of formation of monuments.

In the conclusion the role of such outstanding figures as H. A. Alpysbayev, Zh. K. Taimagambetov, O. Artyukhova reveals, they are founders of a paleolith of Kazakhstan as a whole.

This article is intended first of all to archeologists, teachers of archeology, students and other pedagogical workers who are interested in this subject.

Key words: South Kazakhstan, Paleolithic, Karatau

З.А. Альбекова

Оңтүстік Қазақстан аумағындағы тас дәуірі ескерткіштерінің зерттелу мәселелері

Бұл мақалада Оңтүстік Қазақстан территориясындағы жоғарғы палеолит кезеңі ескерткіштерінің тарихнамасы сараланады. Автор бұл мақаланы осы кезеңді зерттеуші үздік ғалымдардың бірі Ж.К. Таймағамбетовтың еңбектері негізінде жазды. Танымал тұрақтардың ашылуының негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері зерделенеді, мәселен, Ш. Уәлиханов атындағы тұрақ, археологиялық ескерткішті Х. Алпысбаев ашты, археолог Ж. Таймағамбетов оны зерттеуді жалғастырды. Нәтижесінде 1990 жылы «Палеолитическая стоянка им. Ч. Валиханова» атты монография жарық көрді, аталмыш еңбек осы ғалымдардың көпжылдық еңбегінің жемісі болып табылады.

Осы мақалада төменгі палеолиттің алғашқы тұрақтарының орналасуы айқындалады.

Мақаланың мақсаты Оңтүстік Қазақстан төменгі палеолитінің зерттелуін саралау болып табылады. Автор ескерткіштердің қалыптасуына басты назар аударады.

Қорытынды бөлікте Қазақстан палеолитінің негізін салушылар Х. Алпысбаев, Ж. Таймағамбетов және О. Артюхованың ролдері айқындалады.

Бұл мақала археологтарға, оқытушы археологтарға, студенттерге және археологияға қызығушы аудиторияға арналады.

Түін сөздер: Оңтүстік Қазақстан, палеолит, Қаратау

З.А. Альбекова

Проблемы исследования памятников каменного века Южного Казахстана

Предлагаемая вниманию читателей статья является исследованием памятников нижнего палеолита Южного Казахстана.

В статье дается анализ историографии, касающихся памятников раннего палеолита на территории Южного Казахстана. Автор при написании статьи использовал следующие источники: труды казахстанского исследователя Ж.К. Таймагамбетова, который является одним из лучших исследователей данного периода. Описаны основные открытия одних из знаменитых стоянок, к примеру стоянка имени Ш. Валиханова, которая была открыта Х. Алпысбаевым и была продолжена ученым, археологом Ж. Таймагамбетовым, ее особенности. Благодаря этим

исследованиям в 1990 году вышла монография «Палеолитические стоянка им. Ч.Ч.Валиханова», которая является результатом многолетнего труда данных ученых.

В данной статье предпринята попытка раскрыть основные местонахождения первых стоянок нижнего палеолита.

Целью статьи является анализ изучения памятников нижнего палеолита Южного Казахстана. Основное внимание в работе автор акцентирует на этапы становления памятников.

В заключении раскрывается роль таких выдающихся деятелей как Х.А.Алпыспаев, Ж.К. Таймагамбетов, О. Артюхова, которые являются основоположниками палеолита Казахстана в целом.

Данная статья предназначена в первую очередь археологам, преподавателям по археологии, студентам и другим педагогическим работникам, которых интересует эта тема.

Ключевые слова: Южный Казахстан, палеолит, Каратау

The territory of Kazakhstan which is located in the center of Eurasia, from ancient times is very convenient for people. The proof for this the continuity of monuments of stone, bronze, iron and middle ages, that were found during the archeological excavations. One of the common areas of monuments of the stone age is the Southern Kazakhstan. It is a versatile land with untouched and lush, mountainous and flat, and with desolate lands, in which the Karatau intersects with Betpakdala and in the south with Kyzylkum.

Study sites of the stone age on the Kazakh land, which begins from this land we can divided into three groups: studies before 1950, from 1950 to 1980, from 1980 to the present day. Study about sites of the Stone Age is limited to describing the participants of the Russian Geographical Society and amateur archaeologists of Turskestan community. In 1906 year community members in the "Journal of Turkestan" was published about two bows, that were found by M.A.Kirhgof in the area Besaryk of Karatau ridge. I.T.Poslavsky wrote about it in his article in 1911. After these lime interest in studying the monuments of the stone Age has risen more. But the lack of qualification of specialists in the study sites of the stone age has given the negative result. [1,c.390]

It was well known the fact that in the area of Karatau were conducted geological intelligence studies. Paleolithic carver tools which were found during geological investigations led by K.I. Satpayev, treated early stone age [2, c.6-8].

In 1945, member of the South Kazakhstan geological expeditions R.V.Smirnov found on the terrace of Pisco artefacts of mousterian period.

In 1956, N.V.Sedov and G.A.Yarmak found in 6 places different paleolithic tools, during geological work in the Little Karatau ridge.

Professional study of stone age monuments in Southern Kazakhstan started since 50's years. In 1957, the Institute of History, Archaeology

and Ethnology in Science Academy named Ch.Ch. Valikhanov, created unit to study stone Age monuments in Little and Big Karatau Mountains. Leader of the expeditions was a famous archaeologist H.A.Alpysbaev. In those years, thanks to the works of the N.A.Alpysbaev were discovered new paleolithic sites: Shakpak, Ysiktas, Algabas, Kenestobe, Boraldai [3,c.27].

H.A.Alpysbaev in 1957 discovered the area Aschysay in the mountains of the Turlan which crosses the Karatau ridge. The expedition in continuing their studies in 1958 found a camp Sarykol. In the same year, to the north-west direction at 36 kilometers from the town Karatau in the gorge of Ushbulak were studied a series of camp. According to scientists Ushbulak 1-5 belong to the late Paleolithic period.

In 1958 H.A. Alpysbayev discovered the parking Borykazgan and Tanirkazgan located South to the east of Lenin of the Talass region of Zhambyl area. Parking dated Pre- Mousterian period, and their inventory Alpysbayev subdivides into four groups: 1) bilateral and unilateral chopping tools, 2) minced 3) archaic massive flakes 4) large nodules, cores, and the first group predominates. [4] . In the next researches years of Alpysbayev in the territory of the Southern Kazakhstan locations and parking from bottom till a late paleolith were open.

One of the famous stone age monument named after Ch.Ch. Valikhanov was opened by H.A.Alpysbaev in the same years. This camp is located to the north direction at 143 kilometers from the city of Shymkent. This camp is notable for its cultural multi-layer , period, and preservation of stone tools. Archaeological research conducted here during 1958-1960 and 1962 years. Well-preserved stone tools are very useful for comparison with other instruments in other places, and to address a number of issues relating to the paleolithic age of Kazakhstan [5,c. 53-55]. Paleolithic researches of H.A.Alpysbaev in 1983 year continued Zh. K.

Taimagambetov. In 1990 he published a book "Paleolithic camp named after Ch.Ch Valikhanov" as a result of many years researches in the camp of Ch.Ch. Valikhanov. On the bases of this studies the monuments of paleolithic period in the Karatau ridge were studied systematically and thoroughly.

In the years 1969-1970, H.Alpysbaev seeks only in caves the places of ancient people of Southern Kazakhstan. He found in the caves Kalypty and Azarteke on the left bank of the river Ogen, the sliver stones of Mousterian period.

In 1971 year was opened the cave Saryturak. It is located on the left bank of the river Ogem and H.Asanov relates it to the mousterian period.

In 1972-74 years H.Alpysbaev explored areas Aris and Kyzylkum. During the comprehensive research science has discovered a number of monuments (New Shilik 1,2,3 Mayatas, Aris, Taskotan, Darmene) relating to the mesolithic, neolithic, and early bronze age [6, c. 56-60].

H.Alpysbaev dedicated his life to the study of the monuments of South Kazakhstan and has identified a number of problems. His major contribution to science that he said : the first man in Kazakhstan lived 800,000 years ago.

The next phase of the study sites in Southern Kazakhstan is closely associated with the name Zh.K.Taimagambetov. Since 1980, under his leadership, research of stone age monuments in Kazakhstan continues uninterruptedly. The special contribution to the science made joint study of the monuments of the stone period with experts of the Siberian Division of Russian Science Academy, Institute of Archaeology named after A. Margulan and Kazakh National University. Thanks for the work of professor Zh.K.Taimagambetov, today became known monuments Koshkorgan -1,2, Shoktas-1, 2. O.A.Artyuhova first examined stone tools of Koshkorgan. She identified the artifacts found in 1986 as a "small industry" as the number of artifacts was not great.

In 1989-1990 members of West Kazakhstan archaeological expedition (Z.Samashev, Zh.Taimagambetov) found neolytic monuments Shatpakol, Kulsary-1-5, Shandyauyl, Kyzemshek, Kaynar, Zhylankabak, Koykara, Sarykamys, Shayanda and others. More than hundred stone subjects were collected from these monuments at field researches. The ancient settlement Shatpakol is located in 12 km to the north of the village Shokpartogay of the Emba area. Among collected

stone things there were knife-edged stone plates. Fragments ceramic wares were taken from break near the small river. Parking of Kulsary-1-5 were found near the village Kulsara [3, c. 157].

The industry of processing of a stone in these ancient parkings and settlements is identical: the amendment is made at the edges, stone plates with two edges, scrapers made of a plate, stone chips and others[4, c. 356].

Since the 1990s expedition of Regional History Museum of Pavlodar conducts comprehensive research in order to determine the set of historical and cultural processes. A lot of neolytic and the eniolitic problems are considered in works of V. K. Mertz, A.A. Tkachyov, D. A. Frank's, etc. Materials of objects of this period of Shidirti-3, Nurmambet-1, Michurino-2 [5] were published. In 1991 on object of Shadirti-3 there were found remains of the person. In 1998 L.T. Yablonsky restored his skull. In Kazakhstan, the remains of Stone Age people are rare. In the 50 years of the twentieth century V.Lavrov said that near the village Lebyazhe found the Paleolithic human's remains. However, the expedition (leader – E.R.Rygdyon) aimed to test, proved that it belongs to the Andronovo culture . Remains of the person of Neolithic parking Zhelezink and materials from his burial are widely known in scientific literature. Anthropologist L.T.Yablonsky compared Shidirtinsk's human skull with materials of Botay, Ust-Naryn, Katonkaragay. In the article the scientist comes to a conclusion that without Mesolithic paleoanthropological materials the definition of the genetic beginning of this region is impossible [6]. In our opinion the reason of the lack of people remnants of the Pleistocene and Holocene average is dryness of the region.

Since 1996 Toksanbay parking of a stone era and paleometal in Mangistau area was investigated by West Kazakhstan expedition (head Z.Samashev). Since 2004, the research work of monument continues on the program "Cultural Heritage", unique materials were found.

Parking Shatpakol , Kulsari – 1-5 Shandyauyl , Kyzemshek , Zhylankabak , Koykara , Sarykamys , Shayan was found in Atyrau region , as mentioned above 1989-1990 .. After all this, the aforementioned members of the expedition continued their studies neo- stone age . The real number of monuments of culture were clarified on the basis of new techniques. Astafev AE Active member of the expedition studied in detail monuments such Koskudyku -1 [3.c.160].

In 2001, an archaeological expedition in Central Kazakhstan (under the direction of Zh.K. Kurmankulov), crew (Artyuhova, Oh Baygunakov, D. Bekseytov, G.) found and examined 10 archaeological sites (Taldysai, Ayakbulak, Toktauyl, Sarybulak and others) early and middle Holocene in the region Zhezkazgan Ulitau Taldysai in areas [6.31-57].

2001 archaeological expedition of the West Kazakhstan complex consisting of leaders O. Artyuhova and G. Bekseytova who led a crew dealing with the stone age, found 24 sites. [7.31-57].

We mentioned these areas of the region where they were found. Researchers found Shyngyrlau district archaeological sites, stone artifacts in the Neolithic era terrain Sulukol-1-3, Accum-1, 5-8, 11 and Akzhaiyk Maytobe, [3].

The studies were conducted at the famous neolithic archaeological complex Karaungur described in the work of Zh.K. Taimagambetov and T.I. Nohrina "Archeological complex of caves Karaungur (South Kazakhstan)" [3].

In our short article we should note the role of the relevant specialists. Studies of stone age monuments in Southern Kazakhstan are closely connected with the names of scientists A.H. Alpysbaev and Zh.K. Taimagambetov. Based on the works of these scientists was formed in Kazakhstan science of Paleolithic. They explored the paleolithic period, the materials of selected monuments, the main issues of human development. Followers aforementioned scientists G.T. Bekseytov, G.T. Iskakov, D. Baygunakov. They have contributed to the study of the problems of the stone period. Thanks for the works of these scientists, we can say that Kazakhstan was place of habitat for the ancient people.

In recent years, were set to light the fundamental works of different problems of the Stone Age in Kazakhstan. Thanks to new information, was fully investigated one of the most famous regions of the Stone Age. [3].

References

- 1 Poslavskij I.T. «O nahodke orudij kamennogo veka» Protokoly zasedanij i soobshhenij chlenov Turkestanskogo kruzhka ljubiteli arheologii. Istoriko-kulturnye pamjatniki Kazahstana. //Turan 2011. Turkistan, s. 359.
- 2 Taimagambetov Zh.K. Paleoliticheskie stojanka im. Ch.Ch. Valihanova – Alma-Ata, 1990, s.128
- 3 Taimagambetov Zh.K., Baigunakov D.S. Қазақстанның тастан дәуірі (зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері): – Almaty, 2008. – 266 b.
- 4 Bajpakov K.M., Taimagambetov Zh.K., Arheologija Kazahstana :Uch.pos...A.,2006
- 5 Alpysbaev H.A. Paleoliticheskie izdelija kak markirujushhij indikator antropogenovyh otlozhenij Kazahstana // Izvestija AN KazSSR, Serija obshhestvennyh nauk .1968 s34-35
- 6 Jablonskij L.T. Vosstonovlenie lica po cherepu cheloveku iz pogrebenija na stojanke Shiderty 3 i problema rannego rasogeneza na territorii Kazahstana // Izuchenie pamjatnikov arheologii Pavlodarskogo Priirtysh'ja .Pavlodar, NPF «JeKO», 2002, s 44-63
7. Artyuhova O.A. Korreljacija must'erskih industrij Kazahstana. // Kamennyj vek Kazahstana i sopredel'nyh territorij, s31-578. Taimagambetov Zh.K. Istorija izuchenija paleolita Kazahstana // Aktualnye problemy istoriografii drevnego Kazahstana (arheologija). – Alma-Ata, 1989, S.22
- 9 Taimagambetov Zh.K., Ozherel'ev D.V. Pozdnepoleiticheskie pamjatniki Kazahstana. – Almaty, 2009. – 256 s.
- 10 Taimagambetov Zh.K., Nohrina T.I. Arheologicheskie komplekсы peshhery Karaungur (Juzhnyj Kazahstan). – Turkestan, 1998.

УДК.: 069(574, 4)

А.А. Сундетпаева

Казахского Национального университета имени аль-Фараби,
магистрант 2- курса Факультета истории, археологии и этнологии, Казахстан, г. Алматы
e-mail: aika_1991s@mail.ru

Потерянный памятник Восточного Казахстана (к вопросу об истории Аблайкита)

Статья посвящена истории уникального памятника – буддистского храма Аблайкит, который был утерян и остатки которого сохранились на территории Восточного Казахстана. Его история начинается во второй половине XV в., когда Восточный Казахстан захватывают западно-монгольские племена джунгар. Джунгарские феодалы-тайши пытались прочно освоить этот край, возводя крепости и буддийские храмы. Вследствие этого в Калбинском хребте у Сибинских озер тайши Аблай в 1654 г. построил укрепление, а в нем буддийский храм с богослужебной библиотекой. Постановлением Совета Министров КазССР №133 от 17 февраля 1949 г. остатки крепости монастыря Аблайкит были приняты под государственную охрану с республиканской категорией, и зарегистрированы в государственном списке за №9.

После обретения нашей страной независимости, постановлением правительства Казахстана был принят в новый Государственный список памятников истории и культуры республиканского значения.

В статье излагается последовательная история создания и исследования памятника учеными-путешественниками и археологами. При написании статьи автор использовал значительное число источников, созданных еще в то время, когда храм функционировал в качестве культового сооружения. А также рассматриваются вопросы охраны памятника и его значения в истории Восточного Казахстана и республики в целом.

Ключевые слова: памятник, государственный список, охрана памятников, Аблайкит, храм.

А.А. Сундетпаева

Шығыс Қазақстанның жоғалған ескерткіші (Абалайкит ғибадатханасының тарихынан)

Бұл мақалада Шығыс Қазақстанның аумағындағы жоғалып кеткен буддалық храм – Абалайкит, қалдықтары туралы тарихы. Оның тарихы Шығыс Қазақстанда XV ғ., екінші жартысында жоңғар тайпаларының шапқыншылығына басталады. Жоңғарлар бекеністер және буддалық храмдар салу арқылы, осы аумақта берік мекендегісі келген. Сол себептен 1654 ж., Абылай тайшы Қалбин тау жотасында буддалық ғибадатхана, ал оның ішінде кітапхана салдыртқан. 17 ақпанда 1949 жылы ҚазССР министірлігінің № 133 қауылымен Абылайкит ғибадатханасының қалдықтары мемлекетік қорғауына алынып, республикалық дәрежесі беріліп №9 тізіміне енгізілді. Тәуелсіз мемлекет болған соң, жаңадан қабылданған мемлекеттік тарихи-мәдени ескерткіштердің тізіміне кірді.

Мақалада ескерткіштің тарихы және оның саяхатшы-ғалымдар мен археологтардың зерттегендері туралы айтылып отыр. Мақала жазу барсында автор ескерткіш турғызылған кезде жазылған көп деген деректерді қолданды. Ескерткіштің Шығыс Қазақстанның және мемлекеттік тарихындағы маңыздылығы туралы сұрақтар қарастырылады.

Түйін сөздері: ескерткіш, мемлекеттік тізбе, ескерткіштерді қорғау, Абалайкит, ғибадатхана

A.A. Sundetpaeva

Lost monument east Kazakhstan (to a question about the history Ablaykit)

Article is devoted to the history of unique monument Ablaykit buddhist temple that has been lost and the remnants of which are preserved in the Eastern Kazakhstan. Its history begins in the second half of the XVth century, when Eastern Kazakhstan captures western mongol tribes Dzungars. Dzungarian feudal lords tajshi tried to subdue this region, constructing the fortress and buddhist temples. Thereby on the Kalba ridge near Sibinsky lakes tajshi Ablay built in 1654 fortification, and buddhist temple with liturgical library. The Council of Ministers of the Kazakh SSR №133 of February 17, 1949 the remains of the fortress of monastery Ablaykit were taken under state protection with the Republican category, and registered in the state list for the № 9.

After the declaration of independence, government of Kazakhstan decree was passed in the State List of historical and cultural monuments of national importance.

The article describes the history of construction and research of the monument of travelers and archaeologists. While writing this article the author has used a substantial number of sources, created at a time when the temple functioned as places of worship. And also addresses issues the protection of the monument and its significance in the history of Eastern Kazakhstan and the country as a whole.

Key words: monument, state list, protection of monuments, Ablaykit, temple.

Памятники – это свидетельства истории. Благодаря ним ученые совершают открытия, узнают историю наших предков. Но, к сожалению, не все памятники, могут ее «поведать» нам. По различным причинам они подвержены разрушениям, и потому не все дошли до наших дней. Одним из таких памятников, сохранившихся лишь в виде остатков, является буддийский храм Аблайкит, который находится в Восточном Казахстане.

Его история начинается во второй половине XV в., когда Восточный Казахстан захватывают западно-монгольские племена джунгар. Это была последняя попытка образовать большую кочевую империю. Джунгарские феодалы-тайши пытались прочно освоить этот край, возводя крепости и буддийские храмы. Вследствие этого в Калбинском хребте у Сибинских озер тайши Аблай в 1654 г. построил укрепление, а в нем буддийский храм с богослужебной библиотекой [1]. В 1671 же году Галдан в ходе междоусобной войны захватывает Аблайкит и заставляет Аблая покинуть Верховья Иртыша. Подробности осады неизвестны. Во время штурма в Аблайките сгорел только верхний этаж дома, где жили ламы. Галдан, сам только что сложивший с себя в Тибете звание ламы, не тронул храм (немного пострадала лишь пристройка перед зданием). Храм с его библиотекой и крепостные стены остались стоять, обреченные на медленное разрушение. Для исследования данного памятника ценны записки путешественников XVII в., в частности Ф.И. Байкова, возглавившего посольство в Китай (1654-1658 гг.). В 1654 г. Московское правительство посылает для переговоров с Китаем посольство во главе с Ф.И. Байковым. Российское посольство ехало в Пекин через владения тайши Аблая, передало ему «государево жалование», и перезимовало у него. Всего Ф.И. Байков пробыл у Аблая 7 месяцев и 7 дней, причем застал начало строительства Аблайкита. Из его записок следует, что оно было начато в 1654 г. и окончено, вероятно, через 1 или 2 года. Ф.И. Байков первым упоминает и описывает древние архи-

тектурные сооружения, каменные палаты и хоромы. Ученый Н. Витсен дает короткую справку из описаний Байкова: «... город, а про то неведомо подлинно, каменный ли, или деревянный ... а стоит тот город промеж гор каменных» [2]. Эта записка давно привлекла внимание ученых. Еще в середине XVIII в. она была опубликована Г.Ф. Миллером в трудах Академии наук, затем издавалась Н.И. Новиковым, Г.И. Спасским, Н.И. Ивановым, Н. Сахаровым.

Сведения об Аблайкитском монастыре имеются в книгах голландского географа и юриста Николая Витсена. Краткие сведения об Аблайките исходят также от путешественников-ученых XVIII в – Страленберга (1730), Миллера (1750), Гмелина (1751), Палласа (1786), Фальке (1824). Все они уделяли Аблайкиту свое внимание.

Наиболее полное описание памятника мы находим у участника Первой академической экспедиции Г.Ф. Миллера: «... местность представляет красивую долину, к которой с Севера и Запада замыкают высокие скалы. Скалы же, через которые проведены стены, местами сами заменяют стены, местами доставили камень для сооружения стен, местами окружают озеро, доставлявшее жителям воду; вследствие этого окружность местами похожа на пятиугольник. Самые стены вышиной в 1 1/2 сажени, толщиной 3 1/2 локтя. Ворота южной стороны украшены колоннами из жженого кирпича, на которых, как и на воротах восточных, покоились своды из такого же кирпича, со временем обрушившиеся. Стены же повсюду сохранились. Входящим через южные ворота тотчас бросаются в глаза два здания, построенные на возвышении, которое в виде четырехугольника» [3].

В первой четверти XVIII в. к Казахстану и Средней Азии усилился интерес Петра I, считавшего казахские степи «ключами к вратам Азии». В связи с этим сюда было организовано несколько экспедиций, в том числе И.Д. Бухгольца, (1715-1716 гг.) и И.М. Лихарева (1720 г.) к верховьям Иртыша. Однако уже только развалины на месте храма были обнаружены русскими солдата-

ми, когда они закладывали Усть-Каменогорскую крепость в 1720 г. Именно с 1720 г., после основания Усть-Каменогорской крепости, рукописи, доставленные с Аблайкита, были посланы Петру I, и науке стал известен этот памятник. Внутри «городища» находилось «идольское капище» – сам храм и жилая постройка. Из найденной библиотеки были вывезены и доставлены Петру I несколько рукописей. В 1734 г. библиотека была окончательно расхищена. Здесь были найдены кусочки бересты с письменами, о которых писал Байков [1], – обломки посуды, черепки, слюдяное стекло и многое другое. Самым уникальным предметом является фрагмент письма на бересте (рис. 1, 2), переданный из Института востоковедения Российской Академии наук, где хранится большое количество рукописей и книг, привезенных в XVIII в. Г. Миллером.

Добавим, что это место овеяно легендами. Так, по преданию, существующему среди казахов, калмыки перед разрушением крепости спустили на дно озера в горах все накопленные монастырские сокровища. Среди местного населения до сих пор ходят слухи о пещере Баукуус, а также богатствах, зарытых под стенами крепости. Сто лет назад, совершая поездку по степи, В. Никитин, член Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела РГО, услышал от казахов такое предание об Аблайките: «В начале XIX века, годах примерно 1821-1825, приехал какой-то сановитый богатый «китаец», остановился у Сибирских озер, познакомился с местными богатыми казаками и просил помочь отыскать богатства, которые будто бы зарыты в бывшей крепости. По его словам, у него отыскался документ, из которого он узнал, что его предок был когда-то «начальником» Аблайкита, но когда враги одолели крепость, он спрятал все свои богатства под стенами крепости и сам бежал» [4].

В этом же документе «было указано и место, где зарыт клад и способы его отыскания». Однако, как «китаец» ни старался, рассказывали Никитину казахи, клада он не нашел – «никак не мог понять одно условие, написанное в документе, при котором можно найти клад». Разобрать же всю стену, чтобы найти богатство, у него не хватило смелости из-за страха перед местными властями. На развалинах им чаще всего попадались кирпичи (3х5х9 вершков), да такие крепкие, что при сильном ударе о камень

не разбивались, а лишь звенели. Сопоставление результатов экспедиционных работ и исторических исследований доказывает гипотезу о том, что Аблайкит когда-то был ламаистским монастырем.

В Архиве Российской Академии Наук хранится описание Аблайкита, сделанное в 1735 г. геодезистом Василием Шишковым. В июле 1734 г. академики Г. Мюллер и И. Гмелин, будучи в Усть-Каменогорской крепости, посылали своих сотрудников на Аблайкит и составили подробное описание: на пространстве, обнесенном стеной, было три здания [5]. На высоком четырехугольном искусственном фундаменте, с кирпичными перилами и крыльцом стоял главный храм с пристройкой перед ним. Он был построен из белого кирпича «с высотой стен в 5 локтей», имел деревянный верх и крышу из черепицы, глазурированной в голубой и зеленый цвет, пол кирпичный. Это было само святилище. Возле восточных ворот стояло второе кирпичное здание, в котором жили жрецы. Третье здание, стоящее на западе от храма, было хозяйственного назначения. Вся свита Аблая и он сам жили в войлочных юртах. В одном из зданий монастыря были устроены печи, в которых ламы готовили лекарства, плавил металлы, обжигали глины, делали буддистские изображения.

В 1811 г. Г.И. Спасский – неутомимый собиратель древностей, издатель журналов «Сибирский вестник» (1818-1824 гг.), «Азиатский вестник» (1825-1827 гг.) – посетил Аблайкит, сделал подробное описание памятника и рисунок развалин, из которых видно, что в то время стены храма и ворота были еще целы.

Ледебур, побывавший в Аблайките в 1826 г., дает краткое описание уцелевших стен и фундамента главного здания и прилагает рисунок обломка растительного орнамента стены из обожженной глины.

В 1865 г. В.В. Радлов обследовал Аблайкит и провел пробную раскопку на главном возвышении, на котором кое-где видны были еще следы стен в виде «лежащих в порядке гранитных плит, довольно тщательно обсеченных». Кстати, почти у всех авторов XIX в., так или иначе касавшихся географии и истории Верхнего Прииртышья: Левшина, Гумбольдта, Ремюза, Гуляева, Кастанье, Семенова-Тянь-Шанского и др., есть сведения об Аблайките [6].

Исследователей края по-прежнему привлекают развалины крепости Аблайкит. Вслед за А.А. Адриановым, обследование памятника было проведено в 1935, 1937 гг. археологом С.С. Черниковым, когда путем глазомерной съемки был составлен план крепости-монастыря. В 1980 г. были установлены охранные доски, проведены осмотр и фиксация состояния, составлен схематический план и новая учетная документация.

На пространстве, обнесенном стеной, было всего три здания:

1. На высоком искусственном фундаменте с кирпичными перилами стоял храм с пристройкой перед ним. Верх стены и крыша этой пристройки, видимо были деревянные, сгоревшие при взятии крепости. Окна находились в деревянной части стены. Сам храм построен из белого кирпича, имел деревянный верх и крышу из черепицы, покрытую зеленой и голубой глазурью. Пол в храме кирпичный.

2. Второе здание кирпичное, с деревянным вторым этажом, также уничтоженное пожаром, судя по планировке, было жилым. Мнение Миллера о том, что это был дом лам, вероятно, соответствует действительности.

3. Наконец, на запад от храма находилось невысокое сооружение явно хозяйственного назначения, какого именно – неизвестно.

Вся свита Аблая, а также и он сам, предпочитали войлочную юрту (вполне основательное предположение Палласа). Представление о современном состоянии памятника дает обследование, выполненное сотрудниками Восточно-Казахстанского историко-краеведческого музея в 1990 г.

Местность для крепости была выбрана очень удачно. Это отрог гранитных гор со всех сторон окруженный долинами р.Талды и р.Талды-Булак. Таким образом, крепость господствует над долиной р. Аблакетки, Сибинскими озерами и закрывает путь с Запада в долину Таргына и далее к Иртышу. Храм и жилые постройки были расположены у подножия отрога и обнесены стеной, которая тянется вокруг всего отрога по вершинам гор.

По данным топографической съемки общая площадь крепости составляет 203470 кв. м (20, 35 га), максимальная протяженность с севера на юг – 760 м, с запада на восток – 385 м, длина насыпи – 700 м, а стена по периметру 2125 м, (в

том числе 1960 м, размеры подиума под пагоду – 70х32 м (рис. 3).

Главное возвышение, на котором стоял храм, представляет собой правильный четырехугольник, ориентированный с севера на юг. Южная его сторона находится прямо напротив ворот. По расположению осыпавшихся камней можно предположить, что здесь была лестница. Западная сторона более сглажена. Поверхность состоит из серой земли с большим количеством обломков кирпича в изломе серого цвета. Встречается и красный кирпич. В юго-восточном углу возвышения заметны следы раскопок в виде ямы. На 38-м метре от южной стороны проходит неглубокая канава. Приблизительно в 30 м. к северо-западу от возвышения находятся 2 ямы.

Стены крепости были сложены из плит сланца и гранита, с преобладанием последнего. В южной части стена разрушена и заплывла, а там, где она идет по гранитному отрогу (северо-западная и северная стена) – сохранилась лучше. При постройке стены были удачно использованы естественные преграды. Во многих местах стена прерывается скалистыми глыбами и затем продолжается вновь. Северная, северо-западная, северо-восточная стены идут по самому гребню, а на поворотах и между скалами выступают полукругом. Вероятно, это были самые укрепленные места крепости.

Сохранившаяся часть стены достигает высоты 2 м, ширины 1,7 м, в кладке 7-11 слоев, но есть участки с 12-14 слоями. В восточной и южной части сохранились остатки трех ворот.

В южной части, по-видимому, размещалось двое ворот. В стене – два прохода шириной по 4 м на расстоянии 5 м друг от друга.

Сейчас с западной стороны памятника, на крутой грядке скал видны остатки былой каменной стены. Она уходит по гриве, охватив петлей возвышения, подходит к скале, видимо, представлявшей тогда наблюдательный пункт. На лужайке двора у бывшего храма возвышается похотая на сову, с темными провалами в глазницах, скала.

В фондах Восточно-Казахстанского историко-краеведческого музея хранятся такие уникальные находки из Аблайкита, как джунгарский меч XVII века, древний свиток «дхарани» – санскритский текст, написанный тибетскими литерами, фрагмент письма на бересте, обломки глиняной скульптуры и керамики, остатки на-

стенных росписей, фрагменты облицовки (рис. 4) и кирпичи из основания колонн храма.

Трудно недооценить значение Аблайкита в истории. И, это, несмотря на то, что большая часть памятника уже размыта потоками времени, наслоившимися представлениями, за которыми постепенно мутнеет, угасая во мгле времени его подлинная история. Постановлением Совета Министров КазССР №133 от 17 февраля 1949

г. остатки крепости монастыря Аблайкит были приняты под государственную охрану с республиканской категорией, и зарегистрированы в государственном списке за №9. После обретения нашей страной независимости, постановлением правительства Казахстана был принят в новый Государственный список памятников истории и культуры республиканского значения, хотя остались лишь фрагменты памятника.

Литература

- 1 Аблайкит, или Аблайн-Кид, развалины храма у ручья Аблайкитки; буддийский монастырь киргизской степи и его библиотека. // Из истории казахов. – А., 1997. – С. 137-146.
- 2 Азмухамбетов Ш. Редкости, унесенные ветром / Ш. Азмухамбетов // Рудный Алтай. – 2004. – 27 июля (№ 113). – С.4.
- 3 Высоков С. Из истории названия наших рек / С. Высоков // Ақ Ертіс = Иртыш. – 2005. – №5. – С. 92-97.
- 4 Место, овеянное легендами // Усть-Каменогорск на рубеже тысячелетий. – Усть-Каменогорск, 2000. – С.148-149.
- 5 Озера // Физическая география Восточного Казахстана. – Усть-Каменогорск, 2002. – С. 80-83.

References

- 1 Ablaykit uly Ablayn – Kid , razvalyni khrama Ablaykitki ; Buddhistrei monastery Kirghizkoy stepy y ego byblyoteka / / Iz ystorrii kazakhov. – A., 1997. – S. 137-146 .
- 2 Azmuhambetov Sh Redkosty, unesennyye vetrom/ Sh Azmuhambetov // Rudnyi Altai . – 2004 . – July 27 (№ 113). – S.4 .
- 3 Vysokov S. Iz istorii nazvaniya nashyh rek/ Vysokov S // Ak Yertis = Irtysh . – 2005 . – № 5 . – S. 92-97 .
- 4 Mesto oveiyanoe legendamy // Ust-Kamenogorsk na rubezhe tysyachyletyi. – Ust-Kamenogorsk , 2000 . – S.148 -149 .
- 5 Oзера // Physichskaya Geographyya Vostochnogo Kazakhstana: Uchebnoe posobyie. – Ust-Kamenogorsk , 2002 . – S. 80-83 .

УДК: 903.024

А.С. Сапиев

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, магистратура 2 курс, Казахстан, г. Алматы
e-mail: zhandos9090@mail.ru

Восстановление мировоззренческой картины сакских племен по погребально-архитектурным сооружениям

В данной статье рассматриваются моменты восстановления мировоззренческой картины сакских племен по погребальным сооружениям. В ходе рассмотрения археологических и этнологических материалов проанализировано миропонимания населения в древности. Для выявления корней мировоззрения привлечены археологические памятники Исыкского кургана. Так на пример сам курган состоит из трех уровней. Первый уровень это погребальная яма, говорящий нам о мире мертвых, Второй уровень это плато на котором стояла срубная постройка, мир живых. И третье это насыпь в виде круга, который олицетворял небо. В ходе исследования сделан вывод о том, что в курганах сакского периода отображено сложное восприятие мира. Каждая отдельная часть кургана, как и весь памятник в целом, несли знаково-символическую нагрузку. Интерпретация кургана как мандалы, т.е. отображение структуры мироздания через действие, вещь и речь, позволяет в какой-то мере осмыслить определенные действия - создание для умершего микрокосмоса и реконструировать некоторые мировоззренческие представления древних кочевников, которые имеют общую индоевропейскую основу.

Ключевые слова: Мировоззрение, курган, мифология, ранний железный век индоиранцы, Ригведа.

А.С. Сапиев

Сақ тайпаларының дүниетанымдық бейнесін жерлеу-архитектуралық құрылыстары бойынша қалпына келтіру

Мақалада сақ тайпаларының жерлеу құрылыстар бойынша, дүние танымдық көз қарастарын қалпына келтіру сәті қарастырылады. Археологиялық және этнологиялық материалдар негізінде ежелгі халықтардың әлем туралы түсініктері талданады. Дүниетанымның түбірін анықтау үшін Есік обасының археологиялық заттары негізгі нысан ретінде алынды. Мысалы обаның өзі үш деңгейден тұрады. Бірінші деңгей – жерлеу шұңқыры, о дүние туралы түсінік береді. Қима құрылыстан тұратын екінші деңгей – тіршілік әлемі. Үшінші деңгей дөңгеленген түріндегі үйінді, яғни аспан әлемін білдіреді. Зерттеу жұмыстары барысында сақ обалары әлем туралы күрделі түсінік береді деген қорытынды жасалды. Обалардың әр бөлігі, тіпті ескерткіштің өзі белгілі бір символикалық түсініктерді қамтиды. Оба мандал ретінде түсіндіріледі, яғни жалпы үнді-еуропалық негізі іс-әрекет, зат және сөз арқылы бейнеленеді, сондай-ақ белгілі бір шамада іс әрекет ұғыну бахилықтардың микро-космосын құру үшін, және ежелгі көшпенділердің бір қатар дүниетанымын қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Дүниетаным, оба, мифология, ерте темір дәуірі, үнді-иран, Ригведа.

A.S. Sapiev

Recovery worldview picture Saks tribes burial and architectural monuments

This article examines the worldview moments restoring picture Saks tribes burial structures. During the consideration of archaeological and ethnological material analyzed outlook population in antiquity. To identify the roots of worldview attracted archaeological sites Issyk barrow. So for example the mound itself consists of three levels. he first level is the burial pit, telling us about the world of the dead, the second level is a plateau on which stood Log buildings, world living. And the third is a mound in the form of a circle, which represented the sky. In the output of research concluded that the mounds of Saka period displayed complicated perception of the world. Every single part of the mound, as the entire monument as a whole, carried symbolic and symbolic meaning. Interpretation of the mound as a mandala, ie mapping the structure of the universe through the action item and it allows to some extent to understand certain actions - to create a microcosm of the deceased and to reconstruct some of the philosophical ideas of ancient nomads, who have a common Indo-European basis.

Key words: Worldview, barrow, mythology, Early Iron Age Indo-Iranians, Rigveda.

Для древних обществ, а также для многих современных этнографических народов, характерен особый тип мышления, условно названный мифологическим. Этот тип мышления был универсальным явлением в истории человечества в период от неолита до возникновения древних цивилизаций и отчасти до средневековья [1, с.8]. Для древних племён, в том числе и для саков, находящихся на стадии данного мифологического мышления отмечена значительная роль ритуала в их жизнедеятельности, а также структурирование окружающего мира [2, с. 25].

Любая культура в широком смысле слова может рассматриваться как комплекс элементов, обладающих определённым предметным и смысловым значением [3, с. 28-29]. Структурирование бытия человека может воплощаться в модели мира, где реализуются различные формы человеческого поведения. Это находит выражение в материальной культуре и в некоторых других её проявлениях при чём как на сознательном, так и на бессознательном уровне [4, с. 31]. Исходя из вышеизложенных теоретических положений, допустимо сделать предположение, что погребальный обряд может выступать как определённая знаково-символическая система действий. В отдельных элементах этой системы, в частности в погребальных памятниках, закодированы представления о модели мироздания. Структурно-аналитическое исследование памятников сакского времени Центральной Азии в виде классификации позволило выделить наиболее распространённый тип погребального сооружения - курган с определённым набором признаков [5, с.131-132]. Курган — разновидность погребальных памятников, распространённая на всех континентах, кроме Австралии и Антарктиды. Характеризуется, обычно, сооружением земляной насыпи над погребальной ямой. Выделяются многочисленные типы курганов, характеризующиеся особенностями конструкции погребальной камеры и насыпи. Курганы относятся к различным археологическим периодам, начиная с эпохи бронзы вплоть до средневековья. Курганы говорят нам о разделении мира на три уровня. Так на пример сам курган состоит из трех уровней. Первый уровень это погребальная яма, говорящий нам о мире мертвых, Второй уровень это плато на котором стояла срубная по-

стройка, мир живых. И третье это насыпь в виде круга, который олицетворял небо.

Наземная часть сакского кургана в целом имела форму круга. Семантическое значение этой фигуры хотя и имело у отдельных этнических групп специфические черты, в целом носило достаточно универсальный характер. Круг, и близкие ему по форме фигуры, могли выступать символами солнца, бесконечности, космоса, «верхнего мира», находящегося за пределами человеческого бытия [1, с.18-19] Эта идея получила отражение в мифологии древних обществ.

Приведённые выше данные дают основания полагать, что курганная насыпь отождествлялась древними кочевниками с небом, «верхним миром», где по верованиям многих народов, в том числе и сакских племен, жили различные боги и духи и находилась страна блаженных, пастбища скота и жертвенных животных [6, с.5-10].

Подземная часть кургана - могильная яма и внутри могильная конструкция-сруб, имели, как правило, под квадратную или под прямоугольную форму. Избрание такой формы, вероятно, помимо практической обусловленности, имело и определённый сакральный смысл. Так, в индоевропейской, китайской, тюркской, саяно-алтайской мифологии квадрат и прямоугольник соотносились с землёй, со «средним миром» [7, с. 73-74], где человек непосредственно находился во время жизни. Если рассматривать деревянную конструкцию, установленную на дне могильной ямы, как имитацию реально существовавшего жилища, например в виде транспортного средства или наземного жилища (Иссыкский курган), то тогда всю внутри могильную конструкцию (могила-сруб) можно интерпретировать как земное пространство, «средний мир», где находится дом людей. Основываясь на изучении мифологии различных народов представляется возможным выделить ещё и третий, так называемый «нижний» мир. [8, с. 245-246].

Индоевропейцы рассматривали "нижний" мир как мир предков, куда уходят умершие и бог смерти Варуна. Часть умерших находилась здесь, а другая - на небесах. Аналогичные воззрения, унаследованные, очевидно, от индоиранцев, существовали и у скифов Причерноморья. Так, мир предков, помещаемый ими в модели

универсума под земным миром, был обителью смерти и враждебных человеку чудовищ, а страна блаженных локализовалась над миром людей. По всей видимости, исходя из сакской религиозной традиции, перед умершим открывалось два пути посмертного существования; либо оставаться в мире предков, либо попасть в мир богов, в «верхний» мир [9, с. 187-188].

Опираясь на трактовку ковровых полотен из Пазырыкских курганов, предложенную [10, с.131-132], который полагает, что в них отражены взгляды на загробную жизнь можно заключить, что подобные вышеизложенным представлениям, имевшем, скорее всего, индоевропейские истоки, характерны и для саков. Древние кочевники Казахстана, таким образом, располагали хаотическим мир под миром людей (в данном аспекте ниже дна могилы) и населяли его различными существами. В тоже время следует заметить, что в широком смысле иной мир следует рассматривать как противопоставление «этому миру», миру живых, «того мира» включающему в себя как «нижний», так и «верхний» миры и оба эти мира взаимосвязаны и взаимообусловлены. Идея о трёхуровневом строении вселенной нашла своё отражение у скифов, саков, пазырыкцев в предметах материальной культуры и искусства. Это обнаруживается при анализе пекторали из кургана Толстая могила, головных уборов, конского снаряжения, татуировок пазырыкцев, и других вещей [11, с. 39-48].

Предложенная реконструкция семантики курганов ранних кочевников показывает, что в структуре данных памятников закодированы так называемые тернарные модели. Использование геометрического кода в погребальном обряде характерно для многих культур Южной Сибири: афанасьевской, окуневской, периода поздней бронзы, тюркского времени. Аналогичный взгляд на устройство вселенной в виде трёх миров существовал у многих народов, в том числе у саков, [11, с. 39-48] и чётко зафиксированы в индоевропейских литературных памятниках, в Ригведе, Яджурведе, датруемых концом II началом I тыс. до н.э. [12, с. 64-65].

Основное назначение действий, совершаемых при погребальном ритуале, заключается в создании модели универсума, посредством чего должен осуществляться трансцендентный переход душевной субстанции человека в загробный

мир. В этом качестве курган адекватен космограмме, связанной с понятием мандала, представления о которой были основополагающими принципами в религии, архитектуре и искусстве в Центральной Азии в период формирования индоиранцев [13, с. 19].

Анализ различных точек зрения о мандале позволяет сделать вывод, что вселенная на разных этапах развития человеческих представлений и в разных концах земли моделировалась весьма единообразно, причём не только в религиозном творчестве, но и в обычном строительстве [14, с.55-58]. Графически космограмма (мандала) изображается в виде нескольких вписанных друг в друга кругов и квадратов, число которых может быть различным. В погребальных памятниках мифологическая модель мифа также выражается с помощью совокупности кругов и квадратов. Анализируя представления о мандале необходимо обратить внимание на рассуждения известного психоаналитика [15, с. 86-92] К.Г. Юнга. Он отметил универсальный характер мандалы как психологической системы, объединяющий макро и микрокосмос и указывающей на то, что идея мандалы и её форма независимо была выработана разными религиозными системами, а также творчески одарёнными (прежде всего художниками; "мандалический" танец в виде кругов и квадратов) или душевно больными людьми, которые настраивают себя на выведение из собственного подсознания каких-либо архетипических комплексов и на собственную космитизацию, т.е. на выработку единого ритма человека и вселенной. Из всего этого следует, что принцип мандалы не только универсален как модель вселенной, но он является и средством достижения глубин подсознания в ритуале или в индивидуальной медитации.

Таким образом, в курганах сакского периода отображено сложное восприятие мира. Каждая отдельная часть кургана, как и весь памятник в целом, несли знаково-символическую нагрузку. Интерпретация кургана как мандалы, т.е. отображение структуры мироздания через действие, вещь и речь, позволяет в какой-то мере осмыслить определённые действия - создание для умершего микрокосмоса и реконструировать некоторые мировоззренческие представления древних кочевников, которые имеют общую индоевропейскую основу.

Литература

- 1 Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) // Очерки естественнонаучных знаний в древности. – М., 1982. – С.8-40.
- 2 Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988.
- 3 Ветров А.А. Семиотика и её основные проблемы. – М., 1968.
- 4 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М., 1995. – С. 230.
- 5 Тишкин А.А. Погребальный обряд населения раннескифского времени Алтая // Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов. – Томск, 1997.
- 6 Лелеков Л.А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточноиранских народов в п.п. I тыс. до н.э. // История и культура народов Средней Азии. – М., 1976.
- 7 Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. – М., 1996.
- 8 Абаев В.И. Культ "семи богов" у скифов // Древний мир. – М., 1962.
- 9 Басилов В.Н. Символика религиозная // Религиозные верования (Свод этнографических понятий и терминов). – М., 1993. – Вып.5.
- 10 Зуев В.Ю. Исповедальные пути божественного всадника (по материалам ковровых полотен и погребального обряда в Пазырыке) // Северная Азия от древности до средневековья. – СПб., 1992.
- 11 Акишев А.К. Идеология саков Семиречья (по материалам кургана Иссык) // Краткие сообщения института археологии. – 1978. – Вып.154.
- 12 Евсюков В.В. Мифы о мироздании: вселенная в религ.-миф. представлениях. – М.: Политиздат, 1986.
- 13 Брентъес Б. Шанидара до Аккада. – М., 1981
- 14 Жуковская Н.Л. Шаманизм у Бурят Тункинской долины. – М., 1977.
- 15 Юнг К.Г. Психология и искусство. – М., 1968

References

- 1 Toporov V.N. Pervobytnye predstavleniya o mire (obshyi vzglyd) // Osherki estestvennonauchnykh znaniy v drevnosti. M., 1982. – S.8-40.
- 2 Toporov V.N. O retuale. Vvedenie v problematiku // Arhaicheskiy ritual v fol'klornykh I ranneliteraturnykh pamyatnikakh. -M., 1988.
- 3 Vetrov A.A. semiotika i ee osnovnyie problemy- M., 1968.
- 4 Meletinskii E.M. Poetica mifa.- M., 1995.- S. 230.
- 5 Tishkin A.A. Pogrebal'nyi obryd naseleniya ranneskifskogo vremeni Altaya// Prirodnye uslovia, istoria i kultura Zapadnoi Mongolii i sopredel'nykh regiono.-Tomsk, 1997.
- 6 Lelekov L.A. Otrazhenie nekotorykh mifologicheskikh vozzrenii v arhitekture vostoshnoiranskih narodov v p.p. I tys. Do n. a.// Istoria I kultura narodov Srednei Azii- M., 1976
- 7 Voytov V.E. Drevneturkskii panteon I model' mirozdania v kul'tovo-pominal'nykh pamytnikakh Mongolii VI-VIII vv. – M., 1996
- 8 Abaeva V.I. Kul't "semi bogov" u skifov// Drevnii mir/. – M., 1962.
- 9 Basilov V.N. Simvolika religioznaya// religioznyie verovaniya (Svod etnograficheskikh poniatii I terminov)– M., 1993.-Vyp.5.
- 10 Zuev V.Y. Ispovedal'nyie puti bozhestvennogo vsadnika(po materialamkovrovoyh poloten I pogrebal'nogo obriyada v Pazyryke) // Severnaya Azia ot drevnosti do srednevekov'ya -SPb., 1992.
- 11 Akishev A.K. Ideologia Sakov semirech'ya(po materialam kurgana Issyk)//Kratkie soobshenia instituta arheologii.– 1978. – Vyp.154
- 12 Evsukov V.V. Mify o mirozdanii: vseennaya v relig-mif. Predstavleniyah. – M.:Politizdat, 198
- 13 Brent'es B. Shanidara do Akkada. . – M., 1981
- 14 Zhukovskaya N.L. Shamanizm u Buryat Tunkinskoi doliny. – M., 1977.
- 15 Yng K.G. Psihoonaliz I iskusstvo. – M., 1968

УДК: 903.024

¹М.С. Шағырбаев*, ²Қ.С. Адельчанов¹Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы²Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 1 курс магистранты, Қазақстан, Алматы

*e-mail: Schagyrbaev@gmail.com

Көзеші шарығы – тарихи дереккөзі ретінде

Археология ғылымы далалық зерттеуден жұмыстарынан тұратыны белгілі. Зерттеу нысаны ретінде көбіне жерлеу орындары, қоныстар, керуен сарайлар, ірі және орташа көлемдегі қалалар, кесенелер т.б. қарастырылады. Археология ғылымында ең негізгі тарихи дереккөздері қатарына жататын материал бұл – керамика. Соңғы жылдары керамикалық бұйымдар бірнеше бағыттармен, бірнеше ондаған ғылыми тәсілдер негізінде зерттелініп, іргелі ғылыми қорытындылар жасалынуда. Бірақ солай бола тұра, керамика өндірісінің зерттелу мәселесі әлі күнге дейін өзінің толы тарихи бағасын алды де айта алмаймыз. Себебі ғылымда қыш ыдыстың өзі ғана емес, оны жасау технологиясы да маңызды роль атқарады. Сондықтан қыш ыдысты жасауға арналған құрылғыларды талдау, оның көзешілік өндірісіндегі маңызын анықтау, зерттеу жұмысының ауқымын кеңейтіп, қыш бұйым жайындағы мәліметтерді толықтыра түседі. Авторлар қыш ыдыс жасауға арналған көзеші шарығына талдау жүргізіп, оның ғылыми маңызына тоқталады. Мақала барысында, көзеші шарығының әр замандардағы бейнесіне, ғалымдардың жасаған қорытындыларына қарап талдау жүргізілген әрі қосымша суреттермен мысалға келтірген. Музей ісінде белгілі бір экспонатқа атрибуция жасағанда, арнайы талаптарға сүйенеді десек, мақала авторлары сол талаптарды жүйелеп, қосымша тағы бірнеше критерийлерді ұсынады. Сондай-ақ, мақала соңында авторлар, көзешілік өнерді зерттеудің өзі маңызды деп тапқан бірнеше тарихи-мәдени және тарихи-эволюциялық бағыттарын ұсынған.

Түйін сөздер: Археология, керамика, көзеші шарығы, сырлау, құю әдісі, қайта жаңғырту.

М.С. Шагирбаев, К.С. Адельчанов

Гончарный круг – как исторический источник

Археологическая наука, как известно, состоит из степных исследовательских работ. Объектами исследования являются, в основном, погребальные места, стоянки, постоянные дворы, города разных масштаб, мавзолеи и другие. Керамика один из главных исторических источников в археологии. В последние годы керамические изделия изучались в основном по некоторым направлениям и несколько десятками методов. В результате сделано несколько фундаментальных открытий. Но несмотря на это мы можем говорить, что изучение гончарного производства до сих пор не приобрело свою историческую ценность. Так как в науке важна не только сама керамика, но и его технология изготовления. Поэтому изучение технологии изготовления керамических изделий и научный анализ на виды гончарного круга определяют ее важность в гончарном производстве. Эти изученные подходы пополняют данные о гончарном искусстве. Авторы сделали анализ гончарного круга, предназначенный для изделия из керамики и обратили внимание на ее научную важность. В статье сделан анализ из выводов ученых, так же приведен пример с иллюстрациями, которые относятся к гончарному кругу. При атрибуции музейных предметов придерживаются установленных критериев, авторы данной статьи придерживаются этих правил, а также предъявляют свои идеи. В конце авторы статьи рекомендуют несколько историко-культурных и историко-эволюционных направлений для изучения гончарного производства.

Ключевые слова: Археология, керамика, гончарный круг, глазурь, литье, реконструкция.

M.S.Shagyrbaev, K.S Adelchanov

Potter's wheel – as a historical source

Archaeological science, as we know, consists of steppe researches. The objects of study are mainly burial places, parkings, inns, cities of different scale, mausoleums and others. Pottery is one of the main sources of historical archeology. In recent years, ceramic products have been studied mainly in some direction and a few tens of methods. As a result, made some fundamental discoveries. But despite this, we can say that the study of pottery production has not yet acquired its historical value. Because science is important, not only is the pottery and its production technology.

Therefore, the study of pottery production technology and scientific analysis on the potter's wheel, determine its importance in the manufacture of pottery, these approaches supplement studied data on pottery arts. The authors has made an analysis on the potter's wheel, designed for ceramics and drew attention to its scientific importance. The article provides an analysis of the findings of scientists, yet is an example with illustrations that are on the potter's wheel. By attribution of museum objects adhere to the established criteries, authors of this article, follow these rules, as well as their ideas imposed. At the end the authors recommends several historical and cultural, historical and evolutionary directions for studying the pottery industry.

Keywords: Archeology, pottery, potter's wheel, glaze, casting, reconstruction.

Керамика–ареологиялық зерттеу жұмыстары барысында жиі кездесетін олжа. Көбіне ас үйлік және асханалық (ас ішуге және ас пісіруге арналған) деп бөліп қарастырылатын қыш ыдыстарды зерттеу, әр түрлі ғылыми тәсілдердің көмегіне сүйене отырып жүргізілетіні рас. Мәселен: қыш ыдыстарға алғашқы ғылыми сипатта жасау (сыртқы ерекшеліктері мен формасына қарай), қыш ыдыстардағы өрнектерге талдау, қыш ыдыстардың химиялық құрамын анықтау және қыш ыдыстардың жасалу технологиясы [1]. Біздің бүгінгі мақаламыз қыш ыдыс жасауға арналған, орыс тілінде «гончарный круг» деп аталатын күрделі құрылғы жайында, оның пайда болу және қалыптасу тарихы турасында болмақ. Отандық археологияда қыш ыдыстардың жасалу технологиясы, оның ішінде қыш ыдыс жасауға арналған құралдар мен құрылғылар жайында зерттеулер оншалықты көп емес. Аталған мәселе төңірегіндегі ғылыми зерттеу жұмыстары көбіне керамиканың өзіне тікелей арналып, керамиканы жасауға қажетті материалдарды ғылыми зерттеуден өткізіп, жүйелеуде ақсап жатады. Жалпы археологиялық терминдерді қазақ тіліне аударып пайдалану, әлі де болса, бір жөнге түспей, әр түрлі зерттеу еңбектерінде әрқалай пайдаланып келе жатыр. Сонымен жоғарыда аталған «Гончарный круг» сөзін қазақ тілінде қалай атауға болады? Алдымен бұл термин сөдің шығу төркініне назар аударайық. Біріншіден, кейбір іргелі сөздіктерде «горн» сөзін металл мен қыш ыдысты балқытып, күйдіруге арналған ошақ деп түсіндіреді [2]. Енді бір сөздіктерде «горн» сөзін балқыту пешінің төменгі от жанатын бөлігі дейді [3]. Ал енді бір дерек көздерінде «горн» сөзінің мағынасы екі қабатты күйдіруге арналған ошақ деген мағынаға саяды. Нақтырақ айтсақ орыстың «гореть» сөзінен туындап отыр [4]. Екіншіден, «гончар» сөзіне келетін болсақ орыс тіліндегі «гончар» («горънчар») – көзеші, қышшы, «горшок» – көзе (қыш құмыра) сөздерімен атастып жатыр. Тағы бір нұсқасы ол, «гончар» екі

сөзден құралған, олар «горн» және «чар» [4]. Яғни «кудесник у печи», «ошақ жанындағы сиқыршы». Үшіншіден «Гончарный круг» сөзін қалай аударуға болады. Бір қызығы кейбір интернет желілеріндегі онлайн сөздіктерде тура осы «гончарный круг» сөзін «көзешілер ортасы» деп аударыпты [5]. Аталған терминге талдау жүргізіп көрейік – «гончар» сөзін «көзеші» деп аударсақ, «круг» сөзі өз кезегінде «шеңбер», «дөңгелек» деп аударылады. Сонда «гончарный круг» қазақ тілінде «көзеші шеңбері» немесе «көзеші дөңгелегі» деп аударылады екен. Бірақ бұлай тікелей аудару қисынға келмейтін секілді. Біздің ойымызша, егер мағына және атқаратын қызметі жағынан алып қарасақ, «гончарный круг» терминін «көзеші шарығы» немесе «көзеші ұршығы» деп алуға әбден болатын секілді. Енді көзеші шарығы қашан және қалай пайда болды? Аталған құрылғы қандай даму сатыларын бастан өткерді? – деген сұрақтарға жауап іздесек. Ғылыми зерттеулер көзеші шарығының пайда болған уақытын өте ертеден бастайтынын дәлелдеп отыр. Бірақ бір мәселені ұмытпауымыз керек. Археологиялық зерттеулер барысында біз қыш бұйымдары жиі кездестіргенімізбен, қыш бұйымдарды жасауға арналған шеберлердің құралдарын өте аз кездестіреміз. Бұдан шығатын қорытынды көзеші шарығына қатысты зерттеу жүргізгенде, аталған құралды негізгі нысана етіп ала алмаймыз. Керісінше қыш бұйымның өзі біз үшін негізгі жолбасшы болады. Қыш бұйымның шарықта жасалғанын анықтау қиын дүние емес. Міне шарықта жасалған қыш бұйымдардың уақытын дұрыс анықтау арқылы, біз көзеші шарығының пайда болу уақытын шамалай аламыз. Ғылыми зерттеулер осы әдіс негізінде көзеші шарығының пайда болу уақытын – аймақтық ерекшеліктер бойынша, әлемнің әр түкпіріндегі мәдени ошақтардан табылған қыш бұйымдар негізінде анықтап, іргелі тұжырым жасаған. Мұны мына төмендегі мәліметтерден байқауға болады:

1. Шумер – 3250(+)-250 ж б.з.д.
2. Жерортатеңізі жағалауы, Сирия мен Палестина – 3000 ж б.з.д.
3. Египет – 2750 ж б.з.д.
4. Крит – 2000 ж б.з.д.
5. Греция – 1800 ж б.з.д.
6. Оңт. Италия – 750 ж б.з.д.
7. Жоғарғы Дунай мен жоғарғы Рейн – 400 ж б.з.д.
8. Оңтүстік Англия – 50 ж б.з.д.
9. Шотландия – 400 ж б.з.д.
10. Оңтүстік және Солтүстік Америка – 1550 ж б.з.д [6].

Қыш ыдыстарды жасау технологиясы ғасырлар бойы қалыптасып, дамып, әр түрлі әдіс тәсілдерді өмірге әкелгені белгілі. Олар: 1) Қолмен жапсырып жасау. Саз балшықты қолмен жапсырып жасаудың әр қилы тәсілдері болғанын ғылыми деректер растайды. Мәселен, матаны түрлі түрлі қалыпта пішімдеп, сосын қалыптарға құм толтырып, сыртына саз балшықты жапсыру арқылы жасау немесе шыбықтан себет тоқып, соның сыртына, кейде ішіне саз балшық жапсыру арқылы жасау. Бірақ соңғы тәсіл мамандар тарапынан қарама-қайшы пікірлер туғызып отыр. Ол керамика А.А.Бобринскийдің жеке тәжірибесінде анықталды. Маман алдымен себеттер дайындап, оның бірінші сыртына, екінші ішіне, үшінші екі жағына да саз балшық жапсырып, кептіргенде, балшықтар қақырап, түгелге жуығы уатылып кеткен. Осы тәжірибе негізінде, себетке жапсырып жасау тәсілінің болғаны ғылымда күмән туып отыр [7]. 2) Айналымы (ширатылған саз балшық) жапсыру. Алдымен ағаш қалып жасап, соның сыртынан ширатылып иленген саз балшықты айналдыра отырып, жапсыру әдісі. Төменде негізгі бөлігі қаланғаннан кейін, керек деңгейге жеткенше, осылай өріп шыға береді (Сурет 1). 3) Көзеші шарығында жасау. Қыш ыдыс жасаудың мұндай тәсіліне біз әлі оралатын боламыз. 4) Құю әдісі. (литье) Бұл бір типтегі қыш ыдыстар алуға арналған. Яғни арнайы ғаныштан (гипс) қалып жасалады. Оған саз балшықты құяды. Саз әбден қатайып кепкен соң, қалып қайта бұзылып, басқа ыдысқа арнап қайта құрылады. Осылай бір қалыпқа құю арқылы бірдей бірнеше ыдыстар алуға болады [8]. Енді көзеші шарығында жасау әдісіне тоқталсақ. Жалпы көзеші шарығы қандай болған? Бастапқы калпы мен бүгін заманауи технология негізінде жасалған көзеші шарығының арасында қандай

айырмашылықтар бар және қыш ыдыс жасау өнері қандай жетістіктерге жетті? Аталған құрылғының өте ерте замандардан-ақ тамаша өнер жетістігі болғанын түрлі теңгелерден және қабырға суреттерінен байқауға болады. Шарық негізгі үш бөлімнен тұрады. Олар: шарық яғни жұмыс беті, екінші аралық ось, үшінші астыңғы тірек яғни табаны. Шарық бастапқыда өте қарапайым болғанын ескеруіміз керек. Астыңғы тірек ретінде кейде ағаш діңі, немесе жалпақ тас (ортасы тесілген) пайдаланылды. Қыш жасау өнері шарықтап дамыған заманда, Көзеші шарығы бір-біріне ұқсас, бірақ жетілген түрлері пайда болды. Біріншісі, бір қолмен айналдырып, отырып, екінші қолмен саз балшықты икемге келтіру. Кейде бұл әдіс көзеші шәкіртінің шарықты айналдырып отыруымен жасалатын болған (Сурет 2). Екіншісі біршама оңтайландырылған түрі, яғни екі аяқтың көмегімен шарықты айналдыра отырып, екі қолмен сазды түрлі қалыпқа келтіру (Сурет 3). Үшінші аяппен айналдыру арқылы емес, тепкінің (педаль) көмегімен айналдыру арқылы жасалды (Сурет 4 а,б). Ертедегі көзешінің қыш ыдыс жасау барысында қолданатын құрал-жабдықтары жайында мәліметтер онша толық емес. Бірақ соған қарамастан, қазіргі таңдағы көзешілердің құрал-саймандары халыққа біршама таныс. Оларды ішінара атап айтуға да болады: ағаш істек, пышақ сықылды құралдар, жұқа сым темір, немесе жіп (екі шетінде ұстауға арналған ағашы бар), су соруға арналған мата секілді материалдар пайдаланылады (Сурет 5 а,в,с,д). Көзеші шарығында жасалған қыш ыдыстардың су өткізбеу қасиетін арттыру мақсатында, ыдысқа арнайы сырлау немесе шыңылтырлау (глазурь) жұмыстары жүргізіледі. Қазіргі таңдағы көзешілікпен айналысып жүрген шеберлердің берген мәліметтеріне назар аударсақ, глазурьлеу жұмыстары химиялық әдістермен тікелей астасып жатыр.

Глазурь алу әдісі. Көне шеберлер глазурь алуда әртүрлі қоспаларды дайындап алу үшін, қорғасын тотығын өндіріген. Қорғасын тотығын алу үшін, қорғасынды қазанға салып қайнатады. Қорғасын қайнап барып, ұнтаққа айналып кетеді. Яғни тотыққа айналады. Екінші балықкөз деген шөп болады. Осы шөпті қыркүйек айында жинап, шөмеле қып үйіп, кептіріп, өртейді. Өртенген соң түбінде бір кесек шлак қалады. Сол шлакты әбден ұнтақтап, оған кварц құмын қосып,

қайтадан 1100 градусқа күйдіреді. Нәтижесінде ол шишаға яғни глазурьге айналады. Оны фритта деп атайды. Оны қайтадан ұнтақтап, су қосып, керамиканың сыртқы бояуын жасайды. Мұны түссіз глазурь (безсветный, прозрачный) деп атайды. Қазіргі көзеші шеберлердің айтуынша, саз балшыққа қоға үлпегін қосып илесе, қыш бұйымның беріктігі арта түседі [9].

Қыш ыдысқа қатысты ырымдар немесе хылықтық сенімдер. Қыш құмыраның ішіне айран ұйыту бар. Ол – қыш күбі деп аталады. Құмырадағы айранын алғанымен, ішінде айранның біршама бөлігі қышқа сіңіп қалады. Кейін тек ұйытқысыз сүтті жылы етіп құйсаңыз, айран болып ұйи береді. Мұндай айран өте дәмді болады. Қыш табакқа ет пісірген, оны өзбек тілінде – ләмләм пеш деп атайды. Таза қыш құмыраға су құйылса, 1 сағаттан соң ол су адал болып саналады. Қыш ыдыстардың жасалу

технологиясын терең әрі жан-жақты қарастыру, өз кезегінде отандық көзешілік өндірісіне қатысты зерттеулердің бір ізге түсуіне септігін тигізеді. Қорыта келе айтарымыз, алдағы уақытта көзешілікке қатысты зерттеулер мына бағыттарды да қамтыса деген ой бар:

1. Көзешілер арасындағы қарым-қатынас.
2. Белгілі бір шебердің қыш ыдыс жасау өнерін анықтаудың әдіс-тәсілдерін қалыптастыру
3. Көзешілер мен тұтынушылар арасындағы қарым-қатынас
4. Орта Азия немесе Қазақстандағы көзешілік өнердің қалыптасу, даму сатылары
5. Көзешілік жайындағы этнографиялық мәліметтерді зерттеу, жүйелеу
6. Қыш ыдыстарды реконструкциялау мәселесі
7. Көзешілер мен тұтынушылар арасында ортақ терминологиялық сөздік қалыптастыру

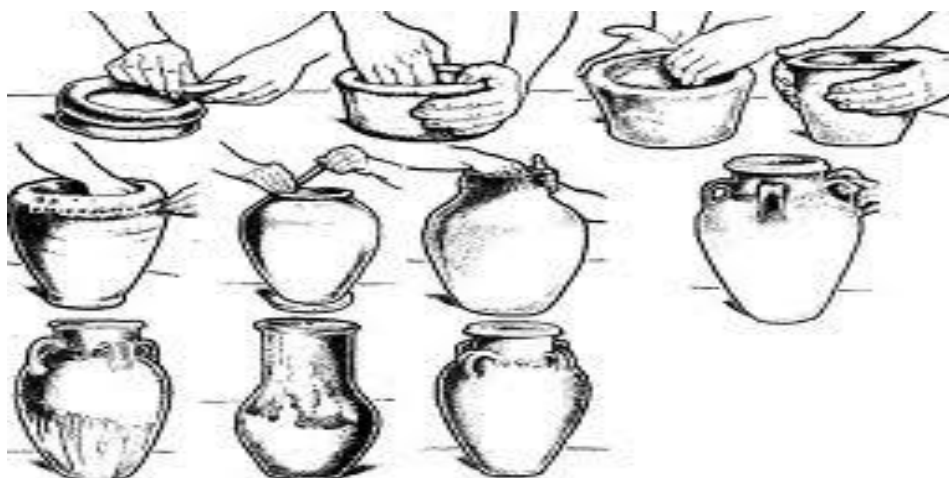
Әдебиет

- 1 Сайко. Э. Керамика как исторический источник. «Наука». – 1989. 177 стр; Сайко Э.В. Методологические основы исследования древней керамики, М.: – 1977., 52 стр; Глушков И.Г. Керамика как исторический источник. Тобальск 1996 г; Долорс Рос. Керамик (техника, приемы, изделия). Москва 2003 г.
- 2 Ефремова Т.Ф. Толковый словарь русского языка
- 3 С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. Толковый словарь русского языка
- 4 <http://www.bolshoyvopros.ru>
- 5 <http://sozdik.kz/>
- 6 Г.Чайлд. Прогресс и археология. М., 1949 г
- 7 Бобринский А.А. Гончарный круг и ее происхождение. Екатеринбург 1993г., 53 стр; Бобринский А.А. Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. М.; 2003 – 253 стр.
- 8 <http://pda.mn.ru>
- Ақпарат беруші: Рысбаев Абайхан Рахманбердіұлы. 1961 жылы туған. Руы – Қоңырат.

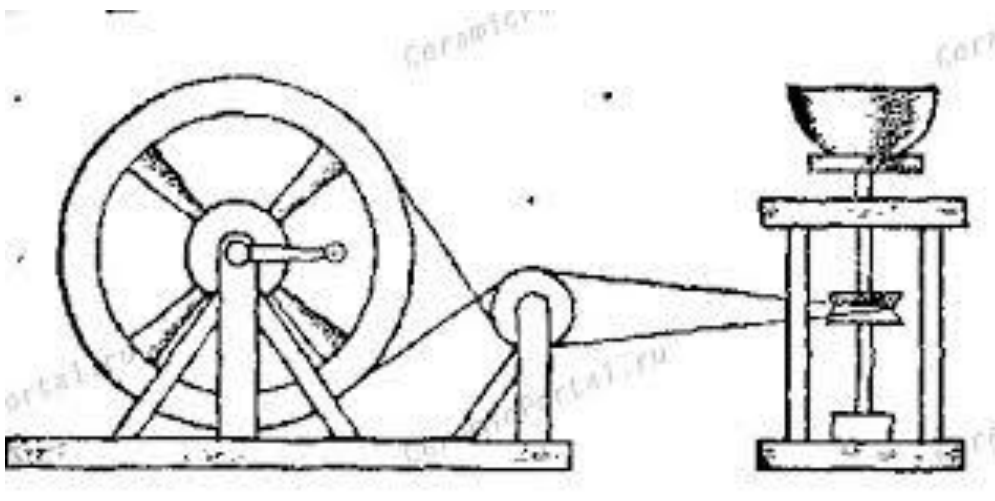
References

- 1 Sayko. E. Keramika kak istoricheskii istochnik. «Nauka». – 1989. 177 str; Sayko E.V. Metodologicheskiye osnovy issledovaniya drevney keramiki, M.: – 1977., 52 str; Glushkov I.G. Keramika kak istoricheskii istochnik. Tobalsk 1996 g; Dolors Ros. Keramik (tekhnika, priyemy, izdeliya). Moskva 2003 g.
- 2 Efremova T.F. Tolkovyy slovar russkogo yazyka
- 3 S.I.Ozhegov, N.Yu.Shvedova. Tolkovyy slovar russkogo yazyka
- 4 <http://www.bolshoyvopros.ru>
- 5 <http://sozdik.kz/>
- 6 G.Chayld. Progress i arkheologiya. M., 1949 g
- 7 Bobrinskiy A.A. Goncharnyy krug i yeye proiskhozhdeniye. Yekaterinburg 1993g., 53 str; Bobrinskiy A.A. Drevneye goncharstvo: itogi i perspektivy izucheniya. M.; 2003 – 253 str.
- 8 <http://pda.mn.ru>
- Informant Rysbayev Abaykhan Rakhmanberdiuly. 1961 zhyly tугan. Ruy – Qonyrat

Қосымшалар

Сурет 1 (Ширатып яғни таспалап жасау әдісі)

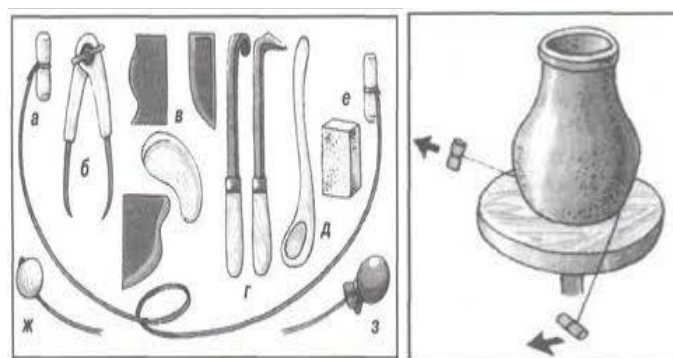
Сурет 2 (Шәкірті қолмен айналдырып отыратын көзеші шарығы)

Сурет 3 (аяпен айналдыру)

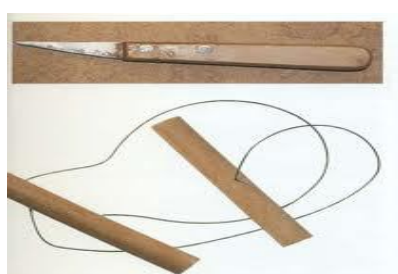
Сурет 4 – а

Сурет 4 – б

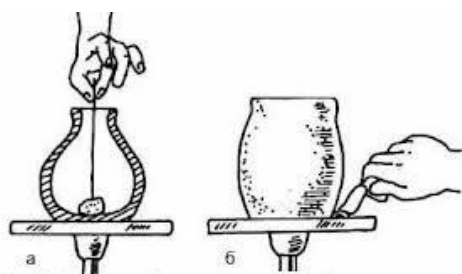

а

в (шарықтан алу әдісі)

с

д (құмыраны ылғадан айыру әдісі)

Сурет 5-а,в,с,д

А.М. Буздаев

Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
магистрант 2-го курса Факультета Истории, Археологии и Этнологии, Казахстан, г. Алматы
e-mail: arman.buzdaev@mail.ru

Влияние Византии на развитие Древней Руси

Эта статья посвящена влиянию Византийской империи на развитие Древней Руси. В ней изложен результат исследования влияния Византийской империи на политическое, правовое, духовное и культурное развитие Древней Руси.

Объектом исследования этой статьи являются отношения Византийской империи с Древней Русью.

Предметом исследования являлось определение факторов в отношениях Византийской империи с Древней Русью, повлиявших на постепенное становление политической, правовой, духовной и культурной сферы Древней Руси.

Целью исследования являлось определение роли Византийской империи в отношениях с Древней Русью на политическое, правовое, духовное и культурное развитие Древней Руси.

В статье использованы труды Бибикова М.В., Владимирского-Буданова М. Ф., Литаврина Г. Г. и других историков.

В статье рассмотрены факторы, обусловившие постепенное становление политической, правовой, духовной и культурной сферы Древней Руси, обобщены результаты влияния Византийской империи на постепенное становление политической, правовой, духовной и культурной сферы Древней Руси.

Показано что влияние Византийской империи на политическое, правовое, духовное и культурное развитие Древней Руси было многогранным и имело большое значение.

Ключевые слова: Византия, империя, влияние, Древняя, Русь, политика, право, духовное, культурное, развитие.

А.М. Буздаев

Византияның Көне Русьтің дамуына ықпалы

Бұл мақала Византия империясының Көне Русьтің дамуына ықпалы туралы. Онда Византия империясының Көне Русьтің саяси, құқықтық, рухани және мәдени дамуына ықпалының зерттелу нәтижесі баяндалған.

Осы мақаланың зерттеу объектісі Византия империясының Көне Русьпен қатынастары болып табылады.

Зерттеудің тақырыбы Византия империясының Көне Русьпен қатынастардағы Көне Русьтің саяси, құқықтық, рухани және мәдени өрісінің біртіндеп қалыптасуына ықпал еткен факторларды анықтау болды.

Зерттеудің мақсаты Византия империясының Көне Русьтің саяси, құқықтық, рухани және мәдени дамуындағы маңызын анықтау болды.

Мақалада Бибиков М.В., Владимирский-Буданов М. Ф., Литаврин Г. Г. және басқа тарихшылардың еңбектері пайдаланған.

Мақалада Көне Русьтің саяси, құқықтық, рухани және мәдени өрісі біртіндеп қалыптасуына себепші болған факторлары қаралған. Византия империясының Көне Русьтің саяси, құқықтық, рухани және мәдени өрісінің біртіндеп қалыптасуына ықпалының нәтижелері талдап қаралған.

Византия империясының Көне Русьтің саяси, құқықтық, рухани және мәдени дамуына ықпалы көпқырлы және үлкен болғандығы көрсетілген.

Түйін сөздер: Византия, империя, ықпал, Көне, Русь, саясат, құқық, рухани, мәдени, даму.

A.M. Buzdaev

Influence of Byzantium on development of Ancient Russia

This article is dedicated to influence of the Byzantine empire on development of Ancient Russia. In it the result of research of influence of the Byzantine empire on political, legal, spiritual and cultural development of Ancient Russia is stated.

Object of research of this article are the relations of the Byzantine empire with Ancient Russia.

Subject of research was definition of factors in the relations of the Byzantine empire with Ancient Russia, which affected to gradual formation political, legal, spiritual and cultural sphere of Ancient Russia.

Research purpose was definition of a role of the Byzantine empire in the relations with Ancient Russia at political, legal, spiritual and cultural development of Ancient Russia.

In article works of Bibikov M. V., Vladimirski-Budanov M. F., Litavrin G. G. and other historians are used.

In article the factors which have caused gradual formation of the political, legal, spiritual and cultural sphere of Ancient Russia are considered, results of influence of the Byzantine empire on gradual formation of the political, legal, spiritual and cultural sphere of Ancient Russia are generalized.

It is shown that influence of the Byzantine empire on political, legal, spiritual and cultural development of Ancient Russia was many-sided and was of great importance.

Key words: Byzantium, empire, influence, Ancient, Russia, policy, right, spiritual, cultural, development.

Влияние Византии на политическое, правовое, духовное и культурное развитие Древней Руси до сих пор остается объектом многих исследований со стороны историков, политиков, правоведов, культурологов.

В августе 1991г. в Москве проведен 18-й Всемирный конгресс византиноведческих исследований, в котором приняли участие около 700 ученых почти из 40 стран мира и на котором проблема отношений Руси и Византии была одной из самых приоритетных. На самом разном уровне знаний и культуры в обществе обсуждается вопрос о якобы открывавшихся некогда перед Русью альтернативных и «упущенных» предками путей развития и о возможных глубоких и давних причинах часто поражающих Россию бедствий и крутых поворотов в её истории [7; с. 5-7].

Что касается влияния в политической и правовой сфере. Принципы и методы византийской дипломатии во взаимоотношениях с Русью включали в себя установление межгосударственных договорных отношений, вводивших международную политику в правовое русло, препятствовавшее совершению неожиданных набегов, разгромов городов, оказанию военного давления [2; с. 71].

Очень важное место в отношениях между государствами уделялось церемониям приемов, торжественных обедов, официальных и неофициальных бесед.[6; с. 38].

До XV века митрополит на Руси назначался с согласия византийского патриарха. Так же как в Византии, на Руси стали возникать монастыри, церковь превратилась в богатую организацию [5; с. 18].

Учет византийской концепции политической иерархии в мире и дипломатической практики империи в отношениях с другими государствами помогает оценить русско-византийские договоры и взаимоотношения обоих государств.

Первое знакомство русских с византийским правом относится еще ко времени, предшествовавшему принятию христианства: византийскими элементами проникнуты договоры русских с греками X века, регулировавшие отношения русских и греков во время пребывания первых в Царьграде. С принятием христианства были занесены греческим духовенством сборники византийского права, церковного и светского.

В результате походов заключались русско-византийские договоры, регулировавшие торговые и политические отношения между государствами.

Три договора с Византией 911, 945, 971г.г. имели целью обеспечить регулирование торговых отношений между двумя странами. В них имеются ссылки на «закон русский», являвшийся сводом устных норм обычного права. Будучи международными, эти договоры в ряде случаев фиксируют межгосударственные нормы, но древнерусское право находит в них яркое отражение [6; с. 76-85].

Договор 2 сентября 911 г. заключён после успешного похода дружины князя Олега на Византию в 907г. Он восстанавливал дружественные отношения государств, определял порядок выкупа пленных, наказания за уголовные преступления, совершённые греческими и русскими купцами в Византии, правила ведения судебного процесса и наследования, создавал благоприятные условия торговли для русских и греков, изменял береговое право (вместо захвата выброшенного на берег судна и его имущества владельцы берега обязывались оказывать помощь в их спасении).

Договор 945 года заключён после неудачного похода войск князя Игоря на Византию в 941 г. и повторного похода в 944 г. Подтверждая в несколько изменённом виде нормы 911 года, договор 945 года обязывал русских послов и купцов для пользования установленными льготами

иметь княжеские грамоты, вводил ряд ограничений для русских купцов. Русь обязалась не претендовать на крымские владения Византии, не оставлять застав в устье Днепра, помогать друг другу военными силами.

Договор июля 971 года заключён князем Святославом Игоревичем с императором Иоанном Цимисхием после поражения русских войск в болгарском Доростоле. Составленный в неблагоприятных для Руси условиях, он содержал обязательства Руси воздержаться от нападений на Византию.

Из договоров с Византией X в. видно, что купцы играли видную роль в международных отношениях Руси, когда они не только осуществляли куплю за границей, но и выступали в роли дипломатов, имевших широкие связи с иностранными дворами и общественными верхами.

В договорах также упоминается смертная казнь, штрафные санкции, регламентировались право найма на службу, меры по поимке беглых рабов, регистрации отдельных товаров. При этом в договорах предусматривалась реализация права кровной мести и других норм обычного права [5; с. 16].

Проводником Византийского права являлось духовенство, применявшее его в церковном суде. Сообразно с компетенцией этого суда влиянию Византийского законодательства подверглось преимущественно право семейное и наследственное. Так, все положения Русской Правды об опеке и наследовании супругов воспроизводят начала Эклоги. В этих же сферах проявлялось влияние духовенства и на законодательную деятельность князей [6; с. 76-85].

Кроме Русской Правды в Древнерусском государстве действовали церковные уставы князей Владимира Святославовича и Ярослава Владимировича (X–XI в.в.), содержащие нормы о брачно-семейных отношениях, преступлениях против церкви, нравственности и семьи. В уставах определялась юрисдикция церковных органов и судов.

В ряде случаев действие церковных уставов накладывалось на сферу действия государственного законодательства, основным источником которого была Русская правда.

Церковники перевели на древнерусский язык ряд памятников византийского права (Кормчие книги, Закон судный людем и др.) [5; с. 17].

После исследований ряда историков признается несомненным, что на Руси с самых первых времен существования христианства были известны в славянском переводе оба Номоканона, употреблявшиеся в византийской церкви: Номоканон в 50 титулов и Номоканон в 14 титулов. Первый из них был переведен на славянский язык ещё до крещения Руси. Второй в его древнейшей редакции был переведен на Руси при Ярославе I. Одновременно с Номоканонами были занесены и другие памятники Византийского законодательства – Эклога и Прохирон, которые вместе с Номоканонами входили в состав древних сборников, известных под названием Кормчей Книги.

Также при первых христианских князьях перешел к ним и «Закон судный людем» – переделка 17-го титула исаврийской эклоги, т. е. устава о преступлениях и наказаниях [4; с. 114-115].

Кроме того, в Древней Руси были известны и другие юридические сборники византийского происхождения. Например, Компильция, относящаяся к концу XII – началу XIII века и носящая в рукописях название «Книги законные, ими же годится всякое дело исправляти всем православным князем». В состав ее входят: 1) «Законы земледельнии от Оустиниановых книг» – земледельческий устав; 2) «Закон о казнях»; 3) «Закон о разделении браком», т.е. о причинах развода и 4) «Главы о послуших»; три последние отдела заимствованы из Прохирина и Эклоги. Прямых свидетельств о практическом применении земледельческого устава (остальные части компиляции были известны из Кормчей) не имеется, но весьма вероятно, что он применялся в духовных судах, в особенности по отношению к крестьянам, сидевшим на землях духовенства [1; с. 101-103].

Очень глубоким было влияние духовенства, руководствовавшегося византийскими законами, в области уголовного права. До принятия христианства на Руси господствовал материальный взгляд на преступление как на причинение обиды и вреда. Духовенство вносит новое воззрение – формальное; преступление становится нарушением предписаний закона. Начинает проникать и система наказаний, заимствованная из Эклоги, а именно смертная казнь, телесные и членовредительные наказания. Преступления взяты из византийских сборников, а наказания – русские. В «Русской Правде» из византийских

наказаний заимствованы только поток и разграбление, т.е. ссылка преступника с конфискацией его имущества. Телесные наказания вытесняют денежные штрафы; смертная казнь получает широкое развитие. В то же время в системе наказаний происходит и другая существенная перемена. В памятниках домосковской Руси, например в «Русской Правде», господствует система безусловно определенных наказаний. В памятниках московского государства, как и в Эклоге, часто встречаются наказания неопределенные: предписывается чинить наказание по усмотрению, как «государь укажет», или «наказати смотря по вине».

Под влиянием Византийского права возник институт душеприказчиков, сделан был первый шаг к различению детей законных и незаконных, к ограждению личной и имущественной самостоятельности жены и проч. [4; с. 114-115].

Теперь о духовном и культурном влиянии. Киевская Русь, приняв в 988 году христианство из рук Византии, унаследовала целую систему духовных, эстетических, моральных ценностей, свойственных христианской культуре.

С принятием христианства высшую церковную иерархию стало возглавлять византийское духовенство. Лишь при Ярославе киевским митрополитом был поставлен Илларион, русский по происхождению. [6; с. 86].

В области станковой живописи первым толчком влияния византийской живописи был привоз на Русь икон в X-XI в.в., которые потом копировали. Привозимые иконы помещались в новопостроенные храмы и на многие века становились почитаемыми святынями.

Иконопись строго следует богословским канонам письма иконы, разработанным в Византии на VII Вселенском Соборе ещё в 787 году. И древнерусская иконопись унаследовала традиционные принципы изображения святых, закреплённых иконописными подлинниками византийского образца.

В живопись мастеров из Византии, творящих в Киеве, Новгороде и других городах, проникают русские образы. Например, роспись собора св.Софии в Киеве представляет собой один из великолепнейших образцов фресковой живописи 11 века [3; с. 139].

Строительство в Киеве на ранней его стадии было целиком в руках приезжих греческих зодчих.

Византийское искусство выработало к X веку особый вид храма. Это был так называемый крестово-купольный храм, структура которого стала основополагающей для зодчества домонгольской Руси. На её основе были созданы оригинальные высокохудожественные произведения. Таким был первый каменный храм, построенный в 991-996г.г. – Десятинная церковь [3; с. 141-142].

Древняя Русь восприняла византийскую музыкальную культуру и новую музыкальную эстетику вместе с крещением как непосредственный источник.

Феодосием Печерским было введено на Руси основополагающее понятие византийской музыкальной эстетики – «ангелогласное пение». В Византии идея ангелогласного пения развивалась у Псевдо-Дионисия Ареопагита.

Византийский канон лёг в основу певческой церковной культуры Древней Руси. Однако, если в Византии музыкально-поэтический канон богослужения складывался постепенно на протяжении нескольких столетий и оформился окончательно к X веку, в Древней Руси канон был воспринят целиком вместе с крещением Руси и рассматривался как нечто незыблемое, священное. В дальнейшем первоначальная византийская основа церковного пения видоизменялась, ассимилировалась на русской почве [3; с. 145-152].

В период становления государства на Руси Византия помогла Руси выйти из мрака язычества, содействовала Руси в обретении своего государственного достоинства, явилась для Древней Руси источником славянской грамоты, ставшей главным фактором быстрого и всестороннего прогресса древнерусской культуры [7; с. 6-7].

Так же как в Византии, на Руси стали возникать монастыри, церковь превратилась в богатую организацию.

Из русско-византийских договоров древнерусское право переняло многие межгосударственные нормы.

Основными источниками византийского права, заимствованными древнерусским правом явились Номоканоны, Эклога, Прохирон, «Закон судный людям».

Преступление стало рассматриваться не как причинение обиды и вреда, а как нарушение предписаний закона.

Торжественный, возвышенный характер византийского искусства, глубокая одухотворённость его образов, наглядно демонстрирующих

христианские идеалы, оказались созвучными мироощущению и художественно-эстетическим потребностям Древней Руси.

Литература

- 1 Антология мировой правовой мысли. В 5т. Т. II. Европа: V-XVII в.в./ Нац. обществ.-научный фонд; Руководитель науч. проекта Г. Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1999.
- 2 Бибииков М. В. Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси/ Рос. Академия наук; Ин-т всеобщей истории. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
- 3 Византия и Русь / Сост. Т. Б. Князевская. М.: Наука, 1989.
- 4 Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону, Изд-во «Феникс», 1995г.
- 5 Исаев И. А. История государства и права России. М.: Юрист, 1996.
- 6 История государства и права СССР часть 1 «Юридическая литература» Москва 1972г. под ред. Калинина Г. С. и Гончарова А. Ф.
- 7 Литаврин Г. Г. Византия. Болгария. Древняя Русь (IX – начало XII в.) – Спб.: Алетейя, 2000.
- 8 Рыжов К. В. 100 великих россиян. – М.: Вече, 2001.

Reference

- 1 Antologia mirivoi pravovoi misli. V St. T. II. Evropa: V-XVII v.v./ Nas. obshestv.-naushni fond; Rukovoditel nauch. proekta G. U. Semigin. – M.: Misl, 1999.
- 2 Bibikov M. V. Byzantinorossica: Svod vizantiiskih svidetelstv o Rusi/ Ros. Akademia nauk; In-t vseobshei istorii. – M.: Aziki slavanskoj kulturi, 2004.
- 3 Vizantia i Rus / Sost. T. B. Knazevskaa. M.: Nauka, 1989.
- 4 Vladimirkii-Budanov M. F. Obzor istorii russkogo prava. Rostov-na-Donu, Izd-vo «Feniks», 1995g.
- 5 Isaev I. A. Istoria gosudarstva i prava Rossii. M.: Urist, 1996.
- 6 Istoria gosudarstva i prava SSSR chast 1 «Uridisheskaa» Moskva 1972 g. pod. red. Kalinina G. S. i Goncharova A. F.
- 7 Litavrin G. G. Vizantia. Bolgaria. Drevnaa Rus (IX – nachalo XII v.) – Spb.: Aletea, 2000.
- 8 Rishov K. V. 100 velikih rossian. – M.: Vechе, 2001.

УДК 94(4-15) «10/14» : 34

В.Б. Бейсембаева

Казахского Национального Университета имени Аль-фараби,
магистрант 2-го года обучения факультета истории, археологии и этнологии, Казахстан, г. Алматы
e-mail: vbeysembaeva@mail.ru

Формирование средневекового городского права в Западной Европе

В этой статье делается попытка выяснить некоторые условия и обстоятельства возникновения, характерные особенности, классификации средневекового городского права.

В данной статье так же обращается внимание на коммунальное движение, которое являлось ярчайшим проявлением антифеодальной борьбы в средние века, и, которое создало условие для объединения горожан и возникновения городского права.

Источниками послужили городские хартии германских городов в XI-XIII вв. Германские города одним из первых получили хартии вольности и добились признания своих прав. Городское право отражало специфическое положение города в средневековом обществе. Широким распространением пользовалось, например, Магдебургское городское право, Любекское городское право. В них можно увидеть отражение нормы права феодального государства, регулирующие торговый оборот; важную роль городское право сыграло и в формировании торгового, вексельного и морского права.

В городском праве раньше, чем в других средневековых корпоративных системах, возникло понятие юридического равенства граждан перед законом. Сделана классификация средневековых городов в соответствии с особенностями их исторического развития.

Городское право - сложилось в процессе развития городов средневековой Западной Европы, когда развитие ремесла и торговли вызвало в городах стремление получить независимость от феодалов и короля и освободиться от действия права, не приспособленного к товарно-денежным отношениям.

Ключевые слова: городское право, договор, хартия, коммуна, статут, закон.

В.Б. Бейсембаева

Батыс Еуропадағы ортағасырлық қалалардағы құқықтың қалыптасуы

Мақалада автор ортағасырлық қалалардағы құқықтың қалыптасуы, ерекшеліктері, топтастыру шарттары мен жай-жапсарларын қарастырады.

Сонымен қатар бұл мақалада ортағасырдағы антифеодалды қозғалыстың жарқын көрінісі болып табылатын және қала тұрғындарының бірігуі мен олардың құқықтарының қалыптасуына бірден бір септігін тигізген коммуналдық қозғалыс туралы әңгіме қозғайды.

Мақаланы жазуда басты дерек көз ретінде XI-XIII ғғ. Германия қалаларының еркіндік хартиясы болып табылады. Өйткені, Батыс Еуропада алғаш өз еркіндіктеріне қол жеткізген Германия қалалары деп айтуға болады. Кең жариялымға ие болған, мысалы, Магдебург қаласы мен Любек қалаларының құқықтары. Олардан феодалды мемлекеттердің құқықтық шамалары, сауда айналымының реттерін көруге болады.

Ортағасырлық қала құқығы Батыс Еуропа қалаларында колонер мен сауданың, тауар айналымының дамуы барысында қала тұрғындары феодалдар мен корольден өз тәуелсіздіктерін талап ету арқылы пайда болған.

Түйін сөздер: қала құқығы, келісімдер, хартия, коммуна, статут, заң.

V.B. Beysembaeva

Forming of the medieval citizens' rights in the Western Europe

In this article the author tries to know some conditions and circumstance of emergence, typical peculiarity, the classification of medieval citizens' rights.

In this article there is also given the information about communal movement which was the reason of manifestation antifeodal struggle in medieval centuries, and which gave the possibility for gathering citizens and beginning of citizens' rights.

The source was the city charters of German cities in XI-XIII centuries. German cities are one of the first which received the charters of freedom and reached the declaration of their rights. The citizens' rights influenced the specific situation

in medieval society. We can see it in the example of the cities such as Magdeburg and Lubec rights. There we can see the results of norms of the feudal government rights which regulating the trade turnover. The citizens' rights also played an important role in forming trade, bill of exchange and naval rights.

In citizens' rights there was the conception of juridical equality of citizens before the law.

The citizens' rights appeared in the process of development of medieval Western European cities when the development of handicraft and trade demanded to receive the freedom from kings and feudals.

Key words: citizens' rights, agreements, charter, commune, statute, law.

В формировании политического и правового сознания в Западной Европе сыграли средневековые города. И сегодня является важным изучение становления прав и свобод, выработки юридических норм, средневекового городского права в которых оформились права европейского горожанина, формировались основы гражданского общества. Нам интересен процесс возникновения и развития городского права и демократические институты народовластия. Поэтому, в этой статье мы попытались рассмотреть некоторые условия и характерные особенности становления городского права.

История средневековых городов – это борьба городского населения как за личную свободу и иные вольности и привилегии, так и за политическое самоуправление, а в ряде случаев и за полную независимость. Эта борьба особенно характерна для XI-XII вв., т.е. того периода, когда еще не получил силу процесс централизации и повсеместного усиления королевской власти. Политическая автономия городов в феодальном мире достигалась разными путями: от вооруженной борьбы до простой покупки права самоуправления. Политико-правовой статус городов в разных странах в зависимости от конкретных исторических условий, от силы королевской власти отличался многообразием форм и видов. Наибольшую степень политической автономии в средневековом государстве имели городские общины, приобретающие статус коммуны, т.е. полного самоуправления [1]. Является вопрос, каким образом городские общины добились признания своих прав? Самый простой способ – обратиться к сюзерену (сюзерен – крупный феодал – барон, граф, герцог, князь) который мог утвердить и даже расширить права ассоциации и таким образом узаконить их. Именно этим путем получила свой устав Сент-Омерская гильдия; королевская хартия давала старшинам право самоуправления и суда. Кроме прямого пути признания можно было идти другим путем – вооруженным. Восставали отдельные города и вели борьбу с сеньорами, то есть горожане, как и

крестьяне, были «люди мертвой руки», брались за оружие и производили бунт. Восставшие, разумеется, организовывали у себя ассоциацию – форму гильдии. Таким образом, гильдия является результатом восстания. Если восставал большой торговый пункт, то, конечно, население его составляли люди разной юрисдикции: тут были и свободные, и крепостные, подлежащие духовному суду и т.п., но все соединялись против феодала, у которого не хотели судиться, и изгоняли его. Таким образом, некоторые города прав своих добивались не путем признания их королем, а открытой силой. Богатые торговые города получали свои привилегии первым. Мирным путем от своих сеньоров, очень часто покупая хартии вольностей за известную сумму денег [2]. Городская хартия – документ нормативный; в ней записано то, что было необходимо горожанам, к чему они стремились. Городская хартия, как правило, была документом компромиссным: она составлялось сеньором, но почти всегда и везде по требованию горожан, следовательно, в ней неизбежно отражалось борьба интересов обеих сталкивавшихся социальных сил[3].

Германские города оставили богатое документальное наследие: именно в XII-XIII вв. было составлено много записей хартии вольностей, прав горожан. Средневековое городское право наделяло город статусом – «корпорации» – совокупности граждан как единого целого, с правами юридического лица. Первоначально основываясь на принципах и институтах земского и ленного права, особенно в сфере брачно – семейных и наследственных отношений, германское городское право в процессе усиления самостоятельности германских городов все больше насыщалось собственными принципами и нормами[4]. Например, в документе городского права г. Медебаха от 31.VIII.1165 г. говорится, «Когда умрет отец, его сын или другой человек, который ему наследует, пусть даст, как сказано, в качестве доплаты за допуск годовой чинш в двойном размере и в дальнейшем пусть

ежегодно уплачивает чинш и владеет с миром» [5]. В распоряжении собственностью, купленной за собственные средства, горожанин был полностью свободен, он мог свободно завещать имущество на сумму свыше трех шиллингов при одном условии – «пребывании в здравом состоянии». Так же особое внимание стало уделяться регулированию ярмарок и торгов, вопросам распоряжения собственностью и взыскания долгов «Если кто даст свои деньги какому-либо своему согражданину, чтобы тот затем занимался торговлей в Дании или на Руси, или в другой области, к выгоде и того и другого, то ему следует призвать своих верных сограждан, чтобы они видели и были свидетелями этой сделки» [6]. Отсюда можно сделать вывод, что в германских городах довольно рано были приняты торговые и рыночные уставы. Германское средневековое городское право отличалось особой суровостью в отношении должников. «Если кто – либо приведет в суд за долги, тот, кто приведен, пусть никакого протеста не заявляет, но либо откажется от долга, либо признает его. И пусть не говорит, обманывая, что он долг уплатил в другом месте, при другом судье, однако если захочет доказать, что действительно уже вернул долг, пусть подтвердят это один судья и двое или трое горожан» [7]. Если ответчик не мог отдать долг через суд и заплатить штраф судье, следовала конфискация имущества или арест до тех пор, пока не находился желающий заплатить долг за ответчика. Позднее городское право стало принимать все более самостоятельный характер. Городские органы самоуправления, обосновав свою независимость, стали сами вырабатывать правила и уставы городской юстиции и всей жизни города. Наибольшую известность в Европе в период позднего средневековья получили системы Любекского и Магдебургского права. Магдебургское право получило большее распространение в Центральной и Восточной Германии, Чехии, Австрии, Польше, Западной России. Свое начало оно вело от епископской конституции 1188 г., признавшей самостоятельность г. Магдебурга. Происхождение его отличалось от Любекского. Магдебургское право было приспособлением к нуждам городского суда земского германского права – главным образом «Саксонского Зерцала». Формировалось оно не путем уставов или систематизации, а записью решений городского шеффенского суда. Частные кодификации этих

записей появились в XIII в. К XIV в. Магдебургское право приобрело почти заверченный вид, охватив типичными решениями основные области уголовного, вещного, обязательственного, торгового, наследственного и семейного права. Тогда же началась массовая рецепция магдебургского права другими городами Центральной Европы. Собственно городской систематизации права не сохранилось (вначале XVII в. магистратский и судебный архивы Магдебурга уничтожены пожаром). Основным сводом его остался сделанный в одном из дочерних городов Герлицкий кодекс (1304).

Британского историк и философ права Берман Гарольд делает анализ городского права и дает классификацию городского права. Эта система права в категориях коммунитарного характера, светского и конституционного характера, ее способность к росту, ее целостность как системы. Первостепенное значение городского права имел ее коммунитарный характер. Городское право было правом тесно взаимосвязанного, интегрированного сообщества, которое часто и называли «коммуной». Коммуна, то есть община, в свою очередь, основывалась выраженном или на подразумеваемом договоре. Конечно, не следует сравнивать эти договора с современными договорами и понимать как в категориях современных представлений о демократии. Характер этого городского права нашел отражение не только в договорности отношений членов сообщества, но и в патриципаторности, коллективности этих отношений. Это проявлялось в правовых требованиях взаимной помощи граждан и взаимной защиты. Городское сообщество XII в. обычно управлялось небольшой группой патрициев. В более общем виде оно опиралось не на отдельных людей как таковых, а на соподчиненные общины – это было «сообщество сообществ». Западные историки называли этот тип – сословием. В европейских городах XII столетия «сословие» к которому принадлежал человек, было важной основой прав и обязанностей. Так, городское право, признавая определенное правовое равенство всех граждан, и богатых и бедных, как граждан, в целом не допускало бедных к выборам руководителей. Индивид не существовал в правовом отношении иначе как член одного или более субсообществ в рамках целого, и его индивидуальная свобода состояла главным образом в его мобильности, то есть

способности передвигаться из одного сообщества в другое или обращаться за защитой от другого. Таким образом, коммунитарный характер городского права сам по себе имел договорное, патриципаторное и сословное измерение.

Кроме коммунитарного, городское право носило и светский характер. Города Запада не носили ответственности за поддержание религиозного культа. Богослужение и вера не входили в городскую юрисдикцию. Право, относящееся к соблюдению норм и доктрин религии в пределах города, было не городским правом, а каноническим правом католической церкви. Но это не говорило, что городская община была безразлична к вере. Напротив, все города Западной Европы были активно христианскими. Города были полны церквями и часовнями. Однако задача городов была светская, переходящая, а не священная и вечная. Города преимущественно должны были регулировать политические и экономические отношения, то есть сохранять мир и отпускать правосудие. Город считал себя светским политическим образованием и не претендовал на применение церковных законов, проведение священных обрядов и проповедь религиозного учения оставлял церкви. Светский характер городского права нашел свое отражение в том обстоятельстве, что каждый город имел собственную разновидность городского права и что городское право было только одной из нескольких разновидностей светского права наряду с королевским, феодальным, манориальным и торговым. Сосуществование различных видов светского права было внутренне связано с его светским характером. Ни одна система светского права не претендовала на то, чтобы охватывать светскую юрисдикцию целиком. Каждая была отдельной системой, которая управляла одной из областей жизни людей, попадающих под ее юрисдикцию. Уникальность права западного христианского мира состояла в том, что каждый отдельный человек жил в условиях множественности правовых систем, каждая из которых управляла одним из частично пересекающихся друг с другом субсообществ, членом которого являлся этот человек.

Третьей значительной чертой системы городского права был ее конституционный характер. Слово «конституционализм» впервые появилось в конце XVIII - начале XIX в. Для обозначения американской доктрины верховенства писаной

конституции над издаваемыми законами. Но конституционализм впервые проявила себя в городских правовых системах Западной Европы в XI-XII столетиях. С одной стороны, европейские города в XI-XII вв. были новыми государствами так же, как и церковь этого периода была новым государством, в том смысле, что они имели полноту законодательных и судебных полномочий и власти, включая полномочия и власть устанавливать налоги, чеканить деньги, устанавливать систему мер и весов, собирать войско, заключать союзы и вести войну. Конституционный характер городского права проявлялся в пяти важных аспектах:

1) Городское право в очень многих случаях основывалось на писаных хартиях, устанавливающих и организацию управления, и гражданские права и свободы. Они фактически были первыми новыми писаными конституциями.

2) Городские власти были ограничены в своих полномочиях, они часто подразделялись на исполнительную, законодательную и судебную отрасли, имевшие определенные ограничительные механизмы по отношению друг к другу, проводились периодические выборы должностных лиц, законы публиковались, издавались их собрания.

3) Гражданские права, предоставляемые городским правом, включали рациональную судебную процедуру с вынесением решения равными по положению, а не с доказыванием посредством судебного испытания или поединка. Не допускались произвольные аресты и заключение в тюрьму без судебного разбирательства. Виды наказания были ограничены. В теории богатые и бедные должны были быть судимы на равных основаниях. Граждане имели право носить оружие, имели право голоса. Иммигрантам предоставлялись те же права, что и гражданам, после того как они прожили в городе год и один день. Иностранные купцы имели равные права с купцами-гражданами.

4) Гражданские свободы обычно включали освобождение от многих феодальных повинностей и налогов и строгие ограничения королевских прерогатив: король, например, соглашался брать с города фиксированный налог и отказывался от права принудительных займов. Так же было установлено, что обязательство граждан устанавливаются заранее и что граждане могут

сохранять все приобретенное ими, не подлежащее этим конкретным обстоятельствам.

5) Конституционное право гражданских прав и свобод включало права и свободы, относящиеся к участию в городском управлении. Это в свою очередь было связано с конституционной теорией, которая никогда не принималась в полном объеме, но и не отвергалась начисто, что политической властью облечено, в конечном счете, все сообщество граждан [8].

Формы управления европейскими городами были совершенно различны, но между ними имелось много общего. Очень большая доля вновь созданных городов управлялась народными собраниями всех граждан, чье согласие было необходимо для избрания должностных лиц и принятия законов. Народное участие в городском управлении в конце XI-XII вв. распространялось и на судебные власти. Определенные горожане, которые в Германии назывались «schoeffen», в Нидерландах и северной Франции «echevins», в Италии «консулы», назначались или избирались в качестве народных судей. В Англии городское движение было слабее, города больше зависели от короны и были по форме

правления менее демократичны, чем города Германии, Италии, Франции и Фландрии, городские должностные лица часто избирались. Граждане Лондона получили право избирать себе шерифов и юстициария в 1131 г., а мэра в 1231 г. В Европе городское право считалось основанным в первую очередь на обычае, а затем на нормах, изданных нормотворческими властями. Эти нормы, в свою очередь, подразделялись на статуты гильдий и других ассоциаций и законы городской законодательной власти, короля или императора. Статуты и законы были писаными, что придавало им особое значение [8].

Возникновение городского права, как особой корпоративной средневековой системы права связано с необходимостью закрепления правового положения экономически свободных людей, их прав и свобод, принципа равенства людей, участия их в законотворчестве, представительном правлении - в этом и заключается сущность городского права. Историческое значение городского права является в том, что она обеспечила прогрессивную роль в развитии товарного производства и обмена в условиях феодализма.

Литература

- 1 История государства и права зарубежных стран/ под. ред. Н.А. Крашенинниковой. М. 2003. В 2ч. Ч.1. Глава-14. Особенности средневекового государства и права в Европе. Стр. 251.
- 2 Лекции по истории средних веков / В.Г. Васильевский. СПб 2013. С.537.
- 3 Средневековое городское право XII-XIII вв./ под. ред. С.М. Стама Саратов. 1989. С.5.
- 4 История государства и права зарубежных стран/ под. ред. Н.А. Крашенинниковой. М. 2003. В 2ч. Ч.1. Глава-14. Особенности средневекового государства и права в Европе. Стр. 438-439.
- 5 Право города Медебаха // Средневековое городское право XII-XIII вв. Под. Ред. С.М. Стама. Саратов 1989. С.50.
- 6 Там же.
- 7 Городское право города Гослара // Средневековое городское право XII-XIII вв. Под. Ред. С.М. Стама. Саратов 1989. С. 114.
- 8 Берман Гарольд Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / перевод с английского. 2 издание. М. НОРМА. 1998. С. 364.

References

- 1 Istoriya gosudarstva i pravo zarubezhnykh stran / pod.red. N.A. Krachaninnikovoi. M.2003. V2 ch. Ch.1. glava-14. Osobennosti srednevekovogo gosudarstva i prava v Evrope. Str.251.
- 2 Lektsii po istorii srednikh vekov / V.G. Vasilevskiy. SPb 2013. S.537.
- 3 Srednevekovoe gorodskoe pravo XII-XIII vv. / pod.red/ S.M. Stama. Saratov. 1989. S.5.
- 4 Istoriya gosudarstva i pravo zarubezhnykh stran / pod.red. N.A. Krachaninnikovoi. M.2003. V2 ch. Ch.1. glava-14. Osobennosti srednevekovogo gosudarstva i prava v Evrope. Str. 438-439.
- 5 Pravo goroda Medebakha // gorodskoe pravo XII-XIII vv. / pod.red/ S.M. Stama. Saratov. 1989.50.
- 6 Tam zhe.
- 7 Gorodskoe pravo goroda Goslara. // gorodskoe pravo XII-XIII vv. / pod.red/ S.M. Stama. Saratov. 1989. S.114.
- 8 Berman Garold Dzh. Zapadnaya traditsiya prava: epokha formirovaniya / perevod s angliyskogo. 2 izdanie. M. NORMA. 1998.

УДК: 930(470) "18" : 94(497.2)

Ф.А. Ибишева

Казахский государственный университет имени Аль-Фараби,
магистрантка 2 курса факультета истории, археологии и этнологии, Казахстан, г.Алматы
e-mail: ibisheva.firuza@mail.ru

Дипломатия Волжских Булгар (VIII-XIII вв.)

В данной статье рассматривается проблема дипломатии Волжских Булгар (VIII-XIII вв.) Обосновывается мысль о том, что деятельность дипломатии в значительной степени влияла на судьбы государств и при умелом использовании этим могущественным орудием давала громадные результаты.

Данное направление дополняется также исследованием В. Т. Пашуто который пришел к выводу о том, что в X-XIII веках средневековая дипломатия Волжских Булгар выполняла три очень важные для средневековых государств функции. Первую, исследователь называет «имперской». Она обеспечивала регулирование вассальной системы народов, входящих в сферу влияния определенной страны. Вторая – «внешняя», отвечающая за проведение необходимых внешнеполитических действий по отношению к равным по статусу государствам и государствам, стоящим по своему статусу выше. Третья функция – функция «внутрикняжеского» общения, которая в период феодальной раздробленности принимает настолько важный характер, что две первые даже несколько реже выделяются летописцами.

Автор приходит к выводу, что одной из основных причин, породивших средневековую дипломатию, явилось соперничество суперэтнических систем, разделивших мир на Запад и Восток. На основе изучения установлено, что религия в дипломатической практике занимала не последнее место, при заключении договоров и ведении переговоров она оказывала большое воздействие как на внешние и чисто формальные стороны дипломатической деятельности, так и на формирование своеобразных дипломатических аргументов. Волжская Булгария установила равноправные торговые контакты, поддерживала дипломатические отношения со многими ближними и дальними странами.

Ключевые слова: Дипломатия, Волжская Булгария, «Имперская функция», «Внешняя функция», «Функция внутрикняжеского общения», религия, нумизматика.

Ф.А. Ибишева

Еділ Бұлғарларының дипломатиясы (VIII-XIII ғғ.)

Бұл мақалада VIII-XIII ғғ Еділ Бұлғарларының дипломатиялық мәселесі қарастырылады. Ойымның негізінде, дипломатиялық қызмет далалық мемлекет тағдырында маңызды рөл ойнаған және іскерлік әрекетте пайдалануда құдіретті құрал ретінде зор нәтижеге ие болған.

Қазіргі ізденісіміз бағытына қосымша Пашуто В.Т қорытындылай отырып, XXIII ғасыр орталарында Еділ Бұлғарларының дипломатиясында үш өте маңызды ортағасырлық мемлекет атқарылымы орындалды. Бірінші зерттеуіміз «Империялық» деп аталады. Мемлекет аймағында әсер етуші белгілі бір кіріс болды, оны халық вассалдық жүйе тәртібімен қамтамасыз етіп отырды. Екіншісі «Сыртқы», мемлекеттің мемлекет мәртебесінің біркелкі қарым қатынасқа әсер етуі сыртқы саяси қажеттілігіне байланысты өз мәртебесінің жоғары тұруына жауап беруші. Үшінші атқарым - «Ішкі әкімшілік» байланысу функциясы, феодалдық бытыраңқы дәуірді барынша қажетті санап, ал алдыңғы екі атқарымды анда – санда бірнеше жылнамашыларға бөлініп отырды.

Жазушы қорытындылай келе, негізгі себептердің бірі, ортағасырлық дипломатияның туындауы, алып этникалық жүйемен бақталастық пайда бола отырып, әлемді Шығыс пен Батысқа бөлді. Зерттеу негізінде орнатылған: дін дипломатиялық тәжірибеде ең соңғы орын алуы, келісім шарт жасау мен келіссөздерді басқару арқылы ол үлкен ықпалды сыртқы және таза формалды жақтарын дипломатиялық әрекетін көрсетіп, өзгеше дәлел қалыптастырды. Еділ Бұлғарлары теңқұқылы сауда байланысын белгілеп, көптеген алыс жақын елдермен дипломатиялық қарым – қатынасты қолдап отырды.

Түйін сөздер: Дипломатия, Еділ Бұлғарлары, «Империялық атқарым», «Ішкі атқарым», «Ішкі княздық байланысу атқарымы», дін, нумизматика.

F.A. Ibisheva

Diplomacy of the Volga Bulgars (VIII-XIII cc.)

In this article the problem of diplomacy Volga Bulgars (VIII-XIII cc.) Substantiates the idea that diplomacy activities are largely influenced the fate of nations and the skillful use of this powerful instrument yielded huge results.

This line of research also supplemented VT Pashuto which concluded that the X - XIII centuries medieval diplomacy Volga Bulgars performs three very important functions for medieval states. First, the researcher calls "imperial". It provides for the regulation of vassal nations outside the sphere of influence of a particular country. The second - "external", responsible for carrying out the necessary foreign policy actions with respect to an equal status and Member States facing higher in status. The third function is a function "vnutriknyazheskogo" communication, which in the feudal period takes so critical, that the first two even more rarely distinguished chroniclers.

The author comes to the conclusion that one of the main reasons that gave rise to the medieval diplomacy was rivalry superethnic systems divide the world into East and West. Based on the study found that religion in diplomatic practice is not the last, to conclude contracts and negotiating it exerted great impact on both the external and purely formal aspects of diplomatic activity and the formation of peculiar diplomatic arguments. Volga Bulgaria set equal trading contacts maintained diplomatic relations with many neighboring and distant countries.

Key words: Diplomacy, Volga Bulgaria, "the imperial function", "external function", "function vnutriknyazheskogo communication", religion, numismatics.

Проблемы международных отношений и внешней политики всегда находились в центре широкого общественного внимания, роль дипломатии как орудия внешней политики государства всегда была исключительно велика. Деятельность дипломатии в значительной степени влияла на судьбы государств и при умелом пользовании этим могущественным орудием давала громадные результаты.

В. Т. Пашуто, размышляя о проблемах средневековой дипломатии пришел к выводу, что в X - XIII веках она выполняла две очень важные для средневековых государств функции. Первую, исследователь называет «имперской». Она обеспечивала регулирование вассальной системы народов, входящих в сферу влияния определенной страны. Вторая – «внешняя», отвечающая за проведение необходимых внешнеполитических действий по отношению к равным по статусу государствам и государствам, стоящим по своему статусу выше.

Немаловажную роль играла третья функция – функция «внутрикняжеского» общения, которая в период феодальной раздробленности принимает настолько важный характер, что две первые даже несколько реже выделяются летописцами. [1, с. 12]

В силу специфичности общего характера международных отношений в эпоху средневековья, можно сказать, что дипломатия Булгар не сла точно такие же функции.

Дипломатия межкняжеских отношений. Была ли необходимость у Булгарских князей, претендующих за власть и привилегии, в регулировании отношений между собой? Можем

сказать, что была. Но, примеров межкняжеского соперничества в булгарской среде очень мало. Во многом это связано с отсутствием письменных Булгарских источников. И все же исследователи пришли к очень интересным и ценным выводам, исходя из данных Булгарской нумизматики, они сделали предположение, что в середине X века между представителями элиты городов Суvara и Булгара существовало очень серьезное противоборство, то есть, между ними шла довольно серьезная борьба за гегемонию в регионе. С.А. Янина пишет: «На монетах Суvara суверенитет Булгара над этим городом не выражен совершенно, что дает нам право говорить не только о политической независимости Суvara от Булгара в середине X века, но и о том, что Сувар был особым государством независимых от Булгара племен». [2, с. 191]

Непосредственное влияние на Булгарскую денежную систему оказала Саманидская система. Первые Булгарские монеты относятся к 918 году, выполнены они неискусно и подражают Саманидским, копируя в своих надписях даже названия среднеазиатских городов: Шаша, Балха, Самарканда, в которых они никогда не чеканились. Часть монет сначала даже не чеканилась, а отливалась. На основании нумизматического анализа установлена их принадлежность именно к Булгарским монетам. По ним мы узнаем имя одного из ранних Булгарских князей – Микаила ибн-Джафара.

Его монеты – первый опыт чеканки своей монеты – с подражанием Саманидским, причем на них выставлены и годы, и названия городов,

не имеющих отношения к Булгарии и ко времени правления этого князя.

К 930-м годам относятся Суварские диргемы Наср ибн-Ахмеда, сына Ахмеда ибн-Джафара и внука Алмаса. К 940-950-м - Суварские и Булгарские монеты Талиба ибн-Ахмеда, так же внука Алмаса. Мумин, третий сын Ахмеда, известен по монетам 976/7 годов. Мумин известен по монетам 976-981 годов, чеканенным исключительно в Булгаре. [3, с. 21-22]

Булгарское государство складывалось под властью одного главы в результате слияния из нескольких первоначально самостоятельных частей. Ибн-Фадлан сообщает, что под рукой Алмаса находилось четыре «царя» а он был как бы главный «царь». [4, с. 21-22]

По рассказу Ибн-Фадлана эти четыре царя еще пользуются некоторыми политическими преимуществами, видными хотя бы из того, что царь Булгарский считал необходимым их оповестить о прибытии Арабского посольства, и посадил их в своей палатке с правой стороны около своего трона. Эти цари были посланы Алмасом для почетной встречи Арабских послов.

«В X веке мы встречаем отдельные области, - пишут Б. Д. Греков и Н. Ф. Калинин, - еще не вошедшие в состав Булгарского государства. Безусловно, пользовался самостоятельностью Сувар, чеканивший монеты в 930 - 940-х годах при внуках Алмуша Насре и Талибе. Талиб чеканит в 950-х г. монеты и в Суваре, и в Булгаре, но при его приемниках в 976 - 981 гг. Сувар уже не чеканит монет. Это право принадлежит только Булгару, что указывает на достигнутое объединение земель и на образование Булгарской державы». [5, с. 93]

Весь ход развития феодализма на территории Волжской Булгарии дает основание предположить, что в X - XIII веках Булгарская дипломатия, должна была выполнять функцию межкняжеского общения для поиска более приемлемых выходов из тупиковых проблем политического развития страны. Опора только на силовые методы не могла привести к однозначно позитивным результатам. Необходимо было умение привлечь на свою сторону знать, умение вести переговоры со своими противниками и умение выходить победителем в дискуссионных сражениях. Нет сомнений, что в обиходе средневековой дипломатии большое значение прида-

валось и прямому подкупу, и лести, и запугиванию, и угрозе.

«Имперская» дипломатия. Облик «имперской» дипломатии определялся уровнем общественно-политического развития народов, издавна связанных с Волжской Булгарией и во многом зависимых от нее. Так, Булгарские князья, опираясь на иноязычную знать, получавшую свою долю доходов от сбора дани с собственных народов, установили режим, поставивший вассальные племена в зависимость от экспорта Булгарской продукции. Прямая торговля народов Верхнего Прикамья и Вятки с арабами и Русами исключалась и проводилась только через посредничество Булгар. [6, с. 23]

Народы, живущие между Волжской Булгарией и Русью, Волжской Булгарией и Степью, так же использовались Булгарами в роли буфера, а это и являлось одной из основных особенностей «имперской» дипломатии. С предводителями мордовских, мерянских, буртасских, башкирских, половецких племен заключались отношения, аналогичные русскому понятию «ротничество». Смысл понятия очень хорошо определил в одном из своих исследований В. Т. Пашуто. В его понимании, ротничество – это как бы взаимная присяга сюзерена и национальной знати. Среди ротников булгарских князей мы видим мордовского князя Пургаса, неоднократно использовавшегося Булгарами в борьбе против русских князей. Несомненно, ротниками Булгар были и половецкие ханы, так как часть половецких поселений находилась в сфере влияния Булгарии. В. Т. Пашуто выдвинул бесспорное предположение, что «Булгария, как и Русь, обзавелась тюркскими военными поселениями». [7, с. 110]

Существенными чертами Булгарской «имперской» дипломатии были: сохранение внутренней структуры подвластных земель, торговля, распространение ислама и элементов феодальной культуры. Например, М. Г. Иванова, исследуя булгаро-удмурдские связи, пришла к выводу, что в XI - XII веках булгары становятся не просто посредниками в торговле для чепетских удмуртов, но и вносят многие собственно Булгарские элементы в удмуртскую культуру, способствовавшие феодализации удмуртского общества. [8, с. 129 - 131]

Что касается внешней дипломатии, она делилась на два особых разряда. К первому отно-

сились взаимоотношения с близкими соседями Волго-Камской Булгарии, такими как: Владимир-Суздальская Русь, Рязанское княжество и Хорезм. С ними рано установились устойчивые договорные отношения, изредка прерываемые конфликтами, но неизменно возобновляемые. Ко второму разряду - государства, значительно отдаленные от Волжской Булгарии, но поддерживающие с ней дипломатические и торговые связи. К их числу принадлежали Иран, Армения, Азербайджан, Византия, которая с середины XI века постепенно приобретает устойчивые связи в торговом обороте булгар, Новгородская Русь и Скандинавия.[9,с.14]

Дипломатия рассматриваемого нами периода носила особый отпечаток, тени которого, можно сказать, дошли практически до наших дней. Из той массы функций дипломатии эпохи Средневековья, наиболее важными являлись две: первая осуществляла обслуживание войны или вопросов, связанных с войной. Сюда входили: поиск союзников, привлечение нейтральных племен на свою сторону, разжигание вражды в стане союзников противника, сталкивание претендентов на престол, подкуп удельной знати вражеского государства. Вторая функция выполняла роль обслуживания торговли и вовлечения выгодных партнеров в сферу своего экономического влияния. Именно в рассматриваемый нами период развились и окрепли торговые линии, соединившие практически все этнические системы. В целом, развитие торговли содействовало становлению дипломатической службы.

Несмотря на все особенности эпохи, уже тогда складывались относительно устойчивые системы межгосударственных союзов. Одной из основных причин, породивших средневековую дипломатию, явилось соперничество суперэтнических систем, разделивших мир на Запад и Восток. Религия в дипломатической практике занимала не последнее место. Так, при заключении договоров и ведении переговоров она оказывала большое воздействие как на внешние и чисто формальные стороны дипломатической деятельности, так и на формирование своеобразных дипломатических аргументов.

На заре своего существования, Волжская Булгария оказывается втянутой в сферу торговых интересов мусульманских стран Средней Азии, становится форпостом «исламского мира» на Севере. Но интересы Булгарской элиты вынуждают их усваивать дипломатическую прак-

тику как мусульман, так и непосредственный западной соседки - Руси.

Наиболее изощренные формы дипломатия приобретала в тех державах, в которых для сдерживания многочисленных врагов приходилось больше ориентироваться на хитрость и интригу, чем на силу. К таким государствам относится Византия, утратившая к началу VII в. былое величие и создавшая дипломатическую доктрину «разделяй и властвуй». Выявлено, что во многом благодаря правилам данной доктрины появилось первое государство древних Булгар - Приазовская Булгария. Гибель этого полуномадного государства связана с изменением интересов внешней политики Византии.

Становление государства Волжских Булгар прошло длительный процесс, связанный с поэтапным переселением Булгарских племен на территорию Волго-Камского региона. Первая, наиболее сильная волна переселенцев связана с гибелью Приазовской Булгарии. Вторая – с арабо-хазарскими войнами, когда в первой половине VIII века на Среднюю Волгу уходят племена осевших в Хазарии булгар-барсил. Третья волна переселенцев связывается со смутой в Каганате после официального приема правителем иудаизма.

Проникновение Булгар в Волго-Камское междуречье однозначно не носило мирный характер. Серьезным испытанием явился конфликт с мадьярами, которые по социально-экономическим и военно-политическим параметрам не уступали Булгарам. Один из этих народов должен был или оставить территорию, или быть уничтоженным. Покидают Волго-Камский регион мадьяры. Главная причина заключается в том, что Булгарам удалось заключить союзные отношения с местными финскими и пришлыми тюркскими племенами башкир. Остатки мадьяр, не покинувших историческую родину, приняли непосредственное участие в формировании Булгарского этноса.

Таким образом можно сказать что Волжская Булгария установила равноправные торговые контакты, поддерживала дипломатические отношения со многими ближними и дальними странами. Высокий экономический потенциал государства и должный уровень организации военного дела позволяли противостоять попыткам соседей утвердиться на волжско-камских торговых путях, проводить активную внешнюю политику, в которой использовались не только дипломатические средства.

Литература

- 1 Пашуто В. Т. Опыт периодизации русской дипломатии. С. 12
- 2 Янина С. А. Новые данные о монетном чекане Волжской Булгарии X в. //МАИ. 1962. Т. 111. С. 197.
- 3 История Татарии в документах и материалах. – Казань, 1957. С.21-22.
- 4 Путешествие Ахмеда ибн-Фадлана на Волгу в 921 - 922 гг. / Пер. А.П. Ковалевского, комментарии А.Ю.Крачковского. - М., 1939.С.63.
- 5 Греков Б.Д., Калинин Н.Ф. Указ. соч. С. 163.
- 6 Белафин А. М., Оборин В. Н. Посредническая роль Волжской Булгарии в торговом обмене Древней Руси и Верхнего Прикамья в X - начале XIII вв. //Волжская Булгария и Русь. Казань. 1986. С. 71.
- 7 Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. С. 110.
- 8 Иванова М. Г. Культурные и торговые связи северных удмуртов в X - начале XIII вв. // Советская археология. 1974, №4. С. 129 - 131.
- 9 Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система. М., 1983. С.

References

- 1 Pashuto V. T. Opyt periodizacii russkoi diplomatii. S. 12
- 2 Yanina S. A. Novie dannie o monetnom chekane Voljskoy Bulgarii X v. //MAI. 1962. T. 111. S. 197.
- 3 Istoriya Tatarii v dokumentah i materialah. – Kazan, 1957. S.21-22.
- 4 Puteshestvie Ahmeda ibn-Fadlana na Volgu v 921 - 922 gg. / Per. A.P. Kovalevskogo, kommentarii A.UY. Krachkovskogo. - M., 1939.S.63.
- 5 Grekov B.D., Kalinin N.F. Ukaz. soch. S. 163.
- 6 Belavin A. M., Oborin V. N. Posrednicheskaya rol Voljskoy Bulgarii v trgovom obmene Drevnei Rusi i Verhnego Prikamya v X - nachale XIII vv. // Voljskaya Bulgariya i Rus. Kazan. 1986. S. 71.
- 7 Pashuto V. T. Vneshnyaya politika Drevnei Rusi. – M., 1968. S. 110.
- 8 Ivanova M. G. Kulturnie I trgovie svyazi severnih udmurtov v X - nachale XIII vv. // Sovetskaya arheologiya. 1974, № 4. S. 129 - 131.
- 9 Muhamadiev A. G. Bulgaro-tatarskaya monetnaya sistema.M.,1983. C.14

УДК 378 (4-15)

Ұ.Ж. Тулешова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: uljant@mail.ru

Батыс Еуропа елдерінің мәдениетіндегі Жоғарғы білімнің өзіндік ерекшеліктері және оның трансформациялануы

Батыс Еуропа елдерінің Жоғарғы білімі қазіргі қоғамда жоғары бағаланады және ең ескі дәстүрлерді сақтаған, ғасырлар өзгерістерін бойына сіңіріп, дамыған болып есептеледі. Бұл аймақтағы жоғары білім институттары, ондағы жүйе мен қоғамдағы өзіндік ерекше орны ортағасырлардан бастау алып, бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Әсіресе, XIII ғасырдағы университеттер еуропалық жоғары білімнің бірегей формасын қалыптастыруға және оның ары қарай дамуына әсерін тигізді. Осы бір жоғары оқу орындарында орныққан бірқатар ұстанымдар мен мәдени ерекшеліктер қазіргі Батыс Еуропа білім жүйесінің өзегіне айналып отырғаны рас. Алайда, қазіргі әлемдегі өзгерістер ертеден келе жатқан құндылықтар мен көзқарастар ерекшеліктерін біраз өзгеріске ұшыратты. Бүгінгі Батыс Еуропаның жоғары білім жүйесі көп жағынан ортағасырлық жүйеден бөлектігіне қарамастан, осы бір аймақтың мәдени өзгешелігіне бағытталған басты ерекшеліктерге ие. Олардың әрқайсысында өзіндік пайда болу себептері мен дамуы, трансформациясы орын алған. Бұл ерекшеліктер ортағасырдағы Батыс Еуропадағы саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени жағдайлардың нәтижесі ретінде қалыптасып, тұрақталып қалған. Олардың тұрақталғаны соншалық, бүкіл әлем Еуропа жоғары білімінің сипаты ретінде сол бір ерекшеліктерін қарастырады. Ұсынылып отырған мақалада Батыс Еуропадағы жоғарғы білімнің өзіне тән, бірегей ерекшеліктері, олардың тарихи сабақтастығы, бұл ерекшеліктердің уақыт пен оның талаптарына сәйкес қандай өзгерістерге ұшырағаны жайлы баяндалған. Сонымен қатар, автор мақалада Батыс Еуропада алғашқы университеттерде қалыптасқан ерекшеліктер мен қазіргі таңдағы оның мәнінің қаншалықты, қалай өзгергендігіне тоқталып өтеді. Мақалада, екі тарихи кезеңдегі еуропалық жоғары білім ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау да жасалынады.

Түйін сөздер: Батыс Еуропа, жоғарғы білім, университет, университеттік модель, сапаны бағалау, корпорациялар.

У.Ж. Тулешова

Своеобразные особенности высшего образования и их трансформация в культуре стран Западной Европы

Высшее образование стран Западной Европы в современности высоко ценится и рассматривается как сохранившая прошлые традиции, впитывавшая вековые изменения в себя. Институты высшего образования, установленная система и своеобразное место в обществе этого района берет свое начало со средних веков и до сих пор продолжает этот путь. Успехи университетов XIII века наложили свой отпечаток в формировании и дальнейшего развития уникальной пути европейского высшего образования. В этих высших учебных заведениях были впервые сформированы особенные принципы европейского высшего образования, которые сейчас являются стержнем западноевропейской культуры образования. Тем не менее, перемены современного мира изменили особенности прошлых ценностей и взглядов в этой области. Современное высшее образование Западной Европы несмотря на значимые отличия со средневековой системы, имеет особенности, направленные на культурную уникальность этой области. В каждом из них заключены собственные причины формирования, развития, и трансформации. Эти особенности образовались на основаниях политических, социальных, экономических и культурных изменений в Западной Европы в средние века и прижились. В данной статье рассматриваются уникальные и свойственные только Западной Европе особенности высшего образования, их историческая преемственность, а также как менялись эти же особенности в силу временных требований. Вместе с этим, автор в статье останавливается на переменах, которые осуществлялись начиная с средних веков до наших дней. В статье делается сравнения особенностей высшего образования Европы в двух периодах: средневековье и современное время.

Ключевые слова: Западная Европа, высшее образование, университет, университетская модель, оценка качества, корпорации.

U.Zh. Tuleshova

Particulars of higher education and its transformation in culture of Western Europe countries

Higher education of Western European countries in modern time has high value and is considered as keeping traditions of the past, also absorbing of century changes into itself. Higher education institutions, established system and unique place on the society of this area derived from the Middle age and has continued this path up to nowadays. Universities of XIII century based main features of European higher educational unique way and through this way Europe higher education institutions passed. This continuity is not breaking off; nowadays European higher education system is going in this path, keeping on all old particulars through centuries. Nevertheless, changes of modern world changed particulars of the past values and views in this sphere. Despite, important distinctions modern higher education of Western Europe with the Middle age system, both of them have specialties which are directed to cultural uniqueness of this area. Each of them has own reasons in formation, development and transformation. These features were formed on the base political, social, economic and cultural changes of Medieval Western Europe, and stabilized here for a long time. In this article will be considered unique and peculiar features of Western Europe higher education, their historical continuity, also how these features changed depend from time requires. Together with it author in this article will clear up changes, which were implemented from the middle ages up to modern tome. In the article will give comparison of both medieval and modern time features of higher education of Western Europe.

Key words: Western Europe, higher education, university, model of university, quality assessment, corporation.

Батыс Еуропа мәдениетінің іргетасы, оның өзіндік ерекшелігі мен дүниетанымы ортағасырлардан бастау алады. Дәл сол ортағасырларда, атап айтқанда, XII-XIII ғасырларда Еуропаның экономикалық, әлеуметтік, одан кейін осы себептерден, интеллектуалдық дамуы жүзеге асты. Еуропалық бұл кезең мектептер мен университеттер уақытына айналып, Еуропа болашағын кескіндей алды [1, С.186]. Еуропадағы мұндай керемет дамушылықты ондағы ділінің өзгерістерімен байланыстыруға болады. Оған ең бастысы Еуропаның осы уақыттағы экономикалық жағынан өрлеуі болып отыр. Экономикалық ауқаттылығы артқан Еуропа енді бұрынғыдай көзқарастардан шеттеле бастады. Осы уақытқа дейін саудамен айналысатын көпесті жалғыз Құдайға тиесілі уақытты сатушы деп айыптаса, интеллектуалды жұмыс атқаратын оқытушыны жалғыз Құдайға тиесілі игілікті сатушы деп айыптаған болатын. Бірақ, XII ғасырдың аяғы – XIII ғасырдың басында бұл жағдай түбегейлі өзгереді. Еуропалық көпес те, оқытушы да осы дүниетанымның өзгеруінің нәтижесінде қалыптасты десек те болады. Егер бұған дейін кез келген жаңалық шіркеу тарапынан қарсылық деп саналса, еңбекке деген көзқарас басқа сипат алған болса, аталып отырған кезеңде мұның бәрі өзгеріске ұшырайды. XII-XIII ғасырдағы Еуропада еңбекке аса көп көңіл бөлініп, білім мен ғылым саласындағы адамдардың, «өз нанын адал еңбекпен табушылар» ретінде қоғамдағы құрметі артады. Батыс Еуропа аймағындағы

жоғары білімнің мәні мен ерекшеліктері осы уақытта негізделіп, олардың кейбіреуі қазірге дейін сақталған.

Бүгінгі Батыс Еуропаның жоғары білім жүйесі көп жағынан ортағасырлық жүйеден бөлектігіне қарамастан, осы бір аймақтың мәдени өзгешелігіне бағытталған басты ерекшеліктері бар. Олардың әрқайсысында өзіндік пайда болу себептері мен дамуы, трансформациясы орын алған.

Біріншіден, Батыс еуропалық жоғары оқу орындарының дербес өмір сүруі мен дамуы маңызды ерекшеліктердің бірі. Алғашқы университеттер көбіне шіркеу немесе мемлекет қарамағында болды. Себебі, ортағасырлық жоғарғы мектептер өз бастауын діни мектептерден алып, дін қызметкерлерін дайындаған. Көптеген алғашқы университеттер (Париж университеті) христиандық негізге ие болған [2, Р.34]. Алайда, басынан бастап ортағасырлық жоғары білімді ерекшеліктеріне қарай екіге бөлуге болады. Оларды тарихи негіздеріне қарай сырттан бақылауда болушы модель француз моделі және өзін-өзі басқарушы ағылшын моделі деп қарастырамыз [3, pp. 355-371]. Бірақ, олай болғанмен француздық университеттерге дін қызметкерлерінің әсері мардымсыз болғаны белгілі, сонымен қатар Париж университетінің қауымы үнемі зайырлы билік пен шіркеу билігіне қарсылық көрсетіп отырған. Мұндай университеттер арасында XIII ғасырда жиі болып тұрған. Оған бір мысал, Тулузадағы университет. 1229 жылы папа билігі

бұл университетті ересыпен күресу мақсатында қалыптастырып, дамытуды мақсат еткен. Алайда, өте үлкен масштабтағы студенттер мен оқытушылардың табан тірескен ереуілдері бұл мақсаттың орындалуына жол бермеді. Университет діні ілімнен алшақтап, заң ғылымына бет бұрды. Жеке өзіндік жолмен дербес дамуға мүмкіншілік әлі күнге дейін еуропалық жоғары оқу орындарына тән. Ортағасырлық студенттер мен оқытушыларға берілген еркіндік пен таңдау әлі де батыс еуропалық жоғарғы білімнің басты құндылығы болып сақталды. Бұл ретте университет оқытушыларының еркіндігі жайлы айтып өткен дұрыс болар. Ортағасырлардағы университет профессора оқыту мен ойлау мен жазумен басланысты да еңбек етті, - ол қазіргі зерттеу жұмыстары деп аталатын қызмет. Тәлімгер абыройы, әлеуметтік және саяси дебаттарда атсалысу оқытушының қызметін толықтыра отырып, XIX ғасырда оқытушыларға тән бол интеллектуалдар рөлін атқарды. Оқытушыларға ректор жетекшілік жасады, алайда ректорды оқытушылардың өзі таңдап алатын болған [1, 187]. Осыдан байқалып тұрандай еуропалық университеттерде тек студенттер ғана ерікті болған жоқ, оқытушылар да көптеген мәртебеге ие болды. Бұл сипаттағы ерекше мәртебе әлі де Батыс Еуропа жоғары білімінде оқытушыларға берілетіні анық.

Батыс Еуропа жоғары біліміне тән келесі ерекшелік олардың қоғамдық институт ретінде жан-жанқы қызмет атқаруында. XIII ғасырдың аяғынан бастап санының аздығына қарамастан, университеттер Еуропаның мәдени өмірінің маңызды орталықтарына, озық идеялар мен шынайы «интеллектуалдық энергия», зайырлы және діни элитаны дайындаушы орталықтарға айналды. [4, С.156-169]. Бүгінгі таңдағы көптеген өзгешіліктерге ұшырағанына қарамастан, Батыс Еуропа жоғары білім орындары ерекше институционалдық аймақ ретінде рөл атқарады. Олар әлі де жаңа идеялар мен мемлекетті алдыңғы қатарлы мамандармен қамтамасыз ететін ірі орталық қызметін атқаруда. Алайда, ортағасырлардан бір ерекшелігі – ортағасырларда әлем бойынша еуропалық университеттер ған өз кезеңінде бұл қызметте артықшылыққа ие болса, қазіргі заманда оған бәсеке болатын АҚШ жоғары білім жүйесі бар.

АҚШ жоғары білім жүйесінің артықшылығын Еуропа Одағының оған бейімдеп жаңа жолға түсуінен-ақ байқау қиын емес.

Келесі атап өтерлік Батыс Еуропа жоғары білім жүйесінің маңызды ерекшелігі – оның халықаралық сипатқа ие болуында. XIII ғасырдың өзінде-ақ, шіркеумен де интернационализмге үйретілген, христиандық әлемде университеттердің себебінен оқытушылар мен студенттер университет немесе оқытушы атағына қарап, бір елден екінші елге көшіп жүре беретін жаһангерлерге айналды. Бұл студенттер мен оқытушылардың қағілез мінездері ортағасырлық университеттердің жетістіктеріне кепілдік бере алды және кейіннен, бүкіл Еуропада мойындалған шәкірақылардың студенттерге берілуіне алып келді. Егер студенттердің мүмкіндіктері көп және дарынды болса, олардың бірнеше диплом алуға мүмкіндіктері болған еді. Олардың ішіндегі ең құрметті диплом дін ілімінің магистрінің дипломы болды. Оны он бір жыл оқығаннан кейін алып отырған [1, С.191-193]. Бұл дипломдарды Еуропаның бірнеше университеттерінен де алуға мүмкіншілік болатын. Сонымен қатар, шіркеу билігіндегі папа университет бітірушілеріне барлық жерде оқытуға құқық беретін рұқсат қағазын да беріп отырғаны белгілі. Сондай-ақ ең әйгілі университеттерде (Болонья, Париж университеті, Оксфорд) басқа ұлттың өкілдері көп бөлікті құрағаны анық. Алайда, әр университетте ұлттық сананың дамып, алға шығу себебінен кейінгі ғасырларда олар ұлттық, мемлекеттік сипат ала бастады. Ал, қазіргі таңда, әсіресе, Болон процесін енгізгеннен соң, қайтадан Еуропалық жоғары білім аумағын құру қолға алынды. Бұл процесс үйлесімді деңгей мен курсты кредиттік жүйе түрінде қамтамасыз етіп, студенттерге еуропа мемлекеттері ішінде кредит немесе мамандықты ауыстырудың қажетінсіз еркін қозғалуға мүмкіндік береді [5, Р.86]. Айта кетерлік жағдай, Қазақстан да осы жаһандық жоғары білім жүйесіне ену жолын таңдағаны белгілі.

Батыс Еуропа жоғары білім жүйесінде тамыры тарихтан бастау алатын тағы бір ерекшелігі бар. Ол – Еуропа әлеміндегі тілдік ерекшелік. Біздің пікірімізше, оны атап өткен дұрыс. Себебі, бүгінгі таңда ғылым мен білім тілі қай

тіл болатыны, оның бірыңғай болу мәселесі өте маңызды. Тілдік алуандықтың Еуропадағы әр саладағы, соның ішінде мәдени, дамуында кедергі болғаны ортағасырлардың өзінде, латын тілінің ортақтастыра алмағаны сезілген соңақ байқалды. Тілдік мәселені шешуге ұлттық мемлекеттер қалыптастыру кезінде де шаралар қолданған болатын. Алайда, тілдік мәселе бірыңғай Еуропа құруда әлі де күрделі екеніне карамастан, ортағасырдың үлгісі бізге көптілдік ортақ Еуропада тамаша қызмет ете алатынын дәлелдеді және ол бір тілге қарағанда бірқатар артықшылықтарға да ие екені құпия емес. [1, С.208-209]

Батыс Еуропалық жоғары білім жүйесіндегі келесі ерекшелігі – ондағы сапаны бағалау. Қазіргі Еуропа жоғары білім жүйесінде бұл өзекті мәселелердің бірі. Әлемде бүкіл жағдай өзгеріс үстінде және ол өзгерістер өте жылдам орын алуға байланысты еуропалық жоғарғы оқу орындарында бұрынғы жүйені өзгертуге толығымен бет бұрылды. Алайда, бұл олардың тарихи сабақтастық арқылы мұра болып қалған университеттердегі дәстүр мен ерекшеліктерден бас тартуды білдірмейді. Жоғарыда атап өтілгендей Батыс Еуропадағы жоғары оқу орындарында ортағасырда екі модель, яғни француз (сырттан басқарылған) және ағылшын (өзін-өзі басқару) модельдері қалыптасқан. Бұл екеуі де бүгінде жоғары білімнің маңызды аспектілеріне айналып отыр. Жауапкершілікті қамтамасыз ету аспектісі (француз моделі) және тең құқылы қарастыру аспектісі (ағылшын моделі) қазіргі таңдағы жоғары білімнің менеджментіндегі басты элементтер болып табылады. Жоғары білім тарихына үңілсек, әрқашан ол сыртқы және ішкі сапаларға ие болғанын айту керек. Ішкі сапасы ақиқатты зерттеу идеалы мен білім берумен айналысуға қатысты болса, сыртқы сапа жоғары білім институттарының қоғамды қамтамасыз ету қызметімен байланысты. Жоғары білім институттары үнемі ақиқатты зерттеу идеалдары мен құндылықтарын және қызықсыз білім берумен айналысуға қолдау көрсетіп отырды. Оған қоса орталықтар арқылы жоғары білім институттары қоғамның қажеттіліктеріне жауап бере алатын болды. Жоғары білім институттары өзгерістерге қажеттіліктер мен өз айналасындағы мүмкіндіктерге бейімделе алатын ерекше

икемділікке ие болды. Осы екі ішкі және сыртқы сапаларды біріктіре отырып, жоғары білім институттары тарихта ерекше тұрақтылықты көрсете алды [3, pp. 355-371].

Сонымен, жоғарыда біз Батыс Еуропадағы жоғары білім институттарының өзіндік ерекшеліктеріне жекелей сипаттама беріп өттік. Бұл ерекшеліктер Еуропада алғашқы университеттер қалыптасқаннан бастап орын алып келе жатқанын естен шығармау керек. Еуропа ерекше мәдени, біртұтас аймақ ретінде қайталанбас сипаттарға ие. Ондағы жоғары білім бүкіл қоғам өмірімен тікелей байланысы мен дербес даму жолының болуымен ерекшеленеді. Қазіргі университеттер өздерінің ізбасарларынан ерекше корпоративті рухты, корпоративті әрі академиялық мәдениетті көп жағдайда сақтап қалған. Оның сақталуының өзі Еуропа мемлекеттерінің жоғарғы білімге деген ерекше көзқарастары мен құрметті ізетін бейнелейді. Қоғам мен жеке адамның қызығушылықтары корпорацияларда қиылысады, және университет корпорация ретінде қоғамның айнасына айналды. Онда қоғамның бұрынғыға негізделген, яғни дәстүрін сақтаған, бүгінгісі бейнеленіп, болашағы қаланады.

Алайда, Еуропалық университеттер ассоциациясының Болон процессін талқылауда болған (2007) мүшесі Кройсер болашақтағы еуропалық университеттің қазіргіден мүлде өзгеше болатынын тұжырымдады: «Әлем тез өзгеруде, адамдар ұзақ уақыт өмір сүріп, жұмыс жасауда, және жоғары білімнің қамтамасыз ету мен оқыту табиғаты да көбі ойлағаннан әлдеқайда түбегейлі өзгереді» [6, pp. 13-32]. Дегенмен, Батыс Еуропа жоғары білімі өз бастауынан адаспай, тарихи сабақтастығын жалғастыруға тырысып бағатыны анық. Батыс Еуропа өз жоғарғы білімін барыншы жақсартуға күшін салуда. Заманға сай, уақыт талаптары мен ерекшеліктеріне жауап беретін жоғарғы білім беруді мақсат етеді, соған ұмтылады. Алайда, Еуропа мәдениетіндегі жарқын көрініс болған ортағасырлық жоғары білім жүйесін көзінің қарашығындай сақтап қалуға тырысады. Шын мәнінде, ең жақсы білім ол – өткен ата-бабалар мұрасы мен қазіргі жаңалықтарды біріктіре алу. Мұны біздің де жадымызда сақтағанымыз жөн.

Әдебиеттер

- 1 Жак Ле Гофф Рождение Европы. - М.: Александрия. - 2007. - 400 с.
- 2 Orme N. Medieval Schools. - London: Yale University Press. - 2006. - 430 p.
- 3 Frans A. van Vught and Don F. Westerheijden Reviewed Towards a General Model of Quality Assessment in Higher Education // Higher Education Journal. - 1994. - Vol. 28. - №3. - pp. 355-371.
- 4 Жак Верже История средневекового университета // Высшее образование в России. - 2005. - №1. - С. 156-169.
- 5 Towards the European Higher Education Area: Responding to Challenges in a Globalised World // Bologna London Communiqué. - London: European Ministers of Education, 2007. - P. 86.
- 6 Crosier D. Higher education trends and developments: a European success story? // EAIE Forum Spring: 16-17, 2007. - pp. 13-32.

Reference

- 1 Zhak Le Goff Rozhdenie Evropy. - M.: Alexandriya. - 2007. - 400 c.
- 2 Orme N. Medieval Schools. - London: Yale University Press. - 2006. - 430 p.
- 3 Frans A. van Vught and Don F. Westerheijden Reviewed Towards a General Model of Quality Assessment in Higher Education // Higher Education Journal. - 1994. - Vol. 28. - №3. - pp. 355-371.
- 4 Zhak Verzhe Istoriya srednevekovogo universiteta // Vysshee obrazovaniya v Rossii. - 2005. - №1. - С. 156-169.
- 5 Towards the European Higher Education Area: Responding to Challenges in a Globalised World // Bologna London Communiqué. - London: European Ministers of Education, 2007. - P. 86.
- 6 Crosier D. Higher education trends and developments: a European success story? // EAIE Forum Spring: 16-17, 2007. - pp. 13-32.

УДК 28:2 «292.53»

Б.Р. Тургинова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты Қазақстан, Алматы қ.
e-mail:er-ba@mail.ru

Орталық Азиядағы радикалды ислам (XX ғ.аяғы-XXI ғ.басы)

Мақалада Орталық Азия территориясына ислам дінінің келуі және жергілікті түркі халықтары ислам дінін қабылдағаннан кейін қандай өзгерістерге ұшырағандары баяндалған. Қазіргі уақытта түрлі исламдық ағымдардың ықпалында жүрген азаматтар мен жалпы қарапайым халық терең түсіне бермейтін мазхаб түсінігі туралы ақпараттар берілген. Ислам дініндегі мазхабқа бөліну себебі, сонымен қатар Орталық Азия халықтары ұстанатын Абу Ханифа мазхабы туралы айтылған. Тәуелсіздік алғаннан кейін бұрынғы Кеңес Одағының құрамында болған мемлекеттердің діни саласында күрделі өзгерістер болған болатын. Бұл аймақта ислам дінінің қайта жандануымен қатар, оның радикалдану үрдісі де басталған болатын.

Мақалада Орталық Азия мемлекеттерінде тамырын терең жіберген исламдық ағымдар аталған. Бұл ағымдардың негізгі идеялары мен адамзат қоғамына келтіретін зияны туралы баяндалған. Ислам дінін жамылған бұл экстремистік ағымдар міндетті түрде ликвидацияға ұшырап, оның мүшелері бірінше кезекте психологиялық көмек пен профилактикалық шаралардан өту керек. Мақаланы жазу барысында баспасөз материалдары, заңнамалық акттер, сонымен қоса шет елдік авторлар еңбектері қолданылды.

Түйін сөздер: Мазхаб, салафия, ахмадия, хизб-ут тахрир, радикалдану үрдісі, діни экстремизм.

Б.Р. Тургинова

Радикальный ислам в Центральной Азии (конец XXв- начало XXI в.)

В данной статье говорится о приходе Ислама в Центральную Азию и о изменение духовной жизни тюркского народа после принятия ислама. Помимо этого в статье говорится про мазхабов, значение которых не понимают огромное количество людей. Автор попыталась ответить почему в Исламе произошло деление на мазхабы и почему народы Центральной Азии выбрали путь Абу Ханифы.

После получения независимости в религиозной сфере странах Центральной произошли серьезные изменения. В этом регионе вместе с развитием ислама, шел процесс радикализации ислама.

В статье отмечены религиозные организации которые распространились в Странах Центральной Азии. Были указаны основные идеи этих организации и опасность их существование. Связи с этим, незаконные религиозные организации должны быть ликвидированы, и членам этих группировок должны оказать психологическую и профилактическую помощь. В процессе написания статьи были использованы периодические материалы, законодательные акты, работы зарубежных авторов.

Ключевые слова: мазхаб, салафия, ахмадия, хизбут-тахрир, процесс радикализации, религиозный экстремизм.

B.R. Turginova.

Radical Islam in Central Asia (the end of XX-XXI in the beginning)

This article talks about the arrival of Islam in Central Asia and change spiritual life of the Turkic people after the adoption of Islam. Additionally, this article speaks about madhhabs, the meaning of which do not understand a huge number of people. The author tried to answer why Islam was the division into sects and why Central Asian nations have chosen the path of Abu Hanifa.

After obtaining independence in the religious sphere of Central Asian countries experienced significant changes. In this region, together with the development of Islam, was a process of radicalization of Islam.

The article noted that religious organizations which spread in Central Asia. Were given the basic ideas of these organizations and the danger of their existence. Therefore, illegal religious organizations should be eliminated, and to the members of these groups should provide psychological and preventive care. In the process of writing this article were used periodic materials, acts, works of foreign authors.

Key words: madhhab, Salafi, Ahmadiyya, Hizb ut-Tahrir, the process of radicalization, religious extremism.

Ислам әлемдік дін және осы дінді ұстанатын халықтардың мәдениетінің бір бөлшегі болып табылады. Әсіресе Орталық Азия халықтарының тарихында ислам діні ерекше орын алады. Бұл аймақта негізінен сунниттік бағыттағы, ханафилық мазхаб кең таралған. Ендігі кезекте Орталық Азияда ханафилық мазхабтың таралу себебі жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Ислам Орталық Азияда пайда болған уақытта, бұл аймақта үлкен діни тұрақсыздық таралған болатын. Буддизм, манихейлік, христиан, заростризм сияқты діндер жергілікті халықтың санасында толығымен орныға алмады. Ислам діні осы аймаққа келгеннен кейін, жергілікті халықтың қажет еткен діни тұрақтылығын қанағаттандырды. Араб ғалымы Исмаил ал-Фарукидің көзқарасы бойынша «Ислам жергілікті дәстүрлерге төзімділікпен қарады, сонымен қатар өзіне тиімді шекарада ұстауға да тырысты...барлығы ислам мәдениетін қалыптастыруға қатысты және де ислам аясында өздерін дамытты» деп ислам дінін қабылдаған халықтарға сипаттама береді [5,236].

Бірінші араб жаулап алушылықтарынан бастап, арабтардың Орталық Азияға келген уақытына дейін (VIIIғ) тіпті араб түбегінің өзінде ислам діні жеткілікті дәрежеде дамыды деп тұжырымдай алмаймыз. Сондықтан да арабтар жаңа территорияларды жаулап алуы барысында, өздерінің қасиетті парыздарын орындап жатқандарын толыққанды түсінбегенде болуы мүмкін. Бастапқыда арабтар жаулап алынған қалықтарды ислам дініне емес, өздеріне бағындыруға ұмтылды. Орталық Азияны арабтар жаулап алғаннан кейін ислам тарихында күрделі өзгерістер болды. Соның бірі фикхтық мектептердің (мазхабтардың) пайда болуы [5,316].

Ислам дінінде бес мазхаб, ондаған теологиялық жүйе, классикалық және одан кейінгі уақытта пайда болған 73 тен астам секталар бар [5,246]. Исламдағы мазхаб яғни фикх түсінігін мұсылмандық құқық ретінде қарастырса болады. Мазхаб сөзі бірнеше мағына береді: оны діни ілім, түсіндірме, мектеп, бағыт деп аударса болады.

Көптеген зерттеушілер фикхтық мәселелерге байланысты бөлінушілік хижраның екінші ғасырының соңына таман, яғни сахабалар мен табииндер (сахабалардан кейінгі толқан) дәуірінен кейін пайда болғандығын айтады[2;216].

Қазіргі уақытта имам Абу Ханифа жолын Араб елдері, Үндістан, Түркия, Орта Азия, Ресей; имам Шафий жолын Шешенстан, Мысыр, Ява, Цейлон аралдары тұрғындары; имам Мәлік жолын Солтүстік Африка мен Испания мұсылмандары; ал имам Ханболиттік жолды мұсылмандардың өте аз бөлшегі (Арабия, Балх) ұстанады [3;426].

Мазхабтардың негізін салушылардың арасында шоқтығы биік, тірі кезінің өзінде биік абырой-беделге ие болған Әбу Ханифа (697-767) аса көрнекті ғалым, заңгер болған. Ол жайлы деректер жетерлік.

Қазіргі уақытты Ханафи мазхабы ең кең таралған мазхабтың бірі. Өзінің сөз және ой бостандығына деген толерантты қарым-қатынасының, сонымен қатар аймақтық дәстүрлерге деген рационалды көзқарасының нәтижесінде көптеген мұсылмандардың жүрегінде берік бекінген мазхаб болып табылады.

Ислам дінінің мазхабқа бөліну және бұл мазхабтарды ұстанудағы ерекшеліктерге қарамастан, олардың негізгі тірегі Құран мен сүннет екенін нақты айтса болады. Барлық мазхабтардың сүйенетіні Құран мен сүннет болса, ендігі кезекте мазхабтардың пайда болу себептері қызығушылық тудырады [1;96].

Жалпы мазхабтардың пайда болуына бірнеше себептер бар. Олар сол заманның талабына сәйкес туындады. Өкінішке орай қазіргі уақытта мұсылмандар арасында өз мазхабтарын ең үздік көрсету, бөлінушілік тенденциясы пайда болған. Бұл өз кезегінде түрлі діни ағымдардың пайда болуына әкеліп жатыр. Жоғарыда көрсеткендей әрбір мазхаб өкілдері тек Құран мен сүннетке арқа сүйеген, сонымен қатар мазхабтық ілімде бір-біріне деген қарсылық болмаған. XX-XXI ғасыр тоғысында көптеген саяси күштер, жекелеген топтар мен террористік ұйымдар өз мақсаттарында діни фактор әсерін пайдаланды тенденцияға айналдырған. Бұл өз кезегінде діни-саяси экстремистік топтардың пайда болуына алып келіп жатыр. Орталық Азияда қанатын жайып үлгірген осындай топтар қатарына «Уахабшылар», «Хизбут-тахрир», «әт-Такфир уәл-хижра», «Ахмадия» сияқты топтарды жатқыза аламыз.

«Уахабилік» діни топқа теологтар төмендегідей сипаттама береді. Оны ұстанушылар соншалықты діни ілімдері болмаса да, өздерін киім-киіс үлгісі мен құлшылық ғибадаттағы

өзгешеліктерімен, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлерімізді толық мойындамаумен ерекшеленеді [4;124]. «Ваххабия» ағымы өз бастауын Мухаммад ибн'Абд ал-Ваххаб идеяларынан алады. Бұл діни ағым Арабия түбегінде пайда болып, Сауд Арабия елінің идеологиясына айналған болатын. Мухаммад ибн'Абд ал-Ваххаб ең алдымен бір Құдайшылықты уағыздаған және Мұхаммед пайғамбардың заманынан кейін пайда болған көптеген діни рәсімдерге қарсы шықты. Қазіргі Орталық Азия мемлекеттерінде бұл діни ұйым заңсыз деп табылып, қудалауға ұшырап отыр. Оның себебі «Уаххабишілік» ілімнің догмалары қазіргі зайырлы қоғам идеяларына сәйкес келмей, фундаменталистік дәстүрлері мен идеялары радикалды исламды жандандырып отыр.

«Салафия» атты діни ұйым Орталық Азия және Еуропа мемлекеттерінің басшылығының назарында жүрген ұйымдардың бірі. «Салафия» ұйымының идеялары дәстүрлі исламға және зайырлы мемлекеттердің діни заңнамаларына қарама-қайшы келеді. Бұл қарама-қайшылық қазіргі уақытта қарулы күреске, сонымен қатар террорлық актке жол ашып жатыр. «Салафия» ұйымының негізгі догмаларының бірі, ертедегі мұсылмандардың яғни, (ас-салаф) заманындағы исламды ұстану болып табылады.

Исламтанушылар «Салафия» діни ұйымын фундаменталистік ағымға жатқызады. Бұл ұйым мүшелері «жат жұрттық» дәстүрлерден, тіпті Орталық Азия мемлекеттері мен Түркия, сонымен қатар бірнеше мемлекеттер ұстанатын Ханафия мазхабынан бас тартуды насихаттайды. Жалпы алғанда салафизм мен уахабизм бір-біріне ұқсас діни ағымдар болып табылады. Бұл діни ұйымдар Еуропа елдерінде және Орталық Азияда ислам дінін жағымсыз жағынан танытуда.

Қадиянилік немесе екінші бір аты болған «Ахмадия» мазхабы Мырза Гулам Ахмед Қадияни тарапынан Үндістанда ортаға шыққан мазхаб болып табылады. Мырза Гулам Ахмед Үндістанның Пенжап аймағынан Қадиян деген қаласында 1839 жылы, ағылшын отарлаушыларына адал қызметтерімен танымал болған отбасында өмірге келеді. Гулам Ахмедтің әкесі Мырза Гулам Мұртаза өзіне Үндістан аумағында үлкен мүмкіндіктер жасап берген ағылшын үкіметінің аймақтағы белсенді төңкерісшілерінің бірі еді. Гулам Ахмед Үндістанда ағылшындардың орнығуына көмектескен әкесінің қызметтерін мақтанышпен

айтып отыратын болған. 1876 жылы әкесінің өлімінен кейін өзіне ғайыптан хабарлар, аян келе бастағанын айтады. Осы жылы жергілікті газеттерде үндістер мен христиандарға қарсы мақалалар жазып мұсылман ортада танымал бола бастайды [6,146 б].

1885 жылы өзін дінді жаңартушы мужаддид екенін жариялайды. 1888 жылы, 1 желтоқсанда Лузиянада Алланың өзіне жеке бір жамағат құруын және жақтастарының оны ресми түрде мойындаулары қажет екенін бұйырғанын айтып, он баптан тұратын діндарлық талаптарын жария етеді. Өзін христиандар күтіп отырған Мәсих, мұсылмандар күтіп отырған Махди ретінде жіберілгенін айтады. [6,146 б].

1908 жылы Лахор университетінде баяндама жасау үшін барған Гулам Ахмед кенеттен келген өліммен университет салонында қаза табады. Гулам Ахмедтің өлімінен кейін мазхабтың басына қадиянилердің қалауы бойынша Хакім Нуреддин келеді. Алайда, оның тұсында мазхабтың ішінде кейбір келеңсіздіктер бой көтере бастайды. Хакім Нуреддин мазхабтың бірлігін қаншалықты сақтап қалуға тырысса да оның өлімінен кейін «Қадиян» және «Лахор» тармағы болып екіге бөлініп кетеді [6,147б].

Ислам әлеміндегі «Рабита әл-ислам» лигасы 1974 жылы Ахмади тобын «ислам дінінің жауы» деп жариялайды. Өздеріне қарсы мұндай іс-әрекеттен кейін олар негізгі атауларын жасырып, Қадияни емес, Ахмади, Ғулами, Мирзай деген лақап аттарды иемденіп жүр [7,23 б].

Жалпы қорыта келгенде Қадиянилік өздерін Ислам жолындағы мазхаб ретінде танытқандарымен діни ілімдеріндегі ерекшеліктеріне сәйкес, әсіресе пайғамбарлық туралы көзқарастарымен Ислам сенім жүйесіне түгелдей қайшы келеді. Осы тұрғыдан алғанда Қадиянилік мазхабын бастауын Исламнан алатын, діни ұстанымдарындағы ерекшеліктеріне байланысты исламмен байланыстары үзілген синкреттік сипаттағы діни мазхаб деп қабылдауға болады [6,148 б].

Сонымен қатар Қадиянилік топтың негізін салушы Гулам Ахмед өмір бойы ағылшындардың билігін насихатап және мадақтау үрдісін жүргізген. Бұл діни ұйымның пайда болуына ағылшындардың Үндістан халқының арасында іріткі салу үшін астыртын жүргізілген саясатының нәтижесінде қалыптасқаны туралы нұсқаны да болжай аламыз.

Діни экстремизм идеясын ашық дәріптеуші ұйымның бірі-«Хизб-ут-тахрир». «Хизб-ут-Тахрирді» қалыптастырушылар алыс тарих жылдарында халифат билік жүргізген және өз идеяларын білдіруге тиісті саналған ислам мемлекеттерінде қолдау таппай өз назарын бұрынғы кеңес мемлекеттеріне аударады. Бұл жерде олар бұл аумақта қоныстанған мұсылмандар «қызылдардың» соғысушы атеизмнің салдарынан мықты діни танымға ие емес және оларды осының салдарынан өз жағына бет бұрғызу оңай болады деген сәттілікке үміт артты [8,147 б]. Бұл діни ұйымның басты көздеген мақсаты халифат құру. Сондықтан да олар мемлекет аралық шекараны және мемлекет ішіндегі заң нормаларын ескермеген болатын.

«Хизб-ут-Тахрир» ұйымының бас штаб-пәтері Лондон қаласында орналасқан. Батыс зерттеушілернің пікірі бойынша, бұл ұйымның ағылшындық және орта азиялық филиалдары бір-бірімен тығыз байланыста және де ұйымның іс-әрекеттерін өзара бірлесіп шешіп отырады. «Хизб-ут-Тахрир» ұйымы негізінен террорлық іс-әрекеттерді насихаттамайды, оның негізгі қызметі идеологиялық бағдарламаларын тарату болып табылады. Орталық Азия мемлекеттерінің арасында ең танымал осы ұйым болып табылады. Бұл ұйымның Орталық Азиядағы қызметі 1990 жылдардың бірінші жартысында басталған. Бұл аймақта ең алғаш рет ұйым Өзбекістан мемлекетіне енген. ХХІ ғасырдың басында Өзбекістанда ресми өкілдердің ақпараты бойынша осы ұйымының құрамына он мың өзбекістандық азамат енген. Қазіргі уақытта ұйымның қызметі Орталық Азия мемлекеттерінде біраз шектелген және кейбір құрылымдары ликвидация ұшыраған [9, 8 б].

2001-2006 жыл аралығында республикада «Хизб-ут-Тахрирдің» 38 белсенді мүшесі сотталды, оның ішінде 8-і қазақстанның колонияларда жазасын өтеуде. Мұндай жағдай тек Қазақстанда ғана емес, Өзбекістанның,

Тәжікістанның, Қырғызстанның және Ресейдің ақпараттық агенттіктері осы партия мүшелерін соттау фактілері, экстремистік әдебиетті тіркеу туралы мәліметтерді тұрақты түрде хабарлайды [8,150 б].

Орталық Азия халықтарының Кеңес үкіметі құрамына енуі және атеистік тәрбиенің әсері осы халықтардың діни сана-сезімін төмендеткен болатын. Қазіргі уақытта араб елдерімен салыстарғанда Орталық Азия халықтарының діни сезімі тұрмыстық деңгейде немесе дәстүр мен әдеттің бір көрінісі ретінде ғана сақталған. Соған қарамастан Кеңес Үкіметі кезінде толығымен діни сенімді жою жүзеге асты деп айта алмаймыз. Белгілі бір дәрежеде бұл халықтардың өмірінде мұсылмандық неке, сүндетке отыру, қалын мал сияқты дәстүрлер сақталып отырған [5,776].

1980-1990 жж Орталық Азиядағы діни сауаттылықтың өсу тенденциясы «таза исламды жақтаушы» жаңа топтардың пайда болуына алып келді. Осы уақытта қажылыққа сапардың ресми түрде алынып тасталуы, Сауд Арабиясы мен Иранның жетекші діни ұйымдарымен жеке қарым-қатынас орнатуына мүмкіндік берді. Осы діни топтардың тарапынан болған қаржылық көмектермен, олардың фундаменталды діни, саяси (таза діни мемлекет құру) идеялары Орталық Азиядағы алғашқы экстремистік топтардың қалыптаса бастауына жол ашып берді.

М.Опкоттың пікірі бойынша «Орталық Азиялық басшылардың ешқайсысы исламның тұрақсыздықтың белгісі немесе бәсекелес күш еместігін толық түсінбейді; оның таралуы-осы мемлекеттегі экономиканы, қоғамды, мемлекетті басқара алмау салдарынан пайда болып жатыр. Қазіргі уақыттағы осы мемлекеттегі исламды әсіресе оның фундаментализмдегі түрін тоқтату және шекету шаралары, осы мемлекеттегі экономикалық және әлеуметтік жағдайларды жақсартпай мүмкін емес [5,1396]».

Әдебиеттер

- 1 Махат А. В чем суть различия между мазхабами?//Ислам және өркениет.-2011.-1 декабря №3.
- 2 Исхан М., А.Сатыбалды. Мазхабтар қалай пайда болды. Қазақстан-Zaman.-2011.-21сәуір(№16)
- 3 Мусаев М.Б.Мұсылмандық құқық мазхабтары// ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы 2009.-№3.
- 4 «Имам ағзам Әбу Ханифа мәзһабы және қазіргі заман» атты халықаралық ғылыми-тәжірбиелік конференция материалдары.
- 5 Е.АКривец «Ислам в Центральной Азии» М.-1999.

- 6 С.У.Абжалов. Қадиянилік (Ахмадия) діні ағымы оқуынның шығу тарихынан//ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы 2008.-№1.
- 7 Ахмадия немесе Қадияни тобы//Парасат.2005.-№2.
- 8 Д.Жұбандықова. «Хизб-ут-тахрирдің» шынайы бейнесі//Қазақстанның ғылымы мен өмірі.-2010.-№1.
- 9 О тактике «Хизб-ут-Тахрир» в государствах Центральной Азии // Веч.Астана.-2009.-3 окт.

References

- 1 Makhat A. V chem sut razlichiya mezhdz mazkhabami?//Islam zhəne ərkeniyet.- 2011.-1 dekabrya №3.
- 2 Iskhan M., A.Satybaldy. Mazkhabtar kalay payda boldy. Kazakstan-Zaman.-2011.-21səuir(№16)
- 3 Musayev M.B.Musylmandyk kuyk mazkhabtary// KazҰU khabarshysy. Zaң seriyasy 2009.-№3.
- 4 «Imam agzam Abu Khanifa mazhaby zhane kazirgi zaman» atty khalykaralyk gylymi-tazhirbiyelik konferentsiya materiladary.
- 5 E.A.AKrivets «Islam v Tsentralnoy Azii» M.-1999.
- 6 S.U.Abzhalov. Kadiyanilik (Akhmadiya) dini aғymy okuynnyn shygu tarikhynan//ҚазҰУ khabarshysy. Filosofiya seriyasy 2008.-№1.
- 7 Akhmadiya nemese Қadiyani toby//Parasat.2005.-№2.
- 8 D.Zhybandyкова. «Khizb-ut-takhrirdin» shynayy beynesi//Kazakstannyn gylymy men ɵmiri.-2010.-№1.
- 9 O taktike «Khizb-ut-Takhrir» v gosudarstvakh Tsentralnoy Azii // Vech.Astana.-2009.-3 okt.

ӘОЖ: 28:35:941

Е.М. Рахимжанов

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: nomad10.10@mail.ru

Аскетизмнен сопылыққа (мистицизмге) өту мәселесі

Ислам теологиясына елеулі жаңалықтар енгізген суфизмнің түп-тамырын іздеушілер аскетизм мәселесіне жиі кезігеді. Осы аскетизмнен сопылыққа өту мәселесі - күні бүгінге дейін талай зерттеушілер еңбегіне арқау болған өзекті тақырыптардың бірі. Аскетизм –ерте ислам дәуіріндегі тақуалардың ілімі. Сопылықтың түп-тамырын іздесек, осы зухд ұстанушыларына кезігеміз. Аскеттер бұ дүниенің рахаттарынан бас тартуды, әлемнен оқшаулануды жөн деп білді. Кейінгі сопылар аскеттердің іс-әрекетін, танымдық теорияларын толық итеріп тастаған жоқ. Шынай Хақиқатты тануға ыңғайлыларын қабылдады. Ерте Ислам дәуіріндегі аскетизм (зухд) мен доктриналды сопылықтың хронологиялық шекарасын ажырату қиын. Бұл мақалада ерте Ислам дәуіріндегі аскетизмнен доктриналды сопылыққа өту мәселесі қарастырылады. Аскетизмнің мистицизмге ұласуы сөз болады. Зухд терминіне жан-жақты анықтама беріледі. Құдайды танудың жаңа жолдарының табылуы діни философияда үлкен серпін туғызды. Исламның алғашқы ғасырларындағы аскеттер ілімі (зухд) мен суфизм сабақтастығын зерттеу – аскеттіктің мұсылмандық мистицизмге эволюциялық жолмен айналуын да қамтиды. Сонымен қатар аскетизм мен доктриналды сопылықтың көзге көріне бермейтін айырмашылықтары да баяндалған. Аскеттердің Құдай тануының кейбір методтарын қабылдай отырып, кейінгі сопылар осы салада тың жаңалықтар ашты. Құдайға ғашық бола отырып, Оның адамға риза болу, сүю мүмкіндігін сезіну мистицизмдегі адамның дәрежесін жаңа сатыға көтерді.

Түйін сөздер: Аскетизм, мистицизм, зухд, теология, сопылық.

Е.М. Рахимжанов

Проблема перехода от аскетизма к суфизму

Исследователи истоков суфизма, внесшие значительный вклад в теологию ислама часто сталкиваются с проблемой аскетизма. Проблема перехода от аскетизма к суфизму одна из актуальных тем, которая не до конца изучена в исторической науке. Зухд (аскетизм) – это учение аскетов в период раннего ислама. Суфизм как течение ислама начинается именно с деятельности аскетов. Аскеты считали необходимым для истинных мусульман отказ от наслаждений этого мира, жить в затворничестве. Поздние суфии не полностью отказались от аскетической практики и теоретических познаний аскетов. Они восприняли из них все то, что помогало познать Истину. Одна из проблем - это сложность различения хронологической границы между аскетизмом (зухд) и доктринальным суфизмом в период раннего ислама.

В данной статье рассматривается проблема перехода от аскетизма к суфизму в период раннего ислама, делается попытка изучить пути превращения аскетизма в мистицизм. Дается всестороннее определение термина зухд. Практическое преобретение аскетами новых путей познания Бога в свое время дал импульс развитию философии суфизма. Исследование проблемы преемственности между учением аскетов и суфизмом охватывает и вопрос эволюционного превращения аскетизма в мусульманский мистицизм. Вместе с тем в статье автор приходит к выводу, что между аскетизмом и доктринальным суфизмом есть и различия, которые обыватель в первого взгляда не сможет заметить. Принимая некоторые методы аскетов в познании Бога, поздние суфии открыли свои, новые подходы в этой области.

Ключевые слова: Аскетизм, мистицизм, зухд, теология, суфизм.

Е.М. Rakymjanov

Transition problem from asceticism to Sufism

Researchers of backgrounds of the Sufism who made the significant contribution to Islam theology often face an asceticism problem. Transition problem from asceticism to Sufism one of the hot topics which isn't studied completely in historical science. Zukhd (asceticism) is a doctrine of ascetics in the period of early Islam.

The Sufism as a current trend of Islam begins with activity of ascetics. Ascetics considered necessary for true Muslims-refusal of pleasures of this world, to live in solitary life. Later Sufism do not completely refused ascetic practice and theoretical knowledge of ascetics. They apprehended from them all that helped to learn Truth. One of the main problems in learning of this doctrine is a complexity of distinction of chronological border between asceticism (zukhd) and doctrinal Sufism in the period of early Islam. In this article the transition problem from asceticism to Sufism in the period of early Islam is considered, it was done attempts to study ways of transformation of asceticism to mysticism becomes. It was given also comprehensive definition of the term zukhd is given. The impulse gave in due time practical acquisition by ascetics of new ways of knowledge of God to development of philosophy of Sufism. Research of a problem of continuity between the doctrine of ascetics and Sufism covers also a question of evolutionary transformation of asceticism in Muslim mysticism. At the same time in article the author comes to a conclusion that between asceticism and doctrinal Sufism there are also distinctions which the inhabitant in the first a look won't be able to notice. Accepting some methods of ascetics in knowledge of God, late sufiya opened the, new approaches in this area.

Key words: Asceticism, mysticism, зухд, theology, sufism.

Ерте исламдық дәуірдегі аскеттік ілім (зухд) мен мұсылмандық мистицизм арасындағы сабақтастық Шығыс философиясындағы маңызды мәселелердің бірі болып тұр. Сопылық тарихын түрлі кезеңдерге бөлу күні бүгінге дейін нүктесі қойылмай келе жатқан пікірталастардың ошағы болуда. Александр Кныш секілді исламтанушылар мұның себебін хижраның алғашқы ғасырларындағы аскетизм мен сопылық арасындағы шекараны дәл көрсетудің қиындығынан көреді. Ертедегі аскеттердің дүниетанымдық қағидалары туралы сенімді дереккөздер жоқ әрі аскеттік және мистикалық танымдардың бір-бірінен айырмашылығын тану қиын.

ФранцузисламтанушысыЛ.Массиньонсопылық терминологиясының эволюциясын бақылау барысында бұл ілімнің шығу тегі Құран екендігіне көз жеткізді. Бұны басқа да Батыс ғалымдары қарады (И. Голдциер, А. Никольсон, М. Смит, А.М.Шиммель, Л. Кинберг, Г. Мелчерт, Е.А.Бертельс, И.П. Петрушевский, А.Р. Петросян, Е.А.Фролова, А.Кныш, А.Аликберов, т.б.)

Бұл мәселеге байланысты бірнеше көзқарастар бар. Ислам христиан импульсін қабылдай отырып, бірақ оның қарапайым өнімдерін алмады - рухани кемелге толудың ерекше жолын (сопылық) тапты дейтіндер бар. Бұны қолдайтын Т.Андренің ойынша, бұл суфизм христиан, гностика, будда іліміне де ұқсамайды(1). Екінші көзқарас бойынша, «Зухд» - дамуы сопылық дәстүрге ұласқан құбылыс. Өкінішке орай, бұл күнге дейін арнайы зерттеулермен қамтылмады. Олай болмағанда аскеттік ілім мен мұсылман мистицизмінің (суфизм) генетикалық бірлігіне түбегейлі көз жеткізуге болатын еді.

Ертедегі аскеттердің онтологиялық және гносеологиялық түсініктері туралы зерттеулердің жоқтығы мұсылман аскетизмінің түбірін

христиан тақуалығынан, индуизмнен, буддизмнен іздеуге ұмтылдырды. Мұсылман ілімдерін салыстырмалы түрде зерттеудің басымдылығы осының салдары еді. Аскетизм - өз ырқымен және жүйелі түрде өзін жердегі қызықтардан шектеу, сол арқылы жоғарыға ұласу, сакралды жағдайға ену ілімі. Аскетизмді осы тұрғыдан зерттейтіндер олардың тәжірибесіне, құмарлықтарды тию мен дүниелік мұқтаждарды шектеу ісіне баса көңіл аударады. Зерттеушілер «зухдты» (ерте исламдық аскеттік ілім) ұстанушылардың, басқа да аскеттік ілімді тараушылармен сәйкес сипаттарын көрсетеді: ырықты, саналы түрдегі аскеза және адам бұдан рахат табуы керек: аз ішіп-жеу, адамдардан алыстау, жалғыз қалып ойға берілу, құмарлықтан жеру және өзі қалаған кедейшілік. Ертедегі мұсылман аскеттерінің (зуххад) онтологиялық-эпистемологиялық көзқарастарын талдауға мүмкіндіктің жоқтығы оның арғы тегін христиан аскетизмінен үніліп іздеуге ынтықтырады (Т.Андре)(2). Және бұл аскеттік дәстүр мен дәстүршілердің «халықтық суннизмнің», әсіресе ханбалиттердің концептуалдық айырмашылығын көрсетуге мүмкіндік бермейді. Бұлардың материалдық қанағатшылдыққа шақыруы кейбір зерттеушілерді күллі мұсылмандардың аскеттік өмірді ұстануға міндеттелгеніндей ойға қалдырады.

Алғашқы исламдық аскеттер ілімін қараудан мәжбүр болу бізге зухдтың тасаввуфпен ауысуын «әлеуметтік әдіспен» түсіндіруге итермелейді. «Әлеуметтік әдіс» дегеніміз не екен? Саяси биліктің баса көңіл аударуы аскеттік көңіл күйді күшейтті. Керісінше саяси билік әрекетінің азаюы мистицизмнің таралуына әкеледі. Аскетизм Омейядтар билігінің күшеюімен бірге болды, ал мистицизм Халифаттағы басқарудың әр түрлі түрік қолбасшыларының қолына өтуіне, яғни

саяси биліктің ыдырауына байланысты дамыды(3).

Сонымен зухд дегеніміз не? Осыған назар аударайықшы.

«Зухд – күнәдан, Құдайдан бетті бұратын бар нәрседен өзін тию, толық аскетизм, яғни жаратылған барлық нәрседен аулақ болу» (Луй Массиньон).

«Зухдтың үш түрі болады: біріншісі – тиылған нәрселерден («харам») қашу, - бұл қарапайым дінге сенушілерге тән зухд; екіншісі – «рұқсат етілгендердің» артығынан тыйылу, бұл таңдаулы құлдарға тән тақуалық; үшіншісі – Алла жолына берілуге жібермейтін барлық нәрседен аулақтау, бұл Құдайды танысам дегендерге сай іс», - дейді Ахмед ибн Ханбал. Абу Талиб әл-Мекки бойынша, зухд – бұл дүниеден аулақтау, Аллаға өзін тапсыру. Әл-Фудайл ибн Ийадша, зухд негізі – Жаратушыға разы болу (рида). Әбу Хишам әл-Мағазали: «Зухд – үміттің шектелуі (кисар әл-амал)», - дейді.

Аскеттік қозғалыс жекелеген адамдарда емес, қоғамда үлкен қолдау табуы мүмкін. Байлыққа бөгу мен бұл дүниелік құмарлықтарды қуалауға қарсы науқан ретінде.

Зухд пен суфизм тек генетикалық жағынан емес, проблемалық кеңістік тұрғысынан да тығыз байланысты. Оларда бір-бірін жалғастыру бар. Сопылардың әр буыны тың ойлар туғызса да, суфизмнің жаңа формалары, тіпті доктриналдың өзі, әрқашан аскеттіктің өте ертедегі түрлерімен байланысты болды. Аскеттік-мистикалық ілім мен суфизмнің арасында біртектілік болды.

Бар нәрсенің болмыстық бірлігін тану арқылы ертедегі сопы-аскеттер болашақтағы абсолютті монизмге жол салды. Абсолюттік монизм: «Болмыстың бірлігі немесе жалпы бірлік» туралы ибн Араби ілімінде толық көрініс тапты. Христиан жыл санауы бойынша IX ғасырдан бастап суфизм атты діни-философиялық ағымға айналған мұсылман аскеттердің моральді-этикалық ілімі доктриналды аспектілерсіз болды деу ағаттық болар еді. Әлемдегі Бірегей шындықтың екі аспектісі болады: Хакк (шындық) пен Халқ (жаратылыс). Бұлар жалғыздық пен көптіктің, нағыз бен феноменалдылықтың, «ішкі» мен «сыртқының», шексіз бен шектеулінің екіленуі ретінде бейнеленеді. Бұл аспектіге суфизм өкілдері қарама-қайшылықтар сипатын көру

арқылы келді. Және бұл да ертедегі тақуаларға тән әрекет.

Исламның алғашқы ғасырларындағы аскеттер ілімі (зухд) мен суфизм сабақтастығын зерттеу – аскеттіктің мұсылмандық мистицизмге эволюциялық жолмен айналуын да қамтитын шаруа.

Исламның алғашқы ғасырларындағы аскетизм мутазилизм, шиизм мен дәстүршілдік тәрізді ертедегі құдайтанулық ілімдерден бөлек кеткен жоқ. Құрандағы Құдайдың жалғыздығы туралы қағида Құдайға тән кез келген сипатты өздігінен жапсыруға қатаң тыйым салады. Бұдан өз кезегінде Құдайды танудағы екі жолдың бірі – апофатикалық теология шығады. Аскеттер дәл осы Құдайдың онтологиялық трансценденттілігіне көңіл аударған мұсылмандар ішінен шыққан еді. Зухд әу басынан этикалық-моральді ғана емес, онтологиялық түсініктердің доктриналды ілімі де болды. Аскеттердің кей бөлігі Құрандағы «Оған ұқсас нәрсе жоқ» қағидасын рационалды әдістермен түсіндіруге ұмтылды да тарихта мутазилиттер деген атпен белгілі болды. Игнаций Гольдциер мутазилизмнің аскеттерден бастау алғандығы, ертедегі мутазилиттердің ішінде көптеген аскеттердің болғандығы, тіпті, мутазилизмнің негізін салушы Уасил ибн Атаның өзі үлгілі аскет болғандығын хабарлайды. Уасил ибн Ата «не дирхемсіз, не динарсыз» ғұмыр кешсе, оның пікірлесі Амр ибн Убаид әрі аскет, әрі тақуа (абид) болған, түндерін жалбарынумен өткізген, қажылыққа жаяу қырық мәрте барған деседі. Екеуі де атақты аскет әл-Хасан әл-Басридің шәкірттері болды. Аскеттік қозғалыстың басқа да діни үйірмелермен қатынасы дәл осы Басрада болған еді. Осы жерде «аскетизмде, тақуалықта, Жаратушыдан қорқуда басқа жерлерде жоқ жанкештілік» орын алды. «Куфиялық құқық (фикх) болсын, басралық құлшылық (ибада) болсын», - деген нақыл осыдан қалса керек(4). Мутазилизм доктриналдылық жағынан ертедегі аскеттердің апофатикалық теология методын алғаны анық. Кейін бұл мутазилизм доктриналды догматқа сүйенді.

Исламның ерте дәуіріндегі исламның аскеттерінің апофатикалық логикаға сүйеніп, Құдай - рационалды танымнан тысқары, оның кеңістігіне жету интеллектуалды әрекеттің емес, рухани тәжірибе, аскеза нәтижесінде бо-

латын іс деп білуі олардың мутазилиттерден айырмашылығы болды.

Апофатикалық теологияға сәйкес, кез келген білім жаратылыс туралы таным болады, демек білім адамды ақырет әлеміне жақындатады.

Құдайлық болмыспен байланыс жасау - трансценденттілік, онтологиялық жеңу, екі онтологиялық болмыс деңгейі – ақырғы болмыс пен құдайлық болмыс арасындағы кеңістіктен өту нәтижесінде болатын іс. Өзінің жердегі болмысын ұмыту мен физикалық трансценденттілік – мүмкіндігі өте қиын шаруа. Бұл нағыз аскеттен талап етілді. Бұл онтологиялық тығырықтан шығу жолы Құдайдың трансценденттілігімен қатар, Оның әлемге имманенттілігін мойындау болды. Ресейлік оқымыстылар А.В.Смирнов пен Г.Ибрагим көрсеткендей, бұл жаратылған кез келген зат екі күймен (тіршілікке дейінгі және тіршіліктегі) бірге тағы бір «белгіленген болмыс» жағдайын да көрсете алады деген қорытынды негізінде ғана мүмкін еді. «Белгіленудің» логикалық бастау болуы Құдайдың бұл әлемге имманенттілігін тұжырымдауға жол ашты (ибн Араби). Жердегі әлем «белгіленген жаратылыстар» арқылы Құдаймен байланыс жасай отырып, ақырғы әлем ретіндегі мәнін жоймайды және құдайлық болмыспен бірікпейді. Егер аскет Құдайдың қаһарынан қорықса, бұл оның Жаратушының трансценденттілігі туралы ойынан шығады. Ал сопы Құдайдың адамға жауапты сүйіспеншілігін сезіну арқылы оптимизм танытады. Құдайдың сүйіспеншілігі Оның ақырғы дүниелерде көрінуімен (таджалли) сипатталады және қатал аскеттіліктің мәнін жояды.

Алғашқы ислам ғасырларындағы аскеттік қозғалыс өкілдерінің монотеизмінің доктриналды сопылықтың «моноонтизммен» алмасуы тек басқа исламдық діни-философиялық ағымдар идеяларын сіңіру арқылы ғана өткен жоқ. Бұл үрдіс аскеттердің, тақуалардың тұжырымдарындағы қарама-қайшылықтарды шешу барысында да жүрді. Ибн Араби ойларына суфизм идеяларының ұзақ эволюциясы ғана емес, аскеттік дәстүрдің исламдық мистицизмге (суфизмге) айналу үрдісі де ықпал етті. Мұсылман аскеттері қолданған терминдердің біртіндеп көбейгенін байқауға болады. Ерте ислам дәуіріндегі аскеттік қозғалыстың басында терминдер әр түрлі физикалық іспен аскезге қол жеткізуді бейнеледі. Мысалы, «аштық» (джу), «шыдам» (сабр), т.б. Ал кейін «бұ дүниеден бет

бұрған» аскеттер «Жаратушыға өзін тапсыру» (таваккул), «Оған разы болу» (рида), «үмітті тоқтату немесе шектеу» (кисар әл-амал), сияқта терминдердің теософиялық, эзотерикалық спектілеріне жүгінді.

Йахиа ибн Муаз ар-Рази мұсылмандық аскетизмді сынағандардың алғашқыларының бірі болды. Ол тақуаларға тән шекпенін тастап, қымбат киім киген еді. Оның аскеттік тәжірибені сынауы адам мен Құдайдың болмысын басқа көзқараспен қарауынан туған еді.

Йахиа ибн Муаз рационалдыққа сүйеніп, Құдайтанудың апофатикалық тәсілін қолдану ұзаққа бармайтынын, дұрыс жол рационалды танымның шыға алу екендігін білді. Демек Құдай Оны тануға ұмтылушының өмірінің бөлігі болуы керек деген сөз. Оны тек санамен және абстрактімен тану аз. Болмыстың негізімен (Абсолют, Құдай) мистикалық (трансперсоналдық) бірігу деңгейі «ізденушінің» мистикалық деңгейге жеткендігін көрсетеді.

Йахиа ибн Муаздың пікірі Құдайды тану Абсолют болмысының адам өмірінде соңғы болмыс ретінде мойындалғанда мүмкін болады дегенге тірелді.

Сонымен, IX ғасырға қарай, «жердегіден бөлектену» туралы ілімдердің Құжайлық шындықпен жанасу ықтималдылығы жоққа тән болды. Әл-Джунайдың мәңгілік алдында Құдайда болғандағы «келісім» (мисак) теориясымен «бітім» табылды. Ибн Араби бойынша күлі жаратылған болмыс тіршілікке дейін-ақ «белгіленді». Болмыстардың өмірінен де, оған дейінгі кезден де «белгіленудің» бұрын болуы суфийлер ойларының тығырықтан шығуына жол ашты. Әл-Джунайдың іліміне Сахли ат-Тустаридің ойлары іәсер еткенін айтпай кету әділетсіздік болареді. Ат-Тустари ілімі барша жан иесі жаратылмай тұрып Құдаймен кездескенін және болашақта жаратылушылардың Оған уәде бергеніне сендіреді. Әл-Джунайдың замандасы Мұхаммед ибн Али ат-Тирмизи немесе Хәкім ат-Тирмизи адамдардың үш әуелгі кезеңнен өтетінін және олардың соңғысында күлі адамзатты, жанын әлі де денесіне жақындатпай тұрып, Оның билігін мойындауды талап етті дейді (5).

Ибн Араби бойынша, жердегі әлем «белгіленген жаратылыстар» арқылы Құдаймен байланыс орнатқаны белгілі. Егер аскет Құдайдың қаһарынан қорықса, бұл оның Жаратушының трансценденттілігі туралы ойынан шығады.

Ал сопы Құдайдың Жердегілерге жауапты сүйіспеншілігін сезіну арқылы оптимизм танытады. Құдайдың сүйіспеншілігі Оның ақырғы дүниелерде көрінуімен (таджалли) сипатталады және қатал аскеттіліктің мәнін жояды.

Әрбір заттың тіршілігінің алдында-ақ белгіленуі туралы ұғымның қалыптасуы аскеттердің бұл әлемнен бөлек кетуін тоқтатты. Нағыз аскетизм бұл «зухд фи аз-зухд» («бөлектенуден бөлектену»)

А.В.Смирнов көрсеткендей, құжайлық шындықтың трансценденттілігі мен жалпақ әлемге имманенттілігі туралы концепциядан сопылықты танудың маңызды жолдары шығады екен. Енді «тану» дегеніміз танымның объектісі мен субъектісінің бөлектігі емес, танылушының өзі «болу»(6). Ерте дәуірдегі аскеттер қасиетті сәулеге (қол) жеткізуге болатынына көз жеткізген. Бұл жарықпен жалғаннан ақиқатты ажыратуға болады. Және бұны нәтижесіз миды қатыра берудің емес, аскеттік ерліктің жеткен шыңы деп есептеді. Бірақ әл-Жунайд пікірі бойынша, монист жаратылмай тұрғандағы мәңгілік виртуалды болмысқа оралады да, болмыстық және танымдық жағдайға бір мезгілде ие болады. Құдайлықшындыққа қолы жетеді және бұл оның еңбегімен ғана емес, Құдайдың ашылуы, Болмыстың адам арқылы танылуы нәтижесінде мүмкін нәрсе. Мұндағы таным адамның өз деңгейіне орай біртіндеп болмысты білуі емес, ол Құдайдың өзін ашуы, адамның «болмыс жарығының» орны болуы (М.Хайдеггер)(7). Сопылық эпистемология осылай тұжырымдалады. Алланың «таңдаулы» құлдарына сыйы – осы. Ибн Араби әлемнің онтологиялық құрылымындағы адамның «ортаңғы» жағдайы туралы сопылық гносеологияның мәнін ашады. Мұнда «ақиқат-жалғандық» атты қатал дихотамия жоқ, ал ақиқат қарама-қайшы пікірлердің өзара келісімге келген түрінде бейнеленеді. Күлі

құбылыс – Абсолюттің уақытша бейнелері. Мұндай ақиқатқа қолы жеткен тақуа сүйікті (махбуб), «таңдаулы», ол тіпті, қателессе де, Құдайдан марапатталады, өйткені оны «қате» деп түсінетін Құдай емес, адамдар. Құдай адамға бар нәрсені сеніп тапсырды(8). Сопы өзінің Жаратушысын кез келген дін аясында-ақ көре алады. Әр нәрседен, әр бейнеден тани алады. А.В. Смирнов Ибн Арабидің бұл ойын: «Баска нанымдарды жоққа шығармаса және Құдайды өзінің қабылдауын, басқаларға таңбаса шынайы Жаратушыға арналған кез келген дін – ақиқат», - деп түсіндіреді(9).

Сонымен әл-Жунайдтың іліміндегі «мәңгілік алдында» адамдардың Құдайда болуы ибн Арабидің «кемел адам» теориясында жалғасын тапты. Аскеттіктердің қажытатын тақуалықтары арқылы бір болмыстан екінші болмысқа трансценденция жасау емес, сопының ісі - өзін қорлық объектісі ретінде емес, түбінде «құдайлық сырға» қанығатын жаратылыс ретінде сезінуі. Тәжірибелік әдістердің күрделі жүйесі психофизикалық сезімдердің, «ерекше жағдайлардың» жиынтығы, Құдаймен (ақиқаттықпен) бірлікке жетудің жалғыз құралы ретінде саналмайтын болды. Сосын аскетизмді Құдайға өзінің болмыстағы онтологиялық деңгейінен шықпай-ақ жақындау жолы ауыстырды. Құдайды өзіне біріктіру жолы(10).

Мұхаммед пайғамбардың: «Кім өзін таныса, Жаратушыны да біледі», - сөзі аллегория болудан қалып, шындыққа жаңаша көзқараспен жол ашты деп қорытамыз.

«Тахкик» термині (орныдау, жүзеге асыру) өзінің тура мағынасынан бөлек сопылықта қосымша мәнге ие болады. Мұнда «тахкик» - «ақиқатқа қол жеткізу». Мұнда адамның Бүтін болмыстың өзін ашу, онда ақиқаттың, яғни нағыз болмыстың көріну орнына айналу жолы айтылады.

Әдебиеттер

- 1 Андре Т. Исламские мистики. СПб.: Евразия, 2003. 7-6.
- 2 Сонда
- 3 Guy Swanson, Religion and regime A Sociological Account of the Reformation SI 1996\1 P 83
- 4 Ибн Таймийа. Ас-суфийату ва аль-фукара. Джидда 12-б.
- 5 Смирнов А.В Великий шейх суфизма. 118-б
- 6 Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм, М.-СПб.: Диля, 2004. 122-б.
- 7 Хайдеггер М. Бытие и Время М. 1997.70-б.

- 8 Хайдеггер М. Бытие и Время М. 1997. 71-б.
- 9 Смирнов А.В Великий шейх суфизма. 124-б.
- 10 Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм, М.-СПб.: Дия, 2004. 126-б.

References

- 1 Andre T. Islamskye mystiki SPb7 Evrazya, 2003. 7-b
- 2 Andre T. Islamskye mystiki SPb7 Evrazya, 2003
- 3 Guy Swanson, Religion and regime A Sociological Account of the Reformation SI 1996\1 P 83
- 4 Ibn Taybyia. As-sufiyatu va al-fukara. Jidda 12-b
- 5 Smirnov A.V Velikiy sheikh sufizma. 118-b
- 6 Knish A.D Musulmanskyy mystitzizm, M-SPb, Dilya, 2004.122-d
- 7 Haidegher M. Bitye I Vremya M. 1997. 70-b
- 8 Haidegher M. Bitye I Vremya M. 1997. 71-b
- 9 Smirnov A.V Velikiy sheikh sufizma M-SPb, Dilya, 2004.124-d
- 10 Knish A.D Musulmanskyy mystitzizm, M-SPb, Dilya, 2004.126-b

УДК: 1(410.1):929

М.А.Доскалиева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
магистрант 2- курса, Факультета истории, археологии и этнологии, Казахстан, г. Алматы
e-mail: doskalyeva@gmail.com

**Арнольд Джозеф Тойнби – видный представитель
циклической концепции истории**

А.Дж.Тойнби, автор множества исследований по историко-философским, социологическим и политическим проблемам. Положение учёного-специалиста, вовлечённого в мировую политику на самом высоком уровне в значительной степени определило характер и масштабы его исторического мышления. Британский историк предлагает свое видение исторического процесса, а также основных факторов, влияющих на развитие мировых цивилизаций. Жизнеспособность цивилизации он определяет возможностью последовательного освоения жизненной среды и развитием духовного начала во всех видах человеческой деятельности, переносом Вызовов и Ответов из внешней среды внутрь общества. И поскольку Вызовы и Ответы на них носят различный характер, постольку цивилизации оказываются непохожими одна на другую. Концепция Вызова-и-Ответ, сформированная А.Тойнби, позволяет увидеть движение истории и его причины независимо от детерминизма и догматизма в исторической науке. «Вариативность» и «альтернативность», предложенные в данной концепции, открывают для истории новые грани и подходы в исследуемой сфере.

Ключевые слова: Вызов-и-Ответ, цивилизация, мимесис, исторический процесс, генезис.

М.А. Доскалиева

А.Дж.Тойнби – тарихтағы циклдык концепциясының көрнекті тұлғасы

А.Дж.Тойнби, көптеген саясат және әлеуметтік мәселелердің, тарихи-философиялық зерттеулердің авторы. Дүниежүзілік саясатқа еліктірілген ғалым-маманның жағдайы, ең жоғарғы маңызды деңгейдің дәрежесінде оның тарихи ойының мінезі мен көлемін анықтады. Британдық тарихшы өзінің тарихи үдерісіне, сонымен қатар, дүниежүзілік өркениеттің дамуына ықпал жасайтын негізгі факторларға көз қарасын ұсынады. Өркениеттің өміршеңдігін ол өмірлік ортаны кезеңдік игеру мүмкіндігі және адам қызметінің бар түрлерінің рухани дамуы, қоғамды «Талап» және «Жауап» сыртқы ортадан ішкі ортаға тасымалдау арқылы анықтайды. «Талап» және «Жауап» әр түрлі болғанымен, өркениеттер сондықтан бір біріне ұқсас болып келмейді. А. Тойнби құраған «Талап» және «Жауап» тұжырымдамасы, тарих ғылымының догматизм мен детерминизмнен тәуелсіз тарихтың қозғалысын және оның себебін көруге мүмкіндік береді. Осы тұжырымда ұсынылған «вариативтік» және «альтернативтік» тарихтың жаңа шекараларын және зерттелген салаға жолдарды ашады.

Түйін сөздер: Талап – Жауап, өркениет, мимесис, тарихи үдеріс, генезис.

М.А. Doskaliyeva

Arnold Joseph Toynbee – the representative of the cyclic concept of history

A.J.Toynbee is an author of numerous researches on historical, philosophical, sociological and political problems. His position as a scientist, who was involved in highest level of the world politics is largely determined on the nature and extend on his historical thinking. The British historian offers his vision of the historical process and the major circumstances which were affecting on the development of world civilizations. Toynbee finds the viability of civilization as possibility of sequential development of the living environment and spirituality in all kinds of human activity. He also determined it as transferring Challenge and Response from the external environment into society. The concept of the Challenge and Response created by A. Toynbee, allows you to see movement of history and its reason irrespective of a determinism and dogmatism in historical science. In this concept offered the «variability» and the «alternativeness» that can open for history new sides and approaches.

Key words: Challenge and Response, civilization, mimesis, historical process, genesis.

Английский философ, социолог и историк Арнольд Тойнби родился в семье землевладельцев скандинавского происхождения. Уильям Макнилл в своей работе «Арнольд Дж. Тойнби: жизнь» пишет о том, что имя столь великого ученого было бременем для него [1]. Тойнби был назван в честь своего известного дяди Арнольда и не менее успешного деда Джозефа, естественно что семья ожидала от него такого же успеха. После крушения карьеры отца Гарри Вэлпи Тойнби, все надежды матери были сфокусированы на сыне. Сара Эдит Тойнби была известным историком того периода, она открыла сыну путь в образование, обучая его чтению и поощряя его развитие. Между ними было взаимное восхищение, Арнольд знакомился с миром науки под руководством своей матери. Именно она открыла для него историю, где каждый человек мог понять мир и свое место в нем. Для дальнейшего получения образования Тойнби был направлен в Вуттон-Корт, его первые годы в школе сформировали привычки, позволившие молодому ученому стать философом.

Арнольд Тойнби указывает, что главным залогом успеха для него являлось умение самостоятельно мыслить, выработанное им в период обучения в Вуттон-Корте. Дальнейшее получение образования ученый продолжает в Уинчестерском колледже Чеймбер-Корт, здесь он знакомится с научной элитой: видными учеными и политическими деятелями, известными преподавателями. Однако, классическое образование и жесткие правила, больше сходявшие на устоявшиеся племенные законы, отнимали у студентов их главное умение – умение думать независимо.

К моменту сдачи выпускных экзаменов в Бейллиол колледже Оксфорда, Тойнби проводит академический год за границей. Завершив свое греческое образование, он посвящает этот год странствий тому, чтобы собственными глазами увидеть ландшафт греческого мира, ставшего его духовным миром. В течение года, ученый посещает Британскую археологическую школу в Риме и Афинах. Греко-Римский мир, Тойнби рассматривает как колыбель истории. В своих воспоминаниях он пишет: «Одним из самых острых интеллектуальных наслаждений в жизни для меня всегда было то трепетное чувство узнавания, которое охватывало меня, ког-

да я впервые видел воочию какой – то кусочек ландшафта греко-римского мира, давно мне знакомый заочно и несущий в себе такой высокий заряд исторических ассоциаций» [2, с.134].

Арнольд Тойнби продолжил изучение греко-римского мира в период работы в Бейллиоле, однако циклический ритм работы преподавательской деятельности утомлял ученого. Еще до его окончательного разрыва с университетом Тойнби получает приглашение от Совета Четем-Хауса, приступавшего к выпуску ежегодного журнала «Обзор международных отношений», направленного на публикацию объективных трудов, относящихся к интересующей общество сфере. В Четем-Хаус работали удивительные люди, ученый пишет, что «встречаться с ними, беседовать, советоваться и спорить было для меня равносильно продолжению моего образования» [2, с.208]. Но главную цель работы в совете Тойнби видел в борьбе с войной, главным злом современного мира. Тойнби утверждал, что человечество должно увидеть нелинейность исторического процесса, его цикличность, чтобы понять, что цель не всегда едина для всех. Работу над «Обзором» ученый совмещал с написанием «Постижения истории», от этого обе эти работы только выигрывали. Создать «Обзор международных отношений» было невозможно, изучая только настоящее, описывая события современные, ему приходилось окунаться вглубь истории.

Приступая к написанию «Постижение истории», первоначальной задумкой Тойнби было создание труда в виде комментария к поэме Софокла «Антигона», передающую всю непостижимость человеческой жизни. Затем Тойнби отказывается от этой идеи, в своем стремлении как можно больше и глобальней рассмотреть исторический процесс. Он исходит из цикличности истории, пытаясь ее рассмотреть отдельно от естественных наук. На научные взгляды Тойнби оказали влияние работы А.Теггарта, он пытался сделать для истории человечества то, что биологи выполняли для изучения истории форм жизни. Он утверждал что рассказ как метод не соответствует этой цели, предлагая аналитическое исследование истории на сравнении истории отдельных групп. Теггарт также утверждал, что человеческое развитие – результат смешения идей через контакты различных

групп, так как взаимодействие с незнакомыми культурами, при правильных обстоятельствах, вызывает умственное развитие членов группы или одного человека от власти установленной системы идей. О. Шпенглер напротив говорил, что отдельные цивилизации так глубоко отличались, что эффективная коммуникация их была невозможна и губительна [3]. Тойнби исходит из понимания локального социума как уникального и неповторимого. История человечества характеризуется множественностью культурных типов, каждый из которых имеет неповторимую систему ценностей, норм, правил общественной и индивидуальной жизни людей от самых простых (бытовых) форм его проявления в высочайших взлетах творческой фантазии.

Главным вопросом, на котором сосредоточились научные поиски ученого, стал вопрос о том, как возникают цивилизации? Здесь Тойнби недвусмысленно отвергает биологизм и детерминизм О. Шпенглера и дает человеку свободу выбора.

В поисках первопричины зарождения цивилизации Тойнби приходит к концепции Вызова-и-Ответа. Не найдя «неодушевленных» причин зарождения и развития цивилизаций, Тойнби вводит через миф об искушении твари Божьей Дьяволом и последующем преображении искушаемого через творение Господне противоречие в качестве основного движущего механизма истории. На первом этапе Вызов (Дьявол) выводит систему из равновесного и пассивного состояния Инь в возбужденное и активное состояние Ян. Ответом на вызов должен быть либо рост - переход в более высокое и более совершенное с точки зрения усложнения структуры состояние, либо смерть, проигрыш. Выйдя на новую ступень, система вновь выводится из равновесия и так далее до тех пор, пока на очередной вызов не последует адекватного ответа. Вызовы могут быть как внешними (стимулы, необходимые для генезиса цивилизации) так и внутренними (творческий порыв гения, развитие науки). Причем системе требуется лишь первоначальное наличие внешних стимулов, которые затем по мере развития системы превращаются во внутренние вызовы. Именно такое динамическое, прогрессирующее противоречие и является залогом развития цивилизации и индивидуумов, ее составляющих.

Тойнби считает, наиболее стимулирующее воздействие оказывает вызов средней силы. Слабый вызов не может заставить систему перейти на качественно новый уровень, в то время как чрезмерно сильный вызов может просто-напросто ее разрушить.

Система Тойнби антропоцентрична в том смысле, что в ней обществу отводится место поля действия, а не носителя созидательной силы. Поэтому и вызовы предназначаются, прежде всего, людям [4]. Чтобы общество смогло ответить на вызов, в нем необходимо наличие личностей, сверхлюдей. Именно они способны дать ответ, именно они способны повести за собой всех остальных. Сверхлюдьми могут быть как отдельные люди (Иисус, Мухаммед, Будда) так и социальные группы. В любом случае общество раскалывается на две взаимодействующие части: на творческое, несущее в себе потенциал меньшинство и основную инертную массу. Отсутствие вызовов ведет к распаду общества.

Механизм взаимодействия творческого меньшинства и пассивного большинства Тойнби назвал «мимесис»- социальное подражание. Мимесис появляется у человека задолго до вступления общества в фазу развития. Его можно видеть и в обществах с примитивным укладом и в развитых цивилизациях. Однако действие мимесиса в этих двух случаях прямо противоположно: если в примитивных обществах мимесис, выражаясь в обычаях и подражании старейшинам, направлен в прошлое и является гарантом стабильности общества, то при вступлении общества на путь цивилизации мимесис в основном направлен на творческое меньшинство, являясь, таким образом, связующим звеном между активными и пассивными его членами.

Тойнби выделяет два пути возникновения цивилизаций: через мутацию примитивного общества и через отчуждение пролетариата от правящего меньшинства ранее существовавших цивилизаций. В обоих случаях Тойнби объясняет генезис с помощью концепции Вызов-и-Ответ, отвергая при этом как расовые теории, постулирующие различную «государствообразующую» силу разных рас, так и благоприятные природные условия, якобы являющиеся залогом возникновения цивилизаций.

Тойнби рассматривает общество лишь как поле действия индивидуумов. Процесс роста цивилизации - это постоянная борьба.

Движение истории определяется полнотой и интенсивностью Ответа на Вызов, мощью порыва, направленного на встречу призыву. Рывок вперед способен совершить творческое меньшинство, увлекающее за собой инертную массу, способное перенести «божественный закон из одной души в другую»[5]. Важно, что Тойнби выстроил концепцию Вызова-Ответа как ключ к пониманию истории всеобщей, глобальной че-

ловеческой цивилизации и локальных цивилизаций, ее составляющих.

А.Дж.Тойнби- мыслитель, постоянно находившийся «в процессе истории». Личностно окрашенный подход к тому, о чем он писал, не помешал ему, однако, подвести некоторые фундаментальные итоги цивилизационного развития человечества и попытаться обрисовать его перспективы.

Литература

- 1 William H.McNeill «Arnold J.Toynbee: a life» - Oxford University Press.,1989 – 345 p.
- 2 Тойнби А. Дж «Пережитое. Мои встречи».- М. Айрис Пресс, 2003. - 598с.
- 3 Шпенглер О. Закат Европы: В 2т. Т.1. / Пер. с нем. И.И. Маханькова. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 528 с.
- 4 Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М.: Прогресс, 1991. – 730 с.
- 5 Уколова В.И. Историк в поисках ответа на вызов// Тойнби А.Дж. Постижение истории – М.: Айрис-пресс, 2006. – 730 с

References

- 1 William H.McNeill «Arnold J.Toynbee: a life» - Oxford University Press.,1989 – 345 p.
- 2 Toinbi A.Dzh. «Perezhitoie. Moi vstrechi».- M. Airis Press, 2003. – 598s.
- 3 Shpengler O. Zakat Evropy: V 2 t. T.1. / Per. S nem. I.I. Makhankova. – M.: Airis-press,2003. – 528 s.
- 4 Toinbi A.Dzh. Postizhenie istorii. – M.: Progress, 1991. – 730 s.
- 5 Ukolova V.I.Istorik v poiskakh otveta na vyzov// Toinbi A.Dzh. Postizhenie istorii.- M. Airis –Press, 2006. – 730 s.

ӘОЖ: 930: 929.5

М.Б. Садуакасова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: mako-505@mail.ru

Алғашқы Түрік қағанатының қалыптасуы мен дамуындағы тарихи тұлғалардың рөлі

Автор қарастырып отырған мақаланың тақырыбы «Алғашқы Түрік қағанатының қалыптасуы мен дамуындағы тарихи тұлғалардың рөлі» деп аталады. Яғни мақаланың аты айтып тұрғандай Бірінші Түрік қағанатының қалыптасуы мен дамуына орасан зор үлес қосқан тарихи тұлғалардың рөлі зерттеледі. Ең алдымен мақалада Бірінші Түрік қағанатының қағандарының қоғамдық-саяси өмірдегі рөлі мен маңыздылығы анықталып, саяси-ұйымдастырушылық және жауынгерлік қызметтері жан-жақты талданды.

Әлемдік тарихи үдерістен білетініміздей кез-келген халықтың немесе ұлыстың даму болашағы соны үйлестіруші жеке бір тұлғаның әсерімен жүреді. Яғни, белгілі бір тұлға тарихтың дамуына немесе оның өзгерісіне ықпал ете алатындығын жоққа шығара алмаймыз. Өйткені ондай мысалдар әлем тарихында жеткілікті. Міне сол себепті мақалада Бірінші Түрік қағанатының да ұлан-ғайыр атырапқа құлаш жайып, сол уақыттағы алып империялармен тең дәрежеде қатынас орнатқан тарихи тұлғалардың рөлі ерекше болғандығы ашып айтылады. Сол сияқты автор мақалада Бірінші Түрік қағанатының қалыптасуы мен дамуына үлкен үлес қосқан Бумын, Мұқан және Істеми қағандардың есімдеріне ерекше тоқталады. Сонымен берілген мақалада тарихи деректер мен зерттеулердің негізінде осы аталған тұлғалардың түрік елін көркейтудегі іс-әрекеттеріне жан-жақты шолу жасалған.

Түйін сөздер: Түрік қағанаты, тарихи тұлға, билеуші, Бумын, Мұқан, Істеми, түріктер.

М.Б. Садуакасова

Роль исторических личности в формировании и развитии Первого Тюркского каганата

Тема рассматриваемого автором статьи «Роль исторических личности в формировании и развитии Первого Тюркского каганата». В статье рассматривается как указано в названии, роль исторических личности, внесших огромный вклад в развитие и формирование Первого тюркского каганата. Также в статье определяется роль первых тюркских правителей в социально-политической жизни, всесторонне анализируется их роль как политических организаторов и их военная деятельность.

Как известно из всемирной истории развитие любого народа или улуса идет под влиянием отдельной личности. Таким образом, мы не можем исключить влияние известной личности на развитие или изменение исторического процесса. Потому что таких примеров в мировой истории достаточно.

Наряду с этим, в статье особо отмечаются имена правителей Бумын, Мукан и Истеми. Итак, в статье на основе исторических фактов и исследования дается разносторонний обзор на деятельность вышеуказанных личности, внесших большой вклад в процветание Тюркского каганата.

Ключевые слова: Тюркский каганат, историческая личность, правитель, Бумын, Мукан, Истеми, тюрки.

M.B. Saduakasova

Historical role of the individual in the formation and development of the First Turkic khanate

Subject considered the author of the article «The role of the individual in the historical formation and development of the First Turkic Khanate». The article considers as indicated in the title role of historical personalities who have made a huge contribution to the development and formation of the First Turkic Khanate. The article also defines the role of the first Turkic rulers in the socio-political life, comprehensive analysis of their role as political organizers and their military activities.

As we know from the history of world development of any nation or ulus is influenced individual. Thus, we can not exclude the influence of the well-known personality on the development or modification of the historical process. Because such examples in the history of the world is enough.

Along with this, the article highlights the names of the rulers Bumyn, Mukan and Istemi. So, in an article based on historical facts and study gives an overview on the diverse activities of the above person who made a great contribution to the prosperity of the Turkic Khanate.

Key words: Turk Empire, historical person, ruler, Bumyn, Mukan, Istemi, Turks.

VI ғ. саяси тартыс сахнасына көтеріліп, Орталық Азия шеңберінде өзіндік тарихы мен төлтума мәдениетін қалдырған ежелгі түріктер кез-келген зерттеушіні бей-жай қалдырмайтыны анық. Осы кезеңде ежелгі түрік қағандары өздерінің жауларын ұрыс алаңында жеңіп және дипломатиялық қарым-қатынаста ептілік танытып қана қоймай, қалалар салып, ақша айналымын енгізіп және әлемдік жаңалықтарды өздерінің ыңғайына қарай икемдеуге тырысты. Бір сөзбен айтқанда, отты қару пайда болғанға дейін сонау ерте көшпелілер заманынан бастау алатын «көшпелілік құбылыс» көне түркілер кезеңінде жаңа сапаға көтеріліп, ғасырларға созылған тарихи-мәдени ізін қалдырды.

Соған байланысты да тарихы тас бетінде қашалып, көршілес халықтардың жылнамалары мен саяхатшылардың жазбаларында сақталуы арқылы бізге жеткен түріктердің сан қырлы жолын кешенді зерделеудің маңыздылығы жоғары екендігі даусыз. Өйткені ерте ортағасырлық түрік тарихы мен мәдениетінің эволюциясы бүгінгі күнгі түркі халықтарының өркениет ошақтарын зерттеудің өзіндік бір үлгісі яғни, қазіргі қазақ халқының ғана емес, түбі бір түркі жұрттары тарихының бөлінбес бөлшегі.

Оның үстіне, қазіргі күні елімізде ұлттық сана сезім оянып, өткен тарихымыз бен мәдениетімізді тануға деген құлшыныс үдерісі ерекше қарқын алған тұста көне түріктердің тарихы өнегілі әрі қызықты болып табылады.

Әлемдік тарихи үдерістен білетініміздей кез-келген халықтың немесе ұлыстың даму болашағы соны үйлестіруші жеке бір тұлғаның әсерімен жүреді. Яғни, белгілі бір тұлға тарихтың дамуына немесе оның өзгерісіне ықпал ете алатындығын жоққа шығара алмаймыз. Өйткені ондай мысалдар әлем тарихында жеткілікті. Міне сол сияқты Бірінші Түрік қағанатының да ұлан-ғайыр атырапқа құлаш жайып, сол уақыттағы алып империялармен тең дәрежеде қатынас орнатуда да тарихи тұлғалардың рөлі ерекше. Солардың қатарында Бумын, Мұқан және Істемі қағандардың есімдері ең алдымен аталады. Ендігі жерде тарихи деректер мен зерттеулердің негізінде осы аталған тұлғалардың

түрік елін көркейтудегі іс-әрекеттеріне шолу жасап өтсек.

Әрине Бірінші Түрік қағанаты туралы сөз қозғалғанда ең алдымен бізге Бумын қағанның есімі еске түседі. Оның саясаткерлігі мен батырлығының және тағы да басқа қасиеттерінің арқасында Түрік елінің Еуразия кеңістігіне құлаш жайған мемлекеті қалыптасып, қазіргі күні содан тамыр тартатын бірқаншама түркі халықтарының мемлекеттері өз алдына дербес өмір сүруде. Қытай деректеріне сүйенсек Тумэнь (Орхон-Енисей жазбаларындағы Бумын қаған) жужандарды жеңу үшін Батыс Вэй патшалығының қолдауына ие болуға тырысады. Екі жақ арасында елшілік қарым-қатынастың негізі 545 жылы түріктерге қытай тарапынан соғды елшісі Ань-Напантоның келуімен басталды. Қытай елшісінің келуі қытайлардың сол уақытта түріктерді одақ құруға лайықты күш деп тапқандығын білдіреді [1, 225 б.]. Елшіліктің сәтті аяқталғанының дәлелі ретінде келесі жылы Бумын (Тумэнь) өз елшісін сыйсияпатпен қытайларға жібереді. Батыс Вэй патшасы мен Бумын (Тумэнь) арасында орнаған дипломатиялық қарым-қатынас екі жаққа да тиімді болды. Күшейіп келе жатқан солтүстік көшпелі тайпалармен достық қарым-қатынас қытайларға бақталас Ци патшалығына (Шығыс Вэй патшалығы) қарсы артықшылық берсе, түріктер жужандарды жеңу үшін өзіне одақтас іздеді. Екі ел арасында орнаған одақтық қарым-қатынас құдандалықпен одан ары күшейтіледі. 551 жылы Вэй әулетінің ханшайымы Чанле Бумынға (Тумэнь) ұзатылады [2, 121 б.]. Осылайша саяси тұрғыдан біршама ұтымды жағдайға қол жеткізген Бумын өздерінің иелері саналған жужан қағанының қызына құда түсіп, өзін жеке елдің билеушісі ретінде көрсетеді. Ал, жужан басшысы Анахуань "сен менің темірші құлым бола тұрып, олай сөйлеуге қалай дәтін барды?" [2, 121 б.] - деген жауабы соғыс өртінің тұтануына себеп болады. 552 ж. Бумын жужандарға шабуыл жасап, Хуайхан (қазіргі ҚХР Ішкі Моңғолия, Уланьчабу аймағының оңтүстік-шығысы) жерінде оларды ойсырата жеңді [3, 131 б.]. Осы жеңілістен кейін Анаху-

ань өз-өзіне қол жұмсап, ұлы Ци патшалығына қашып, сол жақты паналаса, елі Анахуанның ағасы Дэншуцзиді билеуші етеді [4]. Жужандар Бумын қағаннан жеңілгенімен, жужандардың толық күйреуі Мұқан қаған тұсында орын алады. Бумын өзін "Ел қаған" (қытай деректерінде кэхань), әйелін "кэхэтунь" (қатұн) деп жариялайды. Отандық және шет елдік тарихнамада Түрік қағанатының құрылуының ресми датасы осы 552 ж. белгіленеді.

553 ж. Бумын қаған қайтыс болғаннан кейін билікке келген екінші ұлы Мұқан қаған (деректер бойынша шынайы есемі Кешу деп келтіріледі) келеді. Қытай деректері оның ет әлпетін қызыл реңді, көздерінде оты бар, мінезі ауыр және соғысты жақсы көретін тұлға ретінде суреттейді. Осы кезеңде Түрік қағанатының иелігі Сары теңізден Қара теңізге дейінгі ұлан-ғайыр атырапқа құлаш жаяды. Нақтырақ айтар болсақ қытайдың "Чжоу Шу" жылнамасындағы мәліметтерге сүйенген И.Е.Кычанов өзінің зерттеуінде Мұқан қаған билігіне қатысты келесідей ақпарат береді: «Түрік Мұқан қаған Нөнен Теңчүкіске шабуыл жасап, оның ұлысын жойды. Чүкіс қалған-құтқан әскерін жиып алып, (Батыс) уй патшалығына берілді. Мұқан батыстағы Абдалды күйретті, шығыс жақта Қытанға жорық жасады, солтүстікте Қырғұрды алды, осылайша қорған сыртындағы елдерге үстемдік етті. Иелігінің шығыс шеті Ляухайдан басталып, батысы Батыс теңізге дейін жалпы ұзындығы он мың лиге созылды, оңтүстік іргесі есептелетін құмның солтүстігіндегі бесалты мың лилік аумақтағы жерлерді уысына алды» [5, 95 б.]. Жалпы бұдан аталмыш қаған тұсында түрік иелігінің қаншалықты дәрежеде кеңейгендігін байқаймыз. Ендігі жерде осындай территорияны қалыптастыру үшін Мұқан қағанның ұстанған саясаты мен жүргізген соғыстары мен келісімдеріне нақты тоқталсақ.

Тарихи деректер мен зерттеулерге негіз артатын болсақ Бірінші Түрік қағанатының Мұқан қаған тұсындағы сыртқы саясаты бірнеше бағытта жүргізілген деп алдын-ала тұжырым жасауға болатындай.

Біріншіден, Мұқан қаған өздерінің басты жаулары жужандарды түпкілікті ойсыратуды жолға қояды. Л.Гумилевтың көрсетуінше Мұқан қағанның Дыншыцзу бастаған жужандарды талқандауы 553 ж. күзінде орын алады [6, 30 б.]. Ал, қытай деректеріне сүйенер болсақ Дыншыц-

зуды осы жеңілісінен кейін ру ақсақалы Афути өлтіріп, орнына оның ұлы Кутиды отырғызады. Бірақ ол да түріктермен болған шайқаста жеңіліс тауып, Ци патшалығынан қорғаныс іздейді. Ци патшалығының императоры Вэнь-Суань жужандардың соңына түскен түріктердің шабуылын қайтарып, Кутидың орнына жужандардың басшысы етіп бұрынғы қаған Анахуанның ұлы Янлоченді тағайындайды. Бірақ Янлочен 554 ж. өзінің қолдаушыларына қарсы көтеріліс ұйымдастырып, тиісінше Ци әскерлірімен талқандалады [7, 294-295 бб.]. Осылайша зерттеушілердің көрсетуінше Янлоченнің көтерілісі жужан мемлекеті мен этносының тағдырын шешкен оқиға болған [8, 30 б.]. Олай дейтініміз 555 ж. Ци патшалығының әскері тағы да жужандарға қарсы жорық ұйымдастырса, ал түріктер тағы бірнеше соққы беріп жужандардың Батыс Вэй империясына барып тығылуға мәжбүр етеді. Осыдан кейін Мұқан қаған Батыс Вэй патшалығынан жужандарды оларға өткізіп беру жөнінде елшілік жібереді. Түрік елімен қарама-қайшылыққа барғысы келмеуінен болар, Батыс Вэй императоры 3 мыңға жуық жужандарды басшысымен бірге түріктерге өткізіп береді. Цинминь қақпасының түбінде жужандардың барлығының (жастарынан басқа) бастары шабылады [7, 295 б.]. Көріп отырғанымыздай Мұқан қаған бір кездері біржағынан ірі бірлестік, екінші жағынан өздерінің әміршісі саналған жужандарға күйрете соққы береді. Осыдан кейін Мұқан қаған көңілін іргелес қоныстанған бірлестіктерге аударады. Н.Я.Бичуриннің мәліметтеріне негіз артсақ көне түріктер осы кезеңде батысында идуларды, шығысында кидандарды, солтүстігінде Цигуды бағындырады [9, 229 б.]. Зерттеушілердің көпшілігі Цигу дегеніміз қырғыздар болуы керек деген пікірді ұстанатындығын атап өткіміз келеді [6, 30 б.]. Көріп отырғанымыздай қарастырылып отырған уақытта Мұқан қаған Орталық Азиядағы ірі деген бірлестіктерді келісімдермен және күш көрсету арқылы бөрілі байрақтың астына біріктірген. Қытай деректері бойынша осы кезеңде Мұқан қаған көршілес халықтарды өзінің қол астына жинау арқылы Қытайға бақталас бола бастаған [9, 229 б.]. Бірақ біз Кляшторныйдың "бұл мәселеде қытай жылнамашыларының мағлұматтары нақты емес, өйткені қағанат осы кезеңде қытайдың екі патшалығын да Солтүстік Ци мен Солтүстік

Чжоуды өзінің салық төлеушісіне айналдырды" деген тұжырымын толық қолдаймыз [10, 15 б.]. Оған дәлелдер де жоқ емес. Мәселен, Бумын қаған тұсында түріктер мен Чжоу патшалығы одақтық-достық қарым-қатынас орнатса, Мұқан қаған тұсында арадағы қарым-қатынастың сипаты өзгеріске ұшырайды. Ендігі жерде қытай-түрік қарым-қатынасы түріктерден гөрі қытайларға қажеттірек әрі тиімдірек болды. Ци патшалығы мен Чжоу патшалығы бір-біріне саяси аренадағы күшін көрсету үшін әртүрлі жолдармен түрік қағандарының қолдауына ие болуға ұмтылды. Қытай тарапы түріктердің қолдауына мүдделі болғандықтан жыл сайын алым-салық төлеп тұрды. Түрік қағандары Мұқан қағанмен оның мұрагері Таспар қаған бірде Вэй әулетін, бірде Ци әулетін қолдау арқылы қытай жерінде екі патшалықтың бір-бірімен жауласып отыруына барынша жағдай жасауға тырысты [2, 127 б.]. Қытайлардың басты қаруы болған «бөліп ал да, билей бер» саясатын өздеріне қарысы пайдаланған Мұқан қаған және оның мұрагері патшалықтардың бірі бірінен күшеймеуін қадағалап, қытайдан өзіне төнетін қауіпті сейілтіп отыруды көздеді.

Мұқан қаған қайтыс болғаннан кейін (572 ж.) таққа отырған інісі Таспар қаған тұсында да қытай патшалықтары түріктермен «құдандастық қарым-қатынас орнатып, жыл сайын оларға жүз мың орам торғын-торқа беріп тұрды. Патшалық астанада тұратын туцзюелер де аса құрметпен күтімге алынды, кигендері әсем киім, жегендері ет болды, мұндайлардың саны әрқашан мыңдап саналатын» [2, 126 б.]. Қытайдан келіп тұратын жібектің көптігі сонша, түріктер өздерінен артылған жібекті соғдылар арқылы сатып отырған [11, 66-69 бб.]. Біздің осы айтылғандарымызды Таспар қағанның «тек менің оңтүстіктегі осы екі ұлым опалы болып (яғни, Солтүстік Чжоу мен Солтүстік Ци), маған адал болса болғаны, олар барда мен еш нәрседен тапшылық көрмеймін [2, 126 б.]» деген сөздері ойымызды нақты тұжырымдап тұрғандай.

Чжоу мен Ци патшалықтарының Түрік қағандарының қолдауына ие болуға деген талпыныстарының себептерін және Түрік мемлекетіне төлеген алым-салықтардың қытай еліне қаншалықты ауыр тигендігін Суй патшасының жарлығынан анық байқауға болады: «Чжоу мен Ци өзара қырқысып, қытай жерін бөлшектеп алған... Чжоулықтар өздерінің

шығысындағы циліктердің туцзюелермен тығыз байланыс орнатып қоюынан қауіптенсе, циліктер де дәл солай чжоулықтардың туцзюелермен өте жақсы қарым-қатынаста болып кетуіне аландады... сөйтіп олар елдерінің күшеюін туцзюелермен қарым-қатынас орнатуға сарқып, қазына байлықтарын шөл далаға шашып құртты. Шын мәнінде қытай жері азапқа түсті [2, 70 б.].»

Одан бөлек Чжоу мен Ци патшалықтары түріктердің ханшайымдарына құда түсу үшін жарысып, қағанға қалың малдарын бірінен бірі асырып ұсынған. Бұл жөнінде қытай деректерінде былай дейді: «Ол кезде Чжоу әулеті Ци патшалығымен жауласып, араларындағы соғыс ұзақ жылдар толастамаған. Осыған байланысты Чжоу әулеті үнемі туцзюелермен одақтасып, оларды сыртқы көмек күші ретінде пайдаланған... Мұқан қаған өзінің қызын Гаозуға (543-578 жж. билік құрған Солтүстік Чжоу патшасы [2, 145 б.]) атастыруға келісімін береді. Алайда екі ел арасындағы некелік бекімей жатып, Ци патшалығы да оның қызына құда түсіп, елші жібереді» [3, 124-125 бб.].

Бұдан бөлек Мұқан қағанның сыртқы саясатындағы келесі басты бағыттардың бірі қағанатты батысқа қарай кеңейту болды. Бұл жауапты істі Түрік қағанаты құрылғаннан кейін оның батыс бөлігін басқарған Бумын қағанның інісі Істеми жабғу жүргізді. Істеми қағанаттың Батыс бөлігінің билеушісі ретінде қағанаттың батыс шекарасын кеңейту міндетіне ие болды. Істеми қаған туралы қытай және грек деректерінде аз мәліметтер сақталғанына қарамастан, Істеми Түрік қағанатын құру мен оны нығайтуындағы алатын орны Бумын қағанмен қатар тұрады деуге болады. Себебі, қағанаттың Шығыс бөлігін Бумын қаған, одан кейін Мұқан қаған нығайтып, Қытай патшалықтары мойындаған елге айналдырса, Істеми өз иелігінде жүргізген саясатының арқасында қағанатты Византия, Иран империялары мойындаған мемлекетке айналдырады. Енді осыған толығырақ тоқталып кетсек.

Қытай деректерінде Шитеми, византиялық деректерде Сильзебул, парсыларда Хакан-И-Чин, ал араб мәліметтерінде Синджибу деген атпен белгілі Істеми жабғу-қағанның батысқа қарай жорығы ата жаулары жужандардың соңына түсуден басталады деуге болады. Түріктер Орта Азияға келгенде осы өңірді бақылауда ұстап отырған эфталиттермен қақтығысқа түседі.

Осыған қатысты византиялық деректерде сақталған Естемидің келесі сөздерін келтіруге болады: «аварлар түріктердің қылышынан ұшып құтылатын құс емес... эфталиттермен соғысты аяқтағаннан кейін аварлар менің қаһарымнан құтыла алмайды» [12, 45-47 бб.]. Біртіндеп халықаралық қарым-қатынас жүйесіне тартыла бастаған Алғашқы Түрік қағанаты эфталиттерге қарсы әскери одақ құру үшін Иранмен өзара келісімге келеді. Келісім Хосров I Ануширван мен Істемидің қызы арасындағы әулеттік некемен күшейтіледі. Эфталиттерге қарсы соғыстың басталуына 560 ж. эфталиттердің Иранға жол тартқан түрік елшілігін талқандауы себеп болады [6, 40 б.]. Осылайша эфталиттер Иран мен Істемидің бастаған түріктердің қыспағында қалады. 562 ж. парсы әскері эфталиттерге соққы бере отырып Тохарстанды басып алса, түріктер Шаш алқабын, сосын Шыршықтан өтіп Самарқандты жаулайды. Шешуші шайқас Несеф маңында өтіп, сегіз күнге созылған шайқастың нәтижесінде Гатифар бастаған эфталиттер толығымен жеңіліске ұшырайды. Осыдан кейін эфталиттердің иелігін парсылар мен түріктер бөліп алып, Иран мен Түрік қағанаты арасындағы шекара Әмудария өзені арқылы белгіленеді [8, 33 б.].

Эфталиттердің талқандалуы ендігі жерде екі одақтастың арасында соғыстың туындауына алып келетіндігі сөзсіз еді. Біріншіден, аз ғана уақыттың ішінде тайпалық бірлестіктен алып империяға айналған Бірінші Түрік қағанатының халықаралық саяси аренада өзіндік орынын тұрақтандыруға талпынғандығы анық. Екіншіден, ірі сауда жолы Ұлы Жібек жолын бақылауына алған түріктер оның қаншалықты саяси және экономикалық маңызды екендігін түсінді. Яғни, түріктер алым-салық пен олжа түріндегі тауарларын сыртқы елдерге, әсіресе Византияға шығаруға талпынғандығы анық. Мұнда соғдылықтардың да белгілі бір рөл атқарғандығын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ Иран өзінің территориясы арқылы Византияға өтетін Ұлы Жібек жолы бойындағы транзиттік саудаға аса құштар болмады, бір сөзбен айтқанда Иран өзінің Шығыс пен батыс ортасындағы делдалдығын жоғалтқысы келмеді. Тақырыбымызға тікелей қатысы болғандықтан осы мәселеге шолу жасай кетсек.

567 ж. Істемидің жағу-қаған соғды көпесі Маниахты бастатып Иранға елшілік жібереді. Елшіліктің міндеті сауда келісімін жа-

сап, апарған жібектерін Иран базарларында өткізу болатын. Бірақ Иран шахы Хосров бүкіл жібекті сатып алып елшілердің көзінше өртетеді, яғни өздерінің сауда байланысына қатысты көзқарасын білдіреді. Істемидің Иранға жіберген келесі елшілігіндегі адамдардың көпшілігі мәліметтер бойынша уландырылып өлтіріледі. Осы жағдай Иран мен Түрік қағанаты арасындағы қарым-қатынастың үзілуіне және соғыс өртінің тұтануына себеп болады. Иранмен сауда қатынасын орнатудан нәтиже шықпаған соң, Істемидің жағу-қаған Иран территориясынан тыс Солтүстік Қаратеңіз жағалауы арқылы Византияға түрік елшілігін аттандырады. Елшілік өзінің міндетін сәтті орындап, 568 ж. Земарх бастаған Византия елшілігі Істемидің жағу-қағанның ордасында қабылданады [8, 33-34 бб.]. Бұл елшіліктің барысы отандық тарихнамада жеткілікті дәрежеде сипатталғандықтан біз оның бүге-шүгесіне дейін тоқталмаймыз, біз үшін маңыздысы Істемидің сол кездегі батыс әлемінің орталығы саналған Византиямен қарым-қатынас орнатуы. Осыдан кейін де Византия мен Түрік елі арасында бірнеше елшіліктер алмасады. Істемидің жағу-қағанның осы кезеңдегі басты ойларының бірі Византиямен бірігіп Иранға қарсы соғыс жүргізу болатын, бірақ шындыққа келгенде Византия оған құштар болмады. Себебі Византия үшін Иран мен Түрік қағанатының бір-біріне әлсіреткені әлдеқайда пайдалы болғандығы белгілі. Дегенмен Істемидің өзінің жаңа одақтасының көмегінсіз-ақ Кавказға басып кіріп Иранға қарасты бірнеше аймақтарды басып алады. Алайда Византияның соғысқа кіріспейтіндігіне көзі жеткен Істемидің 571 ж. Иранмен келісімге келеді, оған сәйкес екі ел арасындағы шекара бұрынғыдай Әмудария болып, тек енді Иран Түрік қағанатына 40 мың алтын төлеп тұруға мәжбүр болады. Иранмен келісімге келген Істемидің жағу-қаған назарын Шығыс Еуропаға аударып бұлғарлар мен хазарларды және Солтүстік Кавказдың далалық өлкелерін Түрік қағанатына қаратады. Бұдан қатты сескенген Византия Істемидің назарын қайта Иранға қарай бұру үшін бірінен соң бір бірнеше елшіліктер жібереді [8, 34 б.]. Жалпы бұл жерде Істемидің жағу-қағанның бірден аталған аймаққа қарай жорық ұйымдастыруының өзі Византияның қандай саясат ұстанғандығын бірден аңғарғандығының белгісі деп түсіну

қажет сияқты. Қалай десек те Бірінші Түрік қағанатының батыс бағыттағы саясатын жүргізген Істеми жабғу-қағанның қызметі барынша сәтті болды деп айтуға толық негіз бар. Ең алдымен ол Түрік қағанатының жай ғана атқа мінген қарақшылардан құралған ел емес, өзіндік мәдениеті, тәртібі мен дәстүрі бар ел екендігін мойындатты. Екіншіден, халықаралық аренадағы саясатта санасуға тұрарлық алып империя екендігін дәлелдеді.

Осы айтылғандардың барлығы Алғашқы Түрік қағанатын негізін қалап, оны ары қарай дамытушы Бумын, Мұқан және Істеми қағандардың қаншалықты дәрежеде ұлы тұлғалар болғандығының көрінісі болып табылады. Бұлардың әрқайсын жеке бөліп, бірін бірінен асыра сипаттау үлкен қателік болар деп ойлаймыз. Себебі бұлар Түрік қағанаты деп аталатын алып империяның бір-бірінен ажырамас үш тұғыры екендігі даусыз.

Әдебиеттер

- 1 Худяков Ю. Роль военного дела западных и восточных тюрков в истории воин и военного искусства кочевых народов Центральной Азии // Тюркское наследие Евразии VI-VIII вв. – Астана: KULTEGIN, 2008. – с. 217-238.
- 2 Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. – Алматы: Дайк Пресс, 2006. – 480 б.
- 3 Жумаганбетов Т.С. Древнетюркский каганат: становление и развитие государственности. VI-VIII вв. – Алматы: ААЭС, 2006. – 291 с.
- 4 Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Л., 1926. – Т. II. 910 с.
- 5 Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М., 1997. – 317 с.
- 6 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 500 с.
- 7 Таскин В.С. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. – М.: Наука, 1988.
- 8 Худяков Ю.С., Табалдиев К. Древние тюрки на Тянь-Шане. – Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2009. – 291 с.
- 9 Бичурии Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т. 1.-381 с.
- 10 Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. – СПб.: «Фарн», 1994. – 166 с.
- 11 Худяков Ю.С. История дипломатии кочевников Центральной Азии. – Новосибирск, 2003. 240 с.
- 12 История Византийской империи / Сост. Т. В. Мальчикова. – М.: Мысль, 1996. – 827 с.

References

- 1 Hudyakov U. Rol voennogo dela zapadnyh i vostochnykh turkov v istorii voyn i voennogo iskusstva kochevykh narodov Centralnoi Azii // Turkskoe nasledie Evrazii VI-VIIIvv.- Astana: KULTEGIN, 2008. – s. 217-238.
- 2 Kazakhstan tarihy turaly qytai derektemekeri. IVtom. Auletik tarihi zhylnamalar. 2-bolim. – Almaty: Daik Press, 2006. – 480 b.
- 3 Zhumaganbetov T.S. Drevneturkskii kaganat: stonovlenie i razvitie gosudarstvennosti. VI-VIII vv. – Almaty: AAES, 2006. – 291 s.
- 4 Grumm-Grzhimailo G.E. Zapadnaya Mongolia I Uranhaiskii krai. – L., 1926. – T. II. 910 s.
- 5 Kychanov E.I. Kochevye gosudarstva ot gunnov do manchjurov. – M., 1997. – 317 s.
- 6 Gumilev L.N. Drevnie turyki. M.: Nauka, 1967. – 500 s.
- 7 Taskin V.S. Materialy po istorii drevnih kochevykh narodov gruppy dunhu. – M.: Nauka, 1988.
- 8 Hudyakov U.S., Tabaldiev K. Drevnie turyki na Tyan-Shane. – Novosibirsk: Izd-vo IAE CO RAN, 2009. – 291 s.
- 9 Bichurin N.Y. Sbranie svedenie o narodah, obitavshih v Srednei Azii v drevnie vremena. M.: Izd-vo AN SSSR, 1950. – T. 1.-381 s.
- 10 Klyashtorny S.G., Savinov D.G. Stepnye imperii Evrazii. – SPb.: «Farn», 1994. – 166 s.
- 11 Hudyakov U.S. Istoriya diplomatii kochevnikov Centralnoi Azii. – Novosibirsk, 2003. 240 s.
- 12 Istoriya Vizantiiskoi imperii / Sost. T.V. Malchikova. – M.: Mysl, 1996. – 827s.

УДК: 94(574)12

Н.С. Асанов

Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің II курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: nurken_asanov@mail.ru

Жошы ұлысының алғашқы кезеңіндегі мемлекеттік құрылымы туралы

Автор бұл мақаласында XIII ғасырдың басында Қазақстан аумағында құрылған Жошы ұлысының алғашқы кезеңдеріндегі мемлекеттілік құрылымы мәселесін қарастырады. Автор сол ғасырда жазылған жазба дерек мәліметтерімен қазіргі кезеңдегі тарихи зерттеулердің материалдарына сүйене отырып Жошы ұлысының мемлекеттік құрылымын талдайды. Жошы ұлысындағы мемлекеттік биліктің ең жоғарғы тобында тұрған Шыңғыс ұрпақтарының құқықтары мемлекеттік биліктің келесі сатыларындағы: уәзірлер, бектер, басқактар және т.б. міндеттеріне тоқталып өтеді. Сондай-ақ автор Жошы ұлысындағы Орда Ежен ұлысы мен Шайбан ұлысының тарихына да тоқталады. Зерттеу барысында автор Жошы ұлысындағы жаулап алу барысында келген моңғол тілдес тайпалардың I ғасыр шамасында жергілікті қыпшақ тайпалары арасына сіңісіп түркіленуі үрдісін басынан өткергенін атап өтеді. Әсіресе, Орда Ежен ұлысындағы этникалық үдерістерді талдай келе ондағы тайпалардың кейіннен Қазақ хандығы құрамына кірген Орта жүз тайпалары екенін дәлелдейді.

Автор жалпы қортындыда, біріншіден, жаңа саяси құрылымның бір орталықтан басқарылатын ұйым екеніне көз жеткіздік, екіншіден, бұл Жошы ұлысы - қазақ мемлекетіне негіз болған Ақ Орда мемлекетіне ізашар болады. Осылайша, XIII ғасырдың басынан XV ғасырдың ортасына дейін Қазақстан аумағында мемлекеттілік сабақтастығының үзілмегенін көреміз.

Түйін сөздер: Жошы ұлысы, Шыңғыс ұрпақтары, Орда Ежен, Шайбан ұлысы, Қазақ хандығы, Ақ Орда, уәзір, бек, басқак.

Н.С. Асанов

О раннем государственной строи улуса Жошы

Автор в данной статье рассматривает проблему государственной структуры в первой половине XIII века в улусе Жошы. Автор сылаяс на исторические рукописи а также на современные исторические исследование, делает анализ на государственной структуре улуса Жошы. Останавливается на права верховного слоя государства потомков Чингиза и таких как визири, беки, баскаки и т.д. А также автор останавливается на историю Орды Ежена и Орды Шайбана, которые были в составе Орды Жошы. Автор в исследование указывает на то что процессе завоевание монголами племенами Орды Жошы, они в течение одного века прошли тюркизацию. Особенно делая чьятельны анализ он доказал что племена которые были в орды Ежена потом перешли в средний жуз казахского ханства.

Автор в заключение статьи показывает что улус Жошы, во первых как политический структура которые имело центральное правление, а во вторых она было предшественником Ак Орды последний который был основой казахского ханства. Таким образом видим что на территорий Казахстана в начале XIII века и в середине XV век было не прерывная система государственности.

Ключевые слова: Улус Жошы, наследники Чингиза, Орда Ежен, Улус Шайбан, Казахского ханства, Ак Орда, визир, бек, баскак.

N.S. Asanov

About state structure on first pore people of Zhosy

Author in this article researches problem of state structure in the first half of the XIII century in ulusy Zhoshy. Author of on historical manuscripts and also on modern historical research, does an analysis on the state structure of ulusy Zhoshy. Stopped on rights for the supreme layer of the state of descendants of Shingiz and such as viziers, bek, baskak of et al. And also author of stopped on history of Orda of Ezhen and Orda of Shaiban, that were in composition Orda of Zhoshy. An author in research specifies on that process by the mongols tribes of Orda of Zhoshy, they during one

century passed turkic. Especially doing a analysis he proved that tribes that were in the hordes of Ezhen then passed to middle zhuz of the Kazakh khanate.

Author in conclusion shows that ulusy Zhoshy, in the first as political structure central rule had that, and in the second she was the predecessor of Ak of Orda of last that was basis of the Kazakh khanate. Thus saw that on territories of Kazakhstan at the beginning the XIII century and in the middle XV century it was not interruption system of the state system.

Key words: Zhoshy ulusy, Shyngys urpaktary, Orda Ezhen, Shaiban ulusy, Kazak khandygy, Ak Orda, uazir, bek, baskak.

Қазақ хандығының тарихында Орталық Азияда 200-ден аса жыл билік құрған, Шыңғыс хан әулеті тарихының орны ерекше.

Шыңғыс хан 1219-1224 жылдары Орталық Азияны тез арада өзіне бағындырған болатын. Орталық Азия жұрты өз кезегінде орналасуына байланысты моңғолдар құрған үш ұлысқа бөлініп қазіргі Қазақстан аумағы моңғолдың үш ұлысының құрамына: үлкен бөлігі Жошы ұлысының құрамына, Оңтүстік және Оңтүстік шығыс Қазақстан Шағатай ұлысына, Жетісудың солтүстік шығыс бөлігі Өгөдей ұлысының құрамына енді. [1,112]. Ал жергілікті халық осы ұлыстардың құрамында болды.

Біздің қарастырып отырған Жошы және Шағатай ұлыстарының қалыптасу тарихы, олардың саяси, этникалық мәселесі мен өзара қарым-қатынасын жете баяндап, талдау біздің жұмысымыздың мақсаты болып табылады. Себебі Қазақ даласында орын алған оқиғалар мен қазақтардың өз мемлекеті үшін күресі мәселесі аталған ұлыстар тарихымен етене байланысты. Қазақ хандығының құрамының негізгі бөлігін құраған тайпалар аталған ұлыстардың жергілікті тұрғындары болды. Сондықтан бұл кезеңдегі тарихи процестер мен Жошы және Шағатай Ұлысының Қазақстан аумағындағы қалыптастыруы тарихын жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Жошы хан құрған қыпшақ хандығы өз алдына 200 жылға жуық ғұмыр кешіп, болашақ Қазақ хандығының қалыптасуына айтарлықтай ықпал етті. Аталған ұлыстарда болашақ Қазақ хандығының Ұлы және Орта жүзі тайпалары халқының негізгі бөлігін құрады. Атап айтқанда, моңғол шапқыншылығы салдарынан болашақ қазақ хандығының дамуында жаңа толқын пайда бола бастады, яғни қазақтың екі жүзінің қалыптасу орталығының негізгі тетігінің бастамасы басталды: Ұлы жүз (Жетісу аймағы мен Моғолстан) және Орта жүз (Орталық және Оңтүстік Қазақстан). Қазақ хандығы осы державаның бір тармағы ретінде қалыптасып,

оны құрған халық қазіргі қазақ халқының негізгі құрамдас бөлігіне арналғандығы тақырып тарихының зерттеудегі өзектілігін көрсетеді.

Қазақстанның орта ғасырлар тарихында әлі де болса сыры ашылмаған, зерттелмеген тақырыптардың бірі - қазақ тарихындағы Жошы және Шағатай ұлысының алатын орны мен осы ұлыстың бір қанаты ретінде өсіп-өнген Ақ Орда және Моғолстан (Шағатай ұлысы) тарихы әлі де болса Қазақ тарихының ақтаңдақ беттерін құрайды.

Жошы ұлысын, жалпы алғанда Алтын Орда, Ақ Орда, Көк Орда ұлыстары тарихын қарастырғанда «Жошы Ұлысынан» бұл Ордалар тарихын бөліп қарастыруға болмайды. Тіптен Жошы ұлысын - «Алтын Орда», Ақ Орданы – «Көк Орда» атандырып тарихшыларды ізінен адастырып жіберген тұстары да бар. Мұндай бұрмалаудың барысында саны аз кейбір халықтардың шежірелері тарихтың көлеңкесінде қалып қойды. Сондықтан бұл мәселе тарихшылардың әлі де болса терең зерттеу жүргізуін қажет етеді. Шыңғыс ханның ұлдарына қатысты мәселе көтерілгенде, негізінен алғанда Жошы мен Шағатайдың қарым-қатынасы назар аударуды қажет етеді. 1219 жылы Хорезм жорығына аттанар алдындағы оқиғада Шағатайдың аузынан шыққан уытты бір сөз Жошы екеуінің арасын шиеленістіреді. Бұл жағдай ағайында бауырлардың өз өмірінде және ұрпақтан - ұрпаққа дейін ағасы Жошы және оның әулетімен мәңгі бақи бақталасумен өтті.

Орын алған бұл тарихи оқиғалар әлі де болса жүйелі зерттелмеген. Сондықтан да Қазақстан аумағында орын алған орта ғасырлық ұлыстардың тарихи оқиғаларын талдау жұмысын жасау өзекті.

Жоғарыда аталған еңбектерге тоқталып өтетін болсақ, Орыс тарихшылары Б.Д. Греков және А.Ю. Якубовский өздерінің көпке белгілі “Алтын орда және оның күйреуі” атты еңбегінде “Алтын орда қаншама Жошы ұлысы деп

атанғанымен, Жошы Алтын Орда мемлекетінің тағдырында шын мәнінде ешқандай рөл атқарған жоқ... Дешті-қыпшақ даласын толығымен жаулап алу процесі Батый хан билік құрған 1237-1256 жылдары аяқталды” деп жазады. [2,113]. Біз бұл пікірмен келісе алмаймыз.

1) Жошы ұлысының құрылу тарихы бұл елді орыс жұрты “Алтын орда” деп атаған кезден емес, одан әріректен, 1224 жылы Ертіс, Алакөл аралығында болған ұлы жиын тұсынан басталады.

2) “Алтын орданы” “Жошы ұлысынан”, Батый ханды әкесі Жошыдан бөліп қарау мүмкін емес. Жошы ұлысының іргетасын Жошы ханның өзі қалады. Ал оның ұлы Батый хан ұлы хаған атасы және өз әкесінің орындалмаған арманын бұлжытпай орындады.

3) Батый ханның Батыс жорығы концепциясы Шыңғысхан кезінде-ақ қалыптасып, 1229 жылғы ұлы құрылтайдан шешімін тапқан мәселе болатын. Соныктан да жоғарыда аталған еңбектердің көпшілігі объективті түрде жазылмаған.

Жошы ұлысы құрылуының алғашқы қадамы Жошыға ата жұртынан тиген үлес еншісінен басталады. Шыңғысхан 1206 жылы Онон өзені бойында шақырылған Моңғолдардың алғашқы құрылтайының соңында мемлекет құруда елеулі еңбек еткен адамдар және ұлдарына енші бөлді: Аталмыш үлестен тұңғыш ұлы Жошының үлесіне 9 мың жан тиді. Олардың ішінде Жошының қандыбалақ серіктері де бірге келді. “Моңғолдың құпия шежіресінде” айтылуы бойынша Жошыға “Хунан, Мөнхэур, және Хэтэ үшеуін берді делінген.[3,73].

Жошы хан және оның ұрпақтары моңғол империясының құрылуына, оның ұзақ өмір сүруіне елеулі ықпал етті. Империяның Батыс шебін қалыптастырып, онда билік жүргізу, батыс пен шығыстың ара жібін жалғау Жошы және оның ұрпақтарының тікелей ықпалымен жүргізілді.

Әрине, Жошы ұлысы Шыңғысханның Шығыс - Қыпшақ даласын жаулап алуының жемісі екені рас. Рашид ад-дин Жошыда 40 ұл болғанын айта келіп, олардың ішінен аты әйгілі он төртін ат түсі, ұрық ұрпағымен саралап таратып жазған. Олар: 1)Орда (монғ. Орда-на), 2) Бату (монғ. Бат), 3) Береке (монғ. Бэрх), 4) еркечар (монғ. Бэрхшар), 5) Шибан (Монғ. Сыбан), 6) Тангкут (монғ. Тангад), 7) Бувал, 8) Чилаукун (монғ. Чулуун), 9) Шингкур (монғ.

Шонхор), 10) Чимпай, 11) Мухаммед, 12) Удур, 13) Тука-Тимур (монғ. Тогоон-Төмөр), 14) Сингкум (монғ. Сэнгум). [4,107]. Жошы ұлдарының әрқайсысының тарихтан алатын өзіндік орны бар.

Олардың атқарған ісі әкесінің тарихи рөлін толықтыра түседі. Зерттеп отырған тақырыбымызға байланысты біз бұл жолы олардың әрқайсысына тоқтамаймыз. Тек нысаналы тұлғалардың өмірбаяны мен атқарған ісіне жан жақты үңілмекпіз.

Алтын Орданың мемлекеттік құрылымы әскери негізде болды. Алтын Орданы билеуші хан ондағы барлық қарулы күштердің бас қолбасшысы саналды. Мемлекет билігінің белді ұйымы – әскери феодал – шонжарлар мен алпауыт бектердің құрылтайы болды. Шешуші кезеңдерде осы құрылтайлар ашылып, мемлекет тағдырына қатысты, маңызды саяси, әскери мәселелерді ақылдасып шешіп отырды. Алтын Орданың қарулы күштері оң қол (баронғар) сол қол (жұңғар) деп екі қолға(қанатқа) бөлінді. Шыңғыстың үлкен ұлы Жошы хан өлген (1227) соң, оған мұрагерлік еткен Жошының екінші ұлы Батый хан қарулы күштердің оң қанатын тікелей өзі басқарды да, сол қанатын ағасы (Жошының үлкен ұлы) Орда Еженнің басқаруына берді. Қарулы күштердің әрқайсысы қанаты: түмендік, мыңдық, жүздік және ондықтарға бөлінді, оларды түмен басы, мыңбасы, жүзбасы және онбасылар басқарды. Қарулы күштердің жоғарғы қолбасшылық міндеттерін хан тұқымынан шыққан ханзадалар әскери феодалдық – шонжарлар нояндар атқарды. Аса маңызды әлеуметтік қызметтерді басқаруға әмірлер, дарғы бектері белгіленді. Мемлекеттік мекемелерінің басында атақты билер мен олардың көмекшілері – бақауыл(бөкеуіл), тұтқауыл, жасауыл, бітікші, тамғашы, тартынақшылар отырды. Алтын Ордаға бағынышты шеткері аймақтарды басқару үшін өкіл әкімдер – дарғы бектері мен тамғаш және басқақтар тағайындалды.

Сөйтіп, Моңғолдың әскери-феодалдық мемлекет жүйесі Қыпшақ даласында сол күйінде қайталанды. Жошы – қыпшақ ұлысының әлеуметтік, қоғамдық құрылымы да әскери династиялық аристократия және қарабайыр қауым деп аталатын екі топтан құралды. Мемлекеттің меншігі және билік бірінші топтың қолында сақталып қалды.

Алтын Ордада Жошы ұлысының мемлекеттік құрылысының түп негізі сақталды. Жошы ұрпақтарының мемлекеті саяси құрылысы жағынан ұлыстарға бөлінген, өз кезегінде ұлыстары неғұрлым ұсақ үлес – иеліктерге бөлшектенген әдеттегі көшпелі мемлекет болған еді. Алтын Орданың ішкі басқару жүйесінде қызмет адамдарынан, сондай-ақ көшпелі, әскери шонжарлардан құралған әкімшілік – шиновниктік аппарат маңызды орын алды, олардың ішінде түрік халықтарынан шыққандар – қыпшақтар, ортағасырлық ұйғырлар, Еділ бұлғарлары мейлінше елеулі рөл атқарды. Армияны және мемлекеттің ішкі істерін тікелей басқару үшін ерекше лауазымдар белгіленді, сөйтіп Жошы ұрпақтарынан шыққан хан әдетте «жағдайдың егжей-тегжейін байыптамай-ақ», өзіне баяндағанмен ғана қанағаттанды, бірақ алым жинау мен жұмсауға қатысты жекелеген жағдайларға зер салмады. Хан атынан бүкіл әскери істі беклер-бек басқарды, ал азаматтық биліктің басы уәзір болды.

Беклер-бек әскери өкіметтің өкілі ретінде «патшалар мен сұлтандардың кеңесшілері» – уәзірден дәреже жағынан жоғары тұрды, ол сондай-ақ басқа мемлекеттермен дипломатиялық қатынастарды басқарды және негізгі әмір ретінде азаматтық істерді шешкен кезде жоғары сот билігін өз қолына ұстаған болса керек. Беклер-бек әкімшілік-аумақтық бөліністерді басқарған ұлыстың негізгі төрт әмірінің құрамына кірді. Уәзір орталық үкіметтің атқарушы өкіметінің басшысы, мемлекетті азаматтық тұрғыдан басқару ісінде ханның кеңесшісі болды.

Басқақ – Алтын Орда хандарының жаулап алған жерлеріндегі тағайындаған сенімді өкілдері, салық жинаушы лауазым иесі. Ол кейініректе даруға (моңғолша “мөр иесі”) деп те атаған. Жергілікті тұрғындар арасында болып жатқан барлық жағдайдың жай-жапсарын және жергілікті билеушілердің қызметін тексеріп, бақылап отыру үшін хан олардың сыртынан сенімді (даруғасын) – басқағын отырғызған. Басқақтың қарауында арнайы жасақталған жеке әскері болған. Басқақтың шабарман әскері елдің зәресін ұшырмай, олардың бірден қарсылығын туғызбас үшін көбіне қала сыртында тұрған. Егерде оқыс жағдай туып, қандай да бір князь немесе билеуші хан жарлығына бағынбай, оны орындаудан бас тартса, алым-салық төлемесе, басқақ арнайы жасағымен аттанып, басып

отырған. Бағынышты елден жиналған алым-салықтың 1/10 бөлігі Хан салығы деп аталған. Әрбір он ер адамның біреуі хан жасағында қызмет етуі міндетті. [5,87].

Жошы хан өлгеннен кейін хан әкесінің тағына Әбілғазының берген мәліметтеріне сүйенсек, үш күннен кейін Шыңғыс ханның әмірі бойынша Батуды әкесінің орнына отырғызады. Жошының басқа ұлдары әсіресе әке тағына негізгі мұрагерлерінің бірі Жошының тұңғыш ұлы Орда бұл шешімге қарсы болмайды. Орда да бұл кандидатураны қолдайды. Жошының үш ұлы – Бату, Орда Ежен және Шайбаниді Шыңғыс ханның өзі ерекшелеген, сондықтан да олар Жошы ұрпақтарының айырықша орынды иеленді. Дешті Қыпшақ тарихында ерекше орынға ие болды.

Бату хан - Жошы ханның өзінен кейінгі әйгілі тұлға. Ол ұлы хағанның тікелей өз ұсынысымен әке орнын басып, 1237-1256 жыл аралығында 19 жыл хандық құрды. Екінші ұлы батыс жорығы барысында (1235-1241) Орыстың орталық және шығыс бөлігі, Булгар, Черкес, Польша, Мажар қатарлы шығыс еуропа жұртын бағындырып, “Батыста моңғол жабысының тұяғы жеткен барлық өлкені алыңдар” деген ұлы хаған атасының аманатын орындады. Осылайша, Алтын Орда – Жошы ұлысының орталығына айналды.

Жошы ханның өмірбаяны мен Жошы ұлысы тарихында оның екінші ұлы Бату ханның алатын орны бөлек. Оның өмірбаяны “Алтын Орда” тарихын зерттеушілер, әсіресе Орыс тарихшылары арқылы біршама зерттеліп біршама материалдар жазылды.

Жошы әулеті билеген мемлекет тарихнамада Алтын Орда атымен белгілі болып келді. Осы жерде айта кететін бір нәрсе, «Алтын Орда» атауы ол кезде жоқ болатын. Бұл атау Алтын Орда мемлекеті әбден ыдырап біткеннен кейін — XVI ғасырдың екінші жартысында, тек қана орыс әдебиетінде пайда болды. Осының өзінде орыс нұсқаларындағы «Алтын Орда» атауы тек қана Жошы хандығының орталық және батыс өңірін ғана білдіріп қоймай, хан ордасы деген ұғымды қоса атқарған. Біртұтас Жошы ұлысының аты ретінде «Алтын Орда» ұғымы тарихи еңбек беттерінде тек XIX ғасырда ғана біржолата орнықты.

Жошы ұлысы «Батыс жұртын батысында реттеу арқылы» империяның батыс шебін

ұлғайтуды мақсат тұтқан стратегиялық маңызы зор майдан жағдайындағы мемлекет құрылымы болып табылады. Сондықтан Жошы ұлысы Оң және Сол әскери екі қанатқа бөлінді. Орда Ежен елінің әскери сол қанатын басқарды. Бату елінің әскери оң қанатын басқарып, батысқа аттанды.

Жошы ұлысын Қыпшақ даласының шығыс аумағында бірлесе басқару көпке созылмады. Бату бүкіл Жошы ұлысының бас билеушісі және Орда ұрпақтары «Бату ізбасарлары өзінің хандары мен билеушілері деп мойындап, жарлықтарда олардың есімін жоғары жазатын болған» десек те, ұлыстың әрбір жеке қанаты батыс жорығынан кейін өз алдына тәуелсіз саяси жүйе ретінде қалыптасты. Осы кезден бастап «кімде-кім Орда ұрпағынан келіп, Бату ұрпақтарының орнына хан болып отырмайтын, өйткені олар бір-бірінен алыста болды және әрқайсысы өз ұлысының жеке билеушілері саналды». Жошы әулетінен тараған хан ұлдарының әрқайсысының көтерген ордаларының сырт келбетіне қарап түрлі ат-айдар тағып, тарихты тым шым-шытырыққа айналдырып жіберді. Ақ Орданы бірде «Ақ», бірде «Көк», Алтын Орданы бірде «Ақ», бірде «Алтын», бірде «Көк», ал Шайбани ордасын бірде «Ақ», бірде «Көк», бірде «Боз Орда» атандырады. Аталған Ордалар төңірегіндегі талас әлі күнге дейін жалғасуда. Сондықтан көптеген тарихи жазылымдарда олардың мәні мен іс-әрекетінен гөрі оң түсіне мән беру басым болып келеді. Ал біздің мұндағы мақсатымыз Жошы әулетінің барлық ордаларының тарихын оң түсімен қуып зерттеу емес, шаңырағын Жошы өзі көтеріп, Шыңғыс ханның өзі таққа бекітіп таққа отырғызған Ордалар тарихын зерттеу болып табылады.

Ақ Орда, Алтын Орда әу бастан-ақ әскери екі қанаттың штабы тұрғысынан өзін-өзі билейтін мемлекеттік дербес құрылым ретінде қалыптасты. Ал қалған Ордалар тарихы тарихи зерттеулерде әлі де болса толық талданбаған күйінде сақталуда. Ал Жошы ұрпақтары Ұлыстарының бәрінің тарихи өзгерістер динамикасын ыждағатпен, уақыт пен кеңістікке қатысты нақты зерттемейінше, XIII-XIV және XIV-XV ғасырлардағы Қазақстанның, жалпы сол кездегі бүкіл Дешті Қыпшақ тарихын зерттеуде қомақты оң өзгерістерді күту қиын деген сөз.

Қазақстан аумағында тікелей билік еткен Жошының тұңғыш ұлы Орда Ежен болатын. Батыс жорығы нәтижесінде нәтижесінде қол

жеткізген жаңа үлестен Ақ Орда билеушісі Орда ежен де құр қалмады. Әбілғазының айтуы бойынша, Бату хан: «Бұл сапарда ісімізді бітірген сен болдың деп... оған он мың үйлік ел берді».[6,71]. Осының нәтижесінде Ақ Орданың іргесі Батысқа қарай қанат жая түсті. Орда Еженнің тұсында Ақ орда орталыққа тәуелді болмады. Тек Қарақорым, Сарайда болаған ұлы жиындарға ғана қатысып отырды. Қазақ мемлекетінің бастауы болып саналатын Ақ Орданың шаңырағын көтерген Орда ежен. Сондықтан Қазақстан тарихында оның ұрпағы шежіресіне ерекше көңіл бөліп қарастыруды талап етеді. Ақ Орданың иелік жері Ертістен Сырдария алқабына дейін, Саураннан Аралға дейінгі, тіптен Муин ад-дин Натанзидің қосымша хабары бойынша «Ұлытау өңірі, Сегіз-Ағаш, Қараталдан Түйсенге дейін, Женд Баркентке дейінгі өлкені алып жатты».

Қарастырып отырған тақырып аясына Ақ Орданың тарихын түгел баяндау кірмейді. Жалпы алғанда, Ақ Орда - Жошы ұлысы ретінде Қазақстан аумағында салтанат құрды. Ал Жошы ұрпағынан тараған хан Жәнібек пен Керей кейіннен Қазақ хандығының негізін қалады. Сондықтан да Ақ Орда тарихы Қазақ тарихы үшін маңызды. Ақ Орданың ыдырауы нәтижесінде болашақ Қазақ хандығының іргесі қаланды.

Үшінші ұлы Берке 1257-1266 жыл аралығында Жошы ұлысында тоғыз жыл хандық құрды. Соңында айтарлықтай ұрпақ қалмаған. Жошы ұлысы тарихындағы аса белгілі тұлғалардың бірі. Берке исламды өз халқының арасына түгелдей таратты, иелігіндегі жерлерге мешіттер салдырды, медреселер тұрғызды, оқымыстыларды, шариғат білгірлерін шақыртты, достық қатынас орнатты. Расында да, Берке – ақсүйек көшпенділерді исламға тартқан тұңғыш Алтын Орда ханы. [7,83].

Оның тарихи ролін мынадан көреміз:

1) Мұсылман елдерімен жан жақты қарым-қатынас жасау арқылы Қыпшақ даласына мұсылман діні дендеп кіруіне мұрындық болды. 2) Алғаш рет салық реформасын жүргізді. 3) Ел астанасын Еділді бойлай көшіру арқылы Евразия мәдениетінің ара жібін жалғады, шығыс пен батысты араластыруға мүмкіндік тудырды. Береке ханның атқарған және бір елеулі рөлі ағасы Батыйдың тікелей тапсырмасымен 60 мың қолымен Қарақорымға аттанып, 1251 жылы

1 шілдеде басталған Шыңғысхан әулетінің ұлы құрылтайын басқарып, Тулуй ұлы Моңкені ұлы хаған тағына отырғызуы. Бұл Шыңғысхан әулеті үшін ұлы оқиғалардың қатарына жатады. Осы кезеңнен бастап Империя тізгіні Жошы ұрпақтарымен сыбайлас Тулуй әулетіне өтіп, империяның соңына дейін жалғасты.

Өзі және ұрпағы Ақ орданың өсіп өркендеуіне көп ықпал еткен адамдардың бірі Жошының бесінші ұлы Шибан болды. Оның 12 ұлы болыпты. Барлығы да ел тарихына елеулі із қалдырған азулы тұлғалар. Шибан батыс жорығына ағасы Батыймен бірге аттанды. Орыс, Корей, Неміс одағының құрған қамалын бұзу кезінде ерен ерлігімен көзге түсті. Батыс жорығынан қайтып оралғасын ағасы, Батый ханнан 15 мың үй енші алып екі орданың ара жібін жалғап тұрды. Шибан ұрпақтары көп жыл бойы Мауаранахрды басқарды. Қазақ мемлекетінің тарихын терең зерттеу үшін, Шибан әулеті шежіресіне тоқталмай өту мүмкін емес.

Ал Жошы ұлысы тұсында көшпенділердің рулық жүйесінде түбірлі өзгерістер бола қойған жоқ, бұрынғы рулық жүйе негізінен сол күйінде жалғаса берді. Рулардың дәрежесі олардың жерімен, мал мүлкінің мөлшері, тайпа басының (немесе мың басы) әскери ықпал билігіне орай есептелетін болды. Әр түрлі тайпа халықтары Моңғол империясының мүддесі үшін күшпен жұмылдырылды.

Жошы - қыпшақ ұлысының хан ордасы көшпенді жағдайда өмір сүрді. Бұл туралы тыянақты дерек қалдырғандар Ибн-Баттута, Плано Карпини және Вильгельм Рубрук. Плано Карпини Моңғол хандарының көшпенді ордасын “Орда-үй-арбасы” деп атаған. [8,68].

Бірақ Жошы - қыпшақ ұлысы тек қана көшпенділерден құралмағаны белгілі. Халқының көбін көшпенді қыпшақтар құрағанымен, елдің отырықшы бөлімдерінің “Сыр бойы қалалары, Мауаранахр, Хорасан, Шығыс Русь даласы, Булгария, Мордова, Қырым түбегі қатарлы” талабын ескермекке болмайтын еді. Осы жайды ескерген Батыйхан билік тізгінін батысқа қарай бұрып, 1250 жылдары Еділ бойында “Сарай” атты жаңа қаланың іргетасын қалады. Қала соңынан “Баты-Сарай” атанып тарихта қалды. Баты-сарай Ақсақ Темір шабуылы тұсында жермен-жексен етілді, қазір Астрахан (Қажы Тархан) маңында, Ахтуба өзені бойында бұл қаланың жұрты ғана жатыр. Дегенмен Баты-Сарай туралы деректер

баршылық. Кейбір деректерге жүгінсек, Батый ханның Сары ордасы (Орыстар Алтын орда деп атаған) Батый сарайдың көркі болған.

Жошы ұрпақтарының Қыпшақ даласында билік құрған соңғы жылдарын (әсіресе, XIII ғасыр соңынан XIV ғасырға дейін) олар бұл даланы жаулап алған алғашқы кезеңімен салыстыруға болмайды. Моңғол империясының орталығы Қарақорымнан Бэйжінге аударылған 1264 жылдан бастап Жошы ұлысы империялық билікке бағынбайтын дербес құрылым ретінде қалыптасты. Бірақ басында күшпен біріктірілгендіктен елінің ішкі құрылымы алақұла еді. Сондығынан болар Жошы ұлысы сырт жауынан емес, өзара ішкі қақтығыстарының салдарынан ыдырады. Бірақ тарихта өшпестей із қалдырды.

Жошы ұрпақтары Қыпшақ даласына Ортағасырлық мемлекеттік басқару жүйесін әкелді. Жошымен келген 4 мың моңғолдың бірде-бірі ата жұртына қайтып оралғаны жайлы дерек кездеспейді. Олар Қыпшақтар арасына келіп, кейін Қазақ, Қырғыз, Өзбектерге сіңісіп кеткен Барлас, Мянгат (Маңғыт), Қият, Баяуыт, Дурмандар (Дөрбен) тайпа тармағымен мұнда келген топтар емес, Моңғол әскери ақ сүйектері, мың басыларының атын сақтап мұнда қалып қойған Моңғол ұрпақтары. Олар жылдар өткен сайын Түрік топтарына сіңісу барысында өз тіл, дәстүр, салт-санасын ұмытып, Түркілікке айналып кетті. Б.Е. Көмеков келтіргендей, қазақ, өзбек қара-қалпақ, қырғыз, башқұрт, ноғай, татарлардың ұлт ретінде қалыптасуының басты ұйытқысы “Қыпшақ” атанған Түркі тайпалары болды.

Фергана қойнауы, шығыс Түркістан бойында да Қыпшақтардың көлемді бөлімдері тұрғаны белгілі. Араб тарихшысы Эломари “Олардың көпшілігі Орыстар және Дешті-қыпшақ Түркілері болды деп жазды.

1227 жылы Жошы хан өліп, Жошы ұлысы екіге жіктелгенде Орда Ежен ұлысынан бастап, 1428 жылы қайтыс болған Ақ Орданың соңғы Барақ ханға дейінгі аралықта Ақ Орда хандығы екі жүз жыл өмір сүрді. Ақ Орда алғашында Алтын Ордаға тәуелді иелік саналғанымен ұзамай-ақ тәуелсіз мемлекетке айналды. Бұл тек Алтын Орданың ыдырауы нәтижесінде ғана емес, қайта соғыс жорығында бүлінген халық шаруашылығының қайта қалпына келіп жандануы, өндіріс күштерінің өсуі, саяси,

шаруашылық және мәдениеттің өркен жаюы, әскери күш арқылы Алтын Орда үстемдігіне зорлап бағындырылған Дешті Қыпшақ халқының Алтын Орда үстемдігінен құтылып, бейбіт өмір өткізуді аңсаған тілегі негізінде жарыққа келді.

Алтын Орда мемлекеті мен Ақ Орда мемлекеті арасында елеулі айырмашылық бар еді: Алтын Орда – әлеуметтік және мәдени даму дәрежесі әрқелкі, түрлі тілде сөйлейтін сан алуан халықтарды жаулап алу негізінде әскери күшпен бір мемлекетке бағындырылған «қырық құрау», шаруашылық негізі әлсіз, этникалық жақтан әлсіз ел болатын. Оған қарағанда, Ақ Орданың этникалық негізі бірыңғай еді, оның негізгі халқы – осы өңірде ежелден жасап келе жатқан қазақ елі болды. Олардың Шыңғыс жорығынан әлдеқайда бұрын қалыптасқан біртұтас этникалық территориясы, бірыңғай шаруашылық тұрмысы, біртұтас қыпшақ тілі, мәдениеті мен елдік тұтастығы бар еді. Сол заманда араб тарихшысы Әл-Омари айтқандай: «Ертеде бұл мемлекет қыпшақтар елі болған еді».

Қазақ халқын қалыптастырған ру-тайпалар сол дәуірде «қыпшақ» деген жалпы атты қолданған еді. Бұл тұтастық Ақ Орда мемлекеті дәуірінде де сақталды және дами түсті. Шыңғыс

хан жорығында кейбір этникалық топтардың келіп қосылуы және соғыс жорығы салдарынан аздаған адамдардың бұл елден бөлініп, басқа жаққа барып сіңісіп кетуі бұл тұтастықтарға үлкен ықпал жасай алған жоқ, қайта Ақ Ордаға үстемдік еткен ат төбеліндей моңғол билеушілері тез арада өз билігін жергілікті халыққа сіңіп «дәл қыпшақ» болып кетті». Ақ Орда билеушілерінің арғы тегі Шыңғыс тұқымынан тараған ханзадалар болғанымен, оның негізгі халқы қазақ еді, оның әскери күші де қазақтар болды. Ақ Орданың ресми тілі – қыпшақ тілі болды. Бұл жағынан алғанда, Ақ Орда қазақтардың мемлекеттілігінің бір көрінісі болды.

Жалпы қорыта келе, біз XIII ғасырдың басында құрылған Жошы ұлысының алғашқы кезеңдеріндегі мемлекеттілігі мәселесін қарастыра келе, біріншіден, жаңа саяси құрылымның бір орталықтан басқарылатын ұйым екеніне көз жеткіздік, екіншіден, бұл Жошы ұлысы - қазақ мемлекетіне негіз болған Ақ Орда мемлекетіне ізашар болады. Осылайша, XIII ғасырдың басынан XV ғасырдың ортасына дейін Қазақстан аумағында мемлекеттілік сабақтастығының үзілмегенін көреміз.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан тарихы. Бес томдық. 2 том. Алматы, 2010 ж.
- 2 Греков Б.Д. Якубовский. А.Ю. Золотая Орда и ее падение М.-Л., 1950
- 3 Моңғолдың құпия шежіресі. (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі) Сұлтанияұлы М. Алматы. 1998 ж.
- 4 Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. Перевод с персидского О.И. Смирновой, примечания Б.И. Панкратовой и О.И. Смирновой, редакция профессора А.А.Семенова.-М.-Л., 1952.
- 5 Федоров Г.А. Федоров-Давыдов Общественный строй Золотой Орды М., - 1973 г.
- 6 Әбілғазы Түрік шежіресі А., 1992 ж.
- 7 Бегалин Қ. Алтын Орда хандары. Алматы. 2009 ж.
- 8 Путешествия в Восточные страны Платона Карпини и Гильома де Рубрука, под. ред. Патлина Г.И. Алматы, 1993 ж.

References

- 1 Kazakstan tarihy. Bes tomdyk . 2 tom. Almaty 2010.
- 2 Grekov B.D.Yakubovskii A.U.Zolotaya Orda I ee padenie. M.-L.B.1950
- 3 Mongoldyn kupia sheshiresi (XII-XIII gasyrlardagy koshpeliler shejiresi) Sultaniauly M.Almaty. 1998
- 4 Rachid ad-din. Sbornik letopisei. T.1. Kn. 2. Perevod s persidskogo O.I.Smirnovoi, prime4ania B.I.Pankratovoi i O.I.Smirnovoi,redaksia professora A.A.Semenova.-M-L.,1952
- 5 Federov G.A.Federov G.A-Davydov Obshestvennyi stroi Zolotoi Ordy.M.,-1973.
- 6 Abilgazy. Turik shezhiresi. Almaty. 1992
- 7 Begalin K. Altyn Orda khandary. Almaty.2009.
- 8 Puteshestvie v Bostoshnye stranyi Plano Karpini I Giloma de Rubruk, pod. red. Patlina. G.I. Almaty 1993.

ӘОЖ: 930: 929.5

А.Н. Конкабаева

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru

Қаракесек (арғын) руы туралы шежірелік деректердегі мәліметтер

Автор қарастырып отырған мақаланың тақырыбы «Қаракесек (арғын) руы туралы шежірелік деректердегі мәліметтер» деп аталады. Мақаланың аты айтып тұрғандай шежірелік деректердегі арғын руы қатарына кіретін Қаракесек руын зерттеген. Мақалада атап айтар болсақ, Қаракесек руына байланысты деректердегі берілген мәліметтерге тоқталып, талдап кетеді. Ең алдымен осы мақалада Қаракесек руының маңыздылығы анықталады. Оның ішіндегі Қаракесек атауының шығуы, ру болып қалыптасуы жайлы зерттеулер мен тұжырымдарды қарап, зерттейді. Нәтижесінде руға байланысты көптеген деректер мен зерттеулерді қарастырып, Қаракесек тобына жататын руларды тізіп, қорытындылар шығарады. Нақтырақ айтсақ, рудың шығу тегі, атауы, тұрған аумақтары, Қаракесек атауының шығуына қатысты әр түрлі аңыздар жайлы мәліметтер кездеседі. Сонымен қатар қарастырылған шежірелік деректердің бүгінгі таңдағы рөлі мен маңызын анықтаған. Берілген мақалада автор тарихи оқулықтар мен зерттеу еңбектерінде берілген Қаракесек руына байланысты мәліметтерді жинастырып, қарастырып, дұрыс баға беруге талпыныс жасаған. Қаракесек руына байланысты шежірелік деректер атты мәселені зерттеген.

Түйін сөздер: Қаракесек, ру, кесек, арғын, шежіре, жүз.

А.Н. Конкабаева

Материалы про род Каракесек (аргын) в летописных источниках о генеологии

Автор рассматривает в статье «Материалы про род Каракесек (аргын) в летописных источниках о генеологии». В статье рассматривается род аргын а именно Каракесек в летописных источниках. Во – первых в этой статье подчеркивается значимость рода Каракесек. Также в статье приведены некоторые мифы происхождения рода Каракесек. Анализируя летописные источники, даётся подробное описание ареал распространения этого рода, их территории, значение этнонима Каракесек и т.д. Также здесь подчеркивается роль и рассматривается значимость летописных источников в исследовании рода Каракесек. В результате были рассмотрены многие источники и исследования, а в заключении приводится список род, которые входят в группу Каракесек. Также в статье были собраны и рассмотрены многие материалы и анализируя эти собранные материалы дается оценка ключевым вопросам данного исследования.

Ключевые слова: Каракесек, род, кесек, аргын, шежире, жуз

A.N. Konkabayeva

The materials of the genus Karakesek (argyn) in the annalistic sources of the genealogy

The author examines the article «The materials of the genus Karakesek (argyn) in the annalistic sources of the genealogy». The article is discussed the genus argyn namely the Karakesek in annalistic sources. First of all, the article is emphasized the importance of the genus Karakesek. Also in the article, there are given some of the myths of origin Karakesek the genus. Analyzing chronicles, it is given a detailed description of the area of distribution of this genus, their territory, the meaning of ethnonym Karakesek etc. There are also emphasized the role and importance of chronicle sources that considered in the research work of the genus Karakesek. As a result, many sources and researches were considered, and concludes with a list of genus which are included in the group of Karakesek. Also, there were collected and considered many of these materials, and analyzing the collected materials it is provided an assessment key issues of this study.

Key words: Karakesek, genus, kesek, argyn, shezhire, zhuz

Орта жүздің ең көп тараған руларының бірі арғын руы ішіндегі Қаракесек руына тоқталамыз. Осы руға қатысты көптеген зерттеулер мен еңбектер бар екені бізге мәлім. Көбінесе ол еңбектерде Қаракесек руы жайлы, оның тармақтары, атауының шығуына байланысты аңыздар кездеседі. Соған байланысты әр түрлі шежірелік деректер мен тарихи зерттеулерді талдау барысында Қаракесек атауының шығуы, ру болып қалыптасуы жайлы көптеген тұжырымдар бар екенін байқадық. Осы мақалада зерттеушілердің тұжырымдарын талдап, мәселені ашуға тырысамыз.

Бізге дейін Қаракесек руы жайлы зерттегендер қатары аз емес екенін жоғарыда атап өттік. Мысалы, ресейлік зерттеушілер ішінде В.В. Радловтың, И.Г. Андреевтің, А.И. Левшиннің еңбектерін, М.Ж. Көпейұлы, М. Тынышбаев, Ш. Құдайбердіұлы атты зиялы қауымның еңбектерін, сонымен қатар кеңес дәуіріндегі Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востровтың еңбектері мен зерттеулерін айтып кетсе болады. Ал қазіргі таңда осы мәселе аясында қалам тартып жүрген отандық тарихшылар, яғни тәуелсіздік алғаннан кейінгі К.М. Бейсенбайұлы, Ж.Н. Шөженов, С.Е. Толыбеков, З. Сәдібекұлы, М. Сәрсекеев, Т.О. Омарбеков, Б. Кәрібаев, Қ. Атабаев және т.б. есімдері аталады.

Ең алдымен Қаракесек руының ұраны мен таңбасына тоқталар болсақ, шежірелік деректерде Қаракесек руының ұраны – «Қарқабат», ал таңбасы - түріндегі көзтаңба болып табылады. Қаракесек руының ұраны мен таңбасы айтарлықтай барлық деректерде осылай айтылған. Сол себептен бұл мәселеге арнайы тоқталмаймыз.

Ал енді Қаракесек атауының шежірелік деректердегі кездесуіне тоқталар болсақ, алғашқы мәлімет 1748 жылдың 24 қыркүйектегі М.Тевкелевтің «Орта және Ұлы жүздің рулық құрамының сипаттамасы» атты құжатында Орта жүздегі мықты да, қуатты руы Арғын болып табылады деп, оны 16 руға бөліп көрсетеді. Олар: Каракисяк аргин, Сарчетем чакчак аргин, Каравол кисяк аргин, Атаган аргин, Тобоклы аргин, Басантиен аргин, Канджигал караул аргин, Джанджар аргин, Тюрт увол аргин, Алтай аргин, Тебечь аргин, Борчи аргин, Карпак аргин, Агин калкаман аргин, Козуган аргин, Кокшал аргин [1,407]. Мұндағы Каракисяк – Қаракесек, Сарчетем – Сары жетім, Чакчак – Шақшақ, Ата-

ган – Атығай, Тобоклы – Тобықты, Басантиен – Бәсетиін, Канджигал – Қанжығалы, Караул – Қарауыл екені бізге мәлім. Қазіргі шежірелік деректермен салыстырғанда, Қаракесек ол Арғын тайпасы ішінде «Бес Мейрам» тобын құраса, қалған жетеуі Арғын тайпасы ішінде «Жеті Момын» деп аталған топты құрайды. Ал Алтай, Темеш, Бөріш, Қарпық Арғынға жататын Қуандық руының бір тарауы, Кокшал – Көкше орта жүз Арғын тайпасы Тобықты руының бір тармағы [2]. Байқағанымыздай М. Тевкелевтің бұл мәліметі қазіргі шежіре деректеріндегі атауларынан онша айырмашылығы жоқ. Сол себептен М. Тевкелевтің мәліметі Арғынның құрамындағы рулардың дұрыс берілуімен құнды болып табылады.

Ресей зерттеушісі И.Г. Андреев болса, өзінің «Описание Средней Орды киргиз – кайсаков» атты еңбегінде орта жүздің құрамына арғын, найман, уақ – керей және қыпшақ руларын жатқызып, арғын руының құрамына 20 руды кіргізеді. Олар: учаклы-уконская, чириучинская, байсуган, кандур бюрюк, кызыл бюрюк, кызайул булды тургай, юсун чапратчи, акбарак атбулат, кайглы, табуклынская, алтайская, басантеннская, каракисецкая, дюртаулская, атагайская, канжегалинская, карлеутская, караулская, чакчацкая, чаржатынская деп бөліп көрсетеді [3,28]. Бұл еңбекте де Арғын тайпасы ішінде «Жеті Момын» деп аталатын топқа кіретін рулар мен Қаракесек руын айтады.

Осыдан басқа орыс зерттеушілерінің еңбектерін қарастыратын болсақ, мысалы А.И. Левшин өзінің еңбегінде орта жүзді арғын, найман, қыпшақ және увакирей (уақ, керей) атты төрт ұрпаққа бөліп, соның ішінде арғынның ішіндегі руларға тоқталып кетеді. Олар: каракисяк, каравулкисяк, чарджитим, джанджар, чакчак, дюртавул, атығай, алтай, тебич, табаклы, борчи, карпак, басантиен, ағышкalkаман, канджигали, козюган, кукашал [4,290] деп 17 руға бөліп, оның ішіндегі каракисяк деп бірінші жазып отырғаны қаракесек тайпасы екенін білуге болады. А.И. Левшиннің мәліметі М. Тевкелевтің берген мәліметімен ұқсас болып келген.

Ал Радлов болса, орта жүзді арғын, найман, қыпшақ, керей және қоңырат деп бөліп, арғынды мынадай рулардан тұрады деп көрсеткен. Олар: кара-кезек, шар-джетим (четыре сироты), джанджар, төртаул (четыре аула), атығай, алтай, тербиш, табакты, боршы карпак, базентин,

ағыш, калканам, канджығалы (с ремнями у седла), козуган, кёк шал [5,111] деп 15 руға бөліп, Қаракесекті кара – кезек деп береді. Мұнда да Қаракесек руын бірінші жазып көрсетеді. Бұдан біз Қаракесек руының арғынның ішіндегі көп тараған, беделді руы екенін байқаймыз.

Жоғарыда біз ресейлік зерттеушілердің еңбектеріндегі мәліметтерді талдадық, одан біріншіден Арғын руының құрамындағы тайпалардың атауы кішкене бұрмаланып, ретсіз, бәрін бірге жалпылама көрсеткен; екіншіден соған қарамастан ру атауларының көбісі дұрыс, яғни қазіргі шежіре деректеріндегі атаулармен көбі сәйкес келеді.

Сонымен қатар шежірелік деректерде жоғарыда айтқандай, Қаракесек атауына байланысты тұжырымдар көп екенін айтып өттік. Мысалы, бәрімізге Қаракесек атауының кейбір зерттеушілер Болатқожамен байланысты қолданса, тағы да басқа зерттеушілер тобы Болатқожа, Қамбар, Жалықпас, Шұбыртпалы аттарымен қолданатыны белгілі.

Қаракесек – Арғын ішіндегі «Бес Мейрам» тобына жататын ірі тайпалардың бірі. Бұл мәліметке төмендегі дерек дәлел бола алады:

Арғын ағаның нәсілінен Қодан, оның баласы Дайырқожа, лқап аты Ақжол, оның бәйбішесінен Қарақожа, тоқалынан – Сомдық, мұның екі баласы: Саржетім, Шақшақ. Олардың нәсілі кіші жүзде тоқал арғын атанады. Қарақоданың бәйбішесінен баласы – Мейрам және Момын деген тоқалынан үш баласы – Қара сопы, Кенже сопы, Басентиін. Мейрамның бәйбішесінен төрт баласы: Қуандық, Сүйіндік, Бегіндік, Кегіндік. Мейрамның тоқалынан – Болат, Қуандықтың төрт баласы – Алтай, Қарпық, Темеш, Беруші, Сүйіндіктің нағыз үш баласы – Жанболды, Құлболды, Орманшы және асыранды баласы Қаржас. Осы төртеуінің нәсілі төртауыл атанды. Бегіндіктің баласы – Қозған, Кегіндіктің баласы – Қақсал, Болаттың нағыз екі баласы – Майқы, Ошан және асыранды екі баласы – Жалықбас, Қамбар, осы төртеуінің нәсілі қаракесек атанды [6,41], яғни Қаракесек руын Майқы, Ошан, Жалықбас және Қамбарға бөліп қарастырады.

Қаракесек руының Арғын Мейрамсопы деген кісінің кіші әйелі Қарқабаттан туған Болатқожадан тарайтыны белгілі.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбегінде Нұрфаяның өзінен Қуандық, Сүйіндік туады.

Жеңгесінен Бегендік, Шегендік туады. Күннен Болатқожа туады. Күннің аты Қарқабат екен [7,16] деп ары қарай Болатқожаның қалай қаракесек атанғаны жайлы аңызды айтады.

М. Тынышбаев болса, өз еңбегінде аңыз бойынша Қаракесек күннен туылған деп көрсетеді [8,68].

Мұнда көбіне Қаракесек атауының Болатқожамен байланысты қолданған, яғни Мейрамның тоқалы Қарқабаттан Болатқожа туылады деп және оның қаракесек деп не себептен аталғандығын айтады.

Кенес дәуіріндегі зерттеуші М. Мұқанов өз еңбегінде Мейрамның бәйбішесінен Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік, Қаракесек. Тоқалынан Бәсентиін, Қарауыл, Даут (Атығай), Қанжығалы, Тобықты, Саржетім және Шақшақ деп бөліп көрсеткен. Бұл «Жеті Момын» тобына жататын рулар тобы болып табылады [9,50-51]

З. Сәдібекұлы өзінің «Шежіре шеңберінде» атты еңбегі бойынша: Арғынның «Қаракесек» деген руы, Арғын Мейрамсопы деген кісінің кіші әйелі /тоқалы/ Қарқабаттан туған Болатқожадан тарайды. Қарқабат туралы аңыз – әңгімені көзі қарақты адамдардың барлығы білсе керек. Қазақ халқында:

Малды бассың жарқыным, малды бассын,
Қарамасаң малыңа мандымассын.

Қолыңнан мал кеткен соң, басыңнан бақ,
Кеуек қылып жатарсын жердің астын.

Бар байлығың ешкі мен болады есек,
Жамбасыңа бататын бойра төсек.

Ұл – қызың, қатының мен жер шұқылап,
Атанарсың күн қақты қаракесек.

деген өлең бар. Әсілі, қолынан малы кетіп, кедейленген оңтүстік өңірдегі көшпенділердің, ләжсізден отырықшылыққа айналып, егін шаруашылығымен шұғылданып кеткенін, бай ауылдар «Қаракесек» деп, ал егін шаруашылыққа табиғат жағдайы келіспейтін аймақтарда кедейленгендер, байлардың қыстағын, оның маңындағы жайылымын қорып, қарауыл өсебінде жалданатын болғандықтан «Жатақ» деп, кемсітіп атаған секілді [10, 68-69] деп Қаракесек атауын бай ауылдармен теңестіріп айтады.

Келесі шежіре деректерінде Орта жүз арғыннан – Мейрамсопы, одан – Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік, Болатқожа (Қаракесек) тарайды дейді.

Мейрамсопы қайтыс болғаннан кейін артында қалған балалары ата жолымен енші бөліспекші болса керек. Сонда Қуандық үлкендігін бетке ұстап: «Өзіме бір сыбаға, алты балама алты сыбаға, қалған төртеуіңе бір сыбаға», - дейді. Мұндай енші бөліске Сүйіндік, Бегендік, Шегендік іштей риза болмаса да, аға сөзіне қарсы келмей, үнсіз қалыпты. Сөйтсе, ерке өскен кенже Болатқожа: «Жоқ, мұндай бөліске риза емеспін, әке ортақ, әкеден қалған дәулет ортақ, сондықтан мал – жан мен қоныс – тұрақты қылдай етіп бөліп, ол бөліктерді ата дәстүрі бойынша асық иіріп отырып еншілейміз», - депті. Қуандық бұл жолы да кеудеге салып: «Олай болса, бүк түссе де, шік түссе де, тәуке түссе де, алшы түссе де менің айтқаным болсын», - деп құлжа сақаны иіріп кеп жібергенде, сақа омпасынан түсіп еді дейді. Бірақ, Қуандық бұған да тоқтамай, өз қалауын қайталап отырып алыпты. Сонда Болатқожа ашуланып: «Құдай саған күнімді түсірмесін, несібемді өз жолыммен табамын!» - деп кермедегі атының құйрығын шорт кесіп Қуандықтың үйінің босағасына тастапты да, беті ауған жағына жүріп кетіпті.

Болатқожаның қайырылмай кететін бірбет мінезін білетін Қуандық іле алты ұлын атқа қондырып: «Мейрамның балалары еншібөлісе алмапты деген атқа қалар жайым жоқ, көнсе өзін, көнбесе өлігін алып келіңдер!» - деп, іле соңынан аттандырып жібереді.

Осының бәрін көзі көріп, көңілі тіксінген Қарқабат ана (Болатқожаның шешесі) ара ағайынға жүгініп, Аллаберді биге қолқа салыпты: «Мал ашуы - жан ашуы деген, жалғызымды майып етуі кәдік, қолдан келсе бітістіріп, қолдан келмесе ара түсіп қайтыңыз!» - деп.

Қарқабат ананың зар күйіне құлақ асқан Аллаберді би өкше ізге түсіп қуып жетсе, Қуандықтың балалары шынында да Болатқожаны қаумалай тықсырып, көптігін көрсетіп жүрсе керек. Болатқожа болса арқасын бір бейітке тіреп, сол бейіттің кесегін опырып алып, Қуандықтың балаларына құлаштай сермеп, жолатпай тұр екен дейді.

Кейін Болатқожа осы тірлігі ел ішінде жайылып, кесек атып аман қалғаны үшін «Қаракесек» атанып кетеді.

Қаракесектер арғын ішіндегі іргелі (аталық) ру, кезінде 25 – 26 болыс болған. Қазақ халқының саяси – әлеуметтік және мәдени – рухани тағдырына белсене араласқан, сол жолда аса

дарында біртуар перзенттерін тарих сахнасына шығара алған құрсағы құнарлы іргелі рулардың бірі – қаракесек [11, 443-444] деп А. Сейдімбек өз еңбегінде көрсетеді.

Ал М. Сәрсекеев «Тарақты және Қаракесек рулары» деген еңбегінде Мейрамсопының Жұмсақ (Нұрфая) бәйбішесінен – Қуандық пен Сүйіндік; Нұржамал есімді екінші әйелінен – Бегендік пен Шегендік; Қарқабат деген тоқалынан – Болатқожа; Қарқабаттың жеңгесі Зезиядан – Қамбар (Балқожа), осы әйелден туған асыранды баласы – Шұбыртпалы (Байдүйсен), Әсия, әлде Әлиман есімді әйелден – Жалықбас (Шынқожа, иә, Шындәулет; соңғы таралым туралы түрліше аңыздар бар...)

Шежіреші атаулы алғашқы бесеуді қосып «Бес Мейрам» атандырған, Болатқожаны дарап «Төрт Қаракесек» (Болатқожа, Қамбар, Жалықбас және Шұбыртпалы) деп, кейде «Үш Қаракесек» (Шұбыртпалы шығарып тастап) десіп, түрліше таралымдар жасайды [12, 22].

ДАТ /даланың ауызша тарихы/ бойынша Арғынның екі әйелі болады. Бәйбішесі Ергүлден Мейрам және бір қыз туады. Мейрамнан Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік және Қаракесек тарайды [13, 63].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жазылған еңбектерде Мейрамнан Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік және Қаракесек тарайды деп көрсеткен.

Жоғарыда біз Қаракесек атауының Болатқожамен байланысты да, Болатқожа, Қамбар, Жалықбас, Шұбыртпалы аттарымен де байланысты қолдананылған мағлұматтар мен аңыздарға, Қаракесек рулар бірлестігінің қалыптасуы жөнінде айтып өттік. Сол айтылғандардан қорытынды шығаратын болсақ, біріншіден қазіргі шежіре деректерінде Қаракесек тайпасы Болатқожа, Қамбар, Жалықбас және Шұбыртпалы төртеуінен тұрады, екіншіден Болатқожадан (Қаракесектен) Ақша, Түйте және Үкібай тараған. Ру – тайпа, жүзге байланысты жазылған еңбектер, әсіресе тәуелсіздік алғаннан кейінгі еңбектер өте көп. Әрине ол еңбектердің бәрінде әр түрлі пікірлер мен тұжырымдар бар. Сол себептен бұл мәселеге байланысты тұжырым мен көзқарастардың көп болуына байланысты мына тұжырым дұрыс не қате деп жоққа шығара алмаймыз. Тек болжамдап, осы пікір дұрыс – ау деген қорытынды шығара аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Казахско – русские отношения в XVI – XVIII веках (Сборник документов и материалов). – Алма – Ата, 1961. – С. 746.
- 2 Қазақ Совет энциклопедиясы. Т.6.– Алматы, 1975. – 449,479,508 б.
- 3 Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз – кайсаков. Составление, транскрипция скорописи XVIII в., специальное редактирование текста и комментарии И.В. Ерофеевой. – Алматы, 1998. – С. 280.
- 4 Левшин А.И. Описание киргиз – казачьих или киргиз – кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы, 1996. – С. 290.
- 5 Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. Перевод с немецкого Н.Д.Цивинной и Б.Е.Чистовой. – Москва, 1989. – С. 749.
- 6 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі. – Алматы, 2004. – 41 б.
- 7 Көпейұлы М. Ж. Қазақ шежіресі. (Дайындаған С. Дәуітов). – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.
- 8 Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз – казахского народа. – Ташкент, 1925. – С. 73.
- 9 Муканов М. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. - Алма-Ата, 1974. – С. 200.
- 10 Сәдібекұлы З. Қазақ шежіресі. – Ташкент: Ўзбекстан, 1994. – 103 б.
- 11 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Астана, 2008. – 728 б.
- 12 Сәрсекеев М. Тарақты және Қаракесек шежіресі. – Алматы, 2000. – 164 б.
- 13 Бекмағамбетов К.М., Шөженов Ж.Н. Арғын-Қаракесек-Кәрсөн, Аралбай руының шежіресі. – Қарағанды, 2010. – 772 б.

References

- 1 Qazaq – Russkie otnosheniya v XVI – XVIII vekah (Sborniq dokumentov i materialov). - Alma - Ata , 1961 . – S. 746.
- 2 Kazakh Sovet entsiklopediyasy. T.6. – Almaty, 1975. – 449, 479, 508 b.
- 3 Andreev I.G. Opisanie Srednei Ordy kirgiz – kaisakov. Sostavlenie, transkripciya skoropisi XVIII v., special’noe redaktirovanie teksta i kommentarii I.V. Erofeevoy . - Almaty, 1998 . – S. 280.
- 4 Levshin A.I. Opisanie Kirgiz – kazackih ili Kirgiz - kaisackih, ord i stepei (pod obshei redakciei akademika M.K. Kozybaeva). - Almaty, 1996 . – S. 290.
- 5 Radlov V.V.Iz Sibiri. Stranicy dnevnika. Perevod s nemeckogo N.D. Civinoi I B.E. Chistovoi. – Moskva , 1989 . – S. 749.
- 6 Qudayberdiuly Sh. Tyrik, qyrgyz-qazaq һәм handar shezhiresi. Almaty-2004. – 41 b.
- 7 Kopeiuly M.J. Qazaq shezhiresi. (Daindagan S. Dauitov). – Almaty: Jalyn, 1993. – 76 b.
- 8 Tynyshpayev M. Materialy k istorii kirgiz – kazahskogo naroda. - Tashkent, 1925 . – S. 73.
- 9 Mukanov M. Etnicheskii sostav I rasselenie kazahov Srednego zhuza. - Alma-Ata, 1974. – S. 200.
- 10 Sadibekov Zaiyr. Qazaq shezhiresi.-T.: Ozbekstan, 1994.- 103 b.
- 11 Seidimbek A. Kazaktyn auyzsha tarihy. Astana, 2008.-728 b .
- 12 Sәrsekeev M. Tarakty zhane Karakesek shezhiresi. - Almaty, 2000 . - 164 b .
- 13 Bekmagambetov K.M., Shozhenov J.N. Argyn - Karakesek - Karson, Aralbai ruynyn shezhiresi. – Karagandy, 2010. - 772 b.

ӘОЖ 930.25(574)

А.Ш. Ақбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: aibek5511@mail.ru

Ресей отар жағдайындағы Қазақстандағы іс жүргізу

Бұл мақалада Қазақстанға империялық басқару жүйесінің енгізілуі және оны патшалы Ресейге толығымен енгізу мақсатында жүргізілген саяси мәселелерді қарастырған. Оның ішінде Ресей империясы Қазақстанға қандай басқару жүйелерін орнатты, заң жүргізу үшін ең алғашқы мекемелер қай жерлерде ашылды және олардың қызметтері ашып көрсетілген. Сондай-ақ ел аумағында империялық отарлық саясатты жүргізу мақсатында мекемелердің кеңейтілген жүйесі ұйымдастырылғаны жайлы. Іс жүргізу жүйесінде жаңа заңдардың, "Министрліктерді ортақ құру" заңының, басқару ережелерінің, нормативтік құжаттардың қағидалары мен міндеттері туралы айқындалады. Аталған Заң, құжаттармен жұмыс істеудің барлық сатысындағы түрлі лауазымды тұлғалардың өкілеттері мен міндеттері белгілегендігін ашып көрсеткен.

Мемлекеттік мекемелерде орын алған осындай жағдайлар әрине, олардың іс жүргізуіне де әсер етпей қоймады. Коллегиялық іс жүргізуді министрлік (немесе атқарушы) іс жүргізуі алмастырды. "Министрліктерді ортақ құру" заңы істердің келіп түсуі мен қозғалысының тәртібін: істерді тіркеудің белгілі нысандарын, орындау мерзімі көрсетілген істердің министрлік ішіндегі қозғалысын, құжаттардың жолдануын, орындалуын тексеру және есеп беруді реттеп берді. Мұндай шырмалған тәртіп іс жүргізуде бюрократизмнің толықтай сіңісіп орнығуына себеп болды. Тек мына бір фактіден оны анық байқауға болады. Министрліктің бір департаментінде құжат қозғалысында 34 операция жүргізілген. Министрліктерді ұйымдастыруда, оның іс жүргізуінде және қызметінің принциптеріндегі бірыңғайлық орталық аппаратты күшейтті. Біртіндеп басқарудың коллегиялық әдістерін ығыстыруға мүмкіндік берді.

Іс жүргізу жүйесінің империяның саясатын тиянақты жүзеге асыруға бағытталғандықтан, оның негізгі процестері осы саясаттың жүзеге асу барысын толық көрсетіп бере алады.

Жалпы алғанда автор мақалада революцияға дейінгі мемлекеттік іс жүргізу күрделі даму сатысынан өткендігі жайлы мағлұматтар берген.

Түйін сөздер: Ресей империясы, басқарма, отар, коллегия, іс жүргізу, құжаттар, генерал-губернатор

А.Ш. Ақбаев

Делопроизводство в Казахстане в период российской колонизации

В статье рассматриваются политические проблемы внедрения имперской управленческой системы и их окончательного закрепление в Казахстане.

Раскрыты формы политической системы, первые административно-законодательные учреждения и их деятельность. Вместе с тем подняты проблемы организации и функционирования учреждений колониальной системы. Определены задачи и условия закона о "Создании единого министерства", нормативных положений об управлении и новых законов делопроизводства. Раскрыты права и обязанности чиновников разных рангов в работе с основным законом и другими документами.

Конечно, это не могло, не повлиять на процесс делопроизводства в государственных органах. В рамках российской империи коллегияльное делопроизводства заменило министерское (или исполнительное) делопроизводства. В законе о "Создании единого министерства", поступлении и движении документов: отрегулированы процессы движения, направления, проверки и отчетности документов внутри министерства, а также регистрация и сроки исполнения документов. Это стало фактором бюрократизации делопроизводства. Только один факт может свидетельствовать об этом, в одном из документов министерстве было произведено 34 операций по движению документа. Была усилена централизация в организации министерства, ее делопроизводстве и принципах деятельности. Все это позволило вытеснить методы коллегияльности из управления. Данный процесс показывает внедрение имперской политики в систему делопроизводства.

В целом, автор представил в статье сложный процесс развития государственного делопроизводства в дореволюционный период.

Ключевые слова: Российская империя, управление, колонизация, коллегия, делопроизводство, документы, генерал-губернатор.

A.Sh.Akbayev

Business correspondence period in Kazakhstan russian colonization

The article focuses on the political problems of the implementation of the imperial administrative system and their eventual consolidation in Kazakhstan.

Discloses a form of political system, the first Administrative divisions legislative institutions and their activities. However, a variety of problems of organization and functioning of the institutions of the colonial system. The tasks and conditions of the law on "Creating a single ministry", regulations on the management of the new laws and proceedings. Revealed rights and duties of officials of different ranks to work with the basic law and other documents.

Of course, it could not affect the process of record keeping in government. As part of the Russian empire collegial replaced ministerial office (or executive) office. The law on "the creation of a single ministry", the receipt and movement documents: regulated processes of motion, direction, validation and reporting documents within the Ministry, as well as the registration deadlines and documents. This was a factor in the bureaucratization office. Only one fact may testify about it in one of the documents produced by the Ministry was 34 operations on movement document. Centralization was reinforced in the organization of the Ministry, its record keeping and operating principles. All this allowed to displace the methods of collective management. This process shows the implementation of imperial policy in office. In general, the author presented a paper a complex process of development of public office in the pre-revolutionary period.

Key words: Russian Empire, management, colonization, board, business correspondence, documents, the Governor-General.

Қазақстанға империялық басқару жүйесінің енгізілуі оны патшалы Ресейге толығымен басыбайлы тәуелді етті. Әрине бұл процесс жылдам жүргізілген жоқ. Нәтижелі әрі тиімді басқару мақсатында ұтымды ұйымдастырылған империялық басқару жүйесі ақырындап енгізілді. Алдымен үлкен аумақты басқару үшін аймақтар бойынша басқару мекемелері құрылды. Басқару барысында жүйе тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті тетіктер іске қосылды. Басқару жүйесі өз аппаратымен барлық саланы қамтыған жағдайда ғана мақсатына қол жеткізеді. Осы бағытта әрекет еткен империялық басқару жүйесінің тетіктері патшалы Ресейдің отарлардағы саясатын өз мақсаты мен міндеттеріне сай жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Бұл істе іс жүргізу жүйесінің рөлі үлкен болды. Осылайша мемлекеттік басқару жүйесі тұрақты әрекет еткенде ғана қалыптасатын іс жүргізу жүйесі онымен бір-біріңіз әрекет ете алмайтын тығыз байланысқа түсті.

Ресей империясы отаршылдықты жүйелі әрі заңды жүргізу мақсатында Қазақ жерінде 1794 жылы алғашқы мекемесін – Ішкі істер министрлігі Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасын құрды. Жалпы революцияға дейін ел аумағында империялық отарлық саясатты жүргізу мақсатында мекемелердің кеңейтілген жүйесі ұйымдастырылды. Олардың қатарында Далалық генерал-губернатор мен әскери губернаторлар кеңселері; облыстық, уездік және болыстық басқармалар; округтік приказдар, шекара басқармалары, статистикалық коми-

теттер, санақ комиссиялары, облыстық және округтік соттар, нотариустер, жандармдық полицейлік басқармалар, облыстық әскери штабтар құрылды. Бұл отарлық мекемелердің ұйымдастырылуының өзі, 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформаларға байланысты, 1794-1868 және 1868-1917 жылдар аралығын қамтитын үлкен екі кезеңнен тұрады.

Қазақ жеріндегі іс жүргізуді ұйымдастыруда оған ықпал еткен басты факторды ескеру қажет. Іс жүргізу жүйесі нақты мемлекеттік отарлық басқару жүйесінің қалыптасуымен қатар жүрді. Қазақ іс жүргізуі дамуының елеулі тарихи оқиғалармен тікелей байланысы бары да ескерілуі тиіс. 1794 жылы Бөкей хандығы мұрағатының ашылғаны мәлім. Іс жүргізудің алғашқы кезеңдегі дамуы қазақ жеріндегі тұңғыш мұрағаттың ашылуы, сондай-ақ отаршы орыс империялық алғашқы мекемесінің ұйымдастырылу кезеңдеріне тұспа - тұс келеді.

XVIII ғасыр басында Ресейде мемлекеттің жанатұрпаты – абсолюттік монархия қалыптасты. Ол заң шығару және атқарушы билікті қолында шоғырландырып, монарх орталық органдар арқылы басқаруды жүзеге асырды, Басқару жүйесінде жоғарғы орталық орган коллегия деп аталды. Мемлекеттің күшеюі, басқару аппараты санының өсуі, бюрократиялық механизмнің күрделенуі мемлекеттік іс жүргізуді реттеу, оның құқықтық негіздерін күшейтуді талап етті. Нәтижесінде басқару ісін заң жолымен реттеу механизмі жасалынып, 1720 жылы Бас регламент қабылданды. Маңызды нормативтік құжат

ретінде онда басқару жүйесінде коллегиялардың міндеттері, қызметтері, құрылымы және жұмыс тәртібі белгіленді. Коллегиялық басқаруға дейін приказдық басқару жүйесімен дамыған патшалы Ресей басқару ісі мен мемлекеттік іс жүргізу саласында қажетті тәжірибе жинақтап үлгерді.

Жалпы приказдық және коллегиялық іс жүргізу жүйелері империяның мемлекеттік қайта құруларына байланысты пайда болғаны анық. Сол себепті жүргізілген реформалармен қатар іс жүргізу жүйесі де жаңа заңдармен реттеліп отырды. XIX ғасыр басында І Александр (1801-1825 жж.) тұсында орталық басқару жүйесі реформаланды. Ол іс жүргізудің даму процесін белсенді түрде жеделдетті. Өйткені реформа сол кезеңдегі мемлекеттік аппаратты елдегі жаңа экономикалық және қоғамдық өзгерістерге бейімдеуге бағытталған еді. Мұндай жаңа қайта құрулар мемлекеттік іс жүргізуді белсендіруге тек оңтайлы жағдай туғызды. Дегенмен бұл процесс ұзақ уақытты алып, осы кездегі өтпелі кезең тоғыз жылға созылды. 1802 жылы алғашқы министрліктер құрылды. 1811 жылы 25 маусымда "Министрліктерді ортақ құру" Заңы қабылданды. Заң министрліктердің қызметтерін, құрылымын және қызмет салаларын айқындап берді. Мемлекеттік аппараттың өзгеруімен іс жүргізу жүйесінде де қайта ұйымдастырулар орын алды. Бұған әсіресе, басқару жүйесін жетілдіру барысында үлкен мән берілді. Министрліктерде іс жүргізудің бірыңғай жүйесі мен барлық "хаткерлік" жұмысы шоғырланған жаңа құрылым – кеңсе пайда болды. Жалпы "Министрліктерді ортақ құру" заңы XIX ғасыр бойы іс жүргізудің негізгі принциптерінің сақталуын қамтамасыз еткен әрі кеңестік басқару жүйесі енгізілгенге дейін өзектілігін жоймаған бірден бір заң актісі.

1811 жылғы заңға сәйкес іс жүргізу барысы бес кезеңді қамтыды: істердің келіп түсуі; істер қозғалысы (өндірісі); істерді жөнелту; тексеріс және есеп беру. Заңда құжаттармен жұмыс істеудің барлық сатысындағы түрлі лауазымды тұлғалардың өкілеттері мен міндеттері белгіленді. Алдыңғы іс жүргізу жүйесінен ерекшелігі, құжаттардың орындалуын бақылау қызметі жетілдірілгенінде. Бұл жұмысты тексеріс түрінде орындау талап етілді. Тексерістер тұрақты түрде мына критерийлер бойынша жүргізілуі тиіс болды: 1) істер талаптарға сай дұрыс жасалынған ба? 2) істерге

тақырыпшалар дұрыс құрастырылған ба? 3) іс жүргізуде жайбасарлық жоқ па? 4) іс жүргізуде істердің орындалуы анықтама үшін немесе қажетіне қарай тоқтап қалмай ма?

Жалпы бұл іс жүргізудің коллегиялық іс жүргізуден аса айырмашылығы бола қойған жоқ. Әрине құжаттар түрі көбейіп, көлемі өсті, іс жүргізудің негізгі процестері нақтыланып реттелді, белгілі басқару әрекеттерін орындау үшін қажетті құжаттардың түрлік құрамы біртіндеп қалыптасты және құжаттардың нысандары бірізделді. Іс жүргізу жүйесі бірыңғайланып басқару қалыпты жағдайға түскен соң патшалы империя шет аймақтардағы отарларды басқаруды күшейтуде кірісті. Осы бағытта ұйымдастырылған мекемелер жүйесіне тоқталып өтсек, себебі Қазақстандағы мекемелер осы жүйенің үлгісінде құрылды. Мемлекеттік Кеңес, Министрлер Комитеті, Сенат, Қасиетті Синод тәрізді үкіметтік мекемелер ашылды. Жоғарғы заң кеңесші органы – Мемлекеттік Кеңестің іс жүргізуі оның Мемлекеттік Кеңесінде шоғырланды Кеңсені Мемлекеттік хатшы басқарды. Министрлер Комитеті министрлер құқығын иемденген министрлер мен бас басшылардан тұрды. Ұлы мәртебелі императордың Кеңесі патшаны маңызды заң, басқару, сот мәселелері бойынша барлық үкімет мекемелерімен байланыстырып отырды. 1826 жылы Император Кеңесі құрамында 1-ші, 2-ші, 3-ші бөлімшелер, 1828 жылы 4-ші бөлімше, 1836 жылы 5-ші, 1842 жылы 6-шы бөлімше құрылды. Әр қайсысы жеке салалық басқару істерімен айналысты [1].

Қазақ жерінде басқаруды заңдастыруға ұмтылған патшалы Ресей аймақтар бойынша басқару ережелерін қабылдап, жүзеге асыруға белсене атсалысты. 1822 жылғы Сперанский реформасы бойынша 1822-1824 жылдардағы Орта және кіші жүз қазақтарын басқару ережелері іске асырылса, 1844 жылы 14 маусымда Орынбор қазақтарын басқару ережесі қабылданып [2], ол бойынша Орынбор шекаралық комиссиясы құрылды. Құрамында төраға, оның көмекшісі, кеңесшілер, заседательдер және кеңсе штаты бекітілді. Осы ережеде төраға лауазымымен қатар іс жүргізуші лауазымы да көрсетілген. 1854 жылы 19 мамырда император қаулысымен мақұлданған Сібір комитеті бекіткен "О распространении на Сибирских киргизов общих законов империи" заңының да мәні ерекше [3].

Қазақстанда әкімшілік реформаларды толық іс жүзіне асыру мақсатында Мемлекеттік Кеңес, Әділет министрлігі, Ішкі істер министрлігі, Үкімет Сенаты, Министрлер Комитеті бекіткен арнайы заңдар Қазақстан аумағына енгізілді. Терең мақсатты, белгілі бір мүддені көздеген империялық заңдардың да іс жүргізу тарихында өзіндік орны ерекше. Әкімшілік реформалар нәтижесінде қазақ жері генерал-губернатор басқаруына беріліп, қазақтар үшін жат жаңа басқару жүйесі қалыптасты.

"Министрліктерді ортақ құру" заңы іс жүзінде өздеріне жеке бағынышты мекемелерді басқаруда министрліктердің жауапсыздығын бекітіп берді. Себебі заңда көрсетілгендей министрліктер жыл сайын үш мекемеге есеп беріп отырды. Негізгі қызметі бойынша Сенат пен Мемлекеттік кеңеске, қаржы қызметі бойынша Қаржы министрлігі мен Мемлекеттік бақылауға, қызметін жетілдіруге бағытталған іс-шаралардың түрлері бойынша тіке патшаға есеп берді. Іс жүзінде заңмен белгіленген нормалар сол күйінде жүзеге аспады. Мемлекеттік бақылауға берілген есептерге министрліктер немқұрайлы қарады. Сенатқа есептер өте сирек берілді. Мемлекеттік кеңеске есеп беру 1813 жылы-ақ тоқтатылды. Оның есесіне Министрлер комитетіне есеп беру және оны қарау жиіледі.

Мемлекеттік мекемелерде орын алған осындай жағдайлар әрине, олардың іс жүргізуіне де әсер етпей қоймады. Коллегиялық іс жүргізуді министрлік (немесе атқарушы) іс жүргізуі алмастырды. "Министрліктерді ортақ құру" заңы істердің келіп түсуі мен қозғалысының тәртібін: істерді тіркеудің белгілі нысандарын, орындау мерзімі көрсетілген істердің министрлік ішіндегі қозғалысын, құжаттардың жолдануын, орындалуын тексеру және есеп беруді реттеп берді. Мұндай шырмалған тәртіп іс жүргізуде бюрократизмнің толықтай сіңісіп орнығуына себеп болды. Тек мына бір ғана фактіден оны анық байқауға болады. Министрліктің бір департаментінде құжат қозғалысында 34 операция жүргізілген. Министрліктерді ұйымдастыруда, оның іс жүргізуінде және қызметінің принциптеріндегі бірыңғайлық орталық аппаратты күшейтті. Біртіндеп басқарудың коллегиялық әдістерін ығыстыруға мүмкіндік берді. Уақытша болса да барлық

үкімет аппаратының жұмысы күшейтілді [1.2006].

I Александрдың ішкі реформалары жоғарғы және орталық мемлекеттік аппаратты күшейтіп, жергілікті үкімет және сословие мекемелері орталықпен тығыз байланыста болса, I Николай тұсында (1825-1855 жж.) мемлекеттік аппаратты әскерилендіру жүрді. Декабристер көтерілісінен кейін ішкі жағдайды қатаң түрде қалыпты ұстау мақсатында жүргізілген әскери реформа нәтижесінде орталық мекемелер – министрліктердің ұйымдық құрылымы өзгерді. Олардың басқару, атқару қызметтері барынша орталықтандырылды. Барлық басқару билігі Ұлы мәртебелінің Кеңесінде шоғырланды. Мемлекетті басқарудың барлық маңызды мәселелері осы Кеңеде шешімін тауып отырды. Алайда XIX ғ патшалы Ресейдегі феодалдық – крепостнойлық құрылыс пен оның құрылғысы ерекше дағдарысқа ұшырады. Мемлекеттік аппаратта, әкімшілік, полиция, цензура, сот, тіпті армияның өзі де қызметтерін атқара алмайтын деңгейге жетті. Осындай дағдарысқа қарамастан қабылданған заңдар Қазақстан аумағында жүзеге асып жатты. Басқару жүйесінде Ресей империялық барлық заңдарының толық мойындалуы Қазақстанды Ресейге басқару жағынан толық тәуелді етіп, саяси, әкімшілік, сот, т.б. жағынан басыбайлығын күшейтті. Демек, басқару жүйесімен тығыз байланысты іс жүргізудің де осы жағынан алғанда орыс іс жүргізуімен ортақтығы басым екені анық.

XIX ғасырдың екінші жартысында патшалы Ресейде қаржы, ағарту салаларында реформалар жүргізу қолға алынды. Әскери реформа жүргізіліп, полицей аппараты күшейтілді. Орталық басқарудың негізгі буыны – министрліктің құрылымы өзгерді. Алайда мемлекеттік аппараттың қайта ұйымдастырылуы іс жүргізу процестерін бекіткен ортақ заң нормаларына қатысты болмады. Бұл ең басты кемшілік еді. Десе де отарлардағы, олардың ішінде Қазақстандағы саяси тұрақсыздық бұл істе салмақты нәтижелі жұмыс жүргізуге мүмкіндік те бермеді. Тек әскери отарлау күшейе түсті.

Осындай өзгермелі жағдайлар іс жүргізу операцияларын жеделдетуді арттыруды талап етті. Барлық мекемелерге ортақ іс жүргізу ережесі жасалмады. Жеке ұйымдар мен мекемелер іс жүргізуде өзін-өзі жетілдіру әдістемесіне көшті. Себебі XIX ғасыр басындағы қалыптасқан іс

жүргізудің формалары мен әдістері ғылыми-техникалық прогресс пен әлеуметтік өзгерістер жағдайындағы басқару саласындағы тез өзгермелі жағдайлармен қайшылыққа тіреліп отырды. Мемлекеттің дамуы, әсіресе патшалы Ресей отарларының қалыпты даму іс жүргізудің өзіне барабар жүйесін талап етті. Мемлекеттік іс жүргізуді реформалаудың көптеген талпыныстары қалыптасқан тарихи жағдайларға байланысты жүзеге аспады.

Бұл патшалы Ресей мен оның отарларында қалыптасқан ортақ жағдай. XIX ғасырдың екінші жартысында өндірістік күштер мен экономиканың дамуы, капиталистік қатынастардың үдемелі түрде дамуы 60-70 жылдардағы реформалардың мемлекеттік құрылысқа буржуазиялық элементтерді енгізуге итермеледі. Мемлекеттік аппаратты қайта ұйымдастыру қолға алынды. Алайда мемлекеттік аппараттың қайта ұйымдастырылуы іс жүргізу саласын қамтыған жоқ. Іс жүзінде бұл өзін-өзі ақтамады. Себебі мекемелер жұмысы жүйелі реттелген бойда оның жұмыс әдістері мен тәсілдері де өзгеруі қажет. Мұндай жағдайда қағаз жұмысы да соған бейімделуі тиіс.

Осындай басқару жүйесі кейінгі жылдары әскери және сот басқару жүйелерімен толықтырылып, оның басты мақсаты қазақ жерін империялық бір орталықтан басқаруға бағытталды. Әр басқару саласында қабылданған заңдар жобалары өте мұқият жасалды. Бір ғана, сот ісі саласында 1903 жылғы Қылмыстық істер жинағы жобасының өзі 1885 жылы тапсырылып, 1898-1901 жылдары 52 отырыста қаралып, 1903 жылы 10 ақпанда Мемлекеттік Кеңестің жалпы жиналысында қайта қаралып, патшамен бекітіледі. Біртіндеп әскери реформалар өздерімен қатар іс жүргізу саласын жетілдіруді де ала жүрді. Осы бағытта алғашқы іс жүргізу тәртібін реттейтін "Әскери ведомствода хаткерлік туралы ереже" (бұдан әрі - Хаткерлік ережесі) әзірленеді [4]. Бұл ереже Семей облыстық басқармасында да басшылыққа алынды.

Хаткерлік ереженің бірінші – "Жалпы ережелер" бөлімінде құжаттардың жіктелуі және анықтамалық түсініктемелері толық берілген. Әскери мекемелердің бір-бірімен жазбаша түрде қатынасуы үшін құжаттардың мына түрлері белгіленген: рапорт, отношение, предписание, прошение, хаттар түрлері, жазбахаттар түрлері.

Құжаттардың әр түрі әскери мекеменің жоғары тұрған және төменгі деңгейдегі құзырына қарай жасалу тәртібі бекітілді. Құжаттарды жасауда әскери адамның шенінен гөрі, оның лауазымының артықшылықтары басым болды. Өйткені бастықтың уақытша қызметін атқарушы оның барлық құқықтары мен өкілеттіктерін пайдалана алды. Төменгі бағыныстылықтағы лауазым иесі өзінен жоғары тұрған және өзі бағынбайтын өзге де лауазымдарға рапорт береді.

Іс жүргізу жүйесінің империяның саясатын тиянақты жүзеге асыруға бағытталғандықтан, оның негізгі процестері осы саясаттың жүзеге асу барысын толық көрсетіп бере алады. Мәселен, іс жүргізуде империялық заңдардың орындалуына ерекше мән берілді. Заңдар арнайы тіркеліп, орындалуы жіті қадағалауға алынды. Империяның саясатына, түпкілікті мүддесіне қарай жергілікті заңдар уақытылы өзгертіліп, толықтырулар, түсіндірмелер енгізілді. 1901 жылы 1 маусымдағы Түркістан генерал-губернаторы Кеңесінің басқарушысы лауазымын атқарушы Семей облыстық басқармасы бастығына Павел Петровичке (Осташкович болуы мүмкін) хат жолдайды. Онда Өлкенің бас бастығының нұсқауына сәйкес жергілікті заңдарды қайта қарау үшін даярлық жұмыстарға кірісу қажеттігін айта келіп, Семей облыстық басқармасынан 1892 жылдан кейінгі осы облысқа қатысты жоғары билік органдары және лауазымды адамдар қабылдаған заңдардың тізімін сұратқан. Бұл заңдар Далалық ереженің тарауларына, бөлімдері мен баптарына толықтырулар, өзгертулер, жойылған немесе түсіндірме берілген, сондай-ақ Семей облысының жеке басқару салаларына қатысты да империяның ортақ заңдарын реттейтін заң ережелері мен өкімдерін қамтыды [5]. Шаруаларды басқару, земдік (жергілікті) ақшалай және натуралды салық қалалық басқару, мемлекеттік мүлікті басқару, халық денсаулығы, мал дәрігерлік ісі бойынша империяның ортақ заңдарының көшірмелерін тізімімен қоса беруді өтінген. Тізімді 1901 жылдың 1 қаңтарына дейін жолдауды өтінген кеңсе басқарушысы Жетісу облысында тау-кен ісін ұйымдастырудың қандай деңгейде екенін, нақтырақ барлау куәліктерін қандай мекеме береді. Жетісу облысы қандай тау-кен округіне және округтік инженерге бағындырылған, пайдалы қазбаларды өндіру

үшін жер алаңдарын бөлумен қандай лауазымды адам айналысады деген мәліметтерді сұратады. Мінеки, осы іс жүргізу құжатының өзі жасалу мақсаты нені көздегенін және нақты қандай шараны жүзеге асыру қажеттігін көрсетіп отыр.

Мекеменің іс жүргізуінде орындалған статистикалық құжаттар Семей Облыстық басқарма Кеңсесіне өткізілетін. Істерді әзірлеу Далалық генерал-губернатордың 1883 жылғы 8 қаңтардағы N 75 циркулярына сәйкес жүргізілді. Мәселен, Семей Облыстық басқарма Кеңсесінің 1900 жылы 3 мамырда 2-ші бөлімшеге жолдаған хатында былай делінген: "1898 жылы 2-ші бөлім 1897 жылғы N 41 тізімдеме бойынша уез бастықтары жеткізген Далалық өлкенің уездеріндегі сауда және өнеркәсіп жағдайы туралы мерзімді мәліметтердің істерін Кеңсеге өткізді. Істер Далалық генерал-губернатордың 1883 жылғы 8 қаңтардағы N 75 циркулярына сәйкес қалыптасқан. Аталған іс құрамында осы циркулярдың, 1896, 1897 жылдардағы және 1898 жылдың бір бөлігіне қатысты кейбір уез бастықтары хабарламаларының (донесениелерінің) көшірмелері бар. Сондай-ақ Кеңсе 2-ші бөлімнен N 75 циркулярды орындау жөніндегі облыстық бастықтың өкімдерін, әрі жоғарыдағы мәселеге қатысты уез бастықтарының хабарламаларын қамтитын істерді өткізуді де сұрайды" [6].

Құжаттар мен істерді қабылдап болған соң кеңсе іс жүргізушісі Семей облыстық вице-губернаторына қабылданған құжаттардың нақты саны туралы хабарлап отырды. Мәселен, іс жүргізуші Канчев 1900 жылы 24 сәуірдегі рапортында "Екінші бөлімнің 112-бөлімшесі 1-столы мен екінші бөлімнің 1-столы 1897 жылдан бергі құжаттарды және тізімдеме бойынша орындалмаған құжаттарды да өткізгені" туралы ақпар береді [6.3п].

Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі бөлімдерге бөлінген. III бөлімде іс жүргізуші, іс жүргізушінің көмекшісі қызметкерлері болды. Кеңседен шығатын құжаттарға кеңсе басқарушысы, іс жүргізуші қолдарын қойып, іс жүргізушінің көмекшісі куәландырып қолымен растайтын. Далалық генерал-губернатор кеңсесінің I іс жүргізушінің 1 столы арқылы орындалған іс-шаралар жөніндегі барлық құжаттар өтіп отырды [7].

XIX ғасырда іс қағаздарымен тиянақты (ұқыпты) жұмыс істегендері үшін ақшалай

марапатталғандары да болды. Мәселен, Түркістан генерал-губернаторының генерал-адъютанты 1869 жылы 13 мамырда N 1281 Семей облысының Әскери губернаторына II Түркістан линейлік батальонының прапорщикі Андреевскийді ынталы еңбегі үшін бір реттік 200 рубльмен марапаттауға рұқсат беруін өтінеді. Қаражат Жетісу облысы әкімшілігіне жұмсалатын қаражаттан артылып қалған [8].

Мемлекеттік басқару аппаратында патша шенеуніктерінің билігі күшейді. Патшалы Ресейде іс жүргізуде орын алған бюрократиялық сипат Қазақстандағы империялық мекемелерге де тән болды. Жасыратыны жоқ хат алысудың көптігі, асыра сілтеп есеп беру, шенге табыну, немқұрайлылық жайттарының орын алуына әкелді. Бірқатар мекемелерде іс жүргізуді ұтымды ұйымдастыру, оны мүмкіндігінше ыңғайластыру шаралары сәтсіз аяқталып отырды. XIX ғасырдың екінші жартысында әлі ХҮІІІ ғасырда бекітілген Бас регламенттің ережелері ұстанып келді. Губернияларды басқаруда 1775 жылғы заң, 1811 жылғы министрліктерді құру заңы да күштерін жоймады.

Кәсіпорындардың дамуы, жаңа темір жол құрылыстарының салынуы дүниеге жобалау құжаттарын әкеліп, техникалық құжаттау саласы қалыптасып дамыды. Техникалық құжаттардың дамуы қарқынды жүре бастады. Әлемде XIX ғасырдың екінші жартысында фотография және дыбыс жазба әдістерімен құжаттау пайда болды. Осы кезеңде байланыс техникасы да дамып, едәуір өзгерістер хат алмасу ісіне де жаңалықтар әкелді. Капиталистік қатынастардың үдеуі, олардың құжаттармен жұмыс техникасының дамуына ықпалы, арнайы құжаттар түрлерінің дамуы XIX ғасыр мен XX ғасыр бас кезеңіне тән еді.

Алайда мұндай өзгерістер толықтай мекемелердің іс жүргізуінде орын алды деу қиын. Әлі де мекемелер іс жүргізуі барысында ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі ережелер мен ұстанымдарды сақтады. Кейбір мекемелер өз кеңселерінде оңды өзгерістер жасауға ұмтылып, іс жүргізуді жетілдіруге атсалысты.

Жалпы революцияға дейінгі мемлекеттік іс жүргізу күрделі даму сатысынан өтті. Ең бастысы қарапайым құжатты жасау әдістерінен мемлекеттік басқарудың ажырамас бөлігіне айналған іс жүргізу саласы кейінгі даму кезеңінде тоқтап қалмай жетіле түсті.

Әдебиеттер

- 1 Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. -М., 1960. -С.190
- 2 Полное собрание Законов Российской империи (ПСЗРИ). Т.ХІХ. N 17998
- 3 ПСЗРИ. Т.ХХІХ. N 28264
- 4 ҚР ОММ. 44-қор, 1-тізімдеме, 23386-іс, 10-11 парақтар.
- 5 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 1669-іс, 1 п.
- 6 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 22542-іс, 6-7 пп.
- 7 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 415-іс, 13 п.
- 8 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 17-іс, 8 п.

References

- 1 Eroshkin N.P. Ocherki istorii gosudarstvennih uchrezhdenii dorevolyusionnoi Rossii. -M., 1960. -S.190
- 2 Polnoe sobranie Zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI). T.XIX. N 17998
- 3 PSZRI. T.HHIIH. N 28264
- 4 KR OMM. 44-қор, 1-tizimdeme, 23386-is, 10-11 paraktar.
- 5 KR OMM. 44-K., 1-t., 1669-is, 1 p.
- 6 KR OMM. 44-K., 1-t., 22542-is, 6-7 pp.
- 7 KR OMM. 44-K., 1-t., 415-is, 13 p.
- 8 KR OMM. 44-K., 1-t., 17-is, 8 p.

ӘОЖ 94(574) «1918/20»:32

Е.О. Есбаев

Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2 курс магистрант, Қазақстан, Алматы қ.

«Әскери коммунизм» саясаты тұсындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі

Мақала «Әскери коммунизм» саясаты тұсындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі тақырыбына жазылған. Мақалада 1918-1920 Қазақстандағы қоғамдық-саяси өмір және «әскери коммунизм» саясатының негізгі ерекшеліктері көрсетілген. Автор мақалада басты назарды Қазақстан аумағында жүргізілген Кеңес мемлекетіндегі Азамат соғысы жылдарында орын алған экономикалық саясаттағы әскери-коммунистік шаралардың бірі - Жалпыға бірдей еңбекке бағындыру мәселесіне аударды.

Жалпыға бірдей еңбекке бағындыру – сыртқы экономикалық күштеудің күрделі жүйесі болды, тұрғындардың барлығын қамтыды. Оны ендірудің мәні, Азамат соғысында жеңіске жету үшін еңбек резервтерін жұмысқа салу емес, сонымен қатар барлығын еңбекке жұмылдыра отырып, коммунистік қоғам құруға талпыну. Мақалада басты назарды автор Қазақстандағы білім жүйесі қалыптасуының негізгі белгілеріне аударған.

Мақалада сонымен қатар «әскери-коммунистік тәртіп», социалистік, экономикалық және осы саясаттың зардабы қарастырылған.

Сонымен қатар «әскери коммунизм» саясаты тұсындағы жастар ұйымдарының қызметі және Қазақстандағы білімнің даму болашағына көзқарастар келтірілген. Аталмыш мәселе аз зерттелген және болашақта зерттеуді қажет етеді.

Түйін сөздер: «әскери коммунизм», стратегия, социалистік революция, баспасөз, большевик, идеология, партия.

Е.О. Есбаев

Общественно-политическая жизнь в Казахстане в период политики «военного коммунизма»

Данная статья написана на тему «Общественно-политическая жизнь в Казахстане в период политики «военного коммунизма». В статье рассматривается общественно-политическая жизнь Казахстана и особенности политики «военного коммунизма» в Казахстане в 1918-1920 гг. В статье автор уделяет особое внимание проведению на территории Казахстана Всеобщей трудовой повинности – одной из военно-коммунистических мер экономической политики Советского государства в годы гражданской войны.

Всеобщая трудовая повинность, представлявшая собой систему внеэкономического принуждения, охватила все слои населения. Ее введение объяснялось не только необходимостью революционной власти мобилизовать трудовые резервы для победы в гражданской войне, но и стремлением форсированно построить коммунистическое общество, которому характерен всеобщий труд. Основное внимание в работе автор акцентирует на систему образования в Казахстане.

В статье, так же, рассматриваются значение «военно-коммунистического режима», и социальные, экономические, и политические последствия данной политики.

Дана характеристика перспективы развития образования в Казахстане и работа молодежных организаций во время «военного коммунизма».

Данная проблема мало изучена и требует дальнейших исследований.

Ключевые слова: «военный коммунизм», стратегия, социалистическая революция, периодическая печать, большевик, идеология, партия.

Е.О. Esbaev

Political life in Kazakhstan in the period of policy of "military communism"

Given article is written on a theme "Political life in Kazakhstan in the period of policy of "military communism". In article are considered development of the political life and feature of policy of "military communism" in Kazakhstan in 1918-1920. In the article the author draws special attention to carrying out general labour duty in the territory of Kazakhstan – one of the military and communist actions of the economic policy of the Soviet state during the civil war. General labour duty, a noneconomic system of duty, included all the layers of the population. Its introduction is not only explained by necessity of the revolutionary power to mobilize industrial trainees for the victory of the civil war

but also aspiration for speeding up building a communist society which is characterized by general labour. In work the author focuses the main attention to system education in Kazakhstan.

In article are considered the value of the "military communist regime" and social, economic and political consequences of this policy.

The characteristic of prospect of development of the education in Kazakhstan and work of the youth organizations in time of "military communism" is given.

This problem is a little studied and demands further researches.

Key words: "military communism", strategy, socialist revolution, periodicals, bolshevik, ideology, party.

Кеңес өкіметінің негізгі бағыттарын В.И.Ленин экономика саласындағы саясаты мемлекеттік орталық және ұлт аймақтарында Қазан төңкерісіне дейін орын алған ел шаруашылығындағы көпукладтық пен нарықтық қатынастарды жойып, олардың орнына орталықтан басқарылатын жоспарлы экономика қалыптастыруға бағытталды. Ал мұның өзі қоғамдық-саяси өмірдегі теке-тірес пен қарама-қарсылықтың экономикалық негізін жою деген сөз еді.

Ленин Қазан революциясы қарсаңында-ақ: «Буржуйлардан тартып алынған өндіріс құрал-жабдықтарына бүкілхалықтық демократиялық басқаруды ұйымдастырмайынша капитализмді тізе бүктіру мүмкін емес...», - деген болатын [1]. «Бүкілхалықтық басшылықты» жүзеге асыру мақсатында жұмысшы бақылауы енгізілді, ал елдің экономикасын жоспарлы түрде басқару, оның халық шаруашылығы мен қаржысын бір орталықтан ұйымдастыру үшін кең өкілетті директивалық орган – Халық шаруашылығы Жоғарғы Кеңесі құрылды. Демек, үш басымдық – мемлекет меншігіне алу, орталықтандыру және директивалық жоспарлау экономикалық саясатта мемлекет бағдарын дәл айқындайтын болды.

«Әскери коммунизм» саясаты тұсында орын алған күштеуге негізделген күрделі жүйелердің бірі – Жалпыға бірдей еңбекке бағындыру.

Оның негізгі көздеген мақсаты –бүкіл халықты еңбекке жұмылдыру арқылы большевиктердің жеңіп шығуына ықпал ету, жұмыс күшін пайдаланғандарды жою және адам мен адам арасындағы жағдайды пайдалану. Жалпыға бірдей еңбекке бағындыруды енгізудің мәні, қандайда жұмыс істесенде сол жұмыс қоғамға пайдасын тигізуі керек. Қоғамға керек емес жат жұмыстар істеуге тиым салынды. Жұмысшылар мен шаруаларды еңбекке бағындыру – еңбек тәртібіне тәрбиелеудің бірден-бір бағыты болды.

1918 жылдың күзінен бастап, осы шараны іске асыру мақсатында Кеңес үкіметі алғашқы

қадамын бастады. Өйткені, елдегі азаматтардың барлығы Қызыл армия қатарына алынғаннан кейін, елде жұмысшы саны жетіспеді. Негізгі тапсырмаларды жүзеге асырумен Ф.Э. Дзержинский басқарған еңбек міндеткерлігін жүргізу жөніндегі Бас комитет айналысты. Жергілікті жерлерде губерниялық және болыстық еңбек комитеттері құрылды [2]. Қазақстанның жергілікті халқына партиялық мемлекеттік басшылық тұтас каналушы объект ретінде қаралды. Өйткені, еңбек міндеткерлігін өтеу орындарына халық қаруланған әскердің күзетімен жеткізілді. Еңбек міндеткерлігін өтеуден қашқан адамдарды жазалап отырды. Әскери міндеткерлік бойынша мобилизацияланған ауыл тұрғындарының еңбек ету жағдайлары төмен болды. Шаруашылық мекемелер халықты материалдық жабдықтау мен орналастыруға салғырт қарады.

1918 жылы 5 қазанынан бастап Халық комиссарлар кеңесі елдегі жұмыссыздарды күшпен алып келу туралы үкім қабылдады. Соған байланысты, егер де жасы 16-ға толған жағдайда оған еңбек кітапшасы беріліп, еңбек міндеткерлерінің қатарына қосылған. Еңбек кітапшасын жергілікті Кеңес беріп отырды. Бұл құжаттың сол жақ бұрышында: «Кто не работает – да не ест!!!!» деген сөз жазылды. Осы берілген құжаттарына жұмысшының қоғамдық және жұмыс тәртібін бұзбай атқарғаны үшін айына бір рет кітапшаның артына белгі қойдырып алатын болған. Сонымен осы құжаттың негізінде ол сенімді жұмысшы ретінде және заңды тұлға ретінде көрінетін болған[3].

1918 жылы жазда Қазақстанның барлық аймағында орын алған бұл шара барлық жерде бір сипатта жүргізілмеді. Әр аймақта әр түрлі көрініс берді.[4].

Еңбекке бағындыру «әскери коммунизмнің» бір шарасы ретінде 1921 жылғы Батыс-Сібір және Қазақстанның солтүстік-шығыс аймағындағы шаруалар көтерілісіне себеп болды.

XX ғасырдың басында Қазақстанда бұқаралық ақпарат құралдарының қазақ тілінде шығуы көрініс таба бастады.

Қазақтың ұлттық баспасөз тарихында ерекше орны бар «Сарыарқа» газетінің жолы мен мақсатын жүзеге асыруға жәрдемдескен, азаматтық ой-сананы ілгерлетуге септігін тигізген «Абай» журналының орны ерекше.

«Абай» журналы 1918 жылы 4 ақпанынан бастап алғаш рет Алаш қаласында айына екі рет шығарылып тұрған болатын. «Журналдың 11 саны шықты. Алашорданың негізгі журналы болды» - деген пікір айтады баспасөз тарихын зерттеуші профессор Б. Кенжебаев[5]. Осы басылымнан кейін журналдың 12 саны да шығып үлгерген болатын.[6].

Басылым алғашқы кезде үш бағытта жұмыс жасады. Алғашқыда журналға ғылыми және әдеби бағыттағы, сонымен қатар қоғамдағы шаруашылықтың жүруі, дамуы туралы мақалалар берілсе, журналдың кейінгі сандарында қоғамда орын алып, шиеленісіп жатқан саяси мәселелер туралы туралы мақалалар жарияланған болатын.

1918 жылы билік басына келген Семей Совдепі арнайы қаулы қабылдап, «Абай» журналына контрреволюциялық орган деп айыптағып, мамыр айында жабу жөнінде шешім қабылдайды[7].

Қазақстанда жастар баспасөзі де бірқалыпты дамыды. Жастар баспасөзінің дамуына ең алғаш серпін берген ресейлік баспасөз құралдары болатын. Ресейлік жас коммунистердің «Юный коммунист» (1918), «Смена» (1919) газеттерін солардың негізінде қазақ жастар баспасөзі қалыптаса бастады. 1917 жылы осы баспасөздердің үлгісімен Ташкентте Түркістандық алғашқы басылымдар – орыс және өзбек тілдерінде шыға бастады. Олар: «Молодежь востока» газеті, «Известия Туркестанского краевого комитета РКЖО» журналы.

1918 жылы Алматыдағы барлық баспаханалар біріктірілді және осының негізінде жер-жерлерде мұсылман бөлімдері ашылды. Өйткені, Жетісу аймағында өмір сүрген езілген халыққа Кеңес өкіметінің саясатын, мақсатын, мәнін өз ана тілдерінде түсіндіру керек болды. Осы мақсатпен сол жылы 12 тамызда Алматыда «Жетісу ісші халық мұхбирі» («Жетісу еңбекшіл халықтар хабаршысы») деген тұңғыш большевиктік газет шықты. Ол Жетісу облыстық төңкеріс (революциялық) комитетінің тілі болды. Оны шығарушы Сабыржан Шәкіржанов еді.

«Мұхбир» қазақ, өзбек, ұйғыр, татар, қырғыз тілдерінде аралас мәтінмен шығып тұрды. Осы аталған тілдермен шыққан баспасөз беттерінде кеңес өкіметінің саясаты насихатталды. Кеңес өкіметінің, жергілікті партияның шығарған қаулылары, әр аймақта жүргізіп жатқан шаралары, сонымен қатар шаруашылықтың жайы талқыланды. Мысалы, газеттің 15-ші санында жерді мемлекет меншігіне өткізу үшін Жерсу комитеті құрылатыны хабарланды, ал осы газеттің 19-шы санында Түркістан Кеңес республикасын құру туралы ереже жарияланғандығы туралы хабардар етеді.

Осы баспасөз арқылы берілген мағлұматтар езілген халыққа Кеңес өкіметінің барлық тұстарынан білуге көмектесті және оған сенді. Қанша дегенімен «мұхбир» ол жай ғана хабаршы болды. 1918 жылы 9 желтоқсандағы 41 санымен өзінің қызметі мен шығуын тоқтатқан болатын.

Қазақ тарихындағы І – жалпықазақ съезі 1918 ж. 5-13 мамыр аралығында Омбы қаласында болып өтті. Осы съезге қазақ жастарының әр аймақта құрылған ұйымдарынан бір-бірден өкіл шақырылып, өкілдерін жіберген ұйым 15 болды. Съезде қаралған негізгі мәселелер:

1. Саяси: а) үстіміздегі ахуал; б) саяси бір бағытқа түсу;
2. Кооперация: а) пайдалы ұйымдар ашу; б) ұйым курсы, бағдарламасын оқу;
3. Ұйымдастыру: а) қазақ жастарының жалпы ортақ Кеңесі болу; б) ел арасында ұйымдар ашу; н) ортақ Кеңестің мекемесі болу;
4. Жәрдем үйін ашу;
5. Өнер тарату: а) театр; б) музыка; т) сүгірет өнері; н) өлең-ән; ж) музей ашу;
6. Ауыл шаруасы: а) егін; б) мал түзеу;
7. Дәрігерлік: а) адам дәрігерлігі; б) мал дәрігерлігі; н) жұқпалы аурулардың ел арасына таралуына қарсы шаралар іздеу;
8. Оқу оқыту: а) мектеп-школа ашу; б) мұғалімдер курсы ашу һәм бір ізге салу; н) тіл;
9. Әйел мәселесі;
10. Жұмыскерлер туралы.

Осы аталған мәселелер қазақ қоғамында орын алған ең даулы, өткір мәселе болатын. Бұл мәселелерді жинақтап, даулы мәселелерді жастар съезіне ұсынған, съезді ұйымдастырған «Бірлік» қауымы Кіндік Кеңесінің съез шақырушы комиссия мүшелері: Бекмұхамед Серкебаев, Асхат Сейдалиев, Хошмұхамед

Кемеңгеров, Смағұл Садуақасов, Әбдрахман Байділдин, Мұратбек Сейітов, Жүніс Бабатаев еді[8]. Бұл аталған съезде басты даулы мәселе болған қазақ қоғамында орын алған саяси мәселелер болды. Осы жастар съезінде негізгі даулы мәселелер туралы С. Сейфуллин: «Съезд отырысы қызу талқыда өтіпті. Әсіресе, «Алаш-Орда» мәселесін талқылаған кезде, одан кейін «Совет үкіметін тану, танымау...» мәселесін талқылағанда мәжіліс өте қызу болыпты. Осы даулы мәселелерді талқылаған кезде съезде үш пікір қалыптасты. Бірі – «оң», бірі – «сол», бірі – «орта».

Осы съезде «Алаш Орда» мәселесіне қарсы болған үш пікірдің бірі «сол» пікір болды. Оның негізгі өкілдері: Абдолла Асылбекұлы мен Жанайдар Садуақасұлы және Омбыдағы «демократ Советтің» өкілдері – Әбілқайыр Досұлы, Қамза Жүсіпбекұлдары «Алаш Ордаға қарсы пікірді ұстағанымен, бұлардың санының аздығына байланысты пікірлері қолдау таппаған.

Жалпы осы съездің негізгі мәселелерін жинақтап, оған қорытынды беретін болсақ, оған М. Әуезовтың осы съездің тапсырмасы бойынша «Абай» журналында жарияланған «Бірінші жалпы жастар съезі» деген мақаласы және «Жастар ұйымдарына ашық хаты» деген мақалалары толығымен түсіндіріп береді. Сол жылдарда М. Әуезов Семейде қызмет атқарып жатқан «Жанар» жастар ұйымында қызмет атқарған болатын. «Жанар» ұйымының атынан осы съезге өкіл ретінде қатысқан М. Әуезов І-жалпы жастар съезінің қорытындылары туралы: «Омбыда өткен жастар съезінің ең бірінші қараған мәселесі – ұйымдасу. Осы ұйымдасу мәселесін саралай отырып, оның негізгі жобаларын осы съезде анықтап берді. Оның негізгі жобалары:

1. Қазақ-қырғыз жастарының барлық ұйымдары біріксін.
2. Бар ұйымдар ортасынан бір кіндік Комитет сайлансын.
3. Кіндік Комитетке әр бір ұйым өзінің барлық қазынасынан 15 пайызын берсін.
4. Бар ұйымдарда бір-ақ программа, бір-ақ ат болсын. Бұған съездің қойған аты «Жас азамат».
5. «Жас азамат» ұйымының атынан өздерінің арнайы газеті шықсын.
6. Кіндік Комитетке ұйым басы 300 сомнан ақша берілетін болсын».

Жастар съезінің аяқталысымен осы съезде қабылдаған қаулылардың мәнін түсіндіре

отырып, оны не үшін қабылданағаны туралы сөз етеді: «Әзірге осы қаулының негізінде қызмет атқарып, өз ісін жалғастарып кететін ұйым көрінбейді. Ұйымдардың барлығы бір жерге бірікпегеннен кейін және бір пікірді қолдап бір жолда қызмет атқармағаннан кейін, ұйымдардың талапқа сай жұмыс атқармауы да осында. Белгілі бір жүйемен жұмыс істемеген кейін жастар ұйымдарының да қызметінде алға басушылық көрінбейді.» Саяси бір жолға түсу, осының негізінде Алаш туының астына бірігу және ұйымдасу – Алашшыл жастардың «Жас азамат» ұйымына біріккен негіздей келіп, ендігі жұмыс жастар ұйымдарының жауапкершілік сезімі мен ұлттық рухында тұрғанын: «Қазіргі кезде осы съездің ең бір игі істерінің бірі – жастар ұйымдарына бір пікірді қалыптастырғандығы болып отыр. Ендігі іс ұйымдардың талабы мен жігерінен күтіледі» деген қорытынды жасайды.

Қазақстанның әр аймағында жастар ұйымдары ашылып, олардың қандай бағытты көздеседе, олардың негізгі көздеген мақсаттары үш арнаға тоғысты. Қазақ қоғамындағы қараңғы кара халықты мәдениеттің озық үлгілерімен таныстыру болатын. Ал оны жүзеге асырудың бірден – бір жолы – оқу-білім тарату, газет-журнал ашу, кітапхана, музей ісін ұйымдастыру, театр өнері мен әдебиетті дамыту т.б.

1. Халықтың ұлттық сана сезімін ояту, саяси ой-жүйесін дамыту, құқықтық тәрбие беру.

2. Ұлт бостандығы, ұлт теңдігі үшін күрес.

Төңкерісшіл «Жас қазақ», «Демократ оқушы жастар Кенесі» ұйымдары осындай аталған қағидаларды ескере отырып, оның негізін алып қызмет атқарды. Бірақ та олар қазақ жұртын көркейтудің бірден бір дұрыс жолы – социалистік бағыттағы большевиктік айқындама деп түсінген-ді.

Қазақтың баспасөз тарихында елеулі орны бар, «Қазақ» газетінің бағытын, мақсат-мүддесін ескере отырып, соның жолын жалғастырған, қазақ қоғамының негізгі саяси мәселелерін жалпы жұртқа жариялаған газет – журналдардың ішінде «Жас азамат» атты басылымды ерекше атауға болады. Бұл жаңадан ашылған басылым ұлттық мүддені ескере отырып қызмет атқарды. Бұл газетте ұлттың тәуелсіздігін жоқтап, отаршылдыққа қарсы күрес нышандары сезіледі. Бұл газет негізінен 1918 жылдың 5-13 мамыры аралығында Омбыда болып өткен І – жалпықазақ жастар съезінен кейін құрылды. Тарихшы

ғалым Шаяхметовтың «Жас азамат» ұйымының құрылуы және осы ұйымның негізінде ашылған газет туралы былай деп жазған: «І-ші жастар съезінде жастардың басын қосып, бірлікте жұмыс істеуіне септігін тигізген «Жас азамат» ұйымы болды. Осы ұйымның негізінде оның үні болып есептелетін «Жас азамат» газетінің дамуына үлкен әсерін тигізді. Жастар съезде қоғамда орын алып жатқан көкейтесті мәселелерді шешудің жолын іздей отырып, оған өз пікірлерін, ойларын білдіруі қазақ жастарының бірлікте жұмыс істеуі олардың ынтымағының артқанын көрсетіп отыр. Қазақ жастарының «Жас азамат» ұйымының төңірегіне ынтымақтасуы жастар қозғалысының үлкен белесі, жаңа сапалық деңгейге көтерілгенінің айқын дәлелі ретінде қабылдауға тиіспіз. «Жас азаматтың» алтын идеялы әулие мақсұты, негізгі жолы – ұлт бостандығы, ұлт теңдігі» еді. Осы «алтын идеалды» баянды ету жолында қазақ жастары өздерінің халық алдындағы, ұлт болашағы үшін жауапкершілігін терең сезінді»[9].

Бұл қазақ баспасөзінің төлбасы 1918 жылдың сәуір айында әр аймақтағы барлық жастар ұйымдарын біріктіріп, басын қосқан ұйымның органы болып саналады. Біріккен «Жас азамат» ұйымының төрағалығын Мырзақұлы атқарып, ал С. Сәдуақасұлы, М. Сейітұлы, Т. Досымбекқызы, Ә. Бәйділдәұлы және т.б. жастар мүше болған[10].

«Жас азамат» газетінің алғашқы нөмірі 1918 жылы 30 шілдеде Қызылжар қаласында жарық көріп, «Жас тілек» атты бас мақаламен ашылған.

Ұлттық мүддені ескере отырып, жастар ұйымы алғашқы шығарған «Ашық хат» деген мақаласында қазақ және қырғыз жастары большевиктердің қысымшылығына, саясатына қарсы шыққандарын жазған болатын. Осы алғашқы мақала қазақ жастарының Кеңес саясатына қарсы шыққан алғашқы үндеуі еді. «Жас азаматтағы» тағы да көкейтесті мәселелердің бірі – өкімет және саясат ісіне арналған. Кеңес өкіметінің саясатын әшкерелей отырып, ащы шындықты жазады. Мысалы, большевиктердің іс-қимылы, қарапайым халықпен екі арадағы қарым-қатынас туралы Бәйділдә Мырзақұлы мен Ғабділдә Найзабекұлы өздерінің «Бұны не дейміз?» атты мақаласында: «Жетісу аймағында большевиктер қазақ болсын, қазақ-орыс болсын аямай қырып, қанын судай ағызып жа-

тыр, ең жақын биіскіде емшектегі нәрестелерді мылтықтың ұшына шаншып, қанын ағызып жатқанда, біз қасымыздағы большевиктерді еркелетіп отырған жөніміз қалай?....», - деп халыққа сұрау салады. Осыған орай автор көрсетілмеген «Саясат күйі» атты мақалада Ресейдегі Уақытша үкімет пен Алаш Орда арасындағы мәселелер сөз болса, екінші бір мақалада «Уфада Учредительское собрание мүшелері мен социал-революция партиясы кіндік комитеті мүшелерінің абақтыға жабылғаны» айтылып, алаңдаушылық білдірілген[11].

Газетке қазақ зиялылары М. Дулатов, М. Жұмабаев, Қ. Кемеңгеров, Б. Ержанов және т.б. түрлі тақырыптарда мақалалары жарық көрді.

«Жас азамат» газетіне жарияланған мақалалардың көпшілігі авторсыз берілді. Сонымен қатар мақалалардың кейбіреулері бүркеншік аттармен де берілді. Оның себебі Қырықбай Аллаберген, Жарылқасын Нұсқабайұлы, Файзолла Оразайдың еңбегінде: «Шынында да кезінде «Жас азамат» газетінде жарияланған материалдардың көпшілігі авторсыз немесе «бүркеншік» аттармен беріліп отырған. Оның әртүрлі себептері болуы мүмкін. Біріншіден, көп мақалалардың бір адамның қолымен жазылуы немесе сол кезеңдердегі әр түрлі саяси жағдайларға байланысы сақтанып отырған. Екіншіден, Қазақстанда 1918-1919 жылдары большевиктер биліктерін орнатқаннан кейін, қазақтар мекендеген Сібір және Түркістан аймағында 1920 жылы басып алды. Осыған орай кімде-кім ұлт мәселесін көтеретін болса және демократияны қолдайтын болса қуғын-сүргінге ұшырап отырды. Міне, осындай басты себептерге байланысты көптеген материалдар авторсыз немесе бүркеншік аттармен беріліп отырған», - деп түсіндірді[12].

Алашшыл ұлт зиялыларының Қазақ қоғамында білім беру жүйесін ұлттық тұрғыда қолға алып, оның негізін қалыптастыру үшін қызмет атқарған. Ал, 1917 жылы желтоқсан айында болған II – жалпықазақ съезінде мектеп оқулықтарын жазу комиссиясы құрылып, оның құрамына Ахмет Байтұрсынов (төраға), Телжан Шонанов, Мағжан Жұмабаев, Елдес Омаров, Бидахмет Сәрсенов сынды педагогтар енген болатын. Сонымен, ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудың негізгі мақсат-міндеттері мен идеологиялық бағыты, анықталған соң ұлт зи-

ялылары әр аймақта білім беру ошақтарының негізін қалай бастайды.

Ең алғашқы педагогикалық курс облыстық съезд қаулыларына сәйкес Алаш қаласында 1917 ж. күзде ашылған. Аталған курстың алғашқы жетекшісі болып Биахмет Сәрсенов тағайындалған, кейін курсқа М. Тұрғанбаев жетекшілік жасады., ал алғашқы оқытушылары ретінде М. Тұрғанбаев, Сейітбаттал Мұстафин, Қаныш Сәтпаев білім береді. Болашақ әлемдік ғылымның жарық жұлдызы жас Қ. Сәтпаев ең алғашқы педагогтық қадамын осы Алаш қаласындағы ұлт мектебіне мұғалімдер даярлайтын педагогикалық курста 1917-1918 оқу жылында қызметімен бастаған.

1918-1919 оқу жылында курста білім берген мұғалімдер: Абдолғазы Иманбеков, Ахметжан Күзембаев, С. Мұстафин, Ж. Аймауытов, Нығметолла Күзембаев, М. Тұрғанбаевтар болды.

1918-1919 оқу жылында осы аталған курста 40 оқушы оқып, оның 18 оқушысы бастауыш білім беру мамандығын бітіріп шығады. Сонымен бірге курстың жанынан қысқы мерзімді жазғы педагогикалық курс жұмыс істеген. Осы аталған курсты бітірген әрбір оқушы арнайы жолдаумен мектептерге жіберіліп отырған. Мысалы, Семей уездік Земство басқармасының 1918 – жылғы 30 қазандағы отырысында халыққа білім беру бөлімі Алаш қаласындағы ұлттық педагогикалық курсты тәмамдаған Т. Иманқұловты 1918 жылдың 20 қазанынан бастап Көкен халық мектебіне мұғалім етіп тағайындаса, осы аталған курсты бітірген І. Ахметовты 1 қарашадан бастап уақытша Шыңғыстағы халық мектебіне мұғалім етіп тағайындаған[13].

Омбыда 2 айлық қазақ оқытушыларын даярлайтын курс 1918 ж. жазында, ал 2 жылдық педагогикалық курс сол жылдың күзінде ашылып, оның жетекшісі қызметіне Мағжан Жұмабаев тағайындалады. Бұл аталған 2 жылдық курста сол жылдары болашақ академик – жазушы Сәбит Мұқанов оқып білім алғанын және М. Жұмабаевтың 4 пән бойынша: қазақ тілі, орыс тілі, педагогика, дін ілімінен сабақ бергенін өзінің мемуарлық романында атап көрсетеді. Сонымен бірге, 2 жылдық курста жаратылыстану мен физика пәндерінен, ал 2 айлық курста кооперация қисыны мен табиғаттану пәндері бойынша Смағұл Сәдуақасов сабақ жүргізген.

Жекелеген уездерде, ауылдарда бастауыш ұлт мектептерін ашу ісінде қанай іс-шаралар жүргізілді, енді соған тоқталатын болсақ, қолда бар деректерге қарағанда біршама жұмыстың тындырылғанын көреміз. Мысалы, «Жас азамат» газетінде: «Қызылжар уезінде қазақтарға деп 50 мектеп ашылмақшы, 1919 жылға дейін соның 39-ның мұғалімдері даяр, оқуды бастап жатыр» - деген хабар басылған[14].

Ал, Көкшетау уезінде білім беру ісінде молла-мұғалім жиылысында қабылданған қаулылары мен атқарылған істері төмендегідей болды: 1. Ауылнай басына 4 жылдық қазақ тілінде оқылатын бастауыш мектеп салынбақ. 2. Мектепке мұғалімдер жетістіру үшін екі жылдық мұғалімдік курс ашты. Мектепке мұғалімдер жетістіру үшін екі жылдық мұғалімдік курс ашты. 3. Көкшетау қазақтарына оқу жолында қару болу үшін «Білім серіктігі» ашылған.

Қазақ қоғамында сол кезеңге тән ерекше құбылыс – білім беру мәселесінде қаражатқа мұқтаж шәкірттерге жәрдем беру ісі мен кедей балаларын ақысыз оқытуға көп мүмкіндіктер жасаған. Бұл қазақ қоғамының ұйымдық бірлігінің өте жоғары болғандығын дәлелдеп, ұлттық білім беру мәселесіне ерекше маңыз бергендігін көрсетсе керек. Оған айғақ боларлық фактілерді жеткілікті көлемде келтіруге болады. Мысалы, Ақмола облыстық Земство басқармасы жанындағы Оқу ісін басқаратын қазақ бөлімі Ақмола облысының қазақтарына арнап 1918 жылынан бастап 80 балаға интернат ашқан. «Мұның 30-ы Полтавканың (Омбы уезі) екі класты мектебінде, 25-тен Атбасар мен Пресногорьковканың (Қызылжар уезі) екі класты мектебінде ашылады. Баласын қазынадан оқытатын нашар осы айтылған школдардың бірінің басқарушысының атына арыз беру керек», - деп, баспасөз бетінде хабарландыру жариялаған[15].

Ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру бағытында ұлт зиялылары сауатсыздыққа қарсы күресті ұйымдастыра отырып, жасы ұлғайғандар мен қыз балалардың да оқып білім алуын назардан тыс қалдырмаған. Алайда, қыз балаларды оқыту мәселесін жолға қоюда қазақ қоғамындағы патриархалдық психология себебінен әр түрлі кедергілерге тап болып отырған. Бұл турада М. Тұрғанбаев: «Әйелдеріміздің надандығына кінә қоймай, әйелдің қамын жеп, көзін ашқалы Алаш

қаласындағы қазақ Оқытушыларының ұйымы әйелдерге арнап курс ашты. Ай жарым бұрын газета жүзінде жария қылды. Курске келуші болмаған соң дайындалған курс ашылмай қалды» - деп, оның себебін былайша түсіндіреді: «оқығысы келетін әйелдер бар, оқытпай қисық оймен қыңыр айтып отырған әке-шешелері, ... баласына жаны ашыған мейірімді ата-аналар әйел балаларын оқыту керек» [16].

Әйелдердің көзін ашып, білім беру мәселесі баспасөз бетінде жеткілікті дәрежеде көтерілсе де, кейбір жерлерде қыз балаларға арналған мектептер ашылса да, әйел балаларды оқуға тарту ісі тым мардымсыз жүрді.

Сонымен, «әскери коммунизм» саясаты тұсындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі ұлттық басылым беттерінде өз көрінісін тапты. Арпалысқа толы XX ғасыр басындағы қазақ даласында орын алған қоғамдық-саяси өмірді тануға, оның ішкі құрылымын, сол кездегі қазақ баспасөзінің атқарған қызметін бағалауға мүмкіндік береді. Қазақ халқының ұлттық дербестікке ұмтылуы, ұлттың өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, қазақ даласында ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру, дін, тіл ерекшеліктерін сақтау арқылы бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның мемлекет болып қалыптасуына үлкен септігін тигізді.

Әдебиеттер

- 1 Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. Т.30, 71 – б.
- 2 Карр Э. История Советской России. 1917-1923 гг. М.: Прогресс, - 1990 – Т.2. – 763 с.
- 3 Виленский Е.Л. Ликвидация безработицы и аграрного перенаселения в Средней Азии и Казахстане (1917-1932 гг.). – Алма-Ата, 1980. – С. 65.
- 4 Гимпельсон Е.Г. Военный коммунизм: политика, практика, идеология. – М., 1973. – С.86.
- 5 Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихы/тарихи очерк/. Алматы: Қазмембас, 1950. 38 б.
- 6 Жақыпов Б., Мұхтар Әуезов – публицист. – Алматы: Ана тілі, 1997, 176-б.
- 7 Ибраимова М.С. Азаматтық қарсылық кезеңіндегі Ертіс өңірі мерзімді баспасөзінің тарихы (1917 ж. ақпан – 1920 ж. наурыз), т.ғ.д., Алматы, 2002. – 160 б.
- 8 Шаяхметов Нұрбек Уахапұлы. Қазақстанның солтүстік – шығыс аймағындағы қазақ зиялыларының қос төңкеріс пен азаматты қарсы тұру жылдарындағы қоғамдық-саяси қызметі (Ақмола және Семей облысының материалдары бойынша. 1917-1940 ж.) т.ғ.к. Алматы, 2000. 146-б.
- 9 Шаяхметов Н. «Ел бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін». Оқу құралы. – Алматы, 2001. – 149 б.
- 10 Нұсқабайұлы Ж., Аллаберген Қ. Көне басылымдар. Құнды деректер. Аяулы есімдер. – Алматы: Рауан, 1997. – 256 б.
- 11 Мырзаұлы Б., Найзабекұлы Ғ. Бұны не дейміз?. Саясат күйі // Жас азамат. – 1918. - №16.
- 12 Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж., Оразай Ф. Қазақ журналистикасының тарихы (1870-1993). – Алматы: Рауан, 1996. – 244 б.; Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж. Көне басылымдар. Құнды деректер. Аяулы есімдер. – Алматы: Рауан, 1997. – 256 б.
- 13 ШҚО ЖТҚО, 37-к., 1-т., 87-іс, 73-74-п.
- 14 Жас азамат. - 1918. - №16.
- 15 Шаяхметов Нұрбек Уахапұлы. Қазақстанның солтүстік – шығыс аймағындағы қазақ зиялыларының қос төңкеріс пен азаматты қарсы тұру жылдарындағы қоғамдық-саяси қызметі (Ақмола және Семей облысының материалдары бойынша. 1917-1940 ж.) т.ғ.к. Алматы, 2000. 146-б.
- 16 Абай. - 1918.- №7.

References

- 1 Lenin V.I. Poln. Sobr. Soch. T.30, 71 – b.
- 2 Karr Je. Istoriya Sovetskoy Rossii. 1917-1923 gg. M.: Progress, - 1990 – T.2. – 763 s.
- 3 Vilenskij E.L. Likvidacija bezraboticy i agrarnogo perenaselenija v Srednej Azii i Kazahstane (1917-1932 gg.). – Alma-Ata, 1980. – S. 65.
- 4 Gimpel'son E.G. Voennyj kommunizm: politika, praktika, ideologija. – M., 1973. – S.86.
- 5 Kenzhebaev B. Kazak baspasoziniń tarihy/tarihi ocherk/. Almaty: Kazmembas, 1950. 38 b.
- 6 Zhakupov B., Muxtar Auezov – publicist. – Almaty: Ana tili, 1997, 176-b.
- 7 Ibraimova M.S. Azamatyq qarsylyk kezeńindegi Ertis ońiri merzimdi baspasoziniń tarihy (1917 zh. aqpan – 1920 zh. nauryz), t.f.d., Almaty, 2002. – 160 b.
- 8 Shajahmetov Nurbek Uahapuly. Kazakstannyn soltystik – shyrys ajmaғыndaғы kazak zıjalyларыnyń qos tоńkeris pen azamatty qarsy tуru zhyldaryndaғы qоғamdық-sajasi qызmeti (Aqmola zhәne Semej oblysynyn materialdary bojnynsha. 1917-1940 zh.) t.f.k. Almaty, 2000. 146-b.
- 9 Shajahmetov N. «El byginshil, meniki – ertengi yshin». Oqu quraly. – Almaty, 2001. – 149 b.

- 10 Нұскабайлы Zh., Allabergen Қ. Көне басылымдар. Қыңды деректер. Аjaулы есімдер. – Almaty: Rauan, 1997. – 256 б.
- 11 Myrzaýly B., Najzabekýly F. Бұны не деjмiz?. Sajasat күйi // Zhas azamat. – 1918. - №16.
- 12 Allabergen Қ., Нұскабайлы Zh., Orazaj F. Қазақ zhurnalistikasynың тарихы (1870-1993). – Almaty: Rauan, 1996. – 244 б.;
- Allabergen Қ., Нұскабайлы Zh. Көне басылымдар.Қыңды деректер. Аjaулы есімдер. – Almaty: Rauan, 1997. – 256 б.
- 13 ShKO ZhTKO, 37-к., 1-т., 87-ис, 73-74-р.
- 14 Zhas azamat. - 1918. - №16.
- 15 Shajahmetov Nұrbek Uahapýly. Қазақstannың солтүstik – шығыс аймағындағы қазақ зиялыларының қос төңкерis пен azamatty қарсы тұру зhyldaryндағы қоғамдық-sajasi кызметi (Ақмola zhөне Semej oblysynың materialdary бойынша. 1917-1940 zh.) т.ғ.к. Almaty, 2000. 146-б.
- 16 Abaj. - 1918.- №7.

УДК: 94(574),1900"/17:37

Г. Жұмаділ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: Zhgulziya11@mail.ru

XX ғасыр басындағы Қазақстанның ағарту саласындағы олқылықтар мен өзекті мәселелер

Бұл мақалада XX ғасырдың бас кезіндегі, атап айтқанда қазан төңкерісіне дейінгі уақыт аралығында жалпы қазақстандағы білім беру ісінің кемшіл тұстары мен өзекті мәселелері айтылады. Бұл кезде қазақ даласында Ресей патша үкіметінің орыстандыру мақсатында жүргізген білім беру саясатының ықпалымен құрылған орыс-қазақ түземдік мектептері және ескіше (қадимше) оқыту орындары болған медреселер мен жаңаша бағытта құрылған жәдиттік мектептердің қатар өмір сүрген жағдайы қалыптасты. Бұл жағдай өлкеміздің білім беру жүйесінің дамуына теріс ықпал етті. Осы тығырықтан шығу жолдарын іздеу мен қатар білім беру ісінің көкейтесті мәселесін шешу мәселесіне қазақ жұрты жай қарамады. Қазақ зиялыларының осы кездегі басты мақсаттарының бірі ұлттық бағыттағы мектептер құруға, халықты жаппай сауатты етуге, білім беру сапасының өсуіне күш салу болды. Соған қарамастан, сол кездегі білім беру ісінде көптеген қайшылықтар мен кемшіліктердің болуы халықтың сауаттылық деңгейінің жоғарлауына білім сапасының өсуіне үлкен кедергілер жасады. Мақалада Қазақстандағы білім беру ісінде қалыптасқан үш бағытты салыстыра отырып, халыққа ең тиімдісі қайсы болды деген сұраққа жауап ізделінеді.

түйін сөздер; жәдиттік, медресе, түземдік мектеп, мүдәрістер, панислам.

Г. Жумади́л

Недостатки и актуальные вопросы просвещения в Казахстане в начале XX века

В данной статье в целом рассматриваются недостатки и актуальные вопросы системы образования в Казахстане в начале XX века, на кануне октябрьской революции. В данный период в целях осуществления Российской империей политики русификации в казахской степи в системе образования параллельно существовали туземные русско-казахские школы, медресе (кадимше) учреждения обучавшие по старой традиции и жадитские школы обучавшие по новому типу. Данная ситуация повлияла негативно на систему образования региона. Казахский народ не был безразличен к решению проблемы актуальных вопросов системы образования. Основными целями казахской интеллигенции того времени были создание национальных школ, просвещение общего населения, повышение качества образования. На ряду с этим, различные противоречия и недостатки в системе образования тормозили рост образованности населения и повышения качества образования. В статье автор проводит сравнение сложившихся трех направлений в системе образования в рассматриваемый период и ищет ответ на вопрос какое из направлений было самым выгодным.

Ключевые слова: джадидизм, туземная школа, мүдәрисы, панисламизм.

G. Zhumadil

Disadvantages and actual issues of education in Kazakhstan in the beginning of twentieth century

This article discussed the shortcomings in general and actual issues of the education system in Kazakhstan in the early twentieth century, on the eve of the October Revolution. During this period, in order to implement the policy of Russification of the Russian Empire in the Kazakh steppe in the education system existed in parallel native Russian - Kazakh schools, madrassas (kadimshe) Institutional training is an old tradition and zhadit school taught by a new type. This situation impacted negatively on the education system of the region. Kazakh people was not indifferent to the problem of topical issues of the education system. The main objectives of Kazakh intellectuals of that period were the establishment of national schools, education of the general population, improving the quality of education. Along with this, various contradictions and shortcomings in the education system inhibits the growth of education of the population and improve the quality of education. The author compares the existing three areas in the education system in the period under review and looking for an answer to a question on what trends were most beneficial.

Key words: Jadidism, native school, muderises, pan-Islamism.

Қай заманда болмасын білім беру ісі қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі болып келгені баршаға аян. Әсіресе XX ғасырдың басындағы әлемде болып жатқан үлкен жаңалықтар қазақстанды да айналып өтпеді. Ескіше оқытатын орта ғасырдан бері жалғасып келе жатқан білім беру саласы заман талабына сәйкесуге қауқарсыз болды. Ғылым мен техниканың ғасыры адамдардың жаппай сауатты болуын талап етті. Патша үкіметінің қарамағындағы ел есебінде қазақ даласында бұл үрдіске тартылды. Бірақ қазақ даласында қалыптасқан қоғамдық жүйе, қоғамдық сана - сезім бұл үрдіске олардың қаншалықты дайын екендігі ескерілмеді. Патша үкіметі білім беруді орыстандыру саясатының мақсатына пайдаланғысы келді. Әрине бұл жол арқылы мақсатын оңай іске асыруға болатынын жақсы түсінді.

Халықтың жаппай білімге деген сұранысының артуы мектептердің көптеп ашылуын және жаңаша бағытта білім беру ісінің дамуын талап етті. осыған дейін қазақ даласында білім беру мен айналысқан діни ескіше бағыттағы мектептер, жаңа үлгідегі жәдиттік мектептер, орыс-қазақ түземдік мектептері қатар өмір сүрген жағдай қалыптасты. Білім беру саласында бір ізге түскен жүйелі бағыт бағдардың болмауы ұлт болашағы үшін үлкен қасіретке айнала бастады. Әрине отар ел болашағын отаршы ел шешетіні анық. Дегенмен көзі ашық оқығандар қол қусырып қарап отырмады. бұл тығырықтан шығудың тиімді жолын қарастырумен болды. Қандай жолды ұстанамыз деген мәселеде түрлі көзқарастардың болғаны анық дегенмен олардың ортақ мүддесі ұлт тағдырына келіп тірелетін.

Енді осы аталған мектептерді өзара салыстырып кемшіл тұстары мен артықшылықтарын бағамдап көрсек.

Ескіше оқытатын мұсылман мектеп медреселері өз бастауын орта ғасырлардан алатыны баршаға аян. XX ғасырдың басында жалпы беттік болмасада бұл мектептер өмір сүріп жатты. Бұл мектептер екі бөлімнен тұрды. “Ибтидаия” бастауыш медресе және “Ғалия” жоғарғы медресесі. Барлық ескі әдісті мектептер мен медреселер тегіс бірдей оқу бағдарламасы мен оқулықтарға сүйенді және оның өзі діни схоластикалық сипатта болды. Бұл оқу орындарын ашу мен оны қаржыландыру жергілікті

мұсылман қоғамдарына жүктелді және патша үкіметі тарапынан қаражат бөлінбеді. Мектепті дін басылары басқарып, оның материалдық жағын қамтамасыз ету қоғамның берген вакуфтық мүлкінен түскен кіріс немесе мектепке берілетін күнделікті шығындар негізінде жүрді. Патша үкіметі бұл оқу орындарын үнемі жергілікті оқу әкімшілігі және полиция арқылы бақылауда ұстады. Себебі онда “панисламдық” бағытта жастарға тәрбие беріп, орыс үкіметіне қарсы адамдарды оқытады деп күдіктенді. Сондықтан онда сабақ беретін мүдәрістер арнайы тексеруден өтті.

Аталмыш оқу орындарында Стамбул, Булак (Каирда), Бомбей және Қазанда шығатын оқулықтар және ғылыми басылымдар басшылыққа алынды. Жергілікті халықтың көптеген мүдәрістері Бұхара, Қоқан, Түркия және Египет медреселерінде білім алып, білімдерін жетілдіріп отырды.

Ауылды жерлердегі мектептер көшіп жүргендіктен сабақ жаз айларында киіз үйлерде, ал қыста жер үйлерде оқытылған. Оқу мерзімі 5-8 жылға созылып, 8 бен 17 жас аралығындағы балалар дәріс алған. Бұл оқу орындарындағы басты пән құранды жатқа үйрету болғандықтан «Иман шарт», «Шариғат ул иман» сияқты діни кітаптар оқытылды. Сонымен қатар көрсетілген мерзім аралығында шәкірттер жазуды, оқуды, есеп шығаруды меңгеруге тиісті болды. Ауылдық мектептердің халық көп орналасқан елді мекендегі мектептерден айырмашылығы болды, ауыл мектептеріндегі шәкірттердің саны 10-12 ғана, тіпті одан да аз болып, оларға жергілікті молда дәріс беретін болса, ал қалалық мектептерде 50-60-тай бала болып, оларды ішкі ресейден келген татар және башқұрт молдалары оқытатын. Мұсылман мектептері оқу орындарының бастапқы сатысы болды. Бастауыш мектептен білім алған балалар оқуларын медреседе жалғастыра алды. Медреселерде ірі Бұқара, Стамбұл, Қазан, Уфа, Қазан, Орынбор, Троцкі, Омбы сияқты ірі қалалардан оқып келген оқытушылар дәріс берді. Шәкірттерге араб тілі, дін, риторика, шығыс әдебиетімен қатар физика, химия, астрономия, ботаника, алгебра, геометрия сияқты пәндер тереңдете оқытылды. [1,54]

Медреселерде ересек балалар оқыған және олар емтихансыз қабылданған. Оқу емтихансыз қабылданған. Оқу қыркүйек айында басталып,

мамыр айында аяқталды. Сабақтар аптасына 3-4 рет өткізілді, ал қалған күндері шәкірттер жеке дайындалуға тиіс болды. Ораза кезінде медреседегі сабақтар бір айға тоқтатылды. Жазғы демалыс уақытында шәкірттер үйлеріне қайтып, ауыл балаларын оқытумен айналысқан. Ауылды жерлердегі мектептерде қандайда бір сауаты бар адамдар дәріс беріп, оқу ақысын өздері белгілеген. Әр шәкірт оқу мерзімі аяқталғанға дейін мұғаліміне (молдаға – С.С.) 1-2 сомнан ақы төлеуге тиіс болды. Көбіне мектептерде кедейлердің балалары оқығандықтан молдаға оқу ақысын қарызға алып немесе оған жұмыс істеумен өтеген. Көп жағдайда оқу ақысы мал беру арқылы төленген.

Заң бойынша оқу мерзімінде бастауыш мектептердің әр шәкірті 3 сом 50 тиыннан, ал жоғарғы мектептің шәкірттері 7 сом ақы төлеуі тиіс болды. Оқуға төленген ақша әкімшілік тарапынан тіркеуге алынып, жергілікті басқарма штаттарын көбейтуге және өлкедегі мұсылман оқу орындарын тіркеуге жұмсалынды. Ал мектептердің оқытушыларының алатын ақысы үкімет тарапынан белгіленді [2].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында түркі халықтары арасында жәдитшілдік қозғалыс барысы жандана түсті. Бастапқыда Қырым, Еділ бойы татарларының арасында қалыптасқан бұл қозғалыс кейіннен Орта Азиядағы барлық түркі халықтары арасында жалғасын тапты. Жәдитшілдіктің ірі өкілдері И.Гаспралы, Ш.Маржани, А.Ибрагимов, М.Абдурашидханов, М.Бехбуди, Ф.Ходжаев, т.б. қоғамдық өмірдегі рухани тоқыраушылықты сынға алды және өздерінің ағартушылық бағыттағы күрес барысын патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағыттады. Жәдиттік қозғалыстың жандануы «жаңа әдісті» мұсылмандық медресе, мектептердің көптеп ашылуына алып келді.

«Жаңа әдісті» жақтаушылар жаңа оқу бағдарламасына география, тарих, есеп, жаратылыстану, орыс тілі сияқты пәндерді енгізуді қажет деп тапты. Жалпы, жәдитшілер «еуропалық оқу жүйесін» оқытуды қалады. Бұл «еуропалық оқу жүйесінің» жобасын XIX ғасырдың соңында Санкт-Петербург университетінің Шығыстану факультетінің оқытушысы Хұсайын Файызханов ұсынған болатын. Ол жобасында татарлардың арасында бұл оқу жүйесіне қарсылық туындамас үшін шарият сабағы мен араб тілін де

оқыту мәселесін күн тәртібіне қою да арнайы ұсынылған болатын.

Х. Файзхановтың жобасы бойынша медресе 10 сыныпты болып, бастапқы үш сыныбында барлық оқушылар түрік, парсы, араб, орыс тілдерімен қатар география, геометрия, каллиграфия мен оқу мәнері сабақтарын өтуге тиіс болды. Одан әрі бұл кластар екі топқа бөлініп, оның біріншісінде діни сабақтармен қоса әдебиет, дүниетаным, математика, астрономия, және медицинаны оқып, меңгерген дін қызметкерлері, ал екінші топта арнайы университетте оқуын жалғастыруды көздейтіндерді даярлау көзделінді. Оқушылар оқудың ақшасын өз қалталарынан төлеуге тиіс болды. [3,199]

XIX ғасырдың соңында бұл жоба татар медреселерінде кеңінен қолданылды және Қазақстанда ашылған мұсылман оқу орындары да осы жоба тәртібіне бағындырылды. Жәдиттік қозғалыстың көш басшыларының бірі Исмағұл Гаспринский оқу орындарында діни сабақтармен қатар, жағрафия, математика, тарих, биология сияқты пәндердің аса қажеттігін дәлелдей отырып, ескі қадімшілдіктен жаңа жәдитшілдікке көшуді ұсынып, «Тәржіман» газеті арқылы осы жолды насихаттады. Ол өз идеясын Ресейдегі түркі халықтарының арасында таратып, жәдитшілдік қозғалыстың жандануына үлкен үлес қосты. Көп уақыт өтпей, Жәдитшілердің бұл пікірлері Түркістан өлкесіне кең тарап, қолдаушылыққа ие болды. «Жаңа әдіспен» оқытуға қарсы келушілер қадімше (ескіше) оқытуды жақтап, түрлі жолдармен күресіп бақты. Мәселен, 1911 жылы Жұмағали Арыстанов «жаңа әдістің» мұсылман оқуына қолданылуының мүлде қателігін, бұл бағытты жақтаушыларды ислам дінінен кері кетушілер деп кінәлаған «Раддия» деген арнайы кітап басып шығарып оқырмандарға ұсынған еді. [4,215]

XX ғасыр басында мұсылман мектептері мен медреселеріндегі оқу жоспары, бағдарламалары жаңаша әдіспен қайтадан жасалып, жаңа оқу құралдары дайындалды. Оқу мерзімі алты жылға белгіленіп, жаңа оқу бағдарламасы «Алты жылдық ибтидаия бағдарламасы» деп аталды. Бұл бағдарламада оқу үрдісінің мақсаты мен міндеттері айқын көрсетілді. [5,39]

Қазақстан мен Орта Азияда «жаңа әдістегі» мектептер мен медреселер 90-шы жылдары ашыла бастады. Бастапқы кезде мұсылман медреселері Орынбор, Омбы, Троицкі, Таш-

кент, Бұқара, Түркістан сияқты ірі қалаларда ашылып, қазақ балалары осы оқу орындарында білім алды. 1890 жылы Орынборда ағайынды Хұсайыновтардың қолдауымен жаңа әдістегі «Хұсайыния» медресесі ашылып, бастапқы кезде бұл оқу орны ағайынды Хұсайыновтардың сауда фирмаларында жұмыс істейтін қызметкерлерді даярлауды көздесе, кейінірек «жаңа әдісті» мектептер мен медреселерге оқытушы даярлау ісіне көшті. 1906-1907 жылы медреседе тригонометрия, физика, химия, психология, логика, гигиена және медициналық білім, саяси экономия, сауда ісі және бухгалтерия сияқты пәндер оқытылды. [6, 33-34]

Енді патша үкіметінің орыс-түзем мектептері жайлы айтар болсақ. Алғаш XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ашыла бастаған бұл мектептердің басты көздегені орыс тілінде сауатты сөйлей алатын, жаза алатын жергілікті ұлт өкілдерін дайындау болса, уақыт өте келе орыстандыру саясатын рухани жақтан жүргізудің жақсы әдісі ретінде қолданылды. Патша үкіметі бұл мектептердегі оқу үрдісін үнемі жаңартып, өзгертіп отырды. Мысалы (алғашында діни білім беру молданың өз күзінде болып келсе, кейін арнайы белгілемелерге сай дәріс беруге міндеттелді.).

Бұл мектеп бағдарламасы бойынша бір күндік оқу төрт сағат болып, алғашқы екі сағатта орыс мұғалімі орыс тілінде оқуға, жазуға, арифметикаға үйретті, келесі екі сағатта жергілікті мұғалім мұсылман діні негізінде оқытты. Оқулық ретінде Наливкиннің «Азбука» кітабы, Малинин және Бурениннің «Арифметикалық есептер жинағы» ұсынылды. Осында оқитын балалардың жас шамасы (8-20) жас аралығында болды. [7,186]

1904 жылы болыстық жерлерде бір сыныптық және екі сыныптық училищелер жұмыс істей бастады. Бір сыныптық училищелерде балалар төрт жыл оқыды. Олар онда орыс тілін, дін оқуын, қазақ тілін, арифметиканы, ән сабағын оқып үйренді. Ал екі сыныптық училищелердегі оқу мерзімі алты жыл болды. Олар әлгі пәндерден тыс географияны, жаратылыстануды, сызуды, геометрияны және орыс тарихын оқыды. Оқу алғашқыда екі жылда қазақ тілінде, содан соң орыс тілінде жүргізілді. Алайда орыс-қазақ мектептерінде мұғалімдер жетіспеді. Өйткені олардың жалақы мөлшері төмен бол-

ды. Оның үстіне, ол мектептердің материалдық-техникалық базасы да қанағаттанарлық дәрежеде қамтамасыз етілмеді.

Үлкен қалалар мен қалашықтарда, ірі елді мекендерде, халқы көп ауылдарда мектеп жанынан интернаты бар мектептерде ашылды. Дегенмен бұл мектептердің көздегені жалпыға бірдей білім беру, халықты жаппай сауаттылыққа шақыру емес еді. Халықтың сенімсіздігі, елді мекендердің алыс орналасуы, нақты, жүйелі оқу бағдарламасының болмауы қазақ балаларының бұл мектептерде белсенді оқуына кедергі болды. Сонымен, Қазақстанда 1917 жылы 1 қаңтарда 17 орта мектеп, 4 реальды училище және 13 гимназия жұмыс істеді, онда 5880 оқушы оқыды, оның ішінде 215 ғана қазақ ұлтының өкілдері еді.

XX ғасырдың басында қазақстанда білім беру саласында болған кемшіліктерді қорытып айтар болсақ:

Біріншіден; нақты, жүйелі, ұлттық сипаттағы оқу бағдарламасының болмауы.

Екіншіден; қаражат тапшылығы мен мектеп үйлерінің болмауы, мектепке керекті құрал жабдықтардың жетіспеуі, оқулықтардың жүйелі жазылауы мен аздығы.

Үшіншіден; халықтың өлкеде көшіп-қонуына байланысты, мектеп пен мектептің арасы айшылық алыс болуы, қатынас көліктердің болмауы.

Төртіншіден; мектептерде мұғалымдердің жетіспеушілігі, олардың арнайы педагогикалық білімдерінің болмауы немесе аздығы.

Түптеп келгенде осының бәрі біздің отар ел болғандығымыздан еді, патша үкіметі ағарту ісіне ешқандай қаражат бөлгісі келмеді, жергілікті орындар мен ата-аналар өз қалтасынан ақша шығарып, балаларын оқытты. Демек кедей балалары әліде сауатсыздық күйінде қалды, білім беру ісі жалпыға бірдей болған жоқ. Ал мұсылмандық мектептер мен жәдиттік мектептерді үнемі қадағалауда ұстап, ісін ілгері бастырмады. Өртүрлі амал аймамен, жаңа қаулы шығару мен болып, бұл қаулылар мен өзгерістерді жергілікті халық қалай қабылдайды және олардың жағдайына сәйкес келеме деген мәселені олар ойлағысы келмеді. Орта оқу орындарында оқыту тек орыс тілінде жүргізілді, қазақ тілінде оқытатын оқытушылар болмады, психологиялық – педагогикалық және этномәдениеттік факторлар ескерілмеді. мектеп

санының жеткілікті болмауы, оқытушылардың жеткіліксіздігі осының барлығы, ақыр аяғында өлкеміздің білім беру жүйесінің дамуына теріс ықпал етті.

Деседе, мектептердің ашылуы қазақ даласына білім нарын сеуіп, болашақ қазақ зиялыларының өсуіне, Қазақстанда тұратын халықтардың сауаттылық деңгейінің жоғарлауына ықпал етті. Орыс тілін білетін қазақтардың саны

бұрынғыдан көбейді, халық арасында жаппай білімге бет бұрыс жасала басталды.

Осы кезде қазақ балалары көбінде ескіше білім беретін мектептерден білім алды, сауат ашты. Кейіннен жаңа бағыттағы мектептерде оқуға бет бұра бастады. Сол заман тұрғысынан алып қарайтын болсақ, жаңа бағыттағы жәдиттік мектептер ағарту саласында көш басшы болуға, әбден лайықты еді.

Әдебиеттер

- 1 Миропиев М.А. О положении русских инородцев. –СПб., 1901.
- 2 ОРОММ. И-461-қ., 1-т., 1260-іс. 10-п.
- 3 Абдуллин Я.Г. Татарская просветительская мысль. Казань, 1976.
- 4 Бушник А.П. Очерк развития школьного исторического образования СССР. М., 1961.
- 5 Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. А., 1950.
- 6 Рахимкулов М.Ф. Медресе “Хусаиния” в Оренбурге. Оренбург, 1975. .
- 7 1924гг). Москва, 1960.-500с

References

- 1 Myropiyev M.A. O polozhenye russkyh ynorodcev. – SPб., 1901.
- 2 OROMM. И-461-һ., 1-т., 1260-іс. 10-п.
- 3 Abdullin Y.G. Tatarskaya prosvetytelskaya mysl. Kazan, 1976.
- 4 Bushyk A.P. Ocherk razvytya shkolnovo ystorycheskovo obrazovanya CCCP. M., 1961.
- 5 Sabytov N. Mekteby y medrese u kazhahov. A., 1950.
- 6 Rahymkulov M.F. medrese “Husaynya” v Orenburge. Orenburg, 1975.
- 7 Bendrykov E.K. Ocherky po ystoryy narodnogo obrazovanye v Turkestane (1865-1924gg). Moskva, 1960.-500с

УДК:323.329(374):341.231.5(574+2Рос)

Г.С. Сулейменова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
тарих, құқық және экономика институтының 2 курс магистранты, Қазақстан, Қызылорда қ.
e-mail: gulzira_cyltan@mail.ru

Қазақ интеллигенциясының Қазақстанның Ресейге қосылуының алғы шарттары туралы мәселеге көзқарасы

Бұл мақалада автор, қазақ зиялыларын толғандырған мәселелердің бірі - Қазақ интеллигенциясының Ресейге қосылуының алғышарттары туралы мәселеге көзқарасы. Қазақ даласын басқаға тәуелді еткен бұл процеске кім кінәлі? деген сауалға байланысты қазақ зиялылары көптеген еңбектер де жазды. Бұл мәселеге байланысты қазақ зиялыларының ой – пікірлері төмендегідей бағытта болған:

- Қазақстанның Ресейге қосылуының сыртқы факторлардың, әсіресе жоңғар жаулауының әсері;
- Осы процестегі жеке тұлғалардың, соның ішінде Әбілқайырдың орны мен ролі;
- Қазақ билеушілерінің және қазақтың өз арасындағы ішкі алауыздықты өршіту саясатының халықтың Ресей боданына айналуын тездетуге тигізген ықпалы.

1723 жылғы жоңғар шапқыншылығы қазақтарды орыс боданына айналуына үлкен ықпал жасағаны атап көрсетілді. Қасіретті 1723 жылдан басталған жоңғар қалмақтарының қазақ жеріндегі басқыншылығына көп көңіл бөлгендердің бірі М. Тыныштыбаев еді. Бұл зобаланның қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды» деп аталып кеткеніне баса назар аударды. Бұл кезеңде қайыршылық пен аштық шектен шықты. Қазақтар 1726 жылдың соңында 1727 жылдың басында ғана отрядтар ұйымдастырған және қалмақтарға қарсы күрескен. Қалмаққа қарсы күресте Абылай және Әбілқайыр тәрізді тарихи тұлғалар кейінірек Ресеймен қарым – қатынаста шешуші рөл атқарды.

М. Тыныштыбаев үш жүздің ханы болып Әбілмәмбеттің сайлануына байланысты Әбілқайырдың онымен қатынасының шиеленісе түскенін, ал бұл қазақтың екі тобының арасын алшақтатып, Әбілқайырды орыс шекараларына қарай көшіп, оның бодандығын қабылдау туралы келіссөздер бастауға және өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қамал алып беруді сұрауға мәжбүр еткенін мегзейді.

Сталиндік – тоталитарлық кезеңде орыс ұлтын көтермелеу орын ала бастағанда Әбілқайырдың орыстармен қарым - қатынас мәселесіне аса сақтықпен баға беруге тура келді. Мұны біз таптық бағытты ұстанған С.Асфендияровты оқығанда айқын байқаймыз. Ол бұл мәселені үзінділер келтіру арқылы түсіндіреді, ал Әбілқайырдың бұл әрекетіне баға беруден бас тартады. Сонымен қатар Асфендияров қазақ жерінің қарауы туралы мәселенің бастауында билеуші аристократтар тұрғанын барынша дәлелдей тұрса да бұл мәселені егжей – тежейлі баяндай алған жоқ. Ол Ресейге қосылу процесіне тереңдеп барар болсам, марксизм сәйкес келмейтін жаңсақтыққа ұрынармын деп күдіктенсе керек. Дегенмен, қазақтың алғашқы журналы «Айқап» бетінде Мұхамеджан Сералиннің «Қазақ қай заманда Ресейге қосылған» деген атпен жарық көрген мақаласында бұл мәселе едәуір жан – жақты баяндалған еді.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ зиялыларының көзқарасында қазақ билеушілері арасындағы өзара алауыздығы қазақтың басқаларға бодан болуының басты себептерінің бірі ретінде көрсетіледі. Бұны «Айқап» журналында «Қазақ емес» деген бүркеніш атпен жазған автордың «Қазаққа алалық қайдан келді» мақаласында байқауға болады. Мұнда қазақтың ру – руға және жүздерге бөлінуінің де жағымсыз рөл атқарғанын көрсетіледі. Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе XX ғасырдың алғашқы бөлігіндегі қазақ интеллигенциясының еңбектерінде төмендегідей тұжырымдар жасалды:

- Қазақ халқының Ресей құрамына енуіне сыртқы фактордың, яғни жоңғар шапқыншылығының ықпал жасағаны белгілі, бірақ оны бұл мәселеде жалғыз және басты себеп ретінде сипаттауға болмайды;
- Ресей қол астына қарау процесінің басында Кіші жүз ханы Әбілқайыр тұрды. Оның Ресейге сүйеніп жалпы қазаққа хан болуды көздеген әрекетін жеделдете түскен тағы бір себеп - оның басқа қазақ билеушілерімен, сұлтандарымен алауыздық қарым – қатынасы еді;
- Қазақ билеушілерінің өзара алауыздығы, әсіресе Ресей патшалығының қазақты ру – руға бөліп, оларды өзара арандату саясатын жоспарлы жүргізуі қазақ халқының Ресей боданына айналуын тездетте түсті.

Түйін сөздер: Қазақ интеллигенциясы, Қазақстанның Ресейге қосылуы, тарихи тұлғалар.

Г.С. Сулейменова

Взгляд казахской интеллигенции к проблеме о предпосылках присоединения Казахстана к России

Подход казахской интеллигенции к проблеме о предпосылках присоединения Казахстана к России является одной из важных проблем, начала XX в. в которой волновала казахскую интеллигенцию. По поводу вопроса о том, кто виноват в том, что казахская земля стала зависимой от кого – то написано много работ. По поводу этого мнения казахской интеллигенции разделились в следующем направлении:

- Влияние внешних факторов воссоединения Казахстана к России, особенно влияние жонгарского нашествия;
- Место и роль отдельных личностей, в том числе Абулхаира;
- Влияние казахских правителей и политики разрозненности на ускорение процесса покорения казахского народа России.

Было отмечено, что жонгарское нашествие горестного 1723 года оказало большое влияние на покорение народа русским. Одним из тех, кто большое внимание уделил на нашествие жонгарских калмаков на казахскую землю, является М. Тыныштыбаев. Он отметил, что этот переворот в истории казахов «Ақтабан шубырынды» (Великие бедствия и великие победы казахов). В этот период голод и бродяжничество перешли все границы. Казахи начали организацию отрядов и борьбу против калмаков только в конце 1726 и начале 1727 года. В борьбе против калмаков, позднее в отношениях с Россией решающую роль сыграли такие исторические личности, как Абылай и Абулхаир.

М. Тынышпаев указывает на то, что в связи с избранием Абилмамбета ханом трех жузов напряженными стали его отношения с Абулхаиром, а это в свою очередь породило разрозненность казахов, Абулхаир перешел на сторону русских, он вынужден был начать переговоры о принятии подданства России и ради своей безопасности просить убежище.

В период сталинского тоталитаризма, когда имело место поощрения русской нации, пришлось с особой осторожностью подходить к отношениям Абулхаира с русскими. Мы это можем ясно заметить в работах С. Асфендиярова, который придерживался этого направления. Он эту проблему объясняет, приводя цитаты, а от оценки деятельности Абулхаира отказывается. Но наряду с этим, хотя Асфендияров доказал, что в рассмотрении проблемы казахской земли стояли правящие аристократы, он эту проблему не раскрыл полностью. Он, видимо, сомневался в том, что, чем больше углубится в процесс воссоединения к России, тем больше разойдутся его мнения по поводу марксизма. Тем не менее, на страницах первого казахского журнала «Айқап» в статье Мухамеджана Сералина под заголовком «Когда казахи соединились с Россией?» эта проблема была освещена всесторонне.

В начале XX века мнения казахской интеллигенции сводились к тому, что главной причиной покорения казахов другим народам стала разрозненность внутри казахских правителей. Это можно заметить в статье «Откуда пришла к казахам разрозненность», написанной под псевдонимом «Қазақ емес» в журнале «Айқап». Здесь отмечена неприятная роль разделения на ру и на жузы.

Таким образом, подводя итоги вышесказанного можно отметить, что в трудах казахской интеллигенции первой половины XX века были сделаны нижеследующие выводы:

- Ясно то, что на вхождение казахского народа в состав России сыграли внешние факторы, то есть нашествие жонгаров, но это не единственная и не главная причина;
- Во главе процесса покорения казахов России стоял хан Младшего жуза Абулхаир. Его разрозненность с другими казахскими правителями и султанами стала еще одной причиной ускорения его действия, чтобы стать ханом для всех казахов;
- Взаимная разрозненность казахских правителей, особенно их разделения на ру и жузы, проведение политики их разрозненности ускорила процесс покорения их России.

Ключевые слова: Казахская интеллигенция, присоединения Казахстана к России, исторические личности.

G.S. Suleymenova

Look at the background of the Kazakh intelligent when connecting Kazakhstan to Russia

Intelligentsia of kazakh questions, that firmly compelled to begin to think, first – added Kazakh intelligentsia to Russia about pre – conditions to the question look. Who it guilty, that dependently did street of Kazakh other, a culprit? Wrote connection to the question, that said, and labours, increased the intelligentsia of Kazakh. To it to the question associate intelligentsia of Kazakh an idea is was opinions below on direction:

- Kazakhstan is added to Russia exterior factors, especially the impression enthralment of jongar;
- It is physical persons of procces, in that a number Abilkairs localization and his role;
- To accelerate that people run around Russia subdued, rulers of Kazakh and Kazakh politics him internal between wasp disagreement blowing influence, that touched.

1723 years jongar aggressive runs around Kazakh in Russian subdued shown large creator of influence naming. Kalmucks of jongar, that began from sorrowful 1723 years, to accupation on place of Kazakh much heartfelt the states divided, first was M. Tinishtibaev. Pressing paid attention, in it history of Kazakh burden talked «Actabanshubirindi». On it pore poverty and hunger went out froman edge. Kazak united detachments on end 1726 year on only head 1727

year and, gather to remain, against fought. Gather to remain, in against fight Abilau and Abilkair historical personalities later carried out decision role Russia my overhead part of hand – on a relation.

M. Tinishibaev three person kingi is Abilmambet's elects associates Abilkair's me a relation goes down, and safety subdued providing for a fortrees gives demand this Kazakh two group wasp breaks a secret, Abilkair Russian border looks moves, accepts about negotiations begins and compels.

To the question of Stalin's relation, when totalitar's encourages on a pore Russian nation takes seat began, in good time is Russian Abilkair's me overhead part of hand – pasturing very cautiousness to give. We, when read Asfendiarov at that we stuck to find direction, obviously notice it. He compels to come fragments explains, and to it to the attempt Abilkair's pasturing fromto give refuses. And also, Asfendiarov stood about examination place of Kazakh on undertaking of question ruler aristocrats and maximally ground it question gives a report took not. If I, that he is added to Russia will be deepen of procces, talks doubt necessary to the mistake, at that marxism corresponds not. However Kazakh first magazine «Aukap» smears conscience: Kazakh what epoch Russia added talks horse looks light the article this the question considerably the soul – gives a report is.

Key words: Intelligentsia of kazakh, Kazakhstan is added to Russia, historical personalities.

Қазақстанның Ресейге қосылуы және орыс отарына айналуы туралы мәселе Қазақ зиялыларын қатты толғандырды. Қазақ даласын басқаға тәуелді еткен бұл процеске кім кінәлі? деген сауалға жауап табу үшін қазақ зиялылары мәселенің астарына тереңдеп үңілді, көптеген еңбектер де жазды. Нақтылай түсер болсақ, бұл мәселеге байланысты қазақ зиялыларының ой-пікірлері төмендегідей бағыттарды басшылыққа алды:

- Қазақстанның Ресейге қосылуына сыртқы факторлардың, әсіресе жоңғар жаулауының әсері;
- Осы процестегі жеке тұлғалардың, әсіресе Әбілқайырдың орны мен ролі;
- Қазақ билеушілерінің және қазақтың өз арасындағы ішкі алауыздықты өршіту саясатының халықтың Ресей боданына айналуын тездету ықпалы.

Жоңғар жаулауының қазақты қандай ауыр жағдайларға ұшыратқанына баса мән берген қазақ зиялылары, тарихтан жақсы белгілі 1723 жылғы жоңғар шапқыншылығына назар аударып, осы оқиғаның қазақтарды орыс боданына айналуына үлкен ықпал жасағанын атап көрсетумен болды.

Мысалы, Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ хандығының Ресей империясына тәуелді болуы алдындағы оқиғалар туралы және қосылуы туралы былай дейді: «...ақырында 1723 жылы қазақ, қалмақ болып жиылып соғысқанда, қалмақтың қуып жіберген. Сонда қазақтар аш-жалаңаш, жаяу шұбап бір көлдің басына келіп, көлді айнала сұлап жатыпты. Сонда бір ақсақал кісі айтыпты: балалар, адам бастан кешкен жақсылықты қандай ұмытпаса, жаманшылық көргенін де сондай ұмытпау керек, біздің бұл көрген бейнетіміздің аты «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама болсын» дейді, ... Біздің Әнет

бабаң деген кісінің 97 жасында жүре алмай қалған жолы да осы... Осы Ақтабан шұбырынды болып ауғанда ұлы жүз Бұхара, Ташкент маңына жақын қалып, орта жүз Есіл, Нұра, Сарысуға барды. Қыпшақтар онан ары Арал көлі менен Ақ теңізге барып, Башқұрттар менен кіші жүз алшын, онан күнбағыс һәм солтүстікке барды. Сонда кіші жүздің ханы әз Тәукенің бір баласы Қарт Әбілқайыр деген хан еді. Орта жүзде Болат ханның бір баласы Сәмеке хан еді. Ұлы жүздегі үлкен хан бәрінің үстіне қарайтұғын Болат ханның Әбумұхамет деген баласы еді. Оны біздің қазақ Әбілмәмбет дейді. Аристов сөзінде, сол ауғанда ұлы жүхдің қаңлы, дулат деген таптары қалмаққа қарап қалды дейді. Қалмақпенен көбінесе ұрысқан біздің орта жүз еді. Қазақтар үш бөлінерде күніміз туса тынысқан соң жиылып қалмақтан ата қонысымызды алалық деп уағдаласып тарады. Қалмақтың осы зорлығына ауып ішкері орысқа жақын барғандар. 1731 жылдарда қалмақтан құтылуға орысқа қарамақ болды»[1; 311-312 бб.].

Қасіретті 1723 жылдан басталған жоңғар қалмақтарының қазақ жеріндегі басқыншылығына көп көңіл бөлгендердің бірі М.Тынышбаев осы жылы қазақтардың күтпеген шабуылға тойтарыс беруге мүмкіндіктері болмағаны сондай, тіптен қорғану туралы әңгіме де көтерілмегенін, басты мақсат жаудан қашып құтылу болғанын, осындай зобалаңда мал, дүние-мүлік, қарттар мен балалар да жау қолында қалып қойғанын, қырып салғандарын, олардың, яғни қазақтардың тасып жатқан Талас, Боролдай, Арыс, Шыршық, Сырдария тәрізді өзендерден өтерде суға ағып кеткендерін, сондықтанда бұл зобалаңның қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды» аталып кеткенін атап көрсетеді.

Оның айтуынша, бұл кезеңде қайыршылық пен аштық шектен шықты: қазақтар бұрын өздері жиіркене қарайтын жәндіктермен, әр түрлі шөптер тамырларымен қоректенуге мәжбүр болды. Сөз арасында М.Тынышбаев академик В.Бартольдтың төмендегідей пікірлерін келтіреді: XVIII ғасырдың 20-жылдарында жоңғар шапқыншылығынан қашқан Самарқанд тұрғындары 7 жыл (бәлкім, 1723-1730 жылдар болар) бойы қаланы мүлдем тастап кеткен. Хиуа хандығында да шамамен осы жылдары барлық елді мекендер мен жайылымдар иесіз қалған. Тіптен Хиуаның өзінде 40 жанұядан артық ешкім де қалмаған. Осы қасіретке байланысты М.Тынышбаев мұнан ары Х.Досмұхамедовтың көрсетулеріне сүйенді. Мұның мазмұны қысқаша айтқанда төмендегідей: Х.Досмұхамедовке 1925 жылы Самарқанда жер болып кеткен көпес камалын көрсеткен. Онда табылған заттық ескерткіште бұл жерді қазақтар қалмақтарды талқандаған соң, қазақ босқындары Самарқанд және Бұқара аймақтарына толып кеткен кезде жоғарыдағы көпес камалының иесі сатып алғандығы жазылған. Х.Досмұхамедовтың айтуынша ескерткіш жазу да көрсетілген мерзім «Ақтабан шұбырынды» оқиғасымен шынында да дәл келеді.

Деректерге сүйене отырып М.Тынышбаев қазақтардың 1726 жылдың соңында немесе 1727 жылдың басында ғана отрядтар ұйымдастырғанын және қалмақтарға қарсы күрескендерін атап көрсетеді: оларға қарсы алғашқы жеңістерге Бұланты, Белеуті (Торғай уезінің оңтүстік-шығыс бұрышы) өзендері жағалауларында Қара сиыр деген, кейінірек «Қалмақ қырылған» аталған жерде Кіші Орда батырлары қол жеткізген [2:163-166].

Ал енді орыс-қазақ қатынастарына мұндай қасіреттің ықпал еткені туралы айтуға бола ма? Деген сауалға келсек, мұны мүлдем теріске шығарушылар жоқ деп ойлаймыз. Ең алдымен мынаған назар аударған жөн тәрізді: Қалмаққа қарсы күресте әйгілі болған Абылай және Әбілқайыр тәрізді тарихи тұлғалар сәл кейінірек Ресеймен қарым-қатынаста шешуші рөл атқарды. Мұның өзі қалмақпен шайқасты Ресейге қосылуымен байланыстырып отырған жоғарыдағы Шәкәрім көзқарасында едәуір шындық бар екендігін дәлелдей түседі. Абылайдың атының шығуы туралы Шәкәрім былай деген еді: қазақтар «Әбілмансұрды үлкен

хан қойыпты, Абылай атанғаны Абылайлап шапқаннан болды. Абылайдың хан болғаны 1735 жылдың маңайы болар» [1:27].

Ал енді Әбілқайырға келер болсақ, М.Тынышбаев бұл мәселеге байланысты өзінің ойын төмендегіше жалғастырады: Жоңғарға қарсы шабуылдаушы үш Орданың жасақтары Ордабасы тауында түйіскен тәрізді. Өзара адал болуға ант беру де осында болғандай. Әбілқайыр осында бас қолбасы ретінде сайланып, салт бойынша құрбандыққа шалынған ақбоз ат болашақ табыстың кепіліндей болды.

Мұнан ары оқиғаның өрбеуіне келер болсақ, М.Тынышбаев қазақтың үш жүзінің осы кезеңде бастары қосылғандарын және онда бас қолбасы ретінде Әбілқайырдың үлкен рөл атқарғанын осы өлкелердегі «Үлкен Орда қонған», «Кіші Орда қонған» және «Әбілқайыр сайы» атты жер атауларының болуымен дәлелдеуге тырысады. Ол жоңғарлармен Балқаштың оңтүстігінде болған соғыстың орнының Аңырақай атануын да «қалмақтардың аңырай, зареңіреген» жеңілісімен түсіндіреді. Бұл басты шайқас М.Тынышбаевтың үш жүз қазақтары ортақ жауға қарсы ынтымақтаса соғысқан. Зерттеуші осы шайқаста «бас қолбасшы Әбілқайыр қарт болса керек» деген жорамал да айтылды [12:166-167].

Айта кеткен жөн, кейінгі Қазақстан тарихшыларының еңбектері бұл пікірлерге едәуір түзетулер енгізді. Мысалы үшін айтар болсақ, М.Тынышбаевтың Әбілқайырды «қарт» ретінде көрсетуі қисынсыз. Кейінгі тарих, оның 1693 жылы туғанын, яғни 1730 жылы Аңырақай шайқасында небәрі 37 жаста болғанын дәлелдеп отыр [13:622].

М.Тынышбаев мұнан ары дәл осы кезеңде қазақ хандары арасында жікке бөлінушіліктің орнын алғанын, реніштің себебі қайтыс болған Болаттың орнына аға ханды сайлау болғанын атап көрсетеді. Оның айтуынша Әбілқайыр басқарған Кіші Орда және Орта Орданың бір бөлігі Сәмеке ханның бастауымен майдан даласын тастап, орыс шекарасына қарай кетті және сонда орыстың қол астына қарады. Үлкен Орда және Орта Орданың көп бөлігі әлі де қаһарлы хонтайшамен бетпе-бет қалғандықтан кейін шегінді. Қалыптасқан ахуал туралы М.Тынышбаев былай жазады: жаңа ханды сайлау барысында «көпшіліктің тандауы Әбілмәмбет болды да, ал Әбілқайыр мен Сәмеке

өздерін ескерусіз қалдарды деп есептейді және жалпы қазаққа ортақ істі бұлдіру үшін кетіп қалды. Бұған олар қол жеткізді де» [12:166-167].

Тарихшылардың кейінгі жылдардағы зерттеулері М.Тынышбаевтың бұл қорытындысының дұрыстығын негізінен дәлелдей түсті. Рас, Қазақстан тарихшылары арасында Әбілқайырдың қалмаққа қарсы ұрыс даласын тастап кету себептерін әр түрлі түсіндіру де кездеседі [14:80-82]. Бірақ бұл біздің зерттеу мақсатымызға жатпайды.

Ал енді Әбілқайырдың Ресей қол астына қарау туралы іс-әрекетіне келер болсақ, Алаш қозғалысына қатысқан, едәуір тәуелсіз ойлайтын интеллигенция өкілдері бұл мәселеде де өздерінің пікірлерін айтқан еді. Мысалы, кезінде Ә.Бөкейханов өзінің орыс тіліндегі «исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» атты еңбегінде Әбілқайырдың бұл әрекетіне төмендегідей баға берді: «В 1730 году султан Младшей орды Абулхаир, отчасти боясь нашествия Галдана-Цырена на свои земли, отчасти хлопоча усилить свою пошатнувшуюся от вражды между султанами власть, обратился к русскому правительству с просьбой принять его народ в подданство» [15:49].

Бұл жолдарда Әбілқайырды айыптау да марапаттау да байқалмайды және мәселе түсіндіру тұрғысында жазылған. Сонымен қатар мұнан ары қарай Ә.Бөкейхан Ұлы және Орта жүз сұлтандары Абылайдың, Әбілмәмбеттің және Барақтың халық қолдауларына сүйеніп XVIII ғасырда оның билеушілері болып қалғандарын, сондай-ақ бұл жүздердегі кейбір рулардың аталған сұлтандардың балалары тұсында ғана, яғни 1782 жылдан соң, XVIII ғасыр соңына қарай орыс бодандығын қабылдағандарын атап көрсетеді.

Абылайдың өзінің саясаты туралы ол былай деп жазды: «Самый популярный среди киргизов, названный им ханом, Абылай, тщательно избегал подчинения киргизов чужой власти» [15:49].

Ал М.Тынышбаев YIII жүздің ханы болып Әбілмәмбеттің сайлануына байланысты Әбілқайырдың онымен қатынасының шиленісе түскенін, ал бұл қазақтың екі тобының арасын алшақтатып, мұның өзі Әбілқайырды орыс шекараларына қарай көшіп, оның бодандығын қабылдау туралы келіссөздер бастауға және өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қамал

алып беруді сұрауға мәжбүр еткенін тұспалдайды [16:197].

Алайда сталиндік тоталитарлық кезеңде, орыс ұлтын көтермелеу орын ала бастағанда, Әбілқайырдың орыстармен қарым-қатынасы мәселесіне аса сақтықпен баға беруге тура келді. Мұны біз таптық бағытты ұстанған С.Асфендияровты оқығанда айқын байқаймыз. Ол бұл мәселені Ресей архивтеріндегі құжаттардан сөзбе-сөз үзінділер келтіру арқылы түсіндіреді, ал Әбілқайырдың бұл әрекетіне баға беруден бас тартады [17:148-150]. Сонымен қатар ол, қазақ жерлерінің Ресейге бірігуіне бірінші кезекте «үстем тап» өкілдерінің мүддесі болғанын дәлелдеуге күш салып, мәселеге барынша таптық тұрғыдан қарауға тырысады. Мұны оның төмендегідей пікірлері айқын айғақтай алады: «...Ханы Младшей Орды, территориально расположенные ближе к России, обслуживавшие караванную торговлю России с среднеазиатскими ханствами, были тесно связаны с интересами русской торговой буржуазии, а следовательно, и с интересами царского правительства. Интересы ханов совпадали с интересами баев-владельцев крупных стад; поэтому они старались закрепить свое положение путем принятия «добровольного подданства» русским царям. На эту посредническую роль ханов Младшей орды указывает хотя бы то обстоятельство, что титул, которым награждали русские цари (Анна Иоанновна, Екатерина II), ханов был «его степенство», т.е. купеческий титул... Со стороны Китая особо сильной тенденции к захвату казахских степей не было. Поэтому взаимоотношения казахских ханств с Китаем были эпизодичны и медлительны. Непосредственно во время войн с ойронтами и после их разгрома китайские полководцы пытались переманить казахских ханов на свою сторону... Аблай, хан Средней Орды, вел переговоры с китайским императором о признании себя вассалом последнего. Император принял это предложение, и обе стороны обменялись взаимно несколькими посольствами... Одним из требований китайцев к казахским ханам было требование усилить торговлю с Китаем через Улясатый... Таким образом, казахские ханства, со всех сторон окруженные оседлыми областями, неизбежно должны были подпасть под влияние этих областей. Из трех государств, окружавших казахские степи, наиболее сильной, уже развитой капиталистически, была Россия. Последняя

в конце XVIII и начале XIX столетия все более усиливала свою экспансию, которая угрожала не только казахским ханствам, но и Средней Азии и самому Китаю. Политика казахских ханов поэтому склонялась к принятию покровительства русского царя, как наиболее сильного, способного наиболее твердо обеспечить интересы казахской феодально-родовой аристократии. С другой стороны, ханы и аристократия искали опоры у русского царя для подавления движения народных масс. Трудные времена, наступившие для казахских масс в период борьбы с Ойратским союзом, вызвавшие большие передвижения разорившихся масс (упомянутое выше «Актабаны Шубурунды»), периодический падеж скота, «джуты», - все эти обстоятельства не только не могли способствовать укреплению власти ханов, но приводили нередко к такому положению, когда от ханов отпадали большие массы подвластного народа... Этим обстоятельством пользовалось царское правительство, проводя политику постепенного захвата казахских степей через подкуп и предложения покровительства казахским ханам. Так, 1 1718 году казахские ханы Каип и Абулхаир были склонены губернатором князем Гагариным к приятию русского подданства [17:107-109].

С.Асфендияров сонымен Ресейге қазақ жерінің қарауы туралы мәселенің бастауында билеуші аристократтар тұрғанын барынша «дәлелдей» тұрса да бұл мәселені егжей-тегжейімен жүйелі баяндай алған жоқ. Тегінде ол Ресейге қосылу процесіне терендеп барар болсам, марксизм сәйкес келмейтін жаңсақтыққа ұрынарын деп күдіктенсе керек. Алайда бұл мәселе кезінде қазақтың алғашқы журналы «Айқап» бетінде Мұхамеджан Сералиннің «Қазақ қай заманда Россияға қосылған» деген атпен жарық көрген мақаласында едәуір жан-жақты баяндалған еді. Онда мәселе төмендегіше түсіндіріледі: «1730 жылдың басында қазаққа, ұлы жүзге Жолбарыс, Орта Жүзге Сәмеке, Кіші жүзге Әбілхайыр хан болған. Россия патшасына бағыну пікірі ең әуелі кіші жүздің ханы Әбілхайыр ханға түскен. Бұл пікірді жеріне жеткеру үшін Әбілхайыр хан сол уақытта Уфа шәһәрінде воевод болып тұрған Буртурлинге елші жіберген... Петерборға елші 1731 жылдың басында барып кірген... Ол хатта Әбілхайыр хан өзінің қол астына қараған еліменен Россия императорының қол астына

қарауға көңілі барлығын білдірген. Ол уақытта Россия мемлекетіне император ағзам Анна Ионовна есімді ханша болған. Бұл елші арқылы Әбілхайыр ханның ордасына Россия үкіметі тәржіман Махмұт Тәуекелов деген Уфа мырзаларынан біреуді қоса жіберген. Әбілхайыр ханның Іәм жұртының жай-жапсырын білмек үшін Россия бағынулары шын ықыласпен болса, олардан ант алмақ үшін... Халық Россияға қарауға риза болған, Әбілхайыр хан Тәуекеловпен бірге 1732 жылы декабрьде Петерборға елші жіберген. Елші болып барған адамдар: бірінші ханның Ералы деген баласы, екінші ханның немерелері Нияз сұлтан, үшінші кіші жүздің ақсақалдары... Керилов 1734 жылы, 15 июнде Петербордан шыққан. Серігі Тәуекелов Уфаға келген соң, Керилов бас жұмысы Ор суының сағасына отрядыменен келіп, қала салмақ болған... 15 августа сол жерге Орынбор қорғанын сала бастаған. 31 августа Орынбор шәһәрін салуға кіріскен... Керилов орнына Орынбор тарапына бас хакімдікке 10 майда 1737 жылы шыққан Әмір бойынша тайный советник Татищев сайланған. Әбілхайыр хан, баласы Ералы Іәм ру басылары үшбу Татищев алдында ант бергендер. Бұл уақиға 1738 жылы, 3 августа болған. Келесі күн ру ақсақалдарына ант берген... Бұл сөздер Крафт деген ғалымның «Принятие киргизами русского подданства» деген кітабынан алынып жазылды» [18:49-52].

М.Сералиннің бұл мақаласының құнды жағы көрсетілген 1738 жылдың 3 августында Татищевке ант берген ру ақсақалдарының руларын және ру ішіндегі аталарын көрсетіп, нақты атап жазуы дер едік. Тізім бойынша барлығы 56 адам көрсетілген. Көптеген мәліметтер беретін бұл мақаланың бір үлкен кемшілігі біздің ойымызша автордың өзінің жеке көзқарасын жазбауы, яғни осы мәселеге өзіндік баға бермеуі дер едік. Мысалы, жоғарыдағы Ресей өкіліне ант бергендер тізімін айта келе М.Сералин былай деп қорытынды жасайды: «Мінеки, осы аталарымыз себебінен біздің қазақ халқы Россия императорының қол астына қараған екен. Бұл адамдардың әрбіреуінің намалары бұл күнгеше халық арасында ұмытылмады, Іәм нәсіл кәсіптері де шынжыр қатар болып, бақ-дәулетке бұл күнге шейін ие болып келе жатыр [18:52]. Ресейге қосылу мәселесін қостайтынын немесе бұған қарсы екендігін айқындау аса қиын. Тегінде, кезінде «Айқапта» жұмыс жасағандар

осыған байланысты өз пікірлерін ашық айтудан қаймыққан.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ зиялыларының көзқарасына талдау жасағанда тағы бір аңғаратынымыз, қазақ билеушілері арасындағы өзара алауыздықты қазақтың басқаларға бодан болуының басты себептерінің бірі ретінде көрсету болып табылады. Мәселені тағы да «Айқап» журналынан бастар болсақ «Қазақ емес» деген бүркеніш атпен жазған автордың «Қазаққа алалық қайдан келді» деген мақаласында төмендегідей жолдар бар:

«Қазаққа алалықтың алғаш кіруі үш жүзді билеп тұрған Тәукехан опат болған күннен басталады. Үш жүздің басын біріктіріп билеп тұрған хан кеткен соң әр елдегі сұлтандар бас басына хан болған. Бірі мен бірі жауласа бастаған. Жұрт кезінде ханның ықпалы түсіп, қадірі кеміген, ханның ықпалы түскен соң, қара бұқараның арасында да алалық басталған. Барымта, зорлық-зомбылықтың базары қызып, «батырлар» көбейген. Мықтылар нашарды жарып алған. Сөйтіп қазақ өзара бытырап жүргенде қалмақтың Қалденсерен деген ханы қазақты неше қайтара шауып, тынышын кетірген... Орта жүз бен кіші жүз Сырды тастап, Арқаға көшкен. Кіші жүзді бастаған Әбілхайыр хан, қазақ арасында алалық әбден тамыр жайып орналасып болған еді... Сөздің қысқасы қазаққа алалық үш жүздің басын біріктіріп хан болып тұрған Тәукедей дана хандар өліп, жұрт пайдасын ескермей бір ғана қара басының қамын ойлайтұғын хандарға жұрт тізгіні тиген соң кірген. Сол алалықтың салдары Әбілхайырды кіші жүздің балаларымен Россия қойнына, ұлы жүзді Жоңғария қойнына тыққан. Жеке қалған орта жүз Абылай заманында тізгін қолында болса да, Абылай өлген соң, ол да Россияға бағынған. Сол заманда басталған алалықтың ақыры әлі үзілмей келе жатыр. Бұл айтылған сөздер істің саяси жағы. Алалық бір саяси жақтан ғана емес, шаруашылық жағынан да кірген... Көшпелі халықтың тіршілігі малдың арқасында, малы өссе көшпелі бай, тамағы тоқ, малы жұтаса кедей һәм аш. Барлық тіршілігі малға байланған соң, көшпелі шаруа малын жайластырмай тұрып, өзі тамақ ішпейді... Баяғы қазақшылық заманда жайылым тарылса, көршілес басқа жұрттың жерлерін қазақ жұрты тартып алып иеленген. Тартып алар жер біткен соң, мықты атаның балалары нашар елдердің қонысына көз салған. Бір-бірімен тең елдер

қоныс сүйенген. Сөйтіп шаруашылық бабында жер туралы жатақпенен көшпелінің арасынан талас шыққан. Бұл таласта жатақ көшпеліні жеңген. Мінеки, бұл айтылған сөздерден көрінеді, шаруашылық туралы қазақ арасына екі түрлі жөнменен алалық кірген. Біреуі көшпелі күшті атаның баласы, нашар атаның баласының жайылымын тартып алған. Екіншісі, Арқадан қоныс алған жатақ көшпелінің жайлауын тартып алған. Осы екі түрлі зорлықтан туған алалықтың ақыры әлі күнге шейін үзілмей келе жатыр... Жер жанжалы қазақтың ұрулас, ағайындас қалпын ұмыттырды. Жері-суы бір атаның баласы өз ағайындарымен дауласты, ағайыншылық былай қалды. Жерлері переселен пайдасына алынып, өздері жері кең ағайындарынан жер ауыстырып ала алмай, «сорлап, хакімдердің есігін тоздырып жүрген қазақтар толып жатыр» [19:172-173].

Мақала авторы қазақтың осындай саяси және шаруашылықтық тұрғыдан алауыз болу себептерінің оны Ресей қол астына итермелегендігін дәлелдеуге тырысумен ғана шектелмейді. Мұнда қазақтың ру-руға және жүздерге бөлінуінің де жағымсыз рөл атқарғанын ескертеді. Осыған байланысты мынандай пікірді оқимыз: «Қазақтың ала болушылығының үшінші себебі де бар. Мұнысы қазақтың ұру-ұруға бөлінуінен туған алалық. Мұны орысша айтқанда «Социальный устроивадан» келген алалық деуге болады. Арабша айтқанда «әжітмағы» қалпынан туған алалық. Қазақ болған жерде қазақ жігітіне өз жұмысынан соң өзінің ұруласының, жүздесінің жұмысын жұмыстамақ әдет бойынша міндет. Кісі өлтірсе құн алмақ, құн бермек, әйелдің байы өлсе жақын, ағайындасына жесір болып үлеске түспек. Қалың малы төленіп қойылған қыз сүйгеніне кетсе, «жесір» кетті деп ел болып намыстанып атқа мінбек, жиын-той, асқа барғанда ақсақалдар арашаларына қарай сыйқұрмет көрмесе ашу-жанжал шығару секілді толып жтқан неше түрлі әдеттер қазақтың арасына түскен жікті күшейтпесе, қазақтың басын біріктіретін қалыптар емес. Қазақта «намыс» деген бір жаман әдет бар. Баяғы қазақшылық заманда талай атыс-шабысқа, талай қырғын-сүргінге себеп болған, бұл күнде бұл әдет біткен жоқ. Сайлау жұмыстарында намыс үшін шашылған пұл... әр алты миллион қазақты мүлдем жұртшылықтан шығарып бара жатыр... Қазаққа алалықтың саяси, экономикалық, со-

циальный деген үш түрлі жолменен кіргендігі» [19:173-174].

Бұл айтылғандардың ащы шындыққа негізделгенін мойындаған жөн болар. Мәселенің байыбына нақты мысал негізінде көз жеткізер болсақ, М.Тынышбаевтың қазақ хандарының өзара алауыздықтары туралы айтқандарына да назар аударуға болады. М.Тынышбаев өзінің пікірін Левшиннің еңбектеріне сүйеніп, айтқандықтан бұл үзіндіні орыс тілінен аудармай сол қалпында бердік:

«...Что отношения Абулхаира с ханами Средней и Старшей Орд после анракайской победы стали крайне враждебными, это мы усматриваем из текста Левшина: «в Оренбурге ожидали... хана Средней Орды Абульмагмета, с которым он Абуль-Хайр был во вражде» (с.139) «Нурали и Эрали сыновья Абуль-хайра, избегая встречи с Абуль-магметом, не только не приехали..., но в тот же день откочевали от Оренбурга» (стр.144); «Абуль-магмет, избегая козней Абуль-хайра, удалился к туркестану» (стр.164). Одинаково враждебными были отношения между Абулхаиром с одной стороны и Бараком, Аблаем с другой. Наконец, все опасения Абульхаира оправдались; он был убит Бараком в 1748 г. (с.177). Тот же Левшин несколько раз подчеркивает старания Абулхаира называться ханом казахским (т.е. всех 3-х Орд); Абулхаир вводил в заблуждение русское правительство: в грамоте на имя хана Старшей Орды Джолбарса говорится: «Подданный наш Абуль-хайр Хан всеподданейше нам доносил, что он Вас уже в подданство наше и принял» (стр.76) в грамоте Анны Иоанновны Абулхаир называется «Киргиз-Кайсацкой Орды Ханом» (стр.117), тогда как Самеке-хан назван (наш подданный Шемяка-Хан» (стр.120)... Наконец, все действия Абулхаира после анракайской победы приводят к тому, что он по отступлении поспешно двинулся к русской границе, завязал дипломатические сношения, чтобы защитить себя от враждебных ханов Средней и Старшей Орд» [16:197-198]. Айта кеткен жөн М.Тынышбаевтың Әбілқайыр мен басқа қазақ билеушілері арасындағы алауыздық туралы осы пікірі жалпы алғанда күдік туғыза қоймайды деп ойлаймыз. Ал енді осындай қырғи-қабақ қатынас Әбілқайырды орыс бодандығын қабылдауға итермелеген басты себептерінің бірі болды деген қорытындыға келер болсақ,

бұл мәселе біздіңше, тарих ғылымында әлі де дәлелдей түсуді қажет етеді.

Оның үстінде қазіргі кезеңдегі тарихшылар арасында да бұл мәселеде әр түрлі көзқарас бар екені белгілі. Мысалы, И.Ерофеева өзінің «Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик» деп аталатын еңбегінде бұл мәселе жөнінде төмендегідей пікір айтады: «Все известные сегодня исторические документы и народные предания казахов XVIII – XIX вв. Не подтверждают, на наш взгляд, совершенно надуманную гипотезу о далеко зашедшей конфронтации и тем более – разрыва отношений Абулхаира с правителями жадиковского дома непосредственно в послеанракайский период (т.е. 1729-1730 гг.). При этом было бы неверно полностью игнорировать достоверно установленный факт взаимной неприязни между ханом Младшего жуза и более родо-витыми казахскими чингизидами, т.к. быстрое возвышение представителя новой династии, не имевшей прямой генеалогической связи с правящим кланом, создавало благодатную почву для роста недовольства старой знати, вынужденной по воле обстоятельств поступиться своим двух-вековым лидерством и довольствоваться второстепенной ролью в военно-политической, жизни региона. В то же время нет никаких оснований и для того, чтобы преувеличивать степень глубины и морально-психологический эффект этих междоусобных ссор и идентифицировать их как некое бескомпромиссное противостояние, якобы завершившееся разрывом» [20:154].

Әбілқайырдың рөлін барынша асқақтатуды, оның Ресейді паналаған саясатын ақтауды көздеген И.Ерофееваның бұл көзқарасымен келісу қиын. Жоғарыда «Айқапта» жазылғандай, қазақ билеушілерінің өз арасында, әсіресе төре тұқымдары арасында билікке байланысты алауыздықтың, сондай-ақ, қазақтың өз арасында ру-руға бөлініп, жүздерге бөлініп айтысудың қазақ әсіресе Ресейге қарай бастағанда өрши түскені құпия емес. Мұндай ұнамсыз құбылыстың белең алуына Ресей патшалығының құйтырқы саясатының себеп болғаны да белгілі. Бұл туралы кезінде «Айқап» журналы да жазған еді. Оның бетінде жардай Қарасарт баласы бұл жайында төмендегідей пікір білдірген еді:

«Петербургск императоры, публичный библиотекада Российский закондарын жинаған кітаптарды ақтарғанда, оқып қарағанда екінші Екатерина патшаның шығарған құпия указ

қағазы ұшырайды. Сол указ көшіріліп алынса да бүгін де қағаздар арасынан табылмай жүр... Бұл указ өткен уақытта құпия болса да бүгінде закон болып шыққандықтан әркімге оқуға болады. Указ Орынборск генерал-губернатор жәнәптеріне жазылған екен. Сөзі ойдан шығып ұмытылмаса, былай сықылды еді: 1) қырғыз-қазақ халқының бір ру басшыларын екінші ру басшыларыменен араз етіп, бірі менен бірін қас етіп, бірінің етін бірі жеуге себеп болыңыз. 2) Сұлтандарын бірі менен бірін араз қылып, бірі мен бірін иттей тартыстырып, бірінің етін бірі жеуге себеп болардай іс қылыңыз. 3) Қырғыз-қазақтың басшы адамдарын сұлтандарымен араз қылып, сұлтандарын өз қол астындағы ақсақал адамдарымен араз қылыңыз. Арасына от түскен уақытта жанып кетердей көкір-сөкір даярлай беріңіз. Осылайша арасына от тұтанып береке-бірлігін алсақ, өзара азып, тозғандықтарынан қазақ-қырғыз жұрты бөтен патшалық қол астына көшіп кетерге дәрмені болмас, өз-өздері қырық пышақ болып, қырылысып, жеңілген жағы жеңген жағынан өш алар үшін, күш алар үшін Россия патшалығына жақындар да патшалыққа қорғалар. Сол уақытта Россия хукіметі араларына төре болып, төрелеп, ретіне қарай я анасына, я мынау жағын қуаттап тұру керек. Түрлі амалменен сұлтандарының күшін кетірсек өзімізден озып ешқайда кете алмас. Келетін, кететін жері өзіміз болып тілегенімізше қақпалап жортармыз [21:255].

Ресей билеушілерінің қазақты өзіне басыбайлы ету үшін дәл осындай арандатушы саясат жүргізгені рас. Бұдан қазақ халқының арасына алалық кірді, халықтың бірлігіне сына қағылып, сызат түсті. Жоғарыдағы мақала авторы мұның салдарына төмендегіше баяндайды: «Россия патшалығының бұл амалына бөтен қазақ-қырғыз алданып тұзаққа түсті, өте тез Кіші жүз алданды. Кіші жүзде үш атаның баласы бар еді. Бірісі, алты аталы Әлімұғылы, екіншісі, он екі аталы Байұғылы, үшінші жеті аталы жетіру еді.

Бұлар құтырушыларының от тұтатушыларының тіліне еріп, солардың амалына түсіп, қалмақ пенен қытай сықылды бір-біріне жау болып, бастарына қара күн туғанда бір-біріне қараспайтын болды. Араларында күнде соғыс, күнде барымта, күнде тартыс болып, аттан ат, көттен көт қалмайтын болды. Пәленше-түген-

шелері өлді, қырылды, жағылды деп жаранын ауызын ашқандай болып не ғылайын, осы күнге шейін сол үш ру араларында татулық жоқ.

Россия патшалығының бұл амалына бөтен қазақ-қырғыз алданып тұзаққа түсті, өте тез кіші жүз алданды... Хукімет ақылды болып на-дан, соқыр қазақты өзінің амалына түсіріп алды. Береке-бірлігін кетіріп әлсіретті, атаққа жүгіріп, есі шығып бейшара қазақтарда қазақ әрі қазақ намысы қалмады, айтаққа жүгіру жарай ма, жоқпа деп ойлаушы да болмады. Бірақ хукімет ақылды болып өз пайдасын тапқан соң Россия хукіметіне өкпелеу, кінә қылу орынсыз болғаны сықылды надан ата-бабаларға да өкпелеп болмайды. 1898 жылда дала облысындағы қазақ жұртын басқармақ үшін уақытша положения шығарылды. Бұл положенияның мұраты жоғарыда айтылған указы орнына келтіріп, қазақтың бойына сіңіру еді. Волостной управитель, ауылнай, старшина деген түрлі лауазымдар шығарылып, қазақ жұртының береке-бірлігін кетіруге себеп болды. Бұл лауазымдарды ақшаға сатып алатын болды. Қазақтың өзара қырық пышақ болып қырылысуына себеп болды. Болыс болған кісі шығарған шығынын қайтарып алу үшін қоластындағы жұртқа артық ақша салатын болды. Артық екенін біле тұрса да жуан білек болыс бармақ сілкіп қойды, болыс үстінен арыз жүрмейтін заман болды. Бұл уақытша положения қазақты бірлестірумен қоймай, жерінен айырып, жерін патшалық қылды. Жерден айыруменен қоймады муфтиден де айырды. Хукімет хақиқатына түсінді, екінші Екатерина уақытша положенияға «Степной положения» деп ат қойды, аз-мәз өзгеріп қазаққа закон қылып қойды... бірі мен бірі тату қазақ жоқ, ата баладан, іні ағадан айрылатын заман болды. Народный судьялық үшін халық партия, жақ, жақ болып, бірі мен бірі сотталып, хукімет есігінен есік, тесігінен тесік қоймай таптап бітірді. Екінші Екатеринаның указы шыққалы жүз жиырма жыл болды, содан бері қазақтың бір-біріне қылған қастықтары санап бітіргісіз көбейіп кетті. Қазақтың сүйегіне сіңіп, бір-бірін аңду, біріне-бірі шұқыр қазу, ана-шеше сүтімен емдірілетін болды, емшек сүтімен сіңген бір ауыру болды» [21:255-256].

Мақалада бұл айтылғандардың ащы шындық екендігін кейінгі қазақ тарихшыларының еңбектері талай рет нақты мысалдармен дәлелдеп

көрсетті. Сондықтан бұл айтылғандарға күмәнданудың қажеті жоқ деп ойлаймыз.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорытындылар болсақ, XX ғасырдың алғашқы бөлігіндегі қазақ интеллигенциясының еңбектерінде төмендегідей тұжырымдар жасалды:

- Қазақ халқының Ресей құрамына енуіне сыртқы фактордың, яғни жоңғар шапқыншылығының ықпал жасағаны рас. Бірақ оны бұл мәселеде жалғыз және басты себеп ретінде сипаттауға болмайды;

- Ресей қол астына қарау процесінің басында Кіші жүз ханы Әбілқайыр тұрды. Оның Ресейге сүйеніп жалпы қазаққа хан болуды көздеген әрекетін жеделдете түскен тағы бір себеп оның басқа қазақ билеушілерімен, сұлтандарымен алауыздық қарым-қатынасы еді.

- Қазақ билеушілерінің өзара алауыздығы, әсіресе Ресей патшалығының қазақты ру-руға бөліп, оларды өзара арандату саясатын жоспарлы жүргізуі қазақ халқының Ресей боданына айналуын тездете түсті.

Әдебиеттер

- 1 Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. А, 2004 -388б.; Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, Сана, 1991. – 80 б.
- 2 Тынышпаев М. Киргиз-казахи в 17 и 18 веках (Дополнение к «Материалам к истории киргиз-казахского народа»). – В кн. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 224 б.
- 3 Қасымбаев Ж. Әбілқайыр // «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 1999. – 720 б.
- 4 Ирмуханов Б. Казахстан: историко-публицистический взгляд. – Алматы: Өлке, 1996.
- 5 Бөкейхан Ә. Таңдамалы (Избранные). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 477 б.
- 6 Тынышпаев М. Ақтабан шұбырынды (Великие бедствия и великия победы казахов). В кн. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 224 б.
- 7 Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен). – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.
- 8 Сералин М. Қазақ қай заманда Россияға қосылған // Энциклопедия «Айқап». – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1995. – 367 б.
- 9 Қазақ емес. Қазаққа алалық қайдан келді // Энциклопедия «Айқап». – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1995. – 367 б.
- 10 Ерофеева И. Хан Абулхайр: полководец, правитель и политик. – Алматы: Санат, 1999. -336 с.
- 11 Қарасартбаласы Жардай. Қазаққа алалық қайдан келді // Энциклопедия «Айқап». – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1995. – 367 б.

References

- 1 Kudajberdiuly Sh. Turik, kyrgyz-kazah ham handar shezhiresi. – Almaty: Kazakhstan, Sana, 1991. – 80 b.
- 2 Tynyshpaev M. Kirgiz-kazahi v 17 i 18 vekah (Dopolnenie k «Materialam k istorii kirgiz-kazahskogo naroda»). – V kn. Tynyshpaev M. Istorija kazahskogo naroda. – Almaty: Kazah universiteti, 1993. – 224 b.
- 3 Kasymbaev Zh. Abilhajyr // «Kazakhstan». Ul'tytk jenciklopedija. – Almaty: «Kazah jenciklopedijasynyn» bas redakciyası, 1999. – 720 b.
- 4 Irmuhanov B. Kazakhstan: istoriko-publicisticheskij vzgljad. – Almaty: Ulke, 1996.
- 5 Bokejhan A. Tandamaly (Izbrannye). – Almaty: Kazak jenciklopedijasy, 1995. – 477 b.
- 6 Tynyshpaev M. Aktaban shubyryndy (Velikie bedstvija i velikija pobedy kazahov). V kn. Tynyshpaev M. Istorija kazahskogo naroda. – Almaty: Kazah universiteti, 1993. – 224 b.
- 7 Asfendijarov S. Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen). – Almaty: Kazah universiteti, 1993. – 304 s.
- 8 Seralin M. Kazah kaj zamanda Rossijaga qosylgan // Jenciklopedija «Ajkap». – Almaty: «Kazah jenciklopedijasy» bas redakciyası, 1995. – 367 b.
- 9 Kazah emes. Kazahka alalyk kajdan keldi // Jenciklopedija «Ajkap». – Almaty: «Kazah jenciklopedijasy» bas redakciyası, 1995. – 367 b.
- 10 Erofeeva I. Han Abulhair: polkovodec, pravitel' i politik. – Almaty: Sanat, 1999. -336 s.
- 11 Karasartbalasy Zhardaj. Kazahka alalyk kajdan keldi // Jenciklopedija «Ajkap». – Almaty: «Kazah jenciklopedijasy» bas redakciyası, 1995. – 367 b.

УДК 325.1 (574)

Е.А. Галимов

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
магистрант 2 курса факультета истории, археологии и этнологии, Казахстан, г. Алматы
e-mail: erbol-090@list.ru

Анализ миграционных процессов в Республике Казахстан

Обеспечение экономической, политической и социальной стабильности в среднесрочной перспективе и для дальнейшего экономического роста Казахстана взаимообусловлено с развитием демографических процессов, а также миграционных процессов так как миграция населения является важнейшим и неотъемлемым звеном демографического развития нашей республики. Включение вопросов миграции и народонаселения в экономические стратегии позволит ускорить темпы устойчивого развития и повышения качества жизни людей.

На данном этапе развития демографическая ситуация в стране характеризуется проявлением новых тенденций в миграции населения, осложнением демографической ситуации, наличием сложных проблем, требующих незамедлительного реагирования. В сложившейся ситуации необходимо определение основных целей демографической и миграционной политики и их разработка в контексте с социально-экономическим развитием республики в долгосрочной перспективе.

Под воздействием интенсивных демографических процессов, и особенно миграции, происходят заметные сдвиги в структуре населения. Они оказывают влияние на динамику и национальный состав населения, что также требует изучения происходящих процессов, определения основных тенденций и прогнозной оценки. Это немаловажно для поддержания гражданского согласия и стабильности в межнациональных отношениях. С этой целью необходима разработка и внедрение на практике концепции демографической политики как составной части социально-экономической политики Республики Казахстан и программы развития народонаселения, в которой должны быть четко сформулированы основные цели и механизм реализации.

Ключевые слова: миграционные процессы, демографическая ситуация, структура населения, миграционная политика, национальный состав, динамика населения.

Е.А. Галимов

Қазақстан Республикасындағы көші-қон үрдістерін сараптамалық талдау

Қазақстанның экономикалық, саяси және әлеуметтік тұрақтылығын сақтауы мен одан әрі өркендеуі демографиялық және көші-қон процесстерінің тұрақты дамуымен тығыз байланысты, себебі халықтың көшуі еліміздің демографиялық дамуының ең басты бөлігі болып табылады. Халықтың көшуі мәселелерінің экономикалық бағытта бірге қарастырылуы тұрақты дамудың екпінін жақсартуға және адам өмірінің сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде еліміздегі демографиялық ахуалдың дамуы жаңа тенденциялар мен халық көші-қонының көрінуімен, демографиялық жағдайдың күрделенумен, шұғыл елеуді қажет ететін қиын мәселелердің болуымен сипатталады. Осы бір қалыптасқан жағдайда демографиялық және көші-қон саясатының негізгі мақсаттарын анықтау және оны республиканың ұзақ қарқынды әлеуметтік-экономикалық даму контекстінде жасау қажеттігі туындап отыр.

Интенсивті демографиялық үрдістердің, әсіресе, көші-қонның әсерінен халық құрылымында елеулі ілгерілеу жүзеге асады. Олар халықтың динамикасы мен ұлттық құрамына әсер етеді, ал ол да өз кезегінде орын алып отырған үрдістерді зерттеуді, негізгі тенденцияларды анықтауды және бағалау болжамын жасауды қажет етеді. Бұл ұлтаралық қатынастарда азаматтық келісім мен тұрақтылықты қолдау үшін маңызды. Осы мақсатта Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық саясатының құрамдас бөлігі ретінде демографиялық концепция саясатын және жүзеге асырудың негізгі міндеттері мен механизмі айқын қалыптастырылған халықтың даму бағдарламасын жасап, іс жүзінде енгізу керек.

Түйін сөздер: көші-қон үрдістері, демографиялық ахуал, халық құрылымы, көші-қон саясаты, ұлттық құрамы, халық динамикасы.

E.A. Galimov

The analysis of the migration processes in Republic of Kazakhstan

Providing economic, political and social stability in medium-term perspectives and for further economic growth of Kazakhstan interdependent with development demographic processes, also with migration processes as migration of population is the most important and integral part of demographic development of our country. Inclusion of questions about migration and population in economic strategies allow accelerating speed of steady development and increasing quality of people's life.

In this stage development of demographic situation in the country is characterized by display new tendencies and migration of the population, by complication of demographic situation, existing difficult problems which require immediately reactions for them. In this situation is need definition basic goals demographic and migration politics and their working in context with social economic development of republic in a long time perspectives.

Under the influence of intensive demographic processes, and especially migration, take place noted shifts in the structure of the population. They influence on the dynamic and national composition, that also requires study of occurring processes, definition of the main tendencies and forecast of the assessment. It is also significant for espouse of civil agreement and stability in international relations. In this purpose it is necessary to work out and penetrate practically conceptions of demographical policy as a compound part of the social-economic policy of Republic of Kazakhstan and programs of the population development in which must be accurately formed main aims and mechanism of realization.

Key words: migration processes, demographic situation, structure of the population, migration policy, national composition, the dynamic of population.

На сегодняшний день важнейшим и неотъемлемым составным демографического развития Республики Казахстан представляется миграция населения. В последние годы ситуация в этой сфере характеризуется интенсивной миграционной подвижностью населения за пределы страны и снижением миграционного оборота внутри страны. А, как известно, население страны является главным стратегическим ресурсом, обеспечивающим его экономический рост. Незаконная миграция, порожденная геополитическим расположением республики, открытостью границ со странами СНГ, несовершенство, неединогласно принятость законодательных актов с наличием до сегодняшнего времени недостаточных сторон и отсутствие, основанной на практику политики является одним из проблем миграционной политики страны. Незаконные мигранты, по сведениям Комитета по миграции Министерства труда и социальной защиты населения республики Казахстан прибывают из Китая, Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана и из других стран. А среди стран СНГ в незаконную миграцию больше влияют выходцы из Узбекистана и Киргизии.

В межгосударственном миграционном обороте Казахстана за последние 5 лет участвовало 199,5 тыс. человек. Из стран дальнего зарубежья за этот период прибыло 25 тыс. человек, выбыло – 440,4 тыс. человек, а из стран ближнего зарубежья прибыло – 319,8 тыс. человек и выбыло – 1212,3 тыс. человек. [1]

За период 1999-2013 гг. определилась следующая тенденция в миграции населения – сокращение числа прибывающих в республику из стран дальнего и ближнего зарубежья. В целом за этот период из этих стран прибыло 344,8 тыс. человек. В последующие годы тенденция повышения числа выбывших над прибывшими сохранилась и миграционные потери населения составили 261,3 тыс. человек. В то же время зафиксированный в 1995-1996 гг. пик оттока населения в страны ближнего и дальнего зарубежья (выбыло соответственно – 333,4 тыс. человек и 480,8 тыс. человек) сменился его заметным уменьшением и в 1999 г. выехало 299,4 тыс. человек, что ниже уровня предыдущего года на 28,9%. Следует отметить, что изменение потоков выбытия за этот период происходило неравномерно. [2]

Основные миграционные потоки в 1999 г., как и раньше, формируются со странами ближнего зарубежья. Из всех выбывших из республики основную часть эмигрантов принимают страны ближнего зарубежья (около 80%): Россия – 72,4%, Узбекистан и Украина по 2%, Беларусь – 1,8%; из стран дальнего зарубежья: Германия – 18,4%, Израиль – 0,6%, США – 0,3%.

Значительные миграционные оттоки населения за пределы республики наблюдаются из промышленно-развитых областей: Северо-Казахстанской области (в страны ближнего зарубежья выбыло 42767 человек, дальнего зарубежья – 8521 человек), Костанайской области (ближнее

зарубежье – 29294 человек, дальнее зарубежье – 10217 человек), Акмолинской области (соответственно 26856 и 7570 человек), а также Южно-Казахстанской и Карагандинской областей. [2]

Касательно миграционного притока в республику можно отметить следующее:

- миграционные потоки из стран дальнего зарубежья значительно уменьшились. Так, к примеру, в 1995 г. в Казахстан прибыло 11 тыс. человек, а в прошлом году всего лишь 2,1 тыс. человек, что в 5,2 раза меньше;

- не лучшим образом обстоят дела и со странами ближнего зарубежья. В республику за истекший год прибыло всего 36 тыс. человек, что в 2,7 раза меньше по сравнению с 1995 г. [3, С. 67-72]

Такая динамика объясняется, главным образом, снижением численности казахов-репатриантов, возвращающихся на свою историческую родину. Волна массового возвращения казахов в Казахстан, начавшаяся в 90-е годы, сменяется тенденцией спада их притока. А также, данный процесс, вероятно, связан и с репатриацией в Казахстан бывших соотечественников, а также постепенным снижением численности мигрантов-казахов, прибывающих преимущественно из Российской Федерации, Туркменистана и Узбекистана.

Переходя на миграцию внутри страны необходимо отметить, что внутренняя миграция сельского населения в города Казахстана является закономерным процессом, обусловленным вследствие нерешенности многих проблем в социально-экономическом развитии сельских регионов страны. Упадок сельского хозяйства и насущные проблемы сельского населения стимулируют внутреннюю миграцию населения в города. Если люди пожилого и среднего возраста могут прожить за счет пенсий, социальных пособий и подсобного хозяйства, то у молодежи ситуация весьма сложная. Молодые семьи и люди трудоспособного возраста становятся движущей силой внутренней миграции по направлению в города и областные центры, где сохраняется возможность трудоустройства в различных секторах экономики – в малом и среднем бизнесе, торговле, инфраструктурных объектах, в системе государственной службы, в бюджетной сфере. Эти преимущества городов и областных центров стали объектом притяжения для активной части населения. Стихийно приезжая в

города, переселенцы из сельской местности активно осваивают пустующие земельные участки на окраинах больших городов и областных центров. Инерция данного процесса еще будет сохраняться, поскольку для изменения и улучшения ситуации необходимы системные меры на государственном уровне.

Ситуацию во внутриреспубликанской миграции можно характеризовать снижением его оборота как по межобластным, так и по внутриобластным перемещениям населения. Внутриреспубликанская подвижность населения более высокая по сравнению с внутриобластной. Межобластной миграционный оборот упал с 307,2 тыс. человек в 1995 г. до 198,7 тыс. человек в истекшем году, а внутриобластной миграционный оборот снизился с 378,8 тыс. человек в 1995 г. до 278,8 тыс. человек в 2012 г. [4, С. 126-129]

Во внутриреспубликанской миграции городское население почти в 2 раза более активнее участвует в передвижениях, чем сельчане. При выборе территории расселения внутри страны, республиканские мигранты в 1999 г. отдавали предпочтение Акмолинской, Алматинской, Мангистауской, Павлодарской областям и городу Алматы. Так, на Акмолинскую область приходится 10,2%, на Алматинскую – 18,3%, на Мангистаускую – 11,1%, на Павлодарскую – 6%, и на город Алматы – 27,4% прибытий. [5]

На демографическую ситуацию страны существенное влияние оказывает возрастной и образовательный уровень мигрантов. В целом, по республике за период 1995-1999 гг., в среднем, на каждого прибывшего мигранта в трудоспособном возрасте приходится свыше 7 выбывших человек в этом же возрасте, со средним образованием – 6 человек, со средним специальным – 8 человек, с высшим и незаконченным высшим образованием – 7 человек.

Наиболее активно в миграционных процессах участвует молодежь, население в трудоспособном возрасте. В этой связи растет число лиц старше трудоспособного возраста и, соответственно, прослеживается тенденция старения населения в республике. Основными факторами, определяющими их миграционные настроения являются нестабильная социально-экономическая обстановка в республике, неблагоприятная экологическая ситуация в регионах, спад производства, задержка и невыплата заработной пла-

ты, низкий уровень жизни, а также жилищные проблемы и этнокультурный фактор.

Основной причиной внутренней миграции молодежи является неравенство в доходах, заработной плате между отраслями экономики на селе и в городе, а также высокий уровень безработицы в сельской местности. Эта проблема усугубляется наметившимся расширением современных секторов экономики (промышленность, городское строительство, сфера услуг) за счет во многом традиционных для сельских местностей Казахстана сельскохозяйственных секторов, где производительность труда низкая и оплата труда соответственно тоже низкая.

Определенную демографическую нагрузку на молодежь и стимуляцию ее подвижности оказывает такая демографическая проблема как «старение населения». Старение населения оказывает высокое демографическое давление на трудоспособное население, так как рост социальных выплат и пакетов (пенсий, бесплатного медицинского обслуживания и т.д.) идет здесь за счет государственных инвестиций в развитие человеческого потенциала молодых (бесплатное высшее и средне-специальное образование, повышение квалификации, профессиональная переподготовка, финансирование проектов по типу «Дорожной карты»). Не случайно уже в настоящее время старение населения оказывает серьезную социальную нагрузку на бюджеты развитых стран. Более того, данное обстоятельство может привести к негативным изменениям в экономике этих государств. Известное рейтинговое агентство Standard & Poor's прогнозирует, что старение населения приведет к росту затрат на социальное обеспечение и здравоохранение, что к 2050 году может составить 200% и более от ВВП, например, таких стран, как Франция и Германия.

Старение населения Казахстана происходит аналогично примеру многих других стран, в том числе развитых. Как и во многих западных странах, старение населения республики происходит в большей мере в городах. По статистике, наибольший уровень стареющего населения наблюдается в таких странах как Великобритания, Германия, Франция и Япония. Показатель «молодости» (доля лиц моложе 15 лет) в этих странах составляет 18%, 15%, 19% и 14%, соответственно. Показатель же «старения» (доля лиц старше 64 лет) равен в этих странах 16%,

18%, 16% и 20%, соответственно. В Казахстане эти показатели составляют 24,15% и 7,45%, соответственно, что является довольно хорошим показателем в сравнении с вышеприведенными странами. Но при этом доля лиц моложе 15 лет в городах Казахстана составляет около 11,8% и 22,2% от общего числа жителей и горожан, соответственно. В сельской же местности этот показатель равен 12,3% и 26,3%, соответственно. Доля лиц старше 64 лет в городской местности насчитывает 4,2% и 7,9% от общего количества населения и горожан нашей страны, соответственно. В сельской местности доля лиц старше 64 лет составляет около 3,2% и 6,9% соответственно. [6, С. 81-82]

Население республики по этнической принадлежности является многонациональным. В нем представлены свыше 100 национальностей, среди которых основными являются казахи (63,1%), русские (23,7%). Украинцы составляют 2,1%, немцы – 1,1%, узбеки – 2,8%, татары – 1,3%, уйгуры – 1,4% и другие национальности – 4,5% по состоянию на 2009 г.). [1]

В 90-е годы, с возникновением независимых, суверенных государств на территории бывшего Советского Союза, усилением миграционных процессов, особенно эмиграции и иммиграции, происходят значительные изменения в этническом составе населения Республики Казахстан, вследствие чего удельный вес численности казахов по состоянию на 1 января 1999 г. по сравнению с данными переписи населения 1989 г. повысился с 39,7% до 49,8%, русских снизился с 37,8% до 29,6%, немцев – с 5,8% до 1,9%, украинцев – с 5,4% до 4,3%, татар – с 2% до 1,3%, белорусов – с 1,1% до 1%, а узбеков повысился с 2% до 2,8%. Среди эмигрантов самой высокой в 1999 г. остается доля русских (42,7%) и немцев (10,7%). Вместе с тем, выбытие русских из Казахстана сократилось (в 1999 г. выбыло 170,3 тыс. человек, а в 1998 году – 174,6 тыс. человек).

Анализ семейного состояния прибывших в республику и выбывших за ее пределы мигрантов за период 1995-1999 гг., показывает, что выбывают больше люди, связанные семейными узами. В среднем, из общего числа эмигрантов в возрасте 16 лет и старше, состояли в браке 64,5%, никогда не состояли в браке – 22,1%, вдовцы – 7,6%, разведенных – 5,8%. [2]

Что касается миграционных настроений населения в Республике Казахстан по полу (т.е.

отдельное рассмотрение мужчин и женщин), можно отметить, что женщин в республике пребывает больше, чем мужчин и, в основном, они прибывают из стран ближнего зарубежья. К примеру, в 1998 г. женщин прибыло 147137 человек, а мужчин – 143694 человек, что на 2,3% ниже, чем женщин; а в 1999 г. женщин прибы-

ло 123702 человек, мужчин – 118934 человек, т.е. на 3,8% меньше, чем женщин. В отношении выбытия ситуация такова: в 1998 г. женщин выбыло 225837 человек, мужчин – 220140 человек, а в 1999 году женщин выбыло 263671 человек, мужчин – 240353 человек, что говорит о том, что больше республику покидают женщины. [7]

Литература

- 1 http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0
- 2 www.stat.kz (сайт Агентства РК по статистике)
- 3 Алексеев А. Казахстанский путь модернизации: этнодемографический аспект // Вестник Евразии. – №1 . – 2004. – С. 122-151.
- 4 Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. – Алма-Ата, 2001. – 346 с.
- 5 <http://www.zakon.kz/66494-migracionnaja-situacija-v-kazakhstane.html>
- 6 Г. Витковской, Ж. Зайончковской, Алексеев А. О некоторых итогах переписи населения Казахстана // Первая перепись населения в суверенном Казахстане: некоторые итоги и оценки / Миграция в СНГ и Балтии: через различия проблем к общему информационному пространству. – СПб, 2001. – С. 82-97.
- 7 <http://www.polit.ru/research/2006/05/16/demoscope245.html>

Reference

- 1 http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0
- 2 www.stat.kz (sait Agentstva RK po statistike)
- 3 Alekseenko A. Kazakhstanski put' modernizatsii: etnodemograficheski aspect // Vestnik Evrazii. – №1 . – 2004. С. 122-151.
- 4 Sadovskaya E.Y. Migratsiya v Kazakhstane na rubezhe XXI veka: osnovnye tendentsii i perspektivy. – Almaty, 2001. – 346 с.
- 5 <http://www.zakon.kz/66494-migracionnaja-situacija-v-kazakhstane.html>
- 6 G. Vitkovski, Zh. Zaionchikovski, Alekseenko A. O nekotoryx itogax perepisi naseleniya Kazakhstana // Pervaya perepis' naseleniya v suverennom Kazakhstane: nekotorie itogi i otsenki / migratsiya v SNG I Baltii; cherez razlichiya problem k obshemu informatsionnomu pronctranstv. – SPb, 2001. – С. 82-97.
- 7 <http://www.polit.ru/research/2006/05/16/demoscope245.html>

УДК: 94(574) «20»

М.К. Буркитбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
магистрантка 2 курса факультета истории, археологии и этнологии, Казахстан, г.Алматы
e-mail: angel_devilish@mail.ru

Исторический аспект развития Казахской модели смешанной экономики

В статье, автор, на основе фактического материала указывает на то, что, конец XX и начало XXI века для республики, также как и для всех пост социалистических стран, характеризовался глубокими социально-экономическими трансформациями. За 20 лет независимости Казахстан прошел сложный путь перехода от рыночных реформ к формированию рыночной экономики, ориентированной на инновационное развитие, от глубокого экономического спада к экономическому росту и социальной стабильности общества.

Как известно, в начале 90-х годов в республике наблюдался самый большой экономический спад за всю современную историю развития, сопровождавшийся беспрецедентным ростом уровня инфляции, разрушением накопленного экономического потенциала, массовой безработицей и ростом уровня бедности. Дальнейшее решение социально-экономических проблем зависело от правильности выбора стратегических целей и приоритетов развития. И такой выбор был сделан, когда впервые на постсоветском пространстве в 1997 г. была разработана Стратегия развития Казахстана до 2030 года, ставшая главным ориентиром для развития экономики и социума республики.

Ключевые слова: Республика Казахстан, история формирования рыночной экономики, инновационное развитие, смешанная экономика.

М.К. Бүркітбаева

Аралас экономиканың Қазақстан модель дамуының тарихи аспекті

Мақалада, автор негізгі фактілік материалдар бойынша соңғы XX және XXI ғасырдың басында барлық пост социалистік елдері сияқты, әлеуметтік – экономикалық трансформациясы терең сипатталғанын көрсетеді.

90-жылдардың басында республика барлық қазіргі тарих дамуында экономиканың түскені, инфляцияның деңгейін теңдессіз шығарып салынғалы, жиган –терген экономикалық потенциалы қиратылғаны және кедейшілік дамуының өсуі белгіленген.

Әлеуметтік – экономикалық мәселелерінің арғарай шешуі дұрыс стратегиялық мақсаттарын және даму приоритетін қалауы бағында болды.

Осындай қалауы 1997 ж. 2030 ж. Қазақстанның даму Стратегиясы жетілдіргені жасалған, экономика дамуы үшін және республика социумына басты түспал болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, нарық экономиканың ұйымдастыру тарихы, инновациялық даму, аралас экономика.

М.К. Burkytbaeva

Аралас экономиканың Қазақстан модель дамуының тарихи аспекті

In article, the author, on the basis of the actual material specifies that, the end of XX and the beginning of the XXI century for the republic, also as well as for all the post of the socialist countries, was characterized by deep social and economic transformations. In 20 years of independence Kazakhstan passed a difficult way of transition from market reforms to formation of the market economy focused on innovative development, from deep economic recession to the economic growth and social stability of society.

It is known that in the early nineties in the republic the biggest economic recession for all modern history of the development was observed, accompanied are unprecedented growth of a rate of inflation, destruction of the saved-up economic potential, mass unemployment and growth of level of poverty. The further solution of social and economic problems depended on correctness of a vykbor of strategic objectives and development priorities. And such choice was made when for the first time on the former Soviet Union in 1997 Strategy of development of Kazakhstan till 2030, become the main reference point was developed for development of economy and republic society.

Key words: Republic of Kazakhstan, history of formation of market economy, innovative development, mixed economy.

Вторая половина XX века ознаменовалась глобальными преобразованиями в общественном развитии, имеющими многообразные формы реализации. В многообразии их имеются всеобщие тренды социально-экономического прогресса, ведущие к преодолению классово-антагонистических противоречий, к качественному изменению ориентиров и ценностей развития, соотношения экономических и внеэкономических слагаемых в общественных интересах. Преобразование социально-экономических отношений и становление общественной системы нового типа означает качественно новую модель хозяйствования, опирающуюся на мировые тенденции. Новообразующая модель хозяйствования представляет собой смешанную экономику [2, с. 3-17].

Общая линия на развитие смешанной экономической системы не означает однообразия и стандартизации. В разных странах складываются различные модели смешанной экономики, которые отличаются друг от друга своими «национальными коэффициентами смещения» разных форм собственности, рынка и государственного регулирования. Эта особенность зависит от многих факторов: уровня и характера материально-технической базы, исторических и геополитических условий формирования общественного устройства, национальных и социально-культурных особенностей страны, влияния тех или иных социально-политических сил и т.п. Тем не менее, в экономической практике сложились определенные национальные модели смешанной экономики:

англо-американская – либерально-рыночная модель, характеризующаяся преобладающей ролью частной собственности, поощрением и свободой предпринимательской деятельности и ориентацией на личный успех, опорой на рыночные механизмы, социальной и имущественной дифференциацией;

немецкая – модель социально-рыночного хозяйства, характеризующаяся высокими социальными гарантиями и активной антимонопольной политикой государства;

японская – модель регулируемого корпоративного капитализма, в котором ведущая роль промышленного и финансового капитала сочетается с государственным программированием экономики и довольно значительным влиянием традиционализма;

шведская – модель рыночного хозяйства с незначительной долей государственной собственности, но высоким уровнем социальных гарантий, основанным на широком перераспределении доходов при высоком уровне налогообложения;

китайская – модель, предполагающая использование рыночного механизма при ведущей роли государственного планирования и регулирования экономики и сохранении государственных социальных гарантий [3, с. 3-17].

Становление казахстанской модели смешанной экономики началось в условиях экономического спада, обусловленного разрывом традиционных экономических связей, либерализации цен и прочих тенденций. Для того чтобы создать национальную структуру своей экономики, адекватную рыночным требованиям, Казахстан должен пройти длительный путь, определить свои приоритеты по всем направлениям и на всех уровнях общества и хозяйства. Императивами казахстанской модели смешанной экономики являются: реинтеграция государства и рынка; рекомбинация отношений собственности; реинтеграция государственного и частного секторов экономики; социальная ориентация экономики; интернационализация экономики [4].

Анализ формирования и развития смешанной экономики в Казахстане позволяет сделать следующие выводы:

- формирование смешанной экономики в Казахстане осуществляется в соответствии с закономерностями становления и развития рыночных отношений, общими тенденциями развития экономических систем;

- законодательство в целом соответствует объективным требованиям каждого этапа развития смешанной экономики;

- институциональные преобразования осуществляются постепенно и сопровождаются развитием рыночных отношений, появлением новых институтов;

- сложившаяся казахстанская модель смешанной экономики характеризуется многоукладностью, новыми экономико-правовыми формами и системой отношений собственности, организационными структурами управления [1, с. 3-17].

Принимая во внимание вышеизложенное, мы выделяем четыре этапа становления и развития смешанной экономики в Казахстане.

Первый этап формирования смешанной экономики в Казахстане охватывает период 1992-1993 гг. – с момента объявления республикой суверенитета и до введения собственной национальной валюты. Объективно Казахстану, как и другим странам СНГ, на первом этапе фактически были заданы целевые ориентиры западного образца рыночной модели. Республике была навязана радикально монетарная модель ускоренного, «шокового» перехода к рынку. Этот проект был жестко привязан к аргументам западного образца и не учитывал собственной специфики Казахстана. Достаточно стандартная процедура западной экономики с полной либерализацией цен и жесткой ограничительной финансово-кредитной политикой в условиях отсутствия развитой рыночной инфраструктуры, потери управляемости национального хозяйства привели к резкому повышению цен, острому платежному и финансовому кризису на всех уровнях.

Галопирующая инфляция подрывала запуск рыночных механизмов и институциональных преобразований. Кризис бюджетной сферы, неупорядоченная налоговая система, неконтролируемая утечка капиталов и обострение социальных проблем – все это усугубляло инфляцию, обесценивало накопления и оборотные средства предприятий, подрывало тем самым реальную базу для инвестиций и сбережений как факторов экономического роста. В стране сложилась явно инфляционная модель развития [8, с. 3-17].

Второй этап становления смешанной экономики (1994-1998 гг.) начался с формирования самостоятельной экономической политики в стране. Курс на жесткую монетарную политику был использован в качестве приоритетной меры по стабилизации экономики. В республике проводилась последовательная жесткая денежно-кредитная и бюджетная политика, что позволило снизить инфляцию с уровня 2200% в 1993 г. до 7,3 % в 1998 г.

В середине 90-г гг. в республике была принята комплексная антикризисная Программа по макроэкономической стабилизации. Основной упор в ней был сделан на создание конкурентной среды и ограничение монополистической деятельности, регулирование цен на услуги естественных монополистов. Вводились меры по упорядочению внешнеторговых и валютных операций, экспорта и импорта капитала. Курс

на либерализацию внешнеторговой политики сопровождался стимулированием инвестиционного импорта и отменой пошлин на ввоз высокотехнологичных товаров. В эти годы были проведены реформы пенсионной системы и жилищно-коммунального хозяйства.

Главным результатом второго этапа реформ стала принципиально новая экономическая ситуация, в результате которой процесс трансформации административно-командной экономики в рыночную принял необратимый характер на основе ключевых системных преобразований, к числу которых можно отнести следующие:

- сокращение форм государственной регламентации хозяйственной жизни наряду с все более расширившимся использованием рыночных регуляторов социально-экономических процессов, либерализацией внешнеэкономической деятельности, открытием страны для иностранного капитала, обеспечением относительно стабильного валютного режима, развитием биржевой торговли;

- практическая реализация принципов свободного ценообразования с использованием механизма государственного регулирования по весьма ограниченному кругу продукции, работ и услуг;

- изменение общей экономической среды, создание условий для развития рыночно ориентированных хозяйственных структур, становление и расширение основ многоукладной экономики, формирование эффективных и ответственных собственников, путем проведения широкомасштабной приватизации;

- развитие предпринимательства, малого и среднего бизнеса, формирование среды здоровой рыночной конкуренции.

Второй этап реформирования экономики, ввиду осуществленных коренных институциональных преобразований, заложил основу для стабилизации и формирования положительных тенденций в развитии социально-экономических процессов национальной экономики [6, с. 3-17].

Между тем радикальные преобразования отношений собственности на основе разгосударствления и приватизации обусловили абсолютное доминирование частного сектора в экономике страны. К концу 1998 г. в Казахстане практически полностью были приватизированы сфера услуг, строительство, автомобильный транс-

порт, пищевая промышленность, абсолютно большая часть нефтяной и газовой промышленности, энергетики, металлургии и других отраслей экономики. Государственная собственность в основном в полном объеме сохранилась на железных и автомобильных дорогах, фундаментальной науке, базовом образовании, амбулаторном здравоохранении, а также части предприятий (организаций) других отраслей экономики.

Третий этап экономических преобразований в Казахстане (1999-2003 гг.) характеризуется относительной стабильностью положительной динамики основных макроэкономических показателей. Система мер по макроэкономической стабилизации экономики и последовательные рыночные реформы, наложенные на благоприятные внешнеэкономические факторы, позволили Казахстану на рубеже 90-х – начале 2000 гг. сформировать основы рыночной экономики, произошла радикальная смена социально-экономической системы. Устойчивое, динамичное развитие экономики за последние пять лет закрепляет необратимый характер рыночных преобразований. Международные финансовые центры признали Казахстан страной рыночной экономики [5, с. 3-17].

В то же время мировой и российский финансовый кризис 1998-1999 гг. оказал негативное влияние на поступательное развитие экономики Казахстана. Вследствие неблагоприятной конъюнктуры мировых цен на экспортируемые республикой товары, а также сокращения внешнего спроса на казахстанскую продукцию в 1999 г. было отмечено снижение ВВП страны, а в 2002 г. национальная валюта подверглась существенной девальвации. Со всей очевидностью проявилась зависимость экономики республики от колебаний цен на мировых товарно-сырьевых рынках и экономической ситуации в других государствах. Актуализировались проблемы развития обрабатывающей промышленности, поддержки отечественных товаропроизводителей и малого бизнеса, углубления структурных реформ экономики, направленных на преодоление сырьевой ориентации хозяйственного комплекса [7, с. 3-17].

Решение данных проблем нашло свое выражение в существенном углублении институциональных преобразований. Значительно расширилась нормативно-правовая база экономических процессов, был принят ряд программ-

ных документов, способствующих развитию наиболее значимых сфер экономики, предприняты меры по приближению хозяйственной среды к стандартам развитого рынка. В Республике Казахстан, одной из первых среди республик бывшего СССР, стали осуществляться структурные преобразования отдельных, наиболее значимых, прежде всего в социальном плане, сфер экономики:

- создание принципиально новой пенсионной системы, ориентированной на персонализацию пенсионных средств граждан в системе накопительных фондов, выполняющих, кроме того, функцию мощных национальных инвестиционных институтов;

- переход на рыночные механизмы в сфере жилищно-коммунального хозяйства с полной оплатой потребителями стоимости услуг, наряду с совершенствованием системы государственной поддержки малообеспеченных граждан;

- внедрение рыночных механизмов в здравоохранении и образовании, стимулирование развития частного сектора в этих сферах;

- совершенствование процессов приватизации и управления государственной собственностью;

- принятие комплекса мер по поддержке отечественных товаропроизводителей и развитию импортозамещения, что позволило начать восстановление предприятий обрабатывающей промышленности;

- углубление реформ в финансовой сфере, направленное на дальнейшее укрепление отечественного банковского сектора и вовлечение в инвестиционные процессы средств населения (создание фонда гарантирования вкладов в банках второго уровня, реформы на страховом рынке);

- решение о формировании Национального фонда Республики Казахстан, позволяющего снизить зависимость страны от неблагоприятных изменений ценовой конъюнктуры мировых рынков;

- создание Банка развития с целью расширения практики долгосрочного кредитования инвестиционных проектов;

- принятие нового Налогового кодекса, который формирует налоговую систему, направленную на стимулирование отечественных производителей и оживление экономики [8, с. 3-17].

Четвертый этап характеризуется как этап «устойчивого развития» смешанной экономи-

ки. На данном этапе определяющими является социально ориентированное развитие: приоритеты по социальной ориентированности отношений собственности, распределения доходов, партнерства и соперничества, всестороннего развития человека, гуманизации экономики, роста национального благосостояния. К экономическим приоритетам относятся повышение роли Казахстана в мировом разделении труда, индустриально-инновационное развитие, развитие корпоратизации, предпринимательства, государственно-частного рынка, формирование прогрессивной структуры общественного производства на основе преобладания сферы услуг, обеспечение экономического суверенитета и безопасности страны [8, с. 3-17].

Вместе с тем, негативными факторами, препятствующими устойчивому развитию экономики, являются:

- сохранение сырьевой направленности и стагнация обрабатывающих отраслей;
- сильная уязвимость экспортоориентированных отраслей от колебаний конъюнктуры мировых цен на узкую группу товаров, являющихся основными статьями экспорта страны; растущая конкуренция со стороны производителей аналогичной продукции в сопредельных государствах;
- усиление зависимости от внешних поставок при имеющихся и потенциально возможных к реализации собственных производств – оборудования и комплектующих (технологическая зависимость), энергоносителей;
- вытеснение с внутреннего потребительского рынка товаров отечественного производства импортной продукцией;
- недобросовестная конкуренция и протекционизм на мировом рынке, приводящие к эко-

номической дискриминации казахстанских товаропроизводителей [9, с. 18].

Все эти существующие и возможные негативные факторы на путях индустриально-инновационного развития экономики республики должны быть всесторонне учитываемы при вступлении в ВТО, которое во многом будет определять стратегические направления и пределы экономических достижений прогресса национальной экономики республики.

Для того чтобы завоевать позиции на мировых рынках необходимо достичь высокой конкурентоспособности конкретных видов промышленной продукции и услуг отечественных товаропроизводителей. В послании Президента народу Казахстана (19 марта 2004 г.) обоснована неотложная задача повышения конкурентоспособности нашей экономики, перехода на модель технического регулирования и управления качеством продукции в соответствии с международными стандартами ИСО, обоснования приоритетов конкурентоспособных кластеров отраслей и производств, тесно увязываемых с Инновационной программой.

Индустриально-инновационное развитие и углубление рыночных реформ в республике в определяющей мере сопряжены с системной трансформацией базовых экономических отношений – отношений собственности. Приватизационный процесс в национальной экономике способствовал формированию новых собственников, имеющих свои целевые установки и играющих различную роль в корпоративном управлении. Поэтому особо значимо изучение влияния различных категорий субъектов собственности на модель хозяйственного поведения предприятий и мотивации их деятельности, в том числе находящихся в иностранной собственности [9, с. 3-17].

Литература

- 1 Нысанбаев А.Н. 15лет Независимости Казахстана: становление нового общественного сознания. Алматы, ИФП, 2006, 222 с.
- 2 Смешанное общество: мировой опыт и Казахстан / Отв.ред. Кошанов А.К. – Алматы, Институт экономики МН-АН РК, 1998. – 221 с.
- 3 Кошанов А.К. Трудное восхождение. На путях к рынку. – Астана: Елорда, 2004. – 704 с.
- 4 Послание Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие – Новый экономический подъем – новые возможности Казахстана» //Казахстанская правда, №21, 30 января, 2010 года.
- 5 Послание Президента РК Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Построим будущее вместе». //Казахстанская правда, №21, 30 января, 2011 года.
- 6 Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 – 2014 гг.

7 Байков Н., Безмельницына Г. Мировое потребление и производство первичных энергоресурсов // Мировая экономика и международные отношения. – 2003, №5.

8 Доклад Вице-министра охраны окружающей среды Республики Казахстан Е.М. Садвакасовой, 3 декабря 2009 г., www.kazenergy.com.

9 Указ «Об утверждении Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2020 года» от 01.02.2010.

References

1 Nysanbayev A.N. 15 let Nezavisimosti Kazakhstana: stanovleniye novogo obshestvennogo soznaniya. Almaty, IFP, 2006, 222s.

2 Smeshannoe obshestvo: mirovoi opyt I Kazakhstan/ otv. Redactor Koshanov A.K.- Almaty, institute ekonomiki MN-AN RK, 1998.-221s.

3 Koshanov A.K. Trudnoe voshozhdeniye. Na putyach k rynku.- Astana, Elorda,2004- 704s.

4 Poslanye Prezidenta RK N.Nazarbayeva narodu Kazakhstana « Novoe desyatiletie- noviy ekonomicheskie pod'em- noviye vozmozhnosty Kazakhstana»// Kazakhstanskaya Pravda, 21, 30 yanvarya,2011 goda.

5 Poslanye Prezidenta RK N.Nazarbayeva narodu Kazakhstana « Postroim budushee vmeste»// Kazakhstanskaya Pravda, 21, 30 yanvarya,2010 goda.

6 Gosudarstvennaya programma po forsirovannomu industrial'no- innovazionnomu razvitiyu Respubliki Kazakhstan na 2010-2014goda.

7 Baikov N., Bezmel'nitsina G. Mirovye potrebleniye i proizvodstvo pervichnykh energoresursov // Mirovaya ekonomika I mezdunarodnye otnosheniya.- 2003, №5.

8 Doklad Vitse- Ministra okruzhayushei sredy Respubliki Kazakhstan E.M. Sadvakasovoi, 3 dekabrya, 2009g., www.kazenergy.com.

9 «Ukaz ob utverzhdenii Strategicheskogo plana razvitiya Respubliki Kazakhstan do 2020 goda» ot 01.02.2010.

УДК:930.85

А.К. Пернеева

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің II курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: bellezza888@mail.ru

Түркі өркениетіндегі Қазақ зерттеушілерінің еңбектері.

«Түркі өркениетіндегі Қазақ зерттеушілерінің еңбектері» мақалада Қазақ зерттеушілері соның ішінде – Фараби атындағы ҚазҰУ-нің ежелгі Түркілер жайлы зерттеген профессорлар еңбектеріне баса назар аударылған. Ескі тарихқа үнілетін болсақ, бірінші кезекте сол тарихтың қайдан шыққаны қызық? Міне, осы сұрақ төңірегінде өрбіген мақала. Тақырыпқа қатысты деректер жинап, танысып шығасын, танысып шыққан деректерді саралай-сын, дерек қаншалықты шындыққа жақын екендігін анықтап қарастыру. Осылай ескі тарихты оқи отырып оны жаңа қазіргі заман тарихымен салыстыра қарастырасын. Деректер әр түрлі болып кездеседі мысалы: ауызша, жазбаша. Бірақ ескі заман тарихына үнілетін болсақ ауызша тарихтың көп тарағаны белгілі.

Қағанаттың барлық тарихы соғыстары толық және алауыздық арасында болды. Оның аумағы аса ұлы болды, ал халық тым әркерлі, мемлекет нық аяқта тұру үшін. Бірақ, жеңілісте шыдамдылық танытып, түркілер тарихи алаңнан кеткен жоқ. Он халық түркі әлеміне біріктіреді, халықтардың туысқан және ерекше. Оның ағындары қайтарылмайтын, олар бір әуенмен және біркелкі түсінетін халық. Барлығы дабірдей, бірақ әр халықта әртүрлі. Бұл қалыпты жағдай. Себебі осы түпсіздік түркі тілі, таңдандырғаны қарапайымдылығы және көнелігінде.

Түйін сөздер: мифтер, дін, аңыз. тәңір, қауым, жорық.

А.К. Пернеева

Труды Казахский деятели в Тюрской цивилизации

Если проникнуть в глубь древней истории, то в первую очередь вам интересно откуда возникла эта история. На эту тему собираем факты, знакомимся, затем изучив факты, делаем отбор, выясняем какие факты правдоподобны. Итак, читая древнюю историю мы сравниваем историю нового века. Факты встречаются разные, например: устно, письменно. Но изучая историю древнего мира мы видим, что больше всего распространена устная история. Будь это история древнего мира, история нового века, в первую очередь бросаешь взгляд на действительность. Поэтому чтобы понять историю древнего тюркского народа, его быт, жизненный уклад, необходимо читать мифы. Мифы рассказывает о том, как произошел мир, о ценностях этики и эстетики жизни. Вся история каганата полна войн и междуусобиц. Его территория была слишком велика, а население чересчур разнородно, чтобы государство твердо держалось на ногах. Но, потерпев поражение, тюрки не исчезли с исторической арены. Десятки народов объединяет тюркский мир, народов родственных и все же особенных. Их речь неповторима, она с особым оттенком звуков и смыслов. Порой одно и то же слово у разных народов имеет совершенно другой смысл. И это нормально! Потому что в этом безграничность тюркского языка, его удивляющая простота и древность.

Ключевые слова: миф, легенда, религия, тенгри, община, нашествие,

А.К. Perneeva

Works Kazakh figures in the Tyursky civilization

If to get into depth of ancient history, first of all to you interestingly from where there was this history. On this subject we collect the facts, we get acquainted, then having studied the facts, we do selection, we find out what facts are plausible. So, reading ancient history we compare history of a new eyelid. The facts meet different, for example: orally, in writing. But studying ancient history we see that the oral history is most of all widespread. Be it ancient history, history of a new eyelid, first of all you dart a glance at reality. Therefore to understand history of the ancient Turkic people, its life, vital way, it is necessary to read myths. Myths tells about how there was a world, about values of ethics and a life esthetics. All history of a khaganate is full of wars and between intestine wars. Its territory was too great, and the population is too diverse that the state firmly kept standing. But, having suffered defeat, Turkic peoples didn't disappear from the historical arena. Tens people the Turkic world, the people related and still unites the special. Their speech is unique, it

with a special shade of sounds and meanings. Sometimes the same word at the different people makes absolutely other sense. And it is normal! Because in it infinity of Turkic language, its surprising simplicity and an antiquity.

Key words: myth, legend, tengri, religion, community, invasion,

Көне түркі мифологиясы – түркі тілінде сөйлейтін халықтар (түрік, әзірбайжан, түркімен, қазақ, қырғыз, башқұрт, өзбек, татар, т.б.) мифологиялық жүйесіні жиынтығы. Қазақ халқының мифологиясы толық зерттеліп, жинақталып біткен жоқ. Түркілер әлемінің мифологиясын басқа халықтардың мифологиясы стандарттары тұрғысынан зерттеуге болмайды. Яғни, мифологияның түркілік, соның ішінде қазақ ұлттық мектебінің өз бет-бейнесі болу керек.

Қазақ мифологиясының тарихы, қазақ халқының мифологиялық мұрасы өзінің бастауын көне түркілер дүниетанымынан алады. Көне түркілер мифологиясы туралы арнайы зерттеулер болғанымен, оның мәдени – аксиологиялық табиғаты жете зерттелмеген.

Қазақ фольклорындағы миф дүниежүзі халықтарында кездесетін мифке типологиялық сипатымен ұқсас, сонымен қатар, ерекшеліктері де бар. Стадиялық жағынан келгенде, қазақ мифі – алғашқы қауымға тән австралиялықтар мен африкалықтар, солтүстік азиялықтар мен американдықтардың көне мифі мен антикалық Греция, Рим, сондай-ақ ежелгі Египет, Үнді, Қытай, Вавилондықтар[1] мифологиясының ортасындағы аралық жанр. Ол өзінің алғашқы классикалық түрінен дамып шыққан да, тарихи қоғамдық дамуға сәйкес мифология ретінде жүйеленбей жатып, басқа жанрға айналған. Оның басты себебі – Қазақстанда ертеде мекендеп, қазақты құраған ру-тайпалардың құл иеленуші мемлекет құрмай, рулық қауымнан бірден феодалдық қоғамға иек артуы. Рулықтан бірден феодализмге көшкен елдерде көпқұдайлы емес, бірқұдайлы дін орнап, көне миф жүйелену емес, қуғынға ұшырап, ыдырап кеткен, циклға түспеген, демек көркем дүниеге бірден айналмай хикаяға, ертегіге ойысқан, жаңа жанр қалыптастырған. Феодалдық, бірқұдайлық қоғамда көремдік-эстетикалық функцияны миф емес, фольклордың басқа жырлары атқарып кеткен. Міне, қазақ мифтерінің бізге толық күйінде жетпеуінің, қазақ мифологиясы тарихының толық зерттелмеуінің бір себебі осында жатыр.

Қазақтың мифтері өзінің барлық компоненті жағынан жоғарыдағыдай көне классикалық мифпен жақын. Онда сол архаикалық таза

күйінде болмаса да көне заманғы мифке тән мифтік сана, уақыт, мифологиялық ұғымдардың іздері айқын көрінеді. Қазақ мифінен мифтік сананың дамуындағы екі сатыны да, космос моделін де, ілкі атаның жасампаздығын да, адам мен табиғатты қарсы коюдың да, аң мен құстардың мінез – құлқын түсіндіріп әңгімелеудің де көріністерін табуға болады. Бұл қазақ мифтерінің, қазақ мифологиясының өзіндік ерекшелігі, өзіндік универсализмі.

Қазақ мифологиясының зерттелу тарихын шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңі – қазан төңкерісіне дейінгі кезең. Бұл кезеңде мифология негізінен этнография ғылымының аясында зерттеліп, олардың басым көбіне европоцентристік көзқарас тән болды; екінші кезең қазан төңкерісінен кейінгі уақытты қамтиды. Бірақ, зерттеу жұмыстарының белсенді түрде жүргізілген уақыты өткен ғасырдың 50-80-жылдары. Бұл уақыттағы зерттеулерге мифологияны лингвистикалық тұрғыдан қарастыру тән болды; XX ғасырдың 90-жылдары отандық ғылым қазақ мифологиясын ұлттық философия негіздерін жасау ауқымында сөз ете бастады. Оның танымдық жағына екпін жасалды. Зерттеулер мәдениеттің ұлттық формалары шеңберінен шығып, жалпы теориялық, жалпы философиялық, жалпы адамзаттық мәнді мәселелерді көтерді.

Қазақ тарихшыларының зерттеп, көптеген жаңалықтар ашып жатқаны белгілі. Тарихшы бірінші өз тарихын зерттеуден бастайды, болмаса мойын бұрмай өте алмайды. Міне, осындай тарихшы ғалымдар арасында әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық мемлекеттік университетінің тарихшы ғалымдарын айтар едім: Т.О.Омарбеков., Г.Б.Хабижанова., А.Қ.Жұмаділ., Н.Д.Нуртазина., З.Майданали. Олардың қазақ тарихына енгізген жаңалықтары мен үлестері аз емес.

Ғалым С.А.Қасқабасов «Қазақтың көне мифінде болуға тиісті ілкі ата [2] – демиург бейнесі Тәңір образымен алмастырылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни Тәңір – ең жоғарғы Құдай, ол – аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі», – деген. М.Ысқақбаевтың «Ұят туралы аңыз» повесін фольклорлық таным пайымы сарынында жазылған жасампаздық

мифке жатқызуға болады. Бұл мифтік повесте Тәңірі екі перішtesін кезек тыңдап, ғаламда болып жатқан өзгерістерді солардың шар айналарынан қарап біліп отырады. Анда-санда жерге қарап, әуелде адамзат атаулы Адам ата мен Хауа ананы пейіштен қуғанда екеу-ақ еді, қазір ұзын саны бірер мың болыпты деп ой түйеді. Жазушы А.Мекебаевтың «Жезтырнақ» повесі түрленіп, өзгеріп, жаңарып келген реминисценциялық үлгідегі жезтырнақ және авторлық танымға қызмет атқарып тұр. Жазушының «жезтырнағы» бір үйдің шаңырағын ортасына түсіріп, өш алу құралына айналған. Қазақы танымдағы зәрені алатын жезтырнақ образы қолдан жасалып, Тұрманқожа жезтырнақ кейпіне еніп, мола басында Құран оқып отырған Жұмағұлды жезтырнақ болып қорқытып, ақыры өлтіріп тынады. Автордың айтпағы – «жезтырнақ» деген суық сөздің өзі бір отбасына қаншама қайғы, мұң, зар әкелгендігі.[2]

Омарбеков Т.О., ашаршылық заманның зерттей отырып, Қазақ тарихында тыс қалдырған жоқ. Қазақ тарихының түпкі тамырына да зерттеу жасады. Бұлай жазу себебім, Талас Омарбекұлының сұхбатынан аңғардым. «Қытай жылнамаларында сақ, ғұн, үйсін тайпалық одақтарының өзара тығыз қарым-қатынаста аралас-құралас болғандықтары жазылады, өзара туыстықтары айтылады. Геродоттың жазбалары бойынша сақтардың атауы да баскиімге байланысты шыққан. Біздің өңірді мекендеген сақтарды тигрохауд, яғни шошақ бөрікті сақтар деген. Ата-бабаларымыз түркі дәуірінде ұлы қағанаттар құрды, «түрік» этнонимін айналымға енгізді. «Түрік» этнонимі қытай жылнамаларында «дулыға» деген мағынаны береді. Алтай тауы алыстан қарағанда дулығаға ұқсағандықтан, Ашина әулеті бастаған түріктер деп аталып кетіпті. Батыс Түрік қағанатында он оқ тайпасы биледі. Оның ішінде, он оқтан қазақ жерін билеген бес түрік дулу шығады. Дулу дегеніміз де – дулыға. «Дос басқа, дұшпан аяққа қарайды» деген халқымыз баскиімді ерекше құрметтейді. Осының өзі-ақ қазақ мемлекеттігінің бастауы сонау сақ, ғұн, үйсіндерден басталатынын дәлелдеп тұрған жоқ па? «Түрік» атауының айналымға енуі V ғасырдан басталады. Осы түріктер өзеріне қырық мың үй теле тайпасын, одан кейін аварларды талқандап, шығысқа қарай қанатын жаяды. Түріктер Орхон бойына орнығып, Түрік қағанаты деген ұлы мемлекет қалыптастырады».[4]

Қаржаубай Сартқожаұлының «Ежелгі түркілердің көне саз аспаптары» атты мақаласында түркілердің тек қана жаулап алумен соғыс өнерінен басқа, әуенге де қызығушылық тудырғаны олардың аспаптарынан білуге болады. мысалы: Дабылды алсақ, аспапты аң аулағанда, ұлы жиынға шақырғанда, әскери жорықтарға аттанарда, жан беріп жан алысқан бетпе-бет шайқастарда, Ұлы жіңгір жорықтарда жер қайысқан қолдың рухын көтеріп қанын қыздырып, намысын жану, айбынын көтеріп айдарынан жел естіру мақсатында қолданып келген. Қытайдың «Ши цзи» дерекнамасында: «Б.з.б. 119 жылы қытайдың қолы Ғұндарға жорық жасаған кезде қытай армиясының қолбасшысы Хо Цюй-бин Ғұндардың шығыс Дацзян князінің туы мен қоса дабылын тартып алды» деген дерек қалдырыпты. Ежелгі дәуірден түркілер үшін дабыл аспабы елдіктің, ұлттың қасиетті символы болған тудың дәрежесінде құрметтелетінін көрсетеді. Дабыл армияның рухы, жаны, айбыны. Сондықтанда ту мен дабыл елдіктің, егемендіктің бір нышаны болған сияқты.

Флейта аспапқа тоқталсақ, археологиялық қазба жүргізген Шатыртау (Майхан-ул) жерасты кесенесінен саз аспабын ойнап бара жатқан атты сарбаздардың бірнеше мүсіні табылды. Солардың бірі екі қолымен төрт қос түтікті флейталық үрлемелі аспаб мүсінін ұстаған атты сарбаз. Флейталық аспаптың сыртын керамикамен қаптаған.

Сонымен қатар қобыз, сыбызғы, шаңқобыз, қыпшақ, пипа деген аспаптары да болды. Адам мен табиғат, қоғам мен адамның қатынасын, мына дүм-дүниенің болмысын дыбыс ырғақ немесе әуенмен суреттеп, адам атты пенденің жан жүйесіне ләзат беретін бірден бір құрал саз аспаптары. Саз аспаптары сол халықтың этнопсихологиясын, әлемді сезінуін, өмір сүру ерекшелігін, шаруашылығы мен оны меңгеру дәстүрін, дүниетанымы мен табиғи ортаның ерекшелігін, сол қауымның ұлттық ментелитетін, бет-бейнесін көрсететін, айқындайтын ғажайып құрал. Ежелгі және байырғы түріктер әлемді, қоршаған ортаны сезіну, оны өнер тілімен айттып, ұлтына, халқына жеткізу үшін қаншалық дәрежеде рухани қуатты болғанын осы саз аспаптарға қарап түсінеміз. Онымен қатар олардың творчестволық ойлау қабілетінің деңгейі қаншалықты биік дәрежеде болғанына

көз жеткіземіз. Саз аспабының шығаратын үнін белгісіз әлемнің тереңінен Тәңірдің жеткізіп отырған үні, сезімі деп түріктер қабылдап, олардың үнін дауысын, мелодиясын «жұпар күй» жан жадыратар «жұпар самал» деп түсініп, қуанышына қуанып, қайғысына жұбанып, саз аспабының әуенімен тарихын жазып қалдырды.[6]

Г.Хабижанова «Шығыс Қазақстандағы түркі тайпаларының түрлі тарихындағы Оғыз сюжеттері», «Орта Азиядағы IX – XII ғғ этникалық карта» атты мақалаларында Оғыз тайпасы Қазақстан жерінде түркі тайпаларының және қазақтардың таралуына бірден бір себеп тудырған тайпа деп көрсетеді. Оның бір бөлігі орта жүзбен кіші жүз ұрпақтарында сақталған. Оғыз тайпалары Арал мен Каспий теңіздерінің арасындағы далада қоныстанғанның башкир мен бартасатармен шектесіп жатқанын көрсеткен. Батыстағы түркі тайпаларының көшіп қонуы түркі тілді тайпалар мен мұсылман Қараханидтер арасындағы талас тартыс іздерін байқауға болады. Профессор Г.Болатқызы Орта Азияға түркі тайпаларының келіп қоныс тепкенін және олардың тұрғын аумағын этникалық құрамын зерттеуде өз үлесін қосқан.[7]

Қазақ мифтерін зерттеу жұмысы соңғы жылдары қолға алына бастады. Фольклортанушы С. Қасқабасов пен Н. Мыңжанұлының арнайы зерттеулерінде қазақ мифтері мен мифтік аңыздардың табиғаты, тақырыптық аясы, тарихи даму жолдары тұңғыш рет жүйеленді. Бұл орайда ғалымдар қазақ мифтерінің ежелгі Грек, Рим, Египет, Қытай т.б. мифологиясы сияқты бас-аяғы жинақталмаған, тұтас жүйеге түскен, құлдық қоғамдағы қарым-қатынас пен басқару жүйесіндегі өзгешеліктерге сәйкес өңделмеген сипатын тарихи тұрғыдан ашып берді. Мұның

себебі байырғы түркі тайпаларының құлдық қоғамға дейінгі дәуірдің рухани келбетін толық бейнелейтіндігімен түсіндірілді. А.Ақбердиев, Б.М.Тлеубердиев, С.Е.Керімбаева өз еңбектерінде мифологиялық дүниетанымның тілдегі көрінісін жалпы есімдерде қарастырған. Біздің ойымызша мифологиялық дүниетанымды фразеологиялық бірліктерді де табуға болады. Фразеологиялық бірліктердің мазмұнында мифологиялық танымның үш деңгейлік, төрт деңгейлік модельдері және Бәйтерек, жаратушы Тәңір, жеті ұғымдары кең көлемде көрініс береді.

Қазақ мифологиялық ғылыми зерттеу мектебін қалыптастыру үшін үш кезеңді атап өтуге болады: бірінші кезең – ықтимал мифтік сипаты бар сөздер мен ұғымдарды, аңыздар мен басқа да фольклорлық материалдарды жинақтап, олардың негізінде алғашқы мифологиялық түсініктердің долбарлы бағыттарын, үлгілерін, тұрақты трафареттерін анықтау [7]. Оны географиялық "рекогносцировка" – "алдын ала бажайлап-байыптау" деуге болады. Екінші кезең – қазақ мифологиясының ғылыми пән ретінде тарихи даму, өзгеру, қалыптасу жолдарын, негізгі зерттеу нысандарын, әдістемелерін, теориялық ережелері мен жөн-жосықтарын бір арнаға түсіру. Үшінші кезең – бастапқы ғылыми мифология пәнін рухани саланың мамандарының көмегімен (этнопсихолог, дін ғұламалары, философ, өнертанушы, мәдениеттанушы, социолог, тарихшы, этнограф, фольклоршы, т.б.) дамыған мифологиялық зерттеу мектептерімен (мәселен, еуропалық мектеппен) теңестіру. Қазақ мифологиясын зерттеуде сақталған жазба мұралар өте аз болғандықтан, басты назар қазақ тілі мен ауыз әдебиетіне аударылады.

Әдебиеттер

- 1 Серік Мырзалы «Философия» – Алматы: «Бастау», 2010 ж
- 2 С.А.Қасқабасов «Қазақтың халықтық прозасы» – Алматы, 1984 жыл
- 3 Қазақ энциклопедиясы
- 4 Т.О.Омарбекович «Қазақ мемлекеттігінің тарихы сақ, ғұн, үйсін тайпалық одақтарынан бастау алады» Алматы б – 2012ж
- 5 С.Е. Керімбаева. Ономастическая экспликация мифологической мира в казахском языке. -Алматы, 2004.
- 6 Сарбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. Алматы. 1981. Sarbaev B Kazaktin muzikalik ashahtaru Almaty 1981
- 7 Г.Б.Хабижанова. «Тюркские племена центральной Азии в X-XII вв» Алматы, 2009г
- 8 С.А.Қасқабасов «Қазақтың халықтық прозасы» Алматы, 1984 жыл;
- 9 Б.К.Тлеубердиев. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілер. -Алматы: Арыс, 2006
- 10 Б.К. Ақбердиева. Лексика-фразеологиялық мифтік-танымдық құрылымдар. -Алматы, 2000
- 11 Серікбол Қондыбаев «Қазақ мифологиясына кіріспе» – Алматы б.

- 1 Serik Virzalu Filosofia – Almaty 2010g
- 2 S.A.Kaskabasov Kazaktin xaliktik prozasi – Flmaty 1984 gil
- 3 Kazak ensiklopediasu
- 4 T.O.Omarbekovich Kazak mtmlekettiginin tarix sak, gun, uisun taipalik jdaktarinan bastau aiadu Almaty b – 2012g
- 5 S.E.Kerimbaeva Onomasstichtskaia explikasia mifologichtsku mira v kazakskom iazike Almaty 2004
- 6 Sarbaev B Kazaktin muzikalik ashahtaru Almaty 1981
- 7 Xabijabova G.B Turkskie plemena sentralnoi Azii v X-XIIvv Almaty 2009g
- 8 S.A.Kaskabasov Kazaktin xaaliktik prozasi Almaty 1984 gil
- 9 B.K. Tleuberdiev. Kazak onomistikasinin ligvokogbitivtik aspektiler. Almaty Aris 2006
- 10 B.K.Akberdievf Lersika – frazeologialik miftik – tanimdik kurulumdar Almaty 2000
- 11 Serik Konldibai Kazak mifologiasina kirispe Almaty b

УДК: 39(=512.122):929

Д. Раисов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, магистрант 2 курса, Казахстан, г. Алматы
e-mail: d.r.20@mail.ru

Идеологическое значение генеалогии в исследованиях Х.А. Аргынбаева

В статье, автор на основе фактического материала излагает понятие «шежире», дает обозначения терминам «родословная», «память», «генеалогия» используя материалы исследования Х.А. Аргынбаева.

Изучаемые материалы освещают вопросы происхождения и генеалогии казахского народа, а коллективное народное знание функционирует в форме всеобщей социально-исторической памяти, благодаря которой сохраняется преемственность и актуальность самой генеалогической традиции. Историческая память тюрков-казахов чаще всего транслировалась в виде общих генеалогических представлений.

Генеалогия – это одновременно традиция, знание, наука и учебная дисциплина. Изучая генеалогию, мы затрагиваем все эти аспекты. Кроме того, генеалогия есть совокупность фактов, который включает поколения людей, генетический код, социальный опыт и комплекс знаний, которые сохранялись естественным образом. Знания о родственных связях передавались во времени чаще в рамках устной традиции, а иногда и письменно. Как наука генеалогия составляет раздел истории.

Традиционные формы шежире разнообразны. Отдельные образцы шежире по структуре своей представляют некий аналог историографических сочинений. В общей массе шежире, в основном они составляют отдельные фрагменты историко-генеалогических сведений казахского народа. Этот массив информации включает в себя эпизоды семейных генеалогий и фамильных историй.

Ключевые слова: шежире, родословная, генеалогия, родственные связи, традиция передачи историко-генеалогических знаний.

Д. Раисов

Х.А. Аргынбаевтың зерттеу материалдары

Мақалада, автор Х.А. Аргынбаевтың зерттеу материалдарын пайдаланып, нақты негізгі материалдарға «шежіре» түсінігін баяндайды, «ру шежіресі», «жады», «генеалогия» терминдеріне көрсету береді. Зерттелген материалдарда қазақ халқының генеалогиясы және түп-тегі сұрақтарын жарық көрген, және де коллективтік халық бөлімі жалпы әлеуметтік – тарихи зердесінде қаралады, осының арқасында орнын басатын мен генеалогиялық дәстүрде сақталады.

Түркі-қазақтардың тарихи зердесі жалпы генеалогиялық жиі-жиі көрсетілген. Генеалогия – біржолы бұл салт, білім, ғылым және оқулық пән. Генеалогияны зерттеп, біз біз олардың бәр аспектілерін қозғаймыз. Мынадан басқа, генеалогия бәр бәр фактілердің барлығы болып табыла отырып адамдардың түптерін, генетикалық кодын, әлеуметтік тәжірибесін және білімнің кешенін, жаратынды түрінде сақталады. Туыстық байланыс білімдері ауызша дәстүрінде кей кезде жазбаша берілген. Шежіренің дәстүрлік формалары түрлі-түрлі.

Шежіренің бөлек үлгілері тарихи графикалық шығармасын көрсетеді. Негізінде шежіре қазақ халқының тарихи-генеалогиялық мәліметтерін құрыстырады. Үйлі генеалогия және аты-жөнінің тарих эпизоды ақпаратына еңгізіледі.

Түйін сөздер: шежіре, ру шежіресі, генеалогия, туыстық байланыс, тарихи-генеалогиялық білімінің дәстүрлік беру.

D. Raisov

Ideological value of genealogy in researches H.A. Argynbayev.

In article, the author on the basis of the actual material states the concept "shezhire", gives designations to the terms "family tree", "memory", "genealogiya" using materials of research of H.A. Argynbayev.

Studied materials take up questions of an origin and genealogy of the Kazakh people, and the collective national knowledge functions in the form of general sociohistorical memory thanks to which the continuity and relevance of the most genealogical tradition remains. Historical memory of Kazakh Turkic peoples was most often broadcast in the form of the general genealogical representations.

The genealogy is at the same time tradition, knowledge, science and a subject matter. Studying genealogy, we mention all these aspects. Besides, the genealogy is set of the facts, kotokry includes generations of people, a genetic code, social experience and a complex of knowledge which remained natural the obkrazy. Knowledge of related communications was imparted in time more often within oral tradition, and sometimes and in writing. As the science genealogy makes the history section.

Traditional forms of shezire are various. Separate samples шежире on the structure represent a certain analog of historiographic compositions. In lump шежире, generally they make separate fragments of historical and genealogical data of the Kazakh people. This array of information in itself episodes of family genealogiya and family stories.

Keywords: shezire, family tree, genealogy, related communications, tradition of transfer of historical genealogical knowledge.

В идеологической системе тюрков-казахов определенная роль принадлежала традиции шежире. И эта проблематика довольно занимательна, имеет важное теоретическое значение в изучении развития общественных отношений. Традиция регулировала формы общественной жизни, тогда как современное, обыденное понимание феномена шежире ограничивается характеристикой этого явления рамками генеалогии семьи, рода, племени, что исходит из трактовки понятия, связываемой со значением «родословная».

Поскольку система родства играет немало важную роль в трансформации социума, равно и регламентация социально-политической жизни общества имеет немало важное значение. Многие вариации, разночтения шежире действительно являются только родословными, но другие включают сведения, которые приближают их суть к генеалогическим летописям [1].

Структура казахского социума изложена в его этнической организации, которая имеет самостоятельную историю. Социально-идеологические значения общественных связей со степной исторической традицией отмечено у исследователя Х.А. Аргынбаева, который отмечает следующий момент: статус рода, идентифицируемый по “методу” определения его “генетического расстояния”.

К числу ранних письменных источников, где мы впервые встречаем термин шежире, пожалуй, следует отнести словарь тюркских наречий Махмуда Кашгарского «Диуани лу’ат ат-тюрк», в котором слово шежире звучит в огузском диалекте в форме сежіле. «Я эту книгу писал основываясь на мудрых высказываниях, сежіле, пословицах и поговорках, поэмах и эпосах и других литературных формах» – пишет Махмуд Кашгари. Ср. сежіле ~ седжле ~ седжре ~ шеджре – у современных туркмен; шежіле ~ шежіре – у современных казахов; шежере – у со-

временных башкир; шаджара – у современных татар; санжыра – у современных кыргызов [2].

Предполагаемого предка – основателя племени, получил идеологическое обоснование в “специализированном” цикле весьма колоритных генеалогических легенд, мифов, преданий, эпических сказаний и т.д., образующих архитектуру кочевнической историографии.

Неслучайно внимание дореволюционных исследователей, служивших в колониальной администрации, было сконцентрировано на данных шежире со сведениями о родовом устройстве, этническом составе казахов, родословных аристократических групп, родовых генеалогиях и связанных с ними устных рассказах, исторических преданиях, которые нашли место в их исследованиях.

Традиция шежире исторически обусловила структуру социума и систему ценностей, сложившейся системы жизнеобеспечения казахов. Многие мотивы исходят из идеологических предпочтений. Культовые и семейные обряды организуют систему родства, социальную иерархию, формирование основ власти родовых старейшин, а также важность трансляции исторического опыта в рамках единого этноса. А это обстоятельство само по себе определяет в этой традиции наличие идеологии, которое являлось связующим началом. Шежире отражают подлинные этнические связи народа, но следует учитывать, что эти предания безусловно подверглись сильной обработке идеологов патриархально-феодальной знати.

Шежире, будучи исторической традицией, заключало в себе соответствующие институциональные элементы, которые функционируя, объясняли и развивали этносоциальную и постарно-политическую структуру общества. Все в рамках этой традиции сложилось под влиянием многих естественных факторов.

Исследователь Х.А. Аргынбаев писал, что «природные условия страны, культурное наследие, породы разводимых животных, междуплеменные и внутривидовые взаимоотношения, степень материальной обеспеченности – все это влияет на жизнь кочевника». Так, время стало временем генеалогическим, а точкой временного отчета – каждое поколение отцов предков [7].

Структура родоплеменной организации казахского этноса есть не что иное, как конструкция институтов традиционного общества, некая определенным образом сложившаяся социальная и политическая модель. Материалы шежире казахов позволяют исследователю проследить множество этих нитей социальных отношений. «Образовавшееся в XV веке из кочевавших в степи тюркских племен (найман, кунград, джеллаир и др.) «кочевой союз» принял общее всему степному населению название «казах», имевшее социальное, а не этническое основание... взаимной защиты против внешнего врага, девизом которому служит: «один за всех и все за одного». Это бытовое условие жизни кочевника, определяющее родовые правоотношения, составляет и донныне коренное требование обычного права адата... которых греки и римляне называли одним общим именем «скифов» (или «скитов»), – отмечал М. Бродовский, один из дореволюционных исследователей [4].

Шежире явление синкретичное, а потому, и многоаспектное, полифункциональное, соответственно. Наиболее простая функция шежире заключалась в объяснениях структуры существующего сообщества людей, системы их социальных взаимосвязей в различных социальных плоскостях.

Социальное значение родословных, функционально направленных на интерпретацию такой существующей системы родовой организации казахского народа, выявляется в замечательной статье Ч. Валиханова «Казахское родословие»: сложившийся порядок межродовых отношений было обусловлено правом старшинства и могуществом, которое конкретно выражалось в физическом первородстве их предка, что, собственно, имело большое значение в родовом праве казахов и воспринималось всегда в генеалогическом смысле.

В рамках традиции обосновывается право сильного, а отношения – как непреложная истина и естественное состояние. Казахская му-

дрость гласит: «Аз нені айтады, көптен көрген қорлығын айтады; көп не айтады – азға қылған зорлығын айтады». Перевод значения может быть такой: многочисленная группа радуется проявленной слабости меньшей группы, малочисленная жалуется на ущемление большей по численности группой. Это формула социальных отношений обществ, патриархальных, находившихся в условиях военной демократии. Не надо строить иллюзии, что это суровая правда прошлого, это в определенной степени и реальность нашего времени.

В регламентации социальной иерархии общества по принципу происхождения из какой-либо среды и в обозначении соответствующего социального статуса члена этого общества, прослеживаются более серьезные функции.

Наиболее важная идеологическая функция шежире заключалась в санкционировании права политического верховенства определенной династии, элиты. Известная династия чингизидов, которая сохраняла власть не только военной силой государства, но и идеологически обосновывала ее в форме сакральной истории о происхождении родоначальника, является лучшим примером этой идеологической схемы. Х.А. Аргынбаев, в своих исследованиях отмечал: «шежире – не просто набор таксономических уровней поколений людей, но и соционормативный регулятор всей жизни казахского общества – будь то семейно-брачные отношения, наследственные права, системы родства и многое другое».

Эти историко-генеалогические модели социума формировались в традиционном обществе в процессе деятельности определенного круга лиц некоего социального происхождения, о чем свидетельствуют факты, когда родословные заверялись подписями и печатями.

Шежире сохранились и у туркменских племен. Некоторые из них передаются в устной традиции, но большинство было записано, а рукописи передавались от отца к сыну, сохраняясь у наиболее уважаемых и известных лиц, обычно родовых старейшин.

Если идеологические мотивы в ранние времена были связаны лишь со степными традициями и межобщинными, межродовыми отношениями, то в более поздние времена в эту структуру наложилась религиозная идеология суфийских орденов.

В XIV в. благодаря усилиям именно йасауийских шайхов, как утверждает письменная традиция, золотоордынский хан из рода Чингисхана, Узбек, принял ислам, который с этого времени стал государственной религией Золотой Орды.

Шежире казахского народа включает в себя генеалогические структуры основных казахских родов, а также генеалогии таких субэтнических групп, как торе и ходжи (Қорасан, Бақсайыс/торе), Сунақ, Көлеген, Төлеңгіт, Қараша, Құрама (Алаша, Қатаған, Дүрмен-барлас, Баршылық, Маңғытай, Моғалтай, Тарақты, Ноғайлы), Қалпақ, Қырғызелі, часть из которых является представителями ходжей [5].

Казахский народ включает в свой этнический состав представителей всех тюркских и некоторую часть монгольских племен. В связи с этим, генеалогические предания шежире были призваны к созданию тех генеалогических конструкций, которые смогли бы обрисовать новые социальные реалии. «Предания эти, может быть, построены фантазией народа на началах, ныне существующих; но, не говоря уже о том, что есть несколько фактов, дополняют им вид исторической истины... будь они даже в частности вымысел народа, они, согласуясь с настоящим, имеют известный смысл, а, следовательно, и хоть какое-нибудь значение, чего лишены все остальные догадки», – отмечает один из дореволюционных исследователей.

Казахские жузы в шежире – Ұлы жүз, Орта жүз и Кіші жүз находят отождествление с основными племенами Үйсін, Арғын и Алшын, являющимися родоначальниками по условным, соответственно, наименованиям Ақ Арыс, Жан арыс, Бек арыс. Согласно другой версии, Узбек хан является потомком пророка Ноя в тридцать шестом колене. У Узбек хана было три сына: Байшора, Жаншора, Карашора (Бекшора) [6].

От них берут начало три казахских джуза: от Байшоры – Большой, от Жаншоры – Средний, от Карашоры (Бекшоры) – Младший. По другой версии, у пророка Ноя был сын Яфес, после которого был Туран, затем Турк, затем Сак. Внуком последнего был Аннас, согласно преданию – сподвижник пророка Мухаммеда. Потомком Аннаса в девятом колене был Огуз-хан, правнуком которого является Узбек-хан.

Условный характер такого обозначения связан с тем, что помимо этих наименований в других вариантах казахских родословных фигури-

руют имена Ак келимбет, Сары келимбет, Кара келимбет. Тожество в обозначении родоначальников жузов с наименованиями составного племен внутри жуза, как «Ұлы жүз – үйсін», имеет в себе социально-статусное содержание.

В шежире распространенное название племен Старшего жуза – уйсун. «Бастапқы бірге келген жүз жігіттің бастығы – Үйсін. Бұл Ұлы жүз – үйсін деп аталды. Түп қазығы салықшы. Жауға шапқанда бұлар шаппасын. Тас-түйін болып тұрсын депті» утверждает источник [7].

В историко-генеалогических преданиях казахов находит выражение статус главенствующего рода, которое также идеологически обосновано в шежире. Прослеживается связь устной исторической традиции с генеалогической структурой казахского этноса и его социально-идеологическое значение.

Появление родовых знаков основных этнических групп казахского народа в шежире также трактуется в связи с именем легендарного Алаша хана: «В бетпақдалинских степях в местности «Танбалы шубар» есть выбитые на скале “танба” – знаки. Если случится спор о казахских “танба” – знаках, то обращаются к этой скале со знаками. Говорится, что знаки те сделаны на скале еще во времена Алаша хана» [3].

Вот почему прозвались казахи тремя жузами – “три сотни”. В давние времена должны были быть у казахов предки по имени Жүз, Алаш. Условились, что наименование жуз будет соответствовать роду, а прозвание алаш – боевому кличу – уран. Сказали, что при набеге на врагов громко произносили военный клич «алаш, алаш», ибо тех, кто не произнесет этого урана, следует изводить как врагов.

Но это сообщение поздних шежире неверное. Ибо слово “жуз” означает – степь (простор), соответственно, Ұлы жүз – Большие просторы (Большая степь), Орта жүз – Срединная степь, Кіші жүз – Малые просторы (Меньшая степь) [8, с.117-125].

Остались с того времени такие слова: Алаш, Алаш болғанда. Алаша хан болғанда, үйіміз ағаш, ұранымыз, “Алаш” болғанда, т.е. “Разве не были мы тогда казахами, когда Алаш стал алашем, когда был Алаша хан, когда дом наш был деревянный, когда клич наш был “Алаш!” До времен хана Алаша казахи не знали единства, не были единым народом, страной.

Одни говорят, что имя этого родоначальника Болаткожа, а другие – Акжол. Но сказывают, что это один и тот же человек. Сказывают, что Акарыс, Жанарыс и Бекарыс являются предками трех жузов. Другие же говорят, что были и такие предки, имена которых – Аксаккелимбет, Каракелимбет, Сарыкелимбет, Науан, Шодан. Однако же, нет таковых, кто мог бы сказать, кто они такие в происхождении в потомстве. И оттого,

что этот разговор бессмыслен в силу нашего неведения, мы не стали говорить об этом дальше. Известно только, что есть такие кличи-ураны: Уран Старшего жуза – Бахтияр (за счастье), уран Среднего жуза – Акжол (за справедливость), Младшего жуза – Алдияр (за бога) [9].

Имя Алаша хана, представленное как общее имя родоначальника, стало призывом к общенациональному единению. Отсюда следуют и идеологические функции шежире.

Литература

- 1 Алимбай Н.А., Муканов М.С., Аргынбаев Х.А. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов: Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998. – 234 с.
- 2 Сабитов Н.С. Об итогах работы этнографической экспедиции 1946 г. сектора этнографии // Известия АН КазССР. Серия истории. – 1948. – Вып.4. – С.116-118.
- 3 Башкирские шежере. Под ред. Р.Г.Кузеева. Уфа, 1960.
- 4 Бродовский М.И. Очерки киргизской степи, Известия АН КазССР. Серия истории. – 1948. – Вып.4. – С.166-175.
- 5 Аргынбаев Х.А., Дахшлейгер Г.Ф. Маршрутом социального прогресса. – Алма-Ата, 1978 // Книжное обозрение. – 1979. – № 21.
- 6 Руденко С. И. Очерк быта северо-восточных казахов, С.122-144.
- 7 Аргынбаев Х.А., Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Аму-Дарьи. – Ташкент, 1966 // Сов. этнография. – 1968. – № 3. – С. 161.
- 8 Аргынбаев Х.А., Кузеев Р.Г. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала. – М., 1992 // Этнографическое обозрение. – 1993. – №1.
- 9 Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие, С.148- 160.

References

- 1 Alymbay N.A., Mukanov M.S., Argynbayev H.A. Traditsionnaya kul'tura zhizneobespecheniya kazakhov: Ocherki teorii i istorii.- Almaty: Gylym, 1998.- 234 s.
- 2 Sabytov N.S. Ob itogah raboty etnograficheskoi ekspeditsii 1946g. sektora etnografii // Izvestiya AN KazSSR. Seriya istorii.- 1948.- Vyp.4.- S.116-118.
- 3 Bashkirskiye shezhere. Pod red. R.G. Kuzeeva. Ufa, 1960.
- 4 Brodovskiy M.I. Ocherki kirgizskoy stepi, Izvestiya AN KazSSR. Seriya istorii.- 1948- Vyp.4.- S.166-175.
- 5 Argynbayev H.A., Dahshleiger G.F. Marshrutom social'nogo progressa.- Alma-Ata, 1978 // Kniznoe obozrenie. – 1979. – № 21.
- 6 Rudenko S.I. Ocherk byta severo- vostochnyh kazahov, S.122-144.
- 7 Argynbayev H.A., Shalekenov U.H. Kazahi nizov'ev Amu- Dar'i.- Tashkent, 1966 // Sov. Etnografiya. – 1968. – № 3. – S. 161.
- 8 Argynbayev H.A., Kuzeev R.G. Narody Srednego Povolzh'ya I Yuzhnogo Urala. – M., 1992 // etnograficheskoe pbpzrenie. – 1993. – №1.
- 9 Valihanov CH. CH. Kirgizskoe rodoslovie, S.148- 160.

УДК 94 (574.39) 392.1

Е.Е. Айдарханова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Тарих, археология және этнология факультетінің магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: elenara.aidarhanova@mail.ru

Бала тәрбиесіне қатысты ырымдар

Мақалада бала тәрбиесіне қатысты ырымдар, соның ішінде қазақтың бала тәрбиелеудегі отбасының рөлі, бала туылғаннан бастап айналасын танығанға дейінгі, яғни ақыл-есі кіргенге дейінгі ырымдары халықтың бойына сіңген әдет-ғұрыптармен астасып қалыптасқан тиымдар түрінде және оны орындау барысында жасалатын жоралғылардың маңызы қарастырылады. Тамырын ежелгі дәуірлерден бастау алатын ырымдар баланың дұрыс тәрбиеленуіне негіз болып, жақсы азамат ретінде қалыптасуына септігін тигізетіндігі де айтылады. Сонымен қоса ырым-жоралғылар бала тәрбиелеуде дене-бітімі мен денсаулығының дұрыс қалыптасуына да түрткі болатындығы сөз болады. Сондықтан да халқымыздың болмысымен біте қайнасып кеткен бала тәрбиелеудегі ырымдарды зерттеу өзекті болып табылады. Ырым – жеке адамның немесе қауымның жору, болжау арқылы орындауға тиісті ережелері. Мұнда болашақты болжау, жору функциясы басым. Халық ұғымында ырымдар жақсы және жаман болып бөлінеді. Кез келген қазақ дүниеге шыр етіп келгеннен, өмірден өткенше әртүрлі ырымдарды сақтаған. Мақала барысында, ортағасырлық ақын Жүсіп Баласағұнның еңбегі негізгі дерек көзі ретінде қарастырылды.

Түйін сөздер: ырым, әдет-ғұрып, бала тәрбиесі, тұсау кесер, мойнына бұршақ салу, бәсіре, жиенқұйрық.

Е.Е. Айдарханова

Приметы про воспитания ребенка

В статье затрагиваются вопросы посвященные приметам в воспитании ребенка, в том числе роль семьи у казахов в воспитании ребенка, от начала рождения ребенка до его самопознания, приметы до самопознания которые соприкосаются с пронизанным народам обычаями-традициями. А так же рассматривается роль и благотворные влияние приметы в воспитании и становлении как личность которое берет начало из древних источников. К тому же это доказывает тот факт о хорошем физическом становлении в развитии ребенка или подростка. Поэтому исследование приметы является актуальным в воспитании и становлении дети. Приметы – это чувство предвидение человеком или обществом повседневно жизненных случаев и тем более соблюдаемых для исполнения не писанных правил. Приметы делаются на хорошие и плохие. Каждый казах от рождения до смерти сохранял приметы. Входе написани статьи, труд средневекового поэта Жүсіп Баласағуна рассматривался как основной источник.

Ключевые слова: приметы, обычай и обряды, воспитание ребенка, тусау кесер, мойнына бұршақ салу, бәсіре, жиенқұйрық.

E. Aidarhanova

Signs of child rearing

The article questions zatragivayutsya devoted signs in the child's upbringing, including the role of the family of the Kazakhs in the upbringing of the child, from birth to the beginning of his self-knowledge, self-knowledge that signs up with soprikosayutsya permeated peoples customs – traditions. And also examines the role and the beneficial effect of the signs in the upbringing and development of the personality which originates from ancient sources. In addition, it proves that the establishment of good physical development of the child or adolescent. Therefore, the study is relevant signs in the education and development of children. Signs – a feeling foresight person or society daily life and the more cases followed for execution do not write the rules. Signs determined on the good and bad. Every Kazakh from birth to death remained omens. Included writing articles, the work of medieval poet Zhusip Balasaguna considered as the main source.

Key words: signs, customs and rituals, child rearing, Tusa keser, moynyna burshak fat, Basir, zhienuyryk.

Ырымдар мен наным-сенімдер жүйесі ерте дәуірлерден бүгінгі күнге дейін мирас болып жеткен, күнделікті тұрмыстан көрініс табатын, қазақ халқының рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі. Әр елдің өзіне лайық заңы мен қағидалары бар. Мұндай дәстүр біздің де халқымызда ертеден қалыптасқан. Ол кезінде қағаз бетіне түспесе де, білікті, зердесі бар адамдардың, ақсақалдардың аузынан көпке тарап, ғасырлар көшіне ілесіп, жалғасып отырған. Бұл ережелер мен қағидалар далалық ұлттардың әдет, салтына, тұрмысына лайық жасалып, қажетті жерінде қолданысқа түсіп отырған. Сол қазақтың жөн-жоралғылар мен заңдар арасында ерекшеленіп келетін ғұрыптың бірі – ырым. Жалпы ырым түсінігі халықтың жақсы ниеті мен тілегінен туған ғұрып болып саналады. Өмірде, тұрмыста, салтта жасалатын ырымдар саны көп және оны қолайлы сәтінде халық ұмытпай қолданған және әлі де қолданып келеді. Негізінен алғанда ырым – халықтың сенімі мен ақ ниетінен, шын көңілінен туған ұлттық ерекшеліктердің бір саласы. Сөйте тұра кейде халқымыз «Қазақ ырым етеді, ырым қырын кетеді» деп те айтып отырған. Бұл негізінен ырымдардың барлығы орындала бермейтінін ескертуден туған [1, 160 б.].

«Ырым – әдет-ғұрыптың бір түрі. Шаман дінінде осы әдетті сақтау шамандықтың бетін қайтарады. Ал ырымды бұзу адамға қайғы алып келеді. Бір сөзбен айтқанда, европалықтар осындай ырымды діндарлық, соқыр наным деп санаған, ал осы салт-сана шамандық сеніміндегі дәстүрлі әдет-ғұрыптың құрамдас бөлігі. Мәселен, әйелі үнемі қыз туып, ұл көре алмай жүргендер игі ниетпен ең соңғы көрген сәбиіне Ұлтуған деген ат қояды», – деп жазады Шоқан Уәлиханов [2, 345 б.].

Қазақстан Республикасы Ата Заңының 27-бап, 2-тармағында «Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата заңның табиғи құқығы, әрі парызы» делінсе, «Қазақстан–2030» бағдарламасында «Әкелер мен аналардың, аталар мен әжелердің өз балалары мен немерелері алдындағы жауапкершілігін күнделікті еске ұстатуға тиіспіз. Біз өз балаларымыз бен немерелерімізді сонау алыс болашақта, олар біздің жасымызға жеткен кезде қандай күйде көргіміз келеді...», – делініп ұрпақ тағдыры айтылады [3, 99-101 бб.]. Бала тәрбиесінде отбасының орны ерекше. Оны қоғамдық тәрбиенің қандай саласы

болса да алмастыра алмайды. Отбасының негізі баланы өмірге келтіру ғана емес, оған мәдени-әлеуметтік ортаның құндылығын қабылдату, ұрпақтың, ата-бабалардың, ұлылардың ақыл-кеңес тәжірибесін бойына сіңіру, қоршаған орта, адамзатқа, өз қоғамына пайдалы етіп тәрбиелеу. Үлкен ұрпақтың тәжірибесі, үлкеннің ақыл-кеңестері, ата-ананың өз борышын мүлтіксіз орындауы, бірін-бірі құрметтеуі – үлкен тәрбие мектебі. Бала дүниеге келген күннен бастап ата-ананың ықпалында болып, өмірге тәрбие беруші мектебінен нәр алады.

«Қатты тәртіп көрсе бала күнінде,
Өнерімен қуантады түбінде.
Бала нені білсе жастан, ұядан
Өле-өлгенше соны таныр қиядан.
Өнер-білім берем десек басынан,
Бер оқуға балаларды жасынан,
Ата-анадан өсіп ұрпақ тараған,
Жақсы-жаман болса, бала – соларда», –

деп ХІ ғасырда Жүсіп Баласағұн айтқандай, ата-аналар балаларының жеке ерекшеліктерін жас күнінен танып, соған қарай бағыт-бағдар, тәрбие берген. Сол тәрбие қатарында қазақы ырымдарды да айта кеткен жөн. Жалпы қазақы ырымдардың бала тәрбиесі мен денсаулығы үшін маңызы өте зор [4, 223 б.]. Тіпті бұл пікірді қазіргі медицина саласының мамандары да жоққа шығара алмайды. Мәселен, Сәтжан Мейірманов өз кезегінде «Қазақы ырымдар мен тиымдардың астарында менің болжауымша, керемет медициналық түсініктер жатыр», – дей келе, мал ауруына қатысты аурулар және олардың алдын-алу шараларына қатысты жасалған ырымдарына тоқталады. Автор қазіргі таңда отыз жасқа дейінгі жастар арасында кездесетін «айналма» (қазіргі медицина тілінде БКЯ – болезнь Крейтфельдта – Якоба) ауруының негізінен малдан, мал миын пайдаланудан жұғатынын айта келіп, осыған орай ежелгі ата-бабамыз қажетті белгілі алдын-алу шараларын жүргізгенін атап өтеді. Яғни, ата-бабамыз бұл ауруды «айналма», «малдың құтыруы» деп атаған. Осы аурудың адамға жұғатынын біліп, аурудың алдын-алу мақсатында көптеген ырымдар қолданған. Мәселен, қазақ халқында «балаға – ми жеме, мишық боласың, жұлын жеме – жұлындай үзілесің», – деп оларды жеуге тиым

салған. Сол сияқты мал басын балаға ұстатпаған, басты ұстаған бала әкесінен ерте айырылады деген ырымды да пайдаланған [5, 56-57 бб.].

Абай Құнанбайұлы қазақ әйелінің, ананың отбасындағы орнын ерекше жырға қосқан. Жалпы, «адам баласының бойындағы барлық қасиеттер ананың ақ сүтінен жаралған» деген ғұламалық ойды тарата келе, ол қасиеттердің міндетті түрде тәрбиеленуі қажеттігі туралы айтады. Абай өзінің жетінші қарасөзінде былай деген: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі ішсем, жесем, ұйықтасам деп туса, біреуі – білсем екен демектік. Не көрсе соған талпынып, жалтұр-жұлдыр еткен болса, соған қызығып аузына салып, дәмін татып, тамағына, бетіне басып қарап, онан ер жетінкірегенде ит үрсе, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене», «ол неге өйтеді», «бұл неге бүйтеді» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның барлығы өмірге жаңа келген нәрестенің жан құрамы, «білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен» дегені [6, 380 б.]. Соған орай бала тәрбиелеу – игілікті іс. Берері де, сұрауы да, жемісі де мол тәрбие саласының ең өзектісі. Ата-аналары балаларын өнегелі сөзімен жеке басының тәрбиесімен тәрбиелейді. Бала әр нәрсеге сенгіш, еліктегіш келеді. Әр бала сипағанды, жылы сөйлегенді, еркелеткенді, ертегі, әңгіме тыңдағанды, ойын ойнағанды ұнатады. Бұл тек балаға тән. Себебі, баланың сезімі пәк.

Дүниеге келген нәрестенің кіндігін ақ балтамен кесіп, таза жіппен байлайды да, түбіне күл себеді. Ақ балтаны өзге нәрсеге пайдаланбай, сақтап қояды. Ер баланың кіндігін «үй күшік болмасын» деп қырдан асырып лақтырады, ал қыз баланың кіндігін «үйдің құты болсын» деген ырыммен ошақ түбіне көмген.

Нәрестенің ұйқысы тыныш болуы үшін және жын-шайтанды куу мақсатымен адыраспанды отқа жағып түтетіп, баланы бөлерден бұрын бесікті айналдырып, аластап шығады. Бала бөлеген бесіктің үстіне жеті нәрсе (шапан, кебенек, тон жабу, жүген, қамшы және бесік көрпесі, ең қамшы) – ер қорғайтын ер болсын деген тілекті білдіреді [3, 47-48 бб.].

Ұл баланы қырық күнге жеткізбей, ал қыз баланы қырық күннен асырып, қырқынан шығарған. Бұл – ұл баланың қалыңдығына төлейтін қалың малы аз болсын, қыздың қалың

малы көп болсын деген ырымнан туған. Сол сияқты жөргектен шығарып, иткөйлек кигізген сәбиді бесікке кез-келген әйел адам салмаған. Бұл қызметті бойы таза, инабатты, жөн білетін, ел жұртына сыйлы, үбірлі-шүбірлі бәйбіше орындаған. Баланы бесікке саларда таза темірді немесе сол үйдегі қысқашты, темір көсеуді отқа қыздырып, бесікті арқалығынан бірнеше жерінен қариды. Бұл жын-шайтан өлсін, балаға бәле-жала жабыспасын дегенді білдірген. Сонан соң әйелдердің бірі: «Бала қырандай алғыр болсын», деп, тағы біреуі бесіктің екі жағынан қылыш жарқылдатып «Жау жүрек батыр болсын», деп, ал үшіншісі бесіктің жанынан қамшы үйіріп: «Тақымынан тұлпар кетпесін, бәйге бермес шабандоз болсын», деп тілектер айтады. Сонан соң бесіктің түбек өтетін тесігінен тәтті тағамдар төгіліп: «бала тышты»деп, төгілген дәмді алып шығады. Бұл сәбидің ырыздығы тасып, қонағы көп, мерейі үстем, достарына сыйлы, қолы ашық болсын дегені. Осыдан кейін үйдегі әйелдердің барлығы үнсіз отырып, баланы әзірлеген бесікке салған. Себебі, сөйлеп қойса, бала жылауық, өскенде өсекші болады деп ырымдалған [11, 3 б.].

Ал, қаз-қаз тұрып, апыл-тапыл жүре бастаған баланың тұсауы салтанатты түрде өтілген. Бұл «Тұсау кесер тойы» аталған. Баланың аяғы ала жіппен тұсалып, байланады да, оны сол ауылдың желаяқ, жылпың, қадірлі кісілерінің бірі кеседі. Содан соң сәбиді әрі-бері жүргізеді. Тұсауы кесілетін баланың қалтасына тәтті тағамдар мен күміс тиындар салынған. Тұсауы кесілген соң тойға келгендер мұны бөлісіп алған. Тұсау кесілмесе – бала сүріншек болады, үлкейгенде топ ауруына шалдығады деп ырымдаған.

Сол сияқты қазақы ырымда сәби шалқасынан жатып алаңсыз ұйықтаса – елге белгілі азамат болып өседі, бүк түсіп жатса – уайымшыл, жігерсіз болып шығады, етпетінен жатып ұйықтаса – ойшыл болады. Егер қол-аяғын еркін созып ұйықтаса – болашақ батыр, кеменгер болады деп санаған [7, 184 б.].

Қазақта «Мойнына бұршақ салу» ырымы болған. «Ұлы Қорамсадан көпке дейін бала болмаған соң Жарқынбай бәйбішесі хәм тоғыз қызымен көгеннің бұршағы мойнына салып, тәңірден немере тілейді» [8, 380 б.] деп М. Жұмабаев шығармасында кездесетіндей, ертеде баласыз адамдар мойнына көгеннің бұршағын салып, құдайдан ұрпақ тілеген. Бұл

тағдырына мойын ұсынып, тәңірге шын беріліп, оның барлық әміріне көнудің және ақ тілеудің белгісі. Мұндай тілек әсіресе ертедегі жырларда жиі кездеседі. Оның соңы тілек орындалып, қуанышқа кенеліп жатады. Бұршақ салу ырымы – тәңірден бала сұраған жағдайда ғана қолданылады. Бала көк жөтелмен ауырса, көк ат мінген жолаушының жолын тосып: «Көлденең көк атты, көкжөтелдің емі не» деп сұрайды. Ол қандай ем айтса, соны ауру балаға қолданса шипа болады дейді [9, 123-124 бб.].

Қазақы бала туғанда да жасалатын ырым көп. Біреу балаға құлын атап, "Бәсіре" берсе, құлынды қастерлеп, бала аман болсын, жасқа толсын деп соймайды және сатпайды. Біреуге бермейді. Өйткені, ол баланың дүние есігін аша салып алған өз несібесі, құт деп нанады. Оны біреуге берсе, бала есейгенде қолына құт қонбай кедей болады деп жорыды. Сондай-ақ қазақы дәстүрде «Жиенқұйрық» ырымы жасалған. Қыз баладан туған балалар жиен деп аталады. Халықтың дәстүрі бойынша жиен нағашыларынан қалаған затын яғни «жиенқұйрық» алуы тиіс. Нағашысы жиенінің бетін қақпай, үш рет беруге міндетті. Халық жиенді ренжітпей «жиен назары жаман» деп ерекелетіп ұстаған. Тіпті «жиенді ұрғанның қолы қалтырайды» деген де сөз бар [10, 256 б.].

Халықтық тәлім-тәрбие тарихының шынайы мәні мен сипаты да осында, Тағылым-тәрбиеге байланысты халқымыз арасында кеңінен тараған мақал-мәтелдер де, өткен ғасырлардағы ақын жырауларымыздың өлең жырлары да, ертеден елімізбен бірге жасасып келе жатқан жол-жоралғысы да, ырымы да — сол игі мақсаттан туған інжу маржандарымыз. Демек, ғасырлар бойы қалыптасып, адам тәрбиесінде шешуші маңыз атқарған ұлттық тәлім-тәрбиенің өміршендік мұралары мен киелі қайнарларын ешкім жоққа шығара алмайды.

Ортағасырлық данышпан ғалым Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» еңбегінде:

«Ақ сүттен бірге сіңген жақсылық,
Айнымайды еш, алғанша ажал қысып.
Ет сүйекпен бірге біткен қылығың,
Өзгермейді салғанша ажал құрығың» —

деп жырлағандай шын мәнінде қазақы ырымдар сан жылдар бойы атадан балаға мирас болып, ол белгілі дәрежеде бала санасына саулық пен денсаулық, тәрбие мен тәлім, ұстамдылық қағидаларына негіздеді [4, 235 б.].

Бала тәрбиесіне ерекше назар аударған Мағжан Жұмабаев: «Бала тәрбиесі бір өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер. Балаға дұрыс тәрбие қылу үшін өз тәжірибесі жетпейді. Басқа адамдардың тәжірибесімен танысу керек. Бала ауруы, зағип болса, баладан емес, оны тәрбиелеген тәрбиешіден. Бала сұлулықтан ләззат ала алмайтын мылқау болса, бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы» [8, 184 б.] - деп, балаға халықтық мол рухани байлық бастауын сіңірген тұста ғана оның нағыз қазақы тәрбие алған азамат болып өсетініне сенім білдіреді.

Қорыта айтқанда, бала тәрбиесінде халықтың рухани қазынасының мол әсері қажет. Соның қатарында қазақы ырымдардың тигізер ықпалының көп екендігін байқаймыз. Кезкелген қазақ отбасы бала дүниеге «шыр» етіп келісімен қазақы дәстүрдегі түрлі ырымдарды пайдалана отырып, бала денінің саулығы мен рухани жағынан өсіп-өнуіне жағдай жасаған. Себебі, қазақ елі бала өзінің мұрагері, ұрпақ жалғастырушысы ретінде үлкен мән берген. «Баланы жетіге келгенше тима, жетіден он төртке келгенше құлыңша қина, он төрттен соң құрдасыңдай сыйла» деген сөз текке айтылмаса керек. Сол себепті де қазіргі Қазақстан жағдайында бала тәрбиесі мен оның сауатты білім алуы жолында біздің рухани қазыналарымыз, оның ішінде қазақы ырымдарды орынды пайдалану қажеттігі де бар екені айқын.

Әдебиеттер

- 1 Қойбағарұлы А., Бопайұлы Б. Қазақ ырымдары. – Алматы, 1998.
- 2 Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1991. 3-том.
- 3 Жақыбаева М. Дәстүрің – ұлттық тұғырың. // Қазақ тарихы. – Алматы, 2005. - № 5.
- 4 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы, 1991.
- 5 Мейірманов С. Ырым-тиымдардың пайдасы. // Қазақ тарихы. – Алматы, 2003. -№ 1.
- 6 Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1992. 2- том.
- 7 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991.
- 8 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 1992.

- 9 Қаралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. –Алматы, 1997.
- 10 Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. Көмекші оқу құралы. –Алматы, 1998.
- 11 Төлеубаева К. Нәрестеге байланысты ырымдар. // Тәрбие құралы. –Алматы, 2004. -№ 5.

References

- 1 Koibagaruly A., Bopaiuly B. Kazakh yrymdary. – Almaty, 1998.
- 2 Ualixanov Sh. Sh. Shygarmalar jinagy. – Almaty, 1991. 3-tom.
- 3 Jakybaeva M. Dasturin – ulttyk tугyryn. // Kazakh tarixy. – Almaty, 2005.- № 5.
- 4 Jusip Balasagun. Kutty bilik.– Almaty, 1991.
- 5 Meirmanov S. Yrym-tiymdardyn paidasy. // Kazakh tarixy. – Almaty, 2003. -№ 1.
- 6 Kunanbaev A. Shygarmalar jinagy. – Almaty, 1992. 2- tom.
- 7 Konyratbaev A. Kazakh fol'klorynyn tarixy. – Almaty, 1991.
- 8 Jumabaev M. Pedagogika. – Almaty, 1992.
- 9 Karaluly A. Kazakh dasturli madenietinin enciklopediyalyk sozdigi. –Almaty, 1997.
- 10 Kenjeaxmetuly S. Ulttyk adet-guryptyn beimalim 220 turi. Komekshi oku kuraly. – Almaty, 1998.
- 11 Toleubaeva K. Narestege bailanysty yrymdar. // Tarbie kuraly. – Almaty, 2004. -№ 5.

УДК:069(560)

¹М.С. Шағырбаев, ²Ж.К.Сыпатаев, ³А.Б.Әлімбеков^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2 курс магистранты. Қазақстан, Алматы³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 1 курс магистранты. Қазақстан, Алматы

e-mail: Schagyrbaev@gmail.com1; E – mail: 90_jako@mail.ru2

Түркияның ашық аспан астындағы музейлері

Қаңтар, ақпан айларында Қазақ Ұлттық Университеті Тарих, археология және этнология факультетінің бір топ магистранттары ғылыми тәжірибе алу мақсатымен Түркия астанасы Анкара қаласында болды. Ғылыми зерттеу жұмысы барысында Анкара қаласындағы көне антикалық мұраларды, сондай-ақ Анкара қаласындағы ашық аспан астындағы музейлерді тікелей көзбен көріп, тереңірек үңілуге мүмкіндік туды. Біздің бүгінгі мақаламызға арқау болып отырған мәселе – Түркиядағы ЮНЕСКО қорғауына алынған тарихи орындар. Атап айтсақ, Стамбулдың тарихи бөлігі, Гөрөм Ұлттық паркі және Каппадокия жартастары, Памуккале – ежелгі Иераполь, Ежелгі Троя қаласы, Неолиттік қоныс Чатал-Күйк. Сондай-ақ, Анкара қаласындағы ашық аспан астындағы музейлер. Олардың музейге айналдырылуындағы мамандардың негізгі ұстанған принциптері, аталмыш нысандардың Түрік халқы үшін маңыздылығы турасында болмақ. Мақала барысында Түркия астанасы Анкара қаласындағы бірнеше ашық аспан астындағы музейлер мақаланың негізгі нысаны болып табылды. Олар: 1) Анкара қаласындағы Ежелгі Рим моншасы, 2) Анкара қаласының шығысында орналасқан, Түркия тәуелсіздігі жолындағы соғыстарда маңызды рөл атқарған төбелер, 3) музейге айналдырылған станция – Маликой темір жол станциясы. Мақала барысында аталған музейлердің тарихы баяндалып, олардың Түркия тарихындағы ролі анықталды. Салыстырмалы түрде қазақ жеріндегі бірнеше тарихи маңызы бар орындарды музейге айналдыру мәселесі де талқыланды. Мақала соңында Рим моншасына қатысты зерттеу барысында түсірілген фото суреттер ұсынылды.

Түйін сөздер: Түркия, Анкара, Каракалла моншасы, Ашық аспан астындағы музей, Маликой

М.С. Шағирбаев, Ж.К. Сыпатаев, А.Б. Алимбеков

Музеи под открытым небом Турции

Группа магистрантов Казахского Национального Университета кафедры истории археологии и этнологии для прохождения научной практики посетили с января по февраль месяц столицу Турции город Анкара. В ходе научно-практической работы в Анкаре появилась возможность глубже изучить и воочию увидеть памятники античности и музеи под открытым небом. Нашим сегодняшним сюжетом статьи стал вопрос о защите ЮНЕСКО исторических мест в Турции. Если начнем перечислять то, Стамбульский историческая часть, гором Национальный парк и скалы Каппадокия, Памуккале - древний Иераполь, древний Троянский город, неолитическое поселение Чатал-Куйк. А так же музеи под открытым небом в Анкаре. Главный принцип которую придерживались специалисты в сохранении объектов в их значимости для турецкого народа. Объектами статьи являются несколько музеев под открытым небом в столице Турции города Анкара. Являются: 1) древне римская баня в Анкаре, 2) Холмы находящиеся в восточной части города Анкары которые сыграли важную роль в войне на пути независимости Турции. 3) станция превращенная в музей-станция железной дороги Маликой. Докладывается истории музеев, которые назывались в ходе написания статьи, выяснилось их роль в истории Турции. А также обсуждается в сравнительном виде музейфикация нескольких исторических важных мест в Казахстане. В конце статьи предоставлено фотографии сделанные в ходе изучения римской бани.

Ключевые слова: Турция, Анкара, ванны Каракаллы, Музеи под открытым небом, Маликой

M.S. Shagirbayev, Zh.K. Syptayev, A.B. Alimbekov

Open-air museums in Turkey

Group undergraduates Kazakh National University Department of History Archaeology and Ethnology for passing scientific practice visited from January to the month of February the Turkish capital Ankara. In the course of scientific practical work in Ankara an opportunity to further explore and witness the monuments of antiquity and open-air museums. Our current storyline article was the issue of protection of UNESCO historical sites in Turkey. If we start to

enumerate what the historical part of Istanbul , grief National Park and rocks of Cappadocia , Pamukkale - Hierapolis ancient , ancient Trojan city Neolithic settlement Kuyk Catal . As well as open -air museums in Ankara . The main principle that stuck specialists in the preservation of objects in their importance for the Turkish people . Article objects are several museums in the open air in the Turkish capital of Ankara . Are: 1) the ancient Roman bath in Ankara , 2) Hills located in the eastern part of the city of Ankara which played an important role in the war of independence in the way of Turkey. 3) the station was turned into a museum railway station Malika . Reported to the history of museums, which were called in the course of writing the article , it turned out their role in the history of Turkey . Also discussed in the comparative form muzeifikatsiya several important historical sites in Kazakhstan. At the end of the article provided photographs made during the study of the Roman baths.

Key words: Turkey, Ankara, baths of Karakalla, Museums open-air, Malikoj

Түркия республикасы (Türkiye Cumhuriyeti) [1, 447б], негізінен Азияның оңтүстік-батысында орналасқан, ішінара оңтүстік-шығыс Европаның территориясына кіреді. Түркияның 97% - Азияға жатса, 3% - Европаға жатады [2]. Жалпы Түркия Республикасында көне антикалық тарихи мұралар өте көп сақталған әрі көпшілігі ашық аспан астындағы мұражайларға айналдырылған. Мәселен, төменде тізімі көрсетілген туристік нысан ретінде халық назарына ұсынылып келе жатқан, әрі ЮНЕСКО қорғауына алынған тарихи ескерткіштерімен Түрік халқы әбден мақтана алады:

1. Стамбулдың тарихи бөлігі. (түр. Истанбул) б.з.д. v – б.з. XIX ғғ қамтиды. 1985 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

2. Гөрөм Ұлттық паркі және Каппадокия жартастары (түр. Göreme Millî Parkı ve Karadokyanın Kayalık Bölümleri). Нешвехир, Кайсери, Ақсарай және Нигде орналасқан. Б.з. IV ғ. 1985 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

3. Дивриги қаласындағы Мешіт және госпиталь. (түр. Divriği Ulu Cami ve Darüşşifa) XIII ғ. 1985 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

4. Хаттуса қиранды қала үйіндісі (түр. Hattuşaş) б.з.д. 2 м.ж. 1986 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

5. Немрут-Даг (түр. Nemrut Dağı) Адьяманда орналасқан. Б.з.д. 69-34 жж 1986 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

6. Памуккале – ежелгі Иераполь (түр. Hierapolis-Pamukkale) Денизлиде орналасқан б.з.д. 2 ғ. 1988 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

7. Ксанф-Летоон - ежелгі Ликияның астанасы. (түр. Ksantos-Letoon). Мугла мен Анталья. Б.з.д. VIII–VII ғғ. 1988 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

8. Сафранболу қаласы. (түр. Safranbolu). Карабюк. XIII–XX ғғ. 1994 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

9. Ежелгі Троя қаласы. Археологиялық қазба жүргізіліп келеді. (түр. Троя). Чанаккаледе орналасқан. Б.з.д. XIII–XII ғғ. 1998 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

10. Селимие мешіті. (түр. Selimiye Camii ve Külliyesi). Эдирне қаласында орналасқан. 1568–1574 жж. 2011 жылдан ЮНЕСКО қорғауында.

11. Неолиттік қоныс Чатал-Күйк. (түр. Çatalhöyük). Конья қаласы маңында. Б.з.д. VIII–VI м.ж. 2012 жылдан ЮНЕСКО қорғауында [3].

Анкара қаласынағы ғылыми зерттеу жұмыстары барысында, бірнеше музейлерді аралап, оның жұмыстарымен, экспозициялық қорымен танысудың сәті түсті. Оның ішінде Анкара қаласындағы Ежелгі Рим моншасы, Анкара қаласының шығысында орналасқан, Түркия тәуелсіздігі жолындағы соғыстарда маңызды рөл атқарған төбелер, тарихи маңызы бар , бүгінде музейге айналдырылған темір жол станциясы секілді ашық аспан астындағы музейлерді атап айтуға болады. Ғылыми зерттеу нысанына алынған осы музейлерге жекелей тоқталсақ.

1. Рим моншасы Анкара қаласының Чанкири көшесі (Çankırı Caddesi) мен Ұлыс (Ulus) және Иылдырым Баязит (Yıldırım Beyazıt) алаңында, Ұлыстың (Ulus) батысында шамамен 400 метр жерде көше деңгейінен 2.5 метр биіктікте орналасқан. Бұл биік алаң «Нёуік» бұрындары тегістеуге арналған көне топырақ болып есептелген. Тек 1937 жылы профессор Др. Ремзи Огус Арик алаш рет қазып, Фригия мен Рим кезеңінен қалған мұра екенін анықтаған. 1938-1939 жылдары Музейлердің бас директоры Хамит З. Косейдің бастамасымен төбе қазылады. Қазба барысында өте үлкен көлемдегі моншаның хауызы (ванна) анықталып, 1940-1943 жылдары Хамит З. Косейдің жетекшілігімен толық аршылады. Аталған жұмыстар Хамит З. Косей, Некати Долуная жетекшілігімен және Түркия Тарихи қоғамының қаржыландыруымен жүргізіледі. Қазба архитекторы Махмуд Аок

Төменде ЮНЕСКО қорғауына ұсынылған Түркия Республикасының тарихи ескерткіштері

	Атауы	Орналасқан жері	Пайда болған уақыты	ЮНЕСКО тізіміне ұсынылған жыл
1	Эфес	Измир қаласы	б.з.д. ХҮІ-ХІҮ ғғ	1994 ж
2	Карайн үңгірі	Анталия қаласы	б.з.д. 20 м.ж.	1994 ж
3	Панагия Сумела	Тарбзон	IV-V ғғ	2000 ж
4	Алахан монастыры	Мут қалас. Мерсин	V ғ	2000 ж
5	Демредегі әулие Николай шіркеуі	Демре, Анталия	IV ғ	2000 ж
6	Харран және Шанлыурфа	Шанлыурфа	б.з.д. 24 ғ	2000 ж
7	Ахлат қ. Оттоман қорғанысы	Битлис	б.з.д. X ғ	2000 ж
8	Диярбакыр қ. Цитаделі мен дуалы	Диярбакыр	б.з.д. IV ғ	2000 ж
9	Сельжұқтар кезеңіндегі керуен сарайлар	Агры, Аксарай, Денизли	XI-XIV ғғ	2000 ж
10	Кония-Селжұқтар астанасы	Конья	XII-XIII ғғ	2000 ж
11	Алания	Анталия қаласы	XII ғ	2000 ж
12	Мардин	Мардин	XVI ғ	2000 ж
13	Бурса және Құмалықызық	Бурса	XIII ғ	2000 ж
14	Тарсуштағы Әулие Павел шіркеуі	Мерсин	XII ғғ	2000 ж
15	Баязиттегі Ицхаха паша сарайы	Агра	XVIII ғ	2000 ж
16	Кекова аралы	Анталия қаласы		2000 ж
17	Термессос Ұлттық паркі	Анталия қаласы		2000 ж
18	Афродизиас қ. Арх. Ескерткіші	Айдын	б.з.д. 2 - 6 ғғ	2009 ж
19	Ежелгі Ликия қаласы	Анталия қаласы	б.з.д. V-IV ғғ	2009 ж
20	Сагалассос қ. Арх. Ескерткіші	Бурдур	б.з.д. III-б.з. XIII ғғ	2009 ж
21	Перге қ. Арх. Ескерткіші	Анталия қаласы	б.з.д. VII-б.з. VIII ғғ	2009 ж
22	Бейшехирдегі Эшрефогұллары мешіті	Конья	XIII ғ	2011 ж
23	Гебеклі тепедегі Мегалитикалық ескерткіш	Шанлыурфа	б.з.д. 9 м.ж.	2011 ж
24	Антакиядағы Әулие Петр шіркеуі	Хатай	XI ғ	2011 ж
25	Бергама	Измир қаласы	б.з.д. IV ғ	2011 ж
26	Айнозой антикалық қаласы	Кютахия	б.з.д. 2 м.ж.	2012 ж
27	Ани тарихи қаласы	Карс	V ғ	2012 ж
28	Зевгма археологиялық орны	Низип	IV ғ	2012 ж
29	Гордион	Анкара	б.з.д. VIII-V ғғ	2012 ж
30	Бирги тарихи қаласы	Измир қаласы	б.з.д. VIII ғ	2012 ж
31	Гекатомнус мавзолейі	Миляс қаласы	б.з.д. IV ғ	2012 ж
32	Бечин ортағасырлық қаласы	Миляс қаласы	XIV ғ	2012 ж
33	Есемек мүсін карьері	Газиантеп	б.з.д. X	2012 ж
34	Одунпазарты тарихи қала құрылысы	Эскишехир	XIII ғ	2012 ж
35	Нигде қаласының тарихи ескерткіштері	Нигде	XIII ғ	2012 ж
36	Мамуре бекінісі	Анамур қаласы	III ғ	2012 ж
37	Қажы Бекташи-вели музейі	Хаджыбекташ	XIV ғ	2012 ж

Тізімде көрсетілген ескерткіштердің барлығы дерлік ашық астындағы музейге айналдырылып, халық назарына ұсынылған [3].

нысанды зерттеп, кейін аталған хауызға жөндеу, қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген. Монша көне қаланың үстінде орналасқан. Яғни моншаның төменгі бөлігінде ерте замандарда қала болған. Оны қаланың солтүстік шығыс бөлігінде жүргізіліп жатқан қазбадан көре аламыз. Топырақ қабатынан Рим кезеңінен (аздаған көлемдегі Византия мен Селжұқтарға қатысты материалдар), Фригиялықтардан қалған белгілерді байқауға болады. Çankırı Карі деп аталатын жағынан қарағанда Римдерден қалған екі ерекше мұраны байқауға болады.

1. Рим қаласы Анкураға (Ансуга) дейін баратын кононнарлар

2. Рим моншасы мен палестра ғимараты. Аталған аймақтан Рим кезеңіне жататын бірнеше көне ғимараттардың қалдығын көру қиын емес.

Коламнед-Стрит (Columned Roadway): Моншадан шығысқа қарай колоннамен безендірілген жол Август Храмына дейін созылған. Түрік мемлекетінің тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында, яғни Анкара қаласы жаңадан қалыптасып, дамып жатқан уақытында Чанкири көшесі колонналармен қоршалып тұрған. Колонналар б.з.д. екінші немесе үшінші жүз жылдықтармен мерзімделеді. 1937-1944 жылдар аралығында болған қазба жұмыстары кезінде анықталғандай Рим құрылыс ғимараты мен палестра моншаны көміп қалған?(бұл мәселе жөнінде мамандар әлі толық бір шешімге келмеген) Монша құрылысынан қазба жұмыстары барысында Рим император Каракалла (б.з.д. 212-217 жж) кезеңіне жататын тиындар табылды. Рим императоры Каракалла шын есімі Септимий Бассиан Каракалла (лат. Septimius Bassianus Caracalla; 4 сәуір 188 – 8 сәуір 217). «Каракалла» атауы галлдардың толарсаққа дейінгі жалбырап тұратын халатын киюіне байланысты шаққан деген деректер бар [4]. Моншаның бұл мерзімі тағы да бірнеше жазба деректермен толықтырылды. Ол Тиберийс Джулиус Джастис Джуниэнус жазбаларында кездескен. Қазба барысында табылған тағы да басқа тиындар моншаның тоқтаусыз 500 жыл бойына жұмыс жасағанын дәлелдейді. Әдетте монша Каракалла моншасы деген атпен белгілі болған. Монша ауласына Чанкири көшесі (Çankırı Caddesi) арқылы кіруге болады. Моншаның осы аймағында әр қапталында 32 мрамордан жасалған колонналар немесе айнала 128 колонна сақталған. Қазіргі таңда моншаның айналасына Рим империясы кезеңіне

жататын жазбалары бар тастар ашық аспан астында халық назарына ұсынылуда. Монша палестраның (Палэстра (грек. Παλαίστρα) – Ежелгі Грециядағы 12 мен 16 жас аралығындағы жас балаларды әр түрлі спорттық ойындарға баулитын мектеп) [5]. артқы жағында орналасқан. Көлемдері үлкен төрт негізгі бөлмеден тұрады. Apoditerium (киімдер бөлмесі), Frigidarium (салқын), Tepidarium (жылы бөлме), и Caldarium (ыстық бу). Tepidarium және Caldarium өте үлкендігімен ерекше. Бұл бөлмелер Анкараның қатты суығында өте жақсы бағаға ие болғанына шек келтіруге болмайды. Соңғы аталған екі бөлме жер астынан жылытылған. Бөлмелер кірпіштен жасалған су ағар шүмектермен қамтамасыз етілген, оның айналасында ыстық ауа жүретін аралық болған. Жер астынан жылытылатын бөлмелердің астында қосымша бір-бірімен жалғасқан туннельдер болған, бұлар өз кезегінде ауаны басқаруға көмектескен.

Анкара қаласынан батысқа қарай шамамен 40 шақырым жерде Алагөз деген елді мекенде музейге айналдырылған әскери штаб бар. Мұнда Мұстафа Кемал Ататүрк тәуелсіздік үшін жүргізілген соғыстарда, әскерді басқарып, маңызды тапсырмаларын берген. Осы нысаннан солтүстікке қарай Бейтөбе атты жерде біздің мақалаға арқау болып отырған екінші нысан бар. Ол Маликой темір жол станциясы музейі (Makiköy tren istasyonu müsesi). Аталмыш музей 1919-1922 жылдар аралығында Түркия тарихында үлкен роль атқарған тарихи нысандардың бірі болып табылады. Музей 2008 жылдың 25 маусымында ашылған. Музейдің шығыс жағында 1897 жылы жасалынған локомотив темір жол рельсінің үстіне орналастырылған. Локомотивке 1909 жылы жасалынған вагон жалғасқан. Бұл ашық аспан астындағы экспонатты тамашалауға барғанда арнайы басқарылатын поездың гүрілдеген дауысы шығады. Ерекшелігі сонда келермен өзін темір жол станциясында тұрғандай сезінеді. Локомотивтің алдында су құюға арналған арнайы су қойма бар. Бұл локомотивтің бумен жүретінін дәлелдей түседі. Музейдің шығыс бөлігінен бастап, батысқа қарай солтүстік қапталға ғимараттар салынған. Бұлар орталық басқару штабы, тамақтануға арналған асхана, әскери госпиталь, байланыс бөлмелері. Барлығы да сол кезеңде пайдаланылған экспонаттармен жабдықталған. Осы бетке қарама қарсы жағында әскери

ұшақтар мен соғыс кезеңін айқындайтын макеттер экспозицияланған. Жоғарыда айтылғандай әрбір экспонат белгілі бір дыбыс шығаратын құрылғылармен жабдықталған. Ұшақтар ұшақтың қонып немесе ұшып бара жатқандағы дауысын келтірсе, музейдің батыс бөлігінде орналасқан ат қорадағы экспозицияланған жылқылар, жылқының кісінеген дауысын шығаратын құрылғылармен жабдыкталаған. Бір қызығы Анкара қаласындағы ашық аспан астындағы музейлердің көпшілігі Мұстафа Кемал Ататүрктің есімімен тығыз айланысты. Себебі аталған музейлердің көпшілігі Түркия тәуелсіздігі кезеңін бейнелеуге арналған. Анкара қаласының батысында шамамен 40 шақырымдай жерде бірнеше биік төбелер бар. Барлығының үстінде ескерткіштер орнатылып, соғыс сәтін бейнелейтін экспонаттармен безендірілген. Әрбір төбенің өз тарихы бар. Бірін М.К.Ататүркі тікелей соғысты басқаратын штаб ретінде пайдаланса, екіншісі «дзот» (долговременная защитная огневая точка) ретінде пайдаланылған. Төбелердің өз аты мен қоса тарихи аттары да бар. Мәселен «Қыран төбе» және т.б. Әрбір төбеде белгілі бір қақтығыстарды дәлелдейтін экспонаттар ұйымдастырылған.

Қорыта келгенде айтарымыз, әрине төбе көрінгеннің барлығын музейге айналдыра берілмесі анық, бірақ Түрік еліндегі аталған ашық аспан астындағы музейлер, кез-келген түрік жеткіншегінің көңіліне сенім ұялатып, отансүйгіштік, ұлтжандылық деген мағынасы терең қасиеттерді бойына сіңіруіне жол ашады. Салыстырмалы түрде алып қарасақ, қазақ жерінде де, тарихы тереңде жатқан, музей болуға әбден лайық, бірақ әлі де кең насихатталмай жатқан жерлер бар. Мамандар білгенімен халық, әсерсе жас ұрпақ біле бермейтін атақты төбелер де ел назарынан тыс қалып қояды. Мәселен XVII ғасырда Жәңір хан ерліктің тамаша үлгісін көрсеткен Орбұлақ шайқасы. Деректерге сүйенсек бар жоғы 600 жауынгермен, жоғарлардың 50 000 жауынгеріне қарсы тұрып, елін жаудан қорғап қалған ерлігін біреу білсе, біреу білейді [6]. Ол туралы мектеп оқушыларына арналған тарих кітабында да аз жазылған [7]. Дәл мұндай ерліктің үлгісін көрсеткен Спарталық 300 жауынгердің парсыларға [8] қарсы шайқасқан ерлігін бүкіл әлем білгенде, өзіміздің ұлтымыздың ерлігін өзіміз ұмыт қалдырып келеміз. Сондай-ақ, Жоңғарларға

қарсы тойтарыс берген әйгілі Бұланты шайқасында үш жүздің басы қосылған Ордабасы да ашық аспан астындағы музейге сұранып тұр [9]. Әрине Ордабасы төбесіне ескерткіш орнатылғанымен, оны барып көрмесең, арнайы насихат жұмыстары немесе сол төбе бейнелеген фото суреттер көрмейсің. Бұдан шығар қорытынды, аталған нысан әлі де болса өз бағасын ала алмай отырған секілді. Қазақтың игі жақсылары бас қосып, елге, жерге қатысты даулы мәселелерді шешіп, халық игілігі үшін тамаша жарғылар шығарған Күлтөбе, Мәртөбе [10, 165 б.] секілді тарихи нысандар бүгінде антропогендік бүлінуге ұшыраудың алдында тұр. Тіпті тарихты бірнеше Күлтөбе бар десек, қайсысы қандай мақсатта, қашан пайдаланғаны жөнінде деректер де мардымсыздау. Мұны зерттеу, жастарға ұғындыру отандық археология, музеология ісіндегі маңызды мәселелердің бірі. Тарихи маңызы бар төбелер, түрлі нысандарды зерттеу, халыққа, әсіресе жастарға насихаттау бұл, отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастыру ісіндегі басты мәселе. Түркия Республикасы ашық аспан астындағы музейлерді жасауда отансүйгіштік, еліне, тарихына деген құрметті бірінші орынға қоюды алдарына мақсат еткен секілді. Шындығына келсек, Түрік елі Анадолы аймағында мың жылдан бері салтанат құрып келеді десек, қазақ халқының тарихы бұл санды бірнеше еселейді. Елдің рухы мықты болсын деген мемлекет, өткен тарихын болашақ ұрпақ алдынша барынша шынайы түрде әрі мейілінше терең ашып көрсетуі тиіс. Бізде өзге мемлекеттерден үлгі ала отырып, тарихымызда белгілі орын алатын нысандарды жастарға кітаппен ғана ұғындырып қоймай, сол нысанның өзін музейлендіру арқылы ұғындырсақ әлдеқайда тиімді болып шықпақ. Мұндай оқыту жүйесі педагогика саласында бұрыннан оқытудың тимді тәсілдерінің бірі болып табылады [11, 362 б.]. Отандық музей ісін дамытуда ең алдымен тарихи нысандардың жастарға, болшақ ұрпаққа тигізер пайдасына көңіл бөлу керек. Әрине әлемдік музей ісінде экспозициялаудың әркілы түрлері шығып жатқаны рас. Мәселен тірі адамдарды экспозициялау секілді. Біз үшін елдің, халықтың рухы, намысы бірінші орында тұруы тиіс. Әрбір қазақ баласы өзін батырлардың ұрпағы деп сезінуі қажет. Ол үшін жоғарыда сөз болған музейлерді дамытсақ нұр үстіне нұр болары сөзсіз.

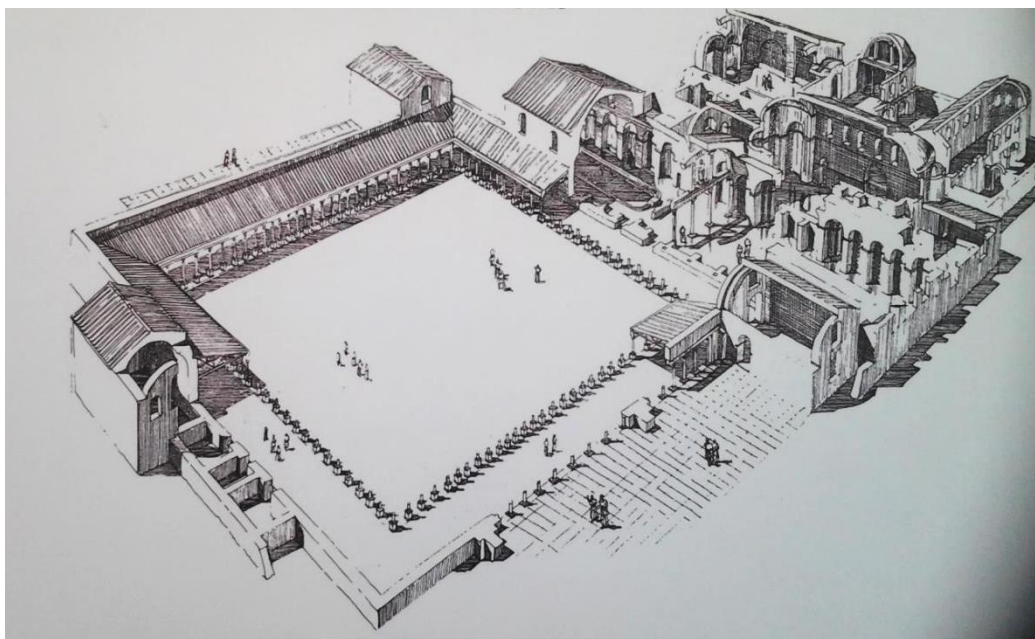
Әдебиеттер

- 1 Рыбалченко Т.Е. Rusça temel sözlük. Москва 2011г
- 2 Киреев Н. Г. История Турции, XX век. М.: Инст. востоковедения РАН; Крафт+, 2007.].
- 3 Michael Balter The Goddess and the Bull. Çatalhöyük: An Archaeological Journey to the Dawn of Civilization. – New York: Free Press, 2005. – С. 16–17. – 235 с.
- 4 Машкин Н.А. История древнего Рима / Под ред. А.Г. Бокщанина. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 497. – 611 с.
- 5 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907.
- 6 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық. А., 2010. 2-том. 640 бет
- 7 185-186 бб. Садықов Т.С., Жолдаспаев С. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы.: Алматы: 2007. – 240 б
- 8 Л.Г. Печатнова «История Спарты (период архаики и классики)» СПб.: Гуманитарная Академия, 2001. 510 с.
- 9 Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. - А., 1994
- 10 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К.Козыбаева). –Алматы, «Санат», 1996,
- 11 Основы музееведения Москва. 2010. – 432 с.

References

- 1 Rybalchenko T.E. Rusça temel sözlük. Moskva 2011g
- 2 Kireyev N. G. Istoriya Turtsii, KhKh vek. M.: Inst. vostokovedeniya RAN; Kraft+, 2007.].
- 3 Michael Balter The Goddess and the Bull. Çatalhöyük: An Archaeological Journey to the Dawn of Civilization. – New York: Free Press, 2005. – S. 16–17. – 235 s.
- 4 Mashkin N.A. Istoriya drevnego Rima / Pod red. A.G. Bokshchanina. – M.: Gospolitizdat, 1956. – S. 497. – 611 s.
- 5 Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Yefrona: V 86 tomakh (82 t. i 4 dop.). – SPb., 1890–1907.
- 6 Qazaqstan tarikhy (kone zamannan byginge deyin) Bes tomдық. А., 2010. 2-tom. 640 bet
- 7 185-186 bb. Sadyqov T.S., Zholdaspayev S. Orta gasyrlardagy Qazaqstan tarikhy.: Almaty: 2007. – 240 b
- 8 L.G. Pechatnova «Istoriya Sparty (period arkhaiki i klassiki)» SPb.: Gumanitarnaya Akademiya, 2001. 510 s.
- 9 Qozybayev M. Zhaudy shaptym tu baylap. - A., 1994
- 10 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaysatskikh, ord i stepey (pod obshchey redaktsiyey akademika M.K.Kozybayeva). –Алматы, «Санат», 1996,
- 11 Osnovy muzeyevedeniya Moskva. 2010. – 432 s.

Қосымшалар

Рим моншасының реконструкциясы

Рим моншасының төменгі қабатында орналасқан көне қоныс орны

Рим моншасы – солтүстік батыс бөлігі

Рим моншасы – *Tepidarium* (жылы бөлме)

Моншаға су жеткізетін құбыр (мәрмәр тастан жасалған)

Рим моншасы – су ағатын құбыр

УДК.: 069(438)

А.А. Кишкимбаева

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
магистрант 2- курса Факультета истории, археологии и этнологии, Казахстан, г. Алматы
e-mail: kishkimbaeva.anara@mail.ru

К истории изучения музея Варшавского восстания

Предлагаемая вниманию читателей статья является исследованием музейного дела в Польше на примере, Музея Варшавского восстания.

В статье рассматриваются вопросы историографии, дается анализ по проблеме Варшавского восстания, а также исследуются этапы становления музея. Автор при исследовании использовал следующие источники: труды польских ученых (труд Яна Цехановского «Варшавское восстание»), советского и современного периодов. Описана политическая история, ее особенности, а также рассматриваются отдельные моменты создания музея Варшавского восстания. Исследователь уделит внимания вопросам создания экспозиционного материала и музейного маркетинга. Изучил историю образования данного музея, рассмотрел обстоятельство и результат Варшавского восстания.

В данной статье предпринята попытка раскрыть основные причины Варшавского восстания.

Целью статьи является анализ изучения истории Музея Варшавского восстания. Основное внимание в работе автор акцентирует на восстание в Польской республике во время Второй мировой войны.

Проблема Варшавского восстания мало изучена и требует дальнейших исследований.

В заключении раскрывается роль музея в Польской республике.

Данная статья предназначена в первую очередь музеоведам, преподавателям по музееведению, студентам и другим педагогическим работникам, которых интересует эта тема.

Ключевые слова: Польша, Варшавское восстание, музей, экспозиция, маркетинг.

А.А. Кишкимбаева

«Варшава көтерілісінің мұражайының тарихы»

Оқырмандардың назарына ұсынылған мақала Варшава көтерілісінің мұражайы мысалында Польшадағы мұражай жұмысын зерттеуге арналған.

Автор аталған мұражайдың құрылу тарихын зерттеп, Варшава көтерілісінің себептері мен нәтижелерін қарастырды. Екінші Әлемдік соғыс кезінде фашистік Германияға қарсы көтерілген негізгі күштер Польша Республикасының нақ астанасында шоғырланды. Сол уақыттан бастап, мұражайды құруға сәтсіз әрекеттер жасалды, тек 2004 жылы ғана Варшава көтерілісінің басталғанына 60 жылдығы қарсаңында мұражайдың салтанатты ашылуы болды.

Мақалада Варшава көтерілісінің мәселесі бойынша талдау, тарихи-географиясы, мұражайдың құрылу кезеңдері берілген. Зерттеулер кезінде автор тек кеңестік және сонымен қатар, польшалық әдебиеттерді және Яна Цехановскийдің «Варшавское восстание» еңбегін пайдаланды. Зерттеуші көтеріліс басталған кездегі жағдайлар мен дәлелдерге сүйеніп көтерілістің саяси тарихын сипаттады.

Мақала мақсаты Варшава музей көтерілісіне талдау жасау. Автор басты мәселе ретінде Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Польша Республикасының көтерілісі жайлы баяндайды. Варшава көтерілісі жайлы зерттеулер аз, сондықтан болашақта зерттеуді қажет етеді.

Қорытындылай келе Польша Республикасының музейінің рөлі ашылады.

Экспозициялық материалдар, маркетинг, мұражай заттары мәселелеріне жеке назар аударылды. Мақала мұражай зерттеушілерге, мұражайтану бойынша оқытушыларға, студенттерге және осы тақырып қызықтыратын басқа да педагогикалық жұмысшыларға арналған.

Түйін сөздер: Польша, Варшава көтерілісі, мұражай, экспозиция, маркетинг.

А.А. Kishkimbayeva
"Museum of Warsaw's revolt"

The article brought to attention of readers is research museum matter in Poland on an example of the Museum of Warsaw's revolt.

The author studied history of creation of this museum, considered reasons and result of Warsaw's revolt. In the capital of the Polish republic was created the main forces risen against fascist of Germany during World War II. Since then unsuccessful attempts was done to again create the museum, only in 2004 were ceremonial opening of the Museum in the run-up to the 60th anniversary of the beginning of Warsaw's revolt.

In the article took place a historiography, an analysis of the problem of Warsaw's revolt, stages of a formation of the museum. The author on research stage used not only Soviet sources, but also Polish, Jan Tsekhanovsky's work is "Warsaw's revolt". The researcher described a political history of the revolt, relying on circumstances and motives of decision-making on its beginning.

A separate attention took place by a question of an exposition material, to marketing, a museum subject.

The article is intended first of all to specialists in museum management, teachers of museology, students and other pedagogical workers whom this subject interests.

Key words: Poland, Warsaw's revolt, a museum, an exposition, marketing.

Музей Варшавского восстания – это современное, интерактивное место, созданное как дань памяти полякам, которые сражались и погибли за независимость Польши и польской столицы.

Варшавское восстание, это борьба поляков за Независимость, произошло 1 августа 1944 году, против немецкой оккупации, является историческим событием в истории польского народа.

Варшавское восстание, проблема, прежде всего границ, так как Польская республика не раз делилась на части. Это привлекало внимание исследователей различных стран и исторических периодов. Их научные мировоззрения определялись разными факторами: территорией проживания, гражданское право, отношения между странами, власть, закон.

Актуальность статьи состоит в том, что польское восстание остается мало изученной. Многие факты вынуждены быть секретными, порой и опасными. Многие исследователи стараются не затрагивать некоторые аспекты неизвестного прошлого, в связи щепетильностью и малоизученностью данного вопроса. Каждый день во всем мире бывает множество знаменательных процессов и события, которые берут свое начало с минувшей Великой Отечественной войны. В частности, это вопросы территории и формы общегосударственного управления. В действительности каждое десятилетие в различных странах наблюдается переоценка военных событий, имеются разные мысли о политике советского государство и возможности найти выходы разрешения сложившихся проблем.

До сих пор достаточно не исследованными остаются процесс установления законных границ современной Польской Республики.

В последнее время были введены в научный оборот и вводятся ранее не изученные документы, дающие возможность по-новому осмыслить известные события и факты.

Варшавскому восстанию посвящено немало работ. Проведя историографический обзор, можно отметить, что исследованием данной проблемы занимались не только польские ученые, но и зарубежные, российские среди которых это Э. Дурачински, Рышард Назаревич, В.М. Алексеев, Василенко В.В. [1].

Особую значимость представляют собой работа Рышард Назаревича относительно проблемы Варшавского восстания. В своем труде польский исследователь, рассматривает, что польское движение разоблечило истинные мотивы буржуазной, помещичьей власти Польши в эмиграции и оккупации в стране, что вызвало негатив всего польского народ, который придерживается иной мысли. [2].

Интерес по данной теме вызывает фундаментальный сборник «Варшавское восстание в документах из архивов спецслужб». В сборнике собран весь материал, который хранился в архивах России и Польши. Поэтому является достоверным материалом для всех историков, так как после прочтения такого основательно-го документального сборника трудно отдавать какие-то политические или идеологические предпочтения. На сегодняшний день сборник является одним из самых основательных комплексов исторических документов о Варшавском восстании[3].

В число важнейших исследователей по данной проблеме входит Алексеев В.М. «Варшавское восстание. Борьба варшавян против гитле-

ровской оккупации» – одно из подробнейших в российской историографии эмоциональных описаний событий, предшествующих восстанию, и тех событий, которые развивались на улицах Варшавы в 1944 году с 1 августа по 2 октября. Автор подробно раскрывает, описывает, дает свои анализы произошедшим событиям [4].

Весьма полезной является работа Василенко В.В. в своей статье «Варшавское восстание 1944г.: политические предпосылки» писала, что Варшавское восстание явилось важнейшим событием, повлиявшим на постановку польского вопроса в межсоюзнических отношениях СССР, Великобритании и США на завершающем этапе войны.

Значительный вклад по вопросам Варшавского восстания внес В.В. Карпов. Он выделяет некоторые аспекты истории Варшавского восстания, которые, по его мнению, требовали более глубоко отдельного изучения и исследования. Среди них – вопрос о соотношении политических мотивов и требований, которые диктовались военной обстановкой, при принятии советским командованием решения о наступательных действиях под Варшавой в конце июля – начале августа 1944 года [5].

Анализируя данные исследования можно сделать некоторые выводы, что до сих пор Варшавское восстание является актуальной темой для изучения. Польские историки выдвигают одну точку зрения, российские другую.

Целью восстания было вытеснение фашистских войск из города, но другая, скрытая цель была так же важна. Планировалось захватить власть в городе до того как придут войска СССР, там самым показать свою самостоятельность, решимость и силу.

1 августа 1944 года более 25 тысяч слабо вооруженных солдат начали сражение с превосходящими и хорошо вооруженными силами немецкой армии. Со временем число сражающихся увеличилось до 50 тысяч. В результате продолжительных двух месяцев кровавых боев, повстанцам удастся освободить большую часть территории своего города. Несмотря на то, что немецкая армия несла значительные потери, постепенно увеличивалось количество польских солдат, польское руководство приняло решение о прекращении сопротивления в связи с тем, что был большой перевес в оснащении техники, по

количеству солдат, что естественно сказалось на ходе Варшавского восстания [6 с.29].

Польский народ был вынужден потерпеть поражение в связи с недостаточной военной мощью, во время не оказывалась помощь со стороны союзных государств. Восстание, которое планировалось закончить в течение двух дней, продолжалось стойких, тяжелых шестьдесят три дня.

Фашистско-немецкое войско лишило жизни более 180 тысяч мирных жителей Польской столицы. С самого начала Варшавского восстания жители столицы оказывали восставшим всякую помощь: строили защитные баррикады, включались в боевые действия, обеспечивали питанием. Это было единение мирного населения, армии, но восстание потерпело поражение. Фашистская армия, не приняв во внимание злую опасность фронта со стороны Востока, направила на войну с восставшим народом многочисленное количество отборных частей, которые в свою очередь должны были подавить восстание всеми доступными силами. Операция явилась бы предупреждением для всей территории Европы [7 с.31].

Идея создания музея Варшавского восстания началась еще в 50-е годы XX века, в течение многих лет в связи с идеологией коммунистической власти фальсифицировалось, образы участников восстания подверглись гонениям. Одним из тяжелых периодов приходится на конец 40-х-начало 50-х годов – до 1956 года (когда во власти находился Сталин). В то время сам факт принадлежности к Армии Крайовой часто являлся достаточным основанием для смертного приговора. С 1956 года начинается «оттепель» в Польской народной республике прекращаются преследование рядовых повстанцев, но акцент делается на руководителей восстания, а также политических деятелей правительства Речи Посполитой в эмиграции.

Первый шаг к созданию сделан в 1983 году, создано отделение Исторического музея города Варшавы. Однако основные работы по созданию музея, фактически начались после падения коммунистического режима в 1989 году в Польше. Ученые, историки, музейеды, деятели культуры и искусствоведы начали открытую дискуссию по всем вопросам Варшавского восстания и сделали значительные шаги к организации Музея.

Торжественное открытие Музея состоялось 31 июля 2004 года в преддверии 60-й годовщины начала Варшавского восстания.

Инициатором создания музея Варшавского восстания является президент Польши Лех Качиньский, который в тот период занимал пост мэра Варшавы [8 с.324-326]

Музей расположился в здании, построенный в начале 20 века – в 1904-1905 годах, являющимся одним из немногих сохранившихся памятников промышленной архитектуры Варшавы, и в его стенах размещалась трамвайная электростанция. Во время Второй мировой войны это здание было разрушено немецкой фашистской армией, а также частично - во время Варшавского восстания. После войны комплекс электростанции, несмотря на восстановление и преобразование в тепловую станцию, постепенно приходил в запустение и упадок. Принятие решения о размещении здесь Музея Варшавского восстания означало новую эру для исторического объекта. В результате реставрационных работ помещения перестраивались. Из-под толстого слоя извести показался прекрасный кирпичный фасад, характерный для промышленной архитектуры XV века. Приведенная в порядок обширная территория бывшей электростанции становится Парком Свободы, центральным элементом которого является 156-метровая Стена Памяти. Она состоит из ряда серых гранитных плит, на которых выбиты фамилии пятнадцати тысяч повстанцев, погибших в августе и сентябре 1944 года.

Основной целью музея является – описать идеи и ход Варшавского восстания, важнейшие события, яркие сражения, которые произошли на территории Польского города, в древнем городе польской страны. Идея создания этого музея была интересна не только коренным жителям, но также всем интересующимся людям, проживающим за границей государства. Восстание, которое произошло в Польше, имело огромное историческое значение для всего народа в целом.

Комплектование фондов является одной из главных задач каждого музея. Сбор экспонатов для нового музея Варшавы было организовано сразу же после определения со зданием. С помощью ученых, волонтеров, сотрудников музея того периода, в реставрируемом здании велся прием исторических экспонатов.

Нестандартная, непривычная экспозиция музея нравится не только поколению пережившую эту трагедию, но молодежи, детям. В центре музея расположен стальной монумент, который пересекает все экспозиционные залы. На стене большого монумента, который представляет собой сердце, которое бьется, это представление о духе людей сражающийся в Варшаве, тут выбиты даты всех события восстания и показаны отметки от снарядов. Приложив ухо к отверстиям пулевых каналов можно услышать звуковые представления восстания: скрип оружия, слова песен, молитву, радио, звуки бомб, вопли людей.

Экспозиция разделена на хронологические рамки. В отдельном зале экспонированы пишущие машинки с 40-х годов – все исправные, печатают и сегодня, также можно увидеть листовки с призывом к восстанию в 3 августа 1944.

Основой экспозиции является лифт, на котором можно подняться на верхний этаж. Сценография и различные визуальные и звуковые эффекты погружат посетителя в август-сентябрь 1944 года. Символичным считается экспозиция в виде городской канализации, благодаря которой сосредотачивалась основная деятельность повстанцев в оккупированной Варшаве. В заключительной экспозиции раскрывается окончание восстания в ходе развития Второй мировой войны. Достоинством музея является «Место Памяти» - захоронения повстанцев. И залы, посвященные полевой почте и радиовещанию в мятежной польской столице.

Еще одним центральным объектом экспозиции является – макет польского самолета «Liberator B-24J», восстановленный в первоначальный вид. На таких самолетах перевозили грузы для варшавских повстанцев.

Далее посетитель может увидеть экспозицию «Бужа», что с перевода означает «Гроза» это связано с неожиданным нападением, начавшимся одновременно по всей территории столицы. В экспозиции имеются значки, знаки отличия повстанцев и партизан, а также винтовки, снаряды. Например, пулемет «Браунинг» снаряжение, которое выпускала США со времен Первой Мировой войны, ее использовали участники восстания.

При музее открыт научный центр исследований и образования, посвященный истории Варшавского восстания, истории и наследия польского подземного движения. Из вышесказанного

следует, что музей занимается исследовательской деятельностью, постоянно находится в поисках информации минувших лет. В музее также создан Архив устной истории, который состоит из записей воспоминаний участников восстания.

Библиотечный фонд музея богат источниковедческой базой о Варшавском восстании. Только архивных фотографий насчитывают около 5000 штук. Руководство музея широко использует материалы фонда, предоставляя их школам, университетам, исследователям. Весь документальный материал (фотографии, документы) имеют своих авторов, лишь исключение составляют фотографии немецких авторов, которые до сих пор остаются неизвестностью. В здании музея расположен читальный зал с архивными материалами, где имеются более 12 500 книг о Второй мировой войне, Варшавском восстании. Коллекция в читальном зале доступна для всех заинтересованных лиц, особенно приветствуются школьники младших классов, а также студенты гуманитарных наук. Ресурс, хранящийся в открытом доступе в читальном зале был разделен на тематические папки, содержащие публикации по истории Второй мировой войны, о Варшавском восстании. Атласы, биографии участников Варшавского восстания, энциклопедии, издания на иностранных языках по вопросам Второй мировой войны, Варшавского восстания, о роли церкви, авиации, Еврейского населения, а также публикации, выпущенные музеям Варшавского восстания.

Музей Варшавского восстания ведет активную образовательную деятельность. Проводятся специальные лекции, занятия для школьников, студентов. График лекции расписан за 2-3 месяца вперед.

Особого внимания заслуживает Зал Юного повстанца – это специальный уголок, где детям в игровой форме, через подлинные игрушки, рас-

сказывают о восстании в интерактивной форме. Они могут смотреть фильмы, предназначенные специально для них[9].

Примечательно во всех залах висит отрывной календарь, на каждой странице которого рассказывается история каждого дня Варшавского восстания. Посетитель может оторвать эти листочки и на выходе получить полный календарь с описанием восстания. На наш взгляд музей отвечает всем требованиям современного общества: с одной стороны он мультимедийный, с другой стороны предназначен для посетителей всех возрастов. При входе в музей посетитель сразу оказывается в гуще тех времен, сняв телефонную трубку, услышит историю участника Варшавского восстания. Кинотеатр 3D показывает 5-минутный фильм о полете над разрушенной Варшавой.

В Петербургском музее представлены фотографии, фильмы, документы о Варшавском восстании, записи с научным сотрудникам музея Агнешкой Ивашкевич, который стоял у истоков создания музея. Он считает, что русское население мало информировано о том, что тогда происходило в Польше. Несмотря на то, что в 2007-м на русском и польском языках семитысячным тиражом вышел большой сборник «Варшавское восстание 1944 года в документах из архивов спецслужб», в данном источнике собраны показания жителей, свидетелей всех тех фашистских зверств, следственные дела над участниками восстания[10].

Варшавское восстание 1944 года не достигло военных и политических целей, но в то же время стало для поляков символом мужества и решительности в борьбе за независимость. Музей Варшавского восстания – место, которое стало уроком для молодого поколения и воспоминанием для старшего поколения поляков.

Литература

- 1 Дурачински Э. Польская историография новейшего времени // Новая и новейшая история. – 2002. – №3.
- 2 Рышард Назаревич. Варшавское восстание, 1944 год: политические аспекты. М., «Прогресс», 1989. – 107 с.
- 3 Варшавское восстание в документах из архивов спецслужб. Варшава – Москва, 2007. – 1400 с.
- 4 Алексеев В.М. Варшавское восстание: Варшава в борьбе против гитлеровских захватчиков, 1939 -1945. – СПб.: [Гуманит. агентство] «Академ. Проект», 1999. – 189 с.
- 5 Карпов Владимир Васильевич. Генералиссимус. Книга 2.С. 31 Издательство: ФГУИПП «Янтар. сказ». Год печати: 2002
- 6 Ciechanowski J.M. Powstanie Warszawskie. Warszawa, 1984.- С 534
- 7 З. Клишко Варшавское восстание. М.: Политиздат, 1969. – С 280
- 8 Муканова А. «В самом сердце Европы» Статья, Казахстанская правда № 121-122,2012.- С. 13-14

9 <http://www.1944.pl/>

10 <http://www.novayagazeta.spb.ru/2010/67/7>

References

- 1 Durachinski E. Polskaya istoriografiya noveishego vremeni // Novaya i noveishaya istoriya. - 2002. - №3;
- 2 Ryshard Nazarevich. Varshavskoe vosstanie, 1944 god: politicheskie aspekty. M., «Progress», 1989. - 107 s.
- 3 Varshavskoe vosstanie v dokumentah iz arhivov spetssluzhb. Varshava - Moskva, 2007. - 1400 s.
- 4 Alekseev V.M. Varshavskoe vosstanie: Varshava v borbe protiv gitlerovskih zahvatchikov, 1939 -1945. – SPb.: [Gumanit. agentstvo] «Akadem. Proekt», 1999. – 189 s.
- 5 Karpov Vladimir Vasilevich. Generalissimus. Kniga 2.S. 31 Izdatelstvo: FGUIPP «Jantar. skaz». God pechaty: 2002
- 6 Ciechanowski J.M. Powstanie Warszawskie. Warszawa, 1984.- С 534
- 7 Z. Klishko Varshavskoe vosstanie. M.: Politizdat, 1969. – С 280
- 8 Mukanova A. «V samom serdce Evropy» Statya, Kazahstanskaya pravda № 121-122,2012.- С. 13-14
- 9 <http://www.1944.pl/>
- 10 <http://www.novayagazeta.spb.ru/2010/67/7>

УДК: 39(=512.154) (574)

М.Т. Раймбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Тарих, Археология және этнология факультетінің магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: raimbiekova,maira@mail.ru

Кыргыздардың отбасы және отбасылық қарым-қатынастары

Қазақстандағы кыргыздардың отбасылық-некелік қарым-қатынастары мен салт-дәстүрлері жөніндегі тарихи-этнографиялық бағыттағы ғылыми еңбектер қарастырылады. Оған байланысты деректер мен кыргыздардың үйлену тойының ерекшеліктері айқындалады. Қарастырып отырған қазақ және кыргыз халықтарының отбасылық әдет-ғұрыптарындағы құда түсу, қалыңмал, қыз ұзату, келін түсіру тойлары, ондағы рәсімдер өзінің құрылысы жағынан өте ұқсас, тілдік ерекшеліктері тұрғысынан да жақын, ғұрыптардың айырмашылығы көбіне-көп халықтардың шаруашылық-мәдени типіне қарай айырылатындығы баяндалады. Әдет-ғұрыптардың ішінде «отбасылық» ғұрыптар деп аталатын бөлігі, әдетте «Отбасын құруға байланысты ғұрыптар», «Бала туып оны өсіруге байланысты ғұрып-ырымдар», «Өлген адамды жерлеуге байланысты ғұрыптар» деп үш топқа бөлінеді. Жалпы отбасы ғұрыптары әдет-ғұрыптардың ішіндегі толымдысы, құрамы жағынан ең күрделісі. Қазақстандағы этнос өкілдерінің этномәдени дамуын көрсетуге, отбасылық қарым-қатынасындағы ерекшелігі мен этнотілдік деңгейі зерделенеді. Зерттеп отырған этностың әдет-ғұрыпы мен салт-дәстүрі этнографиялық мәліметтерге негізделген.

Түйін сөздер: патриархалды отбасы, матриархалды отбасы, моногамды неке, полигамды неке, нуклеарлы отбасы, диахрон.

М.Т. Раймбекова

Семья и семейные отношения киргизов

Рассматриваются научные труды историко-этнографического направления семейно-брачных отношений и обычаи киргизов в Казахстане. Уточняются и устанавливаются сведения и особенности традиции связанные со свадьбой киргизов. В этой работе установлено, что такие семейные традиции казахского и киргизских народов как сватовство, калым (плата за невесту), празднования связанные с выданьем девушки замуж, приезд невесты в дом жениха по своей структуре очень схожи и близки с точки зрения языковых особенностей, и то, что эти обычаи во многом различаются только по хозяйственно-культурному типу народов. В работе делается акцент на источники и особенности свадьбы киргизов. Среди обычаев та часть, которая называется «семейные традиции», обычно делится на три группы: «традиции связанные с созданием семьи», «обычаи связанные с рождением ребенка и его взросление», «обычаи, связанные с похоронами умершего человека». В целом семейные традиции являются наиболее объемными и сложными по составу среди других традиции. Изучаются Особенности семейных отношений и их этноязыковой уровень чтобы показать развитие этнокультуры представителей этносов в Казахстане. Обычаи и традиции исследуемого этноса основаны на этнографических сведениях.

Ключевые слова: патриархальная семья, матриархальная семья, моногамный брак, полигамный брак, нуклеарная семья, диахрон.

M. Raymbekova.

Family and family relationships of the Kirghiz

Scientific works of historical and ethnographic areas of family relations and Kyrgyz customs in Kazakhstan are considered. Specified and installed information and features associated with the wedding traditions of the Kirghiz are given in the article.

It is established in the article that such family traditions of the Kazakh and Kyrgyz peoples as matchmaking, dowries (payment for the bride), associated with the celebration of a girl of marriageable age to marry, the arrival of the bride to the groom's house in its structure is very similar and close in terms of language features, and then that these customs are largely differ only in the economic and cultural type peoples.

The article focuses on the sources and characteristics of the Kyrgyz wedding. Part of the customs, which is called the "family tradition", usually divided into three groups: the "tradition associated with the creation of the family", "customs associated with childbirth and his adulthood", "customs associated with the funeral of a deceased person."

Generally family traditions are the most voluminous and complex composition among other traditions. Specific family relationships and their ethno-linguistic level are studied in order to show the development of ethnic culture representatives of ethnic groups in Kazakhstan. Customs and traditions of the ethnic group under study is based on ethnographic data.

Key words: the patriarchal family, matriarchal family, monogamous marriage, polygamous marriage, the nuclear family, diachrony.

Әлемнің 38 мемлекетінде қырғыздар мекен етеді. Қырғыз ұлты ұзақ тарихқа, шұғылалы мәдениетке ие ежелгі ұлт. Әдет-ғұрыптар өмірдің қай саласында орындалуына қарай бірнеше топқа бөлінеді. Олардың ішіндегі ең ірілері: шаруашылыққа байланысты ғұрыптар, үй-тұрмысына байланысты ғұрыптар, қоғамдық-әлеуметтік ғұрыптар. Шаруашылық әдет-ғұрыптары өз кезегінде – егіншілікке, малшылыққа, әртүрлі кәсіптерге байланысты болып бөлініп кете береді. Үй тұрмысына байланысты ғұрыптар, отбасылық ғұрыптар, үй шаруашылығына байланысты ғұрыптар, т.б. болып бөлінеді. Әдет-ғұрыптардың ішінде «отбасылық» ғұрыптар деп аталатын бөлігі, әдетте «Отбасын құруға байланысты ғұрыптар», «Бала туып оны өсіруге байланысты ғұрып-ырымдар», «Өлген адамды жерлеуге байланысты ғұрыптар» деп үш топқа бөлінеді. Жалпы отбасы ғұрыптары әдет-ғұрыптардың ішіндегі толымдысы, құрамы жағынан ең күрделісі.

Сонымен, этностың негізгі қасиеттерінің бірі болып табылатын әдет-ғұрыптар, оның ішінде отбасылық ғұрыптарды зерттеу этнография ғылымының қай заманда болса да өте маңызды мәселесі болып есептеледі.

Қырғыздардың отбасылық-некелік қарым-қатынастары мен салт-дәстүрлері жөнінде біршама еңбектер жазылды. Осы мәселелер жөнінде тарихи-этнографиялық бағытта еңбектер жазған авторлар Н. Зеланд [1], Г.С. Загряжский [2], Н.Т. Дыренкова [3], Г.И. Кушнер[4], С.М. Абрамзон[5], Ф.А. Фиель-струп [6], А. Жұмағұлов [7], Т.Д. Баялиева [8], А.А. Асанқанов [9] т.б. Сондай ақ қырғыздар жөніндегі кейбір этнографиялық деректерді Қазақстандағы сол этнос өкілдерінен алып қарастырамыз.

Отбасы – некеге және қандас туысқандыққа негізделген қоғамдық шағын топ, адам тұрмысын ұйымдастырудың бастапқы формасы. Қоғаммен бүкіл қоғамдық қатынастардың жүйесімен

тығыз байланыста бола тұрса да, отбасы – қоғамдық өмірге қарағанда адамдардың белгілі дәрежедегі дербес, пікірлес тобы. Отбасы өмірі материалдық және рухани үдерістермен байланысты. Табиғи биологиялық және шаруашылық-тұтыну қатынастары оның материалдық жағын құраса, рухани жағын – құқықтық, адамгершілік және психологиялық қатынастар құрайды. Отбасы – тарихи категория. Оның өмірі мен формасы, үстемдік етуші қоғамдық-экономикалық жағдайдың, бүкіл қоғамдық қатынастар сипатының және мәдени даму дәрежесінің ерекшеліктерімен анықталады. Отбасы қауымдық құрылыстың жыныстық еңбек бөлінісі мен отырықшылық өмір салтының тууына байланысты әр түрлі жыныс өкілдерінің арасындағы табиғи байланысқа, экономикалық байланыстар мен мүдде бірлігі қосылған кезде пайда болады. Отбасы өзінің тарапынан және некенің сипатына қарай моногамдылық және полигамдық; құрамына қарай дербес немесе бір некелі топ және құрама некелі топ (бір немесе бірнеше некелі топ); «отбасындағы үстемдіктің» сипатына қарай – патриархалды және матриархалды, сол сияқты ерлі-зайыптылардың теңдігіне негізделген «демократиялық» болып бөлінеді. Отбасының әлеуметтік мәні мен пайда болуы және даму кезеңдері туралы этнография ғылымы тарихында әр түрлі қағидалар мен пікірлер болды.

Қай халықтың байырғы тіршілік цикліне жататын салт-жоралғыларының барлығы әлемдік құрылым, қоршаған орта, әлеуметтік (өзіндік) космос, қоғамдық қатынастар және өзара функциялық байланыстары жөніндегі ерте заман қойнауында қалыптасқан дүниетанымының қоғамдық өмірдегі уақиғаларға байланысты пайдаланылатын қолданбалы моделі іспеттес.

Дәстүрлі дүниетаным бойынша күнделікті тіршілік ырғағының қалпы, адамдардың, малдың, шаруашылықтың сан алуан түрлері қоршаған ортаның жағдайларына байланы-

сты. Тіршілік циклі салт-жоралғыларының әрқайсысының ішкі құрылымдық принциптері мен атқарылу тәсілдері әртүрлі болғанымен түпкі мақсаттары бір: ол тарихи кеңістік пен уақыттың сұрыпталуынан өткен байырғы қоғамдық қатынастың, экологиялық мәдениеттің, моральдық-этикалық іс-әрекеттердің принциптерін сақтау ісіне этностың әлеуметтік күш-қуатын жұмылдыру. Осы салт-жоралғыларды қалыпты тіршілік тынысының негізі болатын ұрпақаралық-этникалық (диахрондық) этномәдени байланыстың және тәжірибенің қорланып жүзеге асатын ішкі этникалық синхрондық информациялық «тораптары» (әдіс-құралдары) ретінде қарастыруға болады. Демек, осы «қолданбалы» модельдер өзінің функциялық табиғаты мен ерекшеліктеріне және көшпелі қоғамдық іс-әрекет саласында алатын рөліне қарай көшпелілердің тіршілігін реттеп отыратын дәстүрлі институттық қатынастың құрамдас бөліктері ретінде қызмет атқарады [10].

Кенестік тарихи этнографиялық ғылымда отбасы тарихын зерттеуде үлкен жетістіктерге жетті. Яғни, үлкен отбасы әрдайым назарда болды. Осы мәселе жөнінде шыққан ең алғашқы қорытынды материалдардың бірі М.О. Косвеннің еңбегі. Көптеген әдебиеттерді ұсына отырып, автор үлкен отбасының дүние жүзінде кең жайылғандығын ғана көрсетіп қоймай, оған түсініктеме де берген. Көптеген атаулардың ішінде автор «отбасылық қауым» және «үлкен отбасы» деген терминді ұсынады. М.О. Косвен: «отбасылық қауым 3-4-5 ұрпақтан тұратын, кейде одан да көп ұрпақтан тұратын жақын туыстардан тұрады» – деп жазды. Шаруашылықты бірлесіп, ұжымдасып басқарады: жер бөлігін, құрал-саймандары, малды және басқа да шаруашылық мүлікті ортақтасып пайдаланады, бірлесе өнім өндіріп пайдаланады.

Ю.М. Бромлей мен М.С. Кашуба отбасын екіге бөледі: қарапайым («кішкентай», «нуклеарлы», «жеке» және т.б.) отбасы, бір ғана неке жұбы (немесе бір ата-анадан) мен үйленбеген балалары немесе баласыз отбасы, күрделі отбасы (кенеітілген типтегі отбасы, «үлкен отбасы») екі немесе одан да көп қарапайым отбасынан тұрады.

Үлкен патриархал отбасы Орталық Азия жерінде мекендейтін жергілікті халықтар арасында біздің заманымыздың басында қалыптасып, біздің заманымыздың алғашқы мың

жылдығының ортасында нығая түсті. Ал үлкен патриархал отбасының ыдырау кезеңі Орталық Азияның әр өңірінде оның экономикалық даму дәрежесіне байланысты әр кезеңде басталып, ұзаққа созылды, оның сарқыншақтары XX ғ. басына дейін келді. Қазан төңкерісінің қарсаңына дейін үлкен патриархалдық отбасы қырғыздарда ыдырап, оның орнына сол үлкен патриархал отбасының қалдықтары әлі де болса сақталып қалған шағын дара отбасы келеді.

Зерттеу барысында этнографиялық фактілерді пайдалана отырып, қырғыз отбасы және отбасылық қатынастары жүйелі, бір ізді принциптің негізінде қарастырылады.

Енді республикамызда тұратын шағын этникалық топтардың бірі қырғыз отбасы құрамына және ішкі отбасылық қарым-қатынастарындағы негізгі ерекшеліктеріне тоқталайық.

Қырғыздардың арасында жер-жерлерде бөлінбеген үлкен отбасылар XX ғасырдың 70-жылдарына дейін сақталғандығы туралы С.М. Абрамзон жазған [11, с. 250-251].

1940 ж. ортасында А. Жұмағұлов Шу аймағының кейбір жерлерінде қырғыз халқының арасында патриархалдық типтегі үлкен отбасылардың кейбірі ғана сақталып қалғандығы жөнінде жазған. 1950 ж және 1954 жж. қырғыз жұмысшыларының тұрмыс-тіршілігін зерттеушілер патриархалдық үлкен отбасылардың «қалдықтарын» жолықтырып, олардың ішінен өзінің үйленген төрт ұлы мен жалпы ортақ шаруашылық жүргізген Ә. Сайпидинованың отбасын суреттеп жазған [7, с. 14-18, 52-53]. Зерттеуші К. Мамбеталиева XIX ғасырда Оңтүстік Қырғызстанның халқының арасында үлкен отбасылардың болғандығы жөнінде мәліметтерді келтіреді.

С.М. Абрамзон үлкен отбасы көшпенді халықтарда көп кездеседі деп жазды. С.М. Абрамзон қырғыздарға байланысты осындай отбасылар ертеде болғандығын мұрағат мәліметтері мен басқа зерттеушілерге сүйене отырып жазды. Оның материалдары бойынша үлкен отбасы мүшелері бөлек киіз үйлерде тұрғанымен ортақ үй шаруашылығын жүргізіп, ортақ малды баққан, үлкен отбасы қарапайым өндіріс бола отырып, негізінен шаруашылық бірлестігі болды. Үлкен отбасының барлық мүшелері бір қазаннан тамақтанды («чоң қазан»). Үлкен отбасының ыдырауы негізінде кіші отбасылардың жеке шаруашылық болып

бөлініп шығуымен байланысты болды. Оның экономикалық және территориалдық бірлігі болды; осы бірлікті сақтауда туыстық бірлік психологиясы үлкен рөл атқарды. Қырғыздардың осындай тобына сипаттама бере отырып С.М. Абрамзон мынаны көрсетеді: топтағы адам саны статистикалық мәлімет бойынша 2-5 адамнан 10-15 адамға дейін болды; олар көбінесе бір ауыл болып көшті, бірлесіп мал бақты. Топ мүшелері өз ортасында еңбек тәжірибесін үйретті, отбасылық той шараларда бір-біріне көмектесіп, белсене атсалысты. Кейде бірлесе отырып, әсіресе ғұрыптық рәсімдерді орындағанда, кейбір тағамдар мен сусындарды даярлады. Әр топ өзін «ата баласы» деп атаған. Бұл отбасылар жалпы үй шаруасы мен үш буынды (кейде үш буыннан да көп) туыскандардан тұрған; мұндай отбасылардағы мүшелер саны бірнеше ондаған адамға жеткен. Көшпенділердің негізгі байлығы – мал, жалпы үлкен отбасылық мал-мүлік деп есептеліп, сондай-ақ ауқат-тіршілігі де ортақ болған.

С.М. Абрамзон өзінің тағы бір еңбегінде XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында көшпелі қырғыз халқында үлкен патриархал отбасының болғанын көрсетеді [11, с. 175].

Қырғыздарда XX ғ. баскезінен 60-жылдардың аяғына дейінгі отбасының негізгі үстемдік еткен түрі бұрынғы үлкен патриархал отбасының кейбір белгілерін сақтап қалған шағын дара отбасы болды. Қырғызстанда болған П.И. Кушнер өзінің «Таулы қырғыз елі» (1929 ж) еңбегінде сол уақыттың өзінде қырғыздар арасында үлкен отбасының жиі кездесетінін атап көрсеткен. Мұндай отбасы кедейлердің отбасы арасында көп болғаны жөнінде зерттеу материалдарына сүйене отырып баяндайды, оның себептерін ашып көрсетеді. Сонымен қатар, П.И. Кушнер ауқатты үлкен патриархал отбасы жөнінде де біраз мұрағат материалынан фактілер келтіреді. Ауқатты адамдар қырғыздардың дәстүрі бойынша үйленген балаларын отау етіп, арнап киіз үй бөліп, тиісті мал-мүлік, жер сияқты дәстүрлі еншісін беріп, бөлек отбасы етіп шығарған. Ал кедейлер жағдайлары мен тұрмысына қарай үйленген балаларын бөлек отау етіп шығара алмаған, олар шаңырақта ата-аналарымен бірге тұруға мәжбүр болған. Себебі оларға киіз үй тігуге, мал-мүлік еншісін беруге мүмкіндігі болмаған. Оның пікірінше, ержетіп үйленген балаларды енші беріп, жеке отбасы етіп

шығарудың зор саяси-шаруашылық маңызы болды. Бұл әсіресе, әкенің қоғамдық ықпалын көтеруге себебін тигізетін. Оның үстіне қырғыз отбасында әкенің бірнеше үйленген балалары, олардан туған немерелерімен бірге үлкен отбасы қалпында тұра беру көпке созылмайтын. Өйткені ең алдымен, өз аулындағы түтін санын көбейтіп, жаңа қоныстарға ие болу үшін шамасы келген әрбір әке үйленген балаларын бірінен соң бірін бөліп отыруды мақсат еткен.

Қорыта келгенде, үйленген, өз шаруашылығын өзі басқаруға жараған балаларды отау иесі ретінде бөлу, күнделікті өмір талабына сай қалыптасқан қажеттілік болса керек. П.И. Кушнердің айтуынша тек қана үлкен патриархал отбасы емес, сонымен қатар, шағын дара отбасының қалдықтары XX ғ. басына дейін сақталып келді, оның кейбір қалдықтары қырғыздарда Қазан төңкерісінен кейін де ұзақ мерзімге дейін сақталды.

Кеңес этнографтарының, әсіресе қазақ және Орталық Азия халықтарының тұрмысы мен мәдениетін зерттеушілердің – С.М. Абрамзон мен Т.А. Жданконың, Н.А. Кисляковтың пікірлері бойынша патриархалдық отбасылық туыстық қатынастар кіші отбасылық қатынастарға біртіндеп және бірыңғай жолмен өтеді. Н.А. Кисляков бұл туралы былай деп жазды: «Үлкен отбасы уақыт өте келе бірқатар себептерге байланысты және жекеменшік формаларының өзгеруіне байланысты көлемі, ұрпақ саны да азайып, біртіндеп кіші отбасына ыдырай бастайды. Алайда ыдыраған кіші отбасылар ұзақ уақыт бойы шаруашылық және туыстық байланыстарын сақтап қалады». Сонымен, үлкен патриархалдық отбасылық қауымнан кіші отбасыға өткен отбасылық-туыстық топтар экономикалық қызығушылығы мен идеологиялық бірлігімен танымал.

Ал, қазіргі таңда біз зерттеп отырған этнос өкілдерінде нуклеарлы отбасы кең тараған. Олар дәстүрлік авторитарлы құрылымды ұстанады, яғни, отбасының басшысы ретінде барлық уақытта әке (ер адам) саналады.

Осы этностың отбасы түрлері нуклеарлы (қарапайым және кіші) және күрделі болып бөлінеді. Қырғыз отбасының ең көп тараған түрі нұсқалардағы нуклеарлы отбасы. Отбасының осы түрі көбіне екі ұрпақтан тұрады: ата-ана немесе екеуінің біреуі және үйленбеген балалары. Нуклеарлы отбасы тек қырғыздар да ғана емес,

сонымен қатар республикамызда тұратын түрік, орыс, татар, неміс, украин және т.б. этностар арасында да кең тараған.

Қай халықта болсын отбасын құрған соң балалы болуды арман етеді. Елімізде тұрып жатқан

шағын этникалық топтардың бірі қырғыздар да басқа халықтар сияқты баласын үйлендіріп, қызын ұзатқан соң олардың балалы-шағалы болуын тілейді және ұрпақ тәрбиелеуге үлкен көңіл бөледі.

Әдебиеттер

- 1 Зеланд Н. Киргизы. Этногр. очерк. Зап. Западно-Сибирск. отделения РГО. -Омск, 1885. – Т. VII, вып. 2. 26 с.
- 2 Загряжский Г.С. Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву. - СПб., 1876. 157-158 с.
- 3 Дыренкова Н.Т. Брак, термин родства и психические запреты у киргизов: сб. этногр. матер. -Л., 1927. 14 с.
- 4 Кушнер Г.И. Горная Киргизия. -М., 1929. 68 с.
- 5 Абрамзон С.М. Некоторые стороны быта киргизской молодежи (XIX-XX вв.). Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. -М., 1978. 106-107 с.
- 6 Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. -М.: Наука, 2002. 300 с.
- 7 Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. – Фрунзе, 1960. 92 с.
- 8 Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, 1972. 169 с.
- 9 Асанканов А.А. Социально-культурное развитие современного киргизского сельского населения. – Фрунзе: Илим, 1989. 212 с.
- 10 Әлімбаев Н. Қазақтың дәстүрлі тіршілік циклі салт-жоралғыларының теориялық мәселелері жөнінде (этносемасиологиялық аспект)// Этнокультурные процессы на территории Казахстана. – Алматы, 1995. 123-124 с.
- 11 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971. 401 с.

References

- 1 Zeland N. Kyrgyzy. Aitnogr, osherk. Zap. Zapadno-Sybyrsk. otelenny RGO. -Omck, 1885. – T. VII, bip. 2. 26 p.
- 2 Zagryajsky G.C. Yridishekie ob obichai kyrgyz i o narodnom syde y kochevogo naselenyi Tyrkestanskogo krai po obichnomu pravu. - SPb., 1876. 157-158 p.
- 3 Drenkova N.T. Brak, termin rodstva I psichieskie zapreti y kyrgyzov: sb. aitnogr. mater. -L., 1927. 14 p.
- 4 Kychner G.I. Gornai Kyrgyzyi. -M, 1929. 68 p.
- 5 Abramzon S.M. Nekotrie storoni bita kyrgyzskoi molodegi (XIX-XX bb.). Semia i semeinie obriadi y narodov b Srednii Azii I Kazakstana. -M., 1978. 106-107 p.
- 6 Fielstry F.A. Iz obriadovoi jizni kyrgyzov nachala XX beka. -M.: Nayka, 2002. 300 p.
- 7 Djymagylov A. Semia i brak y kyrgyzov Chyiskoi dolini. – Frynze, 1960. 92 p.
- 8 Bailieva T.D. Doyslamskye berobanye i yh perejytku y kyrgyzov. – Frynze, 1972. 169 p.
- 9 Asanhanov A.A. Sosialno-kylytrnoe razbytye sovremennogo kyrgyzskogo selskogo naselenia. – Frynze: Ylym, 1989. 212 p.
- 10 Alimbai N. Kazaktin dastyrlı tırchilik sykli salt-joralrilarinin teorialik maseleleri joninde (aitnosemasialogialik aspekt) // Aitnokyltyrnie prosessi na terrytory Kazakstana. – Almati, 1995. 123-124 p.
- 11 Abramzon S.M. Kyrgyzi i ih aitnogenetycheskie i istoriko-kylytrniesbiazi. -L., 1971. 401 p.

УДК 930.2

Ж.Ж. Турганбаева

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
магистрант 2 курса специальности 6М020900 – «Востоковедение», Казахстан, г. Алматы
e-mail: zhanara0890@mail.ru

Анализ уставных документов Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива в контексте реалий Персидского залива»

Данная научная статья посвящена анализу уставных документов, утверждающих создание интегрированного союза аравийских монархий в рамках Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива. Автор статьи предпринял попытки по выявлению логики, идей и смысловых акцентов пяти Уставов Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива, посвященных разным сферам сотрудничества его членов. Нами были проанализированы такие документы Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива как «Устав Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива», «Внутренний Устав Высшего Совета», «Устав Министерского Совета Сотрудничества», «Основной Устав организации по урегулированию конфликтных ситуаций», «Единое экономическое соглашение стран Совета Сотрудничества». Выбор темы мы находим актуальным в связи с необходимостью интерпретации документального обоснования происходящих событий в рассматриваемых странах. Для достижения цели исследования мы сочли необходимым привести основания для создания Совета сотрудничества, а именно – последовательный анализ содержания всех уставных документов, касающихся создания Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива. В ходе исследования мы пришли к выводу, что основная цель организации сводится к интеграции во всех экономических, социальных и культурных сферах. В исследовании мы делаем акцент на инициативу обеспечения безопасности в регионе, исходящую от доминирующего, в силу различных исторических и культурных условий, Королевства Саудовская Аравия.

Ключевые слова: интеграция, анализ, устав, основания для сотрудничества, экономическая интеграция, конфликтная ситуация, Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива.

Ж.Ж. Турганбаева

Парсы шығанағы реалиялары контекстіндегі араб мемлекеттер достастығы Кеңесі жарғылық құжаттарын талдау

Бұл мақала Парсы шығанағы одақтастығы Кеңесі шеңберіндегі арабиялық монархиялардың интеграциялық кеңесі тууының жарғылық құжаттарын талдауға арналған. Мақала авторы Парсы шығанағы араб мемлекеттері одақтасығы Кеңесі мүшелерінің түрлі саладағы әріптестікке арналған бес Жарғысының логикасы, идеялары және акценттерін анықтау әрекеттерін жасаған. Біз келесі Парсы шығанағы араб мемлекеттері одақтасығы Кеңесі құжаттары талданған «Парсы шығанағы араб мемлекеттері одақтасығы Кеңесі Жарғысы», «Жоғары Кеңестің ішкі Жарғысы», «Одақтастық Кеңесінің Министрлік Жарғысы», «Қақтығыстық жағдайларды шешуге бағытталған ұйымның негізгі Жарғысы», «Одақтастық кеңесі мемлекеттерінің біртұтас экономикалық келісімі». Бұл тақырыптың өзектілігі қарастырылып отырлық мемлекеттердегі жағдайларға байланысты құжаттық негіздеме қажеттілігі болып табылады. Зерттеу мақсатына ету үшін біз одақтастық Кеңесі туылуының негіздемелерін келтіруге жөнкөрдік яғни, Парсы шығанағындағы араб мемлекеттері одақтастығы Кеңесінің қалыптасуына байланысты барлық құжаттардың мазмұнын мұқият талдау. Зерттеу барысында біз ұйымның негізгі мақсаты барлық экономикалық, әлеуметтік және мәдени аймақтар салаларындағы ынтымақтастыққа ұмтылатыны жайлы қорытындыға келдік. Зерттеуде біз региондағы түрлі тарихи және мәдени шарттарға байланысты басымдықты танытатын Сауд Аравия Әмірлігінен туып отырған қауіпсіздікті қамтамасыз ету инициативасына ден қойып отырмыз.

Түйін сөздер: интеграция, талдау, жарғы, одақтастыққа негіздеме, экономикалық интеграция, қақтығыстық жағдай, Парсы шығанағындағы араб мемлекеттер одақтастығының Кеңесі.

Zh.Zh. Turganbayeva

Анализ уставных документов Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива в контексте реалий Персидского залива»

This scientific article is devoted to analysis of statutory documents, claiming the creation of an integrated union of Arabian monarchies within the Gulf Cooperation Council. The author made an attempt to identify the logic of ideas and semantic accents of five Statutes of Gulf Cooperation Council, focusing on different areas of cooperation of its members. We have analyzed the following documents of the Gulf Cooperation Council as the "Charter of the Gulf Cooperation Council", "Internal Charter of the Supreme Council", "Charter of Ministerial Cooperation Council", "Community Charter of the organization to resolve conflicts", "Unified Economic Agreement of Gulf Cooperation Council countries. We find relevant to choose this theme in connection with the necessity of interpreting the documentation of the events taking place in these countries. To achieve the objectives of the study, we found it necessary to give reasons for the creation of the Gulf Cooperation Council, namely – sequential analysis of the content of all statutory documents concerning the establishment of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf. We concluded that the main goal of the organization is the integration of all economic, social and cultural spheres. In the study we focus on the initiative of regional security posed by the dominant, due to various historical and cultural conditions, the Kingdom of Saudi Arabia.

Key words: integration, analysis, statute, basis for cooperation, economic integration, conflict situation, Gulf Cooperation Council.

Интерпретация текста, тем более текста с историческим значением, имеет значение для преодоления культурной отдаленности, отделяющей исследователя от текста, чтобы «включить смысл этого текста в нынешнее понимание, каким обладает читатель» [1]. Имеется в виду, что исследователь на основе полученной информации самостоятельно выстраивает свое понимание реальности настоящего, «дает свое когнитивное истолкование» текст источника [2].

Прежде всего следует обратиться к схеме традиционного источниковедческого анализа; это: а). анализ контекста документа, б). внутренний анализ, в). внешний анализ документа [3].

Если касаться требований источниковедческого анализа, то нужно обязательно рассмотреть причины возникновения документа, политическую ситуацию его создания, аудиторию, на которую рассчитан документ.

Говоря об истории создания документов, утверждающих создание Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива, обратимся к причинам создания самого Совета: поддержка внутренней безопасности, необходимость экономическое сотрудничество ввиду конкуренции на рынках нефти, ирано-иракская война, начавшаяся в 1980г., необходимость создания блока государств суннитского толка в ответ на усиление шиитского Ирана в регионе. Королевство Саудовская Аравия, страна наиболее крупная по территории, была инициатором создания в 1981 году Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива, в который вошли расположенные на Аравийском полу-

острове арабские монархические государства с преимущественно суннитским населением (шиты преобладают в Бахрейне). Территориально компактное объединение самых богатых, благодаря нефтедолларам, арабских стран, пройдя период взаимной «притирки», в начале 21 века сделало ряд шагов в сторону экономической интеграции по типу европейской [4].

Соглашение о создании ССАГПЗ (Совета Сотрудничества Арабских Государств персидского Залива) было принято на совещании министров иностранных дел в Эр-Рияде в 1981 г. Создание Совета Сотрудничества было подготовлено многолетней деятельностью аравийских монархий 1). В области экономики и информации, 2). После "исламской" революции в Иране и событий в Мекке (в ноябре-декабре 1979 г. фундаменталистская группировка Джухаймана аль-Отейби захватила священную мечеть в Мекке) – и в сфере безопасности. 3). Создание странами ССАГПЗ многочисленных совместных компаний, участниками которых было большинство арабских стран этого региона. Документ рассчитан на правительства и министерства государств-членов Совета: Государство Объединенные Арабские Эмираты, Государство Бахрейн, Королевство Саудовская Аравия, Султанат Оман, Государство Катар, Государство Кувейт, т.е. шести государств, принимавших участие в совещании министров иностранных дел 4 февраля 1981 г. в Эр-Рияде [5].

Внутренний анализ документа неотделим от внешнего анализа (или критики). Мы рассмотрим следующие уставные документы ССАГПЗ:

1. Устав Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива; 2. Внутренний Устав Высшего совета ССАГПЗ; 3. Внутренний Устав Министерского совета ССАГПЗ; 4. Основной Устав Организации по урегулированию конфликтных ситуаций; 5. Единое экономическое соглашение ССАГПЗ.

Попытаемся проинтерпретировать содержание «Устава Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива» (именуемый далее Устав). Устав перечисляет государства-членов Совета, вступивших в данное интеграционное сообщество. В нем содержатся ссылки на добровольные основы и на общие культурно-исторические черты, объединяющие перечисленные страны, среди которых: исламская религия, общая судьба и цели; излагаются стремления и цели данного объединения: достижение координации, интеграции и взаимосвязи, укрепление взаимодействия для лучшего будущего их народов; присутствует также ссылка на Устав Лиги арабских государств, гласящий о более тесном сближении арабской и исламской общин. Далее в Уставе следует 21 статья, содержащая общие основы организации сотрудничества указанных стран. В первых четырех статьях Устава определяются название Совета, местонахождение штаб-квартиры, место проведения заседаний, провозглашаются цели объединения. Далее следуют статьи, перечисляющие условия членства в Совете, утверждающие органы Совета (Высший совет, имеющий также право разрешать споры, Министерский совет, Генеральный секретариат). Статьи 11-17 содержат информацию о функциях органов Совета. Статья 18 оговаривает наличие общего бюджета Совета, формируемого государствами-членами в равных долях. Заключительные статьи (19-21) Устава подтверждают место (г. Абу-Даби), время (25 мая 191 года), язык (арабский) создания Устава, а также вновь перечисляет государства-члены Совета сотрудничества арабских государств Персидского Залива.

«Внутренний Устав Высшего Совета ССАГПЗ» состоит из 19 статей, оговаривающие вопросы организации мер, направленных на созыв Совета и выполнение им возложенных на него задач. В частности, подробно изложены условия членства в Совете (ст.2), оговорены задачи Высшего Совета в соответствии с общими целями ССАГПЗ, направленные на организацию

заседаний государств-членов (ст.3); содержатся условия, необходимые для созыва заседания Высшего Совета; в частности оговорено кто, когда, при каких условиях, с какими предварительными мерами, под чьим председательством и с какой целью участвует в сессиях Высшего Совета ССАГПЗ (ст.4-8). Статьи 9-17 содержат информацию о работе бюро и комиссий (также и технических) Высшего Совета, порядок дискуссии и последовательность принятия решений и голосования, а порядок изменения результатов голосования и принятых решений. Заключительные 18 и 19 статьи Устава посвящены описанию условий и порядка изменения настоящего документа и закреплению его правомерности (юридической силы). Настоящий устав был принят 25 мая 1981 года шестью перечисленными ранее аравийскими монархиями.

«Устав Министерского Совета Сотрудничества». В первой статье Устава Министерского Совета вкратце описано назначение самого документа. В статьях 2-10 стандартно, подобно структуре предыдущего документа, последовательно оговариваются полномочные лица, порядок и условия созыва и проведения очередных и чрезвычайных сессий Совета. Статьи 11, 12, 13 предполагают одинаковый регламент нефтегазодобычи и установление цен, согласование экономической деятельности, создание совместных предприятий в области промышленности, сельского хозяйства и экономической интеграции.

«Основной Устав организации по урегулированию конфликтных ситуаций» состоит из 13 стандартных статей, положения которых соответствуют вышеизложенной манерой изложения принципов сотрудничества аравийских монархий. Статьи содержат пояснения терминологии, используемой в Уставе, оговаривают местопребывание организации (г. Эр-Рияд; сессии могут проводиться в любом из государств-членов); полномочия Организации – разрешение конфликтов между государствами-членами; условия функционирования; органы Организации и их иммунитет; и, конечно, бюджет Организации. Последняя статья Устава содержит дату подписания документа – 25 мая 1981 г.

«Единое экономическое соглашение стран Совета Сотрудничества» – соглашение, подписанное странами-членами ССАГПЗ в соответствии с основными целями Совета. Документ состоит из семи частей, включающих 27 статей.

Первая часть, которая называется «Коммерческий обмен», содержит 7 статей, предполагающих беспрепятственный импорт и экспорт продукции, таможенный союз, определяет приоритет отечественной продукции, согласованные действия во внешнеэкономических отношениях стран-членов ССАГПЗ. Вторая часть документа под названием «Перемещение денег и людей и экономическая деятельность», включает две статьи социально-экономического характера. Третья часть – «Координация процесса развития» (4 статьи) касается единого плана развития нефтегазового сектора и единого законодательства в нем. Часть «Техническое сотрудничество», касается интеграции в сфере технического обеспечения и согласованной подготовки рабочих кадров. Часть 5 – «Транспорт и связь» содержит положения относительно перемещения населения и транспорта. Следующий блок статей (с 21 по 23), относящиеся к шестой части Устава «Финансовое сотрудничество», предусматривает проведение единой финансовой политики. Заключительной частью Соглашения является часть седьмая – «Резюме» – это статьи 24-27 о порядке исключений и изменений некоторых пунктов данного устава, если это необходимо; также уточняется, что соглашение было принято в Эр-Рияде 10 ноября 1981 года за подписью шести государств.

В ходе подготовки к проведению анализа формы документа была поставлена проблема анализа: степень проявленности или преобладания определенных тем, звучащих в текстах соглашений; была определена цель данного анализа – определение процентного соотношения основного текста с темами, выражающими такие идеи интеграции стран в рамках ССАГПЗ как: "сближение", "экономическая солидарность", "организационные основы сотрудничества". Что касается идентификации корпуса источников, то автор полагался на сплошное исследование пяти соглашений, подписанных арабскими монархиями, опубликованных на официальном сайте Совета Сотрудничества арабских государств Персидского залива www.gcc-sg.org [6], [7], а также перевод текста этих соглашений российским юристом-арабистом Пашковым Р. В. [5]. В ходе выполнения данной работы возникла сложность с недостаточным формальным соответствием текста оригинала на арабском языке с текстом перевода на русский язык; в частности, перевод

– это уже новое, другое произведение, поэтому если выполнен смысловой перевод, то количество слов в целом или по той или иной тематике может разниться. Однако, по мнению автора, соотношение количества слов по выбранным темам от этого не рождает значительные погрешности. В качестве смысловых единиц анализа были выбраны темы: "сближение", "экономическая солидарность", "организационные основы сотрудничества", выраженные различными синонимами. Так, по теме "сближение" находим: интеграция, сотрудничество, согласование, совместный, координация, связывать, объединение, члены, соглашение, контакты; по теме "экономическая солидарность": экономика (экономический), финансы (финансовый), импорт/экспорт, бюджет (бюджетный), технологии (технологический), нефть (нефтяной); по теме "организационные основы сотрудничества": организация (организовывать), заседания, сессия (сессии), председательство, структура, система, секретарь (секретариат), вопрос (вопросы), совет, комиссия, порядок. Единицы счета совпадают со смысловыми единицами анализа. Понятия операционализированны по частоте упоминаемости каждой из тем в общем объеме текстов. В связи с языковыми расхождениями структурные признаки не учитывались в анализе. Что касается измерения отношения продуцента к соглашениям объединения: система категорий сконструирована нейтрально, стандартно для уставных документах, согласно общим требованиям по оформлению юридических документов; система кодировки сформулирована однозначно: выражено позитивное, положительное отношение к идее и событиям объединения арабских государств Персидского залива на основе схожести и единства целей.

Результаты математического подсчета анализа выявили, что тема "сближение" занимает пять процентов от объема текстов соглашений, теме "экономическая солидарность" посвящен один процент от общего объема текстов, а тема "организационные основы сотрудничества" явилась господствующей, так как занимает десять процентов от общего объема текстов соглашений. Таким образом, анализ, направленный на изучение формы документа, констатировал основные функции уставных документов как устанавливающих основной порядок функционирования определенной организации.

Таким образом, сделав подробный анализ содержательной и формальной сторон деятельности Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива, приходим к выводу, что основная цель организации – координация, сотрудничество и интеграция во всех экономических, социальных и культурных делах. Относительное регулирование было осуществлено в эконо-

мических и финансовых вопросах; коммерции, таможне и коммуникациях; образовании и культуре; социальных проблемах и проблемах здравоохранения; СМИ и туризме; в законодательных и административных вопросах. Соглашения также призваны стимулировать научный и технологический прогресс в промышленности, сельском хозяйстве и сохранении водных ресурсов.

Литература

- 1 Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. М., 1994. С. 4.
- 2 Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцев М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории Учебное пособие М.: Российский гос. гуманитарный ун-т, Ин-т "Открытое общество". – 1998. 701 с. С. 256
- 3 Ахременко А.С. – Политический анализ и прогнозирование. Учеб.пособие, М.: «Гардарики», 2006. – 333 с., с.184-185
- 4 Белокреницкий В.Я. Восток в мирополитических процессах. Азия и Африка в истории международных отношений и современной мировой политике. М.: Институт востоковедения РАН, 2010. – 320 с.
- 5 Сборник документов ССАГПЗ. Пашков Р. В. СОВЕТ СОТРУДНИЧЕСТВА АРАБСКИХ ГОСУДАРСТВ ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА. Москва - 2006 год. Эл.доступ: <http://www.worldislamlaw.ru/archives/167>
- 6 ССАГПЗ. Основной Устав. Ст. 4. Эл.доступ: <http://www.gcc-sg.org>
1. المادة الرابعة. المجلس التعاون لدول الخليج العربية الأمانة العامة.النظام الأساسي.
- 7 Экономическое сотрудничество; сотрудничество в сфере энергетики.
- 8 مجلس التعاون لدول الخليج العربية الأمانة العامة. مجالات التعاون. التعاون الاقتصادي. تعاون في مجال الطاقة. الإستراتيجية البترولية لدول مجلس التعاون. <http://www.gcc-sg.org>

References

- 1 Ricoeur P. Konflikt interpretatsii: ocherki o germeneytike. M., 1994. S. 4.
- 2 Danilevsky I.N., Kabanov V.V., Medushevskaya O.M., Rumyantsev M.F. Khronologiya: Teoriya. Istoriya. Metod. Istochniki rossiiskoi istorii. Uchebnoe posobie. M.: Rossiiskii gos. Gumanitarnyi un-t "Otkrytoe obshchestvo". – 1998. 701 s. S. 256
- 3 Akhremenko A.S. Politicheskii analiz I prognozirovaniye. Uchebnoe posobie, M.: "Gardariki". 2006. – 333 s., S. 184-185
- 4 Belokrenitskii V.Ya. Vostok v miropoliticheskikh protsessakh. Aziya I Afrika v istorii mezhdunarodnykh otnoshenii I sovremennoi mirovoi politike. M.: Institut Vostokovedeniya RAN, 2010. – 320 s.
- 5 Sbornik dokumentov SSAGPZ. Pashkov R. V. Sovet sotrudnichestva arabskikh gosudarstv Persidskogo zaliva. Moskva - 2006. El.dostup: <http://www.worldislamlaw.ru/archives/167>
- 6 SSAGPZ. Osnovnoi Ustav. St. 4. El.dostup: <http://www.gcc-sg.org>
1. المادة الرابعة. المجلس التعاون لدول الخليج العربية الأمانة العامة.النظام الأساسي.
- 7 Ekonomicheskoye sotrudnichestvo; sotrudnichestvo v sfere energetiki.
- 8 مجلس التعاون لدول الخليج العربية الأمانة العامة. مجالات التعاون. التعاون الاقتصادي. تعاون في مجال الطاقة. الإستراتيجية البترولية لدول مجلس التعاون. <http://www.gcc-sg.org>

УДК (53)321.01

А.М. Думышева

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
магистрант 2 курса специальности 6М020900 – Востоковедение, Казахстан, г. Алматы
e-mail: alua_114@mail.ru

Посттрадиционное общество Южной Кореи и проблемы политической модернизации

Данная статья посвящена теме модернизации в традиционном обществе. Южная Корея, как и страны Дальнего Востока, такие как Китай, Япония и, издревле относятся к конфуцианскому обществу. Плоды экономической модернизации вступили в явное противоречие с традиционными устоями жизни корейского народа. В итоге встал вопрос о модернизации политической и культурной жизни общества. Создание новой политической системы в особой культурно-исторической среде Кореи не означало автоматического усвоения западных социальных и политических установок, в ней продолжают сосуществовать институты и элементы новых и традиционных политических отношений. В Южной Корее, после переломных моментов в политической истории страны в середине XX в., динамичное развитие экономики страны привело к тому, что с конца 80-х годов плоды экономической модернизации вступили в явное противоречие с традиционными устоями жизни корейского народа. Политическая модернизация это становление современной демократической модели, где внедряется либеральное начало в повседневную жизнь посттрадиционного мира, и становлении в нем основ гражданского общества, четко дифференцированного на отдельные сферы (политическую, экономическую, правовую, культурную и т.д.).

Ключевые слова: модернизация, демократия, традиционный мир, традиционные ценности, южнокорейское общество, политическая культура, конфуцианское общество.

А.М. Думышева

Оңтүстік Кореяның постдәстүрлі қоғам өзгерістері және саяси мәселелердің жаңаруы

Бұл мақалада дәстүрлік кезден кейінгі қоғам өзгерістері және мәселелері туралы айтылған. Оңтүстіктің Корея, басқада Шығыс елдері, Қытай, Жапон сияқты бұрынғы заманнан конфуциан қоғамына жатады. Экономикалық модернизацияның игіліктері кәріс халықтың өмірінің дәстүрлі дағдыларымен ашық қайшылыққатүседі. Сайып келгенде қоғамның саяси және мәдениетті өмірінің модернизациясында сұрақ тұрды. Жаңа саяси жүйенің жаралғаны Кореяның айрықша мәдени және тарихи сәрсенбісінде батысшыл әлеуметтік және саяси қондырғының автоматты түрде менгерініп келген емес, онда жаңа және дәстүрлі саяси институт қатынастың элементтері бірге іске асырылып келе жатыр. XX ғасырдың ортасындағы Оңтүстік Кореяның саяси тарихында қиын кездеріндегі елдің экономикасының динамикалық дамуы, 80-ші жылдардың экономикалық модернизацияның игіліктері мен кәріс халықтың өмір дәстүрлі дағды ашық қайшылыққа кірісті.

Сайып келгенде қоғамның саяси және мәдениетті өмірінің модернизация туралы сұрақ тұрды. Жаңа саяси жүйенің жаралғаны Кореяның айрықша мәдени және тарихи сәрсенбісінде батысшыл әлеуметтік және саяси қондырғының автоматты менгер- означало, онда институт және жаңа және дәстүрлі саяси қатынастың элементтері сосуществовать келе жатады. Саяси модернизация қазіргі бұқарашыл қалыптың сол ымырашыл түп дәстүрлік кезден кейінгі қоғам әлемнің күнбе-күнгі өміріне енгізіледі, және онда азаматтық қоғам негізі жеке шеңберлерге ашық дифференциалдалған (саяси, экономикалық, құқықтықты, мәдениетті және т.б.) түрлеріне бөлінеді.

Түйін сөздер: модернизация, дәстүрлі әлем, демократия, дәстүрлі бәстер, Оңтүстіктің Кореяның қоғамы, саяси мәдениет, конфуциандық қоғам

А.М. Dumysheva

Post-traditional Society of South Korea and problems of political modernization

This article is sanctified to the theme of modernization in traditional society. South Korea, as well as the countries of Far East, such as China, Japan and, of yore behaves to Confucius society. The garden-stuffs of economic modernization

entered into obvious contradiction with traditional foundations of life of the Korean people. In the total a question got up about modernization of political and cultural life of society. Creation of the new political system in the special cultural and historical environment of Korea did not mean the automatic mastering of western social and political options, institutes and elements of new and traditional political relations continue in her to coexist. In South Korea, after tipping points in political history of country in the middle XX of century, dynamic development of economy of country resulted in that from the end of 80th the garden-stuffs of economic modernization entered into obvious contradiction with traditional foundations of life of the Korean people. Political modernisation this becoming of modern democratic model, where the liberal beginning is inculcated in everyday life of the post-traditional world, and becoming in him bases of the civil society clearly differentiated on separate spheres (political, economic, legal, cultural etc.).

Key words: modernization, traditional world, democracy, traditional values, the South Korean society, political culture, Confucius society.

История человечества последние два столетия тесно связана западноцивилизационной моделью развития, которая охватила мир в процессе модернизации экономической, политической, социальной сферы многих регионов и стран мира, западный образ жизни становится их неотъемлемой чертой. Традиционные общества, помимо заимствования технических достижений воспринимают и систему политической организации общества, основанную на нормах и традициях либерализма, что также благополучно укладывается в модернизационную теорию. В самом широком приближении под модернизацией понимается процесс обновления и совершенствования традиционалистского (или посттрадиционного) общества и государства в духе требований современного этапа развития, т. е. переход от традиционного к современному обществу.

Традиционными, принято считать те цивилизации, жизненный уклад которых ориентирован на постоянное воспроизведение привычного образа жизни и традиционных норм во времени и пространстве. «Обычаи, привычки, взаимоотношения между людьми в таких обществах очень устойчивы, а личность подчинена общему порядку и ориентирована на его сохранение» [1, с.47]. Основанная на конфуцианских устоях дальневосточная цивилизация Китая, Японии и Кореи в высшей степени традиционна.

В Южной Корее, после переломных моментов в политической истории страны в середине XX в., динамичное развитие экономики страны привело к тому, что с конца 80-х годов плоды экономической модернизации вступили в явное противоречие с традиционными устоями жизни корейского народа. В итоге встал вопрос о модернизации политической и культурной жизни общества. Создание новой политической системы в особой культурно-исторической среде Ко-

реи не означало автоматического усвоения западных социальных и политических установок, в ней продолжают сосуществовать институты и элементы новых и традиционных политических отношений. Такая специфика политической модернизации Южной Кореи позволяет вести речь о том, что какие бы новые политические и социальные институты не создавались в современной Республике Корея, они всегда будут отражать национально-историческую специфику и давно устоявшиеся традиции государственно-сти и общественных отношений.

Принадлежность к конфуцианской политической традиции корейского народа определяет весь комплекс геополитических, национальных и исторических особенностей страны. Две тысячи лет корейское общество развивалось в условиях господства конфуцианства, формировавшейся на полуострове с первых веков нашей эры и получившей статус государственной идеологии с конца XIV в., его влиянию были подвержены все стороны жизни и деятельности элиты и простого народа. Конфуцианские нормы определяли общественные и межличностные отношения, специфику государственной власти, политическую культуру [2, с.79]. Для политической культуры конфуцианского общества определяющей является историко-философская концепция власти, которая практически не претерпела сущностной трансформации даже в последние десятилетия, связанные с политической модернизацией. Корейское общество, следуя в русле конфуцианской традиции, воспринимает роль государства особым образом: ему изначально принадлежит функция централизующей и организующей силы, направленной на защиту страны и создание оптимальных форм социального и политического взаимодействия. Если в западной либеральной модели государство признается производной от общественных интересов и

служит социуму, то с точки зрения корейской национальной психологии государство осмысливается как данность, а общественный и индивидуальный долг – как служение верховной власти с целью создания сильного и эффективно действующего механизма, интересам которого подчинен каждый гражданин[1,с.53].

В современной Республике Корея, так же, как и в Японии, несмотря на развитие модернизационных процессов, политическая традиция и культура максимально сохраняют конфуцианское наследие, в сознании современных корейцев и японцев государство по-прежнему занимает особое место: общество признает его как императив, отводит ему особую роль, в массовом сознании культивируется преклонение перед государственной службой.

Конфуцианская политическая культура в современной Корее на фоне модернизации страны также претерпевает изменения в новых социально-политических условиях. Конфуцианская культурно-историческая традиция постепенно меняет свои функции в различных областях жизни общества; проведение социально-экономической, а затем – политической модернизации во второй половине XX в. [2,с.455]. во многом облегчалось быстрым созданием управленческой прослойки, включавшей в себя высшее и среднее звенья государственной бюрократии, соответствовавшей профессиональным, квалификационным и образовательным требованиям нового времени. Дееспособная и профессиональная власть в Южной Корее, от которой зависел успех национальной модернизации, должна была обладать широтой мышления, рационализмом, пониманием необратимости прогресса в экономической и политической сферах. Иными словами, конфуцианская традиция в качественно новых условиях способствовала созданию новой бюрократической элиты Южной Кореи, взявшей на себя ответственность за судьбы страны.

Политическая модернизация это не только становление современной демократической модели, где внедряется либеральное начало в повседневную жизнь посттрадиционного мира, но и становлении в нем основ гражданского общества, четко дифференцированного на отдельные сферы (политическую, экономическую, правовую, культурную и т.д.) и – самое главное – автономного по отношению к государству.

Рассмотренный выше комплексный характер модернизации означает, что она охватывает все сферы жизни государства и общества: экономическую, социальную, политическую и культурную. Экономическая модернизация характеризуется внедрением в повседневную жизнь достижений современного научно-технического прогресса, передовых технологий, рыночного хозяйства. Данные новшества позволяют странам третьего эшелона существенно повысить производительность труда, приступить к индустриализации, совершенствовать инфраструктуру. Иными словами, экономическая модернизация направлена на создание современного хозяйственного комплекса, обеспечивающего государству более активное и результативное участие в мировой экономической системе. Социальная модернизация предусматривает развитие и совершенствование образовательного процесса, системы медицинского и социального обеспечения.

Демократия в конфуцианском мире – исторический феномен. Институционные основы и учреждения демократического режима в Южной Корее были заложены в послевоенный период усилиями американских оккупационных властей. Они дали толчок формированию правовой базы конституционной демократии[2,с.487]. Нельзя отрицать существование в Корее законодательной основы, формально обеспечивающей политические права, либеральные свободы и нормы правового государства. На определенных этапах современной истории либеральные свободы в Корее существенно ограничивались или даже упразднялись вовсе, но сегодня они действуют в полном объеме.

С момента обретения статуса «республика» в процессе политической модернизации в Южной Корее сложилась прочная правовая основа политической демократии. Корейское общество практически полностью соответствует формальным признакам современной демократии. Но более глубокий анализ ситуации требует отказаться от столь однозначной оценки. Когда мы говорим о политической культуре и степени осмысления традиционным обществом либеральных ценностей, проблема оборачивается другой стороной.

Традиционный колорит в развитии политической модернизации связан с сохранением в современных условиях основных особенно-

стей конфуцианской политической культуры. С. Крубанов, российский кореевед, характеризует ее таким образом: «обоснование авторитаризма традиционными национальными устоями; сохранение традиционного характера принятия решений через достижение общественного консенсуса, а также явно выраженный корпоративный характер демократической процедуры, осложняющий положение меньшинств; воспроизводство особого мировоззрения и национального духа, изначально не соответствующих либеральным представлениям о личной свободе и общественных интересах.» [2. с493] Исходя со слов автора, такую характеристику можно отнести ко всем странам Дальнего Востока. В частности, в Японии по настоящее время существует культ императора, как символа государства, а это в свою очередь ярко характеризует традиционность общества, несмотря на модернизацию политической жизни страны.

В конфуцианской традиции принцип народовластия воспринимается не как власть народа, но как власть во имя народа и от его имени, что принципиально меняет содержание данного понятия. Для западного мира народовластие означает непосредственную возможность не только участвовать, но и реально воздействовать на политический процесс, чего не скажешь о традиционном обществе.

На сегодняшний день политическая модернизация в Южной Корее развивается длительным эволюционным путём и по-прежнему сохраняет характер «переходности». Российский ученый А.Г. Володин выделяет основные причины такой ситуации: «развитие демократического процесса в условиях традиционного общества Кореи; крайняя противоречивость социально-экономического и политического развития страны во второй половине XX в.; сохранение закрытого характера политической системы страны в период авторитарного режима; сложность геополитической ситуации на Корейском полуострове и в дальневосточном регионе в целом во второй половине XX в.; общий недостаток политической культуры и социально-политическая инертность подавляющей массы населения.» [3. С13]

Данный анализ характерных особенностей процесса демократизации в Южной Корее говорит о кардинальном различии восточной от западной цивилизации. Либеральные ценности не

приемлемы для восточных народностей. Мировоззрение, уклад жизненных принципов, традиции, общественные отношения имеют иной характер, отличный от западного общества. В связи с этим модернизация традиционного общества, ввиду глобализации, переход на новые формы ведения политической, общественной жизни очень резко и болезненно отражается на порядках, сложенных веками. Но все же, переход является неизбежным, и главной задачей перед правительством любого государства с традиционным обществом является правильная выстроенная реформа, с учетом всех тонкостей местного колорита, и умение правильно внедрить процесс демократизации общества для успешного результата. Так как менталитет многих народов делает невозможной механическое внедрение в их среду сложившихся форм принципов и институтов демократии на Западе. Политическая система и политическая культура стран Востока сохраняет память традиционных норм и устоев. Перспективы и результаты модернизации и демократизации обществ аи государства в целом ставятся в прямую зависимость от синтеза двух культурных традиций.

По словам А.Г. Володина: «С точки зрения традиционной культуры, наиболее привлекательным компонентом западной демократической теории являются не права и свободы личности, а возможность осуществлять трансформацию власти, менять своих лидеров мирным и правовым путём, на корпоративной основе» [3.с 18] он максимально приблизился к формулировке правильной политической трансформации в восточном обществе. Поэтому, как полагают некоторые корейские исследователи, азиатские государства имеют право применять различные модели и формы демократии, максимально адаптируя их в соответствии со своей национально-культурной спецификой. В противовес европоцентристскому осмыслению демократии выдвигается комплекс так называемых азиатских ценностей, сложившихся на основе политической культуры традиционного общества. Наиболее значимыми из них являются: корпоративный подход к любым проблемам и консенсус при выработке практических решений; традиционно почтительное отношение к властям; уважение отца к сыну, и почтение сыном отца; усилия по поддержанию порядка и гармонии в обществе; чрезвычайно важная роль

семьи и других социальных сообществ; самодисциплина и отказ от собственных желаний во имя коллектива; исключительно важная роль образования; терпимость, бережливость, уважение к старшим.

Результатом сочетания особых социально-экономических факторов в культуре дальневосточного региона в период феодальной и новой истории становится приоритет коллективного над индивидуальным. Здесь давно научились выбирать между потребностями и интересами семьи, общества, нации и личностными устремлениями индивидуума. Вступив на путь модернизации, Южная Корея добилась внушительных успехов в развитии экономики, но, как и многие другие авторитарные госу-

дарства Азии и Латинской Америки, вплоть до середины 80-х гг. она не претерпела каких-либо серьёзных изменений в социальной сфере, не продвинулась в направлении модернизации политической.[7,с26] Однако все эти события являются доказательством того, что в современном мире для того, чтобы добиться успехов в системе международного сотрудничества требуется переход от традиционной системы на новую ступень социально-экономического развития. В дальневосточном регионе складывается собственное видение проблемы, наблюдается попытка приспособить западные демократические ориентиры к местным социально-экономическим и политическим условиям и традициям.

Литература

- 1 Толстокулаков И. А. Журнал Известия Восточного института Дальневосточного государственного университета Выпуск № 16 / 2010 Политика и политические науки Научная библиотека: <http://cyberleninka.ru/article/n/posttraditsionnoe-obschestvo-yuzhnoy-korei-i-problemy-politicheskoy-modernizatsii#ixzz2uLoBWYPU>
- 2 Курбанов С. О. История Кореи: с древности до начала XXI в. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2009. – 680 с.
- 3 Володин А.Г. Политическая модернизация на юге Корейского полуострова: методологические аспекты // Россия и Корея в меняющемся мире: Материалы науч.-практ. конф. М., 1997. С. 11–22.
- 4 Huntington S. The Clash of Civilizations // Foreign Affairs. 1993. Vol. 72, № 3. P. 27.
- 5 Носов М.Г. Япония и внешний мир: вступая в мировое сообщество // Япония: в поисках новых рубежей. Japan: reaching out for new frontiers and beyond. М., 1998. С. 202.
- 6 Накасонэ Я. и др. После «холодной войны». М., 1993. С. 252.
- 7 Ковлер А.И. Кризис демократии. Демократия на рубеже XXI в. М., 1997. С. 39.
- 8 Ли В.Ф. О синтезе традиционализма и вестернизма в политической культуре корейской нации // Проблемы Корейского полуострова и интересы России: Материалы II науч. конф. М., 1998. С. 188–195.

References

- 1 Tolstokulakov I.A. Zhurnal Izvestiya Vostochnogo instituta Dalnevostochnogo gosudarstvennogo universiteta Vipusk № 16/2010 Politika I politicheskie nauki Nauchnaya Biblioteka <http://cyberleninka.ru/article/n/posttraditsionnoe-obschestvo-yuzhnoy-korei-i-problemy-politicheskoy-modernizatsii#ixzz2uLoBWYPU>
- 2 Kurbanov S.O. Istoriya Korei: s drevnosti do nachala XXI v. – SPb.: Izd-vo S.Peterb.un-ta, 2009.-680s.
- 3 Volodin A.G. Politicheskaya modernizatsiya na yuge Koreiskogo poluostrova: metodologicheskie aspekty // Rossiya I Koreya v menayayuschemsya mire: Materialy nauch.-pract. Konf. M.,1997.s.11-22.
- 4 Huntington S. The Clash of Civilizations // Foreign Affairs. 1993. Vol. 72, № 3. P. 27.
- 5 Nosov M.G. Yaponiya I vneshnii mir: vstupaya v mirovye soobshchestvo // Yaponiya: v poiskah novih rubezhei. Japan: reaching out for new frontiers and beyond. M., 1998. C. 202.
- 6 Nakasone Ya. I dr. Posle “holodnoi voiny”. M.,1993.s.252
- 7 Kovler A.I. Krizis demokratii. Demokratiya na rubezhe XXI v. M.,1997s.39
- 8 Lee V.F. o sinteze tradicionalizma I vesternizma v politicheskoi culture koreiskoi natsii // Problemy Koreiskogo poluostrova I interesy Rossii: Materialy II nauch.konf. M., 1998.s.188-195

УДК (53)321.01

М.М. Акпарова

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
 магистрант 2 курса специальности 6М020900 – Востоковедение, Казахстан, г. Алматы
 e-mail: mira_1414@mail.ru

Понятие процесса модернизации в европейской и азиатской научной среде

В данной статье рассматриваются научные подходы европейских и азиатских ученых к проблеме модернизации разных стран. Для азиатского подхода характерно установление причинно-следственных связей между особой этикой и системой «азиатских ценностей», с одной стороны, и успешной социально-экономической модернизацией восточных обществ, с другой. В этом случае любая попытка внедрить на местную почву европейские институты, будь это гражданское общество или права человека, вызывает рефлексивное отторжение, что существенно подрывает потенциал дальнейшей политической модернизации и демократизации восточного мира. Если классическая модернизационная теория рассматривала Запад как единственный образец для модернизации стран, то новая концепция множества модернизаций считает различия в модернизации разных стран закономерными и отрицает единый образец. Оптимальным является вариант национальной модели модернизации, когда на основе уже достигнутого уровня вестернизации - освоения западных образцов - государство обращается к нуждам национального развития, к задачам развития своего общества. Признается, что модернизации могут осуществляться без навязывания западного опыта, а нарушение равновесия между современностью и традиционностью приводит к острым общественным конфликтам и неудачам модернизации. Происходит отказ от европоцентризма в толковании модернизации, тщательно анализируется опыт модернизации без вестернизации.

Ключевые слова: модернизация, вестернизация, теория модернизации, процесс, общество, обновление, ОАЭ.

М.М. Акпарова

Еуропа және Азияның ғылыми саласындағы жаңыру үдерісінің түсінігі.

Көрсетілген мақала еуропалық және азиялық ғалымдардың әр-түрлі мемлекеттердің жаңғырту қиындылықтары мен қайшылықтарының ғылыми зерттеулерін қарастырады. Азиялық көз-қарастар тұрғысында біріншіден, этика мен «азиялық құндылықтары» бірегей себеп-салдар қатынастарының жоғары дәрежеде болуы, екіншіден шығыс қоғамдарының әлеуметтік жаңғыртудың биік деңгейі. Сол себептен еуропа институттарының, азаматтық қоғамдастық, не адам құқықтар қағидаларың жергілікті өңірге енгізу алуан қарама-қайшылық және өзара қабылданбау туындатады. Осы мәселелер болашақта шығыс әлемінің келешек саяси жаңғырту мен бұқарашыландырудың дамуына қарсылық көрсетеді. Әлбетте, классикалық жаңғырту теориясы жалғыз жаңғырту нұсқасы ретінде тек қана батыс елдерін қарастыратын болса, жаңа көпшілік жаңғырту тұжырымдамасы әр-түрлі мемлекеттердің жаңғырту бағыттамаларының айырмашылықтар бар болуын заңды деп танып, жалпыға бір ғана нұсқаның болуын мойындамайды. Ең үйлесімдісі және оңтайлы жаңғырту үлгісі ретінде ұлттық жаңғырту болып танылады. Бұл бағытта мемлекет өзінің ұлттық дамуы мен қоғамның өрлеу қажеттіліктері мен мақсаттарын орындау үшін қазіргі кездегі батыстың жаңғыртудағы жеткен деңгейлеріне сүйенген нұсқаларына көз салады. Жаңғыртуды батыстың тәжірибесін қыстырмалаусыз өткізу мүмкіндігі айқындалады және де дәстүрлі ғұрып пен қазіргі болмыс арасындағы салмақтылық сақталмауы жаңғыртудың сәтсіздіктеріне, онымен қоса қоғамдық жанжалдарға соқтыруы мүмкін. Жаңғырту түсінігінің еуропацентризм ұғымынан алшақтауы, жаңғыртудың вестернизациясыз тәжірибелерін зерттеледі.

Түйін сөздер: модернизация, вестернизация, жаңыру теориясы, үдеріс, қоғам, жаңыру, АБӘ

М.М. Акпарова

The notion of the process of modernization in the European and Asian academic fields

This article focuses on the notions of modernization in the European and Asian research environments. It is typical for the Asian approach establishing causal relationships between ethics and the special system of “Asian values”, on the one hand, and the successful socio-economic modernization of the Eastern societies, on the other. A new representation of the problem of modernization of the countries is considered in the article. While the classical theory of modernization

considers the West as the only sample of modernization for countries, the new concept of set of modernizations considers distinctions in modernization of different countries natural and denies the uniform sample. National action is the best model of modernization, when it based on the already achieved level of Westernization - Western models of development - the state refers to the needs of national development, to the development needs of their society. Modernization can be carried out without the imposition of Western experience, and impaired balance between modern and traditional leads to acute social conflicts and failures of modernization. Failure occurs in the interpretation of Eurocentrism in modernization, carefully examines the experience of modernization without Westernization.

Key words: modernization, westernization, theory of modernization, process, society, upgrade, UAE.

В последнее время понятие «модернизация» вошло в привычный обиход историографии, особенно настоящего периода. Чаще говорится о необходимости осуществления данного процесса в политике, экономике и обществе. Что же представляет собой модернизация? Какие признаки могут подсказать нам о том, что этот процесс уже осуществляется, и к чему приведет нас модернизация?

Немецкий философ Ю.Хабермас в своем труде «Философский дискурс о модерне» отмечает, что слово «modern» впервые используется в Европе в конце V века с целью разграничения получившего официальный статус христианского настоящего и языческого римского прошлого. [1, стр.12] Менявшееся неоднократно содержание данного понятия в последующие эпохи, наполнилось смыслом, соотносимым с современным, лишь в эпоху Просвещения и романтизма. Согласно определению известного российского политолога, философа, социального антрополога Гаврова С.Н. «модерным, современным с тех пор считается то, что способствует объективному выражению спонтанно обновляющейся актуальности духа времени»[2,стр.17]

Изучением модернизации занимается теория модернизации. Появившаяся в середине XX века, она, опирается на понятие социального процесса, так как предполагает, что все общества, в какую бы эпоху они не существовали и в каком бы регионе ни располагались, вовлечены в единый, универсальный процесс восхождения общества от дикости к цивилизации. Всесторонний «прогресс науки и техники ведет к всемирному процветанию и решению всех социальных проблем»[3,стр.207] Общество модерности состоит из граждан, обладающих неотчуждаемыми правами: гражданскими, политическими и социальными и оно имеет комплекс взаимосвязанных черт, которые часто рассматриваются как отдельные процессы экономической, политической, социальной и культурной модернизации. «Государство выступает как

своеобразный центр, определяющий характер и направленность общественных преобразований. Особо в теории модернизации выделяется исключительно важная роль главы государства (правительства)»[4,стр.9]. Теория модернизации теснейшим образом связана с практикой конкретных стран и регионов по изменению сущностных черт традиционного общества в исторической перспективе. Согласно классификации вьетнамского исследователя Х.Л. Хая на Востоке можно выделить четыре «эшелона развития»: 1. К первому, безусловно, принадлежит Япония, имеющая самый большой в мире экономический и технологический потенциал. 2. Ко второму эшелону развития относятся страны НИС (новые индустриальные страны) первого поколения — Южная Корея, Гонконг, Тайвань и Сингапур. Эти страны особенно быстро развиваются в течение трех десятилетий и известны под именем «тигров» или «драконов» Азии. 3. Страны НИС второго поколения — группа стран Юго-Восточной Азии — производят широкую мобилизацию Индонезия, Малайзия, Таиланд и Филиппины. Скорость их развития ниже, чем у других «драконов», но их развитие является быстрым и стабильным.

4. Страны Исламского мира — Иран, Турция, Саудовская Аравия, Объединенные Арабские Эмираты. [5, стр.57].

Вместе с тем, наряду с чисто экономическими причинами успешного проведения социально-экономической модернизации, немалую роль в этом процессе сыграл характер государственных, политических режимов, с преобладанием авторитарных признаков. Так, в Малайзии — режим парламентской демократии вестминстерского типа на основе «постоянной» доминантной партии и с чертами сравнительно мягкого гражданского авторитаризма, в Сингапуре — «авторитарная демократия» - жесткий авторитаризм в рамках вестминстерских форм также при «постоянной» доминантной партии. Следует признать, что вводя жесткую социальную

дисциплину, в том числе путем принуждения, правительства НИС достигли определенной политической стабильности, позволяющей в условиях централизации производить широкую мобилизацию экономических ресурсов и успешнее решать неотложные проблемы экономического роста.

Немаловажное место в изучении теории модернизации имеет теория экологической модернизации, которая зародилась в 80-х годах и развивается в настоящее время в западной науке в рамках социально-экологической традиции. «На постсоветском пространстве данная теория представлена работами О.Яницкого и И.Кулясова» [6, стр.4]. Одним из первых эту теорию начал разрабатывать нидерландский социолог А. Мол, утверждающий, что данная теория ставит целью понять и интерпретировать, как модернистское индустриальное общество справляется с экологическим кризисом. В работах Э.Гидденса «Социология» [7] и У.Бека «Общество риска: на пути к другому модерну» [8] экологический фактор показан как играющий в настоящее время определяющую роль в общественном развитии. Оба автора рассматривают взаимодействие природы и общества, в первую очередь, как продуцирующие постоянные риски.

Как процесс модернизация имеет строгое, прогрессивное, направление. Модернизация контролируется интеллектуальной и политической элитой, которая стремится вытащить страну из отсталости с помощью планируемых и целенаправленных действий. При этом в качестве ориентира рассматриваются развитые страны. Следовательно, модернизация означает осознанное копирование обществ, выступающих в качестве «стран-образцов», «стран, на которые ссылаются» и которые выступают авангардом мирового развития. Модернизация - это, скорее, перенесение образцов, моделей и достижений развитых стран в свои собственные. Можно выделить ряд критериев модернизации в различных областях общественной жизни:

- в социальной области – разделение функциональных ролей, выполняемых разными индивидами в обществе (разделение между обязанностями в общественном производстве, в политике и в семье), разделение сфер частной и общественной жизни, вытеснение отношений личной зависимости между людьми отношениями их личной независимости;

- в экономике – применение технологий, появление вторичного (индустрия, торговля) и третичного (услуги) секторов хозяйства, углубление общественного и технического разделения труда, развитие рынков товаров, денег и труда;

- в политике – образование централизованных государств, включение широких масс населения в политический процесс (посредством выборов), установление политической демократии.

Так же можно рассмотреть видение модернизации современного американского социолога Нейл Смелзера, который описывает ее как комплексное, многомерное смещение, охватывающее несколько областей.

1. В экономике отмечается появление новых технологий.

2. Сельское хозяйство как средство существования движется к коммерческому сельскому хозяйству.

3. Современные источники энергии и механизмы заменяют использование мускульной силы человека и животных.

4. Городской тип поселения распространяется и концентрирует в себе рабочую силу.

5. В политической сфере авторитет вождя племени сменяется системой избирательного права, представительства, политических партий и демократического правления.

6. В сфере образования происходит ликвидация неграмотности, растет ценность знаний и квалифицированного труда. [9]

Термин «модернизация» относится не ко всему периоду социального прогресса, а только к одному его этапу – современному. Этот период человеческой истории датируют с момента зарождения капитализма, суть модернизации связывают со всемирным распространением ценностей и достижений этой формации, то есть урбанизации и индустриализации. Лидеры модернизации – США и Западная Европа – целиком и полностью приобщились к ним и добились потрясающих экономических результатов. «Отставшие» же в своем развитии страны Азии, Африки и Латинской Америки могут вполне догнать их, используя технологии, капиталовложения и опыт. Так рассуждают авторы теории модернизации.

Однако, на современном этапе развития, подобные рассуждения подвергаются критике. Признается возможность национальных проектов модернизации, осуществляемые на основе

технологически и социально передовых опытов и внедрения их в гармоничном сочетании с историческими традициями. При этом признается, что модернизации могут осуществляться без навязывания западного опыта, а нарушение равновесия между современностью и традиционностью приводит к острым общественным конфликтам и неудачам модернизации. Происходит отказ от европоцентризма в толковании модернизации, тщательно анализируется опыт модернизации без вестернизации, в частности можно привести в пример Японию, где модернизация осуществлялась на почве национальной культуры. Более того, говорится о наличии особого азиатского пути модернизации. Который не только равноценен западному, но и будет определять будущего века. Одним из ярких примеров модернизации с национальным уклоном является ОАЭ - самое молодое исламское государство. Здесь ислам как религия и шариат как закон слиты воедино, но, несмотря на это перед нами динамично развивающееся современное общество. Модель модернизации ОАЭ при всей ее специфике остается неким образцом в арабском мире. В данном случае это синтез освоения технологических новшеств и применение их в повседневной жизни, и сохранение религиозной

приверженности к исламу, с его фундаментальными основами в социальной жизни общества. Насколько глубоко продвинулся данный процесс, и какие стороны подверглись данному процессу в большей степени, мне предстоит выяснить в своей диссертации «Процесс социально – экономической модернизации ОАЭ».

В целом процесс модернизации является вполне естественным движением общества вперед. Совсем другое отношение к тому, что именно считать «пережитками» общественного развития, а что «признаком цивилизованности». В данном вопросе стоит отметить отсутствие универсальности многих сторон модернизации, так как в отдельно развитом обществе с его культурными, психологическими и социальными особенностями имеет место принятие свойственных только ему способов существования. В ряде случаев в обществе не применимо принятие абсолютных «западных» ценностей, в этом вопросе модернизация особенно сталкивается с религией и общественной психологией. Неосторожное введение модернизационных процессов, без учета национальной особенности, может привести к дестабилизации общества, ярчайшим примером подобной реакции является «зеленая революция» в Иране.

Литература

- 1 Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – 416 с.
- 2 Гавров С.Н. Модернизация России: Постимперский транзит: Монография, Москва, МГУДТ, 2010. – 268 с.
- 3 Кравченко А.И., Ануринов В.Ф. Социология. Учебник для ВУЗов, Питер, 2003. – 432 с.
- 4 Панкратов С.А. Модернизация как исторический феномен: Учебно-методическое пособие, Волгоград: Издательство Волгоградского Университета, 1999. – 64 с.
- 5 L.N.Hai «Theory of modernization», 2009, monograph
- 6 Ермаханова С.А. Теория модернизации: история и современность// Актуальные проблемы социально-экономического развития: взгляд молодых ученых – Новосибирск, 2005. – 8 с.
- 7 Гидденс Э. Социология. Учебник, М., Эдиториал УРСС, 2005. – 632с.
- 8 Бек У. «Общество риска: на пути к другому модерну». Прогресс – Традиция, 2000
- 9 Нейл Смельзер Социология. – М., Феникс, 1994. – 688 с.

References

- 1 Khabermas Yu. Filosofski diskurs o moderne. Per.snem. – M.: Izdatel'stvo "Ves' mir", 2003. – 416s.
- 2 Gavrov S.N. Modernizaciya Rossii: Postimperskii transit: Monografiya, Moskva, MGUDT, 2010. – 268 s.
- 3 Kravchenko A.I., Anurin V.F. Sociologiya. Uchebnik dlya VUZov, Piter, 2003. – 432 s.
- 4 Pankratov S.A. Modernizaciya kak istoricheski fenomen: Uchebno-metodicheskoe posobie, Volgograd: Izdatel'stvo Volgogradskogo Universiteta, 1999. – 64 s.
- 5 L.N.Hai «Theory of modernization», 2009, monograph
- 6 Yermakhanova S.A. Teoriya modernizacii: istoriya i sovremennost'// Aktual'nye problem social'no-ekonomicheskogo razvitiya: vzglyad molodykh uchennykh – Novosibirsk, 2005. – 8s.
- 7 Giddens E. Sociologiya. Uchebnik, M., Editorial URSS, 2005. – 632 s.
- 8 Bek U. "Obshestvo riska: naputi k drugomu modernu. Progress – Tradiciya, 2000
- 9 Neil Smelzer Sociologiya. - M., Feniks, 1994. – 688s.

УДК 373.. 369- 2 (958 45)

Қ. Әбдікерім

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
тарих-педагогика факультетінің І курс магистранты, Қазақстан, Түркістан қ.
e-mail: kunduzai_81@mail.ru

Германияның КСРО-ға шабуылына АҚШ-тың реакциясы

Мақалада Германияның КСРО-ға қарсы жасаған шабуылына байланысты АҚШ-тың саяси қоғамдық ұйымдарының кеңес халқына көрсеткен қолдауы қарастырылған. Ақштың көптеген көрнекті мемлекеттік және саяси қайраткерлерінің фашистік Германияның басқыншылық соғысына байланысты айтқан сөздері қарастырылады. Сонымен қатар, американдық қоғамның Кеңес Одағын қолдауына қарсы болған мемлекеттік және саяси қоғам қайраткерлерінің пікірлері берілген.

Соғыс кезіндегі АҚШ пен КСРО арасындағы өзара көмек көрсетуі жайында жасалған келісімдер, американдық кеңес сауда келісімі, несиелер беру туралы жасалған келісімдерді келтірген. Американдық кеңес елдері арасында өзара көмек көрсету келісімдері болғанымен, алайда оның толыққанды жүзеге аса қоймағандығының себептерін мысалдар арқылы келтірілген. Соғыс барысында АҚШ-тың негізгі көздеген мақсатын американдық саясаткерлердің айтқан сөздерінен мысалдар келтірген.

Автор кеңес-американдық қатынастарын жандандыра түсу үшін және КСРО жайында толық ақпарат алу мақсатында Г.Гопкинстің Мәскеуге келуін және онда жүргізілген келіссөздер, кездесулер жайында мәліметтер береді. Кездесу барысында кеңес-американдық арасындағы өзара көмек көрсету, КСРО-ға қажетті жабдықтардың тізімінің жасалуы және осы жабдықтардың жеткізілуі айтылған. Кеңес-американдық келіссөздердің арасындағы келіссөздер нәтижесінің толық орындалмауын және оның себептерін автор түсіндірген.

Автор осындай ерекшеліктерді ескере отырып, 1941-1945 жылдар арасындағы Германия мен КСРО арасындағы соғыс кезіндегі АҚШ-тың көрнекті мемлекеттік және саяси қайраткерлерінің көзқарастары айқындалған.

Түйін сөздер: АҚШ, КСРО, нота, келісім, конференция, президент, мемлекеттік хатшы, келіссөздер.

К. Абдыкерим

Реакция США на нападение Германии на СССР

В данной статье рассматривается поддержка советского народа политическими, общественными организациями США во время нападения Германии на СССР. Приведены примеры высказываний многих видных государственных и политических деятелей Америки в адрес захватнической деятельности фашистской Германии. Вместе с этим представлены идеи и взгляды государственных деятелей американского общества, выступивших против поддержки Советского Союза.

Во время войны между США и СССР было подписано соглашение о взаимопомощи, американско-советское торговое соглашение, договор о предоставлении кредитов. Представлены примеры, раскрывающие причины, по которым американско-советское соглашение о взаимопомощи не получило дальнейшего развития. Приведены выражения американских политиков, раскрывающие истинные цели США во время войны.

Автор с целью возобновления советско-американских отношений и получения полной информации о Союзе Советских Социалистических Республик дает информацию о приезде в Москву Г.Голкина и о проведенных там встречах и договорах. Во время встречи здесь идет речь о советско-американской взаимопомощи, а также о создании списка употребляемых предметов и об их доставке в Советский Союз. Автор объясняет о невыполнении договора и об их причине между советско-американскими договоренностями.

Учитывая эти особенности, автор дает точное определение взглядам видных государственных и политических деятелей США в период войны между Германией и СССР в 1941-1945 гг.

Ключевые слова: США, СССР, нота, соглашение, конференция, президент, государственный секретарь, договор.

K. Abdykerim

Reaction of the USA to attack of Germany to the USSR

This article deals with the support of the Soviet people by political, public organizations of the USA during attack of Germany to the USSR. Examples of statements of many prominent state and political figures of America to aggressive

activity of fascist Germany are given. Together with it ideas and views of statesmen of the American society which has opposed support of the Soviet Union are presented.

During war between the USA and the USSR the agreement on mutual aid, the American and Soviet trade agreement, the contract on granting the credits was signed. The examples opening the reasons by which the American and Soviet solasheniye about mutual aid has no further development are presented. The expressions of the American politicians opening the true purposes of the USA during war are given.

The author comments on the information about G. Hoppkince's visit to Moscow for improving soviet-american relations.

The author explains the reasons of soviet-american relationship's drawbacks.

Considering these features, the author gives exact definition to views of prominent state and political figures of the USA during war between Germany and the USSR in 1941-1945.

Key words: USA, USSR, note, agreement, conference, president, state secretary, contract.

Гитлерлік Германияның Кеңес Одағына шабуыл жасауы АҚШ-та көпшіліктің ашу-ызасын туғызды. АҚШ-тың көптеген саяси қоғамдық және кәсіподақ ұйымдары кеңес халқының ерлікпен күресуін жан-жақты қолдайтындығы жайлы мәлімдеген декларациясын жариялап жатты. АҚШ Коммунистік партиясының ұлттық комитеті 1941 жылы 28-маусымда қабылданған манифестте: «Кеңес Одағына, Ұлыбританияға және Гитлерге қарсы күресіп жатқан барлық елдерге толық көмек көрсете отырып, Американы қорғаймыз», – деген сөздермен гитлерлік Германияның Кеңес Одағына шабуылдауына байланысты Американың көпшілік халқының көңіл-күйін білдірді.

Кеңес Одағын қолдауға Америка интеллигенциясының белгілі өкілдері де кірісті. Вашингтондағы Кеңес елшілігіне күнделікті КСРО-ға тілектестігін білдірген көптеген хаттар, телеграммалар келіп жатты.

Американың көптеген көрнекті мемлекеттік және саяси қайраткерлері фашистік агрессияның одан әрі кеңейуі жағдайында кеңес-американ достастығының мәнін жақсы түсінді. Олар Кеңес үкіметімен тез арада қатынас орнатып, Кеңес одағына кең көлемді көмек көрсету қажеттігін айта бастады. Олардың қатарында президент Ф.Рузвельт, президенттің арнайы көмекшісі Г.Гоккинс, ішкі істер министрі Г.Икес, қаржы министрі Г.Моргентау, сенаторлар Пеппер, Смит және басқалар болды.

Бірақ реакциялық көзқарастағы Гувер, Трумэн, Тафт, Фиш, Линдберг сияқты қайраткерлер американың Кеңес Одағын қолдауына қарсы болды. Олар АҚШ-тың іс әрекеті Батыс жартышардан аспауы қажет және АҚШ-тың кеңес-герман соғысында бейтараптық ұстауын талап етті. Кеңес үкіметіне қарсы көңіл-күй бірқатар мемлекеттік департамент, әскери және

теңіз министрлігі сияқты үкіметтік ұйымдарда да сақталып қалды.

АҚШ-та да Англия сияқты Кеңес Одағының Германиямен ұзақ соғысып, бір-бірін әбден әлсіретуін ұсынған ресми қайраткерлер де болды. Мұндай жоспарларды ашық түрде американ сенаторы, кейіннен АҚШ президенті болған Г. Трумэн ұсынды. Ол: «Егер Германия жеңіске жетсе – онда біз Кеңестік Ресейге, ал егер Ресей жеңіске жете бастаса – Германияға көмектесуіміз керек және сол арқылы олар бір-бірін барынша өлтіре берсін», – деді [1]. Вашингтондағы КСРО елшілігінің кеңесшісі А.А. Громыконың Кеңес үкіметіне жазған саяси хатының бірінде АҚШ-тың билеуші топтарының ұстанымын (позициясын) төмендегідей бағалайды: «АҚШ-тың әскери генералитетінің көпшілігі гитлерлік Германияның да, Кеңес Одағының да әбден әлсіреуінен үмітті болды. Бұл үміттері өнеркәсіп басшыларының үміті мен сәйкес келіп жатты... Олар Гитлердің жеңісін қалаған жоқ. Бірақ олар Кеңес Одағының да жеңіске жеткенін қаламады. Және осы адамдар қазір американың әскері мен даярлығының басында тұр. Бұл адамдар американың үкіметі мен оның басшысы Рузвельттің әскери ортасы болды... Ал АҚШ флотының командалық құрамындағы көңіл-күй одан да нашар болды» [2].

Фашистік Германияның КСРО-ға шабуыл жасауына байланысты АҚШ үкіметінің алғашқы ресми мәлімдемесі 23-маусым күні мемлекеттік хатшы қызметін атқарушы С.Уэллес тарапынан жасалды. Германияның Кеңес Одағына шабуылы «опасыздық» деп аталды. Гитлердің әлемді жаулап алу жоспарын тоқтату мәселесі Америка Құрама Штаттарының қауіпсіздігі мен қорғанысына тікелей қатысты болды.

24-маусым күні Ақ үйде өткен конференцияда президент Рузвельт АҚШ-тың Кеңес Одағына бар мүмкіндігінше көмек көрсететінін

мәлімдеді. Ол осында көмектің басым бөлігі алдыңғыдай Англияға бағытталатынын және Кеңес Одағына американ көмегі қажеттігін айтты. Сонымен қатар үкіметтің хабарламасы басылып шықты, онда «АҚШ үкіметінің пікірінше гитлеризмге қарсы кез-келген қорғаныс және оған қарсы күштермен бірігу, ол күштер қандай сипатқа ие болса да, қазіргі герман лидерлерін құлатуға жағдай жасаса ол біздің қорғанысымыз бен қауіпсіздігімізге қызмет етеді. Гитлерлік әскер қазіргі уақытта американ құрлығына ең басты қауіп болып табылады». Сонымен бірге американ үкіметі олардың ұстап отырған позициясы ешқандай да АҚШ-тың соғысқа қатысын өзгертпейтінін және соғысқа белсенді қатыспайтынын түсінуге жағдай жасады.

1941 жылы 26 маусымда КСРО-ның АҚШ-тағы елшісі К.А. Уманский мемлекеттік хатшы қызметін атқарушы Уэллесеке жолығып, американ үкіметінің Германияның КСРО-ға шабуылына қатынасын ресми мәлімдеуін сұрады. Уэллес американ үкіметі КСРО-ны ақталмайтын, опасыз агрессияның құрбаны» – деп, және қазіргі кеңес халқы мен әскерінің агрессияға төтеп беруі «Америка Құрама Штатының тарихи мүддесіне сәйкес келетінін» мәлімдеді [3]. Осыдан келіп АҚШ үкіметі осы соғыста АҚШ-тың өндірістік мүмкіндігі жеткенше көмек көрсететіні туралы айтты. Американ үкіметінің Кеңес Одағына көмек беруге даярлығы туралы мәлімдемесіне қарамастан АҚШ-тың саяси және әскери басшыларының көпшілігі кеңес қарулы күштері ұзақ уақыт неміс әскеріне төтеп бере алмайды деген ойда болды.

Соғыстың бастапқы кезеңінде КСРО-ға американ тасымалы аса үлкен болған жоқ және нақты есеппен 1937 жылғы американ – кеңес сауда келісіміне сәйкес жүргізілді.

Кеңес үкіметі маусым айының соңында Вашингтондағы өз елшісі арқылы АҚШ үкіметіне Кеңес Одағына қажетті тауарлардың тізімін жіберді. Сонымен қатар Америка Құрама Штаттарының Кеңес Одағына 5 жылға несие беру туралы мәселесін көтерді. Уэллес өз тарапынан американ тауарларын кеңес шикізатымен алмастыруды ұсынды.

1941 жылы 10 шілдеде Уманский Рузвельт Уэллеспен бірлесіп Кеңес Одағына тауар жеткізіп беру мәселесі жөнінде кездесу өткізді. Кеңес елшісі гитлерлік Германиямен соғыста

жеңіске жетуді тездету және құрбандық санын азайту үшін «барлық антигитлерлік күштер арасындағы достық келісімді нығайту керек», – деп атап көрсетті. Немістер Франциядағы барлық күштерін алып, барлық әскери машиналарын, Англияға қарсы әрекет етіп жатқан авиациясының барлығын КСРО-ға қарсы бағыттады және біздің қарсылығымыздың арқасында ғана антигитлерлік күштер дамып тапты. Сондықтан бұл антигитлерлік күштер біздің фронттың қаншалықты маңызды екенін толық түсініп, ортақ іс және өздерінің ұлттық қауіпсіздігі үшін тез арада, үлкен көлемде біздің сұранысымыз бойынша қажетті тауарларды жеткізіп беруге келіседі» – деп атап көрсетті [4].

Рузвельт антигитлерлік күштердің өзара ынтымақтастығын нығайту қажеттілігіне және дәл қазіргі уақытта ортақ істе сәттілік әкеледі деп есептелетін елге соғысқа қажетті жабдықтармен қамтамасыз етуге бір – қатар жеңілдіктер беруге келісті. Кеңес Одағының америкадан алатын жабдықтың тізіміне қатысты Рузвельт үкімет Кеңес Одағына қажетті жабдықтарды жедел түрде жеткізіп беру үшін қажетті шараларды жүзеге асыратынын мәлімдеді. «Президент атап көрсетті, – делінген әңгімені жазып алған американ жазбасында, кез-келген жедел сипатқа ие жеткізілім Кеңес Одағына 1-қазаннан кешіктірілмей жетуі тиіс».

Осы келіссөздер нәтижесінде 1941 жылы 2-тамызында кеңес елшісі К.Уманский мен С.Уэллес КСРО мен АҚШ арасындағы өз күшіндегі сауда келісімінің мерзімін бір жылға созу туралы нота алмасты. Екі жақ 1937 жылы 6-тамызда күшіне енген кеңес – американ сауда келісімін 1942 жылдың 6-тамызына дейін созуға келісті.

Қол жеткен келісімге және көптеген сендірулерге қарамастан АҚШ тарапынан Кеңес Одағына көрсетілетін көмек көлемі 1941 жылдың жазында қанағаттанарлықсыз жағдайда болды. Құрама Штаттар уақытты созып, Кеңес Одағына жіберілетін қажетті тауарларды жіберу тоқтап тұрды. Бұл, әрине, егер мемлекеттік департаменттің кеңес тапсырыстарын жүзеге асыруға қарсылығын есепке алса таңқаларлық іс емес еді.

Кеңес Одағына тасымалды жүзеге асырудың іркілісі Рузвельттің наразылығын туғызды. 1-тамыздағы үкіметтің мәжілісінде ол КСРО-ға жабдықтар тасымалына қатысы бар әртүрлі ве-

домстволарды сынады. Үкіметтің осы мәжілісін суреттей келіп, қаржы министрі Г.Моргентау президент «ол тапсырыс сатысында тұрғаны туралы естігісі келмейтінін, тек суға (Кеңес Одағының жіберілгенін) түсірілгені туралы естігісі келетінін айтты» деп атап көрсетті. 1941 жылы 2-тамызында Рузвельт жабдықтау мәселесімен айналысатын У.Койға «орыс соғысының басталғанына алты апта уақыт өтті ал біз оларға қажетті жабдықтарды жеткізіп беру үшін іс жүзінде ешнәрсе істемедік», - деді [5].

КСРО-ға қажетті жабдықтарды жөнелтудің іркілуіне кейбір американ қайраткерлерінің антикеңестік көзқарасы және олардың Кеңес мемлекетінің фашистік басшылыққа қарсы тұру күшіне сенбеуі негіз болды.

Кеңес-американ қатынастарын жандандыра түсу үшін және КСРО туралы толық мәлімет алу үшін Рузвельт өзінің жеке өкілі ретінде жақын әріптестерінің бірі – Г.Гопкинсті Мәскеуге жіберуді жөн деп шешті. Гопкинс миссиясының ресми міндеті – КСРО-ның АҚШ тауарларына қажеттілігін анықтау болды. Егер Кеңес үкіметі өзінің өкілі арқылы Вашингтонға әскери сұраныстарын беріп қойғанын ескеретін болсақ, онда Гопкинстің Мәскеуге келуі ең алдымен КСРО-ның алдағы әскери жағдайынан хабардар болу деуге әбден болады.

Рузвельтке Мәскеудегі кездесу жайлы жазған бірінші есебінде Гопкинс «мен бұл майданға байланысты өте сенімдімін... Мұнда жеңіске жетуге деген шешімділік бар», - деп жазды [6].

Гопкинстің Мәскеу келіссөздері 30-31 шілдеде жүргізілді. Оны И.В. Сталин екі рет қабылдады, сыртқы істер халық комиссариатында, қорғаныс халық комиссариатында әңгімелесу өткізді, көптеген кеңестік басшылармен кездесті. Кездесулер барысында Г.Гопкинс кеңес-герман фронтының жағдайы туралы, кеңес әскерлерінің қыс айларындағы әскери қимылдарының жоспарлары туралы, КСРО-

ның жеңіске дейін нық сеніммен күресетіні туралы кең көлемді ақпараттар алды. Кеңес үкіметі АҚШ-пен әскери салада ынтымақтастық жасауға даяр екендігін білдірді.

Президенттің нұсқауымен Гопкинс Гитлерге қарсы күрескеннің барлығы Құрама Штаттардың одақтасы болатынын және АҚШ ол елге бар қолдан келген көмегін көрсететіні жайлы мәлімдеді. Сонымен қатар, АҚШ-тың Кеңес Одағына жеткізіп бере алатын өнімдерінің саны мен сапасы, түрлері жөніндегі мәселелерді де талқылады. Кеңес үкіметі Гопкинске КСРО-ға өте қажетті жабдықтардың тізімін берді. Дегенмен, Гопкинс АҚШ-та бұл тапсырыстар болған күннің өзінде «келеңсіз ауа-райының түсуіне дейін» кеңес-герман фронтына жете алмауы мүмкіндігін айтты.

Кеңес үкіметі Гопкинспен өткізілген келіссөздерге үлкен мән берді. Кремльдегі Гарри Гопкинстің кездесулерінің бірі төрт сағатқа дейін созылды. Гопкинс Мәскеуден өз миссиясының нәтижелеріне қанағаттананып қайтты. Ол КСРО-ның әскери жағдайы туралы ақпараттарды ең беделді деген бастаулардан алды. Гопкинстің миссиясы кеңес-американ ынтымақтастығының дамуында үлкен маңызға ие болды. Сонымен бірге Американ жабдықтарын КСРО-ға тасымалдауға айтарлықтай ықпал ете алмады. Бұдан кейін де ұзақ уақыт АҚШ тарапынан КСРО-ға көрсетілетін экономикалық көмек көлемі өскен жоқ. 1941 жылы шілдеде КСРО-ға АҚШ-тан келетін экспорт көлемі 6,5 млн.долл. болса, қазан айында бар-жоғы 29 млн.доллорға өсті [7].

Әскери құрал-жабдықтарды жеткізіп бермеу ең алдымен кейбір американ басшыларының КСРО-ның күшіне сенбеуінен және АҚШ-тың монополистік топтарының Кеңес Одағының әскери күшінің күшейіп кетуін қаламауынан, олардың барынша соғысты созып КСРО мен Германияны әбден қансыратуды көздегенінен келіп шықты.

Әдебиеттер

- 1 История внешней политики СССР, т.1.Москва,1980, – 426 с.
- 2 Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., т.1. Москва, 1984, 225-226 с.
- 3 Исраэлян В.Л. Дипломатия в годы войны (1941-1945) Москва,1985. – 27 с
- 4 Международная жизнь, №86, 1981г. – 99-с.
- 5 Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс. Глазами очевидца, т. 1, Москва,1958. – 546 б.

-
- 6 Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., т.1. Москва, 1984, 227- 228 б.
7 Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т.1, – 167 б.

References

- 1 Istorya vneshney politiki SSSR, t1. Moskva, 1980, -426s
2 Sovetsko-amerikanskije otnoshenie vo vremya Velikoi Otechestvennoy voiny 1941-1945 gg. , t1. Moskva, 1980, 225-226 ss.
3 Israilyan V.L. Diplomaty v godi voiny (1941-1945), Moskva, 1985, -27 s.
4 Mejdunarodnaya jizn, №86, 1981 g. – 99 s.
5 Shervud R. Ruzvekt i Gopkins. Glazami ochevidsa, t1. Moskva, 1958, -546s
6 Sovetsko-amerikanskiye otnoshenye vo vremya Velikoi Otechestvennoy voiny 1941-1945 gg. , t1. Moskva, 1984, 227-228 ss.
7 Vneshnaya politika Sovetskogo Soyuz v period Otechestvennoy voiny, t1,- 176s.

УДК 94 (574).06/07

А.К. Ахметов

Магистрант 2 курса факультета истории Западно-Казахстанского государственного университета имени

М.Утемисова, Уральск, Казахстан

E-mail: kiyat7@mail.ru**О жизни и деятельности султана Досалы**

В данной статье описывается жизнь и деятельность султана Досалы - малоизвестного предводителя казахов Младшего жуза, которые принимали участие в крестьянской войне с царским режимом под началом Е. Пугачева (1773-1775). Ценность предоставленного в статье материала в том, что данная тема ранее никем не исследовалась. Автор, используя документы Оренбургского архива Российской Федерации, максимально раскрыл хронологию событий и сумел восстановить полную биографию султана. Также была предпринята попытка раскрыть каждый этап жизни султана Младшего жуза, где он формировался как личность в политических реалиях того времени. Исследования автора доказательно показывают, что будучи законным наследником ханского трона, султан Досалы не воспользовался своим правом, а, начав собственную карьеру от простого правителя рода за короткий срок сумел добиться создания своего собственного улуса. Так же анализ раскрытых автором фактов однозначно убеждает, что султан Досалы, находясь на фактической службе у Царского Правительства, возглавлял неоднократные народные движения казахов против колониальной империи. В истории Казахстана он был первым султаном после Абулхаир хана, поднявшим меч освободительной борьбы казахского народа против Российской империи.

Ключевые слова: правитель, Алимұлы, шектинцы, султан Сейдалы, восстание.

А.Қ. Ахметов

Досалы сұлтанның қоғамдық-саяси өмірі

Мақала Е.Пугачев бастаған (1773-1775) шаруалар көтерілісіне қатысқан Кіші жүз казактарының басқарушысы ретінде белгілі болған Досалы сұлтанның қоғамдық-саяси өміріне арналған. Тақырып бұрын-соңды зеттелемегендіктен құнды болып табылады. Автор Ресей Федерациясының Орынбор мұрағатындағы құжаттарды барынша пайдала отырып, Досалы сұлтанның бүткіл өмірін қалпына келтіріп қана қоймай, оның Кіші жүздегі өзіндік орны бар тұлға ретінде қалыптасудағы өткен сындарлы жолын ашуға тырысады. Зерттеуші келтірген дәйектері арқылы Досалы сұлтанның Кіші жүз тағының мұрагері бола отырып, биліктен қағылғандығын, қарапайым ру басқарушылықтан бастап ұлыс билеушісі дәрежесіне көтеріле алғандығын, Патшалы Ресейге қызмет ете отырып, отаршылдыққа қарсы астыртын, кейде тікелей басшылық жасағандығын көрсетеді. Сонымен қатар, Досалы сұлтанның Ресей бодандығына кіргеннен кейін, Әбілқайыр ханнан соң, отаршылдыққа қарсы шыққан алғашқы сұлтан екеніне көз жеткізе аламыз.

Түйін сөздер: билеуші, Әлімұлы, шектілер, Сейдалы сұлтан, көтеріліс.

A.K.Akhmetov

The political and social life of Dosaly sultan

In this article life and activity of the sultan Dosaly - the little-known leader of Kazakhs Kish Zhuz which took part in peasant war with an imperial mode under leadership of E. Pugachev (1773-1775) is described. The value of the material provided in article that this subject was investigated earlier by nobody. The Author, using documents of the Orenburg archive of the Russian Federation maximally exposed chronology of events and managed to recover complete biography of sultan Dosaly. Also an attempt to open each stage of life of the sultan of Kish Zhuz where it was formed as the personality in political realities of that time was made. Researches of the author evidential show that being the heir-at-law of a Throne of a Khan, Dosaly's sultan did not take advantage of the right, and, beginning an own career from the simple ruler of family in a short space of time managed to obtain creation of the own Ulus. As the analysis of the facts discovered by the Author unambiguously convinces that Dosaly's sultan, being on the actual service of the Imperial Government, headed numerous people's rebelling of Kazakhs against the colonial empire. In histories of Kazakhstan it was the first sultan after Abulkhair Khan, lifted a sword of liberating fight of the Kazakh people against the Russian Empire.

Key words: ruler, alimuly, Seydaly sultan, rebellion.

На исторической карте Казахстана еще есть белые пятна значимых событий, изменивших ход развития страны и судьбу казахского народа. И за каждой исторической вехой стоит личность героя, оставшись в памяти народа и дошедшей до наших дней. Одним из таких загадочных героев в истории Казахстана является султан Досалы.

Султан Досалы известен как предводитель казахов Младшего жуза, участвующих в гражданской войне с царским режимом под началом Е. Пугачева (1773-1775). Султан Досалы упоминается также как непосредственный участник народного движения казахов против российской империи «Человек невидимка» (1775-1776). И для того, чтобы оценить роль султана Досалы в этих и других событиях, необходимо прояснить, в чем заключалась политическая и общественная деятельность Досалы-султана до пугачевского восстания и, особенно, после этих кровавых лет. До сей поры, ничего об этом исследовано не было, и, к счастью, мне удалось заполнить этот пробел, восстановив полную картину жизнедеятельности таинственного султана на основе работ авторов и обнаруженных документов в Оренбургском государственном архиве Российской Федерации.

Султан Досалы был единственным сыном младшего брата Абулхаир хана – султана Булхаира. Сыновья Абулхаир хана оказывали Досалы, как двоюродному брату почет и глубокое уважение. Об этом, в частности, Оренбургский губернатор И. Неплюев писал: «... место давал ему (султану Досалы – А.А.) всегда выше Айшуака, который и сам его предпочитал и выше себя сажал...» [4, С. 477]. Во всех документах можно проследить, что при перечислении правителей Младшего жуза имя Досалы султана всегда стоит на третьем месте, т.е. в таком порядке, как и говорилось выше сначала хан Нуралы, потом султан Ералы, султан Досалы, султан Айшуак. Основываясь на этих фактах и учитывая традиции казахов, почитающих людей не только по авторитету, но и по старшинству, можно предположить, что султан Досалы был младше султана Ералы и чуть старше султана Айшуака или возможно был ровесником последнего. В одном из своих писем султан Досалы называет султана Ералы «большим братом» [21, л. 51], подтверждая, таким образом, мою гипотезу. Общеизвестно, что султан Ералы родился в 1721 году, а султан Айшуак в 1723-1724 году [13, с. 292]. Ис-

ходя из этого можно сделать вывод, что султан Досалы родился в 1722 или 1723 году.

Отец Досалы султан Булхаир был полководцем и участвовал во всех крупных сражениях с джунгарами [14, 189 б]. Последний раз имя Булхаир султана встречается, когда хан Абулхаир вынужден был отправиться в северо-западную часть Казахстана, оставив вместо себя своего младшего брата – султана Булхаира командовать 70 тысячным войском на территории Южного Казахстана. Это было в 1731 году весной, когда султан Булхаир, разбив джунгарскую армию в районах рек Чу и Талас, отбил у них 3 тысячи лошадей [9, 20 б]. И в том же году в конце весны или в начале лета султан Булхаир умер. Этот вывод обосновывается на следующих фактах. Посол Тевкелев с первого же дня знакомств с Абулхаир ханом, вел записи о происходящих событиях в степи, перечисляя имена всех авторитетных людей не только Младшего жуза, но и даже Среднего. И посол не мог бы не отметить, и не описать такую яркую личность как султан Булхаир. Особенно, когда во главе с ханом Абулхаиром всеми султанами, Младший жуз принял подданство России осенью 1731 года. Дату смерти Булхаира можно засвидетельствовать и другим фактом, а именно – дочь султана Булхаира была замужем за Аральским ханом Сатемиром [8, С. 50]. И именно ее, свою племянницу, в апреле 1732 года хан Абулхаир выдал замуж за вышеназванного Аральского хана [6, С.109]. Если бы Булхаир султан был к этому времени жив, то Абулхаир хан не стал бы сам выдавать замуж дочь своего брата. К тому же, по традиции казахов, дочь могла выйти замуж только после годовалых поминок по отцу.

Через некоторое время после смерти отца Булхаир-султана, султан Досалы оказался в Хиве и только спустя 15 лет смог вернуться на территорию Младшего жуза. Из донесений губернатора И. Неплюева в Коллегию Иностранных дел в 1749 году: «... Дусали султан, брат двоюродной ему хану (Нуралы – А.А.), по дяде родном... воспитан в Хиве... и, по-видимому, человек не без рассуждения и грамоте татарской достаточен, да и от самого хана почитаем...» [2, С.778]. Хотелось бы отметить, что до сих пор не найдена информация о грамотности кого-нибудь из сыновей Абулхаир хана.

Приезд султана Досалы в Младший жуз совпадает со смертью хана Абулхаира и возведе-

нием на трон его старшего сына султана Нуралы. Это произошло в 1748 год. Именно с этого момента начинается общественно-политическая деятельность молодого 25-летнего султана Досалы на территории Младшего жуза.

Как известно, Младший жуз состоит из трех больших групп таких как Байулы, Алимұлы и Жетиру. В составе Байулы были двенадцать родов, в Алимұлы шесть родов и в Жетиру входили семь родов. И каждая группа, как правило, имела во главе своего торе, т.е. кого-нибудь из чингизидов. Нуралы хан когда еще был султаном стоял во главе Байулы [6, С.131], и продолжал кочевать с ними, как их личный торе. Айшуак султан стал во главе Жетиру [3, С. 107]. А вот Алимұлы с тех пор как умер их торе, и хан Младшего жуза Абулхаир в 1748 году не имели единого предводителя. Алимұлы состоял из родов: торткаринцы, шектинцы, каракесековцы, карасакалы, каракетинцы и шомекеевцы. В 1748 году 15 октября торткаринцы, шектинцы, карасакалы и подрод шомекеевцев под названием бозгыл подняли на белой кошме ханом султана Батыра, давнейшего врага клана Абулхаир хана [3, С. 15]. Но здесь нужно обратить внимание на то, что часть шектинцев, которая называется «кишкене шектинцы» признали своим торе султана Батыра [10, 59-61 бб]. А другая часть шектинцев – «улкен шектинцы» оставались верными сыну Абулхаир хана Нуралы хану. И хотя у хана Нуралы были в ведомстве остальные роды Алимұлы, которые продолжали почитать его Нуралы как своего торе, но авторитет хана Батыра постепенно рос и пересиливал Нуралы хана. И для последнего существовала опасность, полностью лишится влияния на группу всех родов Алимұлы. Например, в 1750 году Батыр хан угрожал Нуралы хану, что он оставит его с Байулинцами, а сам отойдет в Сырдарью с Алимұлинцами [3, С. 28].

В это время султан Досалы кочевал именно с шектинцами, точнее с «улкен шектинцами». Но в итоге, он не был полновластным торе для «улкеншектинцев», так как хан Нуралы поставил управлять шектинцами своего брата султана Ералы. Возможно, хан Нуралы не хотел, чтобы Досалы управлял сильным родом, когда-то бывшим опорой для его отца Абулхаир хана. В 1750 году Нуралы хан вместе с матерью Бопайханшой, с зятем султаном Жанибеком и братом Адилем остался с Байулинцами на реке Эмба, с тем, чтобы зимовать при Гурьев городке. Султан

Ералы с известным бием Бахтыбаем и с «улкеншектинцами» стали на зимовку при урочище Бурсук. А султан Досалы со своими шектинцами кочевал недалеко от Нуралы хана и хотел остаться зимовать там же. Айшуак султан с Жетиру кочевал вдоль реки Урал, а для зимовки думал перейти на Каракум. Батыр хан располагался у Сырдарьи [3, С. 107].

Бороться с Батыром за Алимұлинцев пришлось Ералы и Досалы султанам. Потому что, именно они кочевали среди этих родов и в соседстве с Батыром. Нужно отметить, что когда шектинцы при Бахтыбай бии, кочевавшие с Ералы султаном склонились к Батыру, [3, С. 111], султан Досалы не только смог сохранить под своим контролем подведомственных ему шектинцев, но его так же признали своим торе и каракесековцы [20, л. 259-259 об.]. А к 1755 году у Досалы султана в ведомстве были уже и табынцы из группы родов Жетиру, которые ранее подчинялись Айшуак султану [20, л. 295 об.]. По данным И. Ерофеевой у Ералы султана в подчинении были торткаринцы и шомекеевцы [6, С. 417]. Таким образом, можно сделать вывод, что укрепляя свои позиции султаны Ералы и Досалы смогли отстоять борьбу за власть и уберечь Алимұлинцев от влияния Батыр султана. Они, совместными усилиями, объединили подвластные им рода в один улус, и, между прочим, Досалы, признавая старшинство Ералы султана, уступил ему должность правителя улусом. Это следует по следующим фактам – когда в 1757 году в июле месяце в Оренбург прибыл Ералы султан со своими людьми как отдельный правитель улуса, рядом находился Досалы султан. И когда Ералы султану в награду дали 100 рублей за исполнение своих обязанности и ревностное усердие к Российской империи, он просил губернатора чтобы наградили и Досалы султана. Он говорил, что Досалы во всех делах ему активно помогает, и придерживается Российской стороны, за что ему выделили 30 рублей [6, С. 417]. Это означает, что султан Досалы в улусе Алимұлы после султана Ералы был первым султаном. И Нуралы хан, когда отправлял послов в Оренбург не забывал в своих письмах просить награду и для султана Досалы [16, л. 398-402 об.].

С приходом к власти нового губернатора Давыдова в конце 1759 года, отношения с Нуралы ханом и другими султанами ухудшились. Новый губернатор не стал оказывать торе долж-

ного почтения, как делали его предшественники. Поэтому султаны отказались выполнять требования правительства [1, С. 239-240]. К этому добавилось то, что калмыки и яицкие казаки стали уводить скот у казахов, а башкиры часто нападать [3, С. 132-133]. В 1760 году казахи от безысходности вынуждены были вторгаться за пределы Российской границы. И летом того же года Россия направила карательные отряды в степь [1, С. 240]. Эти события послужили причиной того, что султаны Ералы, Досалы и Айшуак, отказались присягнуть на верность вновь возведенной на трон императрице Екатерине II. Выдвинув при этом ряд требований: вернуть пленных казахов, прекратить нападение яицких казаков и разрешить казахам переход на правый берег Урала. Так же Ералы и Айшуак требовали прибавить им зарплату и назначить жалованье для султана Досалы. Правительство прибавило жалованья султанам и смогло их успокоить. Но просьба для султана Досалы выполнена не была. [5, С. 110-112].

После того как в 1756 году Китай завоевал злейшего врага казахского народа джунгаров, правитель Среднего жуза Абылай султан вступил в отношения с Китайским императором и добился того, чтобы на освобожденные от джунгар территории вернулись казахи. В конце 1762 года вместе с правителями Среднего жуза, Младший жуз тоже отправляет своих послов к китайскому императору. К этому времени султан Досалы сумел основать свой улус и впервые от своего имени отправил своих людей в Китай наряду с другими правителями. Казахские послы прибыли в Китай в феврале 1763 года. Посольство Младшего жуза было в таком составе: от Нуралы хана Укибаш и Тугелбай; от Ералы султана Жолбарыс и Бабек; от имени Досалы султана прибыли Санжудар и Маралшы; Айшуак султан отправил Атантая, Тунгатара и Жаримбета [11, С. 156]. В этом же году в сентябре, Досалы отправляет своих послов в Оренбург к губернатору Д.В. Волкову с просьбой вернуть двух казахов, пленных ранее башкирами [17, л. 63-63 об., 68-69 об.]. Так и продолжали Досалы, и другие правители ежегодно по несколько раз отправлять людей в Оренбург с письмами, давая отчет по обмену пленными и возврату беглых людей по договору 1756 года [1, С.234].

В 1766 году туркмены напали на адайские аулы и увели пленных. В ответ Нуралы хан отправил войско во главе с Айушак султаном и

двух своих сыновей. В 1767 году туркмены и правители Младшего жуза боролись за влияние в Хиве [10, 63-64-66]. В 1768 году 6 апреля вернувшись из степи толмач Гуляев докладывал, что улус Досалы султана расположен на берегу реки Эмба. Толмач, приехавший в Орду самого Досалы султана не застал, так как он отправился вместе с Ералы султаном в поход против туркмен [18, л. 130-133 об.].

В первые годы царствования императрицы Екатерины II отношения Российской империи с казахами велись по двум направлениям. Во-первых, к заведению в улусах оседлых поселений, а во-вторых, к обеспечению караванной торговли. По первому пункту предполагалось обучение казахов сенокосению и постройке сараев для зимовки скота, а если потребуется, то и жилища для самих казахов [1, С. 243-244]. По этому поводу Нуралы хан просил построить для него крепость на берегу реки Яик, но ему было в этом отказано и предложено было сделать это в любом другом месте. Султан Досалы тоже хотел воспользоваться таким предложением и просил построить для него зимний дом на берегу Елека. В 1768 году султану Досалы дали разрешение на постройку, и сообщили, что нужно обсудить с самим султаном план дома и ожидать благоприятного времени для выполнения этого предложения [18, л. 103, 158].

К этому времени власть Нуралы хана ослабла, и он перестал быть авторитетом у казахов. Наблюдая за происходящими в степи событиями, Коллегия Иностранных Дел решила на всякий случай подстраховаться заранее, чью кандидатуру поддержать на ханский трон, если нужно будет менять хана. Оренбургский губернатор А. Путянин, исключив кандидатуру Ералы султана как «высокомерного и предерзкого», предложил Айшуака и Досалы султанов [5, С. 114-115].

С приходом к власти губернатора Рейнсдорпа отношение с Нуралы ханом стали еще хуже. Казахи продолжали нападать на русские границы. Рейнсдорп оставив без внимания хана, все проблемы стал решать с султанами-правителями, т.е. имел дело с султанами Ералы, Досалы и Айшуак. В 1771 году 10 января императрица Екатерина II дала рескрипт губернатору Рейнсдорпу о вводе в степь регулярных войск для наказания казахов [1, С.246-247]. Но внезапная откочевка Волжских калмыков через казахские степи в Джунгарию, остановила кровавый карательный план. Россия хотела силами казахов

остановить калмыков. Все казахи объединившись, решили дать отпор и заставить калмыков вернуться в Россию. Это историческое событие в истории Казахстана известно под названием «Пыльный поход». В Младшем жузе все султаны собрались воедино возле Нуралы хана и вместе нападали на врагов. Войско султана Досалы, можно сказать, почувствовало одним из первых натиск могущественной армии калмыков, так как именно орда калмыцкого правителя прошла по реке Эмба, где была ставка султана Досалы [19, л. 8-8 об.]. В итоге, казахи не сумели заставить вернуться врагов на свою территорию. Но почти половину своих людей калмыки потеряли в кочевьях Казахстана.

Пыльный поход выпрямил дух казахского народа, а также приподнял на некоторое время авторитет Нуралы хана. А Российскому правительству пришлось снова считаться с ханом Младшего жуза.

В 1772 году Яицкие казаки восстали против правительства и разрешили казахам переходить на правый берег Урала с надеждой на их помощь. Но в следующем году в сентябре началась известное крестьянское восстание под руководством Е. Пугачева (1773-1775). Сам предводитель крестьян Е. Пугачев приехал просить Нуралы хана объединиться, но хан сохранил нейтралитет. А султан Досалы, поддерживав восстание, по требованию Пугачева отдал своего сына Сейдалы султана в заложники. Толмач Толкачев специально интересовавшийся причинами, по которым Досалы султан примкнул к восстанию выявил: во-первых, Досалы не являясь прямым потомком Абулхаир хана, был урезан царским правительством в правах, не мог стать ханом. И он был зол на Нуралы хана за то, что он дал ему в подчинение малое количество людей. Во-вторых, он был заинтересован добычей от походов [5, С.153]. Е. Пугачев дал обещание Досалы, что на место Нуралы хана он поставит сына Досалы Сейдалы султана ханом всего Младшего жуза. И когда об этом узнал Нуралы хан, в отношениях между двоюродными братьями появилась трещина. В итоге, когда пугачевскому восстанию пришел конец, Нуралы хан предал Досалы [5, С.213]. В 1774 году Досалы султан с частью восставших казахов откочевал к берегам Сырдарьи и ближе к границам Туркмении. В то же время другая часть казахов продолжала восстание [5, С. 263-264].

В 1775 году Досалы султан, получив от Рос-

сийской империи амнистию, вернулся к своим прежним кочевьям между Елеком и Кобдой. В обмен на амнистию он обязался защищать торговые караваны и возвращать пленных и беглых людей [12, 189-бет].

Как только вернулся к своим кочевьям, в его улусе в сентябре месяце 1775 началось другое движение, получившее в истории Казахстана название «Человек невидимка» или «Легенда о Куктемире». Движением управляла некая молодая женщина Сапара Матенова из рода табын поколения Жетиру, кочевавшая на Кобде. А ею командовал «человек невидимка», обладающий какой-то сверхъестественной силой. Люди называли его еще и святым, чародеем. Его никто не мог видеть, он выходил на связь только через Сапару. И этот невидимка внушал людям, что Пугачев еще жив, скоро вернется и им следует продолжить борьбу. Н.Е. Бекмаханова исследовавшая это движение, утверждает, что человек невидимка – это воображение Сапары Матеновой. Хотя она пишет, что Досалы султан защищал ставку человека невидимки; Досалы и его дети способствовали; без поддержки султана Досалы оно видимо не получило бы такого большого распространения; вероятно Невидимка, не без давления со стороны Досалы и Сейдалы султанов, с весны 1776 года особо пропагандирует большие походы казахов на башкирские селения, обещая «вам де от них большая добыча будет, да и сам с вами вожаком буду» [5, С. 402-412]. До сих пор в истории Казахстана предводительство этого движения, по-нашему несправедливо приписывается к Сапаре Матеновой. На протяжении развития события, можно заметить, что человек невидимка управляется невидимой рукой другого человека, т.е. за всем этим, видимо, стоял султан Досалы. После того как султан Досалы в 1776 году выступал уже на стороне правительственных войск и восстание было рассеяно, явно было видно, что план его сработал. Т.е. он хотел поднять свой утраченный авторитет и добиться признания его полномочий Оренбургским губернаторством, чтобы с ними считались. И он этого добился. П.И. Рычков в 1776 году пишет: «... ныне в сей же орде за знатного и сильного почитается Дусалей султан, брат двоюродной Нуралия» [7, С. 261].

С 1776-1783 годы султан Досалы поддерживал тесные контакты с Оренбургским начальством. Из казахских родов под его управлением в то время были каракетинцы и табынцы [22, л. 289].

В 1783 году началась народно-освободительная борьба под предводительством известного батыра Сырыма Даталы, которая продлилась до 1797 года. В начале движения султан Досалы был на Российской стороне и даже в 1784 году предоставлял свой улус в качестве выездной базы для правительственных карательных войск [23, л. 50-51, 63 об.]. Но с декабря того же года его сын султан Сейдалы был уже одним из предводителей восстания Сырыма Даталы [24, л. 214-214 об.]. С 1785 года количество повстанцев увеличивалось. Это было связано с тем, что яицкие казаки при выезде на степную сторону для наказания повстанцев, без разбора разоряли казахские аулы. В том числе, попали под удар, и казахи подчиненные самому Нуралы хану. В одном из таких набегов они убили Сапака — сына Айшуак султана и самого его задержали. Интересно, что и аулы, находившийся в ведомстве Досалы и Ералы султанов, были разорены и многие люди уведены в плен [24, л. 292, 306, 330 об.]. Не исключено, что такое поведение правительственных войск и побудило султана Сейдалы поддержать движение Сырыма Даталы.

В 1786 году казахи Младшего жуза отказались от хана Нуралы и даже не хотели поддержать кого-нибудь из семейства Абулхаир хана. В это время власть в степи перешла в руки авторитетных биев и батыров. И Российскому правительству это было на руку. Без хана государство потеряло бы свой суверенитет полностью. Но неожиданно народ стал просить утверждение нового хана. Они выбрали на место Нуралы султана Каипа, из враждебного Абулхаировцам клана Батыра [15, С. 191, 201]. Теперь Ералы и Досалы султаны вновь объединившись и собрав вокруг себя потомков Абулхаир хана создали оп-

позицию. Они требовали от правительства освободить Айшуак султана и восстановить власть Нуралы хана. Партию султанов в главе Ералы султана поддерживали все рода из поколения Алимулы. В результате, хотя и не удалось вернуть Нуралы, Айшуак был освобожден в 1787 году. В конце концов, несмотря на то, что Сырым батыр не желал видеть на троне Ералы султана, после смерти Каип хана в 1789 году, Ералы был избран ханом Младшего жуза в 1791 году 31 августа недалеко от Орской крепости [15, С. 201, 221, 242, 272].

На церемонию провозглашения хана Ералы из-за болезни султан Досалы приехать не смог. В 1792 году султан Досалы писал Оренбургскому губернатору, что в связи с болезнью он зимой откочевал к Сырдарье. Ныне вернулся к берегам Яик, и находится в близи Орской крепости [25, л. 72]. А из письма, написанного в 1795 году его сыном Мурзагалием, ясно что султана Досалы в живых уже не было [26, л. 366].

Так закончилась нелегкая жизнь султана, который рано лишился отца и будучи законным наследником трона, лишился своих прав, уступив Нуралы. Который став простым султаном сумел подняться до правителя улусом. Он был первым султаном, после Абулхаира, обнажившим меч против Российской империи, оставив след в истории как один из предводителей народно-освободительного движения казахов Младшего жуза. Оставаясь верным своей клятве Российскому императору, он сумел организовать и управлять народным волнением, при этом сохранив свой авторитет перед правительством и народом, наглядно показав, что он был умелым политиком и дальновидным дипломатом.

Литература

1. Левшин А.И. «Описание Киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей» (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). Алматы, «Санат», 1996. — 656 стр.
2. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года. Историческая монография В.Н.Витевского. Том третий. Казань. Типо-литография В.М.Ключникова. Большая Проломная, 1897.
3. Букеевской Орде 200 лет. Издание из 6 книг. Книга 1. Алматы: Издательство «Өлке», 2001. — 320 стр.
4. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. (Сборник документов и материалов). — Алма-Ата: Наука, 1961.
5. Бекмаханова. Н.Е. Казахи Младшего и Среднего жузов в крестьянской войне 1773-1775 гг. под предводительством Е.И. Пугачева. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ленинград, 1966.
6. История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв., III-том. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.) / составление, транскрипция, скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И.В. Ерофеевой. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 484 с.
7. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век / Сост. И.В. Ерофеева. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т.IV. — 368 с.

8. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. – Алматы: TOO «Print-S», 2003. – 178 с.
9. Мұқтар Ә. Тарих тұңғығындағы тұлғалар (XVIII-XIX ғғ.). Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 240 б.
10. Исмурзин Ж.А. Батырұлы Қайып хан және оның әулетінің тарихы (1745-1860 жж). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Орал, 2008.
11. Joint Usage / Research Center for Islamic Area Studies. TIAS Central Eurasian Research Series. Special issue 1. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Noda Jin, Onuma Takahiro. The University of Tokyo.
12. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. 5-ші том. Алматы: «Ел-шежіре», 2007. – 344 б.
13. Ерофеева. И. Хан Абулхайр: полководец, правитель и политик. Научное издание. – Алматы: «Санат», 1999 – 336 с.
14. Әбілқайыр хан. Жинақ. Құраст. К. Есмағамбетов – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 328 б.
15. Вяткин М. Батыр Срым. Учебное пособие. – Алматы: «Санат», 1998. – 344 с.
16. ГАОрО, Ф. 3. Оп. 1. д. 47.
17. ГАОрО, Ф. 3. Оп. 1. д. 70.
18. ГАОрО, Ф. 3. Оп. 1. д. 88.
19. ГАОрО, Ф. 3. Оп. 1. д. 120.
20. ГАОрО, Ф. 3. Оп. 1. д. 170.
21. ГАОрО, Ф. 3. Оп. 1. д. 177.
22. ГАОрО, Ф. 5. Оп. 1. д. 10.
23. ГАОрО, Ф. 5. Оп. 1. д. 13.
24. ГАОрО, Ф. 5. Оп. 1. д. 15.
25. ГАОрО, Ф. 5. Оп. 1. д. 37.
26. ГАОрО, Ф. 5. Оп. 1. д. 56.

References

1. Levshin A.I. “Opisanie Kirgiz-kazachih, ili Kirgiz-kaisatskih, ord I stepei” (Pod redakciei akademika M.K. Kozybaeva). – Almaty, 1996. – 656 s.
2. I.I. Nepluyev I Orenburgskiy krai v prejnem ego sostave do 1758 goda. Istoricheskaya monografia V.N. Vitevskogo. Tom 3. – Kazan, 1897.
3. Bukeevskoi Orde 200 let. Izdanie iz 6 knig. Kniga 1. – Almaty, 2001. – 320 s.
4. Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVIII-XIX vekah. (Sbornik dokumentov I materialov). – Alma-Ata, 1961.
5. Bekmakhanova N.E. Kazakhi Mladshego I Srednego juzov v krestiyanskoj voine 1773-1775 gg. pod predvoditelstvom E.I. Pugacheva. Avtoreferat ... d.i.n. – Leningrad, 1966.
6. Istoriya Kazakhstana v russkih istochnikah XVI-XX vv., III-tom. Jurnalny I slujebnye zapiski diplomata A.I. Tevkeleva po istorii I etnografii Kazakhstana (1731-1759 gg.) / sost., transkriptciya, skoropisi XVIII v., istoriograficheskii ocherk I kommentarii I.V. Erofevoi. – Almaty, 2005. – 484 s.
7. Istoriya Kazakhstana v russkih istochnikah XVI-XX vv. Pervye istoriko-etnograficheskie opisaniya kazakhskih zemel. XVIII v. / Sost. I.V. Erofeeva. – Almaty, 2007. T. IV. – 368 s.
8. Erofeeva I.V. Rodoslovnye kazakhskih khanov i koja XVIII-XIX vв. – Almaty: TOO «Print-S», 2003. – 178 s.
9. Mukhtar A. Tarikh tunguiyndagy tulgalар (XVIII-XIX gg.). Gylimi makalalar jinagy. – Almaty, 2008. – 240 b.
10. Ismurzin J.A. Batyruly Kaiyp khan jane onyn auletinin tarihy (1745-1860 jj.). T.g.k. diss. avtoreferaty. – Oral, 2008.
11. Joint Usage / Research Center for Islamic Area Studies. TIAS Central Eurasian Research Series. Special issue 1. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Noda Jin, Onuma Takahiro. The University of Tokyo.
12. Qazaq ult-azattyk kozgalysy. Tom 5. – Almaty, 2007. – 344 b.
13. Erofeeva I.V. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel i politic. Nauchnoe izdanie. – Almaty, 1999 – 336 s.
14. Abilkayir khan. Jinak. Kurastyrgan K. Esmagambetov – Almaty, 2004. – 328 b.
15. Vyatkin M. Batyr Crum. Uchebnoe posobie. – Almaty, 1998. – 344 s.
16. GaOrO. F. 3. Op. 1. d. 47.
17. GaOrO. F. 3. Op. 1. d. 70.
18. GaOrO. F. 3. Op. 1. d. 88.
19. GaOrO. F. 3. Op. 1. d. 120.
20. GaOrO. F. 3. Op. 1. d. 170.
21. GaOrO. F. 3. Op. 1. d. 177.
22. GaOrO. F. 5. Op. 1. d. 10.
23. GaOrO. F. 5. Op. 1. d. 13.
24. GaOrO. F. 5. Op. 1. d. 15.
25. GaOrO. F. 5. Op. 1. d. 37.
26. GaOrO. F. 5. Op. 1. d. 56.

Новый подход в исследовании семьи и брака народов Казахстана

А.Б. Калыш многие десятилетия на профессиональном уровне занимается различными проблемами современных семейно-брачных отношений казахов и других этносов, проживающих с ними в нашем полтэтническом государстве. Им опубликованы сотни статей на данную тему, и вот, как итог, в 2013 г. в издательстве «Қазақ университеті» вышла в свет монография автора «Семья и брак в современном Казахстане» объемом 472 стр.

Актуальность данного исследования объясняется, что небывалые темпы социально-экономических преобразований в полиэтнической Республике Казахстан, в том числе процессы, которые привели к существенным изменениям во многих областях жизни казахстанского общества, привлекают внимание представителей общественности ближнего и дальнего зарубежья. Такое отношение объясняется тем, что в Казахстане созданы все конституционные и институциональные основы для межнационального согласия в условиях полиэтнического состава населения, в том числе толерантности коренного и титульного этноса республики – казахского, составляющего большинство его населения – ко всем остальным.

И здесь, нас, в первую очередь интересуют этнические и этнокультурные процессы, которые опосредствованы семейно-брачными отношениями, т.е. изменениями, которые происходят в этнокультурной специфике общностей полиэтнического Казахстана. Известно, что для казахов, равно как и других тюркских этносов Центральной Азии, Поволжья, Кавказа и Алтая характерен высокий престиж института семьи и брака, где сохраняется еще сильное влияние общественного мнения в проблемах формирования и развития молодой семьи. В связи с этим

каждая семья чувствует свою ответственность не только перед обществом, но и перед родителями и родственниками. Специфика данной проблематики такова, что для четкого определения распространенности и функционирования тех или иных параметров семьи как социальной микроячейки, требуется длительное и тщательное изучение с привлечением статистических материалов.

Первая часть монографии – «Семья: традиции и инновации». В первой главе характеризуются наиболее распространенные типы семей и

изменения, произошедшие в составе семьи к сегодняшнему дню. Вторая глава посвящена особенностям внутрисемейных отношений: изменениям в главенстве семьи, взаимоотношениям в семье и их особенностям, внутрисемейному этикету. Третья – внутренним и внешним контактам семьи: родственным связям и взаимопомощи, и локальным связям. В четвертой главе автор останавливается на социальных функциях семьи, в числе которых названы репродуктивная, воспитательная, хозяйственно-экономическая, культурно-досуговая.

Семья является первичной социально-экономической ячейкой общества, важным его элементом. А.Б. Калыш осуществляет системный анализ общих тенденций и закономерностей в развитии современной казахской семьи в сравнении с другими этносами республики, характеризует ее этническое своеобразие с учетом качественных и количественных параметров.

Хронологически исследование охватывает 1970-2000 годы. В данное время инновационные изменения в семье особенно характерны для населения областных центров и крупных городов страны. Традиционный уклад жизни, образ мыслей и формы быта сохраняются в моноэтнических селениях с преобладанием коренного казахского населения. Что же сохранилось, и какие изменения настигли различные этнические группы Казахстана за рассматриваемый промежуток времени? Распределение домашних обязанностей стало более равномерным, появились противоречия между реальным положением мужчины и женщины в семье и формальным (официальным) лидерством. Все эти факторы отражают изменения в обществе, возрастание роли женщины не только в семье, но и в стране в целом.

Вторая часть книги носит название «Брак: содержание и изменение его характера». В нее входят главы, где рассматриваются проблемы выбора брачного партнера и возраст вступления в брак; формы заключения брака; национально-смешанные браки. Проводя параллели между традиционными и современными формами сватовства, проведения свадебной церемонии автор анализирует, какие обычаи и ритуалы у казахов сохранились, а какие – практически исчезли, и вследствие каких причин.

Значительное внимание уделяется рассмотрению вопроса о мотивах вступления в брак, местах и продолжительности знакомства будущих супругов. В числе объективных факторов, могущих повлиять на сезонность заключения браков, автор выделяет влияние традиционных хозяйственно-культурных типов и религиозные причины (пост и праздники), зависимость от материально-финансовых условий; к субъективным относит незапланированную беременность невесты, родительский диктат, индивидуальные семейные причины, благоприятные или неблагоприятные приметы.

В многонациональном Казахстане межэтнические браки – явление привычное. Ассимиляционные процессы, как доказывает автор, приводя материалы социологического опроса и демографические данные, происходят, в основном, у тех этносов, для которых свойственна близость языковых и культурно-бытовых характеристик.

Особый вопрос представляет проблема этнической идентификации подростков в национально-смешанных семьях. Кем считает себя ребенок, выросший в семье, где родители являются представителями разных национальностей? В некоторых случаях дети из одной семьи выбирают для себя разные национальности. Вторые поколения в семьях украинцев, белорусов, поляков и немцев утрачивают язык своих родителей и владеют уже только русским языком.

В книге впервые в отечественной этнологии на основе междисциплинарного и системного подхода было осуществлено комплексное и всестороннее исследование семейно-брачных отношений казахов и других этносов во второй половине XX – начале XXI веков в масштабе всей республики и обобщает полученные результаты по ряду ее отдельных регионов: Жамбылской, Южно-Казахстанской, Алматинской, Мангистауской, Актюбинской, Павлодарской, Костанайской и Акмолинской.

Привлекая широкий круг разнообразных источников, автор анализирует особенности семьи как социального института, использует комплексный подход для исследования современной семьи и брака в современном Казахстане.

В приложении в книге мы можем найти таблицы, отражающие различные аспекты рассматриваемой проблемы.

В то же время есть и вопросы, на которые хотелось бы получить более подробные ответы. Это, в первую очередь касается, отличий в семейно-брачных отношениях казахов-оралманов; во-вторых, как они адаптируются к реалиям современных переходных отношений.

Таким образом, как видно из данной монографии, в последние десятилетия, связанные с обретением независимости постсоветских республик, включая Казахстана, несмотря на нестабильность браков, семьи по-прежнему сохраняет свои позиции микроячейки общества, выполняющей разнообразные функции как социального института и малой группы. Во многих странах с повышением ценностных ориентаций на сохранение лучших национальных достояний культуры, на развитие народных традиций возрастает присущая семье роль в межпоколенной передаче трудового опыта, традиционной культуры, обычаев и обрядов. Семья непосредственно участвует в социализации и инкультурации

молодежи, в формировании ее национального самосознания. Поэтому не случайно, что в Казахстане укреплению семьи, улучшению условий ее формирования и стабилизации придается первостепенное значение.

Однако, наряду с достоинствами работы, следует отметить и такие ее недостатки, как превалирование в работе только современных тенденций в ущерб традиционным, исконно казахским. Вышеназванные замечания не умаляют научного значения монографии Аманжолы Боранбайулы и носят характер рекомендаций.

В целом, монография, несомненно, вызовет интерес у этнологов, социологов, а также всех лиц, интересующихся рассмотренной в ней проблематикой.

*К.и.н., старший преподаватель
КазНУ имени аль-Фараби
Н.Ю. Сойкина*

КОНФЕРЕНЦИЯЛАР

ЮГО-ВОСТОЧНЫЙ ТУРКМЕНИСТАН В ДИАЛОГЕ КУЛЬТУР И ЦИВИЛИЗАЦИЙ

12-13 марта 2014 г. по инициативе Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова в Национальной туристической зоне «Аваза» (г. Туркменбаши) состоялась Международная научная конференция «Наследие Юго-Восточного Туркменистана в системе древних и средневековых культур Евразии». В ней приняли участие ученые-гуманитарии из 36 стран

Азии, Европы, Америки и Северной Африки, были обсуждены свыше ста докладов и научных сообщений. Представительный форум, посвященный вопросам изучения обширнейшего периода в истории туркменского народа, стал авторитетной площадкой для обмена мнениями, налаживания плодотворного международного сотрудничества среди специалистов этой сферы.

Поздравление Президента Туркменистана Г.Бердымухамедова участникам международной конференции зачитал заместитель Председателя Кабинета Министров Туркменистана С.Тойлыев.

Пленарное заседание конференции вел Президент Академии наук Туркменистана Гурбанмурад Мезилов. Работа конференции велась в формате трех секций: 1) «Международное сотрудничество по сохранению и изучению историко-культурного наследия Юго-Восточного Туркменистана в эпоху могущества и счастья»; 2) «Источники и историография истории Юго-Восточного Туркменистана»; 3) «Развитие древней и средневековой материальной и духовной культуры Юго-Восточного Туркменистана». Мое сообщение на последней секции было посвящено казахско-туркменским параллелям в семейной обрядности, включая детской.

Участники конференции представили результаты своих последних изысканий, обменялись мнениями относительно новых научных гипотез. Высокая оценка была дана работающим в Туркменистане археологическим экспедициям, в которых вместе с туркменскими учеными и специалистами принимают участие их зарубежные специалисты из США, России, Великобритании, Польши, Италии, Германии и других стран. Масштабные проекты осуществляются совместно с такими крупными международными и региональными организациями, как ЮНЕСКО и ТИКА.

В центре внимания мирового научного сообщества продолжают оставаться сенсационные открытия и находки, сделанные в Маргиане – уникальной цивилизации, обнаруженной археологами в Каракумах севернее современного города Байрамали. Множество городов и поселений с мощными крепостями, дворцами и храмами существовало в Древнем Мерве, Кунаургенче, Нисе, внесенных в престижный список Всемирного наследия ЮНЕСКО. Были сделаны интересные научные доклады как по античной, так и средневековой истории туркменского народа, создавшего крупнейшие империи и государства Востока, которые оставили яркий след в истории развития человеческой цивилизации – Парфию, империи Великих Сельджуков и Кунаургенческих туркмен. При этом материалы, свидетельствующие о том, что территория современного Туркменистана с глубокой древ-

ности находилась в орбите широкого общения, тесного культурного взаимодействия с другими регионами Евразии.

Большое внимание на конференции было уделено феномену Великого Шелкового пути, который со II века до н.э. связывал Восточную Азию со Средиземноморьем, Пиренейским полуостровом и другими регионами Евразии. Известно множество восточных и европейских первоисточников, в которых содержатся историко-географические описания стран, регионов, областей, городов, торговых путей, населенных пунктов, почтовых станций, располагавшихся вдоль трассы этой трансконтинентальной магистралей. Они свидетельствуют о наличии в Средней Азии крупных торгово-экономических и культурных центров, включая Туркменистан, который с глубокой древности занимает стратегически и географически важное положение в системе международных контактов. В данном контексте подчеркивалась актуальность инициатив Президента Гурбангулы Бердымухамедова, направленных на формирование современной сети региональных и межрегиональных транспортных коммуникаций, то есть, по сути, на возрождение Великого Шелкового пути в новых исторических условиях.

С особым интересом были восприняты доклады этнографической тематики – об особенностях изготовления получивших всемирную известность туркменских ковров, являющихся истинными шедеврами национального искусства, а также керамики, оружия, ювелирных изделий. Качество используемых материалов, характер декора и география распространения широко использовавшихся в быту предметов помогают историкам судить об уровне материальной и духовной жизни людей минувших эпох, об их обрядах и верованиях, определить периоды расцвета древних обществ, выявить существовавшие между народами культурные и торговые связи.

Как отмечалось на конференции, богатейшее культурное наследие Юго-Восточного Туркменистана в средние века широко распространялось по всей территории Евразии, оставив, таким образом, заметный след в культурной жизни целого континента. Всему миру известны имена выдающихся средневековых туркменских литераторов и поэтов, гениальных ученых, работы которых сыграли важную роль в процес-

се глобализации научных знаний. Участники форума поделились результатами своих исследований литературно-музыкальных памятников и научных трактатов этого периода, поисков новых письменных источников, подтверждая своими открытиями неоспоримый факт значительного влияния духовно-культурных достижений туркменского народа на развитие человечества.

Среди обсуждавшихся тем – развитие научного туризма. Как отмечалось, для XXI века характерна всевозрастающая взаимозависимость науки, образования, культуры, спорта. Научная составляющая непременно присутствует и в оздоровительном, и в деловом, конгрессном, спортивном видах туризма. И потому научный туризм весьма перспективен как отдельное направление, предоставляя возможность заинтересованным людям принять участие в археологических раскопках, научных программах и экспедициях, например, связанных с наблюдениями за миграциями и изменениями популяции животных.

В рамках форума состоялся «круглый стол» на тему сохранения, изучения и популяризации в мире культурного наследия Юго-Восточного Туркменистана, представляющего уникальную ценность для всего человечества. В ходе дискуссии участники конференций получили возможность более детально обсудить вопросы, поднятые во время работы секций.

На заключительном заседании 13 марта были подведены итоги Международной научной конференции «Наследие Юго-Восточного Тур-

кменистана в системе древних и средневековых культур Евразии». По единодушному мнению собравшихся, нынешний форум не только значительно расширил знания и представления о развитии исторической и других гуманитарных наук Туркменистана, но и внес весомый вклад в углубление международных научных и культурных контактов. По завершении конференции ее участники приняли благодарственное Обращение к Президенту Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедову, в котором выразили глубокую признательность за высокий уровень организации форума, способствовавшего широкому обмену опытом и определению перспективных направлений дальнейшего сотрудничества.

Большие впечатления оставили у зарубежных гостей встречи с коллегами из научно-исследовательских институтов и студентами вузов, прошедшие накануне открытия форума в туркменской столице, а также знакомство с достопримечательностями Ашхабада, в том числе с Главным национальным музеем и Музеем изобразительных искусств Туркменистана.

Во время пребывания на Каспийском побережье участники конференции получили также возможность совершить экскурсионную прогулку по Национальной туристической зоне «Аваза».

***Калыш А.Б., д.и.н., профессор,
зав. кафедрой археологии, этнологии
и музеологии КазНУ им. аль-Фараби***

Казахстанский
ученый и этнограф
**Аманжол
Боранбайулы
КАЛЫШ**

Аманжол Боранбайулы Калыш, известный в республике этнограф, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии Казахского Национального университета имени аль-Фараби 30 марта 2014 г. отмечает свое 60-летие.

Аманжол Боранбайулы родился 30 марта 1954 г. в г. Кандыагаш Мугалжарского района Актюбинской области в семье железнодорожников. В 1961-1970 гг. учился в школах г. Кандыагаш Мугалжарского района (директор школы – участник Великой Отечественной войны Карасаев), ст. Никель-Тау (директор школы – А.П. Лопухова) Хромтауского района. Среднюю школу (директор школы – заслуженный учитель

Российской Федерации И.Д. Притула) закончил в 1972 г. в г. Орск Оренбургской области Российской Федерации. В школьных дисциплинах он отдавал предпочтение, в основном, гуманитарным предметам, главным образом – истории, географии и литературе.

В 1972 г. выдержав большой конкурс – 18 абитуриентов на 1 место, поступает на престижный и любимый исторический факультет КазГУ имени С.М. Кирова. За годы учебы он проявил себя не только отличными знаниями, будучи стипендиатом имени Абая Кунанбаева и В.И. Ленина, но и успехами в общественной жизни, возглавляя комсомольскую организацию факультета, входя в состав партийного бюро фа-

культета, являясь кандидатом в члены ЦК ЛКСМ Казахстана, работая комиссаром общеуниверситетского студенческого строительного отряда. Это же относится к его участию в научной работе не только факультета, университета, но и страны – он дважды входит в состав оргкомитета Всесоюзных студенческих конференций по этнографии в Москве (1975) и Киеве (1976). Поэтому не случайно, что А.Б. Калыш, обучаясь на 4 курсе, одним из первых студентов СССР был награжден правительственной наградой – орденом «Знак Почета». Он с огромным уважением вспоминает своих наставников – профессорско-преподавательский состав родного исторического факультета, которые на разных курсах читали интересные и содержательные лекции, отличались большой требовательностью, и, вместе с тем, не только высоким интеллектом, но и человеческой простотой. К ним он, в первую очередь относит читавших лекции на 1 курсе Д.И. Дулатову (история Казахстана), А.М. Оразбаева (археология), К.П. Коржеву (древний мир), В.А. Набатову (древний Восток); на 2-5 курсах – Я.Д. Серовайского (история средних веков), Л.С. Фришман (история стран Азии и Африки), А.Н. Зайкина (новейшая история стран Америки и Европы), Л. Азаренко (история южных и западных славян), руководителя дипломной работы – У.Х. Шалекенова и др.

Естественно, в его становлении как личности не только в студенческие и аспирантские годы, но и в последующие периоды жизни сыграла значительную роль Дина Исабаевна Дулатова, декан факультета, зав. кафедрой древней и средневековой истории Казахстана, которую он всегда ценил не только в качестве наставника, но и как самого близкого и родного человека, как «духовную» мать, которая могла как похвалить, так и раскритиковать его.

После завершения учебы в 1977 г. он был оставлен ректором университета академиком У.А. Джолдасбековым председателем Совета НИРС – заместителем секретаря комитета комсомола университета. Умирбек Арсланович был незаурядной личностью, пользовался непрекаемым авторитетом среди преподавателей и студентов, вдохнул новую «жизнь» в развитие университета, начав небывалое в масштабе не только республики, но и Советского Союза строительство университетского городка КазГУград на площади, превышающей 50 гектаров.

В те годы комсомольскую организацию университета возглавлял Р.А. Алшанов, интеллектуал, прекрасный организатор, именной стипендиат, впоследствии ректор первого в Казахстане негосударственного университета «Туран», президент ассоциации вузов Республики Казахстан.

В следующем 1978 г. по совету У.А. Джолдасбекова и Д.И. Дулатовой он поступает в очную аспирантуру отдела этнографии Института истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова АН КазССР. Здесь он прошел путь от младшего научного сотрудника до заместителя директора Института по коммерческим вопросам.

Академическая школа привила молодому исследователю научный интерес не только к традиционной казахской этнографии, которой он занимался в студенческие годы, но и к слабо разработанным современным проблемам, включая этносоциологические методы исследования. Она на многие десятилетия определила круг не только его научных интересов, но и его учеников и последователей. Эти знания и опыт пригодились при выполнении таких плановых тем Института, как: «Казахи: историко-этнографическое исследование» (1983-1985), «Новое и традиционное в быту сельской семьи народов Казахстана» (1985-1987), «Этнические аспекты культуры народов Казахстана» (1989-1990), «Новое и традиционное в быту населения г.Алма-Аты» (1990-1991), хозяйственной темы «Современные этнокультурные процессы в Мангыстауской области» (1990-1991).

А.Б. Калыш в 1989 г. в Институте этнографии и этнической антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР (г. Москва) блестяще защитил кандидатскую диссертацию на тему: «Культура и быт современного сельского населения Павлодарского Прииртышья».

В 1993 г. по приглашению декана исторического факультета д.и.н., профессора К.С. Каражана и своего бывшего декана, зав. кафедрой древней и средневековой истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби Д.И. Дулатовой и с одобрения директора Института академика М.К. Козыбаева возвращается в родной университет.

В 1993-2000 гг. Аманжол Боранбайулы становится доцентом, зам. декана факультета по учебной и научной работе. Благодаря руководителю факультета профессору М.К. Койгелдиеву в 2001 г. удается воссоздать статус Международ-

ной конференции, посвященной памяти первого отечественного доктора исторических наук, профессора, члена-корреспондента АН КазССР, выдающегося историка, основателя кафедры истории Казахстана Е.Б. Бекмаханова. В 1994-1996 гг. Аманжол Боранбайулы был ученым секретарем спец. Совета по защите кандидатских диссертаций по историческим наукам КазНУ имени аль-Фараби.

В 1996-1999 гг. он вместе с к.и.н., доцентом З.К. Исабековым был соруководителем научного проекта Центра археологии и этнологии МКТУ им. Ясауи (г. Туркестан) на тему «Современные этнические и этнокультурные процессы в Туркестане». Результатом данной работы стали защита трех кандидатских диссертаций по этнографии, издание множества публикаций по Южному Казахстану.

В 1998-2000 гг. Аманжол Боранбайулы принимает участие в выполнении международного проекта «Животноводство в республиках Центральной Азии и Казахстана» Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова НАН РК и Висконсинского университета США. В нем он курировал проведение массового этносоциологического обследования животноводов из крестьянских хозяйств Актюбинской, Павлодарской и Южно-Казахстанской областей.

В последующие годы А.Б. Калыш становится докторантом, зав. кафедрой археологии и этнологии (2004-2005 гг.) университета, а в 2007-2010 гг. по приглашению ректора КазГосЖенПУ, известного общественного и государственного деятеля Ш.К. Беркимбаевой избирается зав. общеуниверситетской кафедрой истории Казахстана.

В 2010 г. по инициативе ректора университета, крупнейшего организатора образования и науки Казахстана академика Б.Т. Жумагулова он вновь переходит на работу в родной КазНУ имени аль-Фараби. В том же году защищает докторскую диссертацию на тему: «Проблемы семьи и брака казахов в 1970-2000 годы: этнологическое исследование», будучи кандидатом наук, 8 аналогичных кандидатов наук по специальностям 07.00.03 – Отечественная история и 07.00.07 – Этнология, этнография и антропология.

В 2011 г. А.Б. Калыш на конкурсной основе избирается заведующим кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби.

В последующие годы Аманжол Боранбайулы является руководителем двух научных проектов: «Современные этнокультурные процессы в Казахстане» (2000-2002 гг.), «Возвращение на Родину: ожидания и реальность: психологические проблемы интеграции оралманов в казахстанское общество» (2012-2014), участником трех научных грантов МОН РК: «Казахи КНР: историко-этнографическое исследование», «Приспособления социума к изменениям в культуре: на примере казахов Западного Казахстана середины XIX – начала XX вв.», «Организация обучения Отечественной истории с использованием информационно-коммуникационных технологий: создание единого интернет-ресурса по истории Казахстана и мультимедийной лаборатории «Центр исторического образования в Казахстане» (2012-2014 гг.).

Аманжол Боранбайулы неоднократно выступал с научными докладами на многих республиканских и международных научных конференциях и сессиях (Алматы, Ташкент, Ашхабад, Москва, Санкт-Петербург, Омск, Киев, Львов, Лос-Анжелес (США), Тегеран (Иран), Урумчи (Китай), Лefкоша (Северный Кипр), Париж (Франция) и т.д.

А.Б. Калыш в разные годы являлся ответственным редактором журнала «Вестник КазГУ. Серия историческая» (1993-1994), членом редколлегии указанного журнала (2004-2007, 2011-2014 гг.), «Вестник КазГосЖенПУ. Серия историческая» (2007-2010), ученым секретарем по защите диссертаций на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.03 – Отечественная история; 07.00.07 – Этнология, этнография и антропология; 07.00.09 – Историография и источниковедение КазНУ им. аль-Фараби. В 1989-1998 годы он был руководителем этнографических и этносоциологических экспедиций в Алматинской, Жамбылской, Мангыстауской, Павлодарской, Костанайской и Южно-Казахстанской областях Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК и КазНУ имени аль-Фараби.

Аманжол Боранбайулы является членом научно-экспертной группы Ассамблеи народа Казахстана, Комитета Национальной Комиссии Республики Казахстан по делам ЮНЕСКО и ИСЕСКО, Национального Конгресса историков Казахстана, Казахстанского национального географического общества, Председатель под-

секции РУМС по специальностям «5В020800, 6М020800, D020800 – Археология и этнология» комиссии по историческим специальностям УМС РУМС высшего и послевузовского образования МОН РК на базе КазНУ имени аль-Фараби, членом диссертационного совета Д. 07.11.025 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора (кандидата) исторических наук при Институте истории и культурного наследия Национальной академии наук Кыргызской Республики и Кыргызском национальном университете им. Ж. Баласагына. В 2012 г. он стал обладателем звания «Лучший преподаватель вуза» Республики Казахстан.

Имеет около 350 научных публикаций, в том числе 13 монографий, книг и 5 учебников и учебных пособий.

Как было сказано ранее, А.Б. Калыш является известным отечественным исследователем в области этнических, этнокультурных и этнодемографических процессов, современных семейно-брачных отношений и разводов, интеграции репатриантов в казахстанское общество, духовной и материальной культуры казахов и других этносов полиэтнического Казахстана. Многие его научные разработки носят междисциплинарный характер, выполнены на стыке истории, этнологии, демографии, социологии и культурологии.

Особый вклад он внес в разработку современных проблем семьи и брака казахов и контактирующих с ними основных этносов Республики Казахстан. Так, в монографии «Семья и брак в современном Казахстане» (Алматы: Арыс, 2013. – 472 с.) впервые в отечественной этнологии на основе междисциплинарного и системного подхода автором осуществлено комплексное и всестороннее исследование семейно-брачных отношений казахов и других этносов второй половины XX – начала XXI столетий как в масштабе всей республики, так и по ряду ее отдельных регионов. На основе привлечения широкого круга разнообразных источников: статистических, полевых этнологических и этносоциологических практически по всем регионам, с учетом этнической специфики и в контексте межнациональных взаимодействий проанализированы актуальные проблемы семейно-брачных отношений в моно- и полиэтнических регионах Казахстана, включая общее и особенное в структуре современной семьи, внутрисемейных отношений,

внутренние и внешние связи семьи, важнейшие ее социальные функции, а также основные формы заключения современных браков, в том числе национально-смешанных, а также определение этнической самоидентификации молодежи из национально-смешанных семей.

А.Б. Калыш в своей монографии «Внутри-семейные конфликты и разводы в современном Казахстане» (Алматы: Арыс, 2013. – 160 с.) с привлечением широкого круга источников одним из первых представителей отечественной гуманитарной науки, включая историко-этнологическую, исследовал проблемы стабильности и конфликтов в семейно-брачных отношениях, которые нередко завершаются разводом в моно- и полиэтнических регионах Казахстана. В ней он по-новому проанализировал основные мотивы и причины разводов, в которых нередко переплетаются традиционные и новые проблемы. Это же относится к приводимым им количественным и качественным показателям распада браков как в масштабе республики, так и в отдельных ее регионах, а также к проблемам, складывающимся после развода – его последствиям, взаимоотношениям разведенных супругов и детей и пр.

На протяжении последних 15 лет Аманжол Боранбайұлы серьезно занимается различными проблемами адаптации и интеграции казахов-репатриантов из стран ближнего и дальнего зарубежья на исторической Родине – в Казахстане. Результатом таких исследований стали публикации следующих изданий: «Сүйеубайдың асы» (Алматы: Жуалы-7, 2002); «Саяқ-Ысық ата» (Алматы: Тарих тағылымы, 2010); «Жолый баба. Сарман ата» (Алматы: Тарих тағылымы, 2011), «Ата жолы» (Алматы: Арыс, 2013), «Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы» (Алматы: Қазақ университеті, 2013, в соавт.); «Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов» (Алматы: Қазақ университеті, 2014, в соавт.).

Почти все члены семьи Аманжол Боранбайұлы имеют прямое отношение к Казахскому национальному университету имени аль-Фараби – самому лучшему и престижному высшему учебному заведению Республики Казахстан, входящему в топ-300 лучших университетов стран ближнего и дальнего зарубежья.

Супруга – Алия Исаевна Исаева, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории социально-гуманитарного факультета Казахского

Государственного Женского Педагогического университета, закончила аспирантуру исторического факультета КазНУ имени аль-Фараби. Старшая сестра – Балмекен на заслуженной пенсии, воспитала шестерых детей, дала им достойное образование, двое младших дочерей закончили филологический и исторический факультеты КазНУ имени аль-Фараби, работают директорами лицеев и школ. Средняя и младшая сестры – Балсулу и Кунсулу Боранбайкызы – дипломированные историки и юристы, выпускники КазНУ имени аль-Фараби. Сыновья – старший Акжол Боранбай, выпускник факультета международных отношений КазНУ имени аль-Фараби, магистр права, ответственный работник МОН РК. С супругой Камиллой они воспитывают сына Санжара. Второй сын – Есенжол Боранбай, закончил факультет экономики и бизнеса КазНУ имени аль-Фараби, вместе с супругой Айжан работают в нефтяной сфере. Мухаммед-Али и

Ислам Боранбай учатся, соответственно, в 9 и 7 классах Казахско-турецкого лицея, младший – Алихан Боранбай, занимается в подготовительном классе.

Пожелаем нашему коллеге – ученому и педагогу выдающихся творческих успехов, крепкого здоровья, семейного счастья, дальнейших свершений в научно-педагогической и образовательной деятельности в одном из лучших университетов страны – Казахском Национальном университете имени аль-Фараби, который в мае 2014 г. будет отмечать свое славное 80-летие, а Аманжол Боранбайулы – 60 летие.

***Ж.К. Таймагамбетов,
д.и.н., профессор, член-корреспондент
НАН РК,
декан факультета истории, археологии и
этнологии КазНУ имени аль-Фараби***

АТАБАЕВ Қампарбек Махамбетұлы

(1947-2014 жж.)

2014 жылдың 8 қаңтарында республикаға белгілі тарихшы-ғалым, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, ұлағатты ұстаз Қампарбек Атабаев 67 жасқа қараған шағында мезгілсіз дүниеден өтті.

Атабаев Қампарбек Махамбетұлы 1947 жылы 25 тамызда қазіргі Тараз қаласының іргесіндегі Амангелді ауылында дүниеге келген. 1966 жылы Тараз қаласындағы №5 Жамбыл атындағы орта мектепті бітіріп, 1966-1971 жылдары Алматыдағы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының тарих факультетінде оқыды. 1971-1972 жылдар аралығында Жамбыл облысы, Жамбыл ауданының орталығындағы Аса орта мектебінде, 1972-1974 жылдары Жам-

был қаласында № 322 теміржол мектебінде тарих пәнінен сабақ берді.

1974-1977 жылдар аралығында Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының аспирантурасын аяқтап, 1977-1981 жылдары Жамбыл суландыру-құрылыс институтының "Ғылыми коммунизм" кафедрасының оқытушысы, 1981-1984 жылдары Жамбыл жеңіл және тамақ өнеркәсібі институтының "КПСС тарихы" кафедрасының аға оқытушысы қызметін атқарды.

1982 жылы тарих ғылымдарының докторы, профессор Г.Ф. Дахшлейгердің жетекшілік етуімен «Ликвидация кулачество и байство как класса в Казахстане в годы массовой коллективизации сельского хозяйства (1929-1934 гг.)» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады.

1984-1989 жылдары Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының "Ғылыми коммунизм" кафедрасында доцент қызметін атқарады. 1989 - 1992 жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих факультетінде «СССР тарихы» кафедрасында ұстаздық етті.

1991-1992 жылдары "32-нің зұлматы" атты ғылыми-көпшілік үйірмесін құрып, студенттердің республика көлемінде жаппай ашаршылық құрбандары куәгерлерінен мәліметтер жинауын ұйымдастырды.

1998 жылдың 1 қыркүйегінде Қ.Атабаевтың ұйымдастыруымен тарих факультетінде "Деректану және тарихнама" кафедрасының негізі қаланды және 2011 жылға дейін осы кафедраның меңгерушісі болып қызмет атқарды. Кафедра жанынан құрылған студенттердің "Атамұра" ұлттық деректерді тану үйірмесі, жас мамандарды ғылымға шындауда көп жұмыстар істеді.

Еліміздің тәуелсіздігін алуына байланысты, тарих ғылымында жүргізілген өзгерістер Қ. Атабаевты елде кенже қалған ғылым саласы - деректанумен айналысуға мәжбүр етеді. Ғалымның қажырлы еңбегінің арқасында 2000 жылы «Мерзімді басылым - Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918 жж.)» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғалып, осы салада теориялық-методологиялық еңбектер мен монографиялар деректану ғылымын көпшілікке танытып, тарих ғылымының аясын кеңейтеді. Осы еңбектерінің арқасында ҚР ЖАК тарапынан Қ.М.Атабаевқа 2003 ж «профессор» ғылыми атағы берілді.

2005 жылы Қ.М. Атабаевтің ұсынысының негізінде ел ордасы Астана қаласында «Ұлттық деректану және археография» орталығы ашылып, бүгінгі күнге дейін жұмыс істеп келеді.

2006 жылдардан бері Қампарбек Махамбетұлының ұйымдастыруымен тарих факультетінде «Тарихымызды деректану арқылы танық» атты республика көлемінде олимпиада өткізіліп, дәстүрге айналуда.

Қ.М.Атабаев ұстаздық, ұйымдастырушылық қызметтерімен қатар Отандық тарих және ұлттық деректану ғылымының дамуына, тарихымыздың өзегін құрайтын ұлттық деректерімізді танып білуге, тарих ғылымын түбегейлі реформалауға өз үлесін қосып келді. Оның қыл қаламынан Отандық тарих пен деректану ғылымындағы өзекті мәселелерге арналған көптеген ғылыми-проблемалық еңбектер, зерттеулер,

оқулықтар, ғылыми-әдістемелік еңбектер, 100-ден аса мақалалар, оқу құралдары мен типтік бағдарламалар, электрондық оқулықтар туындады. Оның ішінде жарық көрген көлемді зерттеу еңбектері мен оқулықтар: «Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы XX ғ. басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде (1870-1918 жж.)» монография (1998 ж); «Деректанудың теориялық мәселелері» оқу құралы (1999 ж); «Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918 жж.)» монография (2000 ж); «Қазақстан тарихының деректанулық негіздері» оқу құралы (2002 ж.), «Ұлт және тарих» (2007 ж); «Қазақстан тарихының деректанулық негіздері» оқу құралы (2007 ж).

Әсіресе, мерзімді басылым беттерінде «Егер тарихқа қиянат жасамасақ» (1997 ж), «Тарихсыз халық болмас, дерексіз тарих болмас» (1997 ж), «Не екен ойландырған арыстарды?» (1998 ж), «Тағылымды тарихымызды танып білдік пе?» (1998 ж), «Тарихқа нағыз зерттеушілер керек» (2003 ж), «Жаңа оңайлықпен келмейді» (2004 ж), «Тарихымыз қашанғы бұрмаланбақ?» (2003 ж), «Қазақстан тарихы ғылымы: даму проблемалары» (2003 ж), «Тарихымыз қалай жазылмақ?» (2004 ж) секілді және т.б. тарих ғылымындағы өзекті мәселелерді қозғай отырып, өзіндік тың тұжырымдар жасаған. Сонымен бірге деректану ғылымының күрделі мәселелеріне сай «Тарихи деректану және деректерді классификациялау» (1995 ж), «Деректанулық «Сын» және жазба деректерді классификациялау проблемалары» (1995 ж), «Қазіргі жылнаматану проблемалары» (1996 ж), «Деректанулық талдау қажет» (1998 ж), «Ш.Уәлиханов – қазақтың тұңғыш деректанушы ғалымы» (1998 ж), «Қазақ баспасөз тарихы қалай зерттелмек» (1998 ж), «Деректану көзі – ұлттық басылымдар» (1998 ж), «Ә.Бөкейханов және тарихи деректану ғылымы» (1999 ж), «Деректану» (2001 ж), «Сирек кездесетін қолжазбалар – Қазақстан тарихының маңызды дерек көзі» (2004) және т.б. жарияланған еңбектері деректану ғылымын дамыту жолында.

Қампарбек Атабаев – ғылыми-педагогикалық кадрлар даярлауға да ат салысып келе жатқан ұстаз. Оның жетекшілігімен 7 кандидаттық, 4 докторлық және магистірлік диссертациялар қорғалды. Қамбар Махамбетұлы 2010 жылы ҚазҰУ-дың және Қазақстан ЖОО үздік оқытушысы атанды.

Қамбар Махамбетұлы - Қазақ тарихының жаңашыры, ол Орынбор қаласында «Қазақ» газетінің редакциясы орналасқан үй мен Қазақтың І және ІІ съезі өткен үйді тауып, осы ғимараттардың болашақ ұрпақ үшін тарихи маңыздылығын көрсетіп, баспасөз беттеріне «Орынборда екі үй бар» деп, «Қазақ әдебиеті» газетіне 2005 жылы мақала жазып, оны дәлелдеді. Нәтижесінде, осы жерде мемориалдық ескерткіш тақта орнатылуы - Қамбар Махамбетұлының үлкен ерлігі.

Деректанушы-ғалым ретінде Қамбар Махамбетұлы тарихи деректермен қатар, дәстүрлі емес дерек көзі болып табылатын аудиовизуалды құжаттар мәселесін де көтерді. Оның ұйымдастыруымен ҚР Орталық мемлекеттік кинофото және дыбыс мұрағатымен бірлесіп, 2013 жылдың 27-қарашасында «Аудиовизуалды құжаттар тарихи білім жүйесінде» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция өткізді. Марқұмның факультетте ғылым жолында өткізген ең соңғы шарасы болды.

Соңғы жылдары Қамбар Махамбетұлы «Қазақстан тарихын» «Қазақ тарихы» деп атауын өзгерту туралы ұсыныстарын баспасөз беттерінде көтерген болатын. Кейінгі кездері мемлекеттің атауын «Қазақ елі» деп өзгерту туралы ұсыныс аясында талқыға түсіп жатқан мәселелер де Қ. Атабаевтың айтып жүрген ойларының бірі еді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих, археология және этнология факультетінің ұжымы Қампарбек Махамбетұлының мезгілсіз дүние салуына байланысты марқұмның ағайын-туыстарына, отбасы әйелі Садыкова Майгуль Маутханқызына, ұлы Әлішерге, қыздары Баян мен Эльмираға көңіл айтады.

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ң
профессоры, тарих ғылымдарының докторы
Т. Омарбеков,
тарих ғылымдарының кандидаты,
доцент Н.К. Алпысбаева*

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

Деректану және тарихнама.

<i>Maydanali Z.</i>	
“Duality” in social and political organization of nomadic society (historiographical aspect).....	3
<i>Тауітемханова Р.М., Игімбаева М.С.</i>	
Изучение проблем новой истории Казахстана в условиях государственной независимости	8
<i>Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.</i>	
Новый историографический взгляд на проблемы казахско-русских отношений в XVI-XVIII вв.	15
<i>Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.Қ.</i>	
«Материалы по киргизскому землепользованию...» - Как источник по истории Казахстана (конец XIX в.- Начало XX в.).....	22

Ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан тарихы.

<i>Бөгенбаев Н.Е., Жалмырза А.А.</i>	
Ерте ортағасырлық Теле бірлестігінің тарихи этнографиялық аспектілері.....	29
<i>Ибрагимова М.Н.</i>	
Әмір Темір және оның ұрпақтарына арналған шығармаларды зерттеудің кейбір мәселелері.....	39

Жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы.

<i>Кенжебеков К.К.</i>	
Военная политика русского царизма на востоке в XVIII - XIX в.в.	44
<i>Сүлейменова Д.Д.</i>	
Алаш автономиясы – тәуелсіздік бастауы	53
<i>Шагимолдин Е.О.</i>	
Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қазақтарды әскер қатарына алу мәселесіне байланысты көзқарастары мен қызметі.....	58
<i>Муканова Г.К., Муканов О.Н.</i>	
law and identity: on the 90-th anniversary of the first kazakh scientific congress	64
<i>Джунусбаева А.М.</i>	
Государственная религиозная политика в годы Великой Отечественной войны в Казахстане	69
<i>Әзірбекова А.Ж.</i>	
Қызылорда Қазақ Ағарту Институтының 1931-32 жылдардағы оқу-өндірістік жұмысы	75
<i>Сактаганова З.Г., Тасбулатова З.С.</i>	
Политика советского государства по отношению к конфессиям христианского толка на территории Казахстана в 1950-1980-е гг. (на примере Карагандинской области).	80
<i>Ташенев М.Ж.</i>	
Демографическая ситуация РК и ее перспективы (на примере 2013 г.)	86
<i>Айкозов С.И., Бектемисов Б.Қ.</i>	
Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикасының нарықтық қатынаста даму тарихын зерттеудің әдістемесі.....	89
<i>Балыкова А.М.</i>	
Тәуелсіздік жылдары Батыс Қазақстан облысындағы демографиялық даму процесстерінің мәселелері.....	94
<i>Сапанов С.Ж., Рсалдинов А. А.</i>	
«Экологические риски в Казахстане и пути их решения»	100
<i>Ильяс Эрпай</i>	
Қазақстандағы дін мен мемлекет арасындағы байланыстарына тарихи шолу.....	107

Жалпы тарих

<i>Дроздов Ю.Н.</i>	
Киммерийцы: кем они были?.....	114
<i>Беделова Г.С., Оңғарбаева Ә.Б.</i>	
Еуропадағы Реформациялық ілімдердің таралуы мен дамуы	175
<i>Садықова Р.О., Нұрланқызы К.</i>	
XX ғ. 90 жж. – XXI ғ. басындағы АҚШ пен Жапонияның сауда-экономикалық қатынастары.	130

Археология және этнология.

<i>Мейрманова Г.А., Махамбетова Л.</i>	
Сыр өңірі қазақтарының зергерлік өнері: білезіктер және олардың семантикасы.....	138

Түрік халықтарының тарихы

<i>Халид Ниязов</i>	
Азербайжан Республикасын мемлекеттік тәуелсіздіктен соңғы қалпына келтірудегі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі	146
<i>Гюльшан Гусейнова</i>	
Әлемдік әскери өнердің шыңын бағындырған әзірбайжандық.....	152
<i>Бахшалиев Адил Бахшали оглы, Мамедов Рафаэль Юсиф оглы</i>	
Города Азербайджана в работах русских авторов в XVII в.	160

Тарихи тұлғалар

<i>Дюсенова Н.К.</i>	
Ә.М. Жиреншиннің қызметі мен тағдыры	166
<i>Ахметжанова А.Т.</i>	
А.Байтұрсынов: кладезь мыслей, идей и суждений	172

Тарихты оқыту әдістемесі

<i>Кәрібаев Б.Б.</i>	
Қазақстан тарихынан элективті курстарды жүргізудің әдістері.....	180

Магистрлік жұмыстар

<i>Бейсебаева А.Е.</i>	
Орталық Қазақстан жаңа тас ғасыры ескерткіштерінің зерттелуі	185
<i>Albekova Z.A.</i>	
Brief history of the study of the Stone Age sites in South Kazakhstan	189
<i>Сундетпаева А.А.</i>	
Потерянный памятник Восточного Казахстана (к вопросу об истории Аблайкита).....	193
<i>Сапиев А.С.</i>	
Восстановление мировоззренческой картины сакских племен по погребально-архитектурным сооружениям.....	198
<i>Шағырбаев М.С., Адельчанов Қ.С.</i>	
Көзеші шарығы – тарихи дереккөзі ретінде.....	202
<i>Буздаев А.М.</i>	
Влияние Византии на развитие Древней Руси.....	208
<i>Бейсембаева В.Б.</i>	
Формирование средневекового городского права в Западной Европе.....	213
<i>Ибишева Ф.А.</i>	
Дипломатия Волжских Булгар (VIII-XIII вв.).....	218

<i>Түлешова Ұ. Ж.</i>	
Батыс Еуропа елдерінің мәдениетіндегі Жоғарғы білімнің өзіндік ерекшеліктері және оның трансформациялануы	223
<i>Тургинова Б.Р.</i>	
Орталық Азиядағы радикалды ислам (XX ғ. аяғы-XXI ғ. басы)	228
<i>Рахимжанов Е.М.</i>	
Аскетизмнен сопылыққа (мистицизмге) өту мәселесі	233
<i>Доскалиева М.А.</i>	
Арнольд Джозеф Тойнби – видный представитель циклической концепции истории	239
<i>Садуакасова М.Б.</i>	
Алғашқы Түрік қағанатының қалыптасуы мен дамуындағы тарихи тұлғалардың рөлі	243
<i>Асанов Н.С.</i>	
Жошы ұлысының алғашқы кезеңіндегі мемлекеттік құрылымы туралы	249
<i>Конкабаева А.Н.</i>	
Қаракесек (арғын) руы туралы шежірелік деректердегі мәліметтер	256
<i>Ақбаев А.Ш.</i>	
Ресей отар жағдайындағы Қазақстандағы іс жүргізу	261
<i>Есбаев Е.О.</i>	
«Әскери коммунизм» саясаты тұсындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі	268
<i>Жұмаділ Г.</i>	
XX ғасыр басындағы Қазақстанның ағарту саласындағы олқылықтар мен өзекті мәселелер	276
<i>Сүлейменова Г.С.</i>	
Қазақ интеллигенциясының Қазақстанның Ресейге қосылуының алғы шарттары туралы мәселеге көзқарасы	281
<i>Галимов Е.А.</i>	
Анализ миграционных процессов в Республике Казахстан	291
<i>Буркитбаева М.К.</i>	
Исторический аспект развития Казахстанской модели смешанной экономики	296
<i>Пернеева А.К.</i>	
Түркі өркениетіндегі Қазақ зерттеушілерінің еңбектері	302
<i>Раисов Д.</i>	
Идеологическое значение генеалогии в исследованиях Х.А. Аргынбаева	307
<i>Айдарханова Е.Е.</i>	
Бала тәрбиесіне қатысты ырымдар	312
<i>Шағырбаев М.С., Сыпатаев Ж.К., Әлімбеков А.Б.</i>	
Түркияның ашық аспан астындағы музейлері	317
<i>Кишикимбаева А.А.</i>	
К истории изучения музея Варшавского восстания	326
<i>Раймбекова М.Т.</i>	
Қырғыздардың отбасы және отбасылық қарым-қатынастары	332
<i>Турганбаева Ж.Ж.</i>	
Парсы шығанағы реалиялары контекстіндегі араб мемлекеттер достастығы Кеңесі жарғылық құжаттарын талдау	337
<i>Думышева А.М.</i>	
Оңтүстік Кореяның постдәстүрлі қоғам өзгерістері және саяси мәселелердің жанаруы	342
<i>Ақпарова М.М.</i>	
Еуропа және Азияның ғылыми саласындағы жаңыру үдерісінің түсінігі	347
<i>Әбдікерім Қ.</i>	
Германияның КСРО-ға шабуылына АҚШ-тың реакциясы	351
<i>А.К. Ахметов</i>	
О жизни и деятельности султана Досалы	356

Жаңа кітаптар*Сойкина Н.Ю.*

Новый подход в исследовании семьи и брака народов Казахстана 363

Конференциялар

Конф. Туркменистан 366

Мерейтойлар*Таймағамбетов Ж.Қ.*

Казахстанский ученый и этнограф Аманжол Боранбайұлы Калыш 369

Көңіл айту*Т. Омарбеков, Н.К. Алпысбаева*

Атабаев Қампарбек Махамбетұлы (1947-2014 жж.) 374